

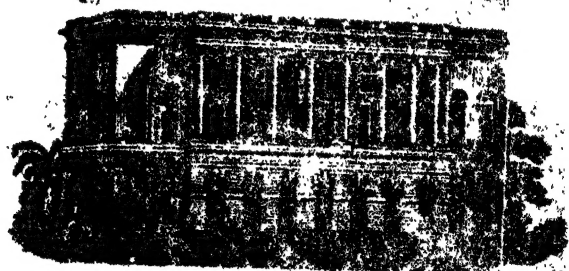

LIBRARY
BIBLIOTHECA INDICA
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES. No. 983.

बोधिव्यावतारपञ्जिका ।

PRAJNĀKĀRAMATĪS COMMENTARY
TO THE

BODHICĀRYĀVATĀRA OF CĀNTIDĒV

EDITED WITH INDICES

BY

LOUIS DE LA VALLÉE POULSEN

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF
COPENHAGEN

CALCUTTA

Vol. I

1902

PRINTED AT THE

AND

ASIAN

8992

100

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

40, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO

HARNASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete series of these works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitha Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ 16/ each	...	Rs.	1	8
Adhyatma-sita Kanthabha, Fasc. 1	...	...	0	0
Agni Parash, (Text) Fasc. 4-14 @ 16/ each	...	...	4	8
Atarva Brahmana, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-6 Vol. III, Fasc. 1-4 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ 16/	...	...	7	5
Atarva Sam, (Text) Fasc. 1-5 @ 16/ each	...	...	4	14
Authorities of Saadilya, (English) Fasc. 1	...	...	0	12
Atishayashila Prajnaparimita, (Text) Fasc. 1-6 @ 16/ each	...	...	3	4
Atishayashila, (Text) Fasc. 1-5 @ 16/ each	...	...	1	14
Atishayashila (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-6 @ 16/ each	...	...	10	0
Atishayashila (Text) Fasc. 4-8 @ 16/ each	...	...	7	14
Atishayashila Vol. I, Fasc. 1-2	...	...	0	12
Atishayashila (Text) Fasc. 1-4 @ 16/ each	...	...	1	5
Atishayashila Purana, (Text) Fasc. 1-6 @ 16/ each	...	...	2	4
Atishayashila, (Text) Fasc. 1	...	...	0	6
Atishayashila of Kartidovi, Fasc. 1	...	...	6	0
Atishayashila of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 16/ each	...	...	1	8
Atishayashila, Fasc. 1-4	...	...	12	14
Atishayashila (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18.	...	...	3	8
Atishayashila @ 16/ each	...	...	4	8
Atishayashila Fasc. 1-2	...	...	6	10
Atishayashila, (Text) Fasc. 4-15 @ 16/ each	...	...	1	3
Atishayashila, (Text) Vol. I Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-11; Fasc. 1-4 @ 16/ each	...	...	0	12
Atishayashila 1-3 @ 16/ each	...	...	1	8
Atishayashila Vol. I, Fasc. 1-2	...	...	4	8
Atishayashila	...	...	10	8
Atishayashila @ 12/ each	...	...	3	4
Atishayashila	...	...	4	2
Atishayashila @ 16/ each	...	...	8	0
Atishayashila	...	...	1	3
Atishayashila	...	...	4	8
Atishayashila	...	...	6	14
Atishayashila	...	...	1	3
Atishayashila	...	...	1	8
Atishayashila @ 16/ each	...	...	3	4
Atishayashila Vol. II, Fasc. 1-6	...	...	0	14
Atishayashila	...	...	8	4
Atishayashila	...	...	2	0

15993

601

INTRODUCTION.

(PRELIMINARY.)

The Bodhicaryāvatārapañjikā is preserved in two parts of the collection of the Government of Bengal, both acquired by Professor Haraprasād Chāstri. (See Notices Sanskrit MSS., Vol. XI, p. 7). The first is in the Nepalese character and contains (with several large lacunae) the whole of the text; the second, in the Maithili character, contains only the commentary on the ninth chapter.²

As concerns the text of the Bodhicaryāvatāra, I have used that of Minaev and his critical apparatus, together with the text in Paris (Devanāgarī 78, Burnouf 98, called Dev. and Burn).

Some help has been found in a little tract, of which fragments only are preserved, called Bodhicaryāvatāratippaṇi; this was discovered in the Durbar Library at Kathmandu by Professor Bendall and was copied for him. I refer to it as Tīpp.

Much more profitable has proved the study of the Āvśāsamuccaya in which our author, Prajñākaramati, has borrowed, mostly with acknowledgment, nearly the whole of his illustrations from earlier literature. The able editor of this work has helped us in identifying and comparing the two texts.

The translations of the Bodhicaryāvatāra and of the Pañjikā in which we have used, from the 16th page of this edition onwards, for ascertaining or elucidating the Sanskrit text; the Tibetan text of the same passages, together with a translation, will be given in a final appendix.

Paris, July 1902.

LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN.

character

"abhi"

form

the

there is,

edited by

des et

Materials,

I.

(London,

Luzac.)

the tenth chapter of the Avatāra, the authenticity of which is rather doubtful, there is, so far as I know, no commentary by Prajñākaramati.

Edited by myself in Latin, character, some years ago, in my *Bouddhisme, des et Matériaux*, I. (London, Luzac.)

प्रज्ञाकरमतिकृता बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।

ॐ नमो बुद्धाय^१ ॥

सुगतान् ससुतान् सधर्मकायान्
प्रणिपत्यादरतो ऽखिलांश्च वन्द्यान् ।
सुगतात्मजसंवरावतारं
कथयिष्यामि यथागमं समासात् ॥^२ १ ॥

..... अखि]^[2a]लांश्च वन्द्यामिति ५
कल्याणमिचप्रभृतीनां ॥ सुगतात्मजसंवरावतारमित्यभिधेय-
कथनं । कथयिष्यामीति प्रयोजनाभिधानं । संबन्धप्रतिपादनपदं

^१ Sic Minaev, Burn, Dev.; L³ has: namaḥ sargabuddhabodhisattvebhyah M.: namo ratratrayāya, the ṭippanī: namas tārāyai.

^२ The first four stanzas of our text are quoted by the author Çānti-deva in the exordium to his work the *Çikṣāsamuccaya* (edited by C. BRINDALL in the *Bibliotheca Buddhica*), with some variants. Here instead of: "yathā-gamaṁ samāsāt," the *Çikṣā*. has: "samuccitārthavākyaḥ." The special character of the two works, which have the same "prayojana" and the same "abhidheya" (bodhisattvasaṁvara), is clearly illustrated by their introductive formulas.

^३ The first folio of our MS. is lost. The second one, in some parts illegible, is broken down: wants the right part (four or five akṣaras).

The ṭippanī begins as follows: [hāyam ācāryaṇṭidevaḥ parān bodhi-sattvasaṁ]vare'va]tārayitum ātmānaṁ ca tatra sthīrikartuṁ bodhicāryā-vatāraṁ kartukāma ādan sadācāraparipālanārthaṁ sngatāḥ ityādy āha.

^४ Supply in the lost part of the Comm.: prapñatiḥ, namaṣkṛtiḥ.

तु न विद्यते । सामर्थ्यादेव तु स प्रतिपत्तव्यः ॥ यथागममि-
 स्त्रातन्त्र्यपरिहारपदं । समासा[दिति पुनर्द]क्तापरिहारवच-
 इति समुदायार्थः^१ ॥

अवयवार्थस्तूच्यते । सुगतामित्यत्र गतशब्देन सर्वपृथग्जने-

५ भगवतां व्यवच्छेदमुपदर्शयति । तेषां संसारान्तर्गतत्वात्
 भगवतां तु संसारविनिर्गतत्वात् । सुगन्दस्तु प्रशस्तार्थस्त्वं^२ य-
 दृष्टिविशिष्टं सुग[- - -] । तेनायमर्थः । प्रशस्तं यथा भवति
 एवं मध्यमप्रतिपदा^३ क्लेशाद्यावरणप्रहाणं गताः सुगताः । अने-
 प्रहाणसंपत्तिरुक्ता ॥ यदि वा प्रशस्तं सर्वधर्मनिःस्पृहावता

१० तत्त्वं गता अधिगताः सुगताः । अनेनाधिगमसंपदुपदर्शिता
 च[- - -तौ]र्यिकशास्त्रभूयो भगवतां विशेषश्चोपदर्शितो भवति
 तेषामात्मादिभावाभिनिवेश[वशात्] प्रशस्त[गमना]^४भावात्
 आत्मादौर्गतां च प्रमाणबाधितत्वात् । संसाराप्रतिपक्षत्वाच्च अप-
 शस्तं गमनं ॥ अपुनरावृत्त्या वा गताः । पुनर्जन्मनो रागादौर्गताः

१५ - - - ह]कार - - - हंकारबौजस्याविद्यायाः सर्वथा प्रहाणा-

^१ Panaruktatā, cf. *infra* p. 6, l. 5.

^२ Tipp.: atra śloke ratnatrayasya vandyānām upādhyāyaprabhṛtinām c
 prapātih | abhidheyam | tatsamābuddhaḥ | prayojanam | asvāntantryam | apauna-
 uktyam iti śaḍ arthāḥ pratipāditāḥ || tatra sugatāmajasaṁvaro' bhidheyam
 asya ca granthenāmuna' bhidhā[nam | abhidhā]nābhidheyabhāvalakṣaṇa-
 sambandhaḥ sāmāthyagamyah | asya cābhidheyasya buddhatvaṁ par-
 niṣṭhitam prayojanam gamyam || This method of exposition (abhidhey-
 etc.), is well known by the Nyāyabinduṭīkā, the Madhyamakavṛtti, the
 Vedāntasāra, the Tarkasamgraha, p. 70 ; cf., *infra*, p. 4, l. 14.

^३ MS. : °artha traya.

^४ MS. has : madhyamāpra.

^५ Three syllables added in margin. The last seems to be : vya.

^६ Perhaps : °kāraquddhyā.

सुगताः । अनेन स्रोतश्रापक[सकृद]ागामिबोधिसत्त्वैर्भ्यो ऽपि
भगवतां विशेषो दर्शितः । तेषां प्रशस्तगमनेऽपि सर्वथा - ल-
प्रहाणात् पुनरावृत्तिसंभवात् ॥ निःशेषं वा - - - - -
- च]^[2b]ववासनाया अपि कायवागबुद्धिवैगुण्यलक्षणायाः स्वाध-
मधिगतमार्गोक्तावपाटवस्य^१ वा सर्वथा प्रहाणात् सुगताः । एता- 5
वता संपूर्णगामित्वं^२ भगवतां प्रतिपादितं । अनेनायनागामि-
श्रावकप्रत्येकबुद्धेर्भ्यो भगवतामसाधारणगुणत्वमावेदितं । तेषां [I-
- - -] कायवागबुद्धिवैगुण्यस्य स्वाधिगतमार्गोक्तावपाटवस्य च
संभवात् । एवं च बुद्धत्वमशेषगुणसरमसाधारणमपर्योगिभिः]
सुगतशब्देन स्थापितं ॥

10

तानेवंभूतान् सुगतानादरतः परमप्रसादेन प्रणिपत्येति
नमस्कृत्य सुगतात्मजसंवरावतारं कथयिष्यामितीति संबन्धः ॥

किंभूतान् ससुतानिति । सुताश्च सुनौनामिह सत्त्वप्रसु-
दितादिभूमयो^३ बोधिसत्त्वा एव गृह्यन्ते । तेषामेवाचाधिकृत-
त्वात् तैः सह । अनेन विशेषणेनार्यसंघस्य नमस्कारोऽन्तर्भावितः ॥ 15

अपरं विशेषणमाह । सधर्मकायानिति । सर्वाप[- - - -]
क्तो भगवतां स्वाभाविको धर्मकायः^४ । स एव चाधिगमस्वभावो
धर्मः । समूहार्थो वा कायशब्दः । जनकायो बलकाय इति यथा ।
तेन प्रवचनस्यापि ग्रहणं । तेन सह । अनेनापि धर्मस्य नमस्कारो
ऽन्तर्भावितः । इति रत्नत्रयनमस्कारोऽयमित्यु [- - - -] ॥ 20

1 MS.: Sarvadhārhatva. Ex conj.: sarvadhātva' 2 Apūṭava, in *Less.* only.

3 New word.

4 The first of the ten Bhūmis (Dh. S. Ixiv).

5 On the Dharmakāya, see KERN, *Über den anhef eener buddh. Inscr. uit Battambang* (Versl. d. K. Ak. v. Wet., Afd. Letter. 4 R, D. iii, Amsterdam, 1899).

ननु बुद्धादूर्ध्वो धर्मतत्त्वार्थसंघ इति क्रमः । तत्किमिति
 बुद्धानन्तरमायसंघः । तदनु धर्म इति व्यतिक्रमनिर्देशः ॥
 सत्यमिह लोकबुद्धानुरोधाद् व्यतिक्रमनिर्देशो वेदितव्यः ।
 योजनान् सुगतान् सधर्मकायान् ससुतान् प्रणिपत्येत्थनुक्रमेणै-
 5 [व न कश्चिदत्र]^[3a] दोषः ॥ अथ वा बोधिसत्त्वानामप्यधिगत-
 धर्मत्वादानुरूपेण धर्मकायो विद्यत एव । तेषामपि सह
 धर्मकायेन नमस्क[रणं]¹ प्रतिपादनीयं । तेऽपि हि समधिगत-
 धर्मतया सुगतत्वनियताः सुगतप्रायाः । इति धर्मात्पूर्वं
 निर्देशः । इति न किं चिदयुक्तं ।

10 किमेतानेव । नेत्याह । अखिलांश्च वन्द्यामिति । अपरा-
 नपि समस्तान् वन्दनीयान् । आचार्योपाध्यायप्रभृतीनपि² ।
 आदरतः प्रणिपत्येति ।

इति पूर्वार्धेन सुगतादीनां नमःकृतिमभिधाय । अपरार्धे-
 नाभिधेयादीनि प्रतिपादयन्नाह । सुगतात्मजेत्यादि ॥ आत्मनो
 15 जाताः । आत्मजाः । सुगतानामात्मजा जिनपुत्रा बोधिसत्त्वा
 इत्यर्थः ॥ तेषां संवरावतार³ । संवरणं संव्रियते वानेनेति
 संवरः । बोधिचित्तग्रहणपूर्वकं बोधिसत्त्वशिक्षासमादानं । तच्च
 यथावसरं वक्ष्यामः⁴ ॥ तस्यावतरणमवतीर्यते तस्मिन् वा ऽने-
 नेत्यवतारो मार्गः । येन बोधिसत्त्वपदप्राप्तौ सुगतत्वमवाप्स्यते ।
 20 तं कथयिष्यामि प्रतिपादयिष्यामि । अनेन ग्रन्थेनेत्यर्थः ।

¹ MS., quite illegible, has : namaskritāyā prati°.

² Acārya, upādhyāya, cf. CHAVANES, *Religieux éminents*, ii, 1, 140.

³ MS.: Samvara, samvarapam.

⁴ Cf. *infra*, iii, 22.

एवमनेन प्रतिपाद्यमानत्वात्संवरावतारोऽभिधेयमस्य । अथमभि-
धानं संवरावतारस्य ॥ इत्यभिधानाभिधेयसङ्ख्यः संवन्धो-
ऽप्यर्थात्कथितः । तत्कथनं चाभिधानप्रयोजनं । परमार्थतत्त्वभि-
धेयत्वरूपव्युत्पत्तिरेव तत्प्रयोजनं । अभिधेयस्य पुनः 'श्रुतमेष्या-
दिप्रज्ञोत्पादनक्रमेण सर्वावरणविगमाद् बुद्धत्वमेव प्रयोजनमिति ५
प्रयोजननिष्ठा । इदं च सुगतात्मजसंवरावतारशब्द एवान्तर्भा-
वितं । तदनन्तरमेवोक्तेः । यदनुग्रहसक^[3] यनेन च सूचयिष्यति ।

अशुचिप्रतिमामिमां गृहीत्वा

जिनरत्नप्रतिमां करोत्यनर्घां । इति^२ ॥

इति संवन्धाभिधेयप्रयोजनानि प्रवृत्त्यङ्गतया प्रतिपादि- 10
तानि ॥ अन्यथाऽनभिधेयादिशङ्कया प्रेक्षावतामत्र प्रवृत्तिर्न
स्यात्^३ ॥

ननु त्वया स्नातक्येण कथितं कथनं गृहीष्यन्तीत्याह ।
यथागममिति । आगमानतिक्रमेण । यथैव प्रवचने भगवद्भिः
प्रतिपादितः । तथा मयापि तदर्थानतिवृत्त्या प्रतिपादयितव्यः । 15
अनेनागमात्स्नातक्यं परिहृतं भवति । उत्सूत्रमिदं न भवती-
त्यर्थः^४ । 'प्रवचनार्थावगाहनमपि चावकतयानेनात्मनो^५ दर्शितं ॥
इदमपि प्रवृत्त्यङ्गमेव ।

^१ Cf. M. Vynt. 25, and *infra*, v, 25.

^२ *Infra*, i, 10.

^३ Cf. *Nyāyabinduśikā*, 3, 27. In the *Abhidharmakośa* five sorts of *prajñā* are enumerated; among them the "vimalā prajñā."

^४ New in Buddhist works? — P.W: *utsūtra* = was nicht im Sūtra steht (*Mahābh.* (K.), 12, 27.

^५ New compound.

^६ *Avakratā*, new word.

ननु यदि यथागमं कथयितव्यस्तर्ह्यगम एव तदभिलाषिणः प्रवर्तिष्यन्ते । तत्किमनेनेत्याह । समासादिति संबे-
पात् । यदि नाम आगमेऽपि कथितः । तथापि तत्रातिविस्तरेण
नामासूत्रान्तेषु प्रतिपादनात् । अहं तु पिण्डौक्य संबेपेण
५ कथयिष्यामीति विशेषः ॥ अनेन पुनश्च कथितं भवतीति परि-
हृतं । अयमपि चाप्रवृत्त्यङ्गतापरिहारः । तस्मात्प्रवृत्त्यङ्गत्वाद्
अभिधेयादिकथनमसंगतं न भवति ॥

तर्हि प्रणामकरणमपार्यकं ॥ तदपि त्रेयोलाभाद्यर्थमभि-
धीयमानं कथमपार्यकं । अयमस्याभिप्रायः । सुगतादिप्रणाम-
१० समुद्भूतपुण्यसंभारसमाक्रान्तचित्तसंतानस्य^१ प्रतनुतरपुराकृतपाप-
वृत्तेरुपशान्तविघ्नस्थारम्भार्थपरिसमाप्तिरूपजायते । समस्तसाधु-
जनगतमार्गानुगमनमपि चानेनात्मनः प्रकाशितं भवेत् ।
इष्टदेवतादिनमस्ते^२ ति श्रवणादास्तिकत्वसंभावनया^३ ओदृणा-
मात्मन्ये च गौरवमापादितं स्यात् ॥ अत्र च सुगतशब्दे-
१५ नोद्भाविताभगवद्गुणमाहात्म्यश्रवणान्तदभिलाषिणस्तदुपाज्जनप्रवण-
मानसाः सुगतात्मजसंवरावतारपरिज्ञानाय यत्नवन्तोऽस्मिन्
प्रवर्तन्ते । इदमभिमतं देवतादिप्रणामफलं ॥ एतेनेदमपि ।
येन यदभिमतमभिप्रेतं कर्तुं स तदेव करोतु नान्यत् । अन्य-
करणेऽप्रस्तुताभिधानमतिप्रसङ्गश्च स्यात् । तदयमपि संवराव-
२० तारकथने कृताभिप्रायः किमप्रस्तुतमिष्टदेवतादिप्रणामं

^१ This expression (cittasamtāna) is well known from the *Sarvadarçana-saṁgraha*, etc., and the Chap. ix of this book.   ^२ *Āstikatra*, new word.

बोधिचित्तानुशंसः प्रथमः परिच्छेदः ।

करोति । प्रागुक्तदोषद्वयप्रसङ्गादिति यदुच्यते तदपि निराकृतं
भवति । प्रकृत एव तदुपयोगस्य वर्णितत्वात् । नाप्रस्तुताभिधानं ।
अत्रप्रकृतोपयोगि तदक्तव्यं नान्यदित्यतिप्रसङ्गो नास्तीति सर्वं
सुखं ॥

नन्वागमानतिरिक्तं संक्षेपेणाभिधीयमानमपि कथमर्थ- 5
विशेषाद्यभावाद् विशेषेण प्रवृत्त्यङ्गतया कस्य चिदुपादेयं स्यात् ।
तस्मादागमादधिकमपि किं चिदत्र वक्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

न हि किं चिदपूर्वमत्र वाच्यं
न च संग्रन्थनकौशलं ममास्ति ।
अत एव न मे परार्थचिन्ता
स्वमनो वासयितुं कृतं ममेदं ॥ २ ॥

नेवं किं चिदपूर्वमपरमागमादतिरिक्तमस्मिन् वक्तव्यमस्ति
मम । यस्मादर्थे वा हि शब्दः ॥ तर्हि तदधिकप्रमेयानभिधाने-
ऽपि पदार्थरचनाविशेषो भविष्यति । तस्मादपि विशेषेण
प्रवृत्तिः स्यादिति ॥ अत्राह । न चेति । नापि । 'संग्रन्थनमर्थ- 15
पदविन्यासविशेषः । तत्र कौशलं नैपुण्यं ममास्ति । अवधारणे
वा चकारः ॥ यद्येवं कथमस्य परार्थोपयोगित्वमिति । आह ।
अत एवेति । परप्रसञ्चितमेवाभ्युपगच्छति ¹¹ । यस्मादपूर्वं वक्तुं
मम शक्तिर्नास्ति । नापि संग्रन्थनकौशलमस्ति । न च परार्थ-
चिन्तापि । परार्थोपयुक्तमिदं भवति ¹² विकल्पो ऽपि मे नास्ति । 20

1 Minaev and Text-MSS.: bhāvayitum;—*Qikāi.* has: ... parārthayitunah
avamano bhāvayitum mamedam iṣṭam. 2 Saṁgranthana, new meaning, cf.
Vāgbhaṭāśāhāra I, 12. 3 Read: bhavatīti.

तच्च शक्तिवैगुण्यात् ॥ किमर्थं करणाय यत्न इति चेत् ।
 आह । स्वमन इति । आत्मचित्तं सुगतात्मजसंवरावताराभास-
 रसेनाधिकाधिकं वासयितुं कृतं प्रणीतं मया प्रकरणमिदं ।
 संवरावतारकथनं वा । अतीतकालनिर्देशोऽन्तःस्थनिष्पन्नं
 5 मनसि निधायेति ॥

ननु नात्मार्थं ग्रन्थप्रणयनं दृष्टं । न च स्वयंकृतेनैवात्मनि
 विशेषाधानं । तावतः संस्कारविशेषस्य प्रागेवात्मनि विद्यमान-
 त्वादिति ॥ अत्राह ।

मम तावदनेन याति वृद्धिं
 10 कुशलं भावयितुं प्रसादवेगः ।
 अथ 'मत्समधातुरेव पश्येद्
 अपरोऽप्येनमतोऽपि सार्थकोऽयं ॥ ३ ॥

अनेन ग्रन्थेन तदर्थेन वा । कुशलं शुभमनस्कारं भाव-
 यितुमाराधयितुं । वृद्धिं याति प्रसादवेगः । उत्तरोत्तर-
 15 वर्धमानस्य प्रपञ्चचित्तसंतानस्य प्रवाहवाहितया प्रवृत्तिः ॥ अनेन
 स्वार्थकारित्वमनुभवसिद्धमस्य निदर्शयति ॥ परार्थकारित्वमपि
 लेशतः संभवति । इति दर्शयन्नाह । अथ मत्समेत्यादि ।
 अथेति प्रकारान्तरोपन्यासे । स्वार्थकारित्वमस्य तावदनुभव-
 सिद्धं । यदि पुनर्मम समानप्रकृतिरेव कश्चिदन्यः पश्येदौचेत् ।
 20 एनं ग्रन्थमर्थं वा । अतोऽपि परार्थोपयुक्तत्वादपि सार्थकः
 सप्रयोजनोऽयं । परार्थोपयोगस्यापि कथं चित्संभवात् ॥

अनेन श्लोकद्वयेन ¹ 'निरभिमानतामात्मनो दर्शयति ॥
इदानीं संवरावतारकथां ग्राहयितुमुपोद्घातं रचयन्नाह ।

² क्षणसंपदियं सुदुर्लभा
प्रतिलब्धा पुरुषार्थसाधनौ ।
यदि नात्र विचिन्त्यते हितं
पुनरप्येष समागमः कुतः ॥ ४ ॥

5

अष्टाक्षणविनिर्मुक्तस्य ³ क्षणस्य संपत्तिः समयता । इयं
सुदुर्लभा । सुष्ठु दुःखेन लभ्यत इ ^[5^a] ति कथं चित्प्राप्या ।

महार्णवयुगच्छिद्रकूर्मघोषार्पणोपमा ⁴ ।

प्रतिलब्धा प्राप्ता सा च पुरुषार्थसाधनौ । पुरुषस्थार्थोऽभ्यु- 10
दयनिःश्रेयसलक्षणः । तस्य साधनौ । निष्पादनी तदङ्गत्वान्न च
समर्थेति यावत् ॥ यदि चैवंभूतायामप्यस्यां न हितं विचि-
न्यते । स्वपरसुखहेतुः । स्वर्गापवर्गसाधनं नोपादौयते । तदा
पुनरपि भूयोऽपि । एष तथागतोत्पादः अद्भुतऽक्षणविसुक्तो
मनुष्यभाव इत्ययं समागमः समावेशो मिलनमिति यावत् । 15

¹ Nirabbhimānatā, new word.

² Cf. *Saddh. puṇḍ* (S. B. of the E. xxi), p. 424, 2.

³ Cf. IX, 163; M Vynt. 120; *Gikṣāṇs*, 2, *; Dh. S. cxxxiv; Mhv. 1, 405. Cf. *infra*, p. 10, n. 5.

⁴ Cf. *infra* IV, 20; Burn. *Lotus*, p. 431 (°grivāpraveṣavat); Kern, *Saddh. puṇḍ* (p. 423): "as the entering of the tortoise's neck into the hole of the yoke formed by the great ocean" and note thereof; "I am as unable to elucidate this comparison as Burnouf was....."—"It is as unlikely to happen as if a tortoise should put its neck into a hole opening every yuga in the world's ocean."

कुतः । कथं । न कथं चिद्विद्यति सदुर्लभत्वात् । अक्षणाव-
स्थायां धर्मप्रविचयस्य^१ कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः ॥

यथोक्तमार्थगण्डव्यूहसूत्रे^२ । आर्यजयोन्नायतनविमोचे । दुर्लभा-
ऽष्टाक्षणविनिवृत्तिः । दुर्लभो मनुष्यभावप्रतिपन्नः । दुर्लभा
५ क्षणसंपदिशुद्धिः । दुर्लभो बुद्धोत्पादो । दुर्लभाऽविकलेन्द्रियता ।
दुर्लभो बुद्धधर्मश्रवणो । दुर्लभं सत्पुरुषमवधानं । दुर्लभानि
भूतकल्याणमिवाणि । दुर्लभो भूतमयानुग्रामनुपसंहारः^३ । दुर्लभं
सम्यग्जीवितं मनुष्यलोक इति^४ ॥ इदमेवाभिसंधायोक्तं ।

मनुष्यं दुर्लभं लोके बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः ।

१० ततोऽपि अद्वाप्रज्ञ्याप्रतिपत्तिः सुदुर्लभा ॥

बोधौ चित्तं दृढं सर्वमत्त्वानामनुकम्पया ।

सर्वदुःखप्रशान्त्यर्थं दुर्लभानां परंपरा ॥ इति ।

अक्षणाः पुनरिमे ।

नरकप्रेततिर्यक्षो स्त्रेष्ठा दीर्घायुषोऽमराः ।

१५ निध्याद्गुबुद्धकान्तारौ^५ मृक्ताष्टाविहाक्षणाः ॥ इति ।

तस्मादिदानीमेवोद्योगः कर्तव्य इति ॥ संप्रतं बोधिचिन्त-

पक्षणाव तच्चाभिलाषमुत्पा^[५^b]दयितुमनुशंसामवतारयन्नाह ।

^१ New as technical term.

^२ Quoted from *Çikṣūs.* 2, 4, where occur some variants: "kṣāṇanivṛttih, manusya-prati" (= classic mānuṣya^o; cf. I. 9), "dharma-çrayo (right).

^३ Anuṣāṇā, cf. notes of BENDALL, (*Çikṣūs.* 2, 4, 36, v. 122, 13); M. Vynt 16, 2, and *infra* V, 30, 74.

^४ Our MS. agrees with MS. Hodgson 2 (R. Asiatic S.) fol. 62^a; *Çikṣūs* has: jīvitāḥ, durlabhaḥ saddharme tadanukūlaḥ prāyātno manuṣya^o.

^५ *Buddhakāntāra* = *tathāgātānām anutpāda*.—According to the *Saṃgītiśūtra* there are nine classes of beings "akṣāṇā aśamāyā brahmacariyāśāya" (see Burnouf, *Lotus*, p. 835).

राचौ यथा मेघघनान्धकारे
विद्युत्क्षयं दर्शयति प्रकाशं ।
बुद्धानुभावेन तथा कदाचिन्
लोकस्य पुण्येषु मतिः क्षयं स्यात् ॥ ५ ॥

निग्रायां यथा जलदागमसमये मेघैर्वहले तमसि सति 5
सौदामनौ चण्डालवमात्रमात्रलोकयति किं चिदसुजातं प्रकाश-
यति । सैवोपमात्रापि । इत्याह । बुद्धानुभावेनेत्यादि । बुद्धा
एव हि भगवन्तो हितमुखोपसंहाराय सदा भव्याभव्यतया^१
सर्वसत्त्वसंतानमवलोकयन्तस्तिष्ठन्ति । यदा यत्र येनोपायेन यस्मै
यं भव्यं पश्यन्ति तदा तत्र तेनोपायेन तस्मै तमधितिष्ठन्ति । 10
अभव्यावष्टायासुपेक्ष्य विहरन्ति । इति तथागताधिष्ठानेन । कथं^२
चिदुर्लभोत्पत्तिकत्वात् । लोकस्य जनस्य पुण्येषु हितमुखहेतुषु
कुशलेषु कर्मसु बुद्धिर्मुहूर्तमेकं भवेत् । तत्र तस्या अस्तिरत्वात् ।
अनादिसंसारे लोकेनाकुशलपक्षस्यैवाभ्यस्तत्वात् ॥ यदि नामैवं
ततः किमित्याह ।

15

तस्माच्छुभं दुर्बलमेव नित्यं
बलं तु पापस्य महत्सुधोरं ।
तज्जीयतेऽन्येन शुभेन केन
संबोधिविचिन्तं यदि नाम न स्यात् ॥ ६ ॥

^१ Bhavya-abhavyatā, new word, cf. *Śikṣā*. 121, 4; 185, 4, 209, n. 7.

^२ Ms. yadbhavyam. ^३ Better reading than the "Kudācit" of the Text-Mss.

- यत एवं तस्माच्छुभं पुण्यं दुर्बलं सामर्थ्यविकलमेव विद्यु-
 दुग्नेषप्रायत्वात् । अतिकृशं । नित्यं सर्वकालं ॥ कस्य तर्ह्यति-
 श्रयवद्वलमस्तीत्याह । बलं त्विति । सामर्थ्यं पुनरशुभस्य महत् ।
 मेघघनान्धकारसदृशत्वात्तस्य । सुघोरमतिभयंकरं नरकादि-
 5 दुःखदायकत्वात् । सुदुर्जयत्वाच्च ॥ भवतु नाम महत्सामर्थ्यमस्य ।
 तथापि तदपरेण बलवता पुण्येन जेष्यते । तथा च न
 का चित्त्वितिरिति । आह । तदित्यादि । तत्तादृशं महासामर्थ्यं
 जीयते । अभिभूयते । अन्येन इतरेण पुण्येन केन । न केना-
 पीत्यर्थः ॥ कुतः पुनरेवमुच्यते । संबोधीत्यादि । सम्यक्संबोधी
 10 बुद्धौ यच्चित्तं सर्वसत्त्वसमुद्भूतमभिप्रायेण तत्प्राप्त्यर्थमध्याशयेन
 मनसिकारः । तद्यदि नाम न भवेत् । महासामर्थ्यं हि तद-
 परेण महौघसा पराजीयते । सूर्येणैव निशान्धकारः । न
 [६^a] संबोधिचित्तात्प्रतिपक्षो महौघानपरः संभवति । तस्मा-
 त्प्रतिघाताय संबोधिचित्तमेवोपादेयं नान्यदित्यभिप्रायः ।
 15 इतोऽपि संबोधिचित्तमुपादेयमित्याह ।

कल्पानल्पान् प्रविचिन्तयद्भि-

र्हं मुनीन्द्रैर्हितमेतदेव ।

यतः सुखेनैव सुखं प्रवृत्त-

मुत्सावयत्यप्रमिताञ्जनौघान् ॥ ७ ॥

तिरन्तरकल्पाः कल्पः^१ । स च महाकल्प इत्यभिधीयते । तदिह
महाकल्पस्यैव ग्रहणं । कल्पान् बहून्^२ । प्रथमासंख्येयान्तर्गतान् ॥
प्रविचिन्तयद्भिस्तात्पर्येण परिभावयद्भिर्दृष्टं । अधिगतं । सुनीम्नैः ।
बुद्धैर्भगवद्भिर्बोधिमत्त्वावस्थायां । हितं सर्वार्थमाधनयोग्यं तद्बीज-
भूतत्वात् । एतदेव संबोधिचित्तमेव ॥

5

कथं पुनरिदमेव हितमित्याह । यत इत्यादि । यस्मात्सुखं
प्रवृद्धं प्रकर्षगतं बुद्धत्वलक्षणं । अप्रमितानप्रमेयान् । जनौघान्
सत्त्वमूहान् । उत्प्लावयति । उत्तारयति । संसारदुःखमहार्णवात् ॥
तस्मादिदमेव हितं ॥

अथ वा । यस्मात् सुखं देवमनुष्यसंपत्तिलक्षणं । प्रवृद्धं वृद्धिं^३ 10
गतं । अर्थासंबोधिचित्तादेव । उत्प्लावयत्यतिशयेन संतर्पयति ।
सौकर्यादधिकतरं यद्भवति तदुत्प्लावनमुच्यते^३ । यथा दध्ना
वयमुत्प्लाविता इति सौकर्यादधिकतरं दधि भूतमित्यर्थः ॥

यदि वा । यतः संबोधिचित्तात्सुखं प्रवृद्धमिति योजनीयं ॥

कथं प्रवृद्धमित्याह । सुखेनैवेति । अलक्ष्णेण । न शिरोलुप्त- 15
नादिना महता कष्टेन । तथा हि बोधिचित्तसंवरादेव बोधि-
सत्त्वोऽमितपुण्यज्ञानसंभारात्प्रवर्धमानो देवमनुष्यसंपत्तौः सुख-
मधिगच्छन् सत्त्वानेवाधिकतरं ताभिः संतर्पयतीति । यदप्यति ।

एवं सुखात्सुखं गच्छन्^[6^b] को विषीदेत्सचेतनः ।

बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वखेदः प्रमापहं ॥ इति ॥^४

20

^१ Cf. SP. HARDY, *Manual*, 7; CHILDERS, s. voc. kappo, yuga; *infra* ad II, 8.

^२ Ex conj. : parama... (??).

^३ I do not know from which kośa this half śloka is quoted.—Utplāvana, new word; W.K.F. has: utplava, utplavana.

^४ Cf. *infra* VII, 80.

- यत एवं तस्माच्छुभं पुण्यं दुर्बलं सामर्थ्यविकलमेव विद्यु-
 दुग्नेषप्रायत्वात् । अतिकृशं । नित्यं सर्वकालं ॥ कस्य तर्ह्यति-
 ग्रयवद्वलमस्तीत्याह । बलं त्विति । सामर्थ्यं पुनरशुभस्य महत् ।
 मेषघनान्धकारसदृशत्वान्तस्य । सुघोरमतिभयंकरं नरकादि-
 5 दुःखदायकत्वात् । सुदुर्जयत्वाच्च ॥ भवतु नाम महत्सामर्थ्यमस्य ।
 तथापि तदपरेण बलवता पुण्येन जेष्यते । तथा च न
 का चित्त्वतिरिति । आह । तदित्यादि । तत्तादृशं महासामर्थ्यं
 जीयते । अभिभूयते । अन्येन इतरेण पुण्येन केन । न केना-
 पीत्यर्थः ॥ कुतः पुनरेवमुच्यते । संबोधौत्यादि । सम्यक्संबोधौ
 10 बुद्धत्वे यच्चित्तं सर्वसत्त्वसमुद्धरणभिप्रायेण तत्प्राप्त्यर्थमध्याग्रायेण
 मनसिकारः । तद्यदि नाम न भवेत् । महामामर्थ्यं हि तद-
 परेण महोद्यसा पराजीयते । सूर्येणैव निशान्धकारः । न च
 [१५] संबोधिचित्तात्प्रतिपक्षो महोद्यानपरः संभवति । तस्मा-
 त्प्रतिघाताय संबोधिचित्तमेवोपादेयं नान्यदित्यभिप्रायः ॥
 15 इतोऽपि संबोधिचित्तमुपादेयमित्याह ।

कल्पानल्पान् प्रविचिन्तयद्भि-

र्हृष्टं मुनीन्द्रैर्हितमेतदेव ।

यतः सुखेनैव सुखं प्रवृद्ध-

मुत्सावयत्यप्रमिताञ्जनौघान् ॥ ७ ॥

तिरन्तरकल्पाः कल्पः^१ । स च महाकल्प इत्यभिधीयते । तदिह
महाकल्पस्यैव ग्रहणं । कल्पान् बहून् । 'प्रथमासंख्यानान्तर्गतान् ॥
प्रविचिन्तयद्भिस्तात्पर्येण परिभावयद्भिर्दृष्टं । अधिगतं । सुनौर्ऋः ।
बुद्धैर्भगवद्भिर्बोधिमतत्वावस्थायां । हितं सर्वार्थमाधनयोग्यं तद्बीज-
भूतत्वात् । एतदेव संबोधिचित्तमेव ॥

5

कथं पुनरिदमेव हितमित्याह । यत इत्यादि । यस्मात्सुखं
प्रवृद्धं प्रकर्षगतं बुद्धत्वलक्षणं । अप्रमितानप्रमेयान् । जनौघान्
सत्त्वममूहान् । उत्प्लावयति । उत्तारयति । संभारदुःखमहार्णवात् ॥
तस्मादिदमेव हितं ॥

अथ वा । यस्मात् सुखं देवमनुष्यसंपत्तिलक्षणं । प्रवृद्धं वृद्धिं^{१०}
गतं । अर्थात्संबोधिचित्तादेव । उत्प्लावयत्यतिशयेन संतर्पयति ।
सौकर्यादधिकतरं यद्भवति तदुत्प्लावनमुच्यते^२ । यथा दध्ना
वथमुत्प्लाविता इति सौकर्यादधिकतरं दधि भूतमित्यर्थः ॥

अदि वा । यतः संबोधिचित्तात्सुखं प्रवृद्धमिति योजनीयं ॥

कथं प्रवृद्धमित्याह । सुखेनैवेति । अक्षुण्णे । न शिरोलुब्ध-^{१५}
मादिना महता कष्टेन । तथा हि बोधिचित्तसंवरादेव बोधि-
सत्त्वोऽमितपुण्यज्ञानसंभारात्प्रवर्धमानो देवमनुष्यसंपत्तौः सुख-
मधिगच्छन् सत्त्वानेवाधिकतरं ताभिः संतर्पयतीति । यद्वक्ष्यति ।

एवं सुखात्सुखं गच्छन्^[6^b] को विषीदेत्युच्यतेनः ।

बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वखेदश्रमापहं ॥ इति ॥^३

20

^१ Cf. SP. HARDY, *Manual*, 7; CHILDERS, s. voc kappo, yuga; *infra* ad II, 8.

^२ Ex conj. : parama...{??}.

^३ I do not know from which koṣa this half śloka is quoted.—Utplāvana, new word; W.K.F. has: utplava, utplavana.

⁴ Cf. *infra* VII, 80.

ननु भगवतामपि मैत्रेयस्त्रादिजातकेषु^१ महदुष्करं श्रूयते ।
 तत्कथं सुखेनैव सुखं प्रवृद्धमिति ॥ नैष दोषः । यत उत्पाद्यमेव
 ५ परहितसुखाधायकं दुःखं स्वरूपयोः कृपात्मभिः । सुखमेव
 तादृशं दुःखं परदुःखदुःखिनां धीमतामिति प्रतिपादयिष्यते^२ ॥
 अस्मादपि स्वरूपहितहेतुत्वाद्बोधिचित्तं न परित्याज्यमेवेति
 दर्शयिष्याम ॥

भवदुःखशतानि तर्तुकामै-
 १० रपि सत्त्वव्यसनानि हर्तुकामैः ।
 बहुसौख्यशतानि भोक्तुकामै-
 न विमोक्ष्यं हि सदैव बोधिचित्तं ॥ ८ ॥

संसारदुःखशतानि । नरकादिगतिदुःखानामसातवेदितानां^३
 शतानि । अपर्यन्तममूहांस्तर्तुकामैः परित्यक्तमिच्छद्भिः आवक-
 १५ प्रत्येकबुद्धगोत्रैः^४ ॥ न केवलमात्मौयानि लोकानां जात्यादि-
 दुःखान्यपि हर्तुकामैरपनेतुकामैर्बोधिसत्त्वगोत्रैः^५ ॥ न केवलं
 स्वरूपदुःखानि हर्तुकामैः । अपि च । बहूनि सुखान्येव

^१ *Jātakamālā*, VIII, "not met with in the *Chriyāpiṭaka* nor in the five (first) volumes of the Pāli *Jātaka*" (Speyer, *Sacred Books of the Buddhists*, I, 71). The story of Maitribala is parallel to the stories of the king of the Qibis and of Manicūḍa.

^२ Cf. *infra* VII, 22 and foll — Traces of rhythm.

^३ Cf. *Mhv.* I, 373.

^४ Cf. *M. Vyut.* 61, CHILDERS s. voc. *gotrabhū*. The expressions : *Qrāvaka-gotra*, *pratyeka*^०, *bodhisattva*^१, although identical in meaning with the technical terms of the *M. Vyut.*, are new ; cf. *Śikṣās.* 8, १ and *infra*, 23, १०.

बौद्धानि । तेषां ग्रतानि । देवमनुष्योपपत्तिस्थानानि^१ । अनु-
भवितुकामैः संसारसुखाभिलाषुकैरपि ॥ सदैव सर्वकालं न
विमोक्षमपरित्याज्यं बोधिचित्तं । स्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ अथ वा
संबोधिकाङ्क्षिणमेव विशेषणानि ॥

5

अस्मादपि गुणविशेषाद्बोधिचित्तं ग्राह्यमित्याह ।

भवचारकबन्धनो वराकः

सुगतानां सुत उच्यते क्षणेन ।

स नरामरलोकवन्दनीयो

भवति स्मोदित एव बोधिचित्ते ॥ ६ ॥

10

संसार एव बन्धनागारं । तत्र बन्धनं बन्धो रागादय एव
यथेति विग्रहः । तादृशो वराकस्तपस्वी^२ स्मोदित एव बोधि-
चित्ते । प्रथमतः बोधिचित्तमंतरयहणसमये । सुगतानां सुत
उच्यते । बुद्धपुत्र इत्यभिधीयते । क्षणेन । तत्क्षणमेव ॥

न केवलमेवेत्याह । स नरामरेत्यादि । सह नरामरैर्भूतु- 15
देवैर्वर्तन्ते ये । असुरादयो^३ लोलाः । तेषामपि वन्दनीयो
नमस्करणीयः स्तवनीयश्च भवति स्म । स्मशब्देनातीतकालाभि-
द्योत[न]ाद्बोधिचित्तोदयसमय^४ एव भूतः ॥

अस्मादपि गुणानुग्रहदर्शनाद्बोधिचित्तग्रहणे यत्नः करणीय
इत्याह ।

20

1 Upapatti-rebirth ; cf. *Children*, p. voc.

2 Cf. *infra* ad VI, 51.

3 MS. abhidhyantā — Cf. *infra* ad I, 21.

अशुचिप्रतिमामिमां गृहीत्वा
जिनरत्नप्रतिमां करोत्यनर्घा ।
रसजातमतीव वेधनीयं
सुदृढं गृह्यत बोधिचित्तसंज्ञं ॥ १० ॥

- 5 अमेध्यप्रतिमामिमां मनुष्यादिकलेवरस्वभावां तद्भातुकां
तत्स्वभावां तेन संवर्धितामित्यर्थः । तां गृहीत्वाऽदाय । जिन
एव रत्नं दुर्लभप्रतिलम्बादिगुणयोगात् । तस्य प्रतिमां करोति
निष्पादयति बोधिचित्तं । तथागतद्विगृहं निर्वर्तयतीत्यर्थः ।
किंभूतां । अनर्घां । न विद्यतेऽर्घो मूल्यं यस्याः । सर्ववैधातु-
10 कातिशायिगुणलाङ्घनपर्यन्तापरिज्ञानाच्च । तथोक्तां तां ॥

अत एव रसजातं । रसप्रकारं । अत्युच्चवेधकारित्वादतीव
वेधनीयं । कर्तर्यनीयः करणे वा^१ । तच्चादृशं । बोधिचित्तं
संज्ञा अस्य रसजातस्य । बोधिचित्तापरव्यपदेशं । सुदृढं गृह्यत
यथा गृहीतं न पुनश्छलति । गृहीतेति प्राप्ते गृह्यतेति यथा-
15 गमपात्रत्^२ ॥ तस्माज्जिनरत्नमात्मानं कर्तृकामैर्बोधिचित्तमहा-
रसः सुदृढं गृहीतव्यः ॥

संज्ञं चार्धमैत्रेयविमोचे^३ । तद्यथा कुलपुत्रास्ति शटक-
प्रभासं नाम रसजातं । तस्यैकं पलं लोहपलसदृशं सुवर्णीकरोति ।

1 Cf. Pāṇ. 3, 4, 68, and Vārtt. on 3, 1, 96.—*Speyer, Sanskrit Syntax* § 357
(*saṅgamaniyo maṇiḥ* : the jewel that causes the reunion).

2 The form “grhṇati” is epic.—“The authority of the tradition warrants the irregular form.”

3 This fragment is quoted in *Çikṣā*. 177, 18-178, 2 (Cf. *infra ad V*, 98).
Read with the *Çikṣā*.: *saṅkleṣayitam* (p. 17, l. 6); but with our MS.:
tadrasapalam (l. 1), *suvarṇān* (l. 4), *çakyate* (l. 5).

न च तद्रूपसंश्रयते तेन लोहपलसहस्रेण पर्यादातुं लोही-
कर्तुं वा । एवमेवैकः सर्वज्ञताचित्तोत्पादरसधातुः सुश्रुत[मूल]-
परिणामनाशानसंगृहीतः सर्वकर्मक्षेत्रावरणलोहानि पर्यादाय
सर्वधर्मान् सर्वज्ञतासुवर्णान् करोति । न च सर्वज्ञताचित्तोत्पाद-
रसधातुः शक्यते सर्वकर्मक्षेत्रा[7]वरणलोहादिभिः पर्यादातुं 5
तत्कर्तुं वेति ॥

भवगतिषु विभूतिकामैरपि नात्र मंग्रयो त्रिपर्यासो वा
कर्तव्यः । इत्युपदर्शयन्नाह ।

सुपरीक्षितमप्रमेयधीभि-
र्बहुमूल्यं जगदेकसार्थवाचैः ।
गतिपत्तनविप्रवासश्रीलाः
सुदृढं गल्लत बोधिचित्तरत्नं ॥ ११ ॥

10

गतय एव पत्तनानि । पण्यद्रव्यक्रयविक्रयनगराणीह पत्त-
नानि । तदङ्कुभाशुभकर्मपण्यद्रव्यक्रयविक्रयस्थानानि गतिपत्त-
नानि । तेषु विप्रवासो विप्रवसनमेव ग्रीशं स्वभावो येषां ते 15
तथोक्ताः । तेषां संबोधनं । हे गतिपत्तनविप्रवासश्रीलाः सुदृढं
गल्लत बोधिचित्तरत्नं ॥ बोधिचित्तमेव रत्नं । रत्नमिव । यथा
चिन्तामणिमहारत्नं सर्वदारिद्र्यदुर्गतिप्रशमनहेतुः । तथेदमपि
बोधिचित्तरत्नं ॥ अयमभिप्रायः । वणिज एव सुखसंपत्ति-
लाभार्थिनो यूयं । अत इदमेव महारत्नं महतादरेण गल्लत । 20
कुतः । बज्रमूल्यमिति । हेतुपदमेतत् । यस्मादनर्घमिदं । सर्वा-

तिश्चायि शौकिकलोकोत्तरसंपत्तिनिदानभूतत्वात् । तस्मादि-
दमेव ग्राह्यमित्यर्थः ॥

- कथमिदं ज्ञायत इति चेदाह । सुपरीक्षितमिति । सुष्ठु
निरूपितं सम्यक् निर्णीतमित्यर्थः ॥ कैरित्याह । अप्रमेय-
5 धीभिः । अप्रमेया प्रमातुमशक्या धीर्बुद्धिर्वेषां तेर्महाप्राज्ञैर्बुद्ध-
बोधिसत्त्वैः । एतावता परीक्षायां स्वक्षितमपि नास्ति । इति
सुपरीक्षितमुच्यते ॥ पुनरपि किंभूतैः । जगदेकसार्थवाहैः ।
सार्थं वाहयन्तीत्यण् । जगतामेक एव सार्थवाहाः करुणावश-
वर्तिनो बुद्धा भगवन्तो बोधिसत्त्वाश्च । तैः । यथा खलु वणिजां
10 क्षिताक्षितप्राप्तिपरिहारयोर्हितैषिणो ज्ञानवन्तश्च सार्थवाहा नेता-
[४^a]रो भवन्तीति न तत्र विसंवादसंभावना । तथाचापीत्य-
भिप्रायः । तस्मादिदमेव बोधिचित्तरत्नमनघं सुदृढं ग्राह्यमिति ।
एतच्च तच्चैवोक्तं^१ । तद्यथा कुलपुत्र यावच्चन्द्रसूर्यौ मण्डल-
प्रभयावभासेते । अचान्तरे ये के चिद्धनधान्यरत्नजातरूपरजत-
15 पुष्पधूपगन्धमाख्यविलेपनवस्त्रपरिभोगाः । ते सर्वे वशिराज-
महामणिरत्नस्य मूर्ध्नि न क्षमन्ते । एवमेव यावत्त्रिव्यध्वसु
सर्वज्ञज्ञानं धर्मधातुविषयमवभासयति । अचान्तरे यानि कानि
चित्सर्वदेवमनुष्यसर्वसत्त्वसर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धकुशलमूलानि सास-
वानास्रवाणि सर्वाणि तानि बोधिचित्तोत्पादवशिराजमहामणि-
20 रत्नस्य मूर्ध्नि न क्षमन्ते । इति ॥

1 See Pāṇ. 3, 2, 1.

2 Maitreyaviṃśake, one of the rare quotations in our text hitherto not found in the Śikṣās.

इदमपरमसाधारणमतिशयवत्कल्पतरोरिव माहात्म्यमस्यो-
पदर्शयन्नाह ।

कदलीव फलं विहाय याति
क्षयमन्यत्कुशलं हि सर्वमेव ।
सततं फलति क्षयं न याति
प्रसवत्येव तु बोधिचित्तवृक्षः ॥ १२ ॥

४

कदली यथा फलमेकवारं दत्त्वा न पुनः फलति । तथा
बोधिचित्तादन्यदपि कुशलं सर्वमेव । किं चिदेव । विपाके^१
परिपके न पुनः फलदानमर्थं भवति । तावतैवास्य परिचयात् ।
विपाकस्य चाव्याकृततया पुनः फलानुबन्धाभावात् ॥ बोधिचित्त- 10
स्य पुनरयं विशेष इत्याह । सततमित्यादि । सर्वकालं फलति ।
देवमनुष्योपपत्तिषु सुखसंपत्तिप्रदानात् क्षयं न याति तदन्यकु-
शलवत् स्थिरस्वभावत्वात् । प्रतिक्षणमनेकप्रकारैः शुभमेघप्रवाहै-
रापूर्यमाणत्वाच्च प्रसवत्येव तु बोधिचित्तवृक्षः । अविच्छिन्नसुख-
संपत्तिफलप्रसवनात् । उत्तरोत्तरमपरापरगुणविशेषजननाच्च । 15
बोधिचित्तं वृक्ष इव । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः^२ ।
यस्मादेवं तस्मादनुपरतमतिशयवत्सर्वसुखसं^[४^b]पदः प्राप्तुकामैः
प्रेचावह्निरिदमेव याच्यं ।

१ MS. has : " na kim cid eva vipāke na ; na erased .

२ Pāṇ. २, १, ५४

कथितं चैतदार्याद्यमतिनिर्देशे^१ । तद्यथापि नाम भदन्त
 शारदतौपुत्र महासमुद्रपतितस्योदकविन्दोर्नास्त्यन्तरा परिचयः
 पर्यादानं । यावन्न कल्पपर्यन्त इति । एवमेव बोधिपरिणा-
 मितस्य कुशल[मूल]स्य नास्त्यन्तरा परिचयः पर्यादानं । यावन्न
 5 बोधिमण्डनिषदनं । इति ॥

न केवलं सर्वशुभसंचयकारणं । अकुशलपचचयहेतुरपि
 बोधिचित्तमिति सार्धश्लोकेन दर्शयन्नाह ।

कृत्वापि पापानि सुदारुणानि
 यदाश्रयादुत्तरति क्षणेन ।
 10 श्रूराश्रयेणेव महाभयानि
 नाश्रीयते तत्कथमग्नसत्त्वैः^२ ॥ १३ ॥

बोधिचित्तग्रहणात्पूर्वं कृत्वापि पापानि । अकुशलकर्माणि ।
 नरकादिषु दुःसहदुःखदायकत्वात् सुदारुणानि । अतिभयं-
 काराणि । महान्ति वा । यस्य बोधिचित्तस्याश्रयादाश्रयणात् ।
 15 तदुत्पादनरक्षणवर्धनमेवनलक्षणात् । उत्तरति निस्तरति तस्या-
 मर्थाभिभवेनातिक्रामतीत्यर्थः । क्षणेन । एकस्मिन्नेव क्षणे महतः
 पुण्यराशेः समुपार्जनात् । तदुत्पादनमात्रेण ॥ कथमिवोत्तरति ।
 श्रूराश्रयेणेव महाभयानि । बलवत्पुरुषाश्रयेण यथा महापराधं
 कृत्वापि कश्चिदुत्तरति । तदपराधफलान्निर्भयो भवति । तथा

^१ The same text is quoted Çikṣās. 158, 7, with some variants.

^२ On this topic, see Çikṣās. Chap. VIII, pāpaśodhana.

प्रकृतेऽपि ॥ तदेवंभूतं बोधिचित्तं कथं किमिति नाश्रीयते ।
न सेव्यते । अज्ञसत्त्वेः प्रज्ञाविकल्परूढजनैरित्यर्थः । आश्रयणीय-
मेव तद्वेदिति भावः ।

इदमपि तत्रैवोक्तं^१ । तद्यथा कुलपुत्र शूरसंनिश्रितः पुरुषः
सर्वशत्रुभ्यो न बिभेति । एवमेव बोधिचित्तोत्पादशूरसंनिश्रितो^२
बोधिसत्त्वः सर्वदुश्चरितशत्रुभ्यो न बिभेतीति ।

अपरमपि बोधिचित्तात्पापक्षयदृष्टान्तमाह ।

युगान्तकालानलवल्ग्वहान्ति
पापानि यन्निर्दहति क्षणेन ।

युगान्तकाले प्रलयसमये [१] अनलो वज्रिः सप्तसूर्योदय- 10
समुद्भूतः^३ । यथा सर्वं कामधातुं सप्रथमध्यानं^४ निर्दहति । निःशेषं
दहति यथा भस्मापि नावशिष्यते ॥ तद्वत्पापानि । किंभूतानि ।
महान्ति । सुमेरुप्रस्थानि । महारौरवादिदुःखविपाकानि ।
यद्बोधिचित्तं निर्हरति । तद्विपाकोपघातान्निर्मूलयति । क्षणेन ।
न चिरेण । नाश्रीयते तत्कथमज्ञसत्त्वेरिति संबन्धः कार्यः । 15

एतदपि तत्रैवोक्तं^५ । कल्पोद्वाहाग्निभूतं सर्वदुष्कृतनिर्दहन-
तया । पातालभूतं सर्वाकुशलधर्मपर्यादान[करण]तयेति ॥

^१ Hitherto not found in the *Śikṣās*.

^२ Cf. SP. HARDY, *Manual*, p. 30.

^३ New use of the prefix "Sa" if the reading be correct. Buddhist sanskrit: saha prathamādhyānāt; classic: sahapūrvāññam (Pāṇ. 6, 3, 81, Comm.; W. K. F., s. voc., 3 c.)

^४ This fragment occurs in *Śikṣā*. 177, 14, quoted from the *Āryamañjirya-vimokṣa*.

- ननु कृतकर्माविप्रणाशवादी भगवान् । तत्कथमिदमभि-
धीयते ॥ सत्यमुच्यते । बोधिचित्तप्रसूते प्रतिषण्णमाकाग्रधातु-
व्यापके मरति पुण्यौघेऽन्तर्भूततया खवणपक्षोपमन्वाद्येनाप्रज्ञाद्य-
मानत्वात् । वक्ष्यता प्रतिषण्णाभिभूतत्वाच्च । फलदानाद्यमर्थं
5 दग्धमेव तदित्यदोषः ॥ यदि वा । निरुपायाभिसंधिना तदुक्तं ।
नाशुक्तं जीयते कर्मेति । इदं तु सर्वपापनिर्मूलने महानुपायः ।
तथा हि यदा बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वानाकाग्रधातुव्यापिनः सर्व-
दुःखात्समुद्धृत्य सर्वसुखसंपन्नान् करिष्यामीत्यध्याशयेन विशि-
नयति । पूर्वकृतं च पापं विदूषणासमुदाचारादिभिः¹ क्षपयति ।
10 तदा बोधिचित्तवशादेव तत्संताने पापस्य कः सङ्गादो येन
चोद्यस्यावकाशः स्यादिति सर्वं निराकुलं ॥ एतावता यदुक्तं
तज्जीयतेऽन्येन शुभेन केन । इति² ।
तदपि विण्ण्टीकृतं ॥ अन्ये पुनरनियतविपाकापेक्षया सर्व-
मेतदुच्यते । नियतविपाकस्य तु कर्मणः केन चित्तप्रतिषेध-
15 मग्नकल्पा [9^b] दित्याहुः ॥

इत्यमपि बोधिचित्तमुपादेयमित्याह ।

यस्यानुशंसानमितानुवाच

मैषेयमायः सुधनाय धीमान् ॥ १४ ॥

यस्य बोधिचित्तस्य । अतुशंसान्³ साभाविकान् सुशान-

¹ Cf. *Qihpa*. pp. 160-171, and *infra* V. 98.

² See *supra* p. 11, 16.

³ Cf. *infra* VII. 81, but ad V 41. : *ānuṣāsaka*; the correct reading is *ānuṣāsaka* (cf. *xxv*, *Saddh. puṇḍ.*, 336, n. 1; *Pāli*: *ānissāsaka*.) cf. *anuṣāsaka*, p. 10, 17, *anuṣāsaka*, 15, 19.

मिताजप्रमाणान् । मैत्रेयनाथः । भगवानजितः^१ । किंभूतो
 धीमान्^२ बोधिसत्त्व उवाच । उक्तवान् । सुधनाय सुधननाथे
 बोधिसत्त्वाय । तथा चा[र्धगच्छव्युत्स]सूत्रे^३ वर्णितं । बोधिसत्त्वं
 हि कुलपुत्र बीजभूतं सर्वबुद्धधर्माणां । ज्ञेयभूतं सर्वजगच्छुक्त-
 धर्मविरोधणतया । धरणिभूतं सर्वलोकप्रतिग्रहणतया । धाव- ५
 त्पितृभूतं सर्वबोधिसत्त्व[र]रक्षणतया ॥ पेयासं ॥ वैश्रवणभूतं
 सर्वदारिद्र्यसंक्षेदनतया । चिन्तामणि[राज]भूतं सर्वार्थसंसाधन-
 तया । भद्रचटभूतं सर्वाभिप्रायपरिपूरणतया । शक्तिभूतं क्षेत्र-
 ग्रभुविजयायेत्यादिविस्तरः ॥

नाश्रीयते तत्कथमग्नसत्त्वैरित्यत्रापि योजनीयं ॥

10

इदानीं बोधिसत्त्वस्य प्रभेदं दर्शयन्नाह ।

तद्बोधिसत्त्वं द्विविधं विज्ञातव्यं समासतः ।

बोधिप्रणिधिचित्तं च बोधिप्रस्थानमेव च^४ ॥ १५

तत्समनन्तरप्रदर्शितालुप्तं बोधिसत्त्वं द्विविधं । द्विप्रकारं ।

विज्ञातव्यं । वेदितव्यं ॥ ^५गोचभूत्यादिगतानेकप्रकारसंभवेऽपि 15
 कथं द्विविधमित्याह । समासतः । अपरप्रकारसंभवेऽपि संक्षेपत

^१ On this surname of Maitreya, see KERN, Saddh. puṇḍ, 18, n.; cf. *Qikṣā*, 5, 80, (and 101, 18) and infra ad I. 25.

^२ Epithet of the Bodhisattvas, see Pentaglotte de HARLEZ, T'oung-pao, VII. 4.

^३ Fragment of the text quoted *Qikṣā*, 5, 80, with the same omissions.

^४ cf. *Qikṣā*, 8, 15.

^५ cf. *supra* p. 14, n. 4.

- इदं द्विविधमित्युच्यते ॥ द्विविधमपि कथं । ¹बोधिप्रणिधि-
 चित्तमित्येकं । बोधिप्रस्थानमिति द्वितीयं ॥ बोधौ प्रणिधि-
 कादेव चित्तं तत्र वा चित्तं । यच्चित्तं प्रणिधानादुत्पन्नं
 भवति दानादिप्रवृत्तिविकल्पं च । तत्प्रणिधिचित्तं । तच्चया
 5 सर्वजगत्परिचाणाय बुद्धो भवेद्यमिति प्रथमतः प्रार्थनाकारा
 चेतना ॥ प्रस्थाने चित्तं । प्रस्थानमेव वा चित्तं चित्तस्य
 तत्त्वभावत्वात् । पूर्वकामनस्कारपुरःसरमेव यतः प्रवृत्ति [10^a]
 संवरपक्षपूर्वकं संभारेषु प्रवर्तते । तत्प्रस्थानचित्तमिति उक्त-
 क्रमेण द्वैविध्यं ॥ इदमेव भेद इत्येवकारेण प्रतिपादयति ॥
 10 चकारद्वयं परस्परसमुच्चये द्वयोरपि बोधिचित्तत्वं दर्शयति ।
 तेन पूर्वकं बोधिचित्तं न भवतीति शङ्का निरस्यति ॥
 शूरक्रमसूत्रे² श्राव्योत्पादितस्यापि बोधिचित्तस्य बुद्बुलहेतु-
 त्वाभिधानात् । तथार्थगण्डव्यूहे³ चोक्तं । दुर्लभाः कुसुपुत्र ते
 सत्त्वाः सत्त्वकोके⁴ येऽनुत्तराः सम्यक्संबोधौ चित्तं प्रणिदधति ।
 15 ततोऽपि दुर्लभतमास्ते सत्त्वा येऽनुत्तराः सम्यक्संबोधिमभि-
 संप्रक्षिता इति ॥

इदानीमुक्तमेव प्रभेदमुदाहरणेन व्यक्तीकुर्वन्नाह ।

गन्तुकामस्य गन्तुश्च यथा भेदः प्रतीयते ।

तथा भेदोऽनयोर्ज्ञेयो यावत्संख्येन पण्डितैः ॥ १६

¹ Ms.: bodhicittapra°.
² cf. *ibidem*, p. 8, 10-19.

³ cf. *Çikṣā*, p. 8, 19.
⁴ *Çikṣā*, has : sarva°.

यथा कश्चित्पुरुषोऽभिमतदेशप्राप्तये गन्तुकामो गमनाभि-
प्राप्तो न तु पुनर्गच्छत्येव । अन्यः पुनस्तप्राप्तये प्रस्थितो
गच्छत्येव । यदद्यथा तयोर्भेदो विशेषः प्रतीयतेऽवगम्यते ।
तदन्तथा भेदो नानात्वमनयोर्बोधिप्रणिधिप्रज्ञानचेतसोर्ज्ञेयो-
ऽवबोद्धव्यः पण्डितैर्विचक्षणैः । कथं । याथासंख्येन । स्मार्थेऽप्यण् । 5
प्राप्तनं प्रणिधिचित्तस्य निदर्शनं पश्चान्ननं^१ प्रज्ञानचेतस इति
संख्यार्थः ॥ तदेतत्प्रणिधिचित्तं प्रतिपत्तिविकलमपि^३ संसारे
महाफलं भगवता वर्णितमित्याह ।

बोधिप्रणिधिचित्तस्य संसारेऽपि फलं महत् ।

यदि नाम तत्प्रतिपत्तिविकलं तथापि तस्यासां तावद् 10
बुद्धत्वं^४ संसारेऽपि देवमनुष्योपपत्तिस्तत्त्वात् सुखसंपत्तिस्तत्त्वात्
फलं महत् । अन्यस्मात् कुशलार्थं दृष्टत् । सततं फलतीत्यादि-
विशेषणविशिष्टत्वात् । तथा चोक्तमार्थमैवेयविमोचे^५ । तद्यथापि
नाम कुशलपुत्र भिक्षम^[10^b]पि वज्ररत्नं सर्वप्रतिविशिष्टं
सुवर्णाखंकारमभिभवति । वज्ररत्ननाम च न विजहाति । 15
सर्वदारिद्र्यं च^६ विनिवर्तयति । एवमेव कुशलपुत्र प्रतिपत्ति-
भिक्षमपि^७ सर्वज्ञताचित्तोत्पादवज्ररत्नं सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धगुण-

1 W.K.F. : yathā° (Whitney 1813, e; Speyer, S. Syntax, 255).—Gramm. note deest in Tib.

2 Paṇcāṅga, the word seems new.

3 The corresponding expression in Gīkṣā. is caryāvikala (9, 7), āṇayapratipatti° (10) (cf. *infra* p. 27, 7).

4 Tib. has: buddhatvāhetutvam.

5 Gīkṣā. omits ca.

6 Cf. Gīkṣā. 9, 1-12.

7 *Ibidem* āṇayapratipatti°.

सुवर्णासंकारमभिभवति । बोधिचिन्ताम च न विजहाति ।
संसारदारिद्र्य^१ च विनिवर्तयतीति ॥

तस्माद्योऽपि पारमितासु सर्वेषु सर्वं सर्वथा श्रितुम-
समर्थः । तेनापि बोधिचिन्तसुत्पादनीयं । एवमुपायपरिग्रहेण
5 महाफलत्वात् ॥

यथोक्तमार्थं [पर]राजाववाद[क]सूत्रे^२ । यस्मात्त्वं महाराज
वज्रकृत्यो वज्रकरणीयः । असहः सर्वेषु सर्वं सर्वथा^३ दानपार-
मितायां श्रितुं । यावत्प्रज्ञापारमितायां श्रितुं । तस्मान्तर्हि
त्वं महाराज । एवमेव संबोधिच्छन्दं अद्वां प्रार्थनां प्रणिधिं
10 च । गच्छन्नपि तिष्ठन्नपि निषन्नोऽपि शयानोऽपि जाग्रदपि
भुञ्जानोऽपि पिबन्नपि सततसमितमनुस्मर । मनसिकुर ।
भावय । सर्वबुद्धबोधिसत्त्वप्रत्येकबुद्धार्थभावकपृथग्जनानामात्मनश्च
अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानि कुशलमूलानि पिण्डयित्वा तुल्ययित्वा-
ऽनुमोदयस्व । अययाऽनुमोद[न]या^४ । अनुमोद्य च सर्वबुद्ध-
15 बोधिसत्त्वप्रत्येकबुद्धार्थभावकाणां पूजाकर्मणि^५ निर्यातय ।
निर्यातय च सर्वसत्त्वसाधारणानि कुर्व । ततः सर्वसत्त्वानां
आवृत्तसर्वज्ञताप्रतिफलभावात् सर्वबुद्धधर्मपरिपूरणाय दिने दिने
त्रैकास्त्रमनुत्तराणां सम्यक्संबोधौ परिणामय । एवं सद्यः त्वं

^१ Qikṣā. and Tib. : sarvasamsāra°. ^२ Cf. Qikṣā. 9, 12. cf. *infra* Chap. III.

^३ Read : sarvathā sarvadā, with Tib.—Qikṣā. has : Yasmāo ca tvam...
sarveṣa sarvaḥ sarvathā sarvaṁ sarvadā.

^४ With more developments in the Qikṣā.

^५ Qikṣā. has : °karmāṇa.

महाराज प्रतिपन्नः सन् राज्यं चकारयिष्यसि^१ । राज्यं [11^a] कृत्यानि
[च] न चापयिष्यसि । बोधिसंभारांश्च परिपूरयिष्यसि ॥
इत्यादिकमुक्त्वा^२ । स खलु पुनस्त्वं महाराज सम्यक्संबोधि-
चित्तकुशलमुल्लविपाकेन^३ । अनेककृत्यो देवेषूपपन्नोऽभूः । अनेक-
कृत्यो मनुष्येषूपपन्नोऽभूः । सर्वासु च देवमनुष्योपपत्तिव्याधिपत्यं ५
कारयिष्यसीति^४ विस्तरः ।

इति चर्याविकलेऽपि बोधिचित्ते नावमन्यना कार्या ।
तस्याप्यनन्तसंसारे सुखप्रसवनात्^५ । यत्पुनः प्रतिपत्तिचारं
बोधिचित्तं तदतितरां विपुलफलमेवेति सिद्धमित्याह ।

न त्वविच्छिन्नपुण्यत्वं यथा प्रस्थानचेतसः ॥ १७ 10

न तु । न पुनः । यथा प्रस्थानचित्तस्याविच्छिन्नपुण्यत्वं
निरन्तरशुभप्रवाहवाहितं । न तथा अथेति भावः ॥ इदमेवा-
विच्छिन्नपुण्यत्वं वृत्तद्वयेन प्रसाधयन्त्याह ।

यतः प्रभृत्यपर्यन्तसत्त्वधातुप्रमोक्षणे ।

समाददाति तच्चित्तमनिवर्त्येन चेतसा ॥ १८ 15

ततः प्रभृति सुप्तस्य प्रमत्तस्याप्यनेकशः ।

अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः प्रवर्तन्ते नभः समाः ॥ १९

१ Ms. : pratipannaḥ avarājyaṁ kariṣyasi । rāja°.

२ Instead of : "ityādikam uktvāha" the Çikṣās. has "atraiva cāśya vipāka-
uktaḥ."

३ Çikṣās. has : tasya samyak sambodhicittasya kuṣalakarmanḥ vipākena.

४ Çikṣās. has : kṛtāyasi.

५ Read, with Tib. : anantasukha° Cf. Çikṣās. ७, 7 where Āntideva has
written : ...kartavyē...anantasamśārasukhaprasavanatvāt.

यतः प्रभृति यस्मादारभ्य । न विद्यते पर्यन्ता इक्ष्वाक्ये-
 पर्यन्तस्य । आकाशधातुस्यापि न सत्त्वधातोः । प्रमोक्षणे प्रमोक्षे
 सर्वदुःखोपशमनिमित्ते । समाददाति तच्चित्तं । सम्यक्संबोधि-
 चित्तं समादाय वर्तते । कथं । अग्नितर्पणे चेतसा । अ[प्रवृत्ति-
 5 भ्र]ष्टेन¹ मनसा ।

ततः प्रभृति तदादिं कृत्वा । सुप्तस्य मिथ्याज्ञानचित्तस्य
 प्रमत्तस्य विचित्रचित्तस्यापि । उभयत्रापि संबध्यते । उपलक्षणं
 चेतत् । गच्छतोऽपि तिष्ठतोऽपि निषण्णस्यापि भुञ्जानस्यापि
 मूर्क्षाद्यवस्थायामपीत्यादि द्रष्टव्यं ॥ अनेकत्र इति । प्रतिक्षण-
 10 मनेकवारं ॥ अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः । निरन्तरसंततयः
 शुभवेगाः प्रवर्तन्ते । नभःसमाः । प्रतिक्षणमाकाशधातुप्रमाणाः ॥
 तस्मात्प्रतिपत्तिसारेण बोधिसत्त्वेन भवितव्यं ।

आर्यसमाधिराजे चोक्तं² । [11^b] तस्मात्प्रतिपत्तिसारो भवि-
 15 सारस्य कुमार न दुर्लभा भवत्यनुत्तरा सम्यक्संबोधिरिति ॥
 अविच्छिन्नपुण्यत्वमस्य भगवतैवोक्तं । इत्युपदर्शयन्नाह ।

इदं सुबाहुपृष्ठायां सोपपत्तिकमुक्तवान् ।

हीनाधिमुक्तिसत्त्वाद्यै स्वयमेव तथागतः ॥ २०

¹ Three or four akṣaras illegible.—Tib.: bjung-pa-nyams-pa-med-paisams-kyis.

² Quoted with variants from Chap. X, p. 32, 34 (edited by JARAT CHANDRA DĀS and HARIMONAN VIDYĀBHŪṢAN).

इदमेवाप्रमेयपुण्यं स्वयमेवात्मनेव तथागतो बुद्धो
 भगवानुक्तवान् कथितवान् । क । सुवाङ्मण्यं । सुवाङ्मण्य-
 नादि सूत्रे । कथं सोपपत्तिकं सयुक्तिकं । किमर्थं हीनाधि-
 सुक्तिसत्त्वार्थं । हीनश्रावकप्रत्येकबुद्धयानेऽधिसुक्तिः अहो हन्तो
 वा येषां ते । ते सत्त्वाश्च । तेभ्य इदं । तदर्थं । तत्प्रयोजनसु- 5
 दिक्षेत्यर्थः ॥ तथा हि ये ऽनियतगोचरितरकालेन^१ वज्र-
 तरसंभारोपाजर्जनभीता महायानादिभिं ध्यावर्त्य क्षणतरकाले-
 नास्त्यतरसंभारसाधे श्रावकप्रत्येकबुद्धयाने चित्तमुत्पादयन्ति ।
 तद्भावावर्तनार्थं भगवानुपपत्तिमाह । तानेवोपपत्तिं वृत्तद्वयेन
 कथयन्नाह ।

10

शिरःश्रूलानि सत्त्वानां नाशयामीति चिन्तयन् ।
 अप्रमेयेण पुण्येन यच्छते स्म^२ हिताश्रयः ॥ २१
 किमुताप्रमितं श्रूलमेकैकस्य जिहीर्षतः ।
 अप्रमेयगुणं सत्त्वमेकैकं च चिकीर्षतः ॥ २२

कतिपयजनानां मस्तकपीडां नाशयामि मन्त्रेणागदेन^३ 15
 वा । इत्येवं मनसि कुर्वन्प्रमाणेन सुकृतेनाद्यौ कक्षाणाभि-

^१ *Subāhupariprochā*, K.F. 216; *NANJIO* 23, 26 [A.D. 384-417]; 23, 67 (49, 50) [A.D. 285-316]; 531, 822.—M. Vynt. 65, 66.

^२ *Sayuktika*, new word.

^३ *Aniyatagotra*, Cf. *supra* p. 14, n. 4.—Cf. *Lankāv.* p. 66.

^४ Tipp. : *grhyate smeti pūrvavaṇṇaṃ* (Cf. *Pāp.* 8, 2, 123, 118; and *supra* ad I, 9).

^५ Tipp. : *mantropāṇṣadhena vā*.

- प्राचो गृहीतो द्रष्टव्यः ॥ किं पुनरप्रमाणं संसारदुःखं प्रति-
 सत्त्वमप्रमाणस्य जगतो कर्तुमिच्छतः । अपि च तच्छूतमपनीय
 सर्वसत्त्वान् सर्वगुणसमङ्गिनः कर्तुमिच्छतः । किमप्रमेयं पुण्यं न
 भवति । इति विभक्तिविपरिणामेन योजनीयं । अविच्छिन्नाः
 5 पुण्यधाराः किमुत तस्य न प्रवर्तन्ते नभःसमा इति¹ ॥
 तस्माद्यथा संभारवाङ्मयसा^[2a] ध्यं बुद्धत्वं । तथा संभारवैपुल्ये-
 ऽपि² प्रतिक्षणमिति हेतुविशेषादचैव महायाने महान् लाभः ।
 अतो नास्माच्चित्तमभयस्थाने कातरतया विनिवर्तनीयमित्युप-
 दर्शितं भवति । यद्वक्ष्यति ।

- 10 चपयन् पूर्वपापानि प्रतीच्छन् पुण्यसागरान् ।
 बोधिचित्तबलादेव आवेभ्योऽपि शीघ्रगः ॥ इति ।³
 यथैवं सर्वसत्त्वानां हितमुखार्थमुद्युज्यते स देवादिभ्योऽप्य-
 साधारणगुणत्वात् प्रज्ञस्य इत्युपदर्शयन्नाह ।

कस्य मातुः पितुर्वापि हिताशंसेयमौदृशी ।

- 15 देवतानामृषीणां वा ब्रह्मणां वा भविष्यति ॥ २३

कस्य सत्त्वस्य । मातुर्जनन्याः कस्य पितुर्वा जनकस्य
 देवतानां सोमवरुणादीनामृषीणां वा वसिष्ठगोतमादीनां
 ब्रह्मणां वा वेधवां । इयमौदृशी हिताशंसा । हितोपसंसार-
 मतिर्यादृशी समनन्तरं प्रतिपादिता बोधिसत्त्वस्य । भविष्यति ।

¹ Supra I, 19.

² Ms. : "vaipulyamapi.

³ Infra VII, 29.

⁴ Sic Tipp. — Minner and Text-Mss. have : devānām vā ṛṣīnām vā.

इति । आस्तां तावत् भूता भवति^१ वा । भविष्यत्यपि^१ नैव
कस्य चिद्वोधिसत्त्वमनुरेणान्यस्य ॥ कुतः पुनरेतदित्याह ।

तेषामेव च सत्त्वानां स्वार्थेऽप्येष मनोरथः ।

नोत्पन्नपूर्वः स्वप्नेऽपि परार्थे संभवः कुतः ॥ २४

तेषां मायादीनां । स्वार्थेऽपि । आत्मनः कृतेऽपि । एष ५
मनोरथः सर्वदुःखमपहर्तुं । अप्रमाणगुणानाधातुं, नोत्पन्नपूर्वः ।
अभूतपूर्वः । स्वप्नेऽपि । आस्तां तावज्जाग्रदवस्थायां बुद्धिपूर्वक-
मुत्पन्नः ॥ परार्थे कदा चिदुत्पद्यत इत्याह । परार्थे संभवः
कुतः । आत्मा हि वक्ष्यते लोकस्य परस्मात् । तत्रैव चेकास्ति ।
परार्थे संभावनापि कुतः ॥ अथ वा । स्वप्नेऽपि परार्थे संभवः १०
कुतः इति योज्यं ।

तदेवमसाधारणत्वं बोधिसत्त्वस्य प्रतिपाद्योपसंहरन्नाह ।

सत्त्वरत्नविशेषोऽयमपूर्वो जायते कथं ।

यत्परार्थाग्रयोऽन्येषां न स्वार्थेऽप्युपजायते ॥ २५

एवमत्यहुतकर्मकारितया दुर्लभोत्पादात् सत्त्वं एव रत्न- १५
विशेषः । अपूर्वः अनुपन्नपूर्वः । अयमिति यादृशगुणोऽयं
कथितः [१२^b] । जायते कथं । कथमित्यहुते ॥ कस्मात्पुनरेव-
मुच्यते । आह । यत्परार्थेति । यत् स महात्मनः परार्थाग्रयोऽन्येषां
सत्त्वानामुक्तकर्मण न स्वार्थेऽप्युपजायत इत्यस्मात् ॥

^१ Ms. has: bhavanti, bhaviṣyanti.

^२ Minaev and Text-Mss.: kutah.

अथ चान्येऽपि बोधिचित्तोत्पादकस्य गुणा वक्तव्याः ।
 यथार्थगच्छत्यहे^१ भगवतार्थमैवेयेण सुधनमधिकृत्योद्भाविताः ।
 ते चातिविस्तरेण शास्त्रकृता ग्रन्थासमुच्चये दर्शितास्त तत्रैवा-
 वधारयितव्याः ॥

- 5 पुनरपि बोधिचित्तानुशंसादारेण बोधिसत्त्वस्याप्रमेयपुण्यत्व-
 माह ।

अगदानन्दबीजस्य जगद्दुःखौषधस्य च ।

चित्तरत्नस्य यत्पुण्यं तत्कथं हि प्रमीयतां ॥ २६

- सर्वसत्त्वानां सर्वप्रामोद्यकारणस्य देवादिसर्वसंपत्तिनिदान-
 10 भूतत्वात् । चित्तरत्नस्य बोधिचित्तस्य यत्पुण्यं तत्कथं हि प्रमी-
 यतां । केन प्रकारेण नाम संख्येयतां । अतिविपुलतया प्रमातु-
 मशक्यत्वात् ॥ एतदुक्तमार्थवीरदत्तपरिपृच्छायां^२ ।

बोधिचित्ताद्भि यत्पुण्यं तच्च रूपि भवेद्यदि ।

आकाशधातुं संपूर्य भूयस्योत्तरि तद्भवेत् ॥ इति ।

- 15 यदि नाम सामान्येन निर्देशस्तथापि प्रज्ञानचित्तस्येति
 द्रष्टव्यं । तस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ पुनरपि तस्यैव विशेषणमाह ।
 जगद्दुःखौषधस्त चेति । सर्वप्राणप्रभृतां^३ कायिकचैतन्यिकसर्व-
 दुःखनिवर्तनतया सर्वव्याधिहरणमहागदस्यभावत्वात् । तदने-

^१ Cf. Çikṣā. 5, 20, and supra I, 14.

^२ A. Viradattapariprekṣā (prose) is quoted in Çikṣā. 34, 16 230, 10.

^३ New word = prāṇabhṛt.

नाभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वं^१ बोधिचित्तस्य प्रतिपादितं ॥ अतो
युक्तमेवास्मासंख्येयपुष्पलमित्युक्तं भवति । कथं पुनरेतद्युक्त-
मित्याशङ्क्य प्रतिपादयन्नाह ।

हिताग्रसममाचेष्य बुद्धपूजा विशिष्यते ।

किं पुनः सर्वसत्त्वानां सर्वसौख्यार्थमुद्यमात्^२ ॥ २७ 5

सर्वजगत्यरिचाणाञ्च बुद्धो भवेद्यमित्यध्याग्नयेनाग्रसनात्
प्रार्थनात् केवलात्प्रतिपत्तिविकल्पाद्बोधिचि[13*]त्तादित्यर्थः ।
अप्युक्तं भवति तद्बुद्धपूजामतिग्रेते । इत्यागमाद्भवत्येव पुष्पलम्ब-
प्रसवहेतुः । इति प्रथमस्य बोधिचित्तस्य^३ माहात्म्यमुक्तं ।
एतदपि तच्चैवोक्तं ।

10

गङ्गावास्तिकसंख्यानि बुद्धचेष्टाणि चो नरः ।

दद्यात्सद्रूपपूर्णानि लोकनायेभ्य एव हि ॥

यत्तैकः प्राञ्जलिर्भूत्वा चित्तं बोधाय नामचेत् ।

इयं विशिष्यते पूजा अस्यान्योऽपि^४ न विद्यते ॥ इति ।

किं पुनः सर्वदुःखितजनानां सर्वदुःखमपनीय सर्वसुखसंपत्त्यान् 15

करिष्यामीत्युद्योगकरणादतिशयवत्पुष्पं न भवति ॥

ननु हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः स्वयमेव सत्त्वा विचरन्त्याः ।

तत्कुपोद्यमस्योपयोग इति वृत्तचित्तयेन परिहरन्नाह ।

1 Tipp. has : ndyamāt prasthānacetasah.

2 Cf. Mhv. I, 80, 4.

3 Sic Ms.

दुःखमेवाभिधावन्ति दुःखनिःसरैवाश्रया ।

सुखेऽप्यैव संमोहात् स्वसुखं घ्नन्ति प्रचुवत् ॥ २८

यस्तेषां सुखरक्षायां पीडितानामनेकशः ।

दृष्टिं सर्वसुखैः कुर्यात्सर्वाः पीडाश्चिह्नयति च ॥ २९

5 नाशयत्यपि संमोहं साधुस्तेन समः कुतः ।

कुतो वा तादृशं मिथं पुण्यं वा तादृशं कुतः ॥ ३०

दुःखाग्निःसरणाभिप्रायाः प्राणातिपातादिभिरकुश्रुतैः कर्मभिः

बुधादिदुःखप्रतीकारमिच्छन्तः । दुःखमेव नरकादिप्रपातवेदना-

सुभावं । अभिधावन्ति तदभिसुखाः प्रवर्तन्ते । दुःखमेव प्रवि-

10 श्नोत्यर्थः । प्रसभा इव दीपशिखामिति ॥ अत एव सुखे-

ऽप्यैव सुखाभिलाषेणैव स्वसुखं घ्नन्ति प्रचुवत् । आत्मसुख-

घाताय कथमात्मनैव प्रचवो भवन्ति । इति चेत् । संमोहा-

दिपर्यायवशात् हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः परिज्ञानाभावात् ॥

अतो यः पुण्यात्माऽकारणवत्सलः । तेषां विपर्ययानां

15 सुखरक्षायां सुखाभिलाषुकाणां सर्वत्रोऽसम्बन्धसुखानां पीडितानां

दुःखितानां । अनेकश इति । अनेकेर्दुःखप्रतैर्वज्रधा बाधितानां ।

दृष्टिमाप्याचनं सर्वसुखैः कुर्यात् [13^b] कायिकचेतसिकैः । यदि

वा । अनेकत्रोऽनेकप्रकारं दृष्टिं सर्वसुखैः कुर्यात् । इति

योजनीयं ॥ न सुखदृष्टिर्मात्रं जनयति । किं तर्हि सर्वाः पीडाः

20 समस्ता दुःखा वेदनाश्चिह्नयति च प्रमथति च ॥

न केवलं दुःखप्रभान्तिं सुखदृष्टिं च करोति । नाशयत्यपि

संमोहं । अपरिज्ञानमपि निवर्तयति ।

अपद्यमिदमेव पन्था भयमन इत एत गत मासादं ।
इति हेद्योपादिद्यमार्गप्रकाशनात् ॥ यत्तैवं परव्यसनविवर्तनपरतन्त्रो
हितसुखविधानतत्परस्य सर्वभूतानां । साधुसेन समः कुतः ।
तेन महात्मना तुष्टः साधुः कुतः । नेव कुतश्चिदिद्यते ।
अकारणपरमवत्सलस्रभावत्वात् । कुतो वा तादृशं मित्रं । ५
हितसुखोपसंहारप्रवणमानसं परमविश्वासस्थानं तादृशं तत्समं ।
सुहृत्कुतो नैव संभवति । पुण्यं वा तादृशं कुतः । एवं विहरतो
बोधिसत्त्वस्य अत्युत्तुपजायते तदपि न केन चित्पुण्येन समानं ॥

कृते यः प्रतिकुर्वीत सोऽपि तावत्प्रशस्यते ।

अव्यापारितसाधुस्तु बोधिसत्त्वः किमुच्यतां ॥ ३१ १०

पूर्वं भयसंकटव्यसनेषूपकृतमनेन । इत्युपकृते सति प्रत्युपकारं
करोति यः । सोऽपि तावत्प्रशस्यते । शोकेन स्तब्धते साधुरथ-
मिति । यः पुनरव्यापारितसाधुः । अनभ्यर्थितकल्याणोपनेता
बोधिसत्त्वः किमुच्यतां । किमपरमभिधीयतां । तस्य प्रशंसा
कर्तुमशक्येत्यर्थः ॥

15

दृष्टव्यवहारमपेक्ष्यापि^१ बोधिसत्त्वस्य पुण्यमाहात्म्यमुद्भाव-
यन्नाह ।

कतिपयजनसत्त्वदायकः

कुशलकृदित्यभिपूज्यते जनैः ।

¹ Metre : āryā.—gā, clearly; ta, sec. manu.—Tib. : karta māśādam=agyid.
lug-par ni ma byed cig.—āsāda is new with this meaning.

² Tipp. has : kim ucyatām kim tasya mātātmyam ucyatām avāggocaratyāt.

³ Confirmed by Tib.—Ma : speksyamapi.

स्वयमग्ननकमाचदानतः

सपरिभवं दिवसार्धयापनात् ॥ ३२

- 5 प[ि]रमितसत्त्वानामाहारपानमाचदानसमादानमादिशन्¹
 पुण्यकर्मायमिति पूज्यते [14^a] सत्क्रियते जनैः सत्कर्मरतैर्लोकैः ।
 तदपि दानं चणं न सकलमहः । तद्धं वा । अपि तु सुहृत्-
 सेकं । अग्ननकमाचदानत इति । कुत्सितमग्ननमग्ननकं² । अग्र-
 णीतं भोजनं । तद्विषयं तन्मात्रं³ । तथाविध्यश्चनरहितं⁴ ।
 10 तच्च दानतः त्यागतः । कथं सपरिभवं । क्रियाविशेषणमेतत् ।
 सतिरस्कारं नमस्कार[ि]पुरःसरं दृढात्मनागारं प्रविशतः
 षट्चपेटादिना प्रहृत्येति यावत् । पुनः किंभूतात् । दिव-
 सार्धयापनात् । प्रहरदयोपसम्भवात् । मद्याग्रे भुक्त्वा चायं
 पुनराहारान्वेषणात्⁵ ॥
 15 बोधिसत्त्वश्च पुनरेतद्विपरीतं दानं । इति प्रतिपादयन्नाह ।

किमु निरवधिसत्त्वसंस्थया

निरवधिकालमनुप्रयच्छतः ।

गगनजनपरिक्षयाक्षयं

सकलमनोरथसंप्रपूरणं ॥ ३३

¹ Ms. : °mātrāṇ samānēdānatodīṣan; na is erased.—samādāna = nityakarman (Hem.); Cf. SENART, *Mhv.* III, 131, 13.

² This word is new.

³ Tipp. has: mātṛeṣa vastrādidānavyavacchedaḥ.

⁴ Old reading: tathāvidham.

⁵ Tipp. has: tena ca prakarṣeṣa divasārdham jāpyate / madhyāhne.....
 karṣe cāyam lyaṭ. (Pāp. 3, 3, 117).

न विद्यतेऽवधिरिचता । इत्यङ्गः अतस्यैव सत्त्वकोटिसंख्येभ्यो
 दास्यामि ततः परं नेति । न सत्त्वानां गणनया ददाति । किं
 तु निरवधिसत्त्वसंख्यया ॥ नापि नियतकाशं । अपि तु निर- ५
 वधिकाशं । कस्य अतस्यैव सत्त्वकोटिग्रतं यावदास्यामि ततः परं
 नेति सावधिकं न ददाति ॥ गगनेति । गगनमिव जनाः ।
 गगनजनाः । यथाकाशमपर्यन्तं तथा जनोऽपीत्यर्थः । यदि वा
 गमनं च जनास्य ते गगनजनाः । तेषां परिच्छेदः पर्यवदानं ।
 यावदाकाशधातुर्यावच्च सत्त्वा न परिनिर्मुक्ताः तावदवधिकं । 10
 यदप्यति ।

आकाशस्य स्थितिर्यावद्यावच्च जगतः स्थितिः । इति ।
 तावन्मम स्थितिर्भूयात् ।

तस्माद्वच्यं । न विद्यते क्षयः पर्यन्तोऽस्येति क्त्वा । अय-
 मभिप्रायः । ग[14°] मगजमपरिच्छयावधि यद्गानं तदस्तुतोऽवय- 15
 मेव । तेषां परिच्छेदाभावात् ॥ नापि प्रतिनियतं वस्तु । अपि
 तु सकलमनोरथसंप्रपूरणं । यद्यस्याभिमतं तत्सर्वमनवद्यमुभि-
 प्रायाद्वादनकरं परमप्रेमगौरवसत्कारप्रियवचनपुरःसरं प्रमुदित-
 मनसानुप्रपञ्चतो बोधिसत्त्वस्य किं पुनः पूजा न युज्यते ।
 तस्य सुतरां युज्यत इति शौच्यं । 20

यदुक्तं नारायणपरिपृच्छार्था । न तदस्त्वपादातयं यस्मिन्
 वस्तुनि नास्ति त्यागचित्तमुत्पद्येत^१ । न त्यागबुद्धिः क्लमेत ।

1 Cf. *infra* X, 55. 2 Cf. *Qikṣā*, 21, 1-2, 9-12; and *infra* ad III, 21.

3 *Qikṣā*. has: °padyate.

यावत् । अयं ममात्मभावः सर्वसत्तेभ्यः उत्तमः परित्यक्तः ।
 प्रागेव बाह्यानि वस्त्रानि । यस्य यस्य सत्त्वस्य येन येन वद्यत्कार्यं
 भविष्यति तस्यै तस्यै तत्तद्दास्यामि । सत्संविद्यमानं हस्तं हस्ता-
 र्थिकेभ्यो दास्यामि । यावत् । अग्निः अग्निरोर्ध्विकेभ्यः परित्य-
 5 क्ष्यामि । कः पुनर्वादो बाह्येषु वस्तुषु । यदुत धनधान्यजातरूप-
 रजतरत्नाभरणहयवयव^१गजवाहनयामनगरनिगमजनपदराज्यराज-
 राजधानीपत्तनदासीदासकर्मकरपौरोहित्यपुत्रदुहितृपरिवारेभ्यति
 विसरः ॥

एवं च गुणरत्नसमुच्चयस्थाने परहितसुखविधानेकपरम-
 10 मशत्रुते बोधिसत्त्वे स्वात्माहितकामैः स्वचित्तं रचितव्यं
 प्रयत्नतः^२ । इत्युपदर्शयन्नाह ।

इति सन्नपतौ जिनस्य पुत्रे
 कलुषं स्वे हृदये करोति यश्च ।
 कलुषोदयसंख्यया स कल्पान्
 15 नरकेष्वावसतीति नाथ आह ॥ ३४

इत्येवमुक्तक्रमेण सन्नपतौ सर्वदा सुखदानपतौ जिनस्य पुत्रे
 सुगतस्य सुते । बोधिसत्त्व इत्यर्थः । कलुषं पापचित्तं स्वे हृदये
 आत्मचित्तसंताने करोत्युत्पादयति दुरात्मा यः स नरकेष्वा-
 वसति । इति नाथो बुद्धो भगवानाह ब्रूते ॥ उपान्वध्याह्वस

^१ Ibidem : °rathahaya°.

^२ Tipp: has: evaṁbbūte bodhisattve parārthakarasē prasādiprasadau
 sukhaduḥkhaṇetū iti yatnataḥ avikartavyaparīhartavyāḥ iti darśayati.

इति कर्मत्वे प्राप्तेऽधिकरण[15] विवक्षा^१ ॥ किञ्चिदावत् कलुषो-
दयसंख्या कस्यान् । यावतः क्षयांस्तस्येते^२ कलुषचित्तमुत्पा-
द्यते । तावतः कस्यान् कलुषचित्तक्षयसंख्याकरणेषु तिष्ठति ।
इति भावः ।

यदुक्तं प्रज्ञानविनिश्चयप्रातिहार्यसूत्रे^३ । यावन्ति मञ्जुश्री- 5
बोधिसत्त्वो बोधिसत्त्वस्य[ग्निके] प्रतिषत्तिनामुत्पादयति ।
अवमन्यनात्तिनामि [वा] । तावतः कस्यांक्षेपे^४ संनाहः संन-
द्वयः । वस्तु मया^५ महानरकेष्विति ॥

ननु तथागतस्य दुष्टचित्तेन दधिरमुत्पादयतो नावीची-
चित्तोत्पादनक्षयसंख्या कस्यानवस्थितिदत्ता । न तथागतात्कश्चि- 10
दधिकतरः संभवति चैकोक्ष्ये । तत्कथमिदमतिदुर्घटं गीयते ॥
सत्यं । न खलु यथाभूतमस्त्रिजये वस्तुतत्त्ववत्सा । सर्वस्य
प्रवचनस्य नयनीतार्थतया व्यवस्थापनात् । न हि कश्चित्तथागते
सदेवकोऽपि लोको दुष्टचित्तमुत्पादयितुं शक्नोति । अगण्यकल्प-
संख्याभ्यासेन सर्वसत्त्वेषु नैवचित्तस्य सात्त्विकभावात् । तासु 15
काये शस्त्रं क्रमतीति नैवचित्तस्यानुग्रहकथनात् । न च
कर्मभूतिरिह^६ वस्तुतो दर्शिता । कर्मावरणस्य बुद्धानां प्रहीण-
त्वात् । तस्मादेनेयजनाभिसंधिना तदुपदर्शितं । न परमार्थतः ॥

बोधिसत्त्वापकारे तु बुद्धत्वमेव समूहोपचातुसुपहतं भवेत् ।

1 Pā. 1, 4, 48.—This clause does not in Tib. 2 Ms. kṣapah / tat°.

3 Cf. Gikṣās., 85, 18.

4 Gikṣās. omits : "tena"; but see Tib.

5 Ms. has : °tavyam tathā ; old reading and Tib. : °tavyam mayā.

6 Tib. : las-kyi rnam-par smin-pa (=°āvaraṇa)—Cf. Karmaṇploti, in *Die. As.*

तथा च सर्वदेवकस्य लोकस्वार्थं उपहतो भवेत्^१ । यथागम-
 मिदमुक्तं । परमार्थमिह भगवानेव जानाति^२ । इदमुक्तं च
अद्वावसाधानावतारमुद्रासूत्रे^३ । यः कश्चिन्मनुष्यः कुलपुत्रो वा
 कुलदुहिता वा गङ्गागदीवाकुकासमान्^४ स्त्रपान् [वि]निपात-
 ५ येद्देहा^५ । यस्यान्यः कुलपुत्रो वा कुलदुहि^[15b]ता वा महा-
 यानाधिसुत्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य व्यापादखिलक्रोधचित्त-
 मुत्पादाक्रोधयेत्^६ परिभाषयेत् । अथ ततोऽसंख्येयतरं पापं
 प्रविशति । तत्कस्माद्धेतोः । बोधिसत्त्वनिर्जाता^७ हि बुद्धा
 भगवन्तो । बुद्धनिर्जातास्य स्त्रपाः सर्वसुखोपधानानि च सर्वदेव-
 १० निकायाश्च । बोधिसत्त्वमसत्तास्य सर्वबुद्धा असत्ताता भवन्ति ।
 बोधिसत्त्वमं सत्तास्य सर्वबुद्धाः सत्ताता भवन्तीत्यादि ॥

यस्य पुनस्तत्र प्रसक्तं चित्तमुत्पद्यते । तस्य कियत्पुष्पकस-
 सुपजायते । इत्याह ।

अथ यस्य मनः प्रसादमेति
 १५ प्रसवेत्तस्य ततोऽधिकं फलं ।
 महता हि बलेन पापकर्म
 जिनपुत्रेषु शुभं त्वयत्नतः^८ ॥ ३५

^१ Cf. *infra* IV, 5.

^२ Cf. *infra* ad I, 36, and V, 6.

The theory seems not very consistent—Cf. VI, 106.

^३ Cf. *Ūikṣā* : 86, ११.

^४ *Ūikṣā*. has : °vālikā°.

^५ *Ibidem* : daheta vā.

^६ *Ibidem* : utpādyā k°.

^७ *Ibidem* : niryātā.—Tib. has : hkhruṅs-pa, and *infra* : hbyunba.

^८ Minaev has wrongly : “cubhatvaṁ yatnataḥ.—All Mss. except L, have
 ...balena pāpakam (unmetrical).

यस्य पुनः पुण्यात्मनो मनः प्रसादमुपयाति बोधिसत्त्वे ।
प्रसवेत्तस्य ततोऽधिकं फलं । तस्य प्रसन्नचित्तस्य प्रसवेदुपजायेत ।
ततोऽधिकं (फलं)^१ तस्मात्पूर्वकपापकृत्ताहजतरं पुण्यकर्मफलं
विपाकविशेषात्^२ । प्रसवेदुत्पद्येत ॥ यदि वा । तस्ममधिकं-
विपाकफलाधायकं कर्मैव फलमुच्यते । अधिकतरफलजनकं ५
कर्मोपजायत इति यावत् ।

उक्तं च नियतानियतावतारमुद्रासूत्रे^३ । सचेन्मज्झिमीर्दशसु
दिषु सर्वलोकधातुषु सर्वसत्त्वा उत्पाटिताश्च भवेयुः परिकल्प-
मुपादाय । अथ कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तेषां
सर्वसत्त्वानां नैवचित्तस्तान्यचीणि जनयेत् परिकल्पमुपादाय । 10
योऽन्यो वा^४ मज्झिमीः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा महाया-
नाधिमुक्तं बोधिसत्त्वं प्रसन्नचित्तः पश्येत् । अथ ततो ऽसंख्येयतरं
पुण्यं प्रसवतीति ॥ तस्मादस्मिन्महति पुण्येचे श्रुभचित्तमेव
करणीयमात्मज्ञैः^५ ।

अपि च । इतोऽपि श्रुभचित्तमेव कर्तुमुचितं । 15
य^[16^a] स्मामहता बलेन परमहृष्टेण पापकं । पापमेव पापकं ।
कुक्षितत्वादा । दुःकृतं कर्म । बोधिसत्त्वेषु क्रियते । तेषां
सकलकायवाङ्मनःप्रचारस्य^६ प्रसादजनकत्वात् । बोधिविज्ञानप्रभा-
वाच्च न बोधिसत्त्वेषु कस्य चिदपकारचित्तमुत्पद्यते ।

1 Doest in Tib.

2 New reading: viçeṣaṁ.—Tib.: puṇy-
avipākaphalaviṣeṣa.

3 Cf. Āikṣā. 87, 14, 18. (7, 1).

4 Āikṣā. : yo vānyo...

5 Ātmajñā, Cf. Kern (Jacobi) I, 522.—Tib.: mkhas-pa. 6 Ms.: pracāśasyāpli.

एतदुक्तमार्थमञ्जुश्रीविमोचे । तद्यथा कुक्षपुत्र चिन्तामणि-
रत्नराजसुकुट[ाव]वद्भानां महानागराणां नास्ति परोपक्रमभयं ।
एवमेव बोधिचित्तमहाकक्षणाचिन्तामणिरत्नराजसुकुटावद्भानां
बोधिसत्त्वानां नास्ति दुर्गत्यपायपरोपक्रमभयमिति^१ ॥

- ५ अतः किमर्थमनर्थोपार्जनं कटुकफलं तेषु प्रयत्नतः प्रार-
भ्यते ॥ अत एव शुभं त्वयत्नतः । संपन्नवस्त्रादिभिः सर्वसत्त्व-
हितसुखकर्मकारित्वात् परिशुद्धकर्मकारितया । कश्चिदपि
स्वसत्ताभावाच्च । अप्रयत्नत एव प्रीतिप्रसादप्रामोद्यमुपजायते
तेषु । अतः कुशलं पुनरयत्नत एव प्रसूयते ॥

- १० सांप्रतसुत्पादितबोधिचित्तेष्वतिशयवतात्मना^२ मनःप्रसाद-
माविष्कुर्वन् शास्त्रकारसाक्षमस्तथाह ।

तेषां शरीराणि नमस्करोमि
यचोदितं तद्वरचित्तरत्नं ।
यथापकारोऽपि सुखानुबन्धी
सुखाकरांस्तां शरणं प्रयामि ॥ ३६

१५

तेषां पुण्यकुञ्जराणां शरीराणि आत्मभावान् नमस्करोमि
प्रणिपत्य वन्दे । यत्र येषु^३ संतानेषु उदितसुत्पन्नं तदुक्तानुग्रहं
वरचित्तरत्नं । चित्तमेव रत्नं चिन्तामणिसदृशं । वरं श्रेष्ठं सर्व-
दारिशुद्धिः सापकारित्वात् । तच्च तद्वरचित्तरत्नं चेति विग्रहः ।
२० तदिति भिक्षं वा । इयं चाधिकगुणाधारण्य^४ सत्कृतिः ॥

^१ Hitherto not found in the *Ūḥās*. ^२ Tib. : bdaḡ-nyid-gyis ḡin-tu yañ ..... .

^३ Ex conj. : yeeñm. — Tib. : de-rnam-Kyi. ^४ Ex conj. — Ms. : iyañ cādhīyagupa^०.

अपरमपि तदिशेषमाह । यथापकारोऽपीति । येषु परम-
कल्याणदृष्टेषु बोधिसत्त्वेषु । अपकारोऽपि पराभवोऽपि^[16^b]
कृतः । तत्कर्तुः सुखानुबन्धौ परंपरया सुखमावहतीति ॥
अयमभिप्रायः । तथापकारः^१ कर्तुमशक्यः । संभवे वा कथं
चित्तदपकारमेव निमित्तं कृत्वा प्रवृत्तानां दुष्टाभिप्रायाणां ५
पुनः केन चिन्निमित्तेन तत्प्रसादसमुत्पादनात् । तथापकारो
निर्वाणे^२ सुखमनुवध्नाति । तद्यथा मैत्रेयसंज्ञातके^३ पञ्चका
नधिकृत्योक्तं । बोधिसत्त्वप्रणिधानादा अपकारोऽपि सुखानु-
बन्धौत्युच्यते । यदद्वयति ।

अभ्याख्यास्यन्ति मां ये च ये चान्येऽप्यपकारिणः । 10

तत्प्रकाशकास्तथान्ये वा सर्वे स्युर्बोधिभागिनः ॥ इति^४ ।

अथ वा । यथापकारोऽपि येषामपकारोऽपि महाकल्या-
णश्रयान्निधयपुत्रेण कृत इव दुःखहेतुरपि सुखमेव जनयति ।
यथा ज्ञान्तिपरिच्छेदे कथयिष्यामः^५ ॥ एवं सर्वथा सर्वसुख-
हेतुत्वात् सुखार्थिनां रत्नाकर इव रत्नार्थिनामामयणीया 15
बोधिसत्त्वा इत्युपदर्शयति । सुखाकरांस्तं शरणं प्रयामि ।
सुखसाकराः । सर्वसुखैकप्रभवत्वात् । तानुक्तक्रमेणापकारेऽपि
सुखहेतुम् । शरणं प्रयामि । ते मम चाणं भवन्त्विति भावः ॥

॥ प्रज्ञाकरमतिज्ञतायां बोधिसत्त्वावतारपञ्चिकायां बोधि-
चित्तानुग्रहं विवरणं प्रथमः परिच्छेदः^६ ॥

१ Ms. : tatrāpakāraḥ....

२ According to Tib. : nirvāṇa°.

३ Cf. Jātakamālā, 51, 19.

४ Infra III, 16.

५ Cf. VI, 106, 107.

६ Tipp. has : bodhicittānuṣaṅgasaṁparicchede smṛtiḥ.

प्रज्ञाकरमतिकृता बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां द्वितीयः परिच्छेदः ।

सांप्रतमेवं क्षणसंपत्समागमं दुर्लभमधिगम्य विदितबोधि-
चिन्तानुग्रहः । बोधिचिन्तयद्दण्डं बुद्धबोधिसत्त्वानामुखौकृत्य
वन्दनपूजनप्रणमनपापदेशनापुष्टानुमोदनबुद्धाद्येवणयाच-^[17a]
नाबोधिपरिणामनां च कुर्वन्नाह ।

5 तच्चित्तरत्नप्रदणाय सम्यक्
पूजां करोम्येष तथागतानां ।
सद्धर्मरत्नस्य च निर्मलस्य
बुद्धात्मजानां च गुणोद्धानां ॥ १

तस्य समनन्तरप्रतिपादितानुग्रहस्य चित्तरत्नस्य प्रदणाय
10 स्त्रीकाराद्य । तदुत्पादयितुमित्यर्थः । तथागतानां बुद्धानां भग-
वतां पूजां करोमि । एषोऽहमिति बोधिचिन्तयाहकोऽयमा-
त्मानं निदर्शयति । अयं बुद्धरत्नस्य निर्देशः ॥ सद्धर्मरत्नस्य
चेति । आगमाधिगमनक्षयस्य । निर्मलस्येति । चिकक्षास्तथा

1 Cf. *Śikṣā*, 13, 18, where occur the same readings: 'anumodana, 'adhye-
sana; but yācana, 'paripāmana—The text is of course incorrect; on these
topics, of a capital importance in the Bodhisattva-ship, see, Ed. CHAVANNES,
Revue des Religions, XXXVI, 1, (from Chinese sources), *Dharmasaṅgraha*,
XIV (The Bodhis. is quoted by the Comm.), and my "*Etudes et Materias*,"
pp. 106, 226.

चिकोटिशूद्रस्य प्रकृतिप्रभाकरस्य च । सर्वदा सर्वमज्ञानाम-
 क्षानत्वात् । क्षेत्राणामागन्तुकत्वात् । समक्षमक्षापहरणपटुत्वाच्च ।
 अयं च धर्मरत्नस्य निर्देशः ॥ तदात्मजानां च । बुद्धसुतानां ।
 गुणोद्दधीनां गुणरत्नसमुद्राणां । आर्यावलोकितेचरमञ्जुषोष-
 प्रभृतीनां । अयं तु संघरत्नस्य निर्देशः ॥ इत्यादौ रत्नचयपूजा- 5
 विधिः । पूजां करोमीति सर्वत्र संवन्धनीयं ॥ सम्यगिति ।
 पूजाया एव विशेषणं । सम्यगविपरीतं यथा भवति । तीव्र-
 चित्तप्रसादेन वा । ग्रहणस्य वा विशेषणं । सम्यग्ग्रहणाय ।
 अतिशयप्रसन्नचित्तेन न परानुरोधादिना । यथा गृहीतं न
 पुनर्भक्षति । इति ॥ पूजामेव कथयन्नाह । 10

यावन्ति पुष्पाणि फलानि चैव
 भैषज्यजातानि च यानि सन्ति ।
 रत्नानि यावन्ति च सद्भिः लोके
 जलानि च स्वच्छमनोरमाणि ॥ २

यत्परिमाणमेवामिति । यावन्ति निरवशेषानि पुष्पाणि 15
 फलानि चैव । आकाशधातुप्रचरावधौनि सर्वाण्यपौमान्यपरि-
 ग्रहाणि । आदाय बुद्ध्या सुनिपुणवैभो निर्यातयाम्येव सपुत्रकैश्च
 इति सर्वत्र पूर्वेषु योजनीयं¹ । भैषज्यजातानि औष^[17b]धप्र-
 काराः । स्वच्छमनोरमाणीति रत्नानामपि विशेषणं ।

महोदधरा रत्नमयास्तवान्ये
 वनप्रदेशाश्च विवेकरम्याः ।
 लताः सुपुष्पाभरणोज्ज्वलाश्च
 द्रुमाश्च ये सत्फलनम्रशाखाः ॥ ३

५ देवादिलोकेषु च गन्धधूपाः
 कल्पद्रुमा रत्नमयाश्च वृक्षाः ।
 सरांसि चाम्भोरुहभूषणानि
 हंसस्वनात्यन्तमनोहराणि ॥ ४

महोदधराः पर्वताः । रत्नमया रत्नस्वभावाः । विवेकरम्या
 10 इति विवेकोपरम्या मनोहरा विवेकानुकूला इति यावत् ।
 सुपुष्पाभरणोज्ज्वलाश्चेति शोभनपुष्पाद्येवाभरणानि^१ मण्डनानि ।
 तेदञ्ज्वला अतिभ्राजिष्णवः । सत्फलनम्रशाखा इति । सन्ति च
 शोभनानि वर्णगन्धरससंपन्नानि । तानि फलानि चेति । तैर्नद्या
 अवनता भूमिच्छाया इव शाखा येषां ते कल्पद्रुमाः कल्पवृक्षाः ।
 15 चाम्भोरुहभूषणानि । चाम्भोरुहाणि पद्मान्येव भूषणानि येषां
 तानि तथा । हंसस्वनात्यन्तमनोहराणि । हंसानां स्वनै इतैर-
 त्यन्तमनोहराणि रमणीयानि । तानि तथा ।

अरुहजातानि च शस्यजाता-
 न्यन्थानि वा पूज्यविभूषणानि ।

आकाशधातुप्रसरावधीनि सर्वाण्यपौमान्यपरिग्रहाणि ॥ ५

अकृष्टान्येव इष्टविलेखनमन्तरेणैव जातानि प्रादुर्भूतानि ।
ग्रन्थजातानि त्रीदिविधेषाः । अन्यानि वा पूज्यविभूषणानि ।
पूज्यानामाराधनां विभूषणानि शोभाकराणि । अन्यान्यपराणि । 5
आकाशधातुप्रसरावधीनि । आकाशधातोः प्रसरोऽवकाशः ।
विस्तारो वा । तावदवधीनि तत्पर्यन्तानि । सर्वाण्यपौमानि ।
उक्तान्युक्तसङ्ग्रहाणि । अपरिग्रहाणि । अममानि । न केन
चित्स्वीकृतानीत्यर्थः ।

आदाय बुद्ध्या मुनिपुंगवेभ्यो
निर्यातयाम्येष सपुत्रकेभ्यः ।
गृह्णन्तु तन्मे वरदक्षिणीया
महाकृपा मामनुकम्पमानाः ॥ ६

10

आदाय बुद्ध्या गृहीत्वा मनोविज्ञानेन¹ । मुनिपुंगवेभ्यो
मुनिवृषभेभ्यो निर्यातयामि प्रयच्छामि । सपुत्रकेभ्यः सर्वोधि- 15
सत्त्वगणेभ्यः । गृह्णन्तु तन्मे स्वीकुर्वन्तु तदेतत्सर्वं मम पूजोपहार-
वस्तु । वरदक्षिणीया अनुत्तरदक्षिणापात्राणि बुद्धबोधिसत्त्वाः ।
महाकृपाः सर्वस^[18a]त्तहितसुखविधानैकमनसः । मां दीन-
दुःखितसत्त्वमनुकम्पमानाः कृपायमानाः । ममानुपहायेति

यावत् ॥ आदेतत् । किं पुनरेवं मनोमयपूजामात्रं विधीयते ।
यावता तत्तदस्य मनोहरं साक्षादेव कक्षाजोपनीयत
इत्याशङ्क्यह ।

अपुण्यवानस्मि महादरिद्रः

५ पूजार्थमन्यन्मम नास्ति किं चित् ।

अतो ममार्थाय परार्थचिन्ता

गृह्णन्तु नाथा इदमात्मशक्त्या ॥ ७

अकृतपुण्योऽस्मि । अत एव महादरिद्रः । पुण्ये सर्वोपकर-
णसंपत्तिर्भवति । तदभावात् पूजार्थमन्यदुपकरणं मम नास्ति
१० किं चित् । अतो ममार्थाय मम पुण्यकामतया भगवन्तस्य
परार्थचिन्ताः परहितसुखाभिष्टाविणो महाकारुणिकत्वात् ।
अतो गृह्णन्तु नाथा इदमुक्तं पूजोपकरणं मया निर्यातितं ।
आत्मशक्तेति स्वामर्थेन ।

अथं पुनरात्मभावो ममायन्नोऽस्ति । तं निर्यातयामीत्याह ।

१५

ददामि आत्मानमहं जिनेभ्यः

सर्वेषु सर्वं च तदात्मजेभ्यः ।

परिग्रहं मे कुरुताग्रसत्त्वाः

युष्मासु दासत्वमुपैमि भक्त्या ॥ ८

आत्मानं च प्रयच्छामि जिनेभ्यः । सर्वेषु सर्वं च सर्वप्रका-
२० रेण । आत्मस्वीकारं परित्यज्य । तदात्मजेभ्योऽपि ॥ मां प्रति-

मृड्योत नरदृषभाः । युष्मासु दासत्वं दासभावं लोकोकरोमि । न
जीविकादिषोभात् । अपि तु भक्ता परमगौरवेण । मङ्गा-
विद्येन चेतयेत्यर्थः ।

ननु कः पुनरपि गुणोऽस्तीत्याह ।

परिग्रहेणास्मि भवत्कृतेन
निर्भीर्भवे सत्त्वहितं करोमि ।
पूर्वं च पापं समतिक्रमामि
नान्यच्च पापं प्रकरोमि भूयः ॥ ६

४

भवत्कृतेन युष्मदीयेन महदाश्रयेण विगतभयः संसारे
लोकानां हितमर्थं संपादयामि । महदाश्रयेऽपि नाकुशल- 10
कर्मावृत्तस्य स्नाहितकरणेऽपि सामर्थ्यमस्तीत्याह । पूर्वं चेत्यादि ।
पूर्वमपरिज्ञानात्कृतमकुशलकर्म समतिक्रमामि । विदूषणास-
सुदाचारादिभिर्निर्हरामि^१ । समतिक्रामतीत्युक्ते समतिक्रमा-
मीत्युक्तं 'शाब्दव्यवहारेख्यनादरात् । अर्थप्रतिशरण्या^[18°]
धा[तु]प्रधानेनाह^२ । अपरं च पापं न पुनः करोमि । आयत्यां 15
पुनरकरणसंवरं विद्धे ।

इति सर्वमात्मनिर्घातनाप्रभृतिपूजोपहारं निर्यात्य पुन-
र्विशेषेण पूजां^३ विधातुमाह ।

^१ Cf. Çikṣā. 160, 3 and foll.

^२ Çābda = çābdika = lexicographer, grammarian.

^३ After "dhā" an illegible syllable written in margin. Deest gramm., expl. in Tib. The expression arthapratisharanyā occurs in *Lalit. Viś.* p. 86, 7. cf. KERN, (JACOBI) I, 523.

^४ Cf. *Sanyamābhāṣa*, Bibl. Ind., pp. 74 and foll.

रत्नोज्ज्वलस्तम्भमनोरमेषु
मुक्तामयोद्भासिवितानकेषु ।
स्वच्छोज्ज्वलस्फाटिककुट्टिमेषु
सुगन्धिषु स्नानगृहेषु तेषु ॥ १०

- रत्नैरिन्द्रनीलादिभिरुज्ज्वलाः प्रभास्वरा ये स्तम्भाः तैर्मनो-
5 हराः कमनीयाः । तेषु स्नानगृहेषु स्नानं करोमीति योज्यं ।
पुनः किंभूतेषु । मुक्तामया^१ मौक्तिकरचनाखचिता उद्भासिन
उद्भास्वरा विताना एव वितानकाः येषु । ते तथा । तेषु ।
स्फाटाः सुनिर्मलाः । उज्ज्वला दौर्गन्धिनः । स्फाटिकस्थेने
स्फाटिकाः । कुट्टिमाः भूमिरचनाविशेषा येषु तेषु सुगन्धिषु ।
10 कृष्णागुरुचन्दनादिधूपितवाचितेषु । स्नानाय गृहाः । तेषु ।

मनोज्ञगन्धोदकपुष्पपूर्णैः
कुम्भैर्महारत्नमयैरनेकैः ।
स्नानं करोम्येष तथागतानां
तदात्मजानां च सगीतवाद्यं ॥ ११

- 15 उदकं च पुष्पाणि च मनोज्ञगन्धानि च तानि । तैः पूर्णाः
कुम्भा घटास्तैः । महारत्नमयैः । महान्ति वेदूर्याणि च रत्नानि
च तानि तत्सम्भावेः । अनेकैः अतस्तद्वत्कोटिभिः । सगीतवाद्यं
यच्च मनोहरगीतनृत्तसुरजादिवाद्यैः ।

प्रधूपितैर्धौतमलैरतुल्यै-
र्वस्त्रैश्च तेषां तनुमुन्मुषामि^२ ।

^१ MS. muktāmapiyā.

^२ M. alone has the correct reading : unmrjāmi.—unmrjāmi ?

ततः सुरक्तानि सुधूपितानि
ददामि तेभ्यो वरचीवराणि ॥ १२

ग्रधूपितैरगुहप्रभृतिधूपैः । धौतमलैः प्रक्षालितकल्पावै-
र्निर्मलैरित्यर्थः । अतुल्यैरप्रतिषमैः । वल्लैर्दुङ्गलैः । तेषां तथा-
गतानां तदात्मजानां च । तनुं शरीरं । उन्मृषामि संमार्ज- 5
यामि ॥ ततस्तस्मादुन्मृषणान्तरं । सुरक्तानि शोभनरङ्गैः
सुष्ठु वा रक्तानि । शोभनधूपेन धूपितानि । ददामि तेभ्यो
जिनेभ्यः । वरचीवराणि । अनुत्तराष्टाद्दणानि^१ ।

दिव्यैर्मृदुस्पर्शविचित्रशोभै-
र्वस्त्रैरलङ्कारवरैश्च तैस्तैः ।

10

समन्तभद्राजितमञ्जुघोष-
लोकेश्वरादीनपि मण्डयामि ॥ १३

दिव्यैर्दिविभवैर्देवार्हैः । मृदूनि च सुकुमारस्पर्शानि
स्पर्श^[19a]क्षानि च सूक्ष्माणि । विचित्रा नानावर्णकता शोभा
येषां तैर्वस्त्रैः । अलङ्कारवरैश्च । विभूषणप्रधानैः । तैस्तैरिति । 15
सुकुटकटककेयूरहारनूपुरादिभिः । समन्तभद्राजितमञ्जुघोषलो-
केश्वरादीनपि बोधिसत्त्वान् मण्डयामि । अलङ्करोमि ।

सर्वचिसाहस्रविसारिगन्धै-
र्गन्धोत्तमैस्ताननुलेपयामि ।

सूक्ततत्त्वम्बुष्टसुधौतहेम-

प्रभोज्यलान् सर्वमुनीन्द्रकायान् ॥ १४

सहस्रं चतुर्दीपिकानां तथा चन्द्रसूर्यमेरुणां प्रत्येकं काम-
 देवनां ब्रह्मलोकानां च साहस्रसूक्तिको मतः^१ । स एव
 ५ सहस्रगुणिते दिसाहस्रः^२ । तत्सहस्रं त्रिसाहस्रः^३ । अतकोटिः
 चतुर्दीपिकानामित्यर्थः । एवं सर्वासु दिक्षु लोकधातुरगन्तो-
 ऽपर्यन्तम् । सर्वत्रिसाहस्राणि विस्तृतं ग्रीष्मं येषां ते तथा ।
 तथाविधा गन्धाः परिमला येषां ते तथा । तैर्गन्धोत्तमैर्यक्ष-
 कर्दमहरिचन्दनादिभिः । तान्मुनीन्द्रकायानमुल्लेपयामि । समा-
 १० लभे । किंभूतान् । सूक्तप्रं पुटपाकादिना परिशोधितान्तर्मलं
 सूक्ष्मं रोषाणादिमणिसंमार्जितं^४ । सुधौतं चाराचलवणादि-
 प्रक्षालितवर्हिमलं । तथाभूतं च तद्धेमं चेति । तस्य प्रभा द्युति-
 रित्यर्थः । तदद्भुतलान् द्युतिमतः । एतच्च यथाशोकप्रसिद्धितः
 कथितं । न तु तथागतकायगोभाया शौकिकं किं चिदुप-
 १५ मानमस्ति ।

सांप्रतं मास्यपूजासुपचिपति ।

मान्दारवेन्दीवरमस्तिकाद्यैः

सर्वैः सुगन्धैः कुसुमैर्मनोज्ञैः ।

^१ A regular pāda—Ms. has : sāsahasraçoutikāmataḥ.—Tib. : ston spyi-phud-du
 hdod-la. The reading oṣṭika (ḍ=ch=t), is confirmed by oṣṭa=klein, gering
 (W.K.F.), in *M. Vyut and Div.* (opposed to mahāsāhasra...)—Tib. phud=
 oṣṭā—See CHILDERS, s. voc. culla, oṣṭa.

^२ Tib. adds : bar-ma cf. m. Vyut. 153, 2.

^३ Ms. : tatsahasram tri^o—Of. SENART, Mhv. , 483; S. LEHMANN, *Lalita-
 vistara*, p. 208; CHILDERS, s. voc. Sahasā. ^४ = roṣaṇa^o.

अभ्यर्चयाम्यर्च्यतमान्मुनीन्द्रान्

सगमिष्य संस्थानमनोरमाभिः ॥ १५

मानन्दारवं देवेषु पुष्पविशेषः । इन्दीवरसुत्पलं । मल्लिका-
वार्धिकी । एतत्प्रमुखैः सर्वैः शोभनगन्धैः पुष्पैर्मनोहारिभिः
पूज्यतमान् मुनीन्द्रान् पूजयामि । सगमिष्य माताभिष्य गन्धन- ५
रचनाविशेषकमनीयाभिः ॥

धूपपूजामाह ।

स्फूर्तिस्फुरद्गन्धमनोरमैश्च

तान् धूपमेघैरुपधूपयामि ।

स्फूर्तिता मांसलाः । स्फुरन्तश्च दिग्गन्ध्या^[19b]पिनः । 10
बहुलगन्धोद्गारिणो वा । तादृशा गन्धा येषां धूपमेघानां ते
तथा तैः । धूपा मेघा इवाम्बरतलावलम्बिभिन्नाः । उपमितं
व्याघ्रादिभिरिति समासः¹ । धूपानां वा मेघास्तैर्मैघवदुद्गच्छ-
द्भिरित्यर्थः । तानिति मुनीन्द्रानुपधूपयामि ॥ नैवेद्यपूजामाह ।

भोज्यैश्च खाद्यैर्विविधैश्च पेयै-

15

स्तेभ्यो निवेद्यं च निवेदयामि ॥ १६

भोज्यं चक्षुष्यमापूर्य भुज्यते । खाद्यं यत् कवड[ग्रः]² हेद्य
चूतपूरादि । पेयं यत्पीयत एव पानकादि । एभिर्विविधैर्नामा-
प्रकारोपसंस्कृतैः । तेभ्यो मुनीन्द्रेभ्यो निवेद्यं च निवेदयामि ॥

1 Pāp. 2, 1, 58.

2 Doubtful : Ms. kavabhaçchedya. —Tib. : kham-du boad-nas.

दीपपूजामाह ।

रत्नप्रदीपांश्च निवेदयामि

सुवर्णपद्मेषु निविष्टपङ्क्तौन् ।

गन्धोपलिप्तेषु च कुट्टिमेषु

५ किरामि पुष्पप्रकरण^१ मनोश्चान् ॥ १७

रत्नमयाः प्रदीपाः । तान् । निविष्टा पङ्क्तिर्माणा येषां ते
तथा । केति सुवर्णपद्मेषु । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समाहः^२ ।
गन्धोपलिप्तेषु । चन्दनकुङ्कुमादिगन्धैश्चर्चितेषु ।

प्रलम्बमुक्तामणिहारशोभान्

१० आभास्वरान्दिग्मुखमण्डनांस्तान् ।

विमानमेघान् स्तुतिगीतरम्यान्

मैत्रीमयेभ्योऽपि निवेदयामि ॥ १८

प्रलम्बैर्मुक्तामणिहारैः शोभा येषां तान् विमानमेघान्
विमानसमूहानालोककारिणः सर्वदिक्शोभाकरान् ।

१५ सुवर्णदण्डैः कमनीयरूपैः

संसक्तमुक्तानि समुच्छितानि ।

प्रधारयाम्येष महामुनीनां

रत्नातपचायतिशोभनानि ॥ १९

१ Sio L^३, M ; Min. has : °prakā°.

२ Deest in Tib.

कनकमयदण्डैः कान्तिमत्संस्थानैः । सुक्ताश्चरितानि रत्न-
मयानि च्छत्त्राणि । समुच्छ्रितानीति उद्दिष्टानि ।

इदानीं पूजोपहारमुपसंहरन्नाह ।

अतः परं प्रतिष्ठन्तां पूजामेघा मनोरमाः ।

तूर्यसंगीतिमेघाश्च सर्वसत्त्वप्रहर्षणाः ॥ २० 5

इतः प्रभृति । एते पूजामेघा¹ मया निर्धातिताः । अन्ये वा
देवादिभिरुपनीताः कल्पं वा कल्पावशेषं वा प्रतिष्ठन्तां ।
प्रकर्षवृत्तिस्थिता भवन्तु । तूर्यसंगीतिमेघाश्च । तूर्याणि सुरजा-
दिवाद्यानि । संगीतयः समेत्य गीतयः समुदायगीतानीत्यर्थः ।
अथ वा संगीतकानि नृत्तगीतवादितानि समुदितान्युच्यन्ते । 10
तेषां मेघाः । अनेकसमुदायाः । ते च सर्वसत्त्व^[20a] प्रहर्षणाः ।
सर्वसत्त्वानां प्रमोदकारिणः । न पुनरशक्यश्रवणाः । प्रतिष्ठन्ता-
मिति संबन्धः ॥

सामान्येनाभिसंक्षिप्य सङ्कर्मादिषु पूजामाह ।

सर्वसङ्कर्मरत्नेषु चैत्येषु प्रतिमासु च । 15

पुष्परत्नादिवर्षाश्च प्रवर्तन्तां निरन्तरं ॥ २१

द्वादशाङ्गप्रवचनात्मकेषु सर्वसङ्कर्मरत्नेषु । रत्नमिव रत्नं वस्तु-
तत्त्वालोककारित्वात् । परमनिवृत्तिहेतुत्वाच्च । स्वरूपेषु भगवच्चै-
त्येषु । प्रतिमासु चेति । बुद्धबोधिसत्त्वविग्रहप्रतिष्ठातिषु । पुष्प-
वृष्टयो रत्नवृष्टयश्च । आदिशब्दाच्चन्दनचूर्णवस्त्रादिवर्षाः । निर- 20
न्तरमिति । आसंसारमनवच्छिन्नं ।

¹ असुत्तरपूजामतिदिशन्माह ।

मञ्जुघोषप्रभृतयः पूजयन्ति यथा जिमान् ।

तथा तथागतान्नाथान् सपुषान्पूजयाम्यहं ॥ २२

मञ्जुघोषमन्मभद्राजितसोकनाथप्रसुखा^१ दग्धभूमौचरा बो-
५ धिसत्ताः । यथा येनाध्यागयेन^२ तथागतान् पूजयन्ति । तथा
तेनाधिमोक्षेणाहमपि तथागतान् सह पुष्पैर्बोधिसत्त्वगणैः
पूजयामि ॥

स्तुतिपूजामाह ।

स्वराज्जसागरैः स्तोत्रैः स्तौमि चाहं गुणोदधीन् ।

10 स्तुतिसंगीतिमेघाश्च संभवन्वेष्टनन्यथा ॥ २३

स्वराः सप्त गान्धारादयः । तेषामङ्गानि प्रभेदाः कामोदा-
दयः । तेषां सागरवदतिबाहुल्यात् सागराः । तैः स्तोत्रैः ।
स्तुतय एव संगीतयः । स्तुतीनां वा संगीतयः समुदायाः ।
तासां मेघाः संभवन्तु । उपतिष्ठन्तां । एषु बुद्धबोधिसत्त्वेषु ।

15 अविपरीता यथा मथोपकल्पितास्तथैवेत्यर्थः ॥

बुद्धधर्मसंचरत्नेषु प्रणामपूजामाह ।

सर्वश्लेषाणुसंस्थैश्च प्रणामैः प्रणमाम्यहं^३ ।

सर्वत्र्यध्वगतान् बुद्धान् सहधर्मगणोत्तमान् ॥ २४

1 Cf. Dharmasaṃgraha, XIV.

2 Cf. *supra*, p. 51, 12; lokeçvara—See Dh. S., XII.

3 adhyāçaya; Cf. SENART, Mhv. I, 436.

4 Here begins the classical formula of vandana, cf. Dh. S., XIV (saptā vidhāntarapāñjā).

थावन्ति दशसु दिक्षु बुद्धचेचाणि^१ । तेषु थावन्तोऽणवः ।
तत्संख्यैः प्रणामैः । सर्वत्र्यध्वगतानिति । अतीतप्रत्युत्पन्नानागतान्
तथागतान् । किंभूतान् । सहधर्मगणोत्तमान् । गणानामुत्तमो
ऽग्रभूतो बोधिसत्त्वगणः । धर्मश्च गणोत्तमः^[20^b] च ताभ्यां सह ॥

तथागतस्वरूपेषु प्रणाममाह ।

५

सर्वचैत्यानि वन्देऽहं बोधिसत्त्वाश्रयांस्तथा ।

नमःकरोम्युपाध्यायानभिवन्द्यान्यतींस्तथा ॥ २५

ऊर्ध्वतिर्यग्धस्तासु^२ दिशासु विदिशासु च । शरीरा-
शरीरेषु स्वरूपेषु प्रणामान्यहमित्यर्थः । बोधिसत्त्वाश्रयानपीति^३ ।
जातकावदानजन्मादिस्थानानि ॥ अभिवन्द्यामिति वृद्धान् वन्द- 10
नार्हान् ॥ तदनेन पूजावन्दनाविधिरुक्तः ।

अयं च पूजाविधिस्त्रिसमयराजे^४ कथितः । यथोक्तं । स्वस्वजा
रत्नपर्वताः । जलज्जा रत्नपर्वताः । स्वस्वजजलज्जानि रत्नानि
दशदिगवस्थितानि । अममान्यपरियहाणि देयानीत्युक्तं । अनया
च दिशा सर्वभैषज्यानि सर्वरसायनानि सर्वसंलिखानि । अन- 15
वद्यानि अक्षयणीयानि^५ । सर्वकाञ्चनमण्डलानि । विवृत्तेषु वा
लोकधातुषु परमरसस्पर्शसंपन्ना भूपर्यटका अमृतलता । अक्ष-
द्योप्ताः शाखयः । सर्वोत्तरकुसुमीयेषु च परिशुद्धेषु च लोक-

१ The MS. L has the gloss : yatra tathāgataḥ sthitaḥ.

२ More correctly : adhaṣṭana.

३ Api (Tib. : dañ) varia lectio.

४ = Çikāś. 290, 18.—Prof. BENDALL says: probably the same as the Trisamayavyūha (A. M. G. 309).

५ MS. śmaṇḍala.

धातुषु ये रमणीयतराः परिभोगाः ॥ यथार्थरत्नमेत्रे^१ चाह ।
 स चानीमानि सूचान्तेषूदाराणि पूजोपस्थानानि शृणोति
 तान्याग्रयतस्त्रीरेणाध्याग्रेण बुद्धबोधिसत्त्वैः परिणामयति ।
 ५ तथा स विविधानि पूजोपस्था[ना]न्यनुविचिन्तयति । इति ॥
 सांप्रतं रत्नचयशरणगमनपूर्वकं पापदेशनामाह^२ ।
 बुद्धं गच्छामि शरणं यावदा बोधिमण्डतः ।
 धर्मं गच्छामि शरणं बोधिसत्त्वगणं तथा ॥ २६

चाणार्थं शरणार्थं । गमनं तदाज्ञापरिपाकनं । यो हि यं
 10 शरणं गच्छति स तदाज्ञां नातिक्रामतीति भावः । बोधि-
 मण्डत इति । मण्डशब्दोऽयं सारवचनं दृतमण्ड इति यथा^३ ।
 तथा च सति बोधिप्रधानं यावत् । यावत्सम्बुद्धबोधिमं नाधि-
 गच्छामि । इत्यर्थः ।

विज्ञापयामि संबुद्धान् सर्वदिक्षु व्यवस्थितान् ।
 15 महाकाव्यिकांश्चापि बोधिसत्त्वान् कृताञ्जलिः^४ ॥ २७

विज्ञापयामीत्यनेन बुद्धबोधिसत्त्वानामग्रगतमात्मानं ध्या-
 [21^a]त्वा । अध्याग्रेणेतद्वक्तव्यं इत्युपदर्शितं । कृताञ्जलिरिति
 काव्यविज्ञप्तिरुक्ता । अञ्जलिः । करद्वयेन संयुटं कृत्वेत्यर्थः ।

¹ See *Gīṭāśā*, *ibidem*.

² The whole of this paragraph (down to II, 81) has been curiously adapted in *Svayambhūpurāṇa* (Bibl. Ind.), pp. 116, 117, 9. where we have: ābodan qarapax yāmi svayambhūm jagadīgaram. *Of* p. 59, n. 8.

³ *Of* SENART, *Légende du Buddha*, p. 200, and reference to Lal. Vist. 452, 8. (bodhivara); KERN, *Lotus*, pp. XVII, XLI, 155; *Études et Mat.* 207, n. 8. The Tib. "(byān-ohub) aññ-po" is the exact equivalent of sara.

⁴ *Svayambhūp.*: mahākārikāṅgāpi cāpi pañca tathāgatān api.

अनादिमति संसारे जन्मन्यथैव वा पुनः ।

यन्मया पशुना पापं कृतं कारितमेव वा ॥ २८

यच्चानुमोदितं किं चिदात्मघाताय मोदितः ।

तदत्ययं देशयामि पश्चात्तापेन तापितः ॥ २९

अनादिमतीति । पूर्वजन्मपरंपरासु । जन्मन्यथैवेति । ५

अस्मिन्नपि जन्मनि । न केवलं पूर्वज । पशुनेति । मोदकञ्जल-

तामात्मनो दर्शयति । विविधं कर्म । कायवाङ्मनोभिस्तत्र कृतं ।

चिभिरपि कारितमिति ॥ वाङ्मनोभ्यामतुमोदितमित्यपि ।

आत्मघाताद्येति । तत्पापकर्मफलस्य ममात्मन्येव विपाकात् ।

तदत्ययमिति । तदापत्तिं देशयामि प्रकाशयामि उत्तानी- 10

करोमि । न प्रच्छादयामि । पश्चात्तापेनेति । अकुप्यलकर्मणो

नरकादौ दुःखविपाकश्रवणात् ।

अपुनः यथाप्रधानमत्ययदेशनामाह ।

रत्नचयेऽपकारो यो मातापितृषु वा मया ।

गुरुष्वन्येषु वा क्षेपात्कायवाग्बुद्धिभिः कृतः ॥ ३० 15

रत्नचय इति । अनुत्तरगुणचेषे । मातेत्यादिना । उप-

कारिचेषे । तत्पापकारस्य विशरतीप्रदुःखविपाकत्वात् ।

अनेकदोषदुष्टेन मया पापेन नायकाः ।

यत्कृतं दारुणं पापं तत्सर्वं देशयाम्यहं ॥ ३१

¹ kṣepāt = tib. non-moṅs-ngo-nas = kleśāt.

² Cf. V, 81.

³ Compare the method of confession, or more exactly the Vidūṣaṇa-
andācāra, illustrated in the Gīkās, from the *Suvarṇaprabhāśottamaśāstra*,
p. 160-162). Many stanzas are identical with ours.

अनेकदोषदुष्टेनेति । रागादिक्लेशदूषितेन । न स्वतन्त्रे-
त्यर्थः ॥ पापकर्मणि संवेगमाह ।

कथं च निःसंराग्यस्मात्परिचायत सत्वरं ।

केन प्रकारेण । अस्मादशुभात् । सत्वरं शीघ्रं ॥ केयं त्वरा
5 भवत इत्याह ।

मा ममाक्षीणपापस्य मरणं शीघ्रमेष्ट्यति ॥ ३३^१

यावत्पापक्षयं न करोमि । तावन्मम मृत्युर्भविष्यति न^१ ।
अन्यथा दुर्गतिगमनभयात् । ननु चाक्षतपापपरिचयस्य भवतो
मृत्योः कोऽवकाश इत्याह ।

10 कृताकृतापरीक्षोऽयं मृत्युर्विश्त्रम्भघातकः ।

स्वस्थास्वस्थैरविश्वास्य आकस्मिकमहाशनिः ॥ ३४

इदं कृतमिदमकृतं तावत्तावदिति न परीक्षते मृत्युः ।

विश्त्रम्भो विश्वासः । तेन घातकः । नापि नीरोगोऽहं युवा
वक्ष्यत्कायो वेति विश्वसनीयं । कुतः । आकस्मिकमहाशनि-

15 रिति । अचिन्तितवज्रपातसदृशः ॥ यद्येवं पापाङ्गं किमर्थं
तर्हि तत्कृतमित्याह [22^b]

प्रियाप्रियनिमित्तेन पापं कृतमनेकधा ।

सर्वमुत्सृज्य गन्तव्यमिति न ज्ञातमौदृशं ॥ ३५

^१ It is fairly probable that the stanza 32 of the Text-MSS. (omitted only in M of Minaev-edition, but wanting also in Tib. translation) has been interpolated ; it runs as follows :

katham ca niṣsarāmy asmān nityodvigno'smi nāyakāḥ ।
mā bhān me mṛtyur acirād akṣiṇe pāpasamāḥaye ॥

^२ The Tib. has : de-arid-du bdag hohi-bar ma gyur-cig ges-pa-ste । gzan-
du-na . . . na bhaved iti । anyathā (bhavet) durgati . . . bhayam.

प्रिय आत्मा आत्मीयस्य । अप्रियस्तदपकारौ । प्रियस्य
चित्सुखमप्रियस्य च तद्विपरीतमिच्छता हतं पापमनेकधा ।
प्राणातिपातादन्नादानादिभेदेनानेकप्रकारं । ननु सर्वमेतन्न
चिरेण परित्यज्य गन्तव्यं । तत्किमिति निरर्थकं पापकमुप-
चीयत इत्याह । सर्वमित्यादि । सर्वं प्रियमप्रियं वा उत्सृज्य 5
विहाय गन्तव्यं । एतत्तु न मया सुगुहेन परिभावितं ॥ किमि-
दानीं परिशिष्टमवस्थितमित्याह ।

तत्तत्स्मरणां याति यद्यद्वस्त्वनुभूयते ।

स्वप्नानुभूतवत्सर्वं गतं न पुनरौक्ष्यते ॥ ३७

यद्यदस्त्विति सुखहेतुर्दुःखहेतुर्वाऽनुभूयते संवेद्यते । कथं 10
पुनरेवमित्याह । स्वप्नानुभूतवदिति यथा स्वप्नावस्थायामुपलब्धं
विनष्टं न पुनरौक्ष्यते । तच्च स्मरणमात्रमेवावशिष्यते । तथा-
न्यदपि सर्वं 'प्रियादिसंगतमस्मिरमस्मिन्नेव जन्मनौत्युपदर्शय-
न्नाह ।

इहैव तिष्ठतस्तावन्नता नैके प्रियाप्रियाः ।

15

तन्निमित्तं तु यत्पापं तत्स्थितं घोरमग्रतः ॥ ३८

तिष्ठत आसीनस्यैव मम पश्यतः । गता अनित्यतया
यचिताः ॥ यद्येवं तर्हि तदर्थं हतं पापमपि तैः सह यास्यती-

1 The stanza 36 of the Text-MSS. omitted by the Vṛttikāra, but not by the Tib. translator, runs as follows:

apriyā na bhaviṣyanti priyo me na bhaviṣyati ।

ahaṁ ca na bhaviṣyāmi sarvaṁ ca na bhaviṣyati ॥

2 Tib. : mdza-ba-la-sogs-pa dan hgrogs-pa.

त्याह । तन्निमित्तमित्यादि । तेषां प्रियादीनां निमित्तं तदर्थं
यत्कृतं पापं तत्पुनरप्यत एव क्षितं मे । तन्माया सह बाह्यलो-
त्यर्थः ॥ नन्वेवं पश्यन्नपि कथं मूर्च्छितोऽसीत्याह ।

एवमागन्तुकोऽस्मीति न मया प्रत्यवेक्षितं ।

5 मोहानुनयविद्वेषैः कृतं पापमनेकधा ॥ ३६

नाहं कस्य चित्परितः^१ । न मे कश्चित् । इत्येवं [न] मया
प्रत्यवेक्षितं विचारितं । तेन कारणेन । अनुनय आसङ्गः ।
आत्मन्यात्मीये च । विद्वेषः प्रतिघः । तद्वतिक्रममाचरति ॥
चिरतरमतिदौर्घ्यायुषो भवतः का मरणाग्रहा । तत्किमेवं

10 विभेषि इत्याह ।

राशिंदिवमविश्राममायुषो वर्धते व्ययः ।

आयस्य चागमो नास्ति न मरिष्यामि किं न्वहं ॥ ४०

अहर्निशं । आयुषो वर्धते व्ययः । आयुःसंस्काराः जीवन्ते ।
अविश्राममिति । अणमपि न व्ययविच्छित्तिरस्ति । अणमन-

15 मागमः । अनुप्रवेशः । स च आयस्य उपचयस्य क्षेत्रतोऽपि न
संविद्यते । तदहमेवं किं तु न मरिष्यामि । अपि तु चिरमपि
क्षित्वा जीवितं मरणपर्यवसानमिति^३ ॥ स्यादेतत् । यन्निमित्तं

^१ Ex conj.—The MS. has: mrkhito, but Tib.: balna.

^२ Na...paritah = auf keine Weise.

^३ See Dhammapada, 148, Udānavarga, I, 85, and references apud Max Müller, transl. p. 42.

कृतं पापं तेऽपि तेऽपि^१ मरणादिषु तः^२ तत्कालदुःखानुभव-
काले संविभागिनो भविष्यन्ति । तत्किमिति कातरभावमव-
सन्नस्य इत्यत्राह । आस्तां तावत्परलोके ।

इह शय्यागतेनापि बन्धुमध्येऽपि तिष्ठता ।

मयैवैकेन सोढव्या मर्मच्छेदादिवेदना ॥ ४१

५

इह अस्मिन्नेव भवे मरणान्तिकादिदुःखबाधायां स्वजन-
परिजनमध्यगतेनापि । मर्मच्छेदादिवेदनेति । पिपासागाच-
संतापादिदुःखं मयैवैकेन सोढव्यं । न तच्चाप्यौघानपि भागो-
ऽन्वस्य संभवति ॥ किं पुनर्नरकादावित्याह ।

यमदूतैर्मृहीतस्य कुतो बन्धुः कुतः सुहृत् ।

10

पुण्यमेकं तदा चाणं मया तच्च न सेवितं ॥ ४२

काशदूतैर्मृहीतस्याधिष्ठितस्य । गच्छपात्रेण बद्धस्य । सुहृ-
राकोव्यमाणस्य^१ । अटवीकान्तारगहनकष्टकविषमशिलाशकले-
र्वितुष्यमानचरणस्य । असहायस्य । कर्मानुभवभूमिं नीचमा-
नस्य । कुतो बन्धुः कुतः सुहृत् । इति तच्च न के चित्सहस्य- 15
स्त्राणं संभवन्ति । पुण्यमेकैकं तदा चाणं स्यात् । मया तच्च न
सेवितं । तच्च पुण्यं चाणभूतं मया नोपार्जितं ॥ पुनरपि
पापात्संवेगमाह ।

¹ According to the Tib. : de yah...de dan lhan-cig-tu akal-ba len-par-
gyur-te.

² M. Vynt. 281, 57.

अनित्यजीवितासङ्गादिदं भयमजानता ।

प्रमत्तेन मया नाथा बहु पापमुपाजितं ॥ ४३

अस्यायिनि जीविते । आसङ्गादायहात् । इदमागामि
नरकादिदुःखभयमजानता । अपश्यता । प्रमत्तेनेति । धौवन-
5 रूपधनाधिपत्यादिमदमत्तेन ॥ किं पुनरेवं संवेगवज्जलो
भवानित्याह ।

अज्ञच्छेदार्थमप्यथ नौयमानो विशुष्यति ।

पिपासितो दीनदृष्टिरन्यदेवेक्षते जगत् ॥ ४४

अत्यल्पमिदं करचरणादिच्छेदजं दुःखं नरकदुःखात् ।
10 तथापि तथेयमवस्था भवति । विशुष्यति । सर्वात्मना शोषमु-
पयाति । पिपासितस्तृष्णार्तः । दीनदृष्टिरिति कृपणदृष्टिः ।
अन्यदेवेति विपरीतं^१ ॥ नरकदुःखस्यातिशयमाह ।

किं पुनर्भैरवाकारैर्यमदूतैरधिष्ठितः ।

महाबासज्वरग्रस्तः पुरीषोत्सर्गवेष्टितः ॥ ४५

15 कातरैर्दृष्टिपातैश्च चाणान्वेषी चतुर्दिशं ।

भैरवाकारैरिति भयंकररूपैः । अधिष्ठित आत्मसात्कृतः ।

म[22^b] हाबासज्वरस्तेन ग्रस्तो गृहीतः । पुरीषमुच्चारः ।

¹ The MS. M of the Min. edition and Dev. 85 have: bahu duṣkham.—
But Tib. edig-pa.

² Tib.: gzan-du-ni bzlog-par-ro. Cf. Viparītam idam sarvaṁ pratibhā-
ti sma, Mbh. 6. 3333, 3. 1736, 2126: (P.W. s. voc: sma).

तस्योत्सर्गो विनिर्गमः । तेन वेष्टितो विस्मितः ॥ कातरैरिति
दीनैः । तदुद्दिग्धं चाणान्वेषी । कथमित्याह ।

को मे महाभयादस्मात्साधुस्त्राणं भविष्यति^१ ॥ ४६

साधुरकारणवत्सलः । चाणं परिचाता ।

चाणशून्या दिशो दृष्ट्वा पुनः संमोहमागतः । ५

तदाहं किं करिष्यामि तस्मिन् स्थाने महाभये ॥ ४७

एवमपि यदा कुचं चिदपि चाणं न पश्यति । तदा
चाणभावात् पुनः संमोहमागतः । तदा तस्मिन् काले किं
करिष्यामि । सर्वक्रियास्तसमर्थः सन् तस्मिन् स्थाने प्रतापना-
दिनरकभूमौ^२ ॥ तस्मादिदानीमेव प्रतीकारानुष्ठानं युक्तमि 10
त्याह ।

अथैव शरणं यामि जगन्नाथान् महाबलान् ।

जगद्रक्षार्थमुद्युक्तान् सर्वचासहरान् जिनान् ॥ ४८

जगतां नाथान् सर्वाश्वासनिर्द्वेतिस्थानभूतान् नाथकान् ।
महाबलानिति सर्वचाप्रतिहतसामर्थ्यान् । जगद्रक्षार्थमुद्युक्तानिति 15
सर्वसत्त्वपरिचाण[ार्थ]मुद्युक्तान् ॥ एवमपि^३ चाणानाश्रित्य भयो-
पशमो न स्यात् । तदा किं शरणगमनेनेत्युच्यते । सर्वचास-
हरानिति । सर्वव्यसनापहर्तृन् ॥ धर्मसंघशरणगमनमाह ।

^१ Minaev has: kariṣyati, but the MSS. M and L^a of his edition: bhavi-
syati.

^२ Cf. Mhv. I 9, 9 15, 7, 12.

^३ Sic. Ms. secunda manu, with nā in margin.—Tib.: de-la brten-nas
yañ=tam (tān) āṣṛityāpi....Fairly probable.

तैश्चाप्यधिगतं धर्मं संसारभयनाशनं ।

शरणं यामि भावेन बोधिसत्त्वगणं तथा ॥ ४९

तैर्बुद्धैर्भगवद्भिः । अधिगतं^१ साक्षात्कृतं । धर्मं निर्वाण-
मित्यर्थः^२ । संसारभयनाशनं सर्वक्लेशप्रतिपक्षत्वात् । भावेनेति
५ परमप्रसादेन न मायाप्राप्तेन^३ विचिकित्स्या वा । बोधिसत्त्व-
गणमिति संबन्धः^४ । तथेति भावेन ॥ इदानीं यथाप्रधानं बोधि-
सत्त्वेभ्य आत्मनिर्यातनं^५ कुर्वन्नाह ।

समन्तभद्रायात्मानं ददामि भयविह्वलः ।

पुनश्च मञ्जुघोषाय ददाम्यात्मानमात्मना ॥ ५०

१० समन्तभद्राय बोधिसत्त्वाय । आत्मानं ददामि निर्यात-
यामि । भयविह्वलो नरकादिभयव्याकुलः । पुनश्च मञ्जुघोषाय
मञ्जुनाथाय । आत्मनेति न परप्रेरणया । स्वयमेव प्रसन्नचित्त
इत्यर्थः ।

तं [२३^a] चावलोकितं नाथं कृपाव्याकुलचारिणं ।

१५ विरौम्यार्तरवं भीतः स मां रक्षतु पापिनं ॥ ५१

आर्थावलोकितेश्वरं । कृपया व्याकुलं चरितं ग्रीहमस्येति
कृपाव्याकुलचारिणं इति तस्यैव विशेषणं । विरौमि । आरवं
करोमि । आर्तरवमिति क्रियाविशेषणं । दुःखदौनकातरस्वरं ।
भीतः । चक्षुः पापकर्मफलात् । स भगवानवलोकितः । मां

२० रक्षतु पापिनं कृतपापं मां आयतां ।

^१ MS. adhikṛtam ; Min. and Text-MSS. : adhigatam.

^२ A well-known identification.

^३ MS. gādhyena.

^४ Cf. Mhv. II. 293.

^५ Alias °niryātanā.

आर्यमाकाशगर्भं च क्षितिगर्भं च भावतः ।

सर्वान् महाकृपांश्चापि चाणान्वेषी विरौम्यहं ॥ ५२

आर्यमाकाशगर्भं च बोधिसत्त्वं । क्षितिगर्भं च बोधिसत्त्वं
विरौमीति परेण संबन्धः । सर्वान् महाकृपांश्चापि । येषां न
नामघट्टणेनोदाहृतास्त्रानपि परमकारुणिकान् परदुःखदुःखिनः । ४

यं दृष्ट्वैव^१ च संचस्ताः पलायन्ते चतुर्दिशं ।

यमदूतादयो दुष्टास्तं नमस्यामि वज्रिणं ॥ ५३

यस्य दर्शनमात्रेण यमदूतादयः । आदिशब्दादन्येऽपि
यचराचसादयो दुष्टा भीताः सन्तः पलायन्ते दूरमपगच्छन्ति ।
तं नमस्यामि नमस्करोमि । वज्रिणमिति । वज्रमस्यासीति 10
वज्रपाणिं बोधिसत्त्वं^२ ॥ तदनेन शरणगमनादिना पापचचार्य-
माश्रयवत्सुपदर्शितं^३ ॥ यदुक्तं चतुर्धर्मकसूत्रे^४ । तत्राश्रयवत्सं-
बुद्धधर्मसंबन्धशरणगमनमनुत्पृष्टबोधिचित्तता च । स वत्सवत्संनि-
अथेण^५ न शक्यते पापेनाभिभवितुं । इति ॥

पुनरन्यथात्वशङ्का^६ निराकर्तुमाह ।

15

अतीत्य युष्मद्वचनं सांप्रतं भयदर्शनात् ।

शरणं यामि वो भीतो भयं नाशयत द्रुतं ॥ ५४

^१ Min. has: dṛṣṭvaivam.

^२ Cf. *infra* Chap. X, 11.

^३ The Ācāyabala is the fourth dharma by which the bodhisattva can overcome the accumulated sins. (cf. *Çikṣā*, 160, 5).

^४ = *Çikṣā*, p. 160, 9; see *infra* V, 98.

^५ *Çikṣā* has: subalavat^२. but Tib.: de stobs dan ldan-pa-la brten-nas.

^६ Tib.: yañ gran du dogs-pa.

अतिक्रम्य युग्मदाज्ञां । सांप्रतमिदानीं । भयदर्शनात् ।
 तदतिक्रमे^१ यस्मादग्निष्टफलासंभवदर्शनात् । वो युष्मान् ग्ररणं
 यामि भीतः । अग्निष्टफलादुन्नताः । तस्मात्पुनरन्यथात्वग्रहा न
 कर्तव्या । अतो भयं नाग्रयत । पूर्वकृतपापाङ्गयमपनयत । द्रुतं
 ५ ग्रीष्मं । ममेत्यथाहार्यं ॥ नन्वे^[23^b] वमपि कः प्रत्येव्यति लद-
 चनादित्याग्रश्च पुनरुच्यते दृढतामाह ।

इत्वरव्याधिभीतोऽपि वैद्यवाक्यं न लङ्घयेत् ।

किमु व्याधिशतैर्ग्रस्तश्चतुर्भिश्चतुर्दत्तरैः ॥ ५५

इत्वारो गत्वारो नश्चरोऽचिरस्थायीत्यर्थः । लघुर्वा । स चासौ
 10 व्याधियेति । तस्माद्भयेन । वैद्यवाक्यं न लङ्घयेत् । वैद्योपदेशं
 नातिक्रमेत् । मायं व्याधिर्मम वृद्धिसुपगच्छेत् ॥ किमु किं
 पुनः । व्याधिशतैर्ग्रस्तो लङ्घयेत् । चतुर्भिश्चतुर्दत्तरैरिति ।
 चतुरधिकैश्चतुर्भिः शतैरित्यर्थः^२ । शतमकालमृत्यूनां । एकं
 कालमरणमित्येकोत्तरं शतं मृत्यूनां । ते च प्रत्येकं वातपित्त-
 15 श्लेष्मकृतास्तत्संनिपातकृताश्चेति चतुर्दत्तराणि चत्वारि शतानि
 भवन्ति । इति कारणभेदात्कार्यभेदः । कार्यभेदाच्च कारणभेद-
 व्यवस्था ॥ ननु तथापि किमत्र भयकारणं यस्मात्सीत्याह^३

एकेनापि यतः सर्वे जम्बुद्वीपगता नराः ।

20 नश्यन्ति येषां भैषज्यं सर्वदिक्षु न लभ्यते ॥ ५६

^१ Old reading: kramya.

^२ Cf. JÄSCHKE, Tib. Dict., p. 302, s. voc. nad.

^३ Tib.: de-lta-na yah gan zig med pa de-la oii-phyir hjiḡa-par byed
 co-na | de cig-gis kyan gen-bya-ba—Ms. has: yan nāsti pratītyāha.

इमेनापि व्याधिना कुपितेन ।^१ यस्मात्सर्वं जम्बुद्वीपगता नराः ।
 प्राणिनो गच्छन्ति क्षियन्ते ॥ अन्यच्च । येषां व्याधीनां भैषज्य-
 मौषधं चिकित्सार्थं क चिदपि न प्राप्यते ॥ अत्र काशिराज-
 पद्मजातकसुपनेयं^२ । तद्यथातुश्रूयते । बोधिसत्त्वा चरन्त्यनेन
 भगवानतीतेऽध्वनि पद्मो नाम काशिराजो बभूव । तस्मिन् ५
 समये सर्वे जम्बुद्वीपका मनुष्या महता रोगेण विकसीभूता
 क्षियन्ते च । तैरिदमाहोषितं । अयमेवास्माकं स्वामी राजा
 परमकारुणिकः प्रतीकारं विधास्यतीत्यस्मैवात्मदुःखं निवेद-
 यामः ॥ ते चैवमवधार्य मिश्रित्वा । भो महाराज भवति
 स्वामिनि परमहितैषिणि संविद्यमानेऽपीयमवस्थास्माकमिति १०
 तस्मिन् राजनि दुःखमाविष्कृतवन्तः । स च राजा कृपाप-
 रवशश्चदयस्ते^३ [२४^a]षां दुःखमसहमानः शीघ्रममीषां रोगपी-
 डामपनयतेति वैद्यानाञ्चापयामास । तेऽपि तथेति प्रतिश्रुत्य
 चिकित्साग्राह्याणि व्यवलोक्य^४ सद्योरोहितमस्यमांसादन्यङ्गैष-
 ज्यमल्लभमानास्तथैव राज्ञः प्रत्युक्तवन्त इति विस्तरः ॥ इदमेव १५
 जातकं भवोपलक्षणं दर्शितं ॥

तत्र सर्वज्ञवैद्यस्य सर्वशल्यापहारिणः ।

वाक्यमुल्लङ्घयामीति धिग्मामत्यन्तमोहितं ॥ ५७

^१ Tipp. has : yata iti yeṣu vyādhīṣu | yeṣāṃ ca vyādhinām.

^२ Quotation, for once, not borrowed from the *Ūkṣās.*, but of. the *Avadāna* *catāka*, Nr. 81. where the king is called "Padmaka."—See Prof. SPYER 'Akad. van Wetenschappen at Amsterdam, Versl. en Meded. Afd. Lett. IV. B. III, 370 foll.

^३ *Cyprinus rohitā*. Tib. has : ro-hi-ta.—*sadyomāṃsa* : *bphral-gyi* ca.—Feer, p. 116, 2 : "ils se mirent à découper les chairs (de ce poisson) encore vivant."

काधिकमागसिकानेकग्रन्थोद्धारिणः । आत्मानं जुगुप्सते ।
धिग्मामत्यन्तमोहितमिति । एवं जानन्नपि यदि तयागताज्ञाया
वैमुख्यमासेवे । तदा मम मोहस्य पर्यन्तो नास्ति । कुत्सनीयो-
ऽस्मीत्यर्थः ॥ किं पुनरेवमित्याह ।

5 अत्यप्रमत्तस्तिष्ठामि प्रपातेष्वितरेष्वपि ।

किमु योजनसाहस्रे प्रपाते दीर्घकालिके ॥ ५८

पर्वतादिप्रपातेषु । अल्पतरेषु । यथास्त्रिभङ्गमात्रं मरण-
मात्रं वा दुःखं स्यात् । किमु योजनसाहस्र इति । योजन-
सहस्रपरिमाणमस्येत्यण्^१ । अनेकयोजनसहस्रपरिमाणे । अवी-
10 ष्यादिकप्रपात इत्यर्थः । दीर्घकालिक इति यथान्तरकल्पा-
दिभिरायुषः क्षयः ॥

सद्यो मरणमदृष्ट्वैव किमकाण्डे कातरतया सुखाधिकां
जहासीत्याशङ्कामपनुदन्नाह ।

अद्यैव मरणं नैति न युक्ता मे सुखासिका ।

15 अवश्यमेति सा वेला न भविष्याम्यहं यदा ॥ ५९

अवश्यमिति निश्चितमेतत् ॥ तथापि भयमयुक्तमित्याह ।

अभयं केन मे दत्तं निःसरिष्यामि वा कथं ।

अवश्यं न भविष्यामि कस्मान्मे सुस्थितं मनः ॥ ६०

अभयं मा भैरिति केन सत्पुरुषेण मम दत्तं येन
निर्भयो विहरिष्यामीति भावः ॥ यदि वा निःसरणोपायोऽपि^१
यदि भवेत् तथापि भयमयुक्तं । तदपि नास्ति । निःसरिष्यामि
वा कथं ततो दुःखात् ॥ अवश्यं न भविष्यामीति । सर्वजी-
वितं मरणपर्यवसानमित्युक्तं भगवता^२ ॥

5

इत्यमपि न युक्ता मे सुखाशिका इत्याह । [24^b]

पूर्वानुभूतनष्टेभ्यः किं मे सारमवस्थितं ।
येषु मेऽभिनिविष्टेन गुरुणां लङ्घितं वचः ॥ ६१

अभिनिविष्टेनेति आसक्तेन । गुरुणामिति बुद्धबोधिसत्त्व-
कल्याणमित्राणां ॥ तस्मादिदमहर्निशं मम मनसि कर्तुमुचि- 10
तमित्याह ।

जीवलोकमिमं त्यक्त्वा बन्धून् परिचितांस्तथा ।
एकाकी कापि यास्यामि किं मे सर्वैः प्रियाप्रियैः ॥ ६२

जीवलोकं सत्त्वलोकं । इमं मनुष्यादिसभागतालक्षणं^३ ।
एकाकीत्यसहायः । कापीत्यनिसितस्थानं ॥

15

इयमेव तु मे चिन्ता युक्ता राशिर्दिवं सदा ।
अशुभान्नियतं दुःखं निःसरेयं ततः कथं ॥ ६३

^१ Api, not translated in Tib.

^२ Cf. p. 62, n. 3.

^३ Sabhāgatā, cf. SENART, *Mhv.* I, 595.—Tib.: mi-la-soga-pa rigs mthun-
pai mthsan-'dīd yin-te.—mi-rigs-menschengeschlecht.

अशुभादिति अकुशलात्कर्मणः । तत इत्यशुभात् ॥ चाप्रतं
कृतकर्मफलसंबन्धनिश्चयो^१ महताभिनिवेशेन पुनरत्ययदेशना-
मारभत इत्याह ।

‘मया बाह्येन मूढेन यत्किं चित्पापमाचितं ।
५ प्रकृत्या यच्च सावद्यं प्रज्ञप्त्यावद्यमेव च ॥ ६४
तत्सर्वं देशयाम्येष नाथानामग्रतः स्थितः’^२ ।
कृताञ्जलिर्दुःखभीतः प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥ ६५
अत्ययमत्ययत्वेन प्रतिगृह्णन्तु नायकाः ।

बाह्येनेति अजानता । मूढेनेति मोहान्धेन । यत्किं चिदिति
१० कायेन वाचा मनसा वा । प्रकृतिषावद्यं प्राणातिपातादिदशा-
कुशलसूत्रभावं । प्रज्ञप्तिषावद्यं यद्भगवता गृहीतसंवराणामेव
प्रज्ञप्तमकाशभोजनादिरूपं ॥ देशयामीति वाग्विज्ञप्तिमुत्पाप-
यति । कृताञ्जलिरिति कायविज्ञप्तिः । प्रणिपत्य [पुनः]
पुनरिति अतिशयवच्चित्तसंवेगमुपदर्शयति ॥ ‘अति यतत्यनेन
१५ नरकादिष्वित्यत्ययः । अशुभं कर्म । तमत्ययत्वेन दोषत्वेन प्रति-
गृह्णन्तु जानन्तु पश्यन्तु विदन्तु व्यक्तीकृतं मया^३ । अनावरण-

१ “Having got a firm persuasion of the dependence of the fruit on the
Karma formerly done”; Cf. 22, 1.

२ Comp. *Svayambhūp.* 117, 7 and *Gīṭās.* pp. 161 and foll.

३ *Svayambhūp.*: *Svayambhuvo* 'grataḥ sthitaḥ [cambhuva a°].

४ Yatati khede, *Dhātup.* Tib. qin-tu ltuḥ-bar-byed-pas ltuḥ bao,—
(ati patati).

५ Cf. *Gīṭās.* 162, 16 (*Atyayaṁ pratigraṇantu...*) 163, 12 (*na ūcchādayāmi
tat pāpam...*).

चित्तेन । न ^१प्रच्छादनात् नमासीति भावः ॥ पुनःस्तुति-
तग्रहामपाकर्तुं पुनरकरणसंवरं कुर्वन्नाह । न भद्रकमित्यादि ।

‘न भद्रकमिदं नाथा न कर्तव्यं पुनर्मया ॥ ईई

यदार्थकान्तं विज्ञप्रशस्तं न भवति तदभद्रकं गर्हितं
अनार्थं कर्मेत्युच्यते । तदद्यप्रवृत्ति जानता पश्यता बुद्धिपूर्वकं 5
संचिन्त्य पुनर्मया न कर्तव्यं । आद्यत्यां पुनरकरणसंवरमापस्त्य
इत्यर्थः । एतच्च चिस्कन्धप्रवर्तनप्रस्तावे व्यक्तीकरिष्यते^३ ॥

॥ इति प्रज्ञाकर[25^a]मतिविरचितायां बोधिचर्यावतार-
पञ्चिकायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

^१ Commonly : pracohādanam.

^२ Min. has : abhadrakam ; but MSS. L³ M. and Tipp. : na bhadrakam.
—*Svayambhūp.* : na bhadrakam idam nātha na...

^३ See *infra* V, 98, 99.

प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिचर्यावितारपञ्चिकायां
बोधिचर्यापरिग्रहः तृतीयः परिच्छेदः ।

अधुना पापदेवगान्तरं^१ पुण्यानुमोदनामाह ।

अपायदुःखविश्रामं सर्वसत्त्वैः कृतं शुभं ।

अनुमोदे प्रमोदेन^२ सुखं तिष्ठन्तु दुःखिताः ॥ १

नरकादिगतौ दुःखमनुभवन्तो हि परिश्रान्ताः सुकृतवि-
५ पाकमधिगम्य प्रतिशब्धसुखा विश्राम्यन्ति कियत्काशं । अनुमोदे
प्रसादेनेति । संप्रहर्षयामि प्रसन्नचित्तः ॥ अनुमोदनापि त्रिविधा
मनसा कायेन वाचा च । तत्र प्रसन्नचित्तः संप्रहर्षयति मनसा ।
कायेन रोमहर्षाभ्युपातगात्रकम्पादिकमनुभवन् । अनुमोदते
वाचा च संप्रहृष्टचेतनसत्त्वाविधानेन वाचमुच्चारयन् । साधु कृतं

^१ The third anuttarapūjā, according to Dh. saṅgraha XIV. See pp. 44, n. 1. 56, 1. The stanzas 1-3, 4, 5, are quoted in *Svayambhūp.* pp. 117, 19-118, 5; 118, 10; 118, 19. With variants: ad 4: caturdikṣu sthitān buddhān... dharmapradīpān,...ad 5: jīnān ṣṛīcambhunāthaṁ ca yācayāmi... Follows the exact specification of each "formule" (punyānumodanā, ...) as in the Bodhic. Mss.—All these canonical verses (cf. *Bouddh. Et. et Mat.* p 106 and foll.) are parts of the method of repentance (or confession) as attested by Chinese authorities; see CHAVANNE, quoted in loco and the Tib.: Sdig-pa-thams-cad bṣags-par gter-choḥ (SCHLAGINTWEIT, *Buddh. in Tib.*; the clauses translated p. 127, 2-5=our st. 1 and 4; the last one has been misunderstood).

^२ So all the MSS. of the text. According to the Commentary: "prasādena," a reading probably influenced by the gloss "prasannacittāḥ" (cf. *infra* 79, 1).

सुदुर्गतं भद्रकलामिति ॥ सुखं तिष्ठन्तु दुःखिता इति ।

बद्धेषु तैस्तत्कर्म कृतं तदपि तेषां समुत्थलिति भावः ।

बौद्धिकं कर्मानुमोदं बोधोत्तरमनुमोदमानः प्राह ।

संसारदुःखनिर्मोक्षमनुमोदे शरीरिणां ।

बोधिसत्त्वत्वबुद्धत्वमनुमोदे च ताधिनां ॥ २

दुःखनिर्मोक्षमिति । आवकबोधिः प्रत्येक[बुद्ध]बोधिवि^१ ।

चित्तं वा तदर्थमुत्पादितं तथोच्यते^२ । 'तदा बोधिषधगतमपि तद्भाहः । शरीरिणामिति । प्राणिनां ॥ बोधिसत्त्वत्वबुद्धत्व-

मिति । बोधिषत्त्वं भगवतां हेत्ववस्थां । बुद्धत्वं फलवस्था-

मिति । ताधिनामिति^३ । स्वाधिगतमार्गदेशकानां । यदुक्तं 10

तायः स्वरूपमार्गात्किरिति^४ । तद्विद्यते येषामिति । अथ वा ।

तायः संतानार्थः^५ । आसंसारमप्रतिष्ठितनिर्वाणतथावस्थाधिनां ॥

[बोधिसत्त्वानां] पुण्यानुमोदनां कुर्वन्नाह ।

चित्तोत्पादसमुद्रांश्च सर्वसत्त्वसुखावहान् ।

सर्वसत्त्वहिताधानाननुमोदे च शासिनां ॥ ३

15

1 Tib. : skyob-pa-rnams-kyi byañ-ohub dah rgyal-sras-sa-la.

2 Tib. : rañ-saṅs-rgyas-kyi.

3 Tib. : de-la de skad cesbyao.

4 From a second hand; old reading: "tathā."—Tib. : dei-thse.—The tipp. has: nirmoḥḥo bodhāvaye ... (then a lacune)—cf. *infra* IV 65-66 adgrāhaḥ. Tib. :—gnas-pa de añ bzuñ-no.

5 On "tāyin," see *Lotus*, in fol. 16a; *Nāmasaṅgīti*, 144, 20; CHILDERS, s. voc. tādi; KEHN, *Saddh. puṇḍ.*, 25; SENART, *Mhv.* II, 548.

6 I do not know from what source this gloss is quoted.—"Eva" does not in Tib. :—cf. p. 3, 4.

7 See the classical definition: *sambhānapālanayob*.

8 Tib. omits "cāśinām."

चित्तोत्पादाः प्रतिक्षणभाविनोऽपर्थ्यन्तागाधतया ससुद्रा एव
 ससुद्राः । तान् किंभूतान् सर्वसत्त्वसुखावहान् । सर्वसत्त्वानां
 सुखमावहन्तीति । तद्रसैकमिष[25^b]स्यभावानित्यर्थः । सर्व-
 सत्त्वहिताधानामिति हितविधायकान् । शासिनामिति ।
 5 शासनं शासः बुद्धलोपायाभ्यासस्तदर्थत्वादुपचारात्¹ । तद्विद्यते
 येषामिति शासिनो बोधिसत्त्वाः । तदुक्तं ।

उपायाभ्यास एवायं तदर्थ्याच्छासनं मतमिति¹ ।

अथ वा । शासितुं ग्रीक्षं येषामिति शासिनः । बोधि-
 सत्त्वा हि दानादिभिः संपद्भवस्तुभिः सत्त्वान् संगृह्य सन्मार्गे-
 10 ऽवतारयन्ति ।

एतावतानुमोदना¹ कथिता ॥ अध्येषणा² कथयन्नाह ।

सर्वासु दिक्षु संबुद्धान् प्रार्थयामि कृताञ्जलिः ।

धर्मप्रदौपं कुर्वन्तु मोहादुःखप्रपातिनां ॥ ४

धर्मप्रदौपं कुर्वन्त्विति । अज्ञानतमोदतानां सत्त्वानां मार्गा-
 15 मार्गविशेषपरिज्ञानविकलानां धर्मदेशनात्मकमाशोकं कुर्वन्तु ।

एतावता साध्येषणा कथिता ॥ 'थासनासुपदर्शयन्नाह ।

निर्वातुकामांश्च जिमान् याचयामि कृताञ्जलिः ।

'कल्पाननन्तांस्तिष्ठन्तु मा भूदन्धमिदं जगत् ॥ ५

कृतकृत्यतया परिनिर्वाणं गन्तुमनसः । अपर्थ्यन्तकल्पान्

¹ From unknown sources.—cf. *Madh vṛtti* initio. ² Tib. : rjes-su yi-raḥ-ba.

³ Tib. : bskul-ba.

⁴ Tib. : grol-ba.

⁵ L³ M. : kalpān analpāḥs...; Tib. : graḥs-med,—cf. *supra* I, 7.

स्वितये चाचयामि । मा भूदन्धमिति । पूर्ववन्मार्गाज्ञाननिक्षे-
तनं मा भूत् । अनेनापि चाचना प्रोक्ता ॥ चाचनान्नरमिदानों
परिणामनामाह ।

एवं सर्वमिदं कृत्वा यन्मयासादितं शुभं ।

तेन स्यां सर्वसत्त्वानां सर्वदुःखप्रशान्तिकृत् ॥ ६ 5

एवमुक्तक्रमेण सर्वमिदं पूजापापदेशनापुष्ट्यानुमोदनादि
कृत्वा विधाय यन्मयासादितं प्राप्तं शुभं सुकृतं । तेन शुभेन
स्यां भवेयं सर्वसत्त्वानां समस्तप्राणभृतां सर्वदुःखप्रशान्तिकृदिति
निःशेषव्यसनप्रशमनसमर्थो भवेयं ॥ इति सामान्येन परिणमस्य
पुनर्विशेषेणाह ।

10

स्नानानामस्मि भैषज्यं भवेयं वैद्य एव च ।

तदुपस्थायकश्चैव यावद्रोगापुनर्भवः^१ ॥ ७

तेनेति सर्वत्र यथायोगं संबन्धनीयं । स्नानानामिति
व्याधिपीडितानां । भैषज्यमित्यौषधं । वैद्यश्चिकित्सकः । तदु-
पस्थापकः^२ तस्य स्नान[स्य] परिचारकः^३ । [26^a] रोगापुनर्भव 15
इति यावद्वाधिनिवृत्तिः स्यात्^४ ।

^१ Tib. : yohs-su bsho-ba.

^२ Sic Min. ; M. has : rogaḥ punarbhavaḥ ; L² rogo punarbhavaḥ.—Tib. : nad-
sos gyur-gyi bar-du ni.

^३ Tib : nad-gyog.

^४ There is no trace of a lacuna in the MS.—Tib. nad-pa dei rim-gro byed-
pa.—See Jäschke, s. voc.

^५ Corrected in margin : nivṛttir na syāt. A preferable reading suggesting
the conjecture : yāvad rogaḥ punarbhavaḥ (Of. *infra* 85, 3);—but not con-
firmed here by Tib.

शुत्पिपासाद्यथा हन्यामन्नधानप्रवर्षणैः ।

दुर्भिक्षान्तरकल्पेषु भवेयं पानभोजनं ॥ ८

शुद्धुषा । पिपासा दृष्ट्या । तयोर्थया । ताभ्यां वा
 यथा । तां हन्यां निवर्तयं । अन्नपानप्रवर्षणैः प्रवन्धाहारपान-
 5 संपादनेः । दुर्भिक्षान्तरकल्पेऽस्त्विति ।

कल्पस्य ग्रन्थरोगाभ्यां दुर्भिक्षेण च निर्गमः ।

[इति] । तत्र दशवर्षायुषि प्रजायामन्तरकल्पपर्यन्ते दुर्भिक्षेण¹
 संवर्तः प्रादुर्भवति वर्षान् सप्त मासान् सप्त दिवसानपि
 सप्तैव । यदुक्तं ।

कल्पस्य ग्रन्थरोगाभ्यां दुर्भिक्षेण विनिर्गमः² ।

10 दिवसान् सप्त मासान् वर्षा³ चैव⁴ यथाक्रमं ॥ इति ।

तत्राक्षपानाभावादन्वोन्वमांसास्त्रिभक्षणमेवाहारः । तदपि
 केचिद्व्यभक्तानां आहारवैकल्याच्च विषन्ते । तत्र भवेयं पान-
 भोजनं ।

हरिद्राक्षां च सप्तानां निधिः स्यामहमक्षयः ।

15 मानोपकरणाकारैरपतिष्ठेयमग्रतः ॥ ९

¹ MS. durbhikṣaḥ ca. There are three saṁvartas (tejo°, apo°, vāyo°); "previous to the destruction by water, cruelty prevails ... men are out by ... weapons; to that by fire, licentiousness; men are out off by disease; and previous to that by wind, ignorance; men are out off by famine" (SP. HARDY, Manual, 23; and M. Vyat. 258, 64-70).

² Thus Tipp.—Tib. mu-ge dag-gis thear phyin-byed.

³ Tipp. has: varṣāni ca.—Better reading, op. M. Vyat. 258, 60.

इदानीमत्तमावादिपरित्यागं सर्वथा ।

आत्मभावांस्तथा भोगान् सर्वत्र्यध्वगतं शुभं ।

निरपेक्षस्थजाम्येष सर्वसत्त्वार्थसिद्धये ॥ १०

आत्मभावानिति सर्वगतिच्युत्युपपत्तिषु सर्वकाषायं ।

5 निरपेक्षः सर्वप्रकारेण निरासङ्ग इत्यर्थः ।¹ त्यजामि उत्सृजामि

इदानीमत्यर्थः । भोगानिति उपभोग्यवस्तुनि ।² इयमजरय-

प्रासादाद्यामयस्रक्चन्दनवस्त्राभरणकन्यादीनि । सर्वत्र्यध्वगतं

शुभमिति सर्वत्रैधातुकसंगृहीतं पुण्यानेष्वस्वभाव³ । यदि वा

दानश्रीलादिप्रसूतं भावनामयं च । अध्वगतमततीतानागतप्रत्यु-

10 त्यक्तं । स्यादेतत् । अनागतस्यासत्त्वभावस्य कौट्यमुत्सर्गा नाम ।

सत्यं । किं तु तत्संभवकाले तत्रासङ्गनिवारणार्थमेवमुच्यते ।

1 Bhogapunyotsarga, cf. Çikṣā. 17, 3, and *infra* ad IV, 49.

2 Ātmabhāva-lus; cf. p. 42, 16. The word "âme" has in French the same meaning (body, life) Bossuet, *Sermons* III p. 449, 7 (Garnier). "Ne voyez vous pas qu'ils jettent leurs biens et qu'ils sont prêts de donner leurs âmes?"—A different meaning *Bodhic.* IX, 18 (261, 8) see *ibid.* p. 108, n 4; M. MÜLLER ad *Vadjacchedikā*, 18.

3 *prāsādyāgraya^o; confirmed by Tib.: Khan-bzañs-la sog-pai gnas dan.—Op. Çikṣā. 27, 12.

4 The "āneñjya" is curiously enough looked upon as analogous to the "gubha." On this word, whose spelling considerably differs in various MSS., see SENART, *Mhv* I, 399; CHILDERS s. voc. āneñja, ānāñja (Addenda, saṅkhāro); BENDALL, Çikṣā. 223, n. 1, 237, 1., who refers to H. WARREN, *Buddhism*, 179-180. M. KERN writes to me the following lines: "Je ne veux pas cacher mon opinion que l'étymologie de ce mot en sanscrit bouddhique est tout-à-fait autre que celle des scholiastes palis; āneñja et ānāñja n'ont rien de commun, sauf le son, avec iñj-iñg. Ce sont des taddhitas formés du vieux mot védique (et par là méconnu) anedya, sanscrit: anindya. Il est clair que ānāñjehi vihārehi immédiatement après divyeḥi v^o (Mhv I, 34, 11) donnerait un contre sens si le mot était dérivé de iñj. Vous avez bien vu qu'il est à peu près synonyme de gubha."

इदानीमेव तत्प्रवृत्त्यागमः । आश्रयश्च विदुषिर्धर्मार्थः च ।
 एतदेवैवः । निरपेक्ष इति । तद्विपाकश्च स्वार्थेऽपेक्षः ।
 किमर्थमेवमनुशील्य इत्याह । सर्वसत्त्वार्थविदुष इति । सर्व-
 सत्त्वार्थं वेधात्कवर्तिनामभ्युदयनिःशेषसत्त्वार्थनिष्पन्नत्वे ।
 अतीतानागतशुभोत्सर्गस्वार्थचयमतिमूर्धेऽभिहितः । यदुक्तं ।
 कुशलाणां च चित्तचेतविकानामनुसृतिः । अनुसृत्य [27*] च
 बोधिपरिणामना । इदमतीतकौशल्यं । या अनागतानां कुशल-
 मूलाणां निश्चयिर्बोधिवासुखीकर्मसमन्वाहारः^१ । ये ते उत्पत्त्यन्ते
 कुशलसाक्षितोत्पादास्त्वानुत्तरायां सम्यक्संबोधौ परिणाम-
 यिव्यामि । इदमनागतकौशल्यमिति विस्तरः ॥ ॥ सर्वत्यागाधि- 10
 मुक्तिं परिपूर्व^२ परित्यागचित्तवेगान्तेन^३ कायप्रयोगेणोत्सृष्टसर्व-
 परिग्रहः । [सर्व]परिग्रहमूलाद्भवदुःखादिसुप्तौ सुप्त इत्युच्यत
 इति विस्तरः ॥

ननु चात्मार्यमपि किं चिद्रचित्तमुचितमिति मात्सर्यं
 निराकुर्वन्नाह ।

15

सर्वत्यागश्च निर्वाणं निर्वाणार्थं च मे मनः ।

त्यक्तव्यं चेन्मया सर्वं वरं सत्त्वेषु दीयतां ॥ ११

1 This passage is quoted in *Gikās.* 33, 33-34, 2, and again 282.

2 "Karaṇa", from a second hand;—The *Gikāsa.* has: *yo 'nāgatānām ..... nidhyaptibodher.* See notes of BENDALL on *nidhyapti* and *āmukhi-kr.* pp. 19, 20, 33, 15 190, 19; *Samādhirāja*, 13, 21 and *infra ad V*, 21 "nidhyaptacitta." Tib.: *gañ ma-oñs-pai dge-bai-rtsa-ba ñes-par-sems-qiñ byañ-chub-la mñon-du phyogs-pai las sems-pa ste.*

3 Paripūrye is written in margin; read with *Gikās.* : *paripūrye tyāga*⁴.

4 *Gikās.* has: *yegāpannena*, but Tib.: *...cūga-kyis las-kyi spyod-pa des...*

सर्वेषां चात्मवात्मभावादीनां निर्वाणं मोक्षः । तदर्हि च मे
मनः । तदर्हि च मम चित्तं । त्यक्त्यर्थं चेदिति । निर्वाणमप्ये
षदि सर्वमात्मभावादि अवयवं परित्यज्य चातयं मया तदा वरं
वक्ष्येपु दीयतां । किमनेन मात्सर्वहेतुना विधृतेनेति^१ भावः ॥

५ तस्मादिदमिद्वानुरूपमित्याह ।

‘यथासुखीकृतश्चात्मा मयायं सर्वदेहिनां ।

अथाकामंगमकारितायां निष्पन्नो मयायमात्मा कायः ।

सर्वदेहिनां सर्ववत्त्वानां कृते ॥ एतदेव दर्शयन्नाह ।

घ्नन्तु निन्दन्तु वा नित्यमाकिरन्तु च पांसुभिः ॥ १२

१० क्रीडन्तु मम कायेन हसन्तु त्रिहसन्तु च ।

दत्तस्तब्धेभ्यो मया कायश्चिन्तया किं ममानया ॥ १३

कारयन्तु च कर्माणि यानि तेषां सुखावहं ।

दष्टादिभिस्ताडयन्तु वा । अवर्णवादेर्जुगुप्तन्तु । आकिरन्तु

च पांसुभिः धूषिभिरवकिरन्तु ॥ दत्तस्तब्धेभ्यो मया काय इति

१५ सर्वः सर्वेषु मया तेषां परित्यक्तः^२ । किं मम समविषम-

चिन्तया ॥ कारयन्तु कर्माणीति । अवयवानि । एतदेवाह ।

अनर्थः कस्य चिन्ता भूम्भामालम्ब्य कदा चन ॥ १४

अनिष्टं कस्य चिन्ताचिन्तो मा भूत् । मामाश्रित्य कदा

चन । इह परच वा ।

^१ Tib. : rgyu hdis 'bsuñ-la oi-sig.

^२ Tib. : de-lta-bas na hdi-dag-la hdi hthsam-pa yin-no.

^३ Minaev has : yathā sukha^३,

^४ Ms. has : sarvañ ... parityaktam.

येषां क्रुद्धाप्रसङ्गा^१ वा सामानाख्य मतिर्भवेत् ।

तेषां स एव हेतुः स्यान्नित्यं सर्वार्थसिद्धये^२ ॥ १५ ॥

येषां क्रुद्धा येषामप्रसङ्गा वा मतिश्चित्तं भवेत् । तेषां क्रुद्धाप्रसङ्गमतौर्णा । स एव हेतुः स्यात् । क्रुद्धाऽप्रसङ्गा मतिरेव । पुंस्त्वं तु तच्छब्दस्य हेतुसमानाधि[27*]करणतया । ५ सर्वार्थसिद्धय इति । आत्मपराभ्युदयनिःश्रेयसनिष्पत्तये ।

अभ्याख्यास्यन्ति मां ये च ये चान्येऽप्यपकारिणः ।

उत्प्रासकास्तथान्येऽपि^३ सर्वे स्युर्वोधिभागिनः ॥ १६ ॥

अभ्याख्यास्यन्तीति मिथ्यारोपितदोषेण दूषयिष्यन्ति । अन्येऽपि ये कायिकं मानसिकं वाऽपकारं करिष्यन्ति । उत्प्रासका 10 इति उपप्रासकाः विडम्बकारिणो वा । तथान्येऽपीति । उदासीनाः प्रसङ्गाश्च । सर्वे भवेयुर्बुद्धत्वकाभिः ।

अनाथानामहं नाथः सार्थवाहश्च यायिनां ।

पारेषूनां च नौभूतः सेतुः संक्रम एव च ॥ १७ ॥

अनाथानामिति शानाख्यानेषिणां । सार्थवाहश्च यायिना- 15

1 Minaev has: yeṣāṃ kruddhā pra°.—On this important topic of the doctrine, see Chap. VI, 47 and foll.

2 Minaev has: sa eva teṣāṃ hetuḥ ... sarveṣṭasiddhaye;—but L³: teṣāṃ sa eva ...; M. L³: sarvārtha°.

3 Minaev and Text-Mss. anye vā. This śloka is quoted *supra* ad I, 35, with the same reading: anye vā; but the tip. has: tathānye'pi udāsina-prasaṇṇāḥ.

मिति चार्थसुखो भार्यप्रपञ्चानां पारिषूनामिति मत्तुदीनां
पारिमदूषां गन्तुकामानां ।

दीपार्थिनामहं दीपः शय्या शय्यार्थिनामहं ।

दासार्थिनामहं दासो भवेयं सर्वदेहिनां ॥ १८

- 5 दीपार्थिनामिति अन्धकारावच्छिताणां । शय्यार्थिनामिति
शयनाभिज्ञाधिषां । दासार्थिनामिति उपस्थानार्थं ये भृत्य-
कर्मकरादीनिच्छन्ति ।

चिन्तामणिर्भद्रघटः सिद्धविद्या महौषधिः ।

भवेयं कल्पवृक्षश्च कामधेनुश्च देहिनां ॥ १९

- 10 चिन्तामणिरिति चिन्तितफलदाता रत्नविशेषः । भद्रघट
इति यद्यदस्ति निश्चिततमभिसंधायास्मिन् इत्थं प्रविष्टेत् तत्सर्वं
संपद्यते । सिद्धविद्येति सिद्धिमन्त्रः । यद्यत्कर्म तथा क्रियते
तत्सर्वं सिध्यति । महौषधिरिति यदेकैव सर्वोपद्रवपीडाप्रशमन-
हेतुः । कल्पवृक्षेति कल्पितार्थसंपादनो वृक्षविशेषः । काम-
15 धेनुर्हेति या वाञ्छितदोहं दृष्टते ।

पृथिव्यादीनि भूतानि निःशेषाकाशवासिनां ।

सत्त्वानामप्रमेयाणां यथा भोगान्यनेकधा ॥ २०

1 Not P.W.; but CHILDERS: pārimo, and *Mhv.* I. 574.

2 Same ideas *Gītās.* 33, 7, 35, 7.

3 *Op. Gītās.* 155, and n. 3.

4 M. KERN prefers a reading: bhogya; bhoga being rather doubtful as an adjective.

एवमाकाशनिष्ठस्य सत्त्वभातीरनेकधा ।

भवेयमुपजीव्योऽहं यावत्सर्वे न निर्मुक्ताः ॥ २१

इथिष्वादीवैति । इथिवी वसुंधरा । आदिग्रन्थादप्युक्तो वायुरिति चत्वारि महाभूतानि । तानि यथा ग्रथनाग्रनवक-
फलमूलाद्याधारतया । तथा धानावगाहनादिहेतुतया^१ । एव- 5
मन्यचापि धोव्यं । अन्नमीकाग्रधातुव्यापिनामसंख्यानां वृत्तानां
परिभोगमुपचान्ति । एवमेवाहमपि सर्वसत्त्वानामने[28^२]कप्रका-
रेणोपभोग्यो भवेयं । यावत्सर्वे न निर्मुक्ता इति यावत्सर्वे न
संसारदुःखविनिर्मुक्ताः ॥

तस्मादेवमात्मभावादीनामुत्सर्गः कार्यः बोध्यर्थिना ॥ एतच्च 10
ज्ञानमतिविस्तरेण शिक्षासमुच्चये प्रदर्शितं^३ । तद्यथा । तथैव
बोधिवत्प्रतिमोचे कथितं । पुनरपरं शारिपुत्र बोधिवत्तः
सर्वधर्मेषु परकीयसंज्ञासुत्यादयति । न कं चिद्भावमुपादत्ते ।
तत्कस्य हेतोः । उपादानं हि भयमिति ॥ ॥ इदमुक्त्वा तथैव
पुनरिदमुक्तं । तथा चित्तशूराः खलु पुनः शारिपुत्र बोधिवत्तः 15
भवन्ति । यावत्सर्वस्य परित्यागी भवति । यादपरित्यागी नाश-
परित्यागी शीर्षपरित्यागी अङ्गप्रत्यङ्गपरित्यागी । यावत्सर्वस्य-
परित्यागीति ॥

एवं नारायणपरिपृच्छावामप्यभिहितं^४ । न तदस्य पादातयं

^१ Cp. *Gaganagañjāsūtra* quoted *Ōikṣā*, p. 270, 18.

^२ Tipp. has : tathā dhāraṇayānāvagāhaṇitātāpāpanodādi prakāreṇa.

^३ See *Ōikṣā*, 18, 17, 20, 18.

^४ See *Ōikṣā*, 21, 14, 17, and *supra*, I, 33.

According to Prof. BENDALL, "ativ" refers to that fearfully long passage beginning at *Ōikṣā*, 22, 1-33, 10.—tadyathā = *exempli gratia*."

यस्मिन् वस्तुनि नास्ति त्यागचित्तमुत्पद्येत । न त्यागबुद्धिः
क्रमेतेति यावत् । अपि तु वस्तु पुनः कुलपुन बोधिसत्त्वेन
[महासत्त्वेनैव] चित्तमुत्पादयितव्यं । अयं ममात्मभावः^१ सर्व-
सत्त्वेभ्य उत्सृष्टः परित्यक्तः । प्रागेव बाह्यानि वच्छन्तीति विस्तरः ।

- ५ तद्याऽर्थावयवमतिस्त्रुपेऽपि देयितं^२ । अयं मया कायः
सर्वसत्त्वानां किंकरणीयेषु उपयितव्यः । तद्येमानि चत्वारि
महाभूतानि पृथिवीधातुरन्धातुस्तेजोधातुर्वायुधातुश्च नानासुखैः
नानापर्यायैः नानारम्यैः नानोपकरणैः नानापरिभोगैः सत्त्वाना-
मुपभोगं गच्छन्ति । एवमेवाहमिमं चतुर्महाभूतसमुच्छ्रयं कायं
१० नानासुखैः नानापर्यायैः नानारम्यैः नानोपकरणैः^[२८^b] नाना-
परिभोगैर्विस्तरेण सर्वसत्त्वानामुपभोगं करिष्यामीति विस्तरः ॥
तच्चित्तरत्नेत्याधारम्^३ सर्वमिदं पूर्वकं बोधिचित्तसंवर-
ग्रहणाच्च प्रयोगो वेदितव्यः । तदेवं पूजादि विधायात्म-
भावाद्विदानसुसूक्ष्म प्रतिपन्नबोधिचित्तानुग्रहः अणवपदं परम-
१५ दुर्लभमवेत्य^४ अह्नामूलं दृढमुपस्थाप्य सत्त्वानचाणानपराधवान्
कदाप्यमानः स्वसुखनिरपेक्षः परदुःखदुःखौ तत्समुद्हरणाग्र-
यामिप्रायो दुःखमेव तदुपायं समुत्पश्यन्तश्च बह्वसंगाहः ।

१ Ms. has: mayātmabhāvaḥ.

२ Çikāṣa. 21, 22. with readings: ayam eva mayā...tadyathāpi nāmemāni
bāhyāni catvāri...satvānān nānopabhogaṁ gacchanti, evam evāham imaṁ
kāyam...sarvasatvānām upabhogyaṁ kariṣyāmi.

३ supra II, 1.

४ See Çikāṣa. 5, 12. Tipp. has: kṣāpasampado durlabhatān bodhicittot-
pādaya mahānuṣaṁsatām avagamyā tao cittetyādinā pūjām ātmabhāvādidē-
nān ca vidhāya prayogasampanno yathā grhītam ityādinā bodhicittān ut-
pādayati.

यदात्मनः परेषां च भवं दुःखं च न भिन्नं ।

तदात्मनः को विभेदो यत्नं रक्षामि नेतरं ॥ इति^१ ।

तेनात्मनः सत्त्वधातोश्च

दुःखानां कर्तृकामेन सुखानां गन्तुमिच्छतां ।

अङ्गामूषं दृढीकृत्य बोधौ कार्या मतिर्दृढा ॥ इति^१ । ५

सम्यक्संबोधिसत्त्वमुत्पादयितुमुपक्रमते ।

यथा गृहीतं सुगतैर्बोधिचित्तं पुरातनैः ।

ते बोधिसत्त्वशिक्षायामानुपूर्व्या^१ यथा स्थिताः ॥ २२

येनाग्रयेन सर्वसत्त्वानां सर्वदुःखप्रहाणार्थं । यदि वा यथा
गृहीतं तदेव^१ भगवन्तो जानन्ति ॥ बोधिचित्तमिति बोधि- 10
बुद्धत्वं सर्वावरणप्रहाणात्^२ सर्वधर्मनिःस्पृहावताधिगमः । एतच्च
सप्रचयं^३ प्रज्ञापरिच्छेदे वक्ष्यामः । तच्च चित्तमध्याग्रयेन
तत्प्राप्तये मनसिकारः । बुद्धो भवेयं सर्वसत्त्वहितसुखसंपाद-
नायेत्यर्थः^४ ॥

^१ This stanza occurs *infra* VIII, 96; read: yadā mama ..., with the printed text and Ūkṣās. 2, 19.

^२ This passage (since 87, 1) occurs in Ūkṣās. 2, 10-14. Cf. *ibidem* 5, 13.

^३ Minaev has: anupūrvyā.

^४ Ms. has: gṛhītamita eva...; and in margine, after mi, the syllable ti." Tib.: yañ na ji-ltar bzun-ba de fid boom-ltan-hdas-kyis mkhyen-pao.

^५ "By the abandoning of the two āvaraṇas (kleśa°, jñeya°)."

^६ Tib.: spros-pa dan boas-par = saprapañcam = vīstareṇa.

^७ The tipp. has: bodhicittaṃ parārthīya samyaksambodhikāmatā.

इति पूर्वार्धेन बोधिचिन्तोत्पादं प्रतिपाद्य त्रिस्तम्भसंवरपद्मं
 प्रतिपादयन्नाह । ये बोधिसत्त्वोत्पदि । बोधिसत्त्वमित्राः सदुत्पा-
 दितबोधिसत्त्वोत्पदेन बोधिसत्त्वोत्पदेन सदा करणीयं । तत्रोत्पद्यः ।
 आनुपूर्व्येति । अनु^[29^a] + + + + + + + + + +

---

¹ Here a lacune of ten leaves in our Ms. See in the Appendix the Tibetan translation of the missing fragment (III. 22⁶—IV. 46).

प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां बोधिचित्ताप्रमादश्चतुर्थः परिच्छेदः ।

[40^a] नाथ । न तु क्लेशग्रन्थोः । न तस्येतरशत्रुवत्समाचारो¹
दृश्यते । कुतः पुनरेवमिच्छया लभ्यत इत्याह ।

कासौ यायान्मन्मनःस्थो निरस्तः
स्थित्वा यस्मिन्मद्वधार्थं यतेत ।
नोद्योगो मे केवलं मन्दबुद्धेः
क्लेशाः प्रज्ञादृष्टिसाध्या वराकाः ॥ ४६²

5

मम चित्ताभिर्वाहितः । असौ क्लेशरिपुः कुच गलावस्थानं
कुर्यात् । यथावस्थितिं कृत्वा मम वधाय यत्नमारभेत । नैव
तत्स्थानमुत्पश्यामि । निर्मूलितस्य पुनरुत्थानाद्योगादिति भावः ।
अहमेव तु केवलमनुत्साही । अपटुबुद्धिप्रचारत्वात् । क्लेशाः 10
पुनरिमे निर्मूलत्वात्परमार्थतत्त्वदर्शनमात्रप्रहेषास्तपस्विनः³ ।
एतदेव प्रसाधयन्नाह ।

न क्लेशा विषयेषु नेन्द्रियगणे नाप्यन्तराखे स्थिताः
नातोऽप्यत्र कुह स्थिताः पुनरिमे 'मय्यन्ति कृत्स्नं जगत् ।

¹ Ms. : samādhāro ; Tib. spyod-pa.

² Metre Ūṣiṇī.

³ = tib. don-moṅs = kleśa, vyaśana, etc. ; *infra* (p. 90, 15) varika = brdsun-pa = alika.

⁴ Minaev has : punar ime, but M. : amī ; Op. *infra* 90, 19.

मनोज्ञादिविषयदर्शनेऽपि केषां चित्संवृतेन्द्रियाणां क्लेश-
 तुल्यत्वेऽप्रमासुप्तौ विचारेऽपि तथादर्शनात् । न विषयेषु ।
 नापि चक्षुरादौन्द्रियगणे पूर्ववत् । भर्मश्चित्तस्यवस्थायामिन्द्रिय-
 सङ्गावेऽप्यनुपपत्त्येः । नापि विषयेन्द्रिययोरन्तराले मध्ये तिष्ठन्ति ।
 5 इदृशानामनुपपत्त्येरेव । न चैतेभ्योऽन्यस्मिन् स्थाने कश्चिदवस्थिता
 निश्चिताः । अतो निर्मूलतया तत्त्वशून्या आगन्तुका एव ।
 8 अभूतपरिकल्पमात्रप्रसूतत्वात् ॥ तथाभूता अपि जगदशेषं
 मय्यन्ति ॥ तथा च किमत्र समुचितमस्त्याह ।

मायैवेयमतो विमुञ्च हृदय चासं भजस्वोद्यमं

10 प्रज्ञार्थं किमकाण्ड एव नरकेष्वात्मानमाबाधसे ॥ ४७

यथा हि माया इत्याकारतया तदाकारशून्यापि मन्मौ-
 ल्यप्रभावादिदंप्रत्ययतया मन्त्रेण तत्परहितापि प्रतिभासते ।
 तथाऽमौ अपि क्लेश विपर्यायनिमित्ता अयोजिज्ञो मनधिकार-
 सङ्गज्ञा इदंप्रतीत्यतामाचतो निस्तत्त्वा एव प्रकाशन्ते । अतो
 15 विमर्शो हि इदं चासं क्लेशेभ्यः । के नामामौ वराकाः
 प्रसार्धतो विचार्यमाणाः । अतो भजस्वोद्यमं । उत्साहं कुदम्ब ।

1 Op. *Nyāyabindu* 104, 10.

2 Tib. : nes-pa med do.

3 But Tib. : yan-dag-pa yin-pai.

4 Metre *Ārdulavikrīḍita*.

5 *Idappatyaṭṭā*, this word occurs frequently, for instance in the *Madhya-*
mahāvṛti (p. 3, 15, 50, 7 of the *Buddhist Text S.* edition), and in Chap. IX
 of this book. Cf. *Études et Matériaux*, p. 395.; CHILDESS, s. voc. *idappatyaṭṭā*.

6 Not translated in Tib. and improbable. Ex conj. : ° *pratyayatāmātreṇa*
 (de rkyen hdi tsam gyis). (Op. *Sarvadārganas*. 21, 1, *Bhāmāṭi*, (1891) 354, 7).

7 Tib. : rkyen-hdi-dag-tsam-gyis.

8 = *brdsun-pa* = *alika*.

9 The "paramārthato vicārāsahatvam" of every thing is one of the essen-
 tial tenets of the Mādhyamika philosophy. Op. Chap. IX., *Bhāmāṭi* 383, 17,
 etc.

प्रज्ञार्थं तत्त्वप्रविचयाधिगमाय । किमकाण्ड एव निष्प्रयोज^[40^b]
नमेव नरकेषु संघातादिषु क्षेत्रवशगतथात्मानभावाधारे^१ ।
पीडयन्ति ॥

इदानीं प्राक्तनमर्थमग्रेषुपसंहरन्नाह ।

एवं विनिश्चित्य करोमि यत्नं
यथोक्तशिखाप्रतिपत्तिहेतोः ।
वैद्योपदेशाच्चलतः कुतोऽस्ति
भैषज्यसाध्यस्य निरामयत्वं ॥ ४८

5

एवं समनन्तरसकलपरिच्छेदप्रतिपादितमर्थं विनिश्चित्य
दृढीकृत्य । अनन्तरमायास्रभावतां^२ वा । करोमि यत्नं । 10
किमर्थं । यथोक्तशिखाप्रतिपत्तिहेतोः । यथोक्तशिखा बोधिसत्त्वस्य
तेषु तेषु सूचान्तेषु याः करणौघतया प्रतिपादिताः । इदं
वा शास्त्रे संक्षेपेण तत्र तत्रोपदर्शितास्तासां शिखणार्थं ।

‘उक्तानि च भगवता सूचान्तेषु बोधिसत्त्वशिखापदानि ।
यथोक्तमार्थरत्ननेत्रे । कथं च कुलपुत्र बोधिसत्त्वो बोधिसत्त्व- 15
शिखासंवरसंवृतो भवति । इह बोधिसत्त्व एवं विचारयति । न
प्रातिभोचसंवरमाचक्षेण^३ मया शक्यमतुस्तरां सम्यक्संबोधिमभि-

1 Abstract in °tā (vaṇaga°) is new.

2 Op. II, 55, V, 109.

3 Tib.: anantarapratipaditāṃ mayā

4 91, 14—98, 2 = *Qikids.*, 17, 1-18.

5 M. Khan has given the true etymology and meaning of the important and difficult word pratipaditā, *Manual*, p. 74, n. 5.

संबोद्धुं । किं तर्हि यानीमानि तथागतेन तेषु तेषु सूत्रान्तेषु
बोधिसत्त्वसमुदाचारा बोधिसत्त्वग्रिष्ठापदानि प्रज्ञप्तानि तेषु^१
मथा ग्रिष्ठितथ्यमिति विस्तरः ॥ तस्मादस्मादिधेन मन्दबुद्धिना
दुर्विज्ञेयो विस्तरोक्तत्वाद् बोधिसत्त्वस्य संवरः । ततः किं युक्तं ।

५ मर्मस्थानान्यतो विद्याद्येनानापत्तिको भवेत् ।

कतमानि च तानि मर्मस्थानानि^२ । यदुत ।

आत्मभावस्य भोगानां अध्वदृक्तेः शुभस्य च ।

सुखसर्गः सर्वसत्त्वेभ्यस्तद्रक्षाशुद्धिवर्धनं ॥ इत्युक्तं^३ ।

एष बोधिसत्त्वसंवरसंग्रहो यच्च बोधिसत्त्वानामभासविश्रामेऽस्या-

१० यत्तयो व्यवस्थाप्यन्ते ॥

यथोक्तं बोधिसत्त्वप्रातिमोचसूत्रे^४ । यो बोधिसत्त्वेन मार्गः
परिमृश्येतः सर्वसत्त्वानां कृते^५ दुःखचयगामी । स चेद्बोधिसत्त्वस्य
तं मार्गं परिमृष्ट्वावस्थितस्य^[४१^a] अपि कल्पकोटरत्ययेन एकं^६
सुखचित्तमुत्पद्येत । अन्तश्चो निषद्याचित्तमपि^७ । तच्च बोधि-

१ *tesu*, twice in *Qikṣās*.

२ The *Qikṣās*. adds: *yāni hi sūtrānteṣu mahāyānābhiratānām arthāyoktāni*.

३ "Itynuktam" is wanting in the *Qikṣās*.—On these metrical quotations (Cp. *infra* ed V, 1, 54, 80), which seems collectively to form the skeleton, the *mūlasūtra*, of the *Qikṣāsamuccaya*, see Prof. BENDALL's Introduction.—See V, 108.

४ *sūtra* wanting in *Qikṣās*.

५ *Qikṣās*. : *kṛtena*.—*Qikṣās*.—Ms. has *duḥkhakṣa...gāmī* (O.B.). Tib., in both works: *sad-par-hgyur-bai lam*.

६ Tib.: *hdug-pa tsam-gyi bde-ba hdod-pai sems cig*.

७ Ms. has: *niṣadyā*^o; the Ms. of the *Qikṣās*. : *niṣadyā*.—*Niṣadyā* is given from Lexx. only in P.W.; but see APTE and M. *Vyut.* 261, 21, *Mhv.* II, 398, 20, 408, 22 (O.B.).—Tib. (see n. 6) = *niṣadyā-mātrasukheccchōcittam ekam*.

सत्त्वेन एवं चित्तमुत्पादयितव्यं । सर्वसत्त्वानामात्यधिकं परिमृश्य
एतदपि मे वज्र^१ यन्निषौदामीति ।

अत एवाह । वैद्योपदेशादिति । यथा वैद्योपदेशम-
कुर्वाणस्य । भैषज्यं साध्यं करणीयं यस्य भैषज्येन वा साध्यस्य
रोगिणः कुतोऽस्ति निरामयत्वं नीरोगता । तथा सर्वज्ञमहा- 5
वैद्योपदिष्टशिष्याप्रतिपत्तिमकुर्वतः कुतो निरामयत्वं । कर्म-
क्षेत्रोपजनितजात्यादिदुःखमहाभयादिमुक्तिः ।

^२ तदेवं समान्तसंवरस्य सामान्यमापत्तिस्वरूपमुच्यते । येनापत्ति-
स्वरूपेण युक्तं वस्तु स्वयमप्युत्प्रेक्ष्य परिहरेत् । न चापत्तिप्रति-
रूपकेष्वनापत्ति[प्रति]रूपकेषु च संसृज्येत् । बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वानां 10
वर्तमानानागतसर्वदुःखदौर्मनस्योपशमाय वर्तमानानागतसर्वसुख-
सौमनस्योत्पादाय च निःश्राव्यतः कायवाक्मनःपराक्रमैः प्रयत्नं
न करोति^३ । तत्प्रयत्नयसामर्थी नान्वेषते । तदन्तरायप्रतीकाराय
न घटते । अल्पदुःखदौर्मनस्यं वज्रदुःखदौर्मनस्यप्रतीकारभूतं
नोत्पादयति । महार्थसिद्ध्यर्थं वा ऽप्यहानिं [न] करोति^४ । 15
स्वयमप्युत्प्रेक्षते । चापत्तिको भवति । संक्षेपतोऽनापत्तिः स्वयमप्यु-

^१ *Qikāśa*. (printed text) me varjayan niṣīdāmi; but Mr. BENDALL informs me that the Ms. which is broken here probably had the same reading as ours; also that his Tib. Version reads: bdag ḥdi ltar ḥdug-pa ni seṃs-can thams cad-la gnod skyur-ro, thus giving no equivalent for bahu—See *infra* the Additions—Tib. : ḥdug-pa gaṅ yin pa de yaṅ m[aṅ po] yin-no.

^२ From *Qikāśa*. 18, 1-2—Ms. : samādātum saṃvarasya.

^३ Confirmed by Tib.—*Qikāśa*. has: prayatnaṃ karoti / yadi tu [ta]ṭpratya-ya°.

^४ Cp. *Dhp.* v. 166.

विषयेषु कार्येषु । तत्र निष्कृतया शिष्यप्रज्ञाभावात्^१ ।
 प्रकृतिभावस्य तथा^२ वान्यदुद्भूत एव । यत्र तु^३ स्वप्रज्ञागीशरेऽपि^४
 'योगसामर्थ्यादापत्तिः स्यात्तच्च चिन्त्यं । सामान्यपापदेयनात्मभा-
 वात्ततो मुक्तिः ॥^५ एतत्समासतो बोधिसत्त्वशिष्याग्ररौरं । विहार-
 ५ तत्त्वप्रमेय^[४१^b] कल्प[र]पर्यवसाननिर्देशं^६ ।

अथ वा संक्षेपतो दे बोधिसत्त्वस्यापत्ती । यथाग्रत्वा^७ युक्ता-
 युक्तमसमौच्छारभते । न निवर्तते । उपेक्षते वा । सापत्तिको
 भवति । निरूप्य यथार्हमतिक्रामत्यनग्रस्यष्टासदासेनापि चोदितः
 सापत्तिको भवति^७ ।^८ यः पुनरेतदभासार्थं व्युत्पादमिच्छति
 १० तेन^९ शिष्यासमुच्चये तावच्चर्यासुखमात्रशिष्यार्थमभियोगः कर्त-
 णीयः ।^{१०} शिष्यारम्भस्यैव महापक्षलात् ॥ यथोपवर्णितं प्रज्ञानै-
 विनिश्चयप्रतिहार्यसूत्रे ॥

इति बोधिसत्त्वशिष्या समासतो यथोपदेयतः कथितेति ॥

इति प्रज्ञाकरमतिज्ञतायां बोधिसत्त्ववतारपञ्चिकायां

चतुर्थः परिच्छेदः^{११} ॥

^१ *Qikāśa.*: qikāśa°.

^२ *Ibid.*: tvanyad.

^३ *Ibid.*: Yatra ova°.

^४ *Ibid.*: tyāga°. Tib. brtson-pa-ni gūgs-kyis.

^५ *Op.*: infra V, 97.

^६ *Qikāśa.*: Yathāśakti.

^७ Ends the quotation, *Qikāśa.* 15, 18.

^८ From *Qikāśa.* 16, 1-2 where the correction: vyūtpāditam, suggested by the non-occurrence of the form *vyūtpādā*. (Tib. bye-brag-tu rtogs-pa).

^९ *Ibid.*: tenātra.

^{१०} *Ibid.*: Qikāśa°.

^{११} *Sic.* Tib.—Mss. of the Text: bodhicittāpramādo nāma caturthaḥ...-Tipp.: caturtho amṛtāḥ.

प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिसत्त्वावतारपञ्चिकायां संप्रजन्धरक्षणं पञ्चमः परिच्छेदः ।

एवमात्मभावादीनामुत्सर्ग^१ रक्षां च प्रतिपाद्य पुनर्विस्तरेण
रक्षाशोधनवर्धनानि प्रतिपादयितुमुपक्रमते । उत्पादितबोधि-
चित्तेन हि बोधिसत्त्वेनोत्सृष्टस्यापि सात्मभावस्य रक्षाशोधन-
वर्धनानि कार्याणि^२ । यस्मात् ।

^३ परिभोगस्य सत्त्वानामात्मभावादि दौष्यते ।

5

अरक्षिते कुतो भोगः किं दत्तं यन्न भुज्यते ॥

तस्मात् सत्त्वोपभोगार्थमात्मभावादि पाक्षयेत्^४ ।

कल्याणमिचानुत्सर्गात्^५ सूत्राणां च वदेक्षणात्^६ ॥

तत्सात्मभावादिपरिपाक्षनादि शिष्यारक्षणादेव स्यात् । अन्यथा
^७ गरकादिविनिपातगमनात् तन्न स्यात् । अत इदमभिधीयते । 10

शिक्षां रक्षितुकामेन चित्तं रक्ष्यं प्रयत्नतः ।

न शिक्षा रक्षितुं शक्या चलं चित्तमरक्षता ॥ १

अिच्छते उपादीयते गृहीतसंवरेणेति । विहितेषु करणीयता ।

प्रतिषिद्धेष्वाकरणं शिक्षा ॥ तां रक्षितुं परिपाक्षयितुं । कामेन ।

^१ Ātmabhāva = Tib : lus-po.

^२ Cp. *supra* ad IV, 48 (Jikṣās. 17, 18 and Chap. VI (Ātmabhāvarakṣā) VII (Bhogaṇṇarakṣā).—puṇyavṛddhi, *infra* V, 101, 102.

^३ = Jikṣās. 34, 11.

^४ *Ibidem*, 34, 18; Cp. V, 108.

^५ *Ibidem*, 41, 10. Cp. *Supra*, p. 92, n. 3,

^६ Tib : sems-can-dmaval-ba,

रक्षता बोधिसत्त्वेन । आत्मचित्तं रक्षितव्यं ^[42^a] । प्रथमतः
इति कथयिष्यमाणात् ॥ अथ शिष्टारक्षणाधिकारे किमिति
चित्तं रक्ष्यत इत्याह । न शिष्येति । अन्यथा शिष्येव रक्षितु-
मशक्यं चक्षुमनायत्तं चित्तमरक्षता । चित्तस्य चक्षुतायां

5 शिष्यायाः स्वेयायोगात् ॥

इतोऽपि चित्तमेव रक्षणीयमित्याह ।

अदान्ता मत्तमातङ्गा न कुर्वन्तीह तां व्यथां ।
करोति यामवीच्यादौ मुक्तश्चित्तमतङ्गजः¹ ॥ २

अपरिकर्मिता मत्तवरवारणा न जनयन्ति तां पीडामिह-
10 क्षोके । परक्षोके ऽवीच्यादौ यां करोति खण्ड्यचारितयावस्थितं ।
चित्तमेव मतङ्गज एव² । तथागताश्चाकुशेन कथं चिद्
वञ्चीक्रियमाणत्वात् ॥

तस्माद्यत्नीकरणे गुणमाह ।

वञ्चयेच्चित्तमातङ्गः स्मृतिरज्ज्वा समन्ततः ।

15 भयमस्तंगतं सर्वं हृत्स्वं कल्याणमागतं ॥ ३

अदि बद्धः कथं चिद्वेत् । स्मृतिर्विच्छिन्नास्यचक्षणा³ । सैव
रज्जुर्वन्धनोपायत्वात् । समन्ततः सर्वथासत्यञ्चे प्रचारनिरोधात्
तदा भयमस्तंगतं प्रत्यक्षमितं सर्वमश्रेवं । सर्वं कल्याणं

¹ See *Ūkkaṣa*. 118, 12, and *infra* V, 40.

² Ms. *matanga-jamova*.

³ Cp. *infra* ad V, 23; *Ūkkaṣa*, Chap. VI.

Muntakhab-i-Tawārīkh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each	Rs. 75	0
Muntakhab-i-Tawārīkh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-6 and Index; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each	12	0
Muntakhab-i-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	2	0
Muntakhab-i-Ālamgiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	2	0
Muntakhab-i-Fikr, (Text) Fasc. 1	0	5
Nisāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-3 @ /12/ each	1	5
Riyāṣat-e-Salāṭīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Tabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10	8
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Firūs Shāhi of Ziyāu-d-din Barnī (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
Tārīkh-i-Firūshāhī, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3	0
Wis o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	6	0
Zunuk-i-Jahāngirī, (Eng.) Fasc. 1	0	15

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XI and XVII, and Vols. XIX and XX @-10/ each ... 50 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members
N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
A sketch of the Turki language spoken in Eastern Turkistan, by B. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868) ... 2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part II, Ohrestomathy and Vocabulary (Extra No., J.A.S.B., 1882) ... 4 0
5. Anis-ul-Musharrabin ... 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion ... 8 8
8. Inayah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32 0
9. Jawāmi-i-Ilm-i-Riyāsi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
10. Khiradnāmah-i-Ilm ... 4 0
11. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
12. Moore and Hawtson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
13. Sharaya-ool-Kilām ... 4 0
14. Tibetan Dictionary, by Osomarde Kōrōs ... 10 0
15. Ditto Grammar ... 8 0
16. Kaṃirāqabdhūṃṭa, Parts I & II @ 1/8/ ... 8 0
17. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. B. Wilson ... 1 0
18. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M. A. Stein Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0

Notice of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 29

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. E. L. Mitra ... 5

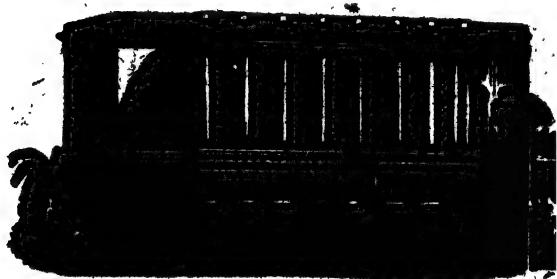
N. B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Trustees of the Asiatic Society" only.

Books are supplied by V. R. P.

30-4-1901

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series, No. 1031.

बोधिसर्यावतारपञ्चिका ।
PRAJÑAKARAMATPS COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA.

EDITED WITH INDICES
BY
LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT.
FASCICULES II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE HARTIST MISSION PRESS,

AND BOUND BY THE

ASIATIC SOCIETY, 10, FANE STREET.

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE.

AT THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAO & CO.,
46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO
HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs. 1	8
Advaitachinta Kanastubhe, Fasc. 1	...	0	6
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	4	2
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	7	8
Aṅṅ Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Aṣṭavaiḍyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-3	...	1	2
Brhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Brhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	3	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1-2	...	0	12
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each	...	6	0
Ātapatha Brāhmaṇa, Fasc. 1-6	...	2	4
Cāṭasāhasrikā Projnapāramita, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	19	14
Cāṭasāhasrikā-prajñā-pāramita Part I Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Ālokavartika, (English) Fasc. 1-3	...	2	4
*Crauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	...	5	4
Ditto Cāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	5	10
Āri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	
Dan Kriya Kaumudī, Fasc. 1	...	0	
Gadadhara Paddhati Kīlāsāra Vol I. Fasc. 1-4	...	1	
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	
Kāla Viveka, Fasc. 1-4	...	1	
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	
Lālita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	
Mahā-bhāṣya-pradīpdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	6	
Manuṭikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	4	1
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/	...	1	1
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	5	
Nityācāra-paddhati Fasc. 1-6 (Text) @ /6/	...	2	
Nyāyabhinūṭikā, (Text)	...	0	10
Nyāya Kūṣṇmāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	3	6
Padumawati, Fasc. 1-4 @ 2/	...	8	0

अभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं । आगतं संप्राप्तं । देवश्चेद् वृष्टो
निष्पन्नाः शालय इति यथा^१ ॥

ननु बहवश्च मृगव्यालादयोऽप्युपद्रवकारिणः सन्ति । तेभ्यः
कथं चित्तस्य वशौकरणाद्भयं न भविष्यतीत्याह ।

व्याघ्राः सिंहा गजा ऋक्षाः सर्पाः सर्वे च शचवः । 5

सर्वे नरकपालाश्च डाकिन्यो राक्षसास्तथा ॥ ४

सर्वे बद्धा भवन्त्येते चित्तस्यैकस्य बन्धनात् ।

चित्तस्यैकस्य दमनात् सर्वे दान्ता भवन्ति च ॥ ५

सुबोधं ॥ कुतः पुनरेवमित्याह ।

यस्माद्भयानि सर्वाणि दुःखान्यप्रमितानि च । 10

चित्तादेव भवन्तीति कथितं तत्त्ववादिना ॥ ६

सर्वं^१ [हे] [ते] कर्माचेपवगादनिष्टदायका भवन्ति । कर्म च
चित्तमेव चेतना कर्मेति वचनात्^२ । वाक्कायकर्मणोरपि चित्त-
मेव समुत्थापकं । तदन्तरेण तयोरनुत्पत्तेः । चेतयित्वा कर्मेति
वचनात्^३ । तस्मात्सर्वमिह कर्मनिर्मितमेव । तच्च चित्ताज्ञान्यत्^४ । 15
तदाह ।

^१ Quoted *ad* III, 22.

^२ Quoted *infra ad* IX, 73, p. 305, 13 of the printed text ; *Madh. vṛtti* XVII, 2 : cetanā cetayitvā ca karmoktaṁ paramarṣiṇā. See the first words of the 30dhicittavivarāṇa—GÖGERLY quoted by CHILDERS s. voc. citta. (Dh. sm §5 4, 5).

^३ Sic : but Tib : de yañ sems las gzan na med-pai phyin-ro. = tac ca cittād manyatvāt.

कर्मजं लोकवैशिष्ट्यं चेतना तत्कृतं च तत्^१ ।

चेतना मानसं कर्म तस्मै वा^[42^b] क्लायकर्मणी ॥ इति ।

न चानपकारचित्तस्य के चिदपकारिणो नाम^२ । यस्मात् ।

निवृत्तपापचित्तस्य नास्ति लोके भयं द्विषः ।

५ सुखहानिर्न तस्यास्ति यस्य चित्तं वशे स्थितं ॥

अत इदमुक्तं ।

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहं । इति^३ ॥

तत्त्ववादी भगवान् वस्तुतत्त्वकथनशीलत्वात् । तेनेदं तत्त्वं
कथितं प्रकाशितं । सर्वं चित्तप्रसूतमिति । अतः सर्वत्र चित्तमेव

10 प्रधानं ॥

इत्यमेवैतन्नान्यथा । इति प्रसाधयन्नाह ।

शस्त्राणि केन नरके घटितानि प्रयत्नतः ।

तप्तायःकुट्टिमं केन कुतो जाताश्च ताः स्त्रियः ॥ ७

नरकपालानां कुन्तासिमुसलादीनि । असिपत्तवनसमुद्भूतानि

15 वा । केन कृतानि । न तत्र कश्चित्कर्तास्ति ईश्वरादिः ।

तत्कर्तृत्वस्थान्यत्र निषिद्धत्वात् । इहापि निषेध्यमानत्वात्^४ ॥

तप्तलोहमयी च भूमिः केन घटिता । ताश्च स्त्रियः कुतः

कारणसामयौतो जाता याः पारदारिकैः शस्त्रलोहचक्षुषाधस्ता-

1 Tib : de ni sems-pa dan des byas.—This Stanza is quoted IX, 73 (p. 305, 18).

2 Cp. *supra* ad I, 34, 36.

3 Quoted Chap. IX, (312, 8) and notes in loco (cp. *Dhammapada*, 25).

4 Cp. Chap. IX, 119-126.

दुपरि च दृश्यन्ते । स च ग्राह्यस्त्विवा । अतो नान्यत्कारणमच-
चित्तादुपकल्पनीयं । यदुक्तं ।

सत्त्वलोकमथ भाजनलोकं

चित्तमेव रचयत्यतिचित्तं ।

कर्मजं हि जगदुक्तमग्रेषं

5

कर्म चित्तमवधूय च नास्ति ॥ ¹ इति ॥

तस्माच्चित्तमेवात्र कारणं नान्यदित्यत आह ।

पापचित्तसमुद्भूतं तत्तत्सर्वं जगौ मुनिः ।

तस्मान्न कश्चित्त्रैलोके चित्तादन्यो भयानकः ॥ ८

पापकर्मापेक्षितं चित्तमेव तेषां कारणं भगवान् कथितवान् । 10

नापरं किं चित् ॥ यत एवं तस्माच्च त्रिजगति पापचित्तादपरः

कश्चिद्भयहेतुरस्ति । तस्माच्चित्तमेव वशीकर्तव्यं ॥ यदुक्त-

मार्थरत्नमेवे³ । चित्तपूर्वगमाः सर्वधर्माः । चित्ते परिज्ञाते

सर्वधर्माः परिज्ञाता भवन्ति ॥ अपि च

चित्तेन नीयते⁸ लोकः ^[43^a] चित्तं चित्तं न पश्यति⁴ । 15

चित्तेन चीयते कर्म शुभं वा यदि वाशुभं ॥

चित्तं भ्रमतेऽलातवत् । चित्तं विभ्रमते तरङ्गवत्⁵ । चित्तं

दहते द्वाग्नवत् । चित्तं रोहयते⁶ महाम्बुवदिति च । एवं

¹ Quoted *ad IX.* 73 (p. 305, 20) and *Pañcakrama*, 40, 1. 39.

² Quoted *Qikpās.* 121, 12. Cp. *Dhammapada* 1.

³ Ms: citte vaciṣate; but Tib. confirms the reading of the *Qikpās.*—Cp. *Lañkāv.* 52, 15: cittena oiyate karma manasā ca vidhiyate.

⁴ Cp. IX, 17.

⁵ Mss. turāṅga; but Tib: rlab.

⁶ *Qikpās.*: harate (Tib: bskyed). ❀

व्युपपरीक्षमाणश्चित्ते सूक्ष्मस्तिविरतिर्विहरति । न च चित्तस्य
वशं गच्छति । अपि तु चित्तमेवास्य वशं गच्छति । चित्तेनास्य
वशौभूतेन सर्वे धर्मा वशौभवन्तीति ॥

स्थादेतत् । दानपारमितादिषु कथमिव चित्तं प्रधानं^१ । सा
5 हि सर्वसत्त्वानां दारिद्र्यापनयनलक्षणेत्याह ।

अदरिद्रं जगत्कृत्वा दानपारमिता यदि ।
जगद्दरिद्रमद्यापि सा कथं पूर्वतायिनां ॥ ९

दारिद्र्यं हि नाम सास्त्रवसुखभोगबुभुक्षया चित्तकार्पण्यं
उपकरणवैकल्यं वा । तदपनीय जगतो यदि दानपारमिता-
10 परिपूरिर्भवतीत्युच्यते^२ । तदा सा कथं । न कथं चिदपि ।
पूर्वतायिनां पूर्वमभिसंबुद्धानां भगवतां युज्यते । कुतः ।
जगद्दरिद्रमद्यापि । नाद्यापि यावज्जगद्दारिद्र्यमुपगम्यति ॥
यद्येवं नेष्यते । कथं तर्हि सा भवतीत्याह ।

फलेन सह सर्वस्वत्यागचित्ताज्जनेऽखिले^३ ।
15 दानपारमिता प्रोक्ता तस्मात्सा चित्तमेव तु ॥ १०
सर्वस्वं बाह्याध्यात्मिकं सर्वं वस्तु दानं^४ दानफलं च सर्व-

^१ Cp. *supra* 98, 10.

^२ Paripūri, Cf. *M. Vyūh.* 244, ११; SENART, *Mhv.* I. 373.

^३ So. L³. M. and Tib. : *sams-kyis*; Dev. 85, B. 90 : 'svatyāgacittam.; Min. : *sarvasvam*.—It is worth remark that the "punya" produced by the "punya-dāna" is only to be desired, for the welfare of beings. (*Gikṣas.* 147, 17). the doctrine of Manu IV, 32.

^४ So Tib. and Ms.

सत्त्वैः परित्यजतोऽभावेन प्रकर्षगमनाद्^१ यदापगतमात्सर्य-
मलं निरासङ्गतया चित्तमुत्पद्यते । तदा दानपारमिता
निष्पद्येत्युच्यते । तस्मात् सा चित्तमेव नान्या दानपारमिता ॥
श्रीलपारमिता तु सुतरां चित्तमेवेत्यत आह ।

मत्स्यादयः क्व नीयन्तां मारयेयं यतो न तान् । 5

लब्धे विरतिचित्ते तु श्रीलपारमिता मता ॥ ११

प्राणातिपातादिस्वावद्यविरतिचित्तमेव हि श्रीलं । न पुन-
स्तदाश्रयभूतवाङ्मविषयनिवृत्तिस्त्रिभावं । यदि पुनर्वधादि-
विषयवस्त्रभावेन तदधाद्यभावाच्छ्रीलं स्यात् । तदा ते मत्स्या-
दयः^२ [43^b] क्व नीयन्तां यत्र तेषां दर्शनं न स्यात् । अन्यथा 10
तदधाद्युपक्रमे श्रीलं न स्यात् । न चैवं । तस्मात्तेषु विद्यमाने-
ष्वपि लब्धे विरतिचित्ते निवृत्तिमनसिकारे^३ श्रीलपारमिता
मता संमता तत्त्वभावविदां । तस्मात्सा चित्तमेव ॥ ज्ञानि-
पारमितापि न चित्ताद्विज्ञेत्याह ।

क्रियतो मारयिष्यामि दुर्जनान् गगनोपमान् । 15

मारिते क्रोधचित्ते तु मारिताः सर्वशचवः ॥ १२

परापकारादिसंभवेऽपि चित्तस्थाकोपनता ज्ञानिः । अन्यथा

¹ On this expression and the connected one: prakarṣaparyanta°, see Nyāyabinduṭīkā, 14, 22; and Chap. ix of this book.

² Tib. adds: gzan-gyi bdog-pa dañ bud-med dañ chañ-la-sogs-pa: parasvañ ca striyaç ca madyādi ca.

³ Tib.: sems ldog-par yid-la byed-pa.

यदि सर्वश्रवणां तद्विनिपातनेन^१ वैरनिर्घातनं कृतवतः केन-
चिद्वैराभावादुपशान्तवैरस्य न कश्चिदपकारी स्यात् । इति
मर्षणं चाग्निः ।^२ तदैतदग्रक्यानुष्ठानं । श्रवणो हि गगनसम-
त्वादपर्यन्ताः^३ । तेषां मारणमग्रक्यं । तस्मात् क्रोधादिनिवृत्ति-
५ चित्तमेव तेषामुपायेन मारणमिव । तत्कृतापकारस्यागणनात्^४ ।
जन्मान्तरवैरासंभवाच्च^५ । मारितप्रायासो ॥ अत्राग्रक्यताया-
मप्युपायेन प्रवृत्तौ दृष्टान्तोपदर्शनेन शक्यतामाह ।

भूमिं छादयितुं सर्वां कुतश्चर्म भविष्यति ।

उपानश्चर्ममात्रेण छान्ना भवति मेदिनी ॥ १३

- 10 कण्टकाद्युपघातरक्षणार्थं पृथ्वौ छादयितुमुचिता । न चैत-
च्छक्यं । तावतश्चर्मणोऽभावात् । भावेऽपि छादनस्याग्रक्यत्वात् ।
उपायेन पुनः शक्यं । उपानश्चर्मणा केवलेन सर्वा भूमि-
च्छादिता भवति ॥ दृष्टान्तोक्तमर्थं प्रकृते योजयन्माह ।

वाङ्मा भावा मया तद्वच्छक्या वारयितुं न हि ।

- 15 स्वचित्तं वारयिष्यामि किं ममान्यैर्निवारितैः ॥ १४

श्रवणप्रवृत्तयो भावा मया वारयितुमशक्याः । तद्वत्
मेदिनीचर्मच्छादनवत् । अपकारक्रियायाः । अतः स्वचित्तमेव
शक्यं वारयिष्यामि । अन्यवारणस्यापार्थक्यत्वात् । स्वचित्त-

1 Hitherto only : " das zur Fehlgeburt bringen." (W.K.F.).

2 Ms. tad-etaḥ; Tib. : dei thee de...

3 See supra I, 88.

4 Aganana is new; op. W.K.F. s. voc. gaganā, aganayant.

5 There an application of the principle, supra p. 98 n. 2.

वारणादेव तत्सिद्धेः । तस्मात्सा चित्तमेव ॥ वीर्यपारमिता तु
कुग्रन्थोत्साहस्यभावाऽतिविस्मृतं चित्तमेवेत्याह^[44] ।

सहापि वाक्छरीराभ्यां मन्दवृत्तेन तत्फलं ।

यत्पटोरेककस्यापि चित्तस्य ब्रह्मतादिकं ॥ १५

वचनकायसहितस्यापि चित्तस्य कुग्रन्थपक्षे मन्दप्रचारस्य न ५
तादृशं फलमुपजायते । यादृशं ध्यानादिविषये पटुप्रवृत्तेरेका-
किनोऽपि चित्तस्य फलं ब्रह्मभूत्यादिकं । तस्मात् सा चित्तमेव ॥
ध्यानं तु चित्तैकाग्रतालक्षणं चित्तादन्यथा वक्तुमशक्यमित्याह ।

¹जपास्तपांसि सर्वाणि दीर्घकालकृतान्यपि ।

अन्यचित्तेन मन्देन वृथैवेत्याह सर्ववित् ॥ १६ 10

मन्त्राद्यावर्तनसंज्ञा वचनव्यापारा जपाः । तपांसि चेन्द्रिय-
दमनसंज्ञाः कायिकाः । तान्यतिबहुकालमभ्यस्तान्यपि । अन्य-
सक्तचित्तेन मिद्धाद्युपहतचित्तेन² वा ।³ समानपाटवविकलेने-
त्यर्थः । वृथैव निष्फलमेव । अत्यर्थकृशफलत्वात् । अभिमतार्थ-
ऽनुपयोगाद्वा । पुत्रोऽप्यपुत्र एव पुत्रकार्याकरणाद्यथा । इत्याह 15
भगवान् सर्वज्ञः । तस्माद् ध्यानपारमितापि चित्तमेव ॥ प्रज्ञा
तु निर्विवादा चित्तमेवेत्याह ।

¹ See J.B.A.S., 1895, p. 435 and *Ādikarmapradīpa*, in (*Études et Mat.*, p. 203):

tathā cōktaṁ *Vidyāddharapīṭake* | japās tapāṁsi .... | anyacittena mandena sarvaṁ bhavati niṣphalam. (*Of. Īkṣāṇa*, 142, 15).

² As observed by KERN (*Saddh. puṣṭ.*, p. 319) "middha is a would-be Sanskrit form, it ought to be mṛddha from Vedic mṛdhyati."

³ So Ms.; But Tib.: bsam-gtan-la gsal = dhyānāpāṭava°; or samāpāṭhi°.

दुःखं हन्तुं सुखं प्राप्तुं ते भ्रमन्ति मुधाम्बरे^१ ।

यैरेतद्धर्मसर्वस्वं चित्तं गुह्यं^२ न भावितं ॥ १७

पञ्चगतिसंसारजात्यादिदुःखं प्रहातुं तत्प्रहाणे निर्वाणसुख-
मधिगन्तुं ते सत्त्वा मुधा निरर्थका एव भ्रमन्ति अम्बरे काशी-
५ पुष्पमिव^३ निष्फलं संसारे । यदनुष्ठितं क्व चिदपि न सद्गमिति
तदेवमभिधीयते पञ्चाग्निसेवाग्निरोलुञ्चनादिप्रतं । के पुनरेवं
भ्रमन्ति । येः संसारभयभौदभिः सुखार्थिभिश्च धर्मसर्वस्वं
सर्वलौकिकलोकोत्तरधर्मनिदानभूतं चित्तं बाह्यानामगोचर-
स्वभावतया गुह्यं न भावितं तत्तच्चित्ततया^४ पुनः पुनः
१० स्थिरीकृतं ॥

तस्मादियमतितरां चित्तमेव । यथोपवर्णितमार्थगण्डव्यूहे^५ ।
स्वचित्ताधिष्ठानं सर्वबोधिसत्त्वचर्या । स्वचित्ताधिष्ठानं सर्वसत्त्व-
[परि]पाकविनयः^६ ॥ पेयालं ॥ तस्य मम कुलपुत्र एवं भवति
स्वचित्तमेवो^७ ॥^{४४b} पस्तभयितव्यं [सर्व]कुशलमूलैः । स्वचित्तमेव
१५ परिख्यन्दयितव्यं^८ धर्ममेवैः । स्वचित्तमेव परिग्रोधयितव्य-
मावरणीयधर्मैर्भ्यः^९ । स्वचित्तमेव दृढीकर्तव्यं वीर्येणेत्यादि^{१०} ॥

इति चित्तस्वभावतां सर्वत्र प्रतिपाद्योपसंहरन्नाह ।

^१ Sic Dev., Burn.; Minaev has: °ti adhāmbare.

^२ Minaev has: cittaguhyaṁ.

^३ *Kāsa: Moringa pterygosperma (W.K.F.); Tib.: me-tog ka-gibzin-du.

^४ tatvacittatatva [ta] yā: the italicised syllables marked in Ms. as suspect; the syllable [ta], supplied in margine. Tib.: de-kho-na-nyid-kyi sems-kyis = tattva-tva-cittena.

^५ = *Gikṣā*. 122, 10-14.

^६ Cf. *Lal. Vist.* 217, 5.

^७ *Gikṣā*. has: evābhiṣyandayitavyam; Tib.: yons-su.

^८ *ibid.* āvaraṇīya dh°. See *supra*, p. 16 n. 1.

तस्मात्स्वधिष्ठितं चित्तं मया कार्यं सुरक्षितं ।

चित्तरक्षाव्रतं मुक्त्वा बहुभिः किं मम व्रतैः ॥ १८

एवमुत्पादितबोधिचित्तेन शिष्टारक्षणे यत्नवता मनसि
कर्तव्यं । स्वधिष्ठितं स्वतया सुरक्षितं संप्रजन्येन वक्ष्यमाणरीत्या
मया स्वचित्तं कर्तव्यं तदेकाग्रमानसेन । अथैव सर्वेषामन्त- 5
र्भावात् । अतश्चित्तरक्षणमेव प्रधानं व्रतं । तद्विहाय किमन्यैर्व्रतै-
र्वज्रभिरपि मम प्रयोजनं । न किञ्चित्द्रुहितस्य निष्फलत्वात् ।
‘एतावती चेयं बोधिसत्त्वशिष्टा यदुत चित्तपरिकर्म’
एतन्मूलत्वात्सर्वसत्त्वार्थानां^१ ।

तद्यथा धर्मसंगीतिसूत्रे कीर्तितं^२ । मतिविक्रमबोधिसत्त्व 10
आह । योऽयं धर्मा धर्म इत्युच्यते । नायं धर्मा देशस्थो न^३
प्रदेशस्थोऽन्यच्च स्वचित्ताधीनो धर्मः । तस्मान्मया स्वचित्तं
स्वाराधितं स्वधिष्ठितं सुपरिजितं^४ सुसमारब्धं सुनिगृहीतं
कर्तव्यं । तत्कस्य हेतोः । यच्च चित्तं तच्च गुणदोषाः^५ । तद्बोधि-
सत्त्वो दोषेभ्यश्चित्तं निवार्य गुणेषु प्रवर्तयति । तदुच्यते । 15
चित्ताधीनो धर्मा धर्माधीना बोधिरिति^६ ॥

^१ Quoted *infra ad V*, 58.

^{२-३} from *Qikṣās.* 121, 10-11. See *infra V*, 58.

^३ Tib: sems yōns su-sbyañ-ba.

^{४-५} See *Qikṣās.* 112, 4-8.

^५ Tib. deṇa = yul; pradeṇa = phyogs.

^६ This word is wanting in *Qikṣās.*

^७ Tib. adds: yatra na cittaṃ tatra na guṇadoṣāḥ.

^८ *Qikṣās.* has: ‘tatra.

एवं चित्तायत्ततां सर्वत्र निश्चित्य चित्तदृढतायासुदा-
हरणमाह ।

यथा चपलमध्यस्थो रक्षति व्रणमादरात् ।

एवं दुर्जनमध्यस्थो रक्षेच्चित्तव्रणं सदा ॥ १६

- 5 असमाहितजनमध्ये पुनरुपघातभयात्तद्गतमनसा यथा व्रणं
रक्षति कश्चिदप्रमत्तः । एवं तथा शिञ्चारक्षणकामः । अका-
रणवैरिवास्त्रजनमध्ये संवसन् तत्परश्चित्तं व्रणमिव रक्षेत्^[45^a]
सर्वकालं ॥ यथाप्रसिद्धित इदमुदाहरणं । न तु पुनर्मनागपि
सादृश्यमस्तीत्याह ।

- 10 व्रणदुःखलवाङ्गीतो रक्षामि व्रणमादरात् ।
संघातपर्वताघाताङ्गीतश्चित्तव्रणं न किं ॥ २०

- ईषन्मात्रं दुःखं दुःखलवो व्रणकृतः । तस्माङ्गीतो रक्षामि
व्रणं । प्रकृतानुरोधे रक्षतीति पाठो युक्तः¹ । आदरात्
तात्पर्येण । संघातनरकप्रभवाद्नेकवर्षसहस्रानुभूयमानदुःखात्²
15 पर्वताघातात्सर्वतो व्याप्तिप्रहारात् । भीतः । चित्तव्रणं न किं
रक्षेदिति प्रकृतेन संबन्धः । यदि वा । अहं तु किं न
रक्षामीति परिणामेन योजनीयं । अथ वा । एवमुत्पादित-
बोधिचित्तेन मनसा चिन्तयितव्यमित्यवतार्यते । तदा रक्षा-
मीति³ ॥ कः पुनरेवं घति गुणः स्यादित्याह ।

¹ Ms. : °rodham...yuktam. ; This clause is wanting in Tib.

² Cp. *Mhv.*—(See *hdon-pa*) I, 13, 11.

³ Tib. : dei-thse baruñ-bar-bya o ses gdon ciñ sbyar-bar-bya o = ...iti
pātho yojaniyah.

अनेन हि विहारेण विहरन् दुर्जनेष्वपि ।

प्रमदाजनमध्येऽपि यतिधीरो न खण्ड्यते ॥ २१

यस्मादेव^[१] मनसिकारेण विचरन् वनिताजनमध्येऽपि
प्रासादपृष्ठे अयमनिवार्योऽतिशयेन कामरागेषु । तेनेदमुक्तं
यतिधीर इति । अस्मिन्मनसिकारे निध्यन्नचित्तः^१ । न ५
खण्ड्यते । शिचारक्षणमनसिकाराच्च स्वल्पति । पुनरेवं
करणीयमित्यचार्ये दृढमभिनिवेशं दर्शयन्नाह ।

लाभा नश्यन्तु मे कामं सत्कारः कायजीवितं ।

नश्यत्वन्यच्च कुशलं मा तु चित्तं कदाचन ॥ २२

चौवरपिण्डपातादयो नश्यन्तु विलयं यान्तु मम कामं १०
यथेष्टं । सत्कारो गौरवेणासनदानपादवन्दनादिपूजा । कायो
जीवितं च । सर्वमेतन्नश्यतु । अन्यदपि यत्किञ्चित्सुखसौमनस्य-
निमित्तं । तदपि नश्यतु । कुशलं पुनर्मम चित्तं मा
कस्मिंश्चिदपि काले नङ्गहीदिति ॥ अत्र पुनरादरमुत्पा^{वक}
शान्तकार आह । १५

चित्तं रक्षितुकामानां मयैष क्रियतेऽञ्जलिः ।

स्मृतिं च संप्रजन्यं च सर्वयत्नेन रक्षत ॥ २३

अञ्जलिं कृत्वा प्रार्थयामि । किमर्थं । स्मृतिं च संप्रजन्यं

^१ This word is new; cf. *supra* ad III, 10; *Qikāś*. 19, 27; 153, 2.—Tib. *vid-la byed-pa hdi-la nes-par sems-pao*.—(*nes-pa* = *niçcita*.)

^२ Sic L^a. M.; Minaev has: *mā tao cittam*—Tib.: *sems ni nams-kyah*..... :

^३ Minaev has: *sarvañ yatnena*.—*sañprajanya*—Tib. *ces-bzin*.

^४ This pregnant meaning of the word *añjali* is to be noted, cf. *supra* III, 4.

च । न केवलां स्मृतिं । नापि केवलं^[45b] संप्रजन्यमिति परस्परापेक्षया चकारद्वयं¹ । तच्च स्मृतिरार्थरत्नचूडसूत्रेऽभि-
हिता । यथा स्मृत्या सर्वज्ञेयानां प्रादुर्भावो न भवति । यथा
स्मृत्या सर्वमारकर्मणामवतारं न ददाति । यथा स्मृत्या उत्पत्ते
5 कुमार्गे वा न पतति² । यथा स्मृत्या दौवारिकभूतया³ सर्व-
षामकुशलाणां चित्तचैतसिकानां धर्माणामवकाशं न ददाति ।
इयमुच्यते सम्यक्स्मृतिरिति⁴ ॥

संक्षेपतः पुनरियं स्मृतिरुच्यते । विहितप्रतिषिद्धयोर्ध्या-
योगं स्मरणं स्मृतिः⁵ । यच्चाह । स्मृतिरात्मन्नासंप्रमोष इति⁶ ॥
10 संप्रजन्यं तु प्रज्ञापारमितायामुक्तं । चरंश्चरामीति प्रजा-
नाति । स्थितः स्थितोऽस्मीति प्रजानाति ।⁷ निषण्णो निषण्णो-
ऽस्मीति प्रजानाति । ग्रयानः ग्रयितोऽस्मीति प्रजानाति ।
यथा यथाऽस्थं कायः स्थितो भवति तथा तथैव⁸ प्रजानाति ॥
पेयासं ॥ सोऽतिकामन् वा [प्रतिकामन् वा] संप्रजानचारौ¹⁰

1.1 = Çikṣās. 120, 7-10.

2 Sic Ms.; from a second-hand na nayati.

3 Cp. *infra* V, 33 (BENDALL).

4 I have not found this quasi-metrical definition (See *infra ad* V. 54, *in fine*) of the Smṛti in the Çikṣās.—from which Prajñākaramati derived all his materials.

5 Cp. for the meaning. Çikṣās. 128, 15; and *infra* V, 29.—Yao cāha—Tib.: gañ-gi phyit..... yes btan-pa yin-no = (yasmāt .....iti deçitam).

6 See *ibid.*, 120, 11-16. ⁷ Here the Çikṣās. has : çayānaḥ çayita iti prajānāti.

8 *ibid.* : ...yathā cāsyā.

9 *ibid.* : tathaiva.—*enam* (or *eva*) is wanting in Tib.

10 So Ms.; the Çikṣās. has °jānacāri, °jānacāri; Prof. BENDALL reads : jānamācārī, and writes to me : °jānacāri is out of the question; °jānacāri might do; I prefer my reading which allows for the utter ignorance of *prajñā* on the part of scribes.

भवति । आलोकिते विलोकिते संमिश्रिते प्रसारिते
संघाटीपटपाचचीवरधारणे अग्निते पीते खादिते निद्राक्लम-
[प्रति]विनोदने आगते गते स्थिते निषण्णे सुप्ते जागरिते
भाषिते तूष्णीभावे प्रतिसंलयने संप्रजानचारौ भवतीति^१ ॥

इदमेव वक्ष्यति ।

5

एतदेव समासेन संप्रजन्मस्य लक्षणं ।

यत्कायचित्तावस्थायाः प्रत्यवेद्या मुञ्जमुञ्जः ॥ इति^२ ॥

कः पुनरनयोर्थ्यन्तिरेके दोषः । येनैते यत्नेन रक्षणीये
कथिते इत्याह ।

व्याध्याकुलो नरो^३ यद्वन्न क्षमः सर्वकर्मसु ।

10

तथाभ्यां व्याकुलं^४ चित्तं न क्षमं सर्वकर्मसु ॥ २४

रोगोपहतसामर्थ्या यथा पुरुषः सर्वकर्मसु गमनभोजना-
दिव्यकर्मणो^[46^a] भवति । तथा स्मृतिसंप्रजन्माभ्यां विकलं
चित्तं सर्वकर्मसु ध्यानाध्ययनादिलक्षणेभु ॥ अनयोः समुदाया-
भावे दोषमुक्त्वा प्रत्येकमभावे कथयितुमाह ।

15

असंप्रजन्मचित्तस्य श्रुतचिन्तितभाषितं ।

सच्छिद्रकुम्भजलवन्न स्मृताववतिष्ठते ॥ २५

¹ See SENART, *Mhv.*, I, 418, and *Divyāv.* 473, 8 (BENDALL).

² Ends the quotation from *Qikṣās.*

³ See *infra* V, 108, and *Qikṣās.* 118. 13—BURNOUF, *Lotus*, 342.

⁴ Tib: 'ākulā narāḥ (mi-dag).

⁵ Tib.: nad-kyis dkrugs-pai... be-bsin rmoḥs-pas sems [dkra]gs-pa t..... ॥

न विद्यते संप्रजन्यं यस्मिंस्तदसंप्रजन्यं । तच्चित्तं यस्य तस्य ।
 श्रुतचिन्ताभावंनामयप्रज्ञापरिनिष्ठितं^१ वस्तु न स्मरणमधिवसति ।
 तन्मूलं च सर्वं कल्याणं । किमिव । यथा सच्छिद्रकुम्भे मुख-
 प्रचिप्तमुदकमधस्ताद्गच्छति नावतिष्ठते ॥ इदमपरं तद्व्यतिरेके

५ दूषणमाह ।

अनेके श्रुतवन्तोऽपि आह्वा यत्नपरा अपि ।

असंप्रजन्यदोषेण भवन्त्यापत्तिकश्मलाः ॥ २६

बहवोऽपि बद्धश्रुताः । तथा श्रद्धावन्तो यत्नपराः शिष्याया-
 मादरकारिणः । असंप्रजन्यदोषेणापत्तिकलुषिता भवन्ति । काय-
 १० चित्तप्रचाराप्रत्यवेक्षणात् ॥ अपरमपि तदभावे दूषणमाह ।

असंप्रजन्यचौरेण स्मृतिमोषानुसारिणा^२ ।

उपचित्यापि पुण्यानि मुषिता यान्ति दुर्गतिं ॥ २७

असंप्रजन्यमेव संप्रजन्याभावः क्लेशस्वभावस्यैरः कुशल-
 धनापहरणात् । तेन स्मृतिमोषानुसारिणा । रक्षपालभूताया
 १५ स्मृतेः प्रमोषमभावमनुसृत्य । मुषिता विलुप्तकुशलधनाः सन्तः ।
 उपचित्यापि पुण्यानि कुशलधनानां संचयं कृत्वापि । दुर्गति-
 पराचणा भवन्ति ॥ कुतः पुनरेवमित्युक्तमेवार्थं स्पष्टयन्माह ।

क्लेशतत्करसंघोऽयमवतारगवेषकः ।

प्राप्यावतारं मुष्णाति हन्ति सङ्गतिजीवितं ॥ २८

^१ See *supra*, p. 5, n. 1.

^२ Cp. *M. Vyut.* 9, 3, 9.

तस्कराक्षौराः । तेषां संघातः । अवतारगवेषकः पिशाच-
वदवतारमार्गप्रेक्षी छिद्राश्वेषणतत्पर इत्यर्थः । प्राप्यावतारं
प्रवेशमार्गमासाद्य सुष्णाति । ततो हन्ति शोभनगतये
जीवितप्रतिलभं । कुशलपाथेयाभावात् ॥

स्युतिमधिकृत्याधु^[46^b] ना प्राह ।

5

तस्मात्स्युतिर्मनोद्वारान्नापनेया कदाचन ।

गतापि प्रत्युपस्थाप्या संसृत्यापायिकीं व्यथां ॥ २६

यतः स्युतेरभावे दूषणमेवं स्यात् तस्मादिदमत्र दोषं
पश्यता । स्युतिरालम्बनासंप्रमोषलक्षणा¹ । मनोद्वारान्मनोऽह-
प्रवेशमार्गात्² । नापनेया नापसार्या सदावस्थापयितव्येत्यर्थः । 10
अथ कदाचित्प्रमादतस्ततोऽपगच्छेत् । तदा गतापि पुन-
र्निवर्त्योपस्थाप्या । तत्रैवारोपयितव्या । कथं । संसृत्य मनसि
निधाय आपायिकीं नरकादिदुर्गतिव्यथां ॥

तत्र दादशेमाः स्युतयो निष्फलस्यन्दवर्जनाय³ तथागता-
ज्ञा[न]तिक्रमानुपालनविपाकगौरवस्युतिप्रभृतयः शिञ्जासमुच्चये⁴ 15
प्रदर्शिताः । तत एव विवेकेनावधार्याः ।

सापि स्युतिस्त्रीप्रादादरात्समुत्पद्यते । आदरोऽपि श्रमय-

¹ Cp. *supra*, 108, 9.

² Manogṛha = cittanagara, *Qikṣās.* 123; *infra* V, 33.

³ Ms.: niṣphalāsy^o; See *infra* V, 38, 54; *Qikṣās.* 44, 19, 116, 12, n. 4, and *M.* *Vrtti.* xvii, 4.

⁴ p. 118, 4.

माहात्म्यमवगन्ध[त]तापेन^१ जायते । एतच्च यथावसरं वक्ष्यामः^२ ॥

केषां चित्पुनरन्यथापि स्मृतिरुत्पद्यते । तदुपदर्शयन्नाह ।

उपाध्यायानुशासिन्या भीत्याप्यादरकारिणां ।

धन्यानां गुरुसंवासात्सुकरं जायते स्मृतिः ॥ ३०

- 5 आचार्योपाध्यायसंनिधौ । तदन्यतमाराध्यसम्पन्नचारिसंनिधौ
वा संवसतां । तदनुशासिन्या । भीत्या तद्वयेनापि ।^३ आदरः
कार्येषु सर्वभावेनाभिसुख्यमवज्ञाप्रतिपक्षो धर्मः^४ । तत्कारिणां
यज्जवतां सुकृतिनां तदनुशासनी^५ हिताहितविधिप्रतिषेध-
नियमनमनुगृह्यतामकञ्छेयैव स्मृतिरुत्पद्यते ॥ इत्यमपि विहरन्
10 स्मृतिमनसिकारवज्जसविहारो भवतीति कारिकादयेन दर्श-
यन्नाह ।

बुद्धाश्च बोधिसत्त्वाश्च सर्वचाव्याहतेक्षणः ।

सर्वमेवाग्रतस्तेषां तेषामस्मि पुरः स्थितः ॥ ३१

इति ध्यात्वा तथा तिष्ठेत्तपादरभयान्वितः ।

- 15 बुद्धानुस्मृतिरप्येवं भवेत्तस्य सुहृर्मुहुः ॥ ३२

1 Op. *Çikṣā*. 119, 1-3. Tib.: *khon-du ohud-nas ltuh-blañs-ba-las skye*...Notwithstanding the readings of the *Çikṣā*s. and of our text (*infra* stanzas *ad* V, 54), our reading is confirmed by *Çikṣā*s. 119, 15, and foll. (and Tib. *in loco*) "idam çamathamāhātmyam.....avagamya tadabhiñeñātāpo bhāvayitavyaḥ! tena tīvra ādaro bhavati çikṣāsu." (Cf. *infra* 42, 1-2).

2 See *infra ad* V, 54.

3.3 = *Çikṣā*s. 119, 2.

4 Op. *Çikṣā*s. 122, 15; 2, 6; 36, 2, 5; *M. Vyut.* 16, 3; *infra* V, 74, 103, where occurs the form *anuçāsinī*.

सर्वदा बुद्धबोधिसत्त्वानां समस्तवस्तुविषयाप्रतिष्ठतज्ञान^[47*]—
चक्षुषां सर्वमेव वस्तुजातं पुरतोऽवस्थितमेव । अहमपि तेषां
पुरोऽवस्थित एव । सर्ववस्तुवत् । इति मनसि निधाय तथैव
संयतात्मा तिष्ठेत् । अपादरभयान्वितः । अप्रतिरूपे कर्मणि
अपा लज्जा । शिष्यायामादरः । तदतिक्रमे भयं । बुद्धबोधि- 5
सत्त्वेष्वेव वा अपादयः ॥ एवं सत्यपरोऽपि विशेषः स्यादित्याह ।
बुद्धेत्यादि । तदेवं विहरतस्तस्य प्रतिक्षणमकामत एव बुद्धानु-
स्मृतिरपि स्यात् ॥

संप्रजन्यस्योत्पत्तिस्त्वैर्यथोः स्मृतिरेव कारणमिति कथयन्नाह ।

संप्रजन्यं तदायाति न च यात्यागतं पुनः । 10

स्मृतियंदा मनोद्वारे रक्षार्थमवतिष्ठते ॥ ३३

यदा स्मृतिर्मनोऽगृहद्वारि क्लेशतस्करसंघातानुप्रवेशनिवा-
रिणी दौवारिकवदवस्थिता भवति । तदा संप्रजन्यमचक्षत एवो-
त्पद्यते । उत्पन्नं च सन्निवृत्तौ भवति ॥ एवं तावदनयोरन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां गुणदोषावभिधाय अनर्थविवर्जनार्थं निष्कलस्यन्द- 15
वर्जनमाह^१ ।

पूर्वं तावदिदं चित्तं सदोपस्थाप्यमौढशं ।^१

निरिन्द्रियेणैव मया स्थातव्यं काष्ठवत्सदा ॥ ३४

¹ Cf. *Dharmasamgraha*, LIV.

² See *supra* p. 111. n. 3.

³ But Tib.: re-sig dañ-por hdi-hdrai sems | de ni skyon-boas ces byas-
nas | (skyon-boas = jñātvā sadōṣam idṛṣam).

प्रथमं तावत् इदं चित्तमित्यध्यात्मनि चित्तयति । सर्व-
 काशमीदृशमुक्तक्रमयुक्तमुपस्थापयितव्यं । ततः परं निष्कलसन्द-
 र्जनार्थमपगतकरणयामेणेव निष्कलरूपादिविषयपक्षसर्वविक-
 लोपसंशारात् । मया स्थातव्यं । किमिव । काष्ठवत् । चतु-
 5 रादिध्यापारग्रन्थत्वात् ॥ इदमेव व्यनक्ति ।

निष्कला नेचविश्लेषा न कर्तव्याः कदा चन ।

‘निधायन्तीव सततं कार्या दृष्टिरधोगता ॥ ३५

ईशमुकुक्षितपञ्चयुगला नासायविनिवेशिता युगमाचव्यव-
 सीकिनी^१ वा कार्या दृष्टिः ॥ प्रथमारम्भिणः संतताभ्यासेन
 10 क्रेश्च परिहारार्थमाह ।

दृष्टिविश्रामहेतोस्तु दिशः पश्येत्कदा चन ।

‘आभासमात्रं दृष्ट्वा च स्वागतार्थं विलोकयेत् ॥ ३६

दृष्टिचित्तपरिखेदपरित्यागाय [47^b] । कदा चित्कर्हि
 चित् । दिशो व्यवलोकयेत् । अथ कदाचित्कचित्तत्समीपमा-
 15 गच्छेत् तदा तस्य प्रतिष्ठायामात्रं^१ विदित्वा स्वागतवादेन

1 Op. Manu, IV. 177 : na netracapalo...

2 So. M, Dev., BURN.; 12. °tīva; Minaev has : °yatīva. Tib.: nes-par
 sems-pas rtag-tu ni | mig ni ... = sthiracittena satatam....

3 See CHILDER S, s. voc. Yuga; M. Vyat. 163, 15.

4 Ābhāsa, op. *Gīṭās.* 129, 3.—Tib.: hga-sig mig-lam snañgyur na | bltas-
 nas oñs-pa legñ ses brjod = Kadā cit cakṣurmārge ābhāse bhūte dṛṣṭvā svāgat-
 am iti vadet.

5 Tib.: dei oñs-pai sar tsam...(?)—dei oñs-pai = tasya āgacchataḥ; sar =
 ādya.

संतीक्षणाद्यै विशोकयेत्^१ । अन्यथा तत्र तस्यावधानेनाकुग्रसं
प्रसवेत् ॥ मार्गेऽपि^२ तथादृष्टेर्गच्छत उपघातपरिहारार्थमाह ।

मार्गादौ भयबोधार्थं मुहुः पश्येच्चतुर्दिशं ।

दिशो विश्रम्य^३ वीक्षेत परादृत्यैव पृष्ठतः ॥ ३७

भयहेतुषौरादिप्रतिपत्त्यर्थं । चतुर्दिशमिति क्रमेण । अन्य- 5
यात्प्रभावस्य रक्षा कृता न स्यात् । सर्वदिग्व्यवसोकर्मं तु क्रिय-
माणमौद्धत्योपघातपरिहारार्थं स्थित्वा कर्तव्यं^४ । पृष्ठतो व्यवसोकर्मं
परादृत्य पश्चान्मुखीभूय ॥ असमाधानस्य च रक्षणायाह ।

सरेदपसरेद्वापि पुरः पश्चान्निरूप्य च ।

एवं सर्वास्ववस्थासु कार्यं बुद्ध्वा समाचरेत् ॥ ३८ 10

सरेत्पुरः । अपसरेत्यस्यात् । प्रपाताद्युपघातं निरौक्ष्य च ।
एवमित्युक्तकमदिशा^५ स्वपरहितप्रयोजनमवगम्य^६ प्रतिपत्तिसारो
भवेत् ॥

इदानीं संप्रजन्मकारितां ग्रिहयितुमाह ।

कायेनैवमवस्थेयमित्याक्षिप्य क्रियां पुनः ।

कथं कायः स्थित इति द्रष्टव्यं पुनरन्तरा ॥ ३९

15

^१ Cp. *infra* V, 80: rju paçyet sadā sattvān.

^२ Tib.: do-ltar lta-ba-na = tathā dṛṣṭvā = tathā-dṛṣṭer.

^३ Minaev: diço'paçramya; L^३: viçramya; B. viçrāmya; M. viçrābhya.—
Tib.: ñal-sos.—SCHIEFFNER: ñal gso-ba = nach Ermüdung ausruhen.

^४ See *Gikpā*s. 106, 11, 118, & 198, 10.

^५ So BURN.; Minaev: saced... Tib.: hgro am yah...

^६ Tib.: ...rim-pai zuñ-gyis.

^७ Prayojana = dgos-pa = kārya.

चतुर्णामीर्यापयानामन्यतमस्मिन्नीर्यापये । कायेनेवमिति
 स्थितेन निषेधेन वाऽवस्थेयमिति । तदनन्तरं स्नाध्यायादिक्रिया-
 मारभ्य पुनरन्तराले व्यवलोकयितव्यं कथं कायः स्थित इति
 तस्मिन्नेवेर्यापये । उत भिन्न ईर्यापये । भिन्ने पुनः पूर्ववद्व-
 5 स्थाप्यः ॥ कायप्रत्यवेक्षामभिधाय चित्तप्रत्यवेक्षणमाह ।

निरूप्यः^१ सर्वयत्नेन चित्तमत्तद्विपस्तया ।

धर्मचिन्तामहास्तम्भे यथा बद्धो न मुच्यते ॥ ४०

धर्मस्य स्वपरहितक्षयणस्य चिन्तैव महास्तम्भो बन्धनायत्ती-
 करणहेतुत्वात् । तस्मिन् बद्धोऽपि पुनः पुनर्निरूपणीय इत्याह ।

10 कुच मे वर्तत इति प्रत्यवेक्ष्यं तथा मनः ।

समाधानधुरं नैव क्षणमप्युत्सृजेद्यथा ॥ ४१

क पुनरिदं मनो [48^a] मम वर्तते । पूर्वस्मिन्नात्मने
 अन्धच वा गतं । गतमवगम्य ततो निवर्त्य तत्रैव योजयितव्यं ।
 स्वरसवाहितायामुपेक्षणीयं । इति ग्रामधुरमेकमपि क्षणं यथा
 15 न परित्यजति तथा धारयितव्यं ।

एतावता ग्रीवं हि समाधिसंवर्तनीयमित्युक्तं भवति ॥

यथोक्तं चन्द्रपदोपसूत्रे

¹ See *Gīṭās.* 51, 2, 53, 13.

² Minaev has: nirūpya—op. *Gīṭās.* 118, 11: cittamattadvipasaya samatha-
 stambhe nityabaddhasmṛtiḥ.

³ See. *Gīṭās.* 121, 1-5.

क्षिप्रं समाधिं लभते निरङ्गणं^१

विशुद्धश्रीलस्य नि आनुग्रहा इति^२ ।

‘अतोऽवगम्यते । ये के चित्समाधिहेतवः प्रयोगास्तौ श्रीलं
अनुगता^३ इति ॥ तस्मात्समाध्यर्थिना स्मृतिसंप्रजन्यश्रीलेन भवि-
तव्यं । तथा श्रीलार्थिनापि समाधौ यत्नः कार्य इति ॥’

5

समाधानपरित्यागावकाशमाह ।

भयोत्सवादिसंबन्धे यद्यशक्तो यथासुखं ।

दानकाले तु श्रीलस्य यस्मादुक्तमुपेक्षणं ॥ ४२

अग्निदाहादिभयं । तथा रत्नचयपूजादिकृत उत्सवः^४ । सम-
धिकतरः सत्कार्यादिर्वा^५ । तत्संभवे यदि स्थातुमशक्तः । तदा 10
कामचार इत्यनुज्ञातं । सापत्तिको न भवतीत्यर्थः ॥ कुतः पुन-
रयमनियमो लभ्यत इत्याह । दानेत्यादि । श्रीलं यद्यपि
दानात्प्रकृष्टं । तथाप्यवरशिखायां शिष्यमाणस्य तदगन्तरमेवो-
त्तरशिखावस्थितस्याभ्यासपाटवाभावात् कथं चित्तावत्क्लेशं ततो

¹ Ms. lābhāta.—Niraṅgaṇa, op. BURNOUR, *Lotus* 865, RHYE DAVIES, *J.R.A.S.*, 1898, p. 191 (BENDALL).

² Ms. has: ānu^०; *Qikṣās.*: °smina ānu^० ṣaṁsa; Prof. BENDALL reads: °ṣile'sminnānuṣaṁsa. See KERN, *Lotus*, p. 336. ānuṣaṁsa = guṇa. (=pāli-ānisaṁsa); “not limited to Buddhist writings as we see from the inscription at Bassac in Camboja, st. 18.”

³ *Qikṣās.*: ṣilāntargatā iti—but Tib. rjes-su-soñ-pa.

⁴ Ends quotation from *Qikṣās.*

⁵ Ms.: kṛtanntsavaḥ.

⁶ So Ms.: possibly corrupt.—See *Qikṣās.* 167, १.—(Tib. has here de-bas... : tato ...).

निवर्तमानस्यापि नापत्तिः ॥ दानस्यासौ काको न ग्रीवस्य ॥
अत एवोक्तं । यद्यग्रज इति । एतावन्नापेक्षेदमुदाहरणं ।
यथोक्तं^१ । तत्रैकस्यां शिष्यायां निष्पाद्यमानायामग्रजस्येतरशिष्या-
नभासादनापत्तिः ।

- 5 आर्याचयमतिदूरेऽप्येवमवोचत्^१ । दानकाखे ग्रीवोपसंहार-
लोपेक्षे[48^b]ति विस्तरः । न चातः शिष्येण भवितव्यं ॥^१

यत्र कुग्रहपक्षसंचारेऽपि क चित्समाधानविधातः स्यात्त-
त्रोपादेयमित्याह ।

- यदुद्धा कर्तुमारब्धं ततोऽन्यन्न विचिन्तयेत् ।
10 तदेव तावन्निष्पाद्यं तद्व्रतेनान्तरात्मना ॥ ४३^१

स्वयमेव तु युक्तागमाभ्यां कक्षाणमिषवचनादा यथावक्त-
मवधार्य यत्किं चित्कर्म कर्तुमारब्धं ध्यानाध्ययनादिकं । प्रथम-
तस्तदेव तावन्निष्पत्तिं नेयं तन्निष्पत्तेन मनसा । न पुनस्तदनि-
ष्पन्नमेव परित्यज्य परमारम्भणीयं ॥ किं पुनरेवं स्याद्यदि न
15 स्यादित्याह^१ ।

यत्वं हि सुकृतं सर्वमन्यथा नोभयं भवेत् ।
असंप्रजन्यलोकोऽपि वृद्धिं चैवं गमिष्यति ॥ ४४^१

^१ *Qikāśa*. 11, 7, where occurs instead of *niṣpādyamānāyam* : *çikṣapāyām*.—
See *ibid.* 107, 1-2; and *infra* V. 84.

^२ Ms. : *sūtre hy...*; but Tib. has : *kyah*, (= *api*) and *Qikāśa*. : *api*.
Qikāśa. has : *na cātra...*

^३ Op. *infra*, VII. 47, 48.

^४ So Ms.; but Tib. : *yady evaṃ na syāt ke doṣaḥ*.

^५ Minacv has : *...no bhayaṃ bhavet*.

यथादेवमनुतिष्ठतः सर्वं सुखिष्ठं कृतं स्यात् । तदिपर्वणे
पुनर्दुःखिष्ठसुभयं पूर्वं प्राप्तं पश्चात्स्वीकृतं च स्यात् । यत्प्रवृत्ते-
रसंभवन्त्यं स्यात् । प्रवेगे वृद्धिः स्यात् ॥

इत्यमपि निष्कलं वर्जयेदित्याह ।

नानाविधप्रलापेषु^१ वर्तमानेष्वनेकधा ।

5

कौतूहलेषु सर्वेषु हन्यादौत्सुक्यमागतं ॥ ४५

अनेकप्रकारेऽसंबद्धाभिधानेऽपरोपाधिके^२ प्रवर्तमाने । आश्चर्य-
वस्तुषु च समक्षेषु स्वयमपि तत्किंयाथां दर्शनश्रवणाय वा[क्]चि-
त्तस्य^३ तारतम्यं निवारयेत् ॥

अपरमपि निष्कलवर्जनाय प्रातिमोक्षोद्दिष्टमाचरेत् । 10

इत्याह ।

मृग्मर्दनतृणच्छेदरेखाद्यफलमागतं ।

स्मृत्वा तायागतीं शिक्षां भीतस्तत्क्षणमुत्सृजेत् ॥ ४६^४

भूमिफलकादिषु नखदण्डादिना रेखाकर्षणखेखनादि ।

निष्प्रयोजनमागतमापतितं विवर्जयेत् । भगवताच निवृत्ति- 15

¹ Tib. : snar khas-blañs-pa dan phyis dam-bcas-pa.

² On the sambhinnapralāpa, see *Qikpās.* 73, 15.

³ Tib. : gzan-dag-gis byas-pa-la hjug-pa : para-kṛta-pravartamāna.

⁴ Tib. : ran-gis kyañ bya-ba de-la blta-ba dan mñan-pai phyir ñag-dan
sems snga-pa-las bzlog-par-byao ।.—ñag = vākya, etc.

⁵ Minaev has : tatksaṇād bhīta utarjet ;—but op. *infra* 120, 1.—Op. *Manu.* IV.
50, 55, 70 ; *Pātimokkha*, ed. Min., p. 12.

राज्ञेति संसृत्य । तदतिक्रमविपाकफलभयात् । तत्क्षणमिति न तच्च काक्षपरिज्ञानं कुर्यात् ॥

संक्षेपसमुदाचारे संप्रजन्यकारितां यदेत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः शिष्ययितुमाह ।

5 यदा चलितुकामः स्याद्वक्तुकामोऽपि वा भवेत् ।
स्वचित्तं प्रत्यवेक्ष्यादौ कुर्याद्वैर्येण युक्तिमत् ॥ ४७

प्रथमत एव स्वचित्तं निरूप्य । उक्तं । असंक्षिष्टावस्थायां कर[49*]णीयमुक्तं । एतदेव दर्शयति ।

अनुनीतं प्रतिहतं यदा पश्येत्स्वकं मनः ।

10 न कर्तव्यं न वक्तव्यं स्थातव्यं काष्ठवत्तदा ॥ ४८

रक्तं दिष्टं वा स्वचित्तं यदा पश्येत् । तदा हस्तपदादि-
चक्षणमात्रकमपि न कर्तव्यं । नापि वचनोदीरणं । अन्यथा
तदुत्थापिते कायवाग्विज्ञप्तौ^१ अपि संक्षिष्टे^२ स्थातां । अतो
बहिरिन्द्रियव्यापारविकल्पावुपसंहृत्य^३ स्थातव्यं काष्ठवत्तदा ।

15 सर्वव्यापारविरहाज्जिह्वापाराः सर्वधर्मो इति मनसि निधाय ॥

अपरमाह ।

उद्धतं सोपहासं वा यदा मानमदान्वितं ।

सोत्प्रासातिशयं वक्तुं वञ्चकं च मनो भवेत् ॥ ४९

1 So : Min. ; M. : yuktimān.—Tib. rigs-pa ldan-par bya.

2 On "vijñapti" and "avijñapti," see *Madhyamakavṛtti*, XVII, 4.

3 Ms. : saṃkr̥ṣṭe : Tib. : sion-moṅs-ldan.

4 Tib. has no dual form (vikalpam).

उद्धृतमिति । उद्धर्मादिप्रत्ययप्रमादात् । अपि । उद्धृतं
विशेषवञ्जकमित्यर्थः । सोपहासं । वाम्विच्छेदमारम्भकं । तथा
युक्तं वा । मानसिक्तस्योक्ततिः । मदः स्वधर्मं^१ चित्तस्याभिनिवेशः ।
ताभ्यामन्वितं तत्संप्रयुक्तं । उत्प्रासः काथिकी विच्छेदना^२ । तेन
सहोत्कटं । वक्तुं कुटिलं ग्रंथं वा । वञ्चकं प्रतारकं मायावि वा । ४
यदि मनो भवेत् । स्यात्तथ्यं काष्ठवत्तदेति संबन्धः ।

यदात्मोत्कर्षणाभासं^३ परपंसनमेव च ।

साधिक्षेपं ससंरम्भं स्यात्तथ्यं काष्ठवत्तदा ॥ ५० ॥

* आत्मोत्कर्षणं । स्वगुणातिशयप्रकाशनं । तदाभासं तत्प्रति-
भासं तद्विकल्पनात् । परपंसनं^४ परविग्रहः दोषाविक्ररणं वा । 10
तद्युक्तं । अधिक्षेपः परस्य वचनतिरस्कारः । संरम्भः सदाकलि-
विवादनिमित्तचित्तप्रदोषः । उभयत्र सह तेन वर्तते इति
विग्रहः । एवं यदा पश्येत्स्वकं मनः स्यात्तथ्यं काष्ठवत्तदेति
सामान्योक्तमभिसंबध्यते ।

लाभसत्कारकौर्त्यर्थि परिवारार्थि वा पुनः ।

15

उपस्थानार्थि मे चित्तं तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५१ ॥

^१ Svadharma, should the reading be right, is not the svadharma of Manu, but synonymous to svapakṣe-ātmany.

^२ Hitherto: vibhēṭhanam.

^३ Tib. : bstod lhur-len-pa = ātmasatiparīyaṇaḥ.

^४ = der soah-ba ni.

^५ Cf. *Gīṭā*, 10, n. 4; and *M. Vynt.* 127, 4: parapaṃsaka.—*Ibid.*, ātmet-
karṣa, kuṭila-citta, etc.

कीर्तिर्धनः । परिवारः । दास्योदायकर्मकरादिः । उपस्थानं
पादधावनमर्दनादि । एभिर[ि]र्धं तदभिज्ञाषं मम चित्तं
तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ।

परार्थरूक्षं^१ स्वार्थार्थि परिषत्काममेव वा ।

५ वक्तुमिच्छति मे चित्तं तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५२

परार्थरूक्षं परार्थविमुखं । स्वार्थार्थि स्वा[^{49b}]र्थाभि-
निविष्टं । परिषत् । शिष्यान्तेवाशिप्रभृतिजनसमाजः । तदभि-
ज्ञाधि । तत्परिवारार्थि ।

असहिष्णुबलसं भीतं^२ प्रगल्भं मुखरं तथा ।

१० स्वपक्षाभिनिविष्टं च तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५३

असहिष्णु असहजशीलं । अलसं क्रियासूकर्मण्यं कुषीद-
मित्यर्थः । भीतं कायजीवितभीरु^३ । भयहेतुभ्यो वा । प्रगल्भं
दृष्टं । मुखरं दुर्वचस्कं । युक्तायुक्तमनपेक्ष्याभिधायकं वा । स्वपक्षे
शिष्यान्तेवाशिज्ञातिसाजोहितादौ अभिनिविष्टं पक्षपाताति-

१५ शयवत् ॥

सांप्रतं प्रतीकारनिर्देशमाह ।

एवं संक्षिप्तमालोक्य निष्फलारम्भि वा मनः ।

निरुह्नीयाद् दृढं शूरः प्रतिपक्षेण तत्सदा ॥ ५४

१ Minaev has: °rūksyam.—Tib. uses periphrases : gzan-don yal-bar hdod-pa
dan ; rah-don gfer-bar hdod-pa-dag ... and does not translate the second pāda

२ So M² and Tib.; Minaev : vartum ; L² : kartum.

३ Minaev : asahisṇulasambhītam.

४ Tib. : lus dan hthso...

उपदर्शितक्रमेण संक्षिप्तं संक्षेपसंप्रयुक्तं निष्कलकथापारं वा
ज्ञात्वा स्वचित्तं सर्वप्रवृत्तिनिरोधेन प्रभावमन्दतां विधाय
निगृहीयादभिभवेत् । इत्थं यथा पुनरपि समुदाचारधर्मकं न
भवति^१ । क्षेत्रादिसंग्रामे विजयाय कृतपरिकरः शूरो बोधि-
सत्त्वः । प्रतिपक्षेण ह्यो यस्मिन् प्रतिपक्ष उक्तः । यथा रागादा- 5
वशुभादि । तेन तद्विपरीतविधानेनेत्यर्थः । सदा सर्वकालं ।
यदा यदा संक्षिप्तं प्रतीयते ।

^१उप[परि]पृच्छायां गृह्येण बोधिसत्त्वमधिकृत्योक्तं । तेन
सुरामैरेयमद्यप्रमादस्यानात् प्रतिविरतेन भवितव्यं । अमन्तेना-
नुमन्तेन । अथ[प]लेनाचस्य लेनाभ्रान्तेनामुखरेणानुमन्तेन^२ । अनु- 10
द्वृतेन । उपस्थितस्मृतिना^३ । संप्रजन्येनेति ॥ अथैव च प्रजितं
बोधिसत्त्वमधिकृत्योक्तं । स्मृतिसंप्रजन्यस्याविच्छेप इति ॥^४

तथार्थतयागतगुणसूत्रे दर्शितं^५ । न खलु पुनः कुसुपुन
बोधिसत्त्वस्य वायका वा [कुष्टा वा मूढा वा]^६ क्षिष्टा [५०*]

^१ "So that it shall not be again an object for the samudācāra." There are two "samudācāra," the vidūṣanā° (chap. II,) and the pratipakṣa° (Cikṣās. 171, १-176, ३, 209, ५—*infra* V, 84), methods to the "purification from sin" (pāpaṣoḍhana).

^२ = Cikṣās. 120, १-२.

^३ See M. Vynt. 127, 10, 11. The lectio difficilior "unnaḍa" adopted by Prof. BENDALL is confirmed by the Pali "unnaḍa" (cf. 120, n. 2)—The Tib. (mi-rgod), so far as I know, is not decisive (=anuddhata) Prof. BENDALL kindly gives me references to Cikṣās. 105, ३, 108, 12 (unnāma) and MORRIS, J.P.T.S., 1887, p. 120, 121.

^४ Cikṣās. has: upasthitasmṛtisampra°.

^५ = Cikṣās. 126 १-२.

^६ mūḍhā, from Cikṣās. ; sdañ-ba = dviṣṭā.

वा स्वव्याकरणी^१ वा स्वयसोत्कर्षवचना वा परपक्षमिह-
वचना वा आत्मवर्णानुनयवचना वा परवर्णप्रतिघातवचना^२
प्रतिज्ञोत्तारवचना^३ वा आभिमानिकव्याकरवचना वेति^४ ॥

एवं निष्कलस्यन्दवर्जनेनानर्थादात्मभावस्य रक्षा प्रतिपा-
०५ दिता भवति । तस्मान्नद्या ग्रीकसुस्थितेनाप्रकल्पेनाग्निधियोन
भवितव्यमिति^५ । एतच्च समाहितचित्तस्य सिध्यति ।^६ अत इदं
अनर्थमाहात्म्यमवगम्य तात्पर्येण भावयितव्यं^७ । अनेन तीव्र
आदरी भवति शिष्यासु । तेनापि क्षुतिरपतिवृत्ते । उप-
[क्षित]क्षुतिर्निष्कलं वर्जयति । तस्यानर्था न संभवन्ति । तस्या-

1.1 Ms. has: kṣapa° and so Tib.: skad-cig (= kṣapa) gsal-bar byas pa am. Prof. BENDAL reads: kṣappa, according to the Ms. of the *Qikṣās*. for apparently kṣāpa; and Tib. *in loc*: thogs-pa (= pratihata).—*Qikṣās*: °vyākaraṇā more correctly (cp. WHITNEY, 1150, f.)

On this word, M. KERN writes the following observation: "Je pense que la forme prākṛite primitive était akkhaṣa, qui dans le composé pāli akkhaṣave-dhin est expliquée par aviraddhavedhin (*Jātaka*, III 322, IV 404, V 129; *Ang. Nik.*, I 284, II 171. On en a fait en sanscrit bouddhique akṣapavedhin [°dha°, *Divyāv. Index*, O. BENDALL]. Le Pāli comme le sanskrit bouddhique ont correctement interprété le sens du mot " (touchant infailliblement la marque de tir" mais en ont ignoré l'étymologie (= sansk. *ākhana-vedhin*)—Il n'est pas impossible qu'on ait déduit, par abstraction, de akkhaṣa, un mot *Khapa*: le contraire de akkhaṣa."—MORRIS, T.P.I.S., 1885.

The reading of our Ms. *Kṣapa*, being confirmed by the Tib., is possibly good, being a sanskritised form of this *Khapa*.

^१ *Qikṣās*. pratigha°, confirmed by VI, 62 pratighacitta, etc

^२ Ms. pratijñānut°.

Tib.: kha og-tu lus-la bris-par mi byed-pai tshig-gam = pratijñā-uttāraṇa
Itmabhāva-aparikṣā-vacanānvā.

^३ From the *Dharmasamgīti*, cf. *Qikṣās*. 119, 14.

^४ With some omissions and variants = *Qikṣās*. 119, 15—120, 2.—See *supra* ed. V, 29.

^५ *Qikṣās*: ātāpo bhūvayitavyaḥ.—Tib.: de ltan blaṅs-te = ātāpa.

दात्मभावं रक्षितुकामेन श्रुतिमूखमपि च नित्यमुपस्थितश्रुतिना
भवितव्यं ॥ एतदेवाह ।

तत्तात्मभावे का रक्षा यदनर्थविवर्जनं ।

वेन तल्लभ्यते सर्वं निष्कलस्यन्दवर्जनात्^४ ॥

एतत्स्थितेऽस्य सत्य[र] स्मृतिस्तीव्रादराह्वयेत् । 5

आदरः श्रममाहात्म्यं ज्ञात्वा तात्पर्येण जायते^१ ॥ इति

ग्रन्थमाहात्म्यं तु यथावसरमिहैव कथयिष्यते^७ ॥ अथमत्र
पिण्डार्थोऽनर्थविवर्जनार्थमवधारयितव्य^८ इति वृत्तभित्तयेनोप-
दर्शयन्नाह ।

सुनिश्चितं सुप्रसन्नं धीरं सादरगौरवं ।

10

सखज्जं सभयं शान्तं पराराधनतत्परं ॥ ५५

परस्परविरुद्धाभिर्बालेष्वाभिरखेदितं ।

क्षेशोत्पादादिदं चेतदेषामिति दयाम्बितं ॥ ५६ ॥

1 = Qikpās. 119, 119—120, 2.

² Çikşās. 44, 19—ātmarakṣā, op. *Dhammapada*, 157.

² *Ibid.* 116, 12; cf. *supra*, p. 113, 15.

⁴ *Ibid.* 118, 8.

⁵ *Ibid.* 119, 1, and *supra*, p. 112, 1.

⁶ *Ibid.* 119, 2, with the reading: *camatha*° (cf. *ibid.* 1. 3: *kas tīvad ayaṁ camo nāma*, and 128, 13). The fourth pāda is unmetrical.—Tib. has: *brtan*, for which the *Lal. Vist.*, according to FOUCAUX, has: *āṭapa*° in.—*Em' conj.* *jñātvātāpēna jāyate*.—cf. IV, 48, V; 1.

These four lines are the 7th and the 8th Kārikās of the *Ḫikāṣamuccayakārikās*. See Prof. BENDALL's Introduction to the *Ḫikāṣa*.

⁷ See *ibid.* 119, 9 and foll. and chap. IX, 1 of this book, (p. 287).

⁸ Cp. *Gāthā*. 127, 3: ... aśya tu granthavistarasyāyaṁ pīṇāṁ bōdhi-
sūtreṇa manasā nityaṁ dhārayitavyaḥ |—Then occur the stanzas *Bodhic.* V,
55, 57, with the reading *sunīṣalam* (BENEDICT, 127, n. 1).

आत्मसत्त्ववशं नित्यमनवद्येषु वस्तुषु ।

निर्माणमिव निर्माणं^१ धारयाम्येष मानसं ॥ ५७

सुनिश्चितं संदेहविपर्यासरहितं । सुप्रसन्नं सदा प्रीतिशौ-
मनस्यवज्जलं । धीरमचञ्चलं । आदरः कथित एव । गौरवं
5 आराधेषु चित्तस्य नम्रता । ताभ्यां सह वर्तते । सलज्जं पूर्ववत् ।
समर्थं स्खलित - - - लोके भीतं^२ । शान्तं संयतेन्द्रियं ।
सत्त्वाराधनयत्न[50^b]वत् ।

यदेकस्य रुचिजनकं तदन्यस्य विपरीतं । अन्योऽन्यविद-
द्भाभिः पृथग्जनेच्छाभिरखेदितमविप्रतिसारि । कथं दयान्वितं ।
10 हेतुपदमेतत् । कुतः । यस्मात्क्षेत्रोत्पादाच्च स्नातग्व्यादिदमेतत्
परस्परविद्वद्धचरितं एषां बासानामिति मत्वा^३ ।

आत्मसत्त्ववशं स्वरूपायत्तं सर्वकालं । किं सर्वच्च । न । अन-
वद्येषु वस्तुषु । 'उभयसावद्यशून्येषु । किंवत् निर्माणमिव^४ ।
निर्मितवत् । विगतमानं^५ मानसं धारयामि । एषोऽहमिति
15 बोधिसत्त्वो^६ मनसि निवेशयेत् ।

अस्मादपि संवेगमनसिकाराचित्तस्थानर्थविवर्जनेन रक्षा
विधातव्येत्याह ।

1 Minsey : *nirmāṇaṁ* ; Tib : *sprul-pa bain-du ṅa med-par* = *nirmitavat...*

2 Ms. : *akhalito tyaralokya bhītam* ; Tib. : *hkhrul-pa hbyun-bas hjig-rten-*
la hjig-pa. — Ch. *supra* 118, 5.

3 Cp. *infra* VI, 25.

4 *Prakṛtyā, prajñaptiā avadyam*.

5 See the note to *Qikaśa*. 127, 18.

6 Cp. *Qikaśa*. 153, 19 : *Sattveṣu nirmānatā*.

7 *En conj.* Ms. has : 'tvena manasi.

चिरात्प्राप्तं क्षणवरं स्मृत्वा स्मृत्वा मुहुर्मुहुः ।

धारयामीदृशं चित्तमप्रकम्प्यं सुमेखवत् ॥ ५८

अतिचिरतरेण कालेन सञ्चसुक्तं क्षणवरं । स्मरणेन चेतसि
कृत्वा पुनः पुनरन्तरं स्थिरीकरोमीदृशसुक्तस्य भावं । अप्रकम्प्यं
कम्पयितुमशक्यं कामादिवितर्कपवनैः पर्वतराजवत् ॥

5

एवमेताभ्यां च शीलसमाधिभ्यामन्योन्यसंवर्धकाभ्यां चित्त-
कर्मपरिनिव्यप्तिः । तस्मादवस्थितमेतत् चित्तपरिकर्मैव बोधि-
सत्त्वमिच्छेति । तेन यदुक्तं ।

चित्तरचाव्रतं मुक्ता वज्रभिः किं मम व्रतैः । इति ।

तत्परिनिष्ठितं ॥

10

पुनस्तदेकान्तमवधारयितुं कायप्रत्यवेक्षामाह ।

मृद्भैरामिषसंगृह्यैः कृष्यमाण इतस्ततः ।

न करोत्यन्यथा कायः कस्मादत्र प्रतिक्रियां ॥ ५९

कायस्य सर्वथा क्व चिदपि व्यापारो नास्ति । स्थात्मन्यपि
सामर्थ्याभावात् । अन्यथा चित्तरहितो मृतस्य कायः । मृद्भा- 15
दिभिर्विप्रलुब्धमान इतस्ततः प्रतिकारमात्मरक्षणार्थं किमिति
न करो[ती]ति पृच्छति [51*] । सर्वसामर्थ्यविकसत्वात् ॥

¹ *Gītās.* 121, 10.

² *Ibid.* 128, 18 (tasmād vyavasthitam evam). parikarma = yōṇs-su abhaya-
ba. — Cp. KERN, *Lotus*, p. 295.

³ *Supra* V, 18.

⁴ Cp. *Mhv.*, II 356, 5; 412, 11, etc.

अत एव चित्तपरिकर्मेव बाधः । तस्मिन् परिकर्मिते काय-
कायगत एव परिकर्मविद्वेः । तात्परतयात्तत्तत्तुल्यं भवति ॥

एवं सर्वथानुपयोगिनि काये बाधेयतां निरस्तमाह ।

रक्षसीमं मनः कस्मादात्मीकृत्य समुच्छ्रयं ।

5 त्वत्तत्तत्पृथगेवायं तेनापि तव को व्ययः ॥ ६०

हे मनः । अनात्मकमेवात्मत्वेन स्वीकृत्य मांसास्त्रिपुच्छं
कायवञ्चकं कस्मात्कारणात्वं रक्षसि । किमेवमिति चेत् । भवतो
यदि भिन्न एवायं कायः । तेन अस्यापचये तव किमपचीयते ॥
पूर्वमेव चिरं स्वीकृत इति चेदाह ।

10 न स्वीकरोषि हे मूढ काष्ठपुत्तलकं शुचिं ।

अमेध्यघटितं यत्नं कस्माद्रक्षसि पूतिकं ॥ ६१

हे मूढ मोहविजृम्भितमेतद्भवतः^१ । शुचिं पवित्रं । अथ
आशुचिः । इदमेवाह । अमेध्येति । पूतिकं प्रतनधर्मकं ॥
छादेतत् । किमन्यकिञ्चनपि दोष उच्यत इत्युपाह ।

1 New and curious.

2 Minapv has: °likam; L³, M., Dev., BUEN.: °lakam.

3 Viññambhita (hgyiñ-ba; Jäschke, s. voc. sgyiñ = to yawn, gape..... almost exclusively used in describing the attitude of a dying lion, and so also the dying attitude of Buddha) op. *Mhv.* I, 495, FOUCAUX, Musée Guimet, XIX, p. 36.

* Qatana according to COWELL and NEIL = cutting (*Divyāv.* 183, 23; 281, 30: ... sarvasamākāragatibḥ qatanapatanaṣīkīrapavidhvamsanadharmatayā parāhatya....); —But = caduco, according to Prof. KERN; “A peu près synonyme de patana. Qat = cad = latin cado. En sanskrit il n’y a que le causatif qāṭayati, considéré comme le causatif de cad (= qāṭane).”

इमं चर्मपुटं साक्षात्पुच्छेन पृथक् कुरु ।

अस्त्रिपञ्चरत्नो मांसं प्रज्ञाप्रज्ञेन मोचय ॥ ६३

अस्त्रीन्यपि पृथक् कृत्वा पश्य मज्जानमन्ततः ।

किमप्यसारमस्तीति स्वयमेव विचारय ॥ ६४

चर्ममयं पुटं । स्रजतिविशेषः । पृथक् कुरु । साक्षादाक्ष- ४
 वारय । अस्त्रिपञ्चरत्नपञ्चराधनेनात् प्रज्ञात्मकेन प्रज्ञेन मांस-
 कर्तनेन । तदनन्तरमस्त्रीन्यपि अस्त्रिपञ्चरत्नः पृथग्भिन्नानि कृत्वा
 मज्जानं पश्य । अवलोकय पश्यन्तरं कायः । चतुर्जहाभुतिकः^१ ।
 मातापित्रश्चिकित्सकसंभूतः । दुःखमयः । कृतज्ञश्चेति विचारेण
 प्रतिपादयिष्यतीति^२ । किमप्यसारमस्ति विज्ञप्रज्ञं व्याख्यं वा । 10
 इत्यात्मनेव विचारय ।

एवमग्निय यत्नेन न दृष्टं सारमप्य ते ।

अधुना वद कस्मात्त्वं कायमद्यापि रक्षसि ॥ ६४

एवं कथितमनेन । साधून्मिति चेत् । अधुना वद कस्मा-
 त्त्वमद्यापि सर्वगुणविकल्मषमपि कायं रक्षसि । एवं विद्वानपि ॥ 15
 तथाप्यस्ति किं चिद्वचोपादेयमिति चेदाह [६१^b] ।

¹ = down to, see *Divyavadāna*, s. voc. antaṣas.—So Tib.: rkañ-gi bar-da lā-
 bya-siñ.

² So Ms.; but Tib.: las-kyi nañ gañ yin-pa-yat kāyasāntar anti.

³ The regular vṛddhi omitted.

⁴ See chap. IX, 58-60, 79-88; *Gītā*, 209 and foll.

न खादितव्यमशुचिं त्वया पेयं न शोषितं ।
नान्वाणि चूषितव्यानि किं कायेन करिष्यसि ॥ ६५

यदस्ति न तदुपयुक्तमिति संक्षेपार्थः । अतः किमनुप-
योगिना कायेन करिष्यसि । अथासङ्गो न युक्त इत्यर्थः ।

5 अन्यप्रयोजनभावादिदमेवोचितमुत्पञ्चामः । इत्याह ।

युक्तं यदभ्रशृगालादेराहारार्थं तु रक्षितुं ।
‘कर्मेयकरणं त्वेतन्मनुष्याणां शरीरकं ॥ ६६

यस्मात्कर्मणि केन चित्सहकारिभावेनोपयुज्यत इति
रक्षते¹ । तथापि नात्राभिनिवेशः कार्य इत्याह ।

10 एवं ते रक्षतश्चापि मृत्युराक्षिद्य निन्दयः ।

कायं दास्यति यदभ्यस्तदा त्वं किं करिष्यसि ॥ ६७

आक्षिपेति वस्त्राङ्गवतो² मृशोत्वा निष्कृपो मृत्युस्तव कायं
यदभ्यो दास्यति । तदापि न कश्चित्प्रतिकारो भविष्यति ।
इत्यभिप्रायः ॥ खादेतद्यद्येवं तथापि भक्ताच्छादनादिमात्रे-

15 चापि परिपालनीय इत्याह ।

1 So Dev., Burn., —Minaev has : aṇcin.

2 So M. L³; Minaev has : rakṣitam.—There is no commentary on this line.

3 I prefer the reading of L³, M. ; but Minaev has : “° karapatvañ tan.....”
and Tib. : bkol-bar bya-ba nyid-du sad. = karmopakaratvatve eva.—See P. W.
sub voc. K°.

4 Tib. has :...sbyar-bar-bya yin-pas na mkho-bas ni chags-par-byao se-na /
de-lta mod kyi / hdi-la... =...yujyate, upayuktatvād eva āśaṅgaḥ kāryaḥ /
naivam / nātra abhiniveśaḥ.....

5 Bhavato (?), not translated in Tib.

न स्थास्यतीति भृत्याय न वस्त्रादि प्रदीयते ।
कायो यास्यति खादित्वा कस्मात्त्वं कुरुषे व्ययं ॥ ६८

अदि नाम भृत्यकर्मकरणं^१ । तथापि तत्रानवस्थाचिन्ताभावे
विचक्षणो ज्ञात्वैव प्रवर्तते । एवं प्रकृतेऽपि तद्भूमिणि केनाभि-
प्रायेण हे मनस्सं कुरुषे व्ययसुपकरणोपपन्नं । तत्किं सर्वथैव ५
निरवकाशोऽयं कर्तव्यो । नेत्याह ।

दत्त्वास्मै वेतनं तस्मात्स्वार्थं कुरु मनोऽधुना ।
न हि वैतनिकोपात्तं सर्वं तस्मै प्रदीयते ॥ ६९

वेतनं कर्ममूल्यं । तावन्मात्रं दत्त्वास्मै गत्वरशरीराय कर्मोप-
करणत्वात् । स्वप्रयोजनमनुविधेयं हे मनः । अनेनैवोपार्जितं 10
कस्मादस्मै न दीयत इति चेत् । न हि वस्त्राद्यत्किं चित्कर्त-
करोषोपात्तं तस्मै कर्मकराय प्रदीयत इति न्यायोऽस्ति ।
तस्मादेवमुपसक्तमात्रं दत्त्वा ।

काये नौबुद्धिमाधाय गत्यागमननिग्रयात् ।
यथाकामंगमं कायं कुरु सत्पार्थसिद्धये ॥ ७०

15

काये नौबुद्धिं कृत्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतोः । इच्छावत्तं कायं

^१ Tib. : bhrtyādi°.

^२ Op. Pāli : nissāya, nissayo.—Tib. rten-tsam-du.—The simile of the ship is a classic one, see *Gīṭā*. 55, 8.

सुदुर्लभाधीनुष्टुभाद्य निष्पन्नत्वे वा हे भगवन् इति प्रकृतमभि-
संबध्यते ॥

इति काचप्रत्य[52*]वेद्यया तत्त्वभावमुपयोगं च विचार्य
परिमिक्षितकायप्रयोजन उपसंहरन्नाह ।

5 एवं यशीक्षतस्वात्मा नित्यं क्षितिसुखो भवेत् ।
त्यजेद्भुक्तिसंकोचं पूर्वाभाषी जगत्सुहृत् ॥ ७१

उक्तनीत्या । आद्यसीक्षतः । आत्मा क्षितिकायसङ्घः ।
सर्वदा प्रसन्नवदनो भवेत् । भूषणकटसंकोचं च प्रसादशानिकरं
त्यजेत् । पूर्वमेवासंचोदित एव परेषु खागतादिवादैः संतोषर्ष-
10 ग्रीहो भवेत् । सर्वसत्त्वानामकारणवान्भवत् ॥ इत्यपि त्रिधा-
नर्णविवर्जनाय कार्येत्याह ।

सशब्दपातं सहसा न पीठादीन् विनिश्चिपेत् ।

नास्कांलयेत्कपाटं च स्यान्निःशब्दवचिः सदा ॥ ७२

अथवा त्वरितमेव निष्प्रयोजनं । हस्तदण्डादिना कपाटं च
15 नाकोठयेद् । संवेपतः सततं निःशब्दाभिरतिर्भवेत् ॥ क एवं
वति गुणः सादित्याह ।

यको विहालचौरश्च निःशब्दो निभृतचरन् ।

प्राप्नोत्यभिमतं कार्यमेवं नित्यं यतिचरेत् ॥ ७३

1. L. M., Dev. Bunn. : "kṛtaṣ cātmaḥ.

2. M. Pp. 120, m. 1 "apagutābhīrakuṭika. Cp. Visuddhimagga (S.T.S.) 17, 11.

3. Cp. Manus IV, 64.

सर्वे एते निःशब्दाः समुद्रताप विहरन्तो विवक्षितमर्थं
लभन्ते । प्रतिवापि तथैव समाधानकष्टकपरिहारस्य विव-
र्तयः ॥ इत्यपि शिषितव्यमित्याह ।

परचोदनदस्तायामनधीष्टोपकारिणां ।

प्रतीच्छेच्छिरसा वाक्यं सर्वश्रेष्ठः सदा भवेत् ॥ ७४ ५

कौस्तुभविनोदनाववादासुग्राहिनीसमर्थाणां^१ विनयादिको-
विदा[नां] । अप्रार्थितहितैषिणां हितविधायकं वचनं मूर्ध्ना
गृहीयात् । न तेषु कश्चित् दूषयितव्यं । नाप्यवमन्या^२
कार्येति भावः । सर्वसत्त्वेषु गुरुगौरवविधया समाचरितव्यमिति
सर्वं सर्वभ्यः शिषेत् ॥ ईर्ष्यामदप्रवादादनामाह^३ ।

10

सुभाषितेषु सर्वेषु साधुकारमुदीरयेत् ।

पुण्यकारिणमासीक्य स्तुतिभिः संप्रदुर्धयेत् ॥ ७५

परकीयगुणवर्धनवचनेषु तत्परितोषणाय साधु साधु भद्र-
कमिदमिति शब्दमध्याश्रयेनोच्चारयेत् । कुप्रसक्तकर्मकारिणमपि
दृष्ट्वा । साधुकृतं धन्यो [52^b] भवान् सुकृतकर्मकारीत्यादिभिः 15
स्तुतिवचनैः प्रोत्साहयेत् ॥^४ अपनाग्रहां निरखन्नाह ।

¹ Buzn. : pario°.—This stanza is quoted with variants *Gīṭās*, p. 364, 11.

² On anugrahaṇi, see *supra* ad V 30, and *Samādhirāja*, 6. 4.

³ See *Gīṭās*, 9, 1.

⁴ Prakṣianā. The form in ā is new.

⁵ New, as a synonym to varṇanā, praise.

⁶ *M. Vyat.* 127, 22—W. K. F.—Gekīstach=commérages=gossip; but Kha-
gag=Schmeichelei, flatter, adulation; better meaning so far as I see. *Up.*
Gīṭās, 268, note 4, with reference to Rāṣṭrapāla.

परोक्षं च गुणान्^१ ब्रूयादनुब्रूयाच्च तोषतः ।
स्ववर्णे भाष्यमाणे च भावयेत्तद्गुणघृतां ॥ ७६

परगुणान् सङ्कृतानपि परोक्षं ब्रूयाच्च समचं । अन्यथा
क्षपनां कश्चिन्नन्येत । परेण तु तत्समचमन्यस्य गुणे भाष्यमाणे
५ तदनुवादकतया^२ समचमपि ब्रूयात् । अन्यथा नास्य दक्षिरणेति
मत्वा स्वचित्तं प्रदूषयेत्परः । स्वगुणे पुनः केन चिद्गुणपक्ष-
पातिना प्रसङ्गेन समचं परोक्षं च कौटर्क्यमाने । चित्तद्वेषति
निवारयंस्तस्यैव गुणाभिधायकस्य गुणानुरागितां मनसि कुर्यात् ॥
परगुणामर्षणं वारयन्नाह ।

१० सर्वारम्भा हि तुष्ट्यर्थाः^३ सा वित्तैरपि दुर्लभा ।
भोक्ष्ये^४ तुष्टिसुखं तस्मात्परश्रमकृतैर्गुणैः ॥ ७७

सर्वेषां हीनमध्योक्तष्टाणां सत्त्वानां । सर्वे वा । उपक्रमाः ।
दुःखपरिहारेण तुष्ट्यर्थाः । सर्वारम्भपरिश्रमेण तुष्टिरेवोत्पाद-
यितव्येत्यर्थः । सा च तुष्टिर्धनविसर्गैरपि दुर्लभा । स्यादा न
१५ वेति । इह पुनरयत्नविद्भोपक्षिता कस्मात्परिहीयत इति मत्वा
भोक्ष्ये अनुभविव्यामि संतोषसुखं । अन्यथल्लभ्यादितैर्गुणैरप-
नामितं । न हि प्रियपुत्रगुणैरक्षमा युक्ता । इति भावनया
परगुणश्रवणाच्चित्तकार्कश्यमपकुर्यात् ॥ अप्रैवोपचयमाह ।

१ So M., L², BURN., Dev.; Minaev: guṇam; Tib. has no plural-sign.

२ The abstract in °tā is new. The meaning given in P. W. is too narrow.
See APRE: anuvāda = conformable to, in harmony with.

३ Minaev: tuṣṭyarthāḥ, L¹, M.: °rthāḥ.

४ So M., L², BURN.; Minaev: bhokṣya°.

न चाप मे व्ययः कश्चित्परच च महत्सुखं ।

अप्रतीतिदुःखं वेपेस्तु महद्दुखं परच च ॥ ७८

नेवास्मिन्नर्थे प्रवृत्तिमतो मम । इहलोके वा । उपचय-
लोभोऽपि संभवति । उपचयः पुनर्विद्यत एवेति दर्शयति ।
परच च महद्दुखं परगुणाभिनन्दनात् ॥ एवमक्रियमाणे पुन- 5
रपचयो वृश्चते । उभयलोकेऽपि दुःखं परगुणावहनात् ॥
तस्मात्सर्वकल्याणप[53^a]रित्यागेनेयमुचिता कर्मकारिता शिच-
णोयेत्याह ।

विश्वस्तविन्यस्तपदं विस्पष्टार्थं मनोरमं ।

श्रुतिसौख्यं कृपामूलं मृदुमन्दस्वरं वदेत् ॥ ७९ 10

सर्वावयविनिर्मुक्तत्वादिश्रुतं¹ । आतुपूर्णा व्यवस्थितपदं ।
असंदिग्धार्थं । मनःप्रज्ञादनकरं । श्रवणायायकं² । कर्णारस-
नित्यन्दभूतं³ न रागादिनिदानं । मृदुस्वरमकर्कशवचनं । 'मन्द-
स्वरं । यावता ध्वनिना प्रतिपाद्यस्य प्रतीतिः स्यात् । न ततो
न्यूनं नातिरिक्तं उदीरयन् । 15

कञ्जु पश्येत्सदा सत्त्वांश्चक्षुषा संपिबन्निव ।

एतानेव समाश्रित्य बुद्धत्वं मे भविष्यति ॥ ८०⁴

¹ Viçvasta = yid-phebs. — phebs-par smra-ba = "höflich und verbindlich sprechen." (Schmidt).

² śpyāyaka, not in P. W., but Kādambari : ghrāṇāpyāyaka (KERN).

³ Niṣyanda (pāli: nissanda), cp. SENART, *Mhv.* II, 546, *Çikṣās.* 188, II, 181,
10.—Tib. has: ... roi rgyu-mthun-pa-las byun-ba.

⁴ *M. Vyut.* 126, 10: mandabhāṣyo bhavati.

⁵ Cp. *infra*, VI, 48, 112 and foll.

अथ मन्त्रादिभिः परमोपरिपरायणैः चतुर्ष्वपि एव
 मोक्षकर्मणः परमाकाङ्क्षकं अभिप्रेक्षितं सत्त्वात् सर्वलोचनम् ।
 न रक्तेन न दुष्टेन न सुधेन । परमोपकारका चेते । सुतः
 यथादेतान् सत्त्वान् समासाद्य दुर्बलकां न दुर्लभं मे भविष्यति ।
 ५ उत्पत्स्यते । एवं च विहरन् । अद्यत्वेऽपि सत्त्वार्थसमर्थं भव-
 त्येव । यदुक्तं ।

सर्वचाचपक्षो मन्दमितस्त्रिगधाभिभाषणात् ।

आवर्जयेज्जनं भव्यमादेयस्यापि जायते ॥ इति^१ ।

एतदेव च बोधिसत्त्वस्य कृत्यं यदुत सत्त्वावर्जनं नाम^२ । यथा
 १० धर्मसंगीतिसूत्रे आर्यप्रियदर्शनेन बोधिसत्त्वेन परिदोषितं ।
 तथा तथा भगवन् बोधिसत्त्वेन प्रतिपत्तव्यं यत्प्रदर्शनेन सत्त्वाः
 प्रदीदयुः । तत्कस्माद्धेतोः । न भगवन् बोधिसत्त्वस्यान्यत्करणीय-
 मक्षन्त्येव [सत्त्वावर्जनात्] ॥ सत्त्वपरिपाक एव इयं भगवन्
 बोधिसत्त्वस्य धर्मसंगीतिरिति ।

१५ एवमक्रियमाणे को दोष इति चेत् ।

अनादित्वं^३ तु तं लोकाः परिभ्रष्ट जिनाङ्कुरं^४ ।

भयान्करं यथा वज्रं पथेत गरकादिषु^५ ॥ इति^६ ।

^१ From *Qikāśa*. 124, 9-11, with some variants: *sattvīrthakṣamo bhavaty eva, prasādhakaravibh / katham / sarvatra...* The Mā of the *Qikāśa*. has in margin the following glosses: *vinā smṛtisamprajanyatām, and idānim*.

^२ The two stanzas are the 10th and 11th of the *Qikāśasamuccayakārikāśa*, see BYNARD's Introduction and *supra* note ed IV, 48.

^३ *nāma* is wanting in *Qikāśa*.

^४ *Qikāśa*: *evam punar...* does ity āha.

^५ *īdya* (*gruṇ-ōs*), *anīdeya*; the present use of this word seems new. See SENART, *Māh.* I, 580, on "īdeyavacana."

^६ = *buddhāṅkura* (*Qikāśa*. 169, 11) = *bodhisattva*.

तस्मात्सत्काराधन[६३^b]मेव बोधिसत्त्वस्य कर्म । उपकारि-
चेष्टमवाधारणं पुण्यप्रसूतिहेतुरिति ॥ तन्मसङ्गेनान्यदपि दर्शय-
माह ।

सातत्याभिनिवेशोत्थं प्रतिपक्षोत्थमेव^१ च ।

गुणोपकारिक्षेचे च दुःखिते च^२ महच्छुभं ॥ ८१ 5

समादानेन^३ क्रियमाणं । अभिनिवेशोत्थं तीव्रप्रसादजनितं ।
प्रतिपक्षोत्थं । क्षेपप्रतिपक्षशून्यतादिभावनाप्रसूतं । गुणचेचं बुद्ध-
बोधिसत्त्वादि । उपकारिक्षेचं मातापितादि । दुःखिता म्राना-
दयः । एतेषु स्वल्पमपि कृतमप्रमेयशुभहेतुरुपजायते ॥

इदमपि बोधिसत्त्वेनाभ्यसनीयं । इत्याह । 10

दक्ष उत्थानसंपन्नः स्वयंकारी सदा भवेत् ।

नावकाशः प्रदातव्यः कस्य चित्सर्वकर्मसु ॥ ८२^४

^१ Minaev and Text Mss. : pratipakṣārtham. Our Ms. has : pratipakṣartham with r erased. The gloss : °prasūtam and Tib. "bslañ" are decisive.—The technical meaning of "pratipakṣa" (See V, 54; *Qikṣā*, 209, 6) was unknown to the copyists; and the "adversaries" are wrongly assimilated to the benefactors, etc.—Min. has : eva vā.—Tib. has : "rtag-par," as an equivalent to : sātatyā° (op. *Qikṣā*, 51, 9).

^२ So Minaev; L³ has : duḥkhiteṣu; but no plural-sign in Tib.—See Comm.

^३ See *Mhv.*, s. voc. : samādāna, samādāya; and *supra*, p. 36, n 1.—Tib. has, "yid-dam-du byas-pa," as an epithet to tīvraprasāda.—As there is in Nep. Ms. a mark above the line, I should conjecture that the correct reading is : abhiniveṣoṭtham / samādānena kriyamāṇa°.

^४ Op. *infra*, VI, 112 and foll.

^५ Op. Chap. VII, and *M. Vyut.* 126, 47-48.

इह सर्वेषु पदुप्रचारः । उत्थानसंपन्नः कौशिल्यापनयना-
दीर्यसमन्वागतः । अत एव क्षणमेव सर्वं करणीयं । न परा-
पेक्षा क्वचिदपि कर्मणि कार्या । इदमेव नावकाग्र इत्यादिना
दर्शयति ॥

5 पारमिताभ्यासेऽनर्थविवर्जनायानुपूर्वकारितामाह ।

उत्तरोत्तरतः श्रेष्ठा दानपारमितादयः ।

नेतरार्यं त्यजेच्छ्रेष्ठामन्यथाचारसेतुतः ॥ ८३

उपर्युपरितः । दानाच्छीलं श्रेष्ठं । श्रौत्वात्वान्निरित्यादयः ।
अतोऽवरपारमिताहेतोस्तत्तरं न त्यजेत् । तद्विरोधेन न सेवेतेति
10 भावः ॥ किं सर्वथा नेत्याह । अन्येति । बोधिसत्त्वानां य
आचारः शिष्टासंवरलक्षणः स एव कुशलजनसरक्षणाय सेतुबन्धो
विहितः । तस्मादन्यथ तं विहाय । स यथा न भिद्यत
इत्यर्थः ।

तस्मात्संभारमुपादित्मुना करुणापरतन्त्रेण सर्वं करणीय-
15 मुक्तमित्याह ।

एवं बुद्धा परार्येषु भवेत्सततमुत्थितः ।

निषिद्धमप्यनुज्ञातं कृपाशौर्यदर्शिनः ॥ ८४

एवमुत्तरं ज्ञात्वा सत्त्वानां हितसुखविधायाय नित्य-
मारब्धवीर्यो भवेत् । प्रतिबुद्धार्ये प्रवृत्तौ [54*] कथं न साप-

निक इति चेत् न । न चिचिचिचिमपि सत्त्वार्थविशेषं
प्रज्ञाचक्षुषा मन्त्रतः करणीयतयाऽनुज्ञातं भगवता । सन्निःसर्गं
च भगवतः प्राप्तिम् । तच्चापि न सर्वम् । अग्निं तु कृपाकोः
कदम्बाप्रकर्षप्रवृत्तितया तत्परतन्त्रस्य परार्थैकरसस्य, सप्रबोधन-
विमुक्तस्य । इति प्रज्ञाकदम्बाभ्यामुद्भूतपरार्थदृष्टेदपायकुशलस्य^१ ५
प्रवर्तमानस्य नापत्तिः ।

अथ सोपासिपरिपृच्छायाभापत्त्यनापत्तिविभागो वेदि-
तयः^२ । तथोपायकौशल्यसूत्रे ज्योतिष्कमाणवकाधिकारे^३ ॥

एषा रक्षात्मभावस्य भेषज्यवसनादिभिः^४

इत्येतन्निपादयितुमाह ।

10

विनिपातगतानाद्यव्रतस्थान् संविभज्य च ।

भुञ्जीत मध्यमां माषां चिचौवरवदित्यजेत् ॥ ८५^५

भेषज्यवसनादिभिरात्मभावो हि परिपालनोयः परार्थो-
पयोगित्वात् । यथोक्तं प्राक्^६ । तच्च द्विविधं भेषज्यं सततभेषज्यं

^१ Wanting in Tib.

^२ See *Mhv.* I, 433; *infra*, ad IX, 106 (339, 4). Tib. has: nes-par hbyun-ba = nihsarapa.

^३ See the important definition (Ke punar upiyakuṣalāḥ), *Gīṭās.* 166, 2-4, where the mutual connexion of Prajñā with Kṛpā is clearly elucidated.

^४ See *infra* ad V, 98. On this book, see the notes of BENDALL, 164 (3) and Add. Note on 178, 9. The fragments referred to are quoted 164, 9. 168, 15.

^५ Cp. *Gīṭās.* 167, 3: jyotirmāṇavakam...adhikṛtya. ;—Tib. illegible: bram-zei khyen.....

^६ *Ibid.* 127, 8. 138, 16. 143, 1.—The 13th Kārikā, first part.—Cp. *supra* note ad IV, 48, V, 24.

^७ Cp. *M Vyut.* 126, 25-26.

^८ *Supra* V, 69.

- ज्ञान[प्रत्यय]भैषज्यं च^१ । तच्च सततभैषज्यमोदनादि । तदर्थं
 पिण्डाय गोचरे चरता यामप्रवेगे यथोक्तप्रियायां क्षति-
 माधाय चरितव्यं । ततो लब्धात्पिण्डपातात् । चतुर्थभाग-
 विभक्तात् । विनिपातगतमायन्नतश्चान् संविभागिनः कुर्यात्^२ ।
- 5 एकं प्रत्यङ्गं विनिपातितां । द्वितीयमनाद्यानां । तृतीयं सन्नद्ध-
 चारिणां दत्त्वा चतुर्थमात्मना परिशुचीत । स परिशुचानो
 न रक्तः परिशुक्ले । असक्तो । अमृद्भो । अनध्वसितः । अन्यत्र
 यावदेवाय कायस्य स्थितये यापनायै ॥ मध्यमां मार्चां ।
 तथा च परिशुक्ले यथा नातिसंक्षिप्तितो^३ भवति । नातिगुह-
- 10 कायः । तत्कस्य हेतोः । अतिसंक्षिप्तितो हि [54^b] कुशलप-
 चपराशुखो भवति । अतिगुहकायो मिद्धावष्टब्धो भवति ।
 तेन तं पिण्डपातं परिशुज्य कुशलपचाभिमुखेन भवितव्यं ।
 इत्यार्यरत्ननेत्रे ऽभिहितं^४ ।
- आर्यरत्नरात्रावपि^५ । परिशुज्यता चेवं मनसिकार उत्पादयि-
- 15 तव्यः । चण्डसिन् काये ऽग्रीतिक्रमिकुशलसहायि । तान्य-
 नेनैवौजसा सुखं विहरन्तु^६ । इदानीं चैवामाभिषेधं संपदं

1 *Qikāḥs.* 127, 14-15; 131, 13, 135, 9.—“pratyaya” is wanting in our Ms. See *infra* (141, 15) Tib. : na-bai grol sman-no.

2 From *Qikāḥs.* 127, 15—128, 2; with some variants at the beginning: pratyamṣa (bgo-skal), ekaṁ sabbrahmacāriṇām, dvitīyaṁ duḥkhitānām, tṛtīyaṁ vinīpatitānām.

3 See the note of BENDALL, 127, 2. (= kr̥ṣa, cp. CHILDERS s.v. sāllekhiyam).

4 *Qikāḥs.* 129, 1-2.

5 *Ibid.* : sukhaṁ phāsuṁ viharantu. See note of BENDALL.

करिष्यामि । बोधिप्राप्तस्य पुनर्धर्मेण संपन्नं करिष्यामीति
विस्तरः ।

पुनर्यथैवोक्तं^१ । दयोरहं काश्यप अद्वादेशमनुजानामि ।
कतमबोर्दयोः । युक्तस्य युक्तस्य चेति^२ । अनया दिशा सर्वपरि-
भोगाः सत्पार्थमधिष्ठातव्याः । अन्यथा ।

5

आत्मदृष्ट्योपभोगान्तु क्षिष्टापत्तिः प्रजायते^३ । इति
यथोक्तं चन्द्रप्रदीपसूत्रे ।

ते भोजनं खादुरसं प्रणीतं

सन्धा च भुञ्जन्ति अयुक्तयोगाः ।

तेषां स आहारवधाय भोती

10

यथ हस्तिपोतान विद्या अधौतकाः^४ ॥ इति^५

विस्तरेण चैतच्छिष्टासमुच्चये द्रष्टव्यं ।

स्वानभैषज्यं तु यामिकं साम्राज्यं यावज्जीविकमिति

चिविधं । एतच्च भिक्षुविनये प्रतिपादितं । तथैवावधार्य^६ ।

वचनादिभिरात्मरक्षामाह । चिचौवरवहिस्यजेत् इति ॥ 15

1-1 *Qikṣās*, 188, 2—Yukta = ldan-pa.

2-2 *Qikṣās*, 137, 9-10

3 Ms. upabbhogāt / takli° Cp. *Qikṣās*, 143, 3—See note ad IV, 48.—The 13th Kārikā, second part.

4 The Ms. of the *Qikṣās* has: viśā adhautakā.—The Tib pad-rtsa (padma-kanda) = bisā.—*M. Vyut.* 241.1—vadhāya = dug tu = viśaya.

Candrapradīpa = Samādhirāja. See Ch. IX., ad fin.—R. As. S. Hodgson 4, fol. 37b2. This Ms. also reads: bisā adhautakā. The Calcutta edit. (32. 6) prints here mere gibberish. (O. BENDALL).

5 See *Qikṣās*, p. 135 9, (*Qrāvavavinaya*)—and the *Bhikṣuprakīrṣaka* quoted p. 154, 17.

सचेदामत्य कश्चिद्बोधिसत्त्वं प्राप्तचौवरं याचेत । तेनातिस्वप्नो
 न कर्तव्यः । किं तु यत्तदनुज्ञातं भगवता । चिचौवरं अमल-
 कम्पः^१ । ततो ऽतिरिक्तं च यद्भवेत्तत्तत्तमर्पिते । इत्यथा ।
 १ उक्तं च बोधिसत्त्वप्रातिमोचे । सचेत्पुनः कश्चिदामत्य प्राप्तं वा
 २ चौवरं वा याचेत [५५*] सचेत्तस्यातिरिक्तं भवेदुद्भूतानुज्ञाताभि-
 चौवरात् । यथा परित्यक्तं दातव्यं । सचेत्पुनस्तस्य कृतं चिचौ-
 वरं भवेत् । यन्निमित्तं ब्रह्मचर्यावासः^३ । तत्र परित्यक्तव्यं ।
 तत्कस्य हेतोः । अविस्मर्जनौघं हि चिचौवरमुक्तं तथागतेन ।
 सचेच्छारिपुत्र बोधिसत्त्वश्चिचौवरं परित्यज्य याचनकगुरुको^४
 १० भवेत् । न तेनाख्येयता आसेविता भवेत्^५ । इति ॥ अति-
 त्यागं निषेधयन् पुनरात्मरक्षामुपदर्शयन्नाह ।

सद्धर्मसेवकं कायमितरार्थं^६ न पौडयेत् ।

एवमेव हि सत्त्वानामाशामाशु प्रपूरयेत् ॥ ८६

सतां सत्पुरुषाणां बोधिसत्त्वानां धर्मः । लौकिकलोकोत्तर-
 १५ परहितसुखविधानं । तत्सेवकं कायं । अस्यार्थनिमित्तं न

१ *Atiśaṅga*, new word.

२ Cp. Minasv, *Recherches*, 178, n. 2.

३ *Cikāps*. 144, 17—145, 3—The following *infra* ad V, 57.

४ *Ibid.* : *cāvaram*.

५ *Ibid.* : °*caryavāsaḥ*.

६ °*guruḥ bhavet* = *gtsu-bor byed* - na.

७ Negation wanting in Tib.

८ For the actual meaning of *itara*, see Comm. and Tib. : *phran-thsogs ched du gnod mi bya* = *kinoidartham*, *kṣudrakārtham* (according to Bilingual Voc. Some compound of *mita* (*mitārthārtham*) seems probable.

पीडयेत् । अन्वया महतोऽर्धरात्रेर्हनिः स्यात् । अत एव पूर्व-
क्षिप्त्वेतुपदमेतत् । कुतः पुनरेवं । यस्मादनेनैव सुकुमारो-
पक्रमेण संवर्धमानः श्रीभ्रमेव सत्त्वानां हितसुखसंपादनजननी
भवति ॥ अत एव । तस्मात् ।

त्यजेन्न जीवितं तस्मादशुद्धे करुणाशये ।

5

तुल्याशये तु तत्त्याज्यमित्यं न परिहीयते ॥ ८७

स्वप्नरौरग्निरोगादि न कर्तव्यमिति निषिद्धं । कदा ।
अशुद्धे मित्रामितेतरसर्वव्यभिजनसाधारणप्रवृत्तेः कृपा-
चित्ते । अथारब्धेन हि वीर्येण स्वपरहितार्थेन बाधा स्यात् ।
समप्रवृत्ते पुनराग्रये स्वपरात्मनोऽतिरिक्ते वा न निषिध्यते । 10

यदुक्तं । तथा स्वपरबोधिपञ्चश्रुताद्यन्तरायकरौ त्यागात्यागौ
न कार्यौ । अधिकसत्त्वार्थग्रन्थेस्तु स्वग्रन्थेर्वा बोधिसत्त्वस्याधिकतु-
ल्यकुश्रसान्तरायकरौ त्यागात्यागौ न कार्याविति सिद्धं
भवति ।

इदमेव च संघाय बोधिसत्त्वप्राप्तिमोक्षे ऽभिहितं । यस्तु यस्तु 15
पुनः शारिपुत्राभिनिष्क्रान्तः[55^b] गृहावासो बोधिसत्त्वो बोध-
जैरभियुक्तस्तेन कथं दानं दातव्यं । कतरं दानं दातव्यं । किय-

1 Ms. °janāsādhāraṇa. ; the ° being erased.—vyasanin = phoḥs·pā = poor, needy.

2 Ms. has : krpācintā ; but no sign of interpunction.

3 See the definition of the sāmātyavīrya, *Gīṭās.* 51, 9.

4 *Gīṭās.* 144. 6-17.—The following *supra* (V, 55) 142, 3.

- द्रूपं दानं दातव्यं ॥ पेयासं ॥ धर्मदायकेन भवितव्यं^१ । यश्च
 शारिपुत्रं गृही बोधिसत्त्वो गङ्गानदीवाहिकावमानि बुद्ध-
 चेवापि सत्तरत्नपरिपूर्णानि^२ तद्यानतेभ्यो ऽर्चय्यः सम्यक्संबुद्धेभ्यो
 • दानं दद्यात् । यश्च शारिपुत्रं प्रव्रज्यापर्यापको बोधिसत्त्व एकां
 5 चतुष्पदिकां गाथां प्रकाशयेत् । अथमेव ततो वज्रतरं पुच्छं
 प्रसवति । न शारिपुत्र तद्यागतेन प्रव्रजितस्याभिषदानमनु-
 ज्ञातं ॥ पेयासं ॥ अथ पुनः शारिपुत्र पाचागतः पाचपर्या-
 पको साधो भवेद्भार्मिको धर्मसत्त्वः । तेन साधारणभाजिना
 भवितव्यं सार्धं सन्नद्धचारिभिरिति^३ ।
- 10 तथैवाह । यस्तु खलु पुनः शारिपुत्रानभिनिष्कान्तगृहा-
 वासो बोधिसत्त्वः । तेन धर्मं आसेवितव्यः । तच्च तेनाभिषुक्तेन
 भवितव्यमिति ॥ अन्यथा स्नेकसत्त्वार्थसंग्रहार्थं महतः सत्त्व-
 राग्नेस्तस्य च सत्त्वस्य बोधिसत्त्वान्नयपरिकर्मान्तरायाश्चहतो ऽर्चय्य
 शानिः कृता स्यादिति^४ ॥
- 15 अनेनोपायकौशलेन विहरणं बोधिमार्गात्परिब्रज्यते ॥
 अथमभिप्रायः^५ । इत्तः पूर्वमेवानेनात्मभावः सर्वसत्त्वेभ्यः । केवल-

^१ *Qikṣā*. and Tib. add: dharmadānapatini.

^२ *Ibid.* : * pratipārpāni kṛtvā.

^३ Ms.: yṇṇ ca punaḥ... *Qikṣā*. १ yasya khalu punaḥ...

^४ Ends the quotation *Qikṣā*. 144, 11.

^५ *Ibid.* 145, ३३.—Follows the quotation ad V, ३३.

^६ Cp. *Qikṣā*. 51, 11.—The whole of this theory (atityāga) is summarized in the following line: suktārambhīnā bhavyaṁ mātṛajñāna ca sarvataḥ (143, 19 See 51, 7 and foll.) *Kārikā* 14 of the Qi°—Contrast the doctrine of the *Dhammapada* (166, 224) which is rather self-centred.

साधिना मार्गसाधिने । नायगामिने बृहगामिना । नायक-
कारुण्यत्वाद्येत्यादयो ऽपि द्रष्टव्या इति^१ ।

इदमप्यनर्थविवर्जनाय^२ मूलापत्तिकारणमकरणीयमित्याह ।

गम्भीरोदारमन्त्रेषु न स्त्रीषु पुरुषं विना ।

- 5 गम्भीरो दुर्मेधसामगाधत्वात् । उदारश्च प्रकर्षपर्यन्तत्वात् ।
तादृशं च धर्ममन्त्रेषु असंस्कृतबुद्धिषु हीनाधिसुक्तिषु वा न
वदेदिति प्रकृतेन संबन्धः ॥ न मादयामस्यैकाकी रहोगतो
धर्मं वदेत् । वदन् सापत्तिको भवति । न दोषः पुरुषो यदि
स्यात् ।

- 10 हीनोत्कृष्टेषु धर्मेषु समं गौरवमाचरेत् ॥ ८६

आवकयानभाषितेषु वा महायानभाषितेषु वा धर्मेषु तुल्यं
चित्तप्रसादादिकं कुर्यात् । अन्यथा बहुमर्मप्रतिषेधः स्यात्^३ ।

नोदारधर्मपात्रं च हीने धर्मे नियोजयेत् ।

न चाचारं परित्यज्य ह्यधमन्त्रैः प्रलोभयेत्^४ ॥ ८७

- 15 गम्भीरोदारधर्मभाजनं च सत्त्वं निमित्तैर्ज्ञात्वा न आव-
कयानादिधर्मैर्व्यवतारयेत् । न चाचारं शिष्यासंवरकरणीयतां

1 See M. Vyat. 263, 78, 79, 80, 82, 81—some variants occur.

2 Ms. : yimarjanāya.

3 Cp. MINAEV, *Recherches*, pp. 22, 23.

4 Tib. hdrid = to deceive, to cheat.

मुक्ता सूत्रानादिपाठेनैव तव शुद्धिर्भवति । इति धर्मकामं प्रभावयेत् ॥

आह वाच^१ । पुनरपरो ऽर्थो रत्नकूटे दृष्टः । [56^b] अप-
रिपाचितेषु सत्त्वेषु विशाखो बोधिसत्त्वस्य सितं^२ । अभाजनी-
भूतेषु सत्त्वेषूदारबुद्धधर्मप्रकाशना^३ बोधिसत्त्वस्य सितं । उदा- 5
राधिसुक्तिषु सत्त्वेषु होमयानप्रकाशना^४ बोधिसत्त्वस्य सित-
मिति ॥

आर्यसर्वधर्मवैपुल्यमयह सूत्रो ऽयमथ उक्तः । सूत्रं हि
मञ्जुश्रीः सद्धर्मप्रतिषेपकर्मावरणं । यो हि कस्मिन्मञ्जुश्रीसत्त्वा-
गतभाषिते धर्मे कस्मिंश्चित् शोभनसंज्ञां करोति । कश्चिद- 10
शोभनसंज्ञां । स सद्धर्मे प्रतिषिपति । तेन सद्धर्मप्रतिषेधो^५
तथागतो ऽभ्याख्यातो भवति । संघो ऽपवदितो भवति । य एवं
वदति । इदं पुनरिदमपुनरिति विस्तरः ॥

आर्याकाश्रमर्भसूत्रे च मूलापत्तिप्रस्तावे चोक्तं । पुनरपर-
मादिकर्मिको बोधिसत्त्वः 'केवांचिदेवं वक्ष्यति । किं भोः 15

^१ The author, Āntideva, in his *Qikāśas*. 54, 11.

^२ *Qikāśas*. has here and infra : 'tvāya skh'.

^३ *Qikāśas*. has : 'sānpṛakāṣaṇāt, 'nā—The form in 'nā is new.—Tib. has no ablative-sign.

^४ So our Ms.; Tib. has : 'saṃgrāhe'pi sūkṣmo..., *Qikāśas*. 95 11-14 with the easier reading : saṃgrāhasūtre 'py anartha...

^५ *Qikāśas*. : 'dharmaṃ pratikṣipatī.

^६ *Ibid*. 61, 10-14; MINAREV, *Recherches*, p. 22.—Op. *infra* ad V 103—but see *Qikāśas*. 172, 10 and foll....

^७ *Qikāśas*. : kasya oīd (better).

प्रातिमोचविनयेन श्रोत्रेण सुरचितेन । श्रोत्रं तन्मनुसरत्वा
 वन्यकुसंबोधौ चित्तमुत्पादयत् । महापानं पठ । कस्मिं
 चित्कायवाङ्मनोभिः क्षेत्रप्रत्ययादकुशलं कर्म अनुदानोत्तं तेन
 ते शृङ्गिर्भवितव्यविपाकं^१ । चावयथा पूर्वोक्तं । इयमादिकर्मि-
 5 कस्य बोधिसत्त्वस्य द्वितीया मूलापत्तिरिति ॥

अत इदमपि प्रातिमोचनिषिद्धं नापरलोचयित्वाह ।

दन्तकाष्ठस्य छेदस्य विसर्जनमपाहतं ।

मेढं जले स्थले भोग्ये मूषादेद्यापि गर्हितं ॥ ६१'

छेदस्य क्षेत्रणो विसर्जनमपाहतं न कुर्यात् । जले स्थले
 10 भोग्यं^२ उपभोग्ये मूषपुरीषादेरपि कुम्भितं । अद्यापि देवता-
 चक्षणाणादपुष्टं प्रसवेत् ।

मुखपूरं न भुञ्जीत सशब्दं प्रस्तुताननं ।

प्रलम्बपादं नासीत न बाह्व मर्दयेत्समं ॥ ६२'

मुखं पूरितं कृत्वा महाक्वचपण्यात् [57'] । सशब्दं मुख-

^१ Corrected by a second hand : bhaviṣyatītyapi pīṭhaḥ.

^२ Op. *Gīṭā*, 125, 5, and the note referring to BRAL, Catania, p. 286.—M. Vyat. 263, 18 and foll.; *Prātimokṣa* (ed. MIN.) p. 23, ३-४; *Manu*, IV, 45.

^३ According to Tib. bhogya, epithet of jala-sthala; sthala = than;—Op. the "saharita pradeṣa" of M. Vyat. 263, 18.

^४ This compound is new; Cp. ndarapīram, etc.—BRNDALL, 125, n. 5.

^५ Quoted in *Gīṭā*, 125, 11: "This precept (pralambapādān. āsīta) which has no parallel in the Prātimokṣas...illustrates a familiar posture for...laymen found in Buddhist art. (FABREUSSEN, *Tree and Serpent Worship*, p. 103)." (C.B.). One may add reference to I-tsing, p. 122, last line: "On sitting down, one's feet touch the ground."—Foucher, *Iconographie*, *Œt*, n. 5.

सुमित्रादिप्रवृत्तेः । दूरं विहारितसुखं । प्रसन्नपादं भुञ्जीतस्य-
प्रादं बद्धाधारोदये सति नासीत् । दावपि बाह्व समनेकसिन्
काखे न मर्दयेत् । कममर्दने न दोषः । सति प्रत्यये ॥

नैकयान्धस्त्रिया कुर्याद्यानं शयनमासनं

एकया अद्वितीयया अन्यस्त्रिया । गृहिप्रजितयोरिद- 5
मिह साधारणमित्यन्यपक्षं । न कुर्याद्यानादि ॥ संक्षेपेण
संकस्य दर्शयमाह ।

लोकप्रसादकं सर्वं दृष्ट्वा पृष्ट्वा च वर्जयेत् ॥ ८३

लोकानां यत्प्रसादजनकं न भवति तत्सर्वं दृष्ट्वा प्राप्ते यव-
हारे वा । पृष्ट्वा विज्ञानं । वर्जयेत् । अनेनैतद्दर्शितं भवति । 10
दृष्टेऽपि यद्वा[धा]करमेवविधं तद्वर्जयेत् । आपत्तिर्भवतीति ।
यदुक्तं ।

रत्नमेवे जिनेनोक्तमेव संक्षेपसंवरः ।

येनाप्रसादः सत्त्वानां तत्त्वमेव परित्यजेत् ॥ इति

1 Tib: cag-cag-la-sogs...

2 See a cognate precept, Manu, IV, 33—mardana—gñe-ba, mñe-na.

3 Accord. to Tib. the clause: "sati pratyaye" refers to the Com. of the following stanza.

4 Tib.: byon-pa mal stan gñas dag tu.—Op. Dhammapada, 185: pāṇāṇaṃ sayanaśanam: secretus cubandi locus; and ref. in loc.

5 Op. Gītās. 125, 13.

6 Vajracched: 28. 13 (P. W.)

7 Tib. gñas gñod-pa byed-paḥ rnam-pa de-lta-bu.

8 Gītās. 124, 13.—The 12th Kārikā.

9 Gītās has: vīvarjayet.

‘यथाह । कतमे च [ति] बोधिसत्त्वसमुदाचाराः । यावदिष
 बोधिसत्त्वो नाध[ः]क्षाने^१ विहरति । नाकाखे । नाकाखे भाषी
 भवति । नाकाखज्ञो भवति । नादेग्रज्ञो भवति । यतोनिदा-
 नमस्यान्तिवे सत्ता अप्रसादं प्र[ति]वेदयेयुः^२ । च सर्वसत्तासु-
 ५ रचया आत्मनश्च बोधिसंभारपरिपूरणार्थं सम्यगीर्यापयो^३
 भवति । मृदुभाषी । मन्दभाषी । असंशर्गवज्रसः । प्रविवेकाभि-
 मुखः । सुप्रसन्नमुख इति ॥^४

न बोधिसत्त्वेनावमन्यना^५ क चिदपि कर्तव्येत्याह ।

नाङ्गुल्या कारयेत्किं चिद्वक्षिणेन तु सादरं ।

१० समस्तेनैव हस्तेन मार्गमध्येवमादिशेत् ॥ ८४

एकया अङ्गुल्या तर्जन्यादिकया न किं चिदुपदर्शयेत् ।
 अपि तु समस्तेन समयेणैव हस्तेन । दक्षिणेन । न वामेन ।
 मार्गमपि कथयेत् । आस्तां तावत् ‘सगौरवमन्य[57^b]दस्तु ॥
 लोकाप्रसादनिवारणायाह ।

१५ न बाङ्गुलक्षेपकं कं चिच्छब्दयेदल्पसंशये ।

अच्छटादि तु कर्तव्यमन्यथा स्यादसंहतः ॥ ८५

1.1 *Qikāḍa*. 124, 15-19.

2 *Ibid.* nāsthāne; Tib. : gnas-dma-ba-na.

3 Ms : pravidaseyuh (da erased). Tib. : smra-ba.

4 *Qikāḍa* has : sampanneryāpatho..., probably correct as the *g* of samyag is written by a secondhand in our Ms.

5 Cp. *Qikāḍa*. 9. 7, 92. g.

6 Tib. : agauravam, fairly probable.

न भुजमुत्थिष्य कं चिदाहयेत् । अक्षप्रचोभनतारतम्ये ।
महति पुनरदोषः ॥ अष्टादिशब्दं तु कुर्यात् । तदकरणे
ऽवमाहितचारितायामसंहृतः स्यात् । एतावता औद्धत्यपरि-
हारो ऽपि दर्शितो भवति ॥ ^१ च हि शब्दां परिकल्पयन्नेवं परि-
कल्पयेदित्युपदर्शयन्नाह ।

5

नाथनिर्वाणशय्यावच्छयीतेप्सितया दिशा ।

संप्रजान्नक्षयूत्यानः प्रागवश्यं नियोगतः ॥ ८६

भगवतो महानिर्वाणशय्यामिव शय्यां परिकल्पयेत् । अभि-
मतया दिशा शिरो विधाय दक्षिणेन पार्श्वेन । पादस्योपरि
पादमाधाय । दक्षिणं बाहुमुपधानं^१ कृत्वा वामं च प्रसार्य । ^{१०}
जङ्घोपरि निवेश्य । शीवरैः सुसंहृतकायः^२ । कृतः । संप्रजा-
नानः । उत्थानसंज्ञी । आसोकसंज्ञी । ग्रथितः । ^३ नाशितक-
मिद्धावहृत्^४ । न च निद्रासुखमास्वादयेत् । न च पार्श्वसुखं^५
अन्यत्र यावदे[वै]षां महाभूतानां स्थितये थापनायै । इति ॥
क्षयूत्यानः शीघ्रमेवोत्तिष्ठेत् । न तु जृम्भिकां गात्रमोटनं

^१ On this §, see the *Ratnamegha* quoted in *Gikēśa*, 137, c.

^२ Upadhāna = śāsa = cushion. —Op. *Ādikarmapradīpa*, *Études et Mat.* pp. 203, 230, (*dakṣiṇabāhu-parijāpana*).

^३ So Tib. — *Gikēśa*. has : oīvaraiḥ asaṁvṛtakāyāḥ.

^४ So Ms. ; Tib. : na middhacitta.

^५ *Supra pārṣvā* = glo-ba, here = śāsa-pa.

कुर्वन्नासाकोपहतचिरेण । एतेष्व एव सर्वेष्वपि पूर्वमेव ॥
इदमपरमभिसंख्यं कथयन्नाह ।

आचारो बोधिसत्त्वानामप्रमेय उदाहृतः ।

चित्तशोधनमाचारं नियतं तावदाचरेत् ॥ ६७^१

- 5 आचारः त्रिषण्णीयं । अप्रमेयो ऽसंख्येयः । बोधिसत्त्वप्राति-
मोक्षादिषु प्रदर्शितः । तत्संपादकं प्रथमतः चित्तशोधनमेवा-
चारमाचरेत् । नियतं अवश्यं तथा^२ ॥

सामान्यापत्तिशोधनाद्याह ।

राशिं दिवं च चित्कन्धं चिष्कासं च प्रवर्तयेत् ।

- 10 शेषापत्तिशमस्तेन बोधिचित्तजिनाश्रयात् ॥ ६८

- चिष्कृतो राशिः । चिष्कृतो दिवसश्च । चित्कन्धः^३ । चयाणां
स्कन्धानां पापदेशनापुष्टानुमोदनावोधिपरिणामानां समा-
हारः । चित्कन्धं प्रवर्तयेत् । शेषा मूलाद्या अन्याः । अ[६८]व
वा संचित्य कृता याः प्रतिकृताः । ताभ्यो ऽन्याः कृतिसंप्रमोक्षेण
15 अर्थप्रज्ञानता वा कृताः । तासां प्रथमः प्रतिकरणं तेन चित्कन्ध-
परिवर्तनेन^४ बोधिचित्तस्य जिनाणां च भगवतां समाश्रयणाच्च ॥
एतेन विदूषणासमुदाचारादयो दर्शिता भवन्ति ।

¹ Ms. etc. eva.—Tib. : de dag thams cad kyan...

² See *supra*, V, 17.

³ The abstract (if correct) is new and irregular.

⁴ See the note of BENDALL (*Qikāds*. 171, 8), and *Etudes et Mat.* 214.

⁵ Hdon-pa = hersagen, vorlesen.

धर्मेः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महायत्नः कृतोपचितं पापमभि-
 भवति । क्रतुमेवमुच्यते । अमुतः विदूष्यायमुदाचारेण । प्रति-
 पद्यमुदाचारेण । प्रत्यापन्नियत्वेन । चाग्रवचनेन च ॥ तत्र
 विदूष्यायमुदाचारः । 'समुग्रसं कर्म कृत्वा विप्रतिचाररूपात्- 5
 विनर्षेण प्रापदिग्गता । तदनुष्ठानं तत्समुदाचारः । तत्र प्रति-
 पद्यमुदाचारः । समुग्रसंप्रतिपद्यः समुग्रसं । तत्समुदाचारः ।
 कृत्वाप्यमुग्रसं कर्म समुग्रस्ये कर्मस्यत्यर्थमभिधोगः । तत्र प्रत्या-
 पन्नियत्वं । संवर[समादानादकरणसंवर]कामः । तत्राग्रवचनं ।
 बुद्धधर्मसंवररक्षणमनं । अमुत्सृष्टबोधिसत्त्वता च । च पक्षवत्- 1
 निग्रथेन न प्रपद्यते प्रायेणाभिभवितुं । यस्मिन् नैवेद्य चतुर्भि-
 धर्मेः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महायत्नः कृतोपचितं पापमभि-
 भवतीति ॥

'विशेष[त]स्तु बोधिसत्त्वापत्तीनां शुर्वीणां अच्योनां च देश-
 नाधीपाक्षिपरिग्रह्यायामुक्ता' । ताः शिष्यायमुच्यते ब्रह्मणाः । 15

'सर्वापत्तयो बोधिसत्त्वेन पञ्चविंशतीं बुद्धानां भगवता-

1 See *Gihāḍa*, 100, 6-11. and Additional Notes (reference to A. M. Guiness V. 197).
 2 *Gihāḍa*: akhincanā karmādhyācarati tatraiva ca vipratiskrabahulo bhavati
 tatra prāṇapāyasaṃudhārah kṛtvāpy .... In our Ms. glosses are added to
 with the text.
 3 Ms: ānā-mānāya...
 4.5 *Gihāḍa*, 100, 6.
 5 *Gihāḍa*, 100, 6. Some variants occur: ... ānāpāyasaṃudhārah ...
 thānyā ...

मन्त्रिणे रात्रिं दिवमेकाकिना द्विशयितव्याः । तत्रैवं द्विगना ।
अष्टमेवंगामा बुद्धं शरणं गच्छामीत्यारभ्य यावत्सर्वं शरणं
गच्छामि । नमः प्राक्समुनये तथागताचार्यते सम्यक्संनृदाय ।
नमो वज्रप्रमर्दिने^१ । इत्यारभ्य यावत् ।

५ उपैमि सर्वान् शरणं कृताञ्जलिः^२ ॥

इति विस्तरमुक्त्वा^३ । 'इति हि [५८९] शारिपुत्र बोधि-
सत्त्वेनेमान् पञ्चविंशतो बुद्धान् प्रमुखां कृत्वा सर्वं तथागता-
नुगतैर्मनसिकारैः पापविशुद्धिः कार्या । तत्रैवं पापविशुद्धयः
त एव^४ बुद्धा भगवन्तो सुखान्युपदर्शयन्ति^५ । पेयासं । न तत्^६
१० श्रव्यं सर्वभाषकप्रत्येकबुद्धानिकाधैरापत्तिकौस्तुभस्थानं^७ विशोध-
यितुं बहुबोधिसत्त्वसोपां बुद्धानां भगवतां नामधेयधारणपरि-
कीर्तनेन रात्रिं दिवं चिह्नान्धकधर्मपर्यायप्रवर्तनेन आपत्तिकौ-
स्तुभान्निसरति समाधिं च प्रतिपद्यते^८ ॥

एतस्याकस्मिन् त्रिषासमुच्चये वेदितव्यं ।

१५ उक्तो विदूषसासमुदाचारः । प्रतिपद्यसमुदाचारप्रत्यापत्ति-
वक्ष्ये अपि विस्तरेण त्रिषासमुच्चयादेव द्रष्टव्ये ।

१ Here *Qikṣṣṣ*. has : gurvyo.

२ Ends quotation from *Qikṣṣṣ*. 196, 7.

३ *Ibid.* 170, 19.

४, ५ *Ibid.* 171 1-2.

६ I prefer this reading to the : "tatra ca" of the *Qikṣṣṣ*.

७ Abridged from the *Qikṣṣṣ*.

८ "Tat" wants in the *Qikṣṣṣ*.

९ On *kashṭya*, Prof. BENDALL refers to *Qikṣṣṣ*. p. 148; *Ellī kakusa*; *Mhv* III, 175, 9.

१ चार्थैर्भेषजमोक्षे तु बोधितो न पापविहङ्गितः ।
तद्योक्तमेव प्राक् १ ।

जिनाग्रथात् पापविहङ्गौ सुकरिकावदानमुदाहार्यं १ ।

ये बुद्धं ग्रथं ध्यान्ति न ते गच्छन्ति दुर्गतिं ।

प्रहाय मातृधान् काथान् दिव्यान् काथान् लभन्ति ते १ ५

एवं धर्मे बंधं चाधिकात्य पाठः १ । अनेन चाश्रयवत्सुतं ॥

पुनरनियमेन दर्शयन्नाह ।

या अवस्थाः प्रपद्येत स्वयं परवशोऽपि वा ।

तास्ववस्थासु याः शिक्षाः शिक्षेत्ता एव यत्नतः ॥ ६६

स्ववमात्मना पराधत्तो वा सत्तार्थक्रियायां प्रवृत्तः ॥ किं १
पुनरेवमनियमेनाभिधीयत इत्याह ।

न हि तद्विद्यते किं चिद्यन्न शिक्ष्यं जिनात्मवैः ।

न तदस्ति न यत्पुण्यमेवं विहरतः सतः ॥ १००

यस्मात् सर्वाकारं सर्ववस्तुतत्त्वमधिगम्य सर्वेषां श्रितसुख-
विधानार्थं उद्यमद्विर्बुद्धतैः न तदस्ति किं चिद्यन्न शिक्षि- १५

१ *Gītā*. 177, 14.

२ *Supra*, ad I, 10, 14.

३ *Gītā*. 177, 10-14.

४ See *Ādikarmapradīpa*, p. 187 and *Divyavadāna*, p. 195-205 (with the reading: *kāyān upāsate*).—*Op. Samyutta N. I.*, p. 27, *Samaṅgalavil. I.*, p. 293, *Jātaka*, I, 9, p. 97.

५ The *Gītā* has: *°kṛtya pāpakṛtyah*. But our reading is confirmed by *Tib.* and *Divydv.*

तस्यैः प्रत्यक्षा चर्माकारः सर्वव्यापकान्तरेः प्रादुर्भावः । मुक्तः
सं॥४८॥भारोऽप्येवं निचरतोऽपर्वना एव साहसः ।

इत्यस्यपि^१ शिवायपदसुखायधारणित्येयाव-

पारंपर्येण साक्षाद्वा सत्यार्थं नान्यदाचरेत् ।

5 सत्त्वानामेव चार्थाय सर्वे बोधाय नामयेत् ॥ १०१

अन्ततः स्वयमाहारादिक्रियया परप्रेरकत्वात् स्मरणपरकत-
प्रेरकत्वात् वा । साक्षात् स्वयमेवामिषदानादिना वा । यत्स-
त्त्वानां हितसुखहेतुर्न भवति । तत्र कुर्यात् कारयेद्वा ॥ न
चैतदेव केवलम् । किं चित् । यस्यानामेव संसारदुःखपतितानां
१० ततो निःशरणाय । सर्वं कुप्रसूचमनुत्तराणां यन्मकुसुमोष्ठी
परिणामयेत् ॥

एतावता शोकदयेन पुण्यवृद्धिरपदर्शिता भवति ॥

षडुक्तं । कस्यापि निधानस्य गतिरिति । तदाह ।

सदा कस्याहमिषं च जीवितार्थेऽपि न त्यजेत् ।

15 बोधिसत्त्वप्रसाधनं महायानार्थकोविदं । १०२

कथाधर्मसमुद्भवनिःशेषप्राप्तिसद्वे निषमवाधारो
यत्नः । तत्प्राप्तोचितविप्रवाग्नमममोतो ऽपि न लभेत ॥

1 Tib. balab-pai gñi rgyu bdi yab.

* Tib. : brgyud-nas pho-ka...

³ The third page of the 6th Karik of the Qiyas—Op. Quas. 24, n. (Santearjanit), and 41, n. (Sutranit or Sadeqjanit).—Iqra 24 Y. 1, n. 1, 13.

कक्षाचमिषाद्युपमाह । प्रसापरिणिताप्रमाणाद्युपमाह ।
 यदाप्रहितपरिवर्तनेदिताः । यद्युपमाह ।
 मिषं मिषो बोधिवत्नेन महावत्नेन चावधीवं न तन्महावत्ति
 जीवितचेतोरिति ॥

अपरित्याज्यस्य कक्षाचमिषस्य कक्षाचमाह । बोधिवत्-
 त्रिचसंखरे व्यवस्थितं । महावागार्थपक्षितं । एतादृशं सुदुर्लभं ।
 कक्षाचमिषस्य पर्युपासनपरिज्ञानार्थमाह ।

श्रीसंभवविमोक्षाश्च शिक्षेद्यद्भवर्तनं ।

श्रीसंभवविमोक्षात् । आर्यगच्छयुषपरिवर्तान् कक्षाचमिष-
 पर्युपासनं शिषेत् वागीचात् । यद्युपमाह । आर्य- 10
 श्रीसंभवेन । क[69]क्षाचमिषसंधारिताः [कुचपुत्र] बोधिवत्ता
 न पतन्ति दुर्नेतिषु । चापत् । संघोदकाः कक्षाचमिषा
 चकरौषाणां । संघिवारकाः प्रमादक्षाभात् । निष्कायचित्ताः
 संघारपुरात् । तस्यानर्हि कुचपुत्र एवंमनविचारानतिमयमेव

¹ See *supra*, p. 22, note 2.

² *Qikāts*, 37, 19, where the परिवर्तन is not named in the text. (*Qik.* XXX, pp. 406, 444).

³ *Qikāts*, 41, 19.

⁴ *Qikāts*, 34, 15-20, 6. See the notes of the Editor on *sampravādhana*, *lokādāna*, *rajaśraṇa*.

⁵ Three lines are omitted in our text.

⁶ So the *Qikāts*, Ms. The Hodgson-Ms., *sambodhanant*—Tib. *Khod-pa, chud-pa, sayabodh*.

⁷ *Manuśaṅka*, same reading in the *Qikāts*, Ms. The Editor reads *Manuśaṅka* with the Hodgson-Ms. But Tib. *han*... *bya-ba* *gnyan* *chud-pa*.

- कक्षाणमिषापुपसंकमितव्यानि । इथिवीवमचित्तेन सर्वभारी-
 इहनापरितसनतथा । वक्ष्यमचित्तेन अभेद्याप्रथमतया । चक्ष-
 वावमचित्तेन सर्वदुष्कासंप्रवेधनतथा । लोकादावमचित्तेन
 सर्वकर्मसमादानाविजुगुप्सनतथा । रजोहरषमचित्तेन माणा-
 5 भिमानविवर्जनतथा । क्षानमचित्तेन गुहभारनिर्वाहनतथा ।
 'अश्रमचित्तेन [चक्रुधनतथा । गौमचित्तेन] गमनागमना-
 परितसनतथा । सुपुचसदृगेन कक्षाणमिषसुखवीक्षनतथा ।
 आत्मनि च ते कुक्षपुचातुरसंज्ञोत्पादयितव्या । कक्षाणमिषेषु
 च वैद्यसंज्ञा । अनुशासिनौषु^१ भैषज्यसंज्ञा । प्रतिपत्तिषु व्याधि-
 10 निर्घातनसंज्ञा । आत्मनि च ते कुक्षपुच भीरुसंज्ञोत्पादयि-
 तव्या । कक्षाणमिषेषु शूरसंज्ञा । अनुशासिनौषु^२ प्रहरषसंज्ञा ।
 प्रतिपत्तिषु ग्रन्थनिर्घातनसंज्ञा ॥^३
 अदुःखं । सूत्राणां च वदेवणादिति^४ । तदुपदर्शयितुमाह ।

एतच्चान्यथ बुद्धोक्तं ज्ञेयं सूत्रान्तवाचनात् ॥ १०३ ॥

- 15 एतदिह शास्त्रे प्रतिपादितं । अन्यथदिह गीतं । बुद्धेन

1.1 *Qikpās.* : sarvabhāravahana^o : but our Ms. is corrected by a second hand. —*tas* (utkṣepa) *Dhātup.* 26, 103. (P. W. s. voc. ; op tams) *Qikpās.* Ms. has 'tasyānatayā, more probable : See notes of BENDALL, in loco and ad 25, 7. (CHILDERS paritassanā).

^१ So Ms. ; but Tib. (Khyi) agrees with *Qikpās.* Read : *Qvasamnoittana.*

^२ *Qikpās.* *Qāsaniṣu*, cf. V. 30, 74.

^३ So Ms.

^४ Ends quotation from *Qikpās.* 26, 4.

^५ Cp. *supra* V, 1 and p. 166, n. 8.

भगवता बोधिसत्त्वानां करणीयत्वा निर्दिष्टं । तस्मात्सूत्र-
नार्थपरिचयाद् वेदितव्यं । एतदेव दर्शयति

शिक्षाः सूत्रेषु दृश्यन्ते तस्मात्सूत्राणि वाचयेत् ।

शिक्षा बोधिसत्त्वानां हेतोर्पदेयसत्त्वाः । सूत्रेषु महायान-
सूत्रान्त्येषु रत्नमेधादिषु^१ । य[60^a]त एवं तस्मात् ॥ इदं तु ४
विशेषनिर्देशमाह ।

आकाशगर्भसूत्रे च मूलापत्तीर्निरूपयेत् ॥ १०४

आर्याकाशगर्भसूत्रे चरित्रस्य मूर्द्धाभिविक्तस्य पञ्च मूला-
पत्तयो निर्दिष्टाः । तथा सामान्येन एका मूलापत्तिः । तथा
आदिकर्मिकस्य बोधिसत्त्वस्याष्टौ मूलापत्तय इति^२ । तथा च
तत्तोलं ।^३ पञ्च कुशपुत्र चरित्रस्य मूर्द्धाभिविक्तस्य मूलापत्तयः ।
याभिर्मूलापत्तिभिः चरित्रो मूर्द्धाभिविक्तः सर्वाणि पूर्वाव-
रोपितानि कुशसमूहानि ज्ञाययति^४ । वस्तुपत्तितः पराभितः^५
सर्वदेवमनुष्यसुखेभ्यः^६ अपायगामी भवति । कतमाः पञ्च ।

^१ *Qikāśa*. 7, 12, 17, 8, etc.; *supra* IV, 48.

^२ *Op. infra* 160, 12; *Qikāśa*. 10, 14.

^३ *Qikāśa* 59, 10-15. The text has: *pañca imāḥ*.

^४ On this word, see the note of the Editor.—Our Ms. has the easier reading: *gamayati*; but Tib. agrees with *Qikāśa*.

^५ So our Ms.; and the *Qikāśa*-Ms. *infra*; here *pārājika* (see. *Pratimokṣa*, p. 3).

^६ *Qikāśa*. has: "°mukhebhyaḥ," but *op.*, p. 60, 12, 61, 8 and Tib.: *bdā ba*.

[च.] कुचपुत्र चण्डो मूर्खो भवतिः । यो विषयं गच्छेत् तत्र चण्डरति
वाचिकं वा पातुर्द्विज[धर्म] विधातितं वा । [चण्ड] वा] अप-
हरति शरयति वा । इत्थं प्रथमा मूलापत्तिः ।

‘एवं विधानभाषितधर्मप्रतिषेधात् । द्वितीया ।

- 5 प्रप्रवित्तं प्रीयवतो दुःप्रोक्तं वा कायावापहरणात् ।
महत्प्रकरणात् । कायप्रचारात् । चारके प्रसेपात् । जीवित-
विचोचनादा । तृतीया ।

पञ्चानन्तर्धन्यतमकरणात् । चतुर्थी ।

मिथ्यादुष्टेः । द्वात्रिंशत्प्रसक्तमपचयमादानात् । परधमा-

- 10 दा[प]नादा । पञ्चमीति ।

तथा सामभेदादिकरणात् सर्वेषां साधारणी चेका ।

‘तन्मोक्षं । आदिकर्मिकाणां महापाण्यप्रक्षितानां कुच-
पुत्राणां कुचदुहितृणां चादौ मूलापत्तयः । आभिर्मुखापत्तिभिः
सङ्गिता आदिकर्मिका महापाण्यप्रक्षिताः सर्वाणि मूर्खो-

- 15 प्रितानोत्थादि पूर्ववत् । कतमा [60^b] चट्टी । ये यन्माः पूर्व-
दुचरितवैतुना चक्षिन् क्षिप्ते पञ्चकवाचे लोक ‘उत्पद्यते

1 *Qikāṣa*, : kulaputro mārddhābhikṣita.

2 *Op. Qikāṣa*, p. 68 19.

3 *Ms. cāstardīṣam*; I follow the Tib. (...dgs hḍan-la phul-ba bphroṅ-gam)—
Sāṅghika = cāstardīṣam, according *MINAYEFF, Recherches*, p. 121.

4 Ends the quotation *Qikāṣa*, 59, 19.

5 The following freely abridged from *Qikāṣa*, 59, 19 60, 2.

6 *Op. infra* p. 162, I. 11 : *apapaṇṇāṇa*.

7 *Ex. conj.* : *ekī*.—This distinction is not clearly marked in the *Qikāṣa*.

8 *Qikāṣa*, 60, 2, 64, 12.

9 *Ibid.* : *apapaṇṇā* (better reading).

पवित्रं पुरोहितामात्यपञ्चायैः से विप्रैः दक्षिण
पदयोः प्राङ्मुखं स्त्रीभिः वा पश्चाद्विप्रप्राङ्मुखं वा प्रयत्नः

इत्य तै[61-]भ्य एवोपनामयन्ति । ते च चरिका उभये ऽपि
मूलापत्तिमापद्यन्ते । इत्थं यत्तमी ।

धर्माधर्मविवादापूर्व^१ प्रज्ञाप्रवचनान् तन्मूलाचारविप-
क्षानां सत्कारात् 'प्रज्ञाधिकानाहुपभोनपरिमोगाश्चम्य परि-
४ क्षामनात् । उभये ऽपि मूलापत्तिमापद्यन्ते । इत्थमहमी ।

आद्यां च मूलापत्तीनां सुखपदार्थं ब्राह्मकारोपदर्शिताः
संयत्कारिका उच्यन्ते^२ ।

रत्नप्रवचनरथाद् आपत्पारान्तिका मता ।

सद्धर्मस्य प्रतिषेधाद् द्वितीया मुनिनोदिता ॥

१० दुःश्रीलक्षापि वा भिक्षोः काषायसौम्यतादनात् ।

चारके वा विनिषेधाद् अप्रमत्तावनेन च ॥

पञ्चानन्तर्षकरथान् भिक्षादृष्टिपदे च ।

यामादिभेदनाद्यापि मूलापत्तिर्भिन्नोदिता ॥

शुद्धतायाश्च कथनात् सन्निवृत्तबुद्धिदु^३ ।

१५ प्रिताने बुद्धप्रक्षितानां तु^४ संवोधेर्विभिवर्तमानात् ॥

इत्युक्ते प्रातिमोक्षं परित्य[१]ज्य महायाने निश्चीननात् ।

प्रिययानं^५ न रागादिप्रज्ञायावेति वा यद्वान् ॥

१ Earlier hand : vivāṣṇāṇāṃ; Tib. : ba-log-naa. — *Qikāds.* (60, 20) has : viheṣṭhaṇā.

२ Tib. : fams-par byed-pa rnam-s-kyi.

३ *Qikāds.* 66, 15—67, 15.

४ Tib. : blo-abyah-ma-byas-aṅgāddhikṛtabuddhiḥ.

५ *Qikāds.* : vā.

६ This expression, if not new, seems to be rare;—It is, of course, the Grāvaka-yāna opposed to the "bodhisattva" or "mahāyāna"—See Chap. IX. 41, 45, where the theory of Qāntideva is, by no means, different.

परेशं प्रपन्नस्तपि पुनः कुरुष्वकाग्रमात् ।

परमं वगतो साभवत्कारणोक्तहेतुना ॥

¹ गन्धोत्पत्तिकोऽस्तीति निमित्तैव कथनात् पुनः ।

दक्षामपेक्षा ममत्वात् दक्षादा शरण्यपथात् ॥

गृहीतादीपमानं वा ग्रमपत्त्यावनात्पुनः² ।

5

प्रतिबन्धोन्मोहं च स्वाध्यायिषु निवेदनात् ॥

मृष्टा आपन्नयो द्योता महानरकहेतवः ।

आर्यसाकाग्रगर्भस्य सन्ने देय्याः पुरः स्थितैः ॥

बोधिचित्तपरित्यागाद् वाचकायाप्रदानतः ।

तीव्रमात्सर्वसोभाभां क्रोधादा स[61^b]त्पताडनात् ॥

10

³ प्रसाद्यमानो यत्नेन यत्नेषु न तितिक्षते ।

क्षेत्रात्परासुहृत्वा वा सङ्गर्माभासवर्धनात् ॥ इति ॥

तस्मिन्निव सूर्ये बहुदूरस्थमावासात् ॥

त्रिषासुसुचये ऽपि बोधिसत्त्वानां करवीचसुपदिष्टमिति

तदपि निरूपणीयमित्याह ।

15

त्रिषासमुच्चयो ऽवश्यं द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः ।

¹ On the technical meaning of *kaṇṭh*, Cp. WASSILIEFF, p. 104.

² = ratnatrayasyāt.

³ *Qikāḥ*. : gamathe t°.

⁴ So *Qikāḥ*.; Tib. : yab-dag h'jog-pal loṅs-spyod-rnams/ kha-ton byed-la sbyin-pa-rnams.

⁵ So *Qikāḥ*.—Our Ms., being illegible, has been corrected by a second hand : prasādyamānasya punah sativasya...

⁶ *Qikāḥ*. 24, 11.

⁷ Mīnasev ! draṣṭavyas tu.

विकारेण समुच्चारा यस्मात्तत्र प्रदर्शितः ॥ १०५ ॥

त्रिषासमुच्चारी ऽपि साकक्षेणैभिरेव कृतः । व्यवस्थं निवर्त्तेन ।
 ब्रह्मणः पुनः पुनरवकृत् । अभ्युपनीय इति भावः । कुतः
 यस्मात् । यती बोधिसत्त्वानां । आचरयमाचार इति कर्त-
 ६ यता । तत्र त्रिषासमुच्चारे । विकारेण मन्वयेन । प्रदर्शितः
 विषयहीनत्वं प्रकाशितः । तस्मात् ॥

यदि तस्माद्भावेऽग्रन्तिः । तदा

संक्षेपेष्टाय वा तावत्पश्येत्सुचसमुच्चयं ।

नानासूत्रैकदेशानां वा समुच्चयनेभिरेव^१ कृतं संक्षेपेष्ट
 १० पश्येत् । व्यवसोकचेत् । गन्वतो ऽर्थतो वा । अथापि पूर्वकमेव
 प्रयोजनं ॥ यदि वा

आर्यनागार्जुनावहं द्वितीयं च प्रयत्नतः ॥ १०६ ॥

आर्यनागार्जुनपादेर्निबद्धं द्वितीयं त्रिषासमुच्चयं^२ सुपसमुच्चयं^३
 च पश्येत्प्रयत्नतः आदरतः । यदिच न दृश्यते तत्तत्र दृश्यत
 १५ इति भावः ॥

निवर्त्तेन त्रिषादग्नेऽपि साकक्षेण सर्वेषां सुपयोगमाह ।

^१ Tib.: mdo-rnams-kun-las-badu-ba. See TIRANĀṬHA, 106, WASSILJEFF, p. 208. mdo-kun-bdus (Tandj. Vol. XXV).

^२ Tib. bdag-bid-kyid, —Sambhaya, according to Tib., refers to kṛtām.

^३ Tib.: gsuṅ (Ac. Res. XX, 479; Byangab, 17, m).

^४ Nothing as yet is known from Tib. sources about a *Gītā* by Nāgārjuna. —See BENDALL'S Introduction to his edition of the work —*Divyā-śāstra* —to *Śāstras*, according to Tib. and to the Text —see the *Śāstras* by Nāgārjuna, Tandj. Māo XXX, 165-244.

यतो विचार्यते यच्च यदेव च नियुज्यते ।

तद्योच्यविचारयार्थं शिष्यां दृष्ट्वा समाचरेत् ॥ १०७

यतो वेचादकरवीचाप्रियार्थते । न करवीचनेतदिति
प्रतिषिध्यते । यच्च शिष्यासमुच्चये सूचस्तुच्चये वा । यदेव यत्
कर्तव्यतया नियुज्यते विधीयते । तद्यचिद्वं विहितं वा ।
लोकानां चित्तमाग्रयः । तच्च रचार्थं । तच्च वा विकोपि^१ न
स्यात् । शिष्यां दृष्ट्वा शिष्यासमुच्चयादिषु । प्रतिपादं समाचरेत् ।
यच्च यच्च वा युज्यते तच्च [तथा यच्च] चरेत् । [६२०] 'यच्चयार्थ-
संमुद्रव्यचारसापत्तिकव्यवस्था स्यात् ।

एतावता चात्मभावश्च शुद्धिराख्याता^२ । यदाह ।

10

'आत्मभावश्च का शुद्धिः पापक्षेत्रविशोधनं ।

संयुक्तोत्तनुसारेण^३ यत्नाभावे तपायनः । इति ।

चतुर्थं । यदा कृतिसंप्रजन्मशरिणा भवितव्यमिति । ततः
कृतेः खगाद्यैव खरूपं प्रतीतं^४ । संप्रजन्मश्च तु न प्रापते
कीदृशमिति । तत्खरूपप्रतिपत्तये प्राह ।

15

एतदेव समासेन संप्रजन्मस्य खरूपं ।

यत्कायचित्तावस्थायाः प्रत्यवेक्षा सुदुर्मुहुः ॥ १०८

¹ L³, M. : nirvāryate. (Tib. : bkag, balog) : Min. nirdhāryate.

² New, but known from *Qibds.* (Tib. : hkhruṅ-pa).

³ Ms. quite illegible, but Tib. : the-śān-kyi don-la smoha-pa-ni ltaṅ.

⁴ See *V*, 1 where occurs "godhana" instead of *quddhi* (cp. *Qibds.* 100, 2).

⁵ The 10th Kirika. See *Qibds.* 100, 2-3, and *supra* note of IV, 21. This line is quoted from the *Qibds.* by Dipaṅkara (Atiśa) in his *Bodhicaryāvatāra* (Tanj. M. XXXI, 300a—O. L. "Buddha").

⁶ *Qibds.* but *śān-buddhi-kyi don-la smoha-pa-ni ltaṅ*.

⁷ Tipp. : *śān-buddhi-kyi don-la smoha-pa-ni ltaṅ*.

यत्कायमस्यास्यचित्तवसायाश्च सर्वथायत्रेण प्रत्यवेष्टा निरु-
पणं सर्ववारं यथा प्रतिपादितं प्राप्नु ॥ सर्वमेतदुक्तत्रिषा-
कौश्र्यं कर्मणा निष्पादयितव्यं न वचनमात्रेणेति^१ निश्चयमधि-
तुमाह ।

५ कायेनैव पठिष्यामि^२ वाक्पाठेन तु^३ किं भवेत् ।

चिकित्सापाठमात्रेण रोगिणः किं भविष्यति ॥ १०६

मनःपूर्वगमत्वात्कायव्यापारस्य । सोऽयमेव प्रतिपादितः ।
प्रतिपत्त्या सर्वं संपादयिष्यामि^४ । न तु शब्दमात्रबोधवशा
निष्कलत्वादिति बोधिसत्त्वेन यतितव्यं । कथमिव । वैद्यक-
१० शास्त्राध्ययनमात्रेण तत्किञ्चामकुर्वतो व्याधिप्रसाद्य किं फलं
निष्पद्यते । तावन्मात्रेण रोगस्य तस्माद्विनिवृत्तेः । न किं
चिदिति भावः । तस्मात्सर्वमेतत्किञ्चानुष्ठानेन निष्पादयितव्य-
मिति ॥

इति प्रज्ञाकरमतिक्रतायां बोधिसत्त्वावतारपञ्चिकायां

पञ्चमः परिच्छेदः^५ ॥

^१ Tipp.: sarvam etat karmapā samphādayitavyam . nādhyaṇasāreṇa bhavitavyam iti.—Op.: estote factious verbi...

^२ Op. *Dhammapada* 259: dhammaṃ kiyena paṇatti—he observes the law in his acts, but cp. M. MULLER, *in loc.* and SMART, *J. As.*, Sept. 1898, p. 216 (Ms. Dutreuil de Rhins :...dhamu kaena phasāi)—Tib. has : lus-kyi [s] hdi-dag spyad-par-byā i thaig tsam brjod-pas...

^३ See. *Mānasa*; M.: ca.

^४ Op. ad I, 17: prastipattivikala, *sāra, caryāvikala.

^५ So Tib.—The Mss. and Tib. translation of the Text have : sarvaprājñāya-
rājasaṃ pāṇasaṃ...; but M. has : cūḍapāramitā.

प्रज्ञाकरमतिज्ञतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां आन्तिपारमिता षष्ठः परिच्छेदः ।

तदेवं वज्रधा ग्रीकविशुद्धिं प्रतिपाद्य । आत्मभावादौर्ग
रचां शुद्धिं च प्रतिपाद्य । शुभविशुद्धिं प्रतिपादयितुं । जयोक्तं

अमेत अतमेवेत संमयेत वनं ततः ।

समाधानाय युज्येत भावयेदशुभादि^[62]कं ।¹

इत्येतच्चाभिधातुमुपक्रमते सर्वमित्यादिना ।

5

सर्वमेतत्सुचरितं दानं सुगतपूजनं ।

ज्ञातं कल्पसहस्रैर्यत्प्रतिघः प्रतिहन्ति तत् ॥ १

सर्वमेतदिति ग्रीकसंवरसमादानप्रसूतं । सुचरितं सुप्रसूतं
कर्म । दानं चिविधं² । सामान्येन । सुगतपूजनमपि चिविधं³ ।

ज्ञातं उपार्जितमनेकैः कल्पसहस्रैर्यत् । तत्सर्वं प्रतिघः सत्प्रविदेवः 10
प्रतिहन्ति निर्देहति वज्रिखय इव हृष्यमंघ्रातं ।

¹ This stanza is the 20th Kārikā of the *Gīṭāsamuccayahārikā* (see Prof. BENDALL's Introduction to his edition of the *Gīṭā*.) and occurs *Gīṭā*. 179, 5-10, where each part of the sentence (called "kleśaṇuddher uddeśapadāni") is followed by a short commentary.

Op the stanza, *supra* 92 7. (4th Kārikā).

² Māṇava has: karma°, but L², M. Dev.: kalpa°, and Tib.: baḥal.

³ *Dharmasamgraha* QV—*Gīṭā*. Chap. XIX.

⁴ So far as I know, there is no exact reference to this classification. Pāṇi is said to be saptavidhā (*Dharmas*. XIV).

‘कार्यमनुनीयिणीयितव्ये’ वाच । प्रतिपत्तिः प्रतिपत्तिः इति मनुष्यैः कथ्यमानैः पथितं कुग्रहं प्रतिदन्ति । तेनीयते प्रतिपत्ति इति ।

‘कार्यवर्वादिवादिना पथते’ । पथ्यते^१ भिद्यते इति भिद्यते वेगमनुसृत्यैः सर्वाङ्गेन प्रविपत्तं चित्तमभिप्रायदत्तं । एवं भदन्त । अनेन भिद्यते भिद्युषा यावती भूमिराकाशाः । अथस्तुरङ्गीतिपीजनवदद्यादि यावत् काश्चनवचनमन्त्राणां च यावन्तो वासिकाः । तावन्त्यनेन भिद्युषा चक्रवर्तिराज्यवदद्यादि परिभोक्तव्यानि । यावदयावत्तुपाक्षिर्येन भगवन् तेनाश्चक्षिं प्रथम्य भगवन्तेतद्वोचत् । यदुक्तं भगवता । अथ भिद्योरेवं महान्ति कुग्रहमूल्यानि । कुपेमानि भगवन् कुग्रहानि तदुक्तं परिच्छेदं पञ्चादामं गच्छन्ति । नाहसुपाक्षे एवं चतिसुपहतिं च यमनुपस्थानि यथा [यमनुपहारी]^२ यमनुपहारिणीतिवे दुष्टचित्तसुत्पादयति । ततोपाक्षे इमानि महान्ति कुग्रहमूल्यानि तदुक्तं परिच्छेदं पञ्चादामं गच्छन्ति ।

1-1 = *Giles*. 149-1.

2 *mañjari* is wanting in *Giles*, but confirmed by our Tib. version.

3 = *Giles*. 149, 150-150, 1.

4 So Ma. — *Giles* — Ma. has: “*vidānām* on *pathyate*. Prof. BANERJEE, from Tib.: “Read “*vidānām* (P)” — According to his Tib. version, I should read “*vidānām* api *pāthāt*.” But our Tib. gives the correct equivalent of *pathyate*: *gush-te*; the plural sign (*ramas*) is wanting.

5 *Giles*.: *payadham*.

6 Op. the reading of *Giles*. — Tib.: *gush-te gush-te pa-in shing-pa-lu-lu-pa* — read: *thugs-pa* (= *mañjari*, according to Fournier).

7 Wanting in Ma., but our Tib. confirms the *Giles*.

तस्मात्तर्जुपाद्ये एवं त्रिष्विधं : कदाचनूपायादिति त्रिं न
प्रदीयिष्यामः । प्रागेव चर्चि[७७-]ज्ञानके काच इति ।
अत एव चाह ।

न च देवसमं पापं न च क्षान्तिसमं तपः ।
तस्मात् क्षान्तिं प्रयत्नेन भावयेद्विविधैर्नयैः ॥ २ ॥

न च देवेभ्य समं पापमशुभं । पुण्याभिभवहेतुरस्ति । न च
पान्था तितिचरा समं तुल्यं तपः । सुमहत्परिभ्रमवाध्यता-
शुद्धं । अत एव तस्मात् । क्षान्तिं यमां सर्वतात्पर्येण भावये-
द्विधेत् । विविधैर्नामाप्रकारैरुपायैर्वक्ष्यमाहेः ।

दृढधर्म एव देवस्य दोषान् दृढतपयेषोपदर्शयन्नाह । 10

मनः शर्मं न गृह्णाति न प्रीतिसुखमश्रुते ।
न निद्रां न धृतिं याति देवशल्ये हृदि स्थिते ॥ ३ ॥
पूजयत्यर्थमानयान् येऽपि चैनं समाश्रिताः ।
तेऽप्येनं हन्तुमिच्छन्ति स्वामिनं देवदुर्भगं ॥ ४ ॥
सुहृदोऽप्युद्विजन्तेऽस्माद् ददाति न च सेव्यते । 15
संक्षेपाभास्ति तत्किं चित्प्रोधमो येन सुस्थितः ॥ ५ ॥

1 Cp. *infra* ad VI, 51; Div. Av. 197-15; *Prasāda* 418.

2 Cp. *Dhammapada* 124.

3 *Minore*: samam; Tib.: si-ha = Dev. sama.

4 Cp. *Gītā* 205-15.

5 Cp. *Aguttara*, IV, p. 96; *Sālimā* subhāṣa on parivajjanti, *Indra* 100.

असं प्रथमं न गृह्णाति नाश्रयते । अतुपशान्त एव सदा
 देवानसप्रव्यसितत्वात् । न प्रीतिमुखं घौमनससुखमश्रुते ।
 आश्रोति । तेनेवाकान्तत्वात् । न मित्रां न भृतिं चित्तसुखं
 लभते । कायचित्तसंतापकारिणि देवशस्त्रे हृदयनिवाशिनि ।

5 पूजयति सत्करोति आभसत्कारैर्यान् । येऽपि चानु-
 जीविनः । एवं देविणं स्नामिगमपकर्तुमिच्छन्ति । किमिति
 देवदुर्भगं अप्रियमिति हेतुपदमेतत् ।

सुखदो मिषाश्चपि । उद्विजन्ते उन्नयन्ति । अस्त्राद्देविषः ।
 दानोन्मुखोऽपि भृत्यवर्गेन सेव्यते नोपगम्यते । किं वज्रना ।
 10 इदमिह संक्षेपेणावधार्यतां । नास्ति तदुपशमकारणं किं चिद्येन
 कोपनः सुखं लभेत ।

चित्तस्य कर्कशावस्था देवः । तस्योद्भूतवृत्तिस्तु क्रोधः ।
 यदग्राह्यादियद्वहणं क्रियते । इत्यनयोर्भेदेऽपि दहोरपि परि-
 वर्तयतया ऽभेदेनैव निर्देशः ॥

15 एवमिह दृष्टधर्मेऽपि देवदोषानवगम्य तत्परित्यागाच्च यम-
 वता भवितव्यमित्याह ।

एवमादीनि दुःखानि करोतीत्यरिसंश्रया¹ ।

यः क्रोधं हन्ति निर्वन्धात् स सुखीह परच च ॥ ६

एवं यथोक्तप्रकारेण दुःखानि जनयति [63^b] यस्मात्

¹ Tib. : Kho-bai dgra-yis de-la-sogs sdug-banal-dag ni byed-pa
 gyur = Krodhāriṇā evamādīni duḥkhāni kriyante.

तस्मात् यः सुखतात्मा । निर्वन्धात् गाढाभिनिवेशात् आरब्ध-
वीर्यं इत्यर्थः । यः सुखी इहलोके परलोके च ।

इदानीं द्वेषोपघाताय तत्कारणमुपहन्तुं व्यवसां कुर्वन्नाह ।

अनिष्टकरणाज्जातमिष्टस्य च विधातनात् ।

दौर्मनस्याशनं प्राप्य द्वेषो हतो^१ निवृन्ति मां ॥ ७ ॥ ५

तस्माद्विधातयिष्यामि तस्याशनमहं रिपोः ।

आत्मात्मीययत्प्रसूते इष्टानिष्टे । आत्मात्मीययोः सुख-
साधनमिष्टं । तद्विपरीतमनिष्टं । इति कल्पनाकृतमेवेतत् ।
न तु परमार्थतः किं चिदिष्टमनिष्टं वा संभवति । तस्मान्
मिथ्याभिनिवेशवासनावशात् । अनिष्टस्य करणाद् इष्टस्य
ओपहन्नाद् दौर्मनस्य मानसं दुःखमुपजा[य]ते । तस्मात्
तत्कारिणि तद्विरोधिनि वा द्वेष उत्पद्यते । इति दौर्म-
नस्यमेव वक्ष्यवद्भोजनं खन्धा खन्धसामर्थ्यः यन् द्वेषो निवृन्ति
मां इति निश्चित्य तत्पुष्टिकारणं च हनिष्यामि प्रचमतः ।
तस्मिन् हते सुखमेव तस्य हननात् । समूहघातं हतस्य पुनर- 15
त्यागोपायः ।

ननु कोऽयमत्यर्थमभिनिवेशो भवत इत्याह ।

यस्मान्न मदधादन्धतद्व्यत्यमस्यास्ति वैरिणः ॥ ८ ॥

¹ So Dev.—Minsev and his Mss.: dr̥ṣṭo—But Tib.: r̥tas-te : überflüssig, fett (SCHMIDT); br̥ta-ba=dick werden; br̥ta-byed-pa=nähren; br̥ta-pa=sphita (FOUCAUX).—nus-pa r̥tas-nas=sambhṛtaçakti (supra ad IV, 45).

अस्मात् मम यथं विद्याय राशिदिवनपरं य किं चिद्वैक्य-
वैरिषः करणीयमस्ति ॥

एवं देवदोषान्निभाय सर्वोपायेन तद्विषयभूतां शान्ति-
मुत्पादयेत् । तत्र शान्तिकविधा धर्ममंगीनिसूत्रेऽभिहितम् ।
5 तत्तथा दुःखाधिवासनाशान्तिः । धर्मनिष्ठाशान्तिः । परा-
कारमर्षशान्तिश्च ॥ तत्र तावदुःखाधिवासनाशान्तिमधि-
कृत्याह ।

अत्यनिष्टागमेनापि न क्षोभ्या मुदिता मया ।

दौर्मनस्येऽपि नास्तीदं कुशलं त्ववधीयते ॥ ६ ॥

10 'दुःखाधिवासनाशान्तिविषयोऽभि[64]ष्टागमप्राप्तदुःखगी-
तम् । इष्टविद्याप्राप्तश्च सुखाभिमुखः । ताभ्यां दौर्मनसं ।
ततो देवो चीनचित्ता वा ।

'अत एवाह चन्द्रप्रदीपसूत्रे । सुखेऽग्निसूत्रः । दुःखे-
ज्वेदुःखमिति ।

15 'सर्वोपायेऽप्युक्तं । य इमे आध्यात्मिकाः शोकपरिदेव-
दुःखदौर्मनसोपायाः । तान् समते अधिवासयतीति ॥

1.1 = *Qikids*, 179, 11; cp. *Dharmasamgraha* UVII.—On the first *Kāṇḍī*, VI, 9-24; on the third, 25-51, on the second, 52. We have: *adhiyāsaṇa*, *infra* ad VI, 22.

2 = Tib.: *chos-la hse-par sems-pai bzod-pa*.

3 So H. Dev.; LS: 'syāpi; Minaev: 'syena nisti.; See Commentary.

4.6 = *Qikids*, 179, 11-12.

5 *Qikids*, *han*: *ḥiṣṭā* ca.

6.6 = *Qikids*, 179, 12-13.

अतो यदि नाम मनः शिरः स्थिते । तदापि न बोधा
न विकोपयितव्या सुदिता मया । सुदिता हि दौर्मनस्य-
प्रतिपक्षः । दुःखागमेऽपि प्रसुदितचित्तस्य दौर्मनस्यानवकाशात् ।
इति दौर्मनस्यनिरासाय सुदिता यत्नेन रक्षितव्या ॥ सुतः ।
दौर्मनस्येऽपि हते दृढविषाते सति नास्तीदृङ् । नाभिषेकितं ५
वेत्स्यति । अयं तु विप्रैः स्यात् । कुशलं पुनरुपपन्नते ।

सुदिता चार्थाद्यमतिदूरे वर्णिता । तत्र कतमा सुदिता ।
या [बुद्ध]धर्माणामनुस्मरणे प्रीतिः प्रसादः प्रामोद्यं चित्त-
स्यानवलोभता अनवमृद्यता अपरितर्षणता । सर्वकामरतीना-
मपकर्षणात् सर्वधर्मरतीनां प्रतिष्ठानं । चित्तस्य प्रामोद्यं ।
कायशौद्धिकं । बुद्धेः संप्रहर्षणं । मनस्य उत्प्लवः । तथागत-
कायाभिगन्धनरतिरिति विशदः^१ ।

किं चेदमविचारयतो दौर्मनस्यसुत्पद्यत इत्याह ।

यद्यस्येव प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किं ।

अथ नास्ति प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किं । १० ॥ १५

यदि चेद्विषातनिवर्तनाय अनिष्टोपनिपातप्रतिवेधाय च
प्रतीकार उपायान्तरमस्ति । तदा दौर्मनस्येन तत्र किं ।

1.1 = *Qibḍa*, 189, 4-7.

² *Qibḍa*, has: yāvad dharmāṇaṁ, Tib.: gaṅ nabs-rgyas.

³ This line occurs in *Qibḍa*, 189, 2; the next one, written in *Qibḍa*, is necessary and is confirmed by Tib. of *Ql*.

तदेवानुष्ठोयतां । अथ नास्ति । तदापि दौर्मनस्येन तत्र किं ।
न किं चित्तप्रयोजनं । उपायाभावात्सर्वथा [७४^b] गतमेतत् । इति
विचार्य दौर्मनस्य निवर्तनमेव वरं ॥

अभ्यासाद् दुःखमबाधकं भवतीति प्रसाधयितुमुपक्रमते ।

5 दुःखं^१ न्यक्कारपादुष्यमयशश्चेत्यनीप्सितं ।

प्रियाणामात्मनो वापि शचोश्चेतद्विपर्ययात् ॥ ११ ॥

दुःखं कायिकं मानसिकं च । इति द्विविधं । तत्र कायिकं
दण्डादिघातजं । मानसिकं न्यक्कारादिनिमित्तं । तत्र न्यक्कारो
धिक्कारः^२ । पादुष्यं मर्मघट्टनावचनं^३ । अथशस्त्राकीर्तिः वैगुण्य-
10 प्रकाशनं । इत्येतत्सर्वमगमिष्यमितं । यदि परेषां शिवं ननु ।
तदर्धमाह । प्रियाणां । आत्मीयत्वेन ये स्त्रीकृताः प्रेमस्नानं ।
तेषामात्मनश्च । दुःखादिकारकस्य पुनः शचोरेतद्विपर्ययात् ।
तस्य दुःखादिकमभीष्टमेव ।

तत्र दुःखावधिष्णुतां तावन्निराकर्तुमाह ।

15 कथं चित्तमभ्यते सौख्यं दुःखं स्थितमयत्नतः ।

दुःखेनैव च निःसारः^४ चेतस्तस्माद् दृढीभव ॥ १२ ॥

1 Nyakkārapāruṣyam for metrical reasons.—Tib.: bzhas dan tshig-rtsub
dan. The Khānti pāramī (Jātaka, I. 22, 24): sammānana-avamānana-kāma.

2 Tib.: han-pa byed-pa.

3 The compound is new.—ghaṭṭanā, from Lexx. only.

4 Tib. has ; sdng-bsnal med-par des hbyun-med=adupkhena tens (duḥ-
khena) apunarbhavaḥ=Without difficulty by suffering is gained the not being
reborn.—According to the Commentary: niḥsāra=das⁵ Herauskommen
=It is by duḥkha alone that one can escape from duḥkha.

महता प्रयत्नेन सुप्रसन्नपञ्चमुपसेव्य कदा चित्कर्हि चित्तु-
दुर्लभं संसारे साश्रवं^१ सुखं लभते । दुःखं तु सर्वदा सुलभं ।
अथल्लसिद्धत्वात् । इति तदभासो न दुष्करः । सर्वदा परि-
क्षितत्वात् । किं च संसारनिःसरणोपायोऽपि दुःखमेव ।
तथापि पापेयरूपतया तत्परिग्रहो युक्त एव । यत एव
तस्मात् । हे चित्त दुःखानुभवनाय दृढीभव । मा कातरता-
माश्रयस्व ॥

अपि चेदं दुःखं महार्थसाधकत्वात् सोढुमुचितं । इति
मनसि कर्तव्यं । इत्याह ।

दुर्गापुचककर्णाटा^२ दाहच्छेदादिवेदनां ।

‘इथा सहन्ते मुक्त्यर्थमहं कस्मात्तु कातरः ॥ १३ ॥

दुर्गापुचकाः चण्डीसुताः । महानवमौसमयादिषु^३ विराच-
मेकाहं वा उपोष्य गात्रदाहच्छेदनभेदनं कुर्वन्तो दुःखां वेदनां
निष्कलमेवानुभवन्ति । तथा कर्णाटदेशादिषु^४ [६५]
दाक्षिणात्या^५ उपरि^६ नामलिखनमात्राभिमानतः परस्परं 15

1 Cp. *Śikṣā*.

2 Dev. : Kārpātā.

3 So M.—Minaev : mūdhā; Tib. has : don-med.

4 Cp. Ācvinaguklanavamyāp devivratam, Aufrecht, *Oxf. Cat.* 285.

5 Cp. Aufrecht, *op. cit.*, dākṣiṇātya, “ācārya,” tantra, karnāṭadeśa (258); Weber, *Vajrasūci*, p. 258; Ronssel, *Cosmologie hindoue* p. 318, from *Bhāgavata-purāṇa* : Bhakti narrates her life to Nārada : “I was born in Dravida, I have grown up in Karpātaka...”

6 Tib. : goh-mai miñ = uttaranāma°; upari = goh-du.

सर्वभागा अनेकानिः कारणाभिर्दुःखमनुभवतो जीवित-
मप्यनुजगति । अहं तु आपराधिनोः परमदुर्लभमुद्भवामनात्
कृतोत्साहः । दुःखैः कक्षात्कारणात् कातरौभवामि ॥

सादितम् । अत्यल्पदुःखं कथं चित्तोदुं प्रक्यते । अत्र-
5 अरण्यनिरन्धेदनादिदुःखं नरकादिदुःखं वा सुखार्थं कथं तु
सोढव्यमित्यत्राह ।

न किं चिदस्ति तदस्तु यदभ्यासस्य दुष्करं^१ ।

तस्मान्मृदुव्यथाभ्यासात् सोढव्यापि महाव्यथा ॥ १४ ॥

आश्वासकक्षादि कौशलादि मृदुमध्यातिमात्रदुःखानु-
10 भवनादि वा । वस्तु न तद्विषये किं चिदभ्यासगोचरो न
भवति । सर्वसेवाभ्यासादात्मसात्कर्तुं प्रक्यत इति भावः ।
यस्मान्नसात् । अत्यल्पतरादिव्यथाभ्यासान्नरकादिमहाव्यथापि
सोढुं ।

यथोक्तं^२ । तथाप्यदुःखाभासपूर्वकं कष्टकष्टतराभासः सिध्यति ।
15 यथा आभासवन्नास्तृणानां दुःखसुखसंज्ञा । तथा सर्वदुःखो-
त्साहेन सुखसंज्ञाप्रत्युपपन्नानाभासात् सुखसंज्ञैव प्रत्युपनिवृत्ते ।
एवं^३ निखन्दफलं^४ च सर्वधर्मसुखाक्रान्तं नाम समाधिं प्रति-
सम्भते^५ ।

1 Op. *Gīṭā*, 180-19, 265-3 and note.

2 S. = *Gīṭā*, 181, 4-11.

3 The reading of *Gīṭā*, is possibly better; *stauri*?, but Tib.: *de-lar-na*.

4 Tib.: *rgyn-mithun-pai hhras-bu yah* ..., According to Foucaux, same translation in *Lalitā*, 54, -(rgyn-ba = arotas, praśāra; mithun-pa = sama-
etc). — See Mahāvastu II, 545.

‘उक्तं हि पितामुपवसाने । अस्ति भगवन् सर्वधर्मसुखा-
 ज्ञाको नाम समाधिः । अथ समाधेः प्रतिशब्दादोषितस्य
 सर्वारम्भवस्तु सुखमेव वेदनां वेदयते । न दुःखाः । नादुः-
 खास्तुः । तस्य नैरयिकामपि वेदनां कार्यमाणस्य सुखसंज्ञैव
 प्रत्युपस्थिता भवति । मानुषीमपि कारणां कार्यमाणस्य ह्ये-
 वपि हिद्यमानेषु पादेऽपि कर्षेऽपि नासास्त्रपि सुखसंज्ञैव
 प्रत्युपस्थिता भवति । वेचैरपि ताद्यमानस्य अर्धे [65^b] वेचैरपि
 कशाभिरपि ताद्यमानस्य सुखसंज्ञा प्रवर्तते । बन्धनागारेऽपि
 प्रक्षिप्तस्य तैलपाशिकां वा क्रियमाणस्य । इक्षुकुट्टितिकं वा
 कुट्टयमानस्य । गजचिप्पितिकं वा चिप्यमानस्य । तैलप्रद्योतिकं 10
 वादीप्यमानस्य । यावत्कार्पापण्येदिकां हिद्यमानस्य । पिष्ट-
 पाचनिकां वा पाच्यमानस्य । इक्षिभिर्वा मर्द्यमानस्य सुखसंज्ञैव
 प्रवर्तते । इति विशदः ॥

आदेवैतद्यदि प्रथमत एव मृदुयथाभासः स्यात् । यावता
 स एव नास्तीति । अथाह ।

15

1 *Gihāds.* 181, 18-182, c.—See notes and Pāli references.

2 Is wanting in *Gihāds.*

3 *Ma*: pārvesa; but *Tib.*: rkañ-ba.

4 *Gihāds.* has: ..prakṣiptasya; pei tañā°.

5 *Gihāds.*—*Ma*: kuṭṭitakadyā. The last akṣara is doubtful.

6 See Prof. BENDALE's notes on these difficult words.—Our *Ma.*: ...yā-
 piḍikam yā vispamānasya.

7 Yāvat supplies the sentences omitted by our author.—*Gihāds.* has
 chedikam, *pācaṇikam, (better reading).

उद्दंशदंशमशकक्षुत्पिपासादिवेदना ।

महत्कष्टादिदुःखं च किमनर्थं न पश्यसि ॥ १५ ॥

उद्दंशादिहतदुःखमनर्थं किं न पश्यसि । तदथल्लघिहं
मृदुव्याभासनिमित्तमस्यैव इति भावः ॥ पुनरन्यथा स्वप्नि-
5 दृढयितुमाह ।

शैतोष्णदृष्टिवाताध्वव्याधिवन्धनताडयैः ।

सौकुमार्यं न कर्तव्यमन्यथा वर्धते व्यथा ॥ १६ ॥

सुकुमारतरचित्तस्य हि दुःखमतितरां बाधकं भवति ।
दुःखेऽपि दृढचित्तस्य विपर्ययः ॥ ननु दृढीकरणेऽपि चित्तस्य
दुःखमसङ्गमेवेति । अत्राह ।

के चित्स्वशोणितं दृष्ट्वा विक्रमन्ते विशेषतः ।

परशोणितमध्येके दृष्ट्वा मूर्च्छां व्रजन्ति यत् ॥ १७ ॥

तच्चित्तस्य दृढत्वेन कातरत्वेन चागतं ।

दुःखदुर्योधनस्तस्माद्भवेदभिभवेद् व्यथा ॥ १८ ॥

15 न खलु दृढचित्तस्य किं चिदग्रकं नाम । तथा हि के
चिदीरपुङ्खाः स्यामभूमौ खण्डितमपि पश्यन्तोऽधिकतरं
ग्रौर्यमाभजन्ते । के चित्पुनः कातरचित्तसंततयः परदधिर-
दर्शनादपि मरणान्तिकं दुःखमनुभवन्ति ।

1 Tib. : don-med sdug-bshai cis ma mthoñ : anarthañ duḥkhañ kasmān
na dṛṣṭam.

2 Tib. : de-bas gnod-pa khyad-bsad-ñiñ : sdug-bshai-rnama-kylis mi
hsugs-byes = tasmād vyathām abhībhavan duḥkhair adharāpiyo bhavet.

एतदुभयमपि चित्तस्येतरैतराभासविपर्ययात् । इति मत्वा
दुःखदुर्योधनो नाधिगम्यो भवेत् । दुःखैरप्यकम्यत्वात् ।
ततोऽभिभवेद्वाचां । न पुनस्तथाभिभूयते ॥

इत्यमप्यभिभवेद्वाचामित्याह ।

दुःखेऽपि नैव चित्तस्य प्रसादं क्षोभयेद् बुधः । 5
संग्रामो^१ हि सह क्षेत्रैः^२ युद्धे च सुखभा व्यथा ॥ १६ ॥

प्रसादं पूर्वोक्तं नावसादयेद्विचक्षणः । कुतः यस्मात् । क्षेत्र-
ग्रन्थुभिः सह संग्रामोऽयमारब्धः । संग्रामे च व्यथा नाम न
भवेदिति दुर्लभं । व्यथा सुखमेव ॥

न[66*] नु तथापि दुष्करमिदमतीव दुश्शत इति । अत्राह । 1

उरसारातिघातान्ये प्रतीच्छन्तो जयन्त्यरीन्^३ ।
ते ते विजयिनः शूराः श्रेष्ठास्तु मृतमारकाः ॥ २० ॥

अभिसुखमभिभवन्तः^४ शत्रुं । तत्प्रहारान् वचःस्थलेन प्रती-
च्छन्तो ये जयन्ति समरे रिपून् । ते ते शूरपुरुषाः^५ पर-
रिपुविजयादिह सन्धविजयौ प्रशस्यन्ते । ये पुनरन्ये ह्यस- 15

^१ So Ms. (second hand) = ..°dhano' nadhi°.

^२ So L², M.—Minaev has: saṅgrāme hi..., and so Tib : gyul-bgyed-la; but see Commentary.—With saṅgrāma cp. *Qikāśa* 384¹².

^३ The Tib. version is the following: adug-bshal thams-cad khyad-bsad-nas se-ndañ-la-sogs dgra bjoms-pa: sarvadupkhāny abhibhūya dveṣādyarim jayanti.

^४ Orig. scribe: °bhavanti; second scribe: °bhavanti.

^५ Tib. : mohog-tu dgra; mohog-ma = para, uttama, parama, etc.

प्रज्ञासिद्धिर्भविष्यति ननु । ते चाभिहितकरतया नृत्तमा-
रकाः जुगुप्सुनीया एव शूरेः ॥

इतोऽपि गुणदर्शनादुःखमधिवासयितव्यमित्याह ।

गुणोऽपरश्च दुःखस्य यत्संवेगान्मदच्युतिः ।

5 संसारिषु च कारुण्यं पापान्नीतिर्जिने स्पृहा ॥ २१ ॥

अथमपरः शुभहेतुर्गुणो दुःखस्यास्य संवेधिमागन्तुम्लसः ।

यदुःखस्य समावेगे मनसि संवेग उपजायते । तस्माच्च बौवन-
धनादिस्तस्य मदस्य च्युतिर्भङ्गो जायते । संसारिषु च संसार-

दुःखपौडितेषु कदवाचितं । पापस्य फलमिदमिति मत्वा

10 पापान्मयमकरवृत्तं च । बुद्धे च भगवति स्पृहा भक्तिः

अद्वा चित्तप्रसादश्च । भगवानेव हि दुःखचयगामिनं मार्ग-

मुपदिष्टवानिति ॥

परप्रत्ययोत्पन्नदुःखाधिवासनाय परामुग्रकाह ।

पित्तादिषु न मे कोपी महादुःखकरेद्यपि ।

15 सचेतनेषु किं कोपः तेऽपि प्रविशकोपिताः ॥ २२ ॥

पित्तादिदोषचयात्मकमेव शरीरं । ते च तथाविधाहार-

निहारवैगुण्याद् विवमावस्थां प्राप्ता व्याधीन् जनयन्तः सर्वदुःख-

1. The compound is new.

2. Minzer has: "dubkha-kareev" but Comm. : "janayanti."

3. Kopita translated by bakal-ba = urged on, influenced. . . (and, perhaps).

The pitta-doshah are said "kopita" when troubled (krobbhita).

चेतनो भवति । तथापि न तेषु मम क्रोधः । अचेतनत्वात् ।
 न ते संचिन्त दुःखदायकाः । किं तर्हि । स्वकारणसामयौ-
 वसेन प्रकोपसुपगताः । अथेवं सचेतनेषु किं क्रोधः । किं न
 स्यादिति चेत् । तेषु पूर्वकर्मापराधात् स्वकारणसामयौप्रको-
 पिता दुःखदायका भवन्ति । इति पितादिवत्तेष्वपि न युज्यते ६
 मम क्रोधः ॥ [६६^b] उभयत्रापि समानं कारणाधीनत्वं ।

इत्युपदर्शयन्नाह ।

अनिवृत्तमात्रमप्येतच्छूलमुत्पद्यते यथा ।

अनिवृत्तमात्रोऽपि बलात्क्रोध उत्पद्यते तथा ॥ २३ ॥

सप्रत्ययोपजनितसामर्थ्यैः पितादिभ्योऽनभिप्रेतमपि शूल- 10
 मवस्तमुत्पद्यते यथा । तथा स्वहेतुपरिणामाधिगतशक्तिभ्यो
 दौर्मनसादिभ्यः क्रोध उत्पद्यते । इति साधारणमनयोर्हेतु-
 प्रत्ययाधीनत्वं ॥

अथ स्यात् । उक्तमथ सचेतनाः संचिन्त तथाविधानिष्ठ-
 कारिणः । न तु पुनरितरे तथेत्याह ।

15

कुप्यामीति न संचिन्तं कुप्यति स्वेच्छया जनः ।

उत्पत्त्य इत्यभिप्रेत्य क्रोध उत्पद्यते न च ॥ २४ ॥

तत्प्रत्ययसामयौमन्यरेण कुप्यामीत्येवं बुद्धिपूर्वकं संचिन्त
 न जनः क्षैरं प्रसूयति । क्रोधोऽपि उत्पत्त्य इत्यभिवंधा-
 स्यात्तन्मते नैवोत्पद्यते ॥

तस्मादिदमेवात्र प्रमाणसिद्धमित्याह ।

ये के चिदपराधास्तु^१ पापानि विविधानि च ।

सर्वे तत्प्रत्ययबलात् स्वतन्त्रं तु न विद्यते ॥ २५ ॥

^२ इदमप्रत्ययतामात्रमुपस्थितस्वभावं सर्वमिदं । न तु सा-

५ तन्व्यप्रवृत्तं किं चिदपि विद्यते ।

न च प्रत्ययसामग्र्या जनयामीति चेतना ।

न चापि जनितस्यास्ति^३ जनितोऽस्मीति चेतना ॥ २६ ॥

प्रत्ययसामग्र्यपि न स्वकार्यं जनयन्ती संचिन्त्य जनयति ।

सा हि स्वहेतुपरिणामोपनिधिधर्मतया तथाविधं कार्यं जनयति । न तु संचिन्त्य । न चापि जनितस्य कार्यस्यापि

अनया सामग्र्या जनितोऽस्मीति चेतना मनसिकारोऽस्ति^४ ।

तस्मान्निर्व्यापारतया सर्वधर्माणां ।^५ अस्मिन् सति इदं भवति ।

अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । इतीदमप्रत्ययतामात्रमिदं जगत्^६ ।

नात्र कश्चित्स्वतन्त्रः संभवति । हेतुप्रत्ययाधीनत्वासर्वधर्माणां ॥

१५ सादेतत् । अस्येव स्वतन्त्रं । यथा सांख्यानां प्रधानं । आत्मा

१ So Minaev; M. has: ° aparādhāḥ ca.

२ Cp. *Bodhic.* f. note ad 249, 12 (p. 395); *Sarvadarśanas.* 20, 21 and Comm. to *Ṣaṅkhara* II. 2, 19.

३ *Ls* janitasyāpi.

४ Cp. *Ālīstambasūtra* on *Pratītyasamutpāda* : ... *bījasya naivam bhavati* : "aham, ahkuraṁ nirvartayāmi" iti; *ahkurasya naivam bhavati* : *aham bījena nirvartita*" iti. "*Qikṣās.*, *Madhyamakavṛtti*, *Bodhic.* IX, *Abhidharmakośav.* *Bhāṣā*, p. 354.

५ *Ls.* = *Madh. vṛtti*, 14, 26, 50, 11; *Mahāvastu*, II, 285; *Majjhimanikāya* III. 68, 26 *Bodhic.* f. 307, 9. *Abhidharmakośa*, (Soo. As.) fol. 234-5.

च मैयाधिकादीनामाकाशादयः । तत्किमुच्यते न किं चित्-
तन्ममिह विद्यते । [६७*] इत्याशङ्क्याह ।

यत्प्रधानं किलाभीष्टं यत्तदात्मेति कल्पितं ।

तदेव हि भवामीति^१ न संचिन्त्योपजायते ॥ २६ ॥

यत्तद्भवतां सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रधान- 5
मित्यभिमतं । किञ्चेति प्रमाणासंगतमेतदित्यवशिष्टं प्रकाशयति ।
यदपि तदस्तु किं चिदात्मेति कल्पितमध्यवसितं प्रमाणा-
संगतमेव । आह । यस्मात्तदेव स्वयमेव तदपरकारणाभावाद्
भवामि समुत्पद्य इति नाभिसंधाय^२ जायते ॥ कुतः । यस्मात्

अनुत्पन्नं हि तन्नास्ति क इच्छेद्भवितुं तदा ।

10

तत् प्रधानादि प्रागसदेव । असतश्च बन्ध्यासुतादेरिव का
भवितुमुत्पत्तमिच्छा भवेत् । अथ नासदुत्पद्यते किं चित् ।
केवलमव्यक्तावस्थातो व्यक्तावस्थार्था परिणाममात्रं । यद्येवं परि-
णामोऽपि कथमसदुत्पद्यते व्यक्तावस्था वा । परिणामश्च
व्यक्तावस्थायाश्च तत्त्वभावत्वे तस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । अतिरेके 15
संबन्धाभावः । संबन्धकल्पनार्था चागवस्था । परतो विशदरेष
प्रधानं निराकरिष्यते^३ ॥

आदेतत् । आत्मन्ययमदोष एव । न हि तस्य वचमुत्पाद-

1 Dev. : bhavānīti.

2 In margin : abhiprāyikṛtya ; wanting in Tib.

3 IX, 127-128. For the present argumentation, see 136 : vyaktasyākānta
utpattir akāmasya'oi te sthitā.—Op. Madh. vṛtti. 6-7.

निष्पन्नः । सर्वथा नित्यसम्भवतया नुपपन्न इत्यर्थः । अथ तु
नामेवं । तथापि सर्वथा स्वरविषयकस्य एवावाप्त्यादात्मनात् ।
तस्यैवापि निवर्तते ।

अनुत्पन्नं हि तस्मात्ति क इच्छेद्भवितुं तदा । इति ।

- 5 भावेऽपि वा नास्य स्वात्मन्यपि प्रभुत्वमस्ति । प्रकृत्युपनामित-
मेव हि विषयमपि यं भुङ्क्ते । तदा च विषयोपभोगात्प्राक्
तद्भोक्तृत्वमस्य नासीत् । पश्चादनुत्पन्नं च तत्त्वभावमेव¹ । अन्यथा
तस्य भोक्तृत्वायोगात् । तदुत्पादे च तस्मादुत्पाद इति कथं
नात्मन उत्पाद इत्यत इति । तदेवं² [४७^b] पुनः

अनुत्पन्नं हि तस्मात्ति क इच्छेद्भवितुं तदा ।

इत्याद्यतः ॥

अपरमपि दूषयमत्राह ।

विषयव्यापृतत्वाच्च³ निरोद्धुमपि नेहते ॥ २७ ॥

यस्यचौ प्रधानोपहितविषयोपभोगाय प्रवर्तत इतीक्यते ।

- 15 तदा प्रागप्रवृत्तस्य पश्चात्प्रवृत्तिर्न युज्यते । अथ कथं चित्तव-
र्तते । तदापि विषये व्यापृतस्य निवृत्तिर्न स्यात् । एतदेवाह ।
निरोद्धुमपि नेहते । विषयोपभोगाच्चिर्वर्तितुमपि नोत्सृजते ।
तदा तस्य तत्त्वभावत्वात् । तस्य च नित्यतया निवृत्तेः । निवृत्तौ
चानित्यत्वप्रसङ्गात् । नैयायिकादीनामात्मनो अपदेभ्यो नित्यत्वात् ।

20 विशेषमपि तस्मात् ।

1 So Ms.

2 Müller and text Ms.: *viṣayavyavasthit*. — Tib.: *yal-la rtag-la gyos-
par bas ngag-par*.

नित्यो अचेतनश्चात्मा व्योमवत् स्पष्टमक्रियः ।

अचेतनं चास्मादिह विज्ञेयः । अन्यत्र समानता । तत्र
नित्यः पूर्वापरकाशयोरेकस्यभावः । अचेतनस्य अचित्सत्त्वावो
जडं इत्यर्थः । अन्यचेतन्ययोगाच्चेतयते । व्योमवत् व्यापी । अत
एव स्पष्टं व्यक्तमक्रियः । यदाह ।

5

अन्वे पुनरिहात्मानमिच्छादीनां समाश्रयं ।

सूतो ऽचिद्रूपमिच्छन्निमित्तं नित्यं सर्वगतं तथा ॥

शुभाशुभानां कर्तारं कर्मणां तत्फलस्य च ।

भोक्तारं चेतनायोगाच्चेतनं न स्वरूपतः ॥

तथा चाकिंश्चित्कर एवासौ कश्चिदपि कार्ये ऽनुपयोगात् ॥ 10
अथापरसहकारिप्रत्ययसंनिधौ निष्क्रियस्यापि तस्य क्रियाप-
गम्यते । यदुक्तं

ज्ञानयत्नादिसंबन्धः कर्तृत्वं तस्य भव्यते । इति ।¹

अथाह ।

प्रत्ययान्तरसंज्ञेऽपि निर्विकारस्य का क्रिया ॥ २६ 15

ज्ञानयत्नादिप्रत्ययान्तरसंपर्के ऽपि नित्यत्वाच्चिर्विकारस्य पूर्व-
[68]भावादप्रत्ययुत्थात्मानः का क्रिया ॥ नैव क्रिया युज्यते ।

¹ Quoted ad ix. 58 (p. 395, 30) : nityāyikavad vaiśeṣikā api.

² Quoted ad ix. 72 (p. 304, 26). Our MS. has : labhyate ; but Tib. : bhad. —
The second line is the following : Sukhaduḥkḥādisamvittisamavāyina
bhoktrā. — These buddhistical quotations may perhaps be found in the
Tārkejī by Bhāvivaka ?

यः पूर्ववत्क्रियाकाले क्रियायास्तेन किं कृतं ।
तस्य क्रियेति संबन्धे कतरत्तन्निबन्धनं ॥ ३०

यथा पूर्वमक्रियाकाले तथा क्रियाकाले ऽपि यः । तेन
कारकसम्भावविकलेन क्रियायाः किं कृतं । येन प्रत्ययान्तरसङ्गे
5 तस्य क्रिया व्यवस्थाप्येत ॥ अपि च । उभयसंबन्धाभावात्
तस्मात्तन्मः क्रियेयमिति संबन्धे कतरत्तदन्वनिमित्तं । नैवास्ति
किं चित् ॥

विस्तरेण चात्मनो निराकरिष्यमाणत्वादीश्वरस्य^१ च न
स्यतन्मः कश्चिदपि संभवति । एवमस्मात्तन्मं सर्वत्र प्रसाधोप-
10 संहरमाह ।

एवं परवशं सर्वं यद्वशं^२ सो ऽपि चावशः ।
'निर्माणवद्वेषेष्टेषु भावेष्टेवं क कुप्यते' ॥ ३१

एवमुक्तमनेन परवशं परायत्तं सर्वं बाह्याध्यात्मिकं वस्तुजातं ।
तर्हि यद्वशं^३ तदपरायत्तं भविष्यतीति चेत् । न । यद्वशं सो
15 ऽपि चावशः स्वहेतुपरतन्मः । एवं स हेतुरपि स्वहेतोरित्यना-

1 Minaev : katarattam ni°; L: katarantu. Tib.: de-yi byed-pa hdi yin
ges, hbrei-bar hgyur-ba gab-gig yod = tasya kriyeyam iti... (cp. Comm.)

2 On iqvara, see IX, 119-126; on ātman, IX, 58-60.

3 = yasya vāḥ sthitam sarvaṁ, so 'pi...

4 Minaev has: nīrvāpavad; L² nirmāṇa; so Tib.: de-ltar ṣes-na sprul-
lta-bui dños-po-kun-la hkhro mi hgyur (= evaṁ jñātvā nirmīṭasadr̥ṣasārva-
bhāveṣu na kupyate).—Comm.—MS. has also: nīrvāṇa, p. 187, 4, 10. Cp. V. 57

supra.

5 L² kupyate.—According to the Comm.: kupyatām.

6 So MS., clearly written, the old sign of a antecedent.

द्विंशत्परंपरायां न स्थापिता^१ क चिदपि संभवति । अतो
निर्वापाराः सर्वधर्मा इति । कः कस्यै द्रुष्टिः परमार्थतः
येनापराधिनि क चित्कस्य चिदपराधे तस्य दोषो युक्तः ।
इदमेवाह । निर्वाणवत् सर्वव्यापारकल्पनाविगमात् । अचेष्टेषु
निरीक्षेणु सर्वधर्मेष्वेवं ससु क क्षुद्रतां । न युज्यते प्रेक्षावतां ५
क चिदपि कोप इति भावः ॥

आदेतत् । एवं ह्येकं समर्पयतो द्वितीयं विचटत इत्या-
ग्रहयन्नाह ।

वारणापि न युक्तैवं कः किं वारयतीति चेत् ।

समर्थितन्यायेनैव वारणापि निवर्तनमपि निर्वाणवदचेष्टेषु 10
भावेषु न युक्ता । एवमिति यदा किं चिदपि स्तम्भ-
[68^b]ते । सर्वं प्रत्ययसामर्थ्ये प्रतीत्य जायते । तदा
न युक्ता । यदि वानैवं तथापि कथं न युक्ता । को वारयति
स्तम्भः कर्ता किं निषेधं स्तम्भप्रवृत्तं वारयतीति चेत् ॥
अथमभिप्रायः । न हि समाने ऽपि न्याये क चित्प्रवृत्तिः क 15
चिन्निवृत्तिर्बुध्यते । एकच निवृत्तौ सर्वत्रैव निवृत्तिर्बुद्धा न
तु क चिदेव न्यायस्य सामान्यत्वात् । तस्माद्युक्तमेतत् । वारणा
न युक्तेति । यद्येवं मन्यसे ऽचोत्तरमाह ।

युक्ता प्रतीत्यता यस्मादुःखस्योपरतिमंता ॥ ३२^१

^१ svavagīn, * gītā are now.

^२ Tib. : de-la brten-nas sdug-bshal-rname rgyun-obad hgyur hdoḍ mi-gis
med-tat pratītya-dupkhānām uparatir itā na syuktā.—Dev. : yuktāb...
tasmād...

- युक्ता वारणा युक्ताः प्रतीत्यता । इदं प्रतीत्यसमुत्पद्यते ।
इति प्रतीत्यसमुत्पद्यता यस्मादस्ति विद्यापारेष्वपि भावेषु ।
अतो वारणा युक्ता । ततो न व्याघातः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि
विद्यापाराः सर्वधर्मास्तथापि प्रतीत्यसमुत्पादवशात्पारतन्त्र्यसुप-
5 दग्धितं । एवं परवशं सर्वमित्यादिवचनात् । ततो ऽविद्यादि-
प्रत्ययवशादुत्तरोत्तरः कार्यप्रवाहः संस्कारादिरूपः प्रवर्तते ।
पूर्वपूर्वनिवृत्तौ निवर्तते । एतच्चोत्तरं विस्तरेण प्रति-
पादयिष्यते ॥ तस्मादुक्तं संसारस्योपरतिर्निवृत्तिरभिमतः ।
अतो देहादिपापप्रवृत्तिवारणा संगच्छते । तां प्रतीत्य तथा-
10 विधमभ्युदयनिःश्रेयसकभावं फलसमुत्पद्यते ॥

सांप्रतं प्रकृतमेव बोधयिष्यामि ।

वा दृष्टाध्यन्धायकारिणं ।

अस्येत्येवं मत्वा सुखी भवेत् ॥ ३३

यत्वं तस्मादभिनेतरमपकारिणं प्रतीत्य

- 15 सुखमेवाकम्पनीयं । कुतः । ईदृशा अपकारकरणेनैवैतदो-
पकारिणोपनिषत्तरस्य वा । इत्येवं निश्चित्य सुखी भवेत् । दौर्मनसं
न कुर्वीत [३३] । किं च दुःखोपनिषातेन चित्तसोभेऽपि न
दुःखस्य निवृत्तिरस्तीत्युपदर्शयिष्यामि ।

1 Tib. : brten-nas-so=pratiitya.

2 Supra VI, 81.

3 IX, 75.

4 We have : yuktā vāraṇā, pratītyatā yasmād asti, tasmā ca mahāśārya
divyā abhīmatā.

5 Pratiitya samutpannam

6 Tib. : mi-mdaḥ dān cig-qos=amitram itarān ca.

यदि तु स्वेष्वया सिद्धिः सर्वेषामेव हेतिना ।

न भवेत्कस्य चिदुःखं न दुःखं कश्चिदिच्छति ॥ ३४

न ज्ञात्मेष्टामापेक्षानभिमतं निवर्तते अभिमतं चोपविशति
हेतुमन्तरेण । तथात्वे सति न भवेत्कस्य चित्तस्य दुःखं ।
किमिति । न दुःखमात्मनः कश्चिदिच्छति । कसुखाभिजापि 5
एव हि सर्ववत्ताः ॥

दुःखाधिवासनाशान्तिमभिधाय^१ इदानीं^२ परापकारमर्ष-
शान्तिमुपदर्शयन्नाह ।

प्रमादादात्मनात्मानं बाधन्ते कण्टकादिभिः ।

भक्तच्छेदादिभिः क्रोधादुरापस्यादिलिप्सया ॥ ३५

उदन्धनप्रपातैश्च विषापय्यादिभक्षयैः ।

निघ्नन्ति के चिदात्मानमपुण्याचरणेन च ॥ ३६

यदैवं क्लेशवश्यात्वाद् घ्नन्त्यात्मानमपि प्रियं ।

तदैवां परकायेषु परिहारः कथं भवेत् ॥ ३७

अवनीक्षितकरिता प्रमादः । कथमेव सत्काशं कण्टक- 15
शाकुलकृपाकषत्रकर्करादिभिर्दुर्गमैर्गैर्^३ कर्मप्रवृत्ताः । कण्टका-
सारवज्रवनादिभिर्वा बाधन्ते । तथा भोजनपानपरिहारा-

^१ VI, 8-24.

^२ VI, 35-50.

^३ khāṇ, cp. Bendall's note ad Qūṭṭa. 108, 1; kaṭṭhalla (1901) Mahāvastu (Burnouf, Lotus, 383.)

दिभिः^१ । किमिति कोपात् । अथन्वपरदारधनादि शत्रु-
मित्रिणा वा ।

उद्धमनं ऊर्ध्वसमनं । प्रपातः प्रपतनं पर्वतादेः । जलाग्नि-
प्रवेशादिभिः । विषापण्यादिभक्षणेः । अत्याहारातिपानादिभिः ।

5 निग्नन्ति मारयन्ति के चिकोदपुद्वा^२ आत्मानं स्वकाथं पर-
वधादिभिः । अपुण्यचरणेन च । परवधाभिप्रायाः संप्रामादिव्य-
कुग्रसक्रियया च ।

यदेवमुक्तकमेण क्षेत्रवश्यात् क्षेत्रपरतन्त्रत्वादेते सत्त्वा
आत्मानमपि प्रियं वक्ष्यन्ति प्रीतिं योदयन्ति । तदैषां परकायेषु

10 परस्परौरेव्यपकारविरतिः कथं स्यात् ॥

प्रपापपमेवैते न देवस्थानं । इत्याह

कृतेष्वेषु प्रवृत्तेष्व्वात्मघातने ।

इत्या नास्ति क्रोध उत्पद्यते कथं ॥ ३८

पिशाचेरिव पक्षेषु । एषु । अपकारकारिषु । उक्तनयेन

15 प्रवृत्तेष्व्वात्मघातने परापकारद्वारेण वा । न केवलं न तावत्

[३९] कथा नास्ति । औदासीन्यमपि बाधूनां तत्रायुक्तं । देव

उत्पद्यते कथं । कथाज्ञानेनिति विपर्ययो महान् ॥

^१ Parihāra, see *Childers*, s. voc. "Ab. (Abhidhānappadīpikā) gives also to this word the meaning of vajjana, "avoiding," as in Sanskrit; but of this I have not as yet met with any example."—This meaning imposes itself in our text.

^२ *Mohapurnā* (not in P.W.) very common, *Lankāv.* 65, 12-114, 9, etc. *Op. mahavarga*, 56d. 111, 16.

एवमपि स्वचित्तं निवारयेदित्याह ।

यदि स्वभावो बाह्यानां परोपद्रवकारिता ।

तेषु कोपो न युक्तो मे यथाग्नौ दहनात्मके ॥ ३६

तथा हि विकल्पद्वयमत्र बाह्यानां पृथग्जनानां यद्येतादृश
एव स्वभावः परोपद्रवकारिता नाम । तदा न खलु स्वभावाः^१ 5
पर्यनुद्योगमर्हन्ति^२ किमिति परापकारं कुर्वन्ति ते । इति
परिभाष्य तेषु दोषो न युक्तो मे । तद्यथाग्नौ दहनस्वभावे
दाहकरणात् । अन्यथा तदभावे तत्स्वभावताशानिप्रसङ्गात् ।

द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह ।

अथ दोषो ऽयमागन्तुः सत्त्वाः प्रकृतिपेशणाः । 10

तथाप्ययुक्तस्तत्कोपः कटुधूमे यथाम्बरे ॥ ४०

अथ दोषो ऽयमागन्तुरन्य एव न तत्स्वभावभूतः सत्त्वाः
पुनः प्रकृतिप्रभास्वरचित्तसंज्ञानतया^३ पेशणा अकुटिलस्वभावाः ।
दोषा हि दुष्टस्वभावा न तत्स्वभावाः सत्त्वाः । तथाप्ययुक्तोप-
सत्त्वेषु पेशस्वभावेषु कोपः । कस्मिन्निव । कटुधूमो यस्मिन्नि- 15
वाम्बरे । न हि कटुता नाम निर्मलसत्त्वाकाशस्व स्वभावः । अपि
तु धूमस्य । अतस्तद्वेषेण धूम एव दोषो^४ युज्यते । नाकाग्ने
प्रकृतिपरिशुद्धे । तस्माद्वेषेणैव कोपो युज्यते न सत्त्वेषु ॥

^१ MS. : etādṛṣā eva svabhāvāḥ. No plural sign in Tib.

^२ No sign of the plural in Tib.

^३ MS. : paryanupayogam.

^४ Cp. prakṛtinirmala, prabhāsvaratā, Bodhic. IX, 269.16; prakṛtprabhā-
varaviśuddhi (Lakkhā. 80.3).

^५ MS. : doṣo.

अपि च यदेव हि प्रधानं दुःखकारणं तच्च युक्तो भवेत्कोपो
नाप्रधाने । इत्याह ।

मुख्यं दण्डादिकं हित्वा प्रेरके यदि कुप्यते ।

द्वेषेण प्रेरितः सो ऽपि द्वेषे द्वेषो ऽस्तु मे वरं ॥४१

- 5 काये हि दण्डप्रहारादभावितचित्तस्य दुःखं समुत्पद्यते ।
ततोः दण्ड एव मुख्यं दुःखकारणमिति । तत्रैव कोपो युक्तः । अथ
परप्रेरितस्य दण्डस्य को दोषः । तेन प्रेरक एव द्वेषो भवति ।
एवं तर्हि द्वेषेण सो ऽपि दण्डप्रेरकः [70^a] प्रेरित इति
द्वेषे द्वेषो मम युक्तो न प्रेरके ॥

अपि च । नादत्तं किं चिदुपभुज्यते सुखं दुःखं वा ।
इति विचिन्त्य परापकारे ऽपि न तच्च चित्तं प्रदूषयेत् ।

मयापि पूर्वं सत्त्वानामौदृश्येव व्यथा कृता ।

तस्मान्मे युक्तमेवैतत्सत्त्वोपद्रवकारिणः ॥ ४२

- 15 पूर्वं अन्माकारे मयापि सत्त्वानामेवंविधेव पीडा कृता
यस्मात् । दण्डपरिशोधनन्यायेनोचितमेव ममैतत्परापकार-
कारिणः । तत्कर्मफलपरिपाकादिति भावः ॥

यद्यस्य कारणं तस्मादेतदुत्पद्यते । नान्यस्मात् । इति
परामृश्य परापकारं मर्षयेत् । इत्युपदर्शयन्नाह ।

अपि व यदि हि प्रथम दस्तावेज तब यहाँ भेजें

नामधारे : द. मा. उ.

मुक्त दस्तावेज कितना प्रेस ...

दस्तावेज प्रेस : मा. प्रेस ...

SOCIETY'S PUBLICATIONS.

VII, Vols. XI and XVII, and Vol. XIX

... 60
 ... from 1865 to 1869 (incl. 1865) per
 to date @ 1/8 per No.
 ... for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (12), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (12), 1851 (12), 1852 (12), 1853 (12), 1854 (12), 1855 (12), 1856 (12), 1857 (12), 1858 (12), 1859 (12), 1860 (12), 1861 (12), 1862 (12), 1863 (12), 1864 (12), 1865 (12), 1866 (12), 1867 (12), 1868 (12), 1869 (12), 1870 (12), 1871 (12), 1872 (12), 1873 (12), 1874 (12), 1875 (12), 1876 (12), 1877 (12), 1878 (12), 1879 (12), 1880 (12), 1881 (12), 1882 (12), 1883 (12), 1884 (12), 1885 (12), 1886 (12), 1887 (12), 1888 (12), 1889 (12), 1890 (12), 1891 (12), 1892 (12), 1893 (12), 1894 (12), 1895 (12), 1896 (12), 1897 (12), 1898 (12), 1899 (12), 1900 (12), 1901 (12), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Members.

—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each volume.

enary Review of the Researches of the Society from 1794-1854 ... 3

etch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by ... 4

E. L. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4

Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1866) ... 2

Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4

Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J.A.S.B., 1882) ... 4

Anis-ul-Musharrabin ... 3

Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3

Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. ... 3

Inayah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 10/ each ... 32

Jawāmi-l-Ilm-i-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2

Khizānat-ul-Ilm ... 4

Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40

Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 16

Shoraya-dol-Islām ... 4

Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös ... 10

Tibetan Grammar ... 8

... Parts I & II @ 1/8/ ... 3

... catalogue of the paintings, statues, &c., in the ... 1

... Illustrating the Ancient Geography of ... 4

... J. Extra No. 1 of 1899 ... 4

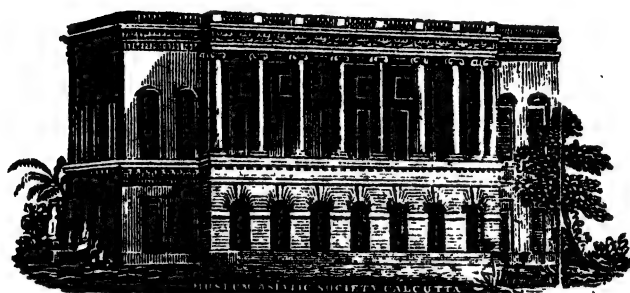
... manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 20

... Literature, by Dr. R. L. ... 5

... data, &c., ... 5

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1090.

बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।
PRAJÑĀKARAMATĪ'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA.
EDITED WITH INDICES
BY
LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT.
FASCICULUS III.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1904.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 27, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs. 1	5
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1-2	...	0	12
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	4	2
Aitarīya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	7	8
Aṣṭa Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	1	8
Aphorisms of Sāṃdilya, (English) Fasc. 1	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Agvavāidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kālpalātā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	9	0
Bāla Bhāṣṭi, Vol. I, Fasc. 1	...	0	6
Bauddhayana Srauta Sutra, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12
*Bhāmāni, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	1	14
Bhāṣṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-4	...	1	8
Bhaddāvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Bhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1-2	...	0	12
Qatadusanī, Fasc. 1	...	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-4	...	4	2
Qatasahasrika-prajnaparamita (Text) Part I, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
*Qaturvarga Qhintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1	...	20	4
Qlokavartika, (English) Fasc. 1-4	...	3	0
*Qranta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	...	5	4
Ditto Qāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each Vol 4, Fasc. 1,	...	6	0
Qri-Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	1	2
Dan Kriya Kaumudī, Fasc. 1-2	...	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-6...	...	2	4
Kāla Mādha Va, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kāla Vireka, Fasc. 1-6	...	2	4
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	5
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-11 @ /6/ each	...	7	8
Manutikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Mikhaṇḍya Purāṇa, (English) Fasc. 1-8 @ /12/ each	...	6	0
Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	4	14
Māyavārtika, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	2	4
Muktā, (Text) Vol. III, Fasc. 1-5; Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	5	4
Myacārāpaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	...	2	10
Myacārāpaddhi Fasc. 1-4	...	1	8
Myakindutika, (Text)	...	0	10
Mye Karmakāṇḍa Prakarāṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	3	6

तच्छस्त्रं मम कायश्च द्वयं दुःखस्य कारणं ।

तेन शस्त्रं मया कायो गृहीतः कुच कुप्यते ॥ ४३

अविकलकारणसामग्री हि सर्वकार्यस्य कारणमिति
प्रमाणपरिनिश्चितं । सा चात्र तथाविधा विद्यते । तथा हि
तस्यापकारिणः शस्त्रं खड्गादि मम कायश्च । एतद्वयं सामग्रीरूपं 5
दुःखस्य कारणं । इति समर्थकारणसङ्गावेऽपि कार्यं कथं नोत्प-
द्येत । अन्यथा तत्तस्य कारणमेव न स्यात् । 'ततोऽन्यदपि तत
उत्पादयोगः । तस्माद्यदि कारणोपनायके कुप्यते तदा स्वात्म-
न्यपि कोपो युक्तः । यतः स्वयमपि दुःखकारणं वहत्युपनयति
च भवान् । आत्मन्यकोपे परचापि न युक्त इति भावः ॥ 10

प्रकारान्तरेणोक्तमेवार्थं स्पष्टयन्नाह ।

गण्डोऽयं प्रतिमाकारो गृहीतो घट्टनासहः^१ ।

तृष्णान्धेन मया तच्च व्यथायां कुच कुप्यते ॥ ४४

अरीराक्षतिरयं पक्षगण्डो^२ मया गृहीतः । सर्वदुःखहेतु-
त्वात्सर्वोपमर्दसहः । आकोटनताडनादिभिरप्यभेद्यत्वात् । दुःख- 15
परिहाराय सुखप्राप्तये च या तृष्णाभिज्ञाषः । तदन्धेन पिहित-
प्रज्ञासोचनेन तस्यां व्यथायां सत्यां कुच कुप्यते । न हि गण्डस्य
कुशादि[70^b]संपर्कजे दुःखे क्व चिद्विवेकतः कोपो युक्तः ॥

^१ = tatsāmagrito, nyad api kāraṇaṁ syāt, tata... ?

^२ Tib. : ṣu-ba mi-yi gzugs hdra-ba reṣ-tu mi-bzod adug-bsnal-can = gaṇḍaḥ
(= abscess) puruṣa(= cārīra)rūpasamaḥ sparśana-asahaḥ duḥkhī.... But
Comm. : sarvopamardasahaḥ...abhedyatvāt. On pratimā, see *Qikṣā*, 358, 15;
on gaṇḍa, *Aṅg. Nikāya* IV, 386.

^३ Ms. : pakṣa°, but Tib. ; ṣu-ba smin-pa.

अपि च । यः कार्येणानर्थी^१ तेन तत्कारणमेव परिहर्तव्यं
भवेत् । अहं तु विपर्यस्तमतिरिति विमर्शमुपदर्शयन्नाह ।

दुःखं नेच्छामि दुःखस्य हेतुमिच्छामि बालिशः ।
स्वापराधागते दुःखे कस्मादन्यत्र कुप्यते ॥ ४५

- 5 दुःखं दण्डाद्यभिघातजं नेच्छामि । तस्य पुनः कारणं
शरीरं प्रत्यपकारणं चेच्छामि बालिश इति बालधर्मो विपर्यासः ।
तस्मात्कारणात्स्वकाये यद्दुःखं तत्स्वापराधागतमेव । इति कस्मा-
दन्यत्र तत्सहकारिमात्रे कुप्यते ॥

आत्मवधाय स्वयं संस्तुतशस्त्रस्यैवान्यत्र मम कोपो न युक्त

10 इत्याह ।

असिपत्नवनं यद्वद्यथा नारकपक्षिणः ।
मत्कर्मजनिता एव तथेदं कुत्र कुप्यते ॥ ४६

- असिपत्नवनं नरकसमुद्भवं । अस्य एव पक्षाण्यस्येति कृत्वा ।
असिग्रहणं प्राधान्यात् । अन्यदपि शस्त्रं नारकदुःखहेतुर्यन्त्रं च^२ ।
15 वने तस्मिन्निवासिनो गृध्रोलूकवायसादयः पक्षिणो यथा मत्क-
र्मजनिता एव दुःखहेतवो भवन्ति । नान्यदत्र दुःखकारणमस्ति ।
तथेदमपि परशस्त्रादिकं दुःखहेतुर्मत्कर्मजनितमेव । इति कुत्र
कुप्यते ।

1 Ms. : kārṇeṇānadhī tena. ; Tib. : hbras-bu don-du mi gñer-pa des...—
(Byañ-chub, don-du gñer=prārthayed bodhim). Should the conjecture be
right, *anarthin*, with a new meaning=anabhilāṣin.

2 Ms. yantrañ evanasya tannivāsino.... But Tib. hkrol-hkhor dañ
mtshon-cha gzan-dag kyañ bzun-ño (=gñitāni). nags-thsal de-na gñas.....

इत्यमपि विपर्यास एवायमित्युपदर्शयितुमाह ।

मत्कर्मचोदिता एव जाता मत्पकारिणः ।

येन यास्यन्ति नरकान्मयैवामी हता ननु ॥ ४७

येन मदीयेन कर्मणा चोदिताः प्रेरिता एव मयि पूर्व-
कृतापकारे उपकारिणो जाताः सन्तो नरकान्यास्यन्ति । तेन 5
मयैवामी अपकारिणो हता ननु । स्वचित्तं संबोधयति ।
नामौभिरहं हतः । अयमभिप्रायः । यदि नाकरिष्यमहमीदृशं
कर्म तदैतेऽपि नापकारिणो ऽभविष्यन्ति । मत्कृतेनैव कर्मणाप-
कारिणो भवन्ति ॥

उपकारिष्वेव [71^१] मोहादपकारिबुद्धिर्ममेति कारिका- 10
द्वयेन दर्शयन्नाह ।

एतानाश्रित्य मे पापं क्षीयते क्षमतो बहु ।

मामाश्रित्य तु यान्त्येते नरकान् 'दीर्घवेदनान् ॥ ४८

अहमेवापकार्येषां 'ममैते चोपकारिणः ।

कस्माद्विपर्ययं कृत्वा खलचेतः प्रकुप्यसि ॥ ४९

15

एतानपकारिण आश्रित्य निमित्तीकृत्य । मम पापं पूर्व-
जन्मकृतपरापकारजनितं क्षीयते तदुःखानुभवनविपाकेन चयं
याति । क्षमतः ज्ञानिमालम्बमानस्य । बद्ध अनेकपर्यायेण कृतं ।

¹ According to the Comm. : tivrā^२.

^२ So M. L^३.—Minaev : mayaito.

मामाश्रित्य मत्कर्मचोदिता एवमप्यपकारं कृत्वा पुनरेते नरकान्
तीव्रवेदनान् दुःखदुःखातुभवान् यान्ति ॥ अत उक्तक्रमेण
अहमेवापकार्येषामित्यादि सुबोधं ॥

ननु यद्यपकारौ भवान् तर्हि भवत एव नरकगमनमुचितं
5 न तेषामित्याह ।

भवेन्ममाश्रयगुणो' न यामि नरकान् यदि' ।

एषामत्र किमायातं यद्यात्मा रक्षितो मया ॥ ५०

या प्रत्यपकारनिवृत्तिनिष्ठा एतन्ममाश्रयमाहात्म्यं नरक-
गतिनिवृत्तिहेतुः । नरकाच्च यामि तदात्माश्रयमाहात्म्यबलेन ।
10 न तु पुनरेषां दुराश्रयतया नरकेषु ममापतनमिति भावः ।
एतदेवाह । एषामित्यादिना ॥ अयमत्र समुदायार्थः । यद्यह-
मपकारौ सन्नपि^१ केन सिद्धपायकौशलेन नरकाच्च यामि ।
तदैषामुपकारिणां^२ किमायातं । किमपचौयते । का चतिरित्यर्थः ।
मया तावदेकेन [रक्षिता न] भवन्तामन्ये^३ रक्षित आत्मा च
15 भवेत् । न चैतावता किं सिद्धेषां न्यूनाधिकं गुणदोषेषु ज्ञात् ॥

^१ Minaesv : āṣrayaguno. ; Tib. : bsam-pa = M. L^३ : āṣaya°.

^२ Tib. : gal-te bdag-la bsam-pa yi yon-tan yod na, dmyal mi hgro :
yadi mayy āṣayaguno bhaven, narakam na yāmi.

^३ As said *supra* l. 3.

^४ Possibly apakāriṣām ; but the apakāriṣaḥ are said to be upakāriṣaḥ.

^५ Ms. illegible and from a second hand : bhavatām anyam r°.—Tib. : re-
zig bdag-ñid goig-pas khyed-cag gzan ni ma bsam-la, bdag-ñid ni bsam-
ba yin te = tāvad ātmanā ekena anyasmin eva na rakṣite ātmā eva rakṣito
bhavet.—kyed-cag = plural of the pronoun of the second person the Tib.
translator failed to understand this clause.—According to Prof. Kern : mayā
tāvad ekena [na] bhavatā, manye, rakṣita ātmā ca bhavet.

ननु यदि नामैवं तथापि भवतो ऽपि न युक्तमात्मरक्षण-
सुपकारिकतन्त्रतया । इत्याशङ्क्याह ।

अथ प्रत्यपकारौ^१ स्यां तथाप्येते न रक्षिताः ।

होयते^२ चापि मे चर्या तस्मान्नष्टास्तपस्विनः ॥ ५१

यदि दण्डादिषा[71^b]तं कुर्वत्सु प्रत्यपकारौ भवेयं । तथाप्येते^३
न रक्षिता भवन्ति । न कश्चिदेषां प्रतीकारो नरकगमनादिषु
कृतः स्यात् ॥ प्रत्युत । ताडितेनापि मया न प्रतिताडितयं ।
तथा । सर्वसत्त्वेषु न मैत्रचित्तं मया निचेष्टयं^४ । अन्नशो न
दग्धक्षूणायामपि प्रतिवचित्तमुत्पादयितयं^५ । इत्यादेर्बोधि-
सत्त्वचर्याया मम हानिरेव स्यात् ॥ तस्मादेतर्हि प्रतीकारोपाया- 10
भावान्तपस्विनो वराका रक्षितुमशक्यत्वाच्चष्टा दुर्गतिपतिता
एव । इत्युपेक्ष्यन्ते^६ तावदिदानीं । पश्चात्तदुपायमधिगम्य
तत्करिष्यामि यथैषां दुःखमणुमाचकमपि न स्यात् ॥

तदेवं परापकारमर्षणचान्तिं प्रतिपाद्यं^७ । अधुना धर्मनिष्ठा-
नचान्तिमुपदर्शयितुमाह ।

15

मनो हन्तुममूर्तत्वान्न शक्यं केन चित्क चित् ।

शरीराभिनिवेशात्तु कायदुःखेन^८ बाध्यते ॥ ५२

1 Minaev : pratyayakāfi.—L¹ : syāt tathā...

2 L¹ : kṣiyate.

3 Ms. : mayā niçaitavyam; but Tib. : spañs-par mi-bya-ba.

4 Op. VI, 1, in fine.

5 Ex conj. (=na sattvāpekṣā kriyate). Ms. : upekṣante—Tib. : de-ltar-na
re-ṣig btañ-sñoms-su byas la : evaṃ tāvad upekṣāṃ kṛtvā.

6 Op. ad VI, 8 and 35.

7 Ex conj.—Minaev, M, L¹ : cittaṃ duḥkhena..., L¹ Dev : kāyo.—Tib. :
lus hdi adug-baṅal-dag-gis gnod = kāyo 'yaṃ duḥkhair bādhyate.

- द्विविधं दुःखमविचारतो बाधकमुपजायते । काथिकं मान-
 शिकं चेति । तच्च मनसि न कश्चिदृष्टादिकं दातुं शक्तः ।
 अमूर्तत्वात्मनसः । इति तदुद्भवं दुःखं परमार्थतो न संभवति ।
 कल्पनाकृतं तु दौर्मनस्यादिकं विद्यते । एतदेव दर्शयति ।
 5 शरीरेत्यादिना । ममेदं शरीरमिति विकल्पाभ्यासवासना-
 वशात् कायदुःखेन चित्तं विहन्यते ॥

¹ तथापि प्रतिनियतमेव दुःखकारणमित्याह ।

न्यङ्कारः² परुषं वाक्यमयशब्देत्ययं गणः ।

कार्यं न बाधते तेन चेतः कस्मात्प्रकुप्यसि ॥ ५३

- 10 न्यङ्कारादिगणः समूहः कायस्य दुःखहेतुर्न भवति । न हि
 कायस्यायं कं सिदुपघातं करोतीति येन तेन चेतः कस्माद्धेतोः
 प्रकुप्यसि ॥

- अथापि स्यात् । यदि नाम न्यङ्कारादयः कायस्य बाधका
 न भवन्ति [72¹] तथापि तच्छ्रुत्वा मयि लोकाणामप्रसन्नं चित्त-
 15 सुत्पद्यते । इति मया नेष्यन्ते । इत्याशङ्क्याह ।

मय्यप्रसादो योऽन्येषां स किं मां भक्षयिष्यति ।³

इह जन्मान्तरे वापि येनासौ मे ऽनभौषितः ॥ ५४

भवतु नामैवं तथापि विचारणीयमेव । मयि न्यङ्कारादि-
 अवस्थासो ऽयमप्रसादो जनानां स किं मां भक्षयिष्यतीहलोके

¹ tatra = kīye.

² Minaev : nyakkāraparusaṃ vākyam—M. : nyakkāraḥ.—Tib. : brñas
 dañ theig-rtsub smra-ba dañ.

³ Tib. : bdag-la sa-bar mi byed na, bdag ni çii-phyir de mi hdod.

परलोके वा । येनासौ लोकाप्रसादो ममाग्रिभः । इति विचार्य
न कर्तव्यो ऽवाभिनिवेशः ॥

अस्ति वाचाभिनिवेशकारणं लाभविधातो नामेत्याह ।

लाभान्तरायकारित्वाद्यद्यसौ मे ऽनभौक्षितः ।

नङ्क्ष्यतीहैव मे लाभः पापं तु स्यास्यति भ्रुवं ॥ ५५ 5

तथा हि न्यङ्कारादिश्रवणादप्रसादो लोकानां । तस्माच्च
लाभोपनामनवैमुख्यं । ततो ऽसौ न्यङ्कारादिर्गणो ममानिष्ट
इति चेत् । तदयुक्तं । नङ्क्ष्यति विनश्वरधर्मतथापगमिष्यति ।
इहैव प्रतिनियतैरेव दिनैर्मम लाभः । न तु परलोकानुबन्धो
भविष्यति । तन्निमित्तं न्यङ्कारादिकर्तृषु क्रुध्यतो यत्पापं तदेव 10
परं स्यास्यति । परलोकानुबन्धि भविष्यति । भ्रुवमिति अपरि-
भुक्ते तत्पक्षे तस्याविनाशात् ॥

इदमपि चाचालोचनीयं ।

वरमद्यैव मे मृत्युर्न मिथ्याजीवितं चिरं ।

यस्माच्चिरमपि स्थित्वा मृत्युदुःखं तदेव मे ॥ ५६ 15

इदमेव वरं श्रेष्ठं यस्माभाभावादस्मिन्नेवाहनि मे मरणमसु ।
न तु पुनः परापकारदारेण लाभप्रतिषेधान्मिथ्याजीवितं¹ चिरं
दीर्घकालं । कुतः । यस्मादुत्तरकालमपि जीवित्वा मरणान्नं

¹ Mithyā-jīva is well-known, see *Gīṭā.* 207, II, *Saṃ. n.* III, 239 ;
Majjh. III, 75.

हि जीवितं^१ । इत्यवशंभाविनो मृत्योर्दुःखं तदेव मम । चाप-
चादपशतात्यये भविष्यति तदेवेदानीं मम क्षिपमाणस्य । इति
चिरजीवितेऽप्यविशेषः ।

इतो ऽप्यविशेष एवेति श्लोकद्वयेन द[72^b]र्ग्रथञ्चाह ।

- 5 स्वप्ने वर्षशतं सौख्यं भुक्त्वा यश्च विबुध्यते ।
मुहूर्तमपरो यश्च सुखी भूत्वा विबुध्यते ॥ ५७
ननु निवर्तते^२ सौख्यं द्वयोरपि विबुध्योः ।
सैवोपमा मृत्युकाले चिरजीव्यस्त्वजीविनोः ॥ ५८

यथा कश्चित्स्रग्भोपलब्धं वर्षशतं सुखमुपभुज्य विबुध्यते ।

- 10 अन्यः पुनः क्षणमात्रं । स तावन्मात्रेण सुखिनमात्मानं मन्यते ।
अनयोर्द्वयोरपि स्रग्भोपलब्धोपभुक्तसुखयोः प्रतिविबुध्योः सतोः
तदुपलब्धं विनष्टं सुखं न निवर्तते । जायदवस्थायां नानुवर्तते ।
स्मरणमात्रावशेषत्वात् । सैवोपमा स्रग्भोपलब्धसुखयोरिव पुरु-
षयोर्मृत्युकाले मरणसमये चिरजीविनो ऽप्यजीविनश्च ॥ ननु^३
15 निवर्तते सौख्यमिति । स्मार्थेऽप्यण्^४ ॥

इत्यक्षं मित्याजीवितेन^५ ॥ अस्मादपि क्षाभाक्षाभयोर्न
कश्चिद्विशेष इत्युपदर्शयञ्चाह ।

^१ This formula which puzzled James d' Alwis (op. Max Müller, *Dhamma-pada*, 148) is common in Sanskrit and Pāli books.

^२ Minaev : na tan nivartate L^३ : pravartate.—See Commentary.

^३ Ms. tu. '

^४ saukhyam = sukhām.

^५ See VI, 56.

सन्धापि च वृद्धैस्तथाभ्यां चिरं मुक्ता सुखान्वपि ।

रिक्तहस्तश्च नमश्च यास्यामि मुषितो यथा ॥ ५८

प्रभुरातराभां सन्धापि समावाच चिरकालमुपशुष्य
सुखान्वपि । पुनर्वर्त्युमधिगत्य रिक्तहस्तः तुच्छहस्तः । न
तस्याः साभादीपदपि पापेयं गृहीतं । नापि सुखात्किं क्षित्यरि- 5
ग्रिष्टमवस्थितं । कटिसूत्रकमाचमपि न परिशेषितमिति नमश्च
चौरैः परिमुषित इत्यासाहोकात्परं लोकं यास्यामि ॥

सादेतत् । अथैव विग्रहो साभस्य चौरादीनामविचाता-
दायुःसंस्काराणामुपसम्भाच्चिरतरकालं जीवितं स्यात् । ततश्च
पूर्वकृतपापस्य विदूषणसमुदाचारादिना परिरक्षणं शिवाश्वर- 10
परिरक्षणेन बोधिसित्तसेवनादिना च सुप्रसन्नस्य च वृद्धिः
कुर्वीत । यदुक्तं ।

यावच्चिरं जीवति धर्मचारी

तवत्प्रसूते सुप्रसन्नवाचं । इति [73] ।¹

अतो साभाज्जरायकारिणि युक्त एव प्रदेव इत्याशङ्क्यमाह । 15

पापक्षयं च पुण्यं च साभाज्जीवन् करोमि चेत् ।

साभावृत्तलोके जीवन् शिवाश्वः । पापक्षयं च पुण्यं च
करोमीत्यदि मन्त्रे । मन्त्रेतिदितः समधिकं दोषमपक्षयमिति
धीयत इत्याह

¹ Kāṭisūtra = girdle, "pague."—Form in 'ka is new.

² I cannot give exact reference.

पुण्यस्यैव पापं च लाभाय क्रुध्यतो ननु ॥ ६० ॥

लाभार्थं लाभनिमित्तं तदन्तरायकारिणि देवं कुर्वतः
सुकृतस्य एवोपजायते । यदुक्तं सर्वमेतत्सुचरितमित्यादिना^१ ।
अथ तु विप्रैः । अस्मानिषसुहृदस्य पापस्य राशिरभिवर्धते च ॥
5 अथापि स्याद्यथा कथं चित्तावचिरकाशं लाभोष्जीवितं
स्यात् । तावतैव नः प्रयोजनं । इत्याह ।

यदर्थमेव जीवामि तदेव यदि नश्यति ।

किं तेन जीवितेनापि केवलाशुभकारिणा ॥ ६१ ॥

न खलु बोधिसत्त्वस्येतरसत्त्ववज्जीवितं निःप्रयोजनमेवाभि-
10 क्षयितं । किं तर्हि संभाराभिसंवर्धनार्थं पापस्यार्थं च । तद्यदि
सुकृतस्यनिमित्तमेव तस्यात् । तदा किं तेन तादृशेन जीविते-
नापि केवलाशुभकर्मकरणश्रीलेन । निन्दितमेव तदिति भावः ॥

स्यादेतत् । न लाभान्तरायकारितया ममावर्षवादिनि
प्रतिषेधितसुत्पद्यते । किं तु गुणप्रज्ञादनादिकर्मणा दुःख-
15 हेतुत्वात् । इत्याह ।

अवर्षवादिनि द्वेषः सत्त्वान्नाशयतीति चेत् ।

परायशक्तेरेऽप्येवं कोपस्ते किं न जायते ॥ ६२ ॥

अथशोऽभिधाषिणि योऽयं भवतो विद्वेषः । सोऽवर्षवादी

दोषाविष्करणानुषङ्गप्रच्छादनाच्च त्वा^१ नाग्रयति । इति मत्वा
 चेष्टदि य तन्निमित्तकः ॥ अथ वा सत्त्वान्^१ लोकास्माग्रयति^१ ।
 अवर्णवादेन मयि निघाहयति । स्वयमप्रसन्नचित्तस्तेषामपि
 चित्तमप्रसादयतीत्यर्थः । इत्यवर्णवादिनि देशेत् । उच्यते ।
 तदा [73^b] योऽपि परेषामन्यसत्त्वानामयग्रः प्रकाशयति तत्रापि ५
 कोपस्ते किं न जायते । योऽपि चावर्णवादी सत्त्वास्माग्रयति ।
 तदस्मिन्नपि युक्तरूप एव कोपः ॥

अचोत्तरमाशङ्क्यब्राह्म

परायत्ताप्रसादत्वादप्रसादिषु ते क्षमा ।

परेष्वन्येषु सत्त्वेष्वायत्त आश्रितोऽप्रसादोऽस्येति । अन्यसत्त्वान् 10
 विषयीकृत्य समुत्पन्न इति । तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । परा-
 श्रिताप्रसादत्वादप्रसादिष्वप्रसन्नचित्तेष्ववर्णवादिषु तव क्षमा
 शान्तिरुत्पद्यते । आत्मचित्तमेव पृच्छति । अत्राह ।

क्लेशोत्पादपरायत्ते क्षमा नावर्णवादिनि ॥ ई३

यदि यः परायत्ताप्रसादः तत्र क्षमा भवतो भवति । तदा 15
 स्वस्मिन्नवर्णवादिनि किं न क्षमा । किंरूपे । क्लेशोत्पादनपरा-
 यत्ते क्लेशानामुत्पादपरतन्त्रे । परायत्ताप्रसादत्वं क्षमाहेतुसुख-
 सुभयत्रापि । इत्यर्थः ॥^३

^१ There are, according to the Comm., two acceptable readings : *sa tvām nāçayati, sattvān (=sams-can) nāçayati*. There is no obvious difference in the Ms. between *tvā* and *tva*.

^२ As the *aprasāda* is a cause of *vināça*. Cp. *supra ad V, 80*.

^३ "Yo yasminn aprasannacittāḥ, na tasminn ev āprasannacittas, tatkle-
 çeṣu tv aprasannāḥ." Such I take to be the meaning of the sentence.

प्रतिमाद्युपघातकारिषु अद्वावन्नदपि प्रतिपक्षितं नोत्पाद-
चित्तव्यमित्याह ।

प्रतिमास्तूपसद्वर्त्मनाशकाक्रोशकेषु च ।

न युज्यते मम देवो बुद्धादीनां न हि व्यथा ॥ ६४^१

- ५ वाग्रका विक्रोपयितारः । आक्रोशका दोषबुद्ध्या वैख्या-
भिधायिनः । तेषु न युक्तो मम देवः । कुतः । यस्माद्बुद्धादीनां
बोधिवत्त्वार्थभादकप्रत्येकबुद्धानां वितथाभिनिवेशप्रसूतात्मयाह-
निवृत्तेरभिव्यङ्गाभावात् व्यथा चित्तपीडासङ्गणं दौर्मनसं
नास्ति । इति भावः ॥ अतः प्रतिमादिविनाशकेषु देवचित्तं
१० नोत्पादयितव्यं । तथा विद्वद्भर्मकारिषु^२ कश्चैव तु युज्यते तेषु
साधूनां । अन्यथा तत्र विघ्नेषाभावात्पापमेव केवलमुपजायते ।
अदि पुनर्धर्मतो निवारयितुं शक्यते । तदा न दोषः ॥

अदपि च धर्मकामतया सुदमातापिमाद्युपघातकारिषु देव-
चित्तमुत्पद्यते तदपि विनिवा[७४^३]यमेव । इत्याह ।

- १५ गुरुसालोहितादीनां प्रियाणां चापकारिषु ।

पूर्ववत्प्रत्ययोत्पादं दृष्ट्वा क्रोपं निवारयेत् ॥ ६५

गुरवो धर्मभार्गोपदेहारोऽक्षुब्धपञ्चनिवर्तयितारः । सासो-

१ Op. *Brahmajālasutta*, I, १, १: "Brethren, if outsiders should speak against me, or against the Doctrine, or against the Order, you should not on that account either bear malice, or suffer heart-breaking, or feel ill-will. If you, on that account, should be angry and hurt, that would stand in the way of your own self-conquest" (Rhys Davids).

२ The compound is new.

हिताः सोदरा । अन्येऽपि ज्ञातिवगोपयाम्यवाद्यः । तेषामप-
कारिषु । तथा प्रियाणां प्रेमस्नानाणां पापकारिषु कौपं
निवारयेत् । इति संभवः । कथं पूर्ववत्प्रयत्नोत्पादं दृष्ट्वा ।
यदुक्तं ये के चिदपराधास्तेत्यादिना । अतः सर्वेऽयमी पूर्वक-
मेपजनितमेव फलमुपभुञ्जते । नात्र कश्चित्तौकारहेतुरस्ति । ८
तदनेन यथापरस्मये देवगुरुजिज्ञासातापितप्रवृत्तीनामर्थं पापं
कुर्वतोऽपि न दोष इति मतं । न तथेष्टाभिमतमित्युक्तं भवति ।
किं चेदमपि वस्तुतत्त्वं मनसि कुर्वता न वस्तेषु चित्तं दूष-
यितव्यमित्याह ।

चेतनाचेतनकृता देहिनां नियता व्यथा ।

10

सा व्यथा चेतने दृष्टा क्षमस्वैनां व्यथामतः । ११

समस्तकार्यस्थान्यव्यतिरेकाभ्यां जनकत्वेनावधारितं साम-
यौल्यचरणं कारणं । सा च सामयी वस्तुधर्मतया का चिद्वा चित्त-
मर्थस्वभावा । तत्र चेतनेन कृता वस्तुपादादिप्रसारेण । अचे-
तनेन दण्डग्रस्तरोगादिना । तथापि चेतनावज्ञाधारोऽस्येव । 15
साक्षात्पारम्पर्यकृतस्तु विशेषः । स्वयमेव यदुच्यते वा लोष्टकु-
शाद्यभिघातजनिता वा देहिनां प्ररीरिणां निवता व्यथा
नियमेन समुत्पद्यते । नान्यदितो व्यथाकारकमस्ति । सा चैवं
दिविधकारणसामयीप्रसूतापि चेतने सविज्ञानके काये दृष्टा
प्रमाद्यपरिनिश्चिता । अतस्तदेव तदुत्पत्तिस्थानं । मान्यत् । 20

1 See supra VI, 15.

2 I cannot give reference but to V, 84.

3 Minaev has: vyathān manah — See the Commentary

अचेतने वेदनाद्योगात् । ततो यद्यस्योत्पत्तिस्थानं तत्तत्रैव
भवति । नान्यथ । यथा पक्षे पक्षं न खले ॥ अतोऽस्माद्या-
यात्ममस्र सदस्रैनामनन्तरकथितो[74^५]भयरूपा^१ व्यथां ॥

तदानीमुभयोरपि साधारणदूषणतया क्व चिदपि कोपो
५ न युक्त इति कथयितुमाह ।

मोहादेकेऽपराध्यन्ति कुप्यन्त्यन्येऽपि मोहिताः^२ ।

ब्रूमः कमेषु^३ निर्दोषं कं वा ब्रूमोऽपराधिनं ॥ ६७

आत्मात्मीयग्राहाभिनिवेशविपर्यासादेके के चिदपराध्यन्ति
दण्डादिना । समाक्रोशादि वा वदन्तः^४ सदोषमात्मानं कुर्वन्ति ।
१० अन्ये पुनस्तदपराधेन कुप्यन्ति हस्यन्ति । विमोहिता मोहादेव
खलतकर्मफलसंबन्धमननुसरन्तोऽविद्यावरणात् । प्रतिताडना-
क्रोशादिकमारभन्ते ॥ इत्थं ब्रूमः कमेषु क्रेशराक्षसावेश-
वग्रीकृतेषु निर्दोषं । कं वा ब्रूमोऽपराधिनं दोषवन्तं । उभये-
षामपि साधारणदोषत्वात् ॥

१५ इदमपि चात्मगतमेव चिन्तयता प्रतिचक्षितं निवर्तयित-
व्यमित्याह ।

कस्मादेवं कृतं पूर्वं येनैवं बाध्यसे परैः ।

सर्वे कर्मपरायताः कोऽहमपान्यबाह्यतौ ॥ ६८

^१ Ms. : kathitabhaya^० ; ubhaya from the Tibetan.

^२ So Min.—According to the Commentary : anye vimohitāḥ.

^३ M, L^३ : kīmeṣu.

^४ Ms. : vadantaḥ—Tib. : brdeg-pa am brgyad-bkag smra-bai=tāḍanaṁ
nigrahaṁ vā vadantaḥ. . . .

कक्षात्कारणात् किमित्येवमेतत्काष्ठं हेतुकर्म कृतं । येनेति
लोकोक्तिरेषा । यदित्यस्यार्थं यदेवं । यदि वा येन कर्मसा-
मर्थ्येन हेतुना । आक्रोशबन्धनताडनादिभिः बाध्यसे पीड्यसे
परैरन्यैः । ननु यदि नामैवं तथापि प्रतीकारो युक्त इत्याह सर्व
इत्यादि । सर्वे दुःखहेतवः कर्मप्रत्ययोपजनितप्रवृत्तयः । इति 5
कोऽहमचान्यथाकृतौ^१ तत्फलनिवर्तनाय । न कश्चित् । फलदा-
नोन्मुखस्य कर्मणः केन चिन्निवर्तयितुमशक्यत्वात् ॥

इदं पुनरप्युक्तरूपमित्याह ।

एवं बुद्धा^२ तु पुण्येषु तथा यत्नं करोम्यहं ।

येन सर्वे भविष्यन्ति मैत्रिचिन्ताः परस्परं ॥ ६६ 10

एते सत्त्वाः कर्मक्षेत्रपरायत्ताः परस्परमसमञ्जसकर्म-
कारिणो निवर्तयितुमशक्या इति । एवं बुद्धा ज्ञात्वा पुनः
पुण्येषु कुशलेषु कर्मसु तथा यत्नं करोम्यहं । तेन प्रकारेण
वीर्यं समारभे । येन तथाविधं सामर्थ्यं [75a] प्रतिष्ठन्त्यस्य मार्गं
प्रवर्तिताः सन्तः सर्वे मैत्रिचिन्ता हितसुखविधानतत्पराः परस्पर- 15
मन्योन्यं भविष्यन्ति ॥

द्रोहक्षितं विनिवर्त्य प्रियवस्त्वपघातकारिणि लौकिकोदा-
हरणेन देवं निवर्तयेदिति लोकद्वयमुपदर्शयन्त्याह ।

1 Tib.: hjig-rten-pai smra-bai thsul-lo

2 Tib. Text-translation: bdag-gis hdi-la ci-ste bkon? = aham atra kim
vairi?

3 Tib. mthoñ-nas = dr̥ṣṭvā.

दृष्टमाने गृहे यदग्निर्मत्वा गृहात्तरं ।

तथादौ यच्च सज्येत तदाहव्यमनीयते ॥ ७० ॥

यत् चित्तं यदासङ्गाद्व्यते देववह्निना ।

तत्क्षयं तत्परित्याज्यं पुण्यात्मोदाहशक्त्या ॥ ७१ ॥

- 5 एकस्मिन् गृहे ऽग्निना दृष्टमाने यथा तस्माद्गृहादन्यद्गृहं गृहान्तरं गत्वा । अग्निर्यत्र दृष्टकाष्ठादौ सज्यते सज्यते । तदन्तर्गतमन्यदपि वस्तु मा धाचोदिति शक्त्या । तदाहव्यमनीयते पृथक्त्वा निर्धार्यते । इति दृष्टकर्म प्रकृतेऽपि योजयन्नाह । एतदुक्तोदाहरणव्याप्तेन चित्तं मत्तो वस्तु वस्तुन
- 10 आसङ्गादासङ्को दृश्यते परित्यज्यते देववह्निना प्रतिष्ठापनमेव तदासङ्गस्थानं वस्तु तत्क्षयं न काष्ठान्तरपरिक्षमेन परित्याज्यं । तथाभिनिवेशः परिहर्तव्यः । किं कारणं । पुण्यात्मा शरीरं पुण्यस्थान इति यावत् । तत्प्रोक्तकर्मोदाहः परिषयो मा भूत् । अन्यथा गृहान्तर्गतपदार्थवत् प्रदेववह्निस्तमपि दहेत् ॥
- 15 अपि च । स्वाभ एवायं कर्मो यन्मनुष्यदुःखैर्नरककर्म कर्म विपश्यते । इति प्रतिपादयन्नाह ।

मारुखीयः करं हित्वा मुक्तयेत्किमभद्रकं ।

मनुष्यदुःखैर्नरकान्मुक्तयेत्किमभद्रकं ॥ ७२ ॥

¹ Minaev: sajjeta; Ms.: sahyeta. Tib.: rtava-soga gañ la mohed-byed-pa.—mohed-par-byed-pa=ausbreiten, weithin verbreiten (Schmidt).—Mohed-pai me=eine Feuerbrunst.

² Minaev: tathākṛtya; but L¹, M: tadāk°; Tib.: de-ni phyuh-ste dok'-yin.—Phyuh-ba (hbyin)=avakṛta, nirvāṣita.

यो हि मारणमर्हति च यदि इक्ष्माचं क्षिप्वा मुच्यते ।
तदा न^१ का चित्त्वतिरस्य । प्रत्युत अन्धसाभमात्मानं मच्यते ।
अत्यल्पमिदं मरणदुःखात्करणदेनदुःखमिति । तथा योऽपि
मनुष्यदुःखं ताडनवन्धनतिरस्कारादिद्वतमनुभूय नरकदुःखा-
दिमुक्तो भवति । तथापि न किं चिदपचीयते । न किं^२ ५
चिदिदं दुःखं नरकदुःखात् । सुखमेव तत् । ततो यदि विच-
[75^b]क्षयः स्यात् । तदा यौमनस्यमेवात्र युक्तमस्य ॥

अथापि स्यात् । न मया स्वल्पमात्रेऽपि दुःखे चमा कर्तुं
शक्यत इति । अत्राह ।

यद्येतन्मात्रमेवाद्य दुःखं सोढुं न पार्यते ।

10

तन्मारकथथाहेतुः क्रोधः कस्मान्न वार्यते ॥ ७३

खटपेटखोष्टादिप्रहारद्वतमौषमात्रमपि दुःखमिदानीं
सोढुं मर्षितुं न पार्यते न शक्यते । तदत्र भवन्तं पृच्छामः ।
अथैवमेव तदयं नारकदुःखसंवर्तनीयः क्रोधः कोपः कस्मात्कार-
णात् वार्यते । अथमेव स्यात्तिररां नरकेषु दुःखदायक इति 15
दुःखभीक्ष्णमेव [क्रोधं] निवर्तयितुं युक्तं स्यात् ॥

किं च । यद्यपि सोढुं न शक्यते तथापि तद्वेतुककर्म-
संभवादनित्यतोऽपि दुःखमापतयिष्यति भवतः । न च किं
चित्प्रसमुत्पत्स्यते ।

^१ Ms. : na kadā cit.

^२ Tib. : des-na : taamāt.

^३ capēṭa, Apte : The palm of the hand with the fingers extended ;
khaṭaka = the half-closed hand, —khaṭa given in P.W. from Lexx. only.

मर्वशात्पुनस्तस्य महार्थज्ञाभो भविष्यतीति हृत्तद्वेन
श्रिष्यितुमाह ।

‘कोपार्थमेवमेवाहं नरकेषु सहेस्रशः ।

कारितोऽस्मि’ न चात्मार्यः परार्थो वा कृतो मया ॥ ७४

५ न चेदं तादृशं दुःखं महार्थं च करिष्यति ।

अगदुःखहरे दुःखे प्रीतिरेवाच युज्यते ॥ ७५

कोपनिमित्तमेव । एवमेव निष्कलमेव । नरकेषु संजीवा-
दिषु । सहस्रशः अनेकसहस्रवारं । अहं कारितः हेदनभेद-
नपाटनादिकारणाभिः पीडितः । एवं दुःखमनुभवतापि मया
१० न च नैवात्मार्यो दृष्टादृष्टफलसाधनः कृतो निष्पादितः ।
परस्मान्यस्य वार्यः सुखविधानलक्षणः । इति निष्प्रयोजनमेव
नारकदुःखसहस्रशःपरिभवो जातः ।

तदद्यापि न तथैव ममासहिष्णुता युक्तेत्याह । इदं दुःखं
नैव तादृशं तादृशं नरकसमुद्भवं । अथ च महार्थं सर्वसत्त्व-
१५ हितसुखविधानभूतं बुद्धत्वं साधयिष्यति । अतो जगतो दुःख-
हरे भिजगत्पर्याप्तसर्वसत्त्वसर्वदुःखप्रशमनकरे दुःखे प्रीति-
रेवाच युज्यते नादधिरिति भावः ॥

पर[76^a]गुणप्रवर्णनेर्ह्यमिहप्रज्ञाज्ञानायाह ।

¹ Tib. bdod-pai don-du, as if: kāmārbham.....

² kārīta = pīdita. —Tib. : myos gyur kyañ; kyañ points to a reading: kārīto’
pi.—myos, wrongly for myoñs?—myo-ba = mada.

³ Quoted ad IV, 39.

यदि प्रीतिसुखं प्राप्तमग्नैः स्तुत्वा सुखोर्धितं^१ ।

मनस्त्वमपि तं स्तुत्वा कस्मादेवं न हृष्यसि ॥ ७६

गुणाधिकं स्तुत्वा यदि प्रीतिसुखं कैश्चित्प्राप्तं । तदा ये मनः
त्वमपि तद्गुणसंघर्षेण^२ किमिति हर्षसुखं नासुभवसि । किम-
काष्ठमेव तदीयान्कञ्जाद्याद्यामात्मसंस्तानमिन्धनौकरोषि^३ ॥ ८

ननु सर्वसुखसाधनात्मतया निविद्धमेव सेवितुं । ततोऽहं
सर्वसुखवैकुण्ठादिदमपि नोपाददे । वक्ष्यति हि ।

यद्य यद्य^४ रतिं याति मनः सुखविमोहितं ।

तत्तत्सहस्रगुणितं दुःखं भूत्वोपतिष्ठते ॥ इति^५ ।

आह ।

10

इदं च ते हृष्टिसुखं निरवयं सुखोदयं ।

न वारितं च गुणिभिः परावर्जनमुत्तमं ॥ ७७

न हि सर्वं हृष्टिसुखमपाकृतं^६ । अपि तु यत्सावयमकुग्रह-
हेतुः । इदं च परगुणामयं हृष्टिसुखं निरवयं तव । न
चाकुग्रहहेतुः । अतः सुखोदयं सुखलोदयो ऽस्मादिति कृत्वा । 15
अत एव न वारितं च गुणिभिर्मग्नव्याख्यानविधिभिः । अथमपरो

1 Minaev : gupārjitaṃ ; M. L² : gaṇorjitaṃ.—Orjita=adhika of the Com-
mentary.

2 Ma. : saṃvārṣṇa.

3 Ātmasaṃstāna=ātmabhāva=ātmā ; the self in his everlasting evolu-
tion.

4 Ma. : yatra tatra....

5 VIII, 18.

6 Ma. : ānukham mayā k^o ; Tib. : dgag-pa=niṣiddha.

ऽस्य गुणः । यत्परावर्जनमुत्तमं परगुणेषु प्रीत्या । गुणेभ्ये-
मथममत्सरीति मन्वमाणा अन्येऽपि सत्त्वा आवर्जिता भवन्ति ॥
अतो युक्तमेवात्र प्रीतिसुखमुपादातुं ॥

आदेतत् । न परगुणेषु मनासमा का चित् । किं तर्हि
5 तावत्तद्यैव सुखमेतदिति मया खोदुमशक्यमिति । अत्राह ।

तस्यैव सुखमित्येवं तवेदं यदि न प्रियं ।

भृतिदानादिविरतेर्दृष्टादृष्टं^१ इतं भवेत् ॥ ७८

तस्यैव भृतिकर्तुः सुखमिति । एवमनेनाभिप्रायेण भवतो
यदीदं परगुणभृतिप्रतिषमुद्भवं सुखं न प्रियं । तदातिसंकटे
10 पतितो ऽधि । कथं । भृतिदानादिविरतेः । यदपि च भवतः
आत्मसुखनिमित्तं स्रष्टव्यादिषु भृतिदानं कर्ममूल्यादानं ।
तद्योपकारिणि प्रत्युपकारकरणं । इत्यादेर्विरतेर्वैमुख्यात् ।
तदपि न कर्तव्यमेक आत्परसुखविद्वेषिणः^[१] [76^b] । यतस्ते-
नापि तस्य सुखमेव संपत्स्यते । ततो दृष्टमैहिकं फलं । अदृष्टं
15 पारलौकिकं । उभयमपि इतं भवेत्परसुखसंपदमर्षिणा^२ ॥

किं च । मिथ्योत्तरमेवेदं भवत इति प्रतिपादयन्नाह ।

स्वगुणे कीर्त्यमाने च परसौख्यमपीच्छसि ।

कीर्त्यमाने परगुणे स्वसौख्यमपि नेच्छसि ॥ ७९

^१ Minaay :...virate dr̥ṣṭa°. The first line is translated in Tib. : gshan yan de-ltar bdo gyur shes, gal-te khyod bde hdi mi hdod : anyo' py evam sukhi iti yadi tava sukham idam na priyam.

^२ Ms. sampadyam.°

यदि कश्चिद्भवतो शुचमुदीरयति । तदा तस्य परस्मानिष्ट-
मपि सौख्यमिच्छति । अथ परशुणानुवर्षयति । तदा पुन-
रीर्थाग्रस्यवितुद्यमानमानसः सुसौख्यमपि नेच्छति । आत्मा
तावत्परसौख्यमित्यपि शब्दः^१ ॥ तस्मात्परसुखसंपदीर्घैव भवतो ।
न स्थावकसुखासहिष्णुता ॥

5

यदुक्तं ।

तस्यैव सुखमित्येवं तवेदं यदि न प्रियं । इति ।^२

तच्च विशेषणदूषणमाह ।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया ।

स्वयं सत्त्वसुखेष्वथ कस्मात्सत्त्वेषु कुर्यासि ॥ ८० ॥ 10

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य यत्पर-
सुखसंपदसहिष्णुता नाम । यतः सर्वसत्त्वास्त्रैधातुकानाञ्चराः
समस्तसुखसंपत्तिस्तर्पिता बुद्धत्वमधिगम्य मया कर्तव्या इति
मनसिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते^३ । तदुत्पाद्य कस्मात्सत्त्वेषु
कुर्याते । अद्येदानौ । किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु सचित्तमभिप्रसाद्य 15
सत्त्वमात्मनैव प्राप्तसुखेषु । इत्यकरणोपमेव तत्परसुखवैसुख्यचित्तं
बोधिसत्त्वमेति भावः ॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तो ऽपि परस्य आभवत्कार-

^१ Ms. : ... parāḥ saukhyam.

^२ VI, 78.

^३ Ms. : utpādayitum.

संक्षिप्तमभिधमोक्षं तदोर्वाकवाचितदृक्क्षेत्रेण श्रोत्रेण दृश्यते ।
तस्य परिभाषणार्थमाह ।

चैलोक्यपूज्यं बुद्धत्वं सत्त्वानां किल वाञ्छसि ।

सत्कारमित्थरं दृष्ट्वा तेषां किं परिदृश्यसे ॥ ८१

४ अथ वा ह्यादेतत् । न खलु मया तत्सुखमेव न दृश्यते ।
किं तर्हि तदुद्भावितान्यगुणश्रवणाभिप्रसन्नमानसैः^१ ते[७७]वा-
सुपनामितं^२ साभसत्कारमित्यथाह । चैलोक्षेत्यादि ।^३

अथो लोका एव । कामरूपाख्यधातुलक्षणं^४ । लोक-
प्रविष्टा वा खर्मादिसमाधाः । चैलोक्षं । तत्सुमुदायो वा ।
१० तस्य पूजामर्शतीति पूज्यमभ्यर्चनीयं । अनेन सर्वातिशयाधिलं
प्रतिपादितं । तथाभूतं बुद्धत्वं सत्त्वानां किल वाञ्छसि । किले-
त्यनेन विपर्ययं दृष्ट्वादिति प्रकाशयति । सत्कारमित्युपलक्षणं
साभमपि । श्रेयं सुबोधं ।

साभमभिसंधायाह ।

१५ पुष्पाति यस्त्वया पोष्यं तुभ्यमेव ददाति सः ।

कुटुम्बजीविनं लब्ध्वा न हृष्यसि प्रकुप्यसि ॥ ८२

^१ Minaev: parivṛjyase; but Tib. (gduh-par byed) confirms the reading of I.A. M.

^२ ...gravaṇāś abhi? ... ?

^३ ...lābhasatkāram na mṛyate.

^४ It is rather strange that the stanza is introduced by two prefatory sentences.

^५ The same reading (arūpyadhātu) occurs M. Vyāt. 155 (corrected in PW.K.F.).

^६ Tib.: gden-gyis htabo-ba = kuṭumbena jīvan—Op. Pāli.

तथा योषधीषं प्रियपुष्पादिकं लक्ष्मीषं चः पुष्पाति च तुल्य-
मेव ददाति । तत्रैव तेनोपचयः कृतो भवेत् । अतस्तत्पुद्गल-
जीविनं^१ । लक्ष्मीषं सुदुर्लभं जीवयति यत् तयाविधं पुरुषं यन्मा-
त्राय प्रहययि न काका^२ पृच्छति । प्रकुण्डयि न प्रहयये-
चेत्यर्थः । तथा प्रकृतेऽपि येन सर्वसत्त्वा आत्मोपलब्धेन गृहीता- 5
स्तस्य तत्पुद्गलैः सुखमेवोचितमिति ॥

आदेतत् । बुद्धत्वमेव तथा तेषां प्रतिज्ञातं । न तु पुन-
रन्यसुखमित्याग्रह्याह ।

स किं नेच्छति सत्त्वानां यत्तेषां बोधिनिष्पत्तिम् ।

नन्वेतदपि न संन्यक्तं । यस्मात् ।

10

अगदद्य निमग्नितं मया सुगतत्वेन सुखेन चान्तरा^३ ।

इति प्रतिज्ञातं । भवतु नानैवं । तथापि यः समुत्पादित-
बोधिचित्तलोपां सत्त्वानां बोधिं बुद्धत्वमिच्छति स किमन्य-
लौकिकलोकोत्तरमर्थजातं नेच्छति । अथ नैवमिच्छते । तदा
बोधिचित्तमपि हीयते इत्याह ।

15

बोधिचित्तं कुतस्तस्य योऽन्यसंपदि कुप्यति ॥ ८६

बोधिचित्तं कुतस्तस्य मिथ्येव बोधिचित्तप्रतिज्ञाय । कस्य ।
योऽन्यसंपदि^४ कुप्यति । इतरविभूतौ आभयत्कारप्रसूतायां ।

^१ Ms. tam ku°; but Tib. khyod-kyi.

^२ Ms. kākā or kākā. Tib. has: shes sur-gya hdri-bao=indirectly (Jäschke). See Apte s. voc. kaku and infra ad VII, 19.

^३ Supra III, 38.

^४ Sāmpad = hbyor-ba.

इति मर्मबोदना^१ बोधिसत्त्वस्य सुप्रसन्नकर्मनिवृत्तिः [७७^b] हेतुः ॥
अपि चापरस्य लाभसत्कारसंपदभावे ऽपि न भवतस्तद्भाव-
संभवः । तत्किमकारणमेव तद्विद्वेषिषात्प्रजाताय यत्नः क्रियते
इति प्रतिपादयन्नाह ।

५ यदि तेन न तत्त्वत्वं स्थितं दानपतेर्गृहे ।
सर्वथापि न तस्मै ऽस्ति दत्तादत्तेन तेन किं ॥ ८४

अदि नाम तेन तवाद्यमाविषयेष सत्त्वेन तद्दीपमानं वस्तु
न त्वत्वं । तथापि स्थितं दानपतेर्गृहे । भवतस्तु किं तस्याज्जातं ।
सर्वथापि तेन त्वत्त्वेन गृहावस्थितेन वा न तदस्तु तवास्ति ।
१० इति दत्तादत्तेन तेन किं । न किञ्चित्प्रयोजनं भवतः । अत-
स्तथोपेक्षैव युक्ता विदुषः ॥ किं च । इदमपि तावत्परि-
भाष्यतामित्युपदर्शयन्नाह ।

किं वारयतु पुण्यानि प्रसन्नान् स्वगुणानय ।
लभमानो न यज्ज्ञातु वद केन न कुप्यसि ॥ ८५

१५ यो ऽसावतिप्रसन्नैर्दायकदानपतिभिर्लाभसत्कारैः पूष्यते ।
य किं वारयतु पुण्यानि पूर्वजकृतानि विपाकोन्मथानि

^१ Tib. does not translate *marman* (See *Qikāśa*. Index s. voc.). *codanā* = *gnod-byed-pa*. Query: *bādhana*.

^२ Minaev has: *prasannāt*; the reading of the Commentary (*°ān*), in L³, M.—
The Tibetan translation agrees with the Sanskrit: *bsod-nams dān ni dad-pa*
am / rah-gi-yon-tan ci-phyir hḍor = puṇyāny eva prasannāḥ ca svaguṇā
vā kiñ tyajyante.

यदज्ञानस्य लाभसत्काराः । उत प्रसङ्गान् दायकदानवतीन्
वारयतु । अथ स्तुतृणां वारयतु । यानामित्येषां प्रसादो
जातः । मा प्रसादमप्येषां जनयिष्येति । अथ वा लाभमानोऽपि
तेभ्यो न स्वीकरोतु । ब्रूहि केन प्रकारेणात्र न भवतो ऽपरि-
तोषः स्यात् । तत्र पुण्यादीनां वारयितुमशक्यत्वात् । लाभ- 5
मानायहणेऽपि सर्वथापि न तन्नेऽस्वीत्यादिना बाधकस्योक्तत्वा-
दिति न कश्चित्परितोषकारणमस्ति ॥

अथापि स्यात् । परस्मैव लाभसत्कारसंपत्तिरस्ति न मम ।
अथ मम नास्ति तदा परस्यापि मा भूदित्येतन्ममासंतुष्टि-
निवन्धनमित्याशङ्क्याह ।

10

न केवलं त्वमात्मानं कृतपापं न शोचसि ।

कृतपुण्यैः सह स्पर्धामपरैः^१ कर्तुमिच्छसि ॥ ८६

सुबोधं । यत्किञ्चिदुःखं तत्सर्वं पापसमुद्भूतं । अभिलाष-
विधातोऽपि दुःखं । यदपि पर्येषमाणो न लभते तदपि
दुःखमिति^२ वचनात् । [78^a] यदप्यति ।

15

अभिलाषविधाताश्च जायन्ते पापकारिणामिति^३ ।

यत्किं चित्सुखं तत्सर्वं पुण्यप्रसूतमिति सुखाभिलाषिणा
शुभे कर्मसुयोगः करणीयः । यदप्यति । पुण्यकारिसुखेच्छा
लित्यादि^४ ॥ इति कथं कृतपुण्यैः सह स्पर्धा युज्यते । सुकृत-

1 Minaev has : aparāṇ; Tib. : gzhan-dag dan lhan-cig. = aparāṇ saha. .

2 Ms. duḥkham api; Tib. : zhes.

3 See VII, 41.

4 Cp. VII, 42, 43.

किञ्चायमेव तत्सुखाभिलाषिणां स्वर्धां पुनरेत्यर्थः ॥ अपि चेद-
मपि प्रष्टव्योऽपि ।

जातं चेदप्रियं श्रयोस्त्वत्तुष्ट्या^१ किं पुनर्भवेत् ।

तव श्रयोर्द्वेषविषयस्य त्वदभिलाषमात्रेण अप्रियमनिष्टं
५ जातसुत्पन्नं चेद्यदि । एतावता भवतः किं पुनर्भवेत् । भवतु
तावत्तस्मान्निष्टं । अन्यस्य तु भवतु वा मा वा । मम किं
चिदिव तावन्मात्रेण प्रयोजनमिति^२ । पराभिप्रायमाशङ्क्याह ।

त्वदाशंसनमात्रेण न चाहेतुर्भविष्यति^३ ॥ ८७

तवाशंसनमिच्छाभिलाष इति यावत् । तावन्मात्रेण न
१० चाहेतुः । न विद्यते हेतुरस्य । इत्यहेतुरर्थो भविष्यति ॥
अप्रियस्य भवतु नानैवमभ्युपगम्याप्युच्यते ।

अत त्वदिच्छया सिद्धं तदुःखे किं सुखं तव ।

अदि नाम तवेच्छया सिद्धं निष्पन्नमप्रियं श्रयोः ।
तथापि तस्य दुःखे असुत्पन्ने किं सुखं तव । न किं चित् ।
१५ निष्प्रयोजनमिदमभिप्रेतमिति यावत् । नन्विदमेव प्रयोजनं
अतदुःखे मम संतुष्टिरित्यत आह ।

^१ Minaev : tvañ tuṣṭya—Tib. : de-la khyod dgar ci-zhig yod = to your pleasure = à vos souhaits.

^२ "I do not care if anybody else is unhappy or not; if my enemy be unhappy, there is something good in it for me."

^३ Tib. : de-la gnod-pai rgyar mi hgyar : tatra na bādhāhetuḥ.

अवाप्यर्थो भवेद्देवमनर्थः को ज्वतः^१ परः ॥ ८८

एवमपि परदुःखपरितोषे अद्यर्थः प्रयोजनं भवेत् । तदातः^२
परो ऽनर्थः को तु । तुरित्यतिशये । अद्यमेवानर्थो महा-
नित्यर्थः ॥ कथं पुनरद्यमनर्थ इत्याह ।

भतश्चि बडिग्रं घोरं क्लेशवाडिशिकापितं ।

३

यतो नरकपालास्त्वां क्रीत्वा^३ पश्यन्ति कुम्भिषु ॥ ८९

यस्मादेतदिदमेवंविधं परानर्थचित्तं बडिग्रं घोरं महा-
भयकरं । किन्तु^४ । क्लेशवाडिशिकापितं । क्लेशा एव बडिग्रेण
चरन्तीति वाडिशिकाक्षैरर्पितमादत्तं^५ । यतः क्लेशवाडि[78^b]ग्रि-
कात् । वाडिशिकादिव मल्लं । नरकपाला यमपुरुषास्त्वां क्रीत्वा 10
पश्यन्ति पश्यन्ते । क चिञ्जीवेति पाठः । कुम्भिषु नरकविशे-
षेषु^६ । तस्मादवाभिलाषं मा कार्षीरिति भावः ॥

यदपि सुत्यादिविघाते दुःखसुत्यस्यते तदव्यविवेचयत
एवेत्युपदेश्यमाह ।

स्तुतिर्यशो ऽथ सत्कारो न पुण्याय न चायुषे ।

15

न वलार्थं न चारोग्ये^७ न च कायसुखाय मे ॥ ९०

^१ Minaev has: ko 'ndhataḥ paraḥ ; M. has: arthataḥ paraḥ (=there is not anartha worse than this artha). According to the Tib.: anarthaḥ kas tataḥ paraḥ=de-las phuh-ba ah gshan oi yod.

^२ There is in Ms. between tadē and tas some little mark of omission or interpunction : tadē 'taḥ (?).

^३ Supported by Tib.—M. has kṣiptvā ; Comm., varia lectio : nītvā.

^४ Ms. has : arpitam dattam.

^५ See *Gīṭās.* 75, १, note.

^६ See *Gīṭās.* 266, १.—On ārogya, see *Majjh. N. Index*, stanza.

एतावांश्च भवेत्स्वार्थो धीमतः स्वार्थवेदिनः ।

पञ्चप्रकार एवार्थः पुरुषार्थत्वेनाभिमतो विदुषां । तद्यथा
पुण्यं । आयुर्वृद्धिः । बलवृद्धिः । आरोग्यलाभः । कायसुखं
चेति । न चैतेषु कश्चिदुपयुज्यन्ते स्तुत्यादयः । इयानेव हि
5 स्वार्थो भवतो^१ भवेत्प्रज्ञावतः स्वार्थवेदिनः । अन्यस्य पुनरन्य-
थापि भवेत् । इत्यात्मनि परामृशति । जानन्तु यद्यपि स्वार्थं
तथापि स्वार्थवेदिनो [ऽनु]पायत्वात्पृथगुपदर्शितः^२ । धीमत
इत्यनेन तदवगन्तुं तथा तदपि कथितं ॥ ननु मानसमपि सुख-
मस्ति । तेनावधारणमयुक्तमित्यत्राह ।

10 मद्यद्युतादि सेव्यं स्यान्मानसं सुखमिच्छता ॥ ८१

मानसं सुखं सौमनस्यं । तदिच्छता मद्यं द्यूतं गणिका
परदारिकं सेवनीयं स्यात् । यत्पुनः सङ्गर्मादिश्रवणात्सौमनस्यं
तत्पुण्यपक्षेण संगृहीतमित्यदोषः । तस्मात्सौमनस्यहेतुर्भवतोऽपि
स्तुत्यादयो बालजनानन्दकारिणो ऽनुपादेया एव । इत्यमपि

15 बालजनोन्नापकारिणः स्तुत्यादय इत्याह ।

यशोऽर्थं हारयन्त्यर्थमात्मानं मारयन्त्यपि ।

ये चिन्मोहपुरुषास्तादृशगुणात् स्वयमतिसूदूरे वर्तमाना अपि
प्रकादिगुणैः स्वयमाना वन्दिजनैरन्यैश्च प्रोत्फुल्लयनवदना

¹ Such seems to be the old reading; from a second hand: bhavan.

² Ms. pṛthagāpa°.—Tib. has: rañ-gi don çe-pai thabs-ma-yin-pai-phyir
log-ñi ma betan-te=svārthajñāsyā anupāyatrān mithyā na darśitam.—But
observe that loga-su = pṛthak.

यशोऽर्चिनो हस्त्यादिधनं हणवन्तेभ्यः प्रयच्छन्ति । तथा तेरेव
गुणैः संभावितात्मानामपि । शक्रवत् शत्रुविजय[79*]समुद्भूतं
यशो मम जगति विपुलतां गमिष्यति । इत्यभिनिवेशाद्दुः
सहसंपामारोहणान्मारयन्ति ॥ न चात्र परमार्थतः किं चिक्षणो-
जनं । अन्यत्र मिथ्याविकल्पात् । इति प्रतिपादयन्नाह ।

5

किमक्षराणि भक्ष्याणि¹ मृते कस्य च तत्सुखं ॥ ८२

स्तुत्याद्यभिधायकान्यक्षराणि वर्णाः किं भक्ष्याणि चर्वि-
तव्यानि । यशोऽर्थं² मृते सति कस्य च तत्सुखं यशःश्रवण-
समुत्पत्त्यं ॥ तस्माद्दालक्रीडासमानमेतदित्युपदर्शयन्नाह ।

यथा पांशुगृहे भिक्षु रोदित्यार्तरवं शिशुः ।

10

यथा कश्चिद्वाक्षो धूलिमयगृहेण परमपरितोषेण परि-
क्रीडमानः । केन चित्तस्मिन् भग्नो मद्दुःखेन परिगृहीतः पर-
मार्तिपीडित इव मद्दुःखं भग्नमिति कदणखरं क्रन्दति । सैवोप-
माचापि । इत्याह ।

तथा स्तुतियशोदानौ स्वचित्तं प्रतिभाति मे ॥ ८३ 15

तथैव स्तुतियशोदानौ विधाते स्वचित्तं³ दुःखमाविशत्प्रति-
भासते विचारयतो मम [1] अत्रापि न वस्तुसता⁴ केन चिद्धि-

1 Tib. has : ...ci-zhig bya = kim akṣaraiḥ kartavyam ?

2 Tib. has : byis-pa bzhin = bālavat.

3 = dravyasatā, paramārthasatā. The opposed notion is expressed by such words as saṁvṛtīsat, prajñaptīsat.

प्रज्ञा इति परामर्ष्टव्यं । पुनरन्यथा विचारेण वास्तवधर्म एवा-
यमिति चतुर्भिः श्लोकैः परं नृप्रयच्छाह ।

शब्दस्तावदक्षितत्वात्स मां स्तौतीत्यसंभवः^१ ।

शब्दो वर्णात्मको वाङ्मार्घतया ऽक्षितो ऽचेतनः । तस्य
५ भावः । तस्मान् । स शब्दो मां स्तौति मदीयं वर्णमुदीरयति ।
असंभवो न संभवत्येतत् ॥ तत्कथं बीमनखं जायते इत्याह ।

परः किल मयि प्रीत इत्येतत्प्रीतिकारणं ॥ ८४

अन्यः पुरुषचेतनात्मकः । किलेति निरर्थकमेतदपीत्य-
दक्षिप्रतिपादकं । मयि प्रीतोऽभिप्रसन्न इत्येतदभिसंधानं
१० प्रीतिकारणं ।

तथाप्येवमसंबन्धात्केवलं शिशुचेष्टितं^२ ।

इति संबन्धः । असंबन्धमेव कल्पयच्छाह ।

अन्यथ मयि वा प्रीत्या किं हि मे परकीयया^३ ।

तस्यैव तत्प्रीतिसुखं भागो नास्त्योऽपि मे ततः ॥ ८५

१ = *Qikāśa*. 266, 1. with the reading: mām stantīti na sambhavah.

२ See *Qikāśa*. 266, 2. where occurs the reading, confirmed by Tib.: ity anyath me mātibhramah.

३ *Śālistra* p. 223, l. 14.

४ = *Qikāśa*. 266, 5.

यस्मादन्यस्मिन् सत्त्वे मयि [वा]^१ प्रीत्या परसंतानवर्तिन्या^२
किमाद्यतं म[७९^b]म । न किं चित् । कुतः । तद्यैव ततो य
एव प्रीतः सुतिकर्ता तन्प्रीतिसुखं । नान्यस्य । अतो भागो
नास्योऽपि ईषदपि मम ततः परसंतानवर्तिनः प्रीतिसुखात् ॥
स्मादेतत् । परसुखेनैव सुखित्वं बोधिसत्त्वानां । तत्किमिति ५
ततो भागो नास्तीति । अथाह ।

तत्सुखेन सुखित्वं चेत्सर्वथैव ममास्तु तत् ।

यस्मादन्यप्रसादेन सुखितेषु न मे सुखं ॥ ८६

यदि परसुखेन सुखित्वं तदा तस्मिन्नन्य^३ प्रसादेन सुखि-
तेऽपि ममास्तु तत्सुखित्वं । किमात्मन्यभिप्रसादेन प्रीते पर- 10
[स्मिन्] प्रीतिः^४ । न त्वन्यस्मिन्प्रसादेन सुखितेषु^५ मम सुखं ॥
तस्मादचनमाचमेवैतत् । न परमार्थ इति दर्शयितुमाह ।

तस्मादहं स्तुतोऽस्मीति^६ प्रीतिरात्मनि जायते ।

तथाप्येवमसंबन्धात्केवलं शिशुचेष्टितं ॥ ८७

१ vā is translated in the Tib.

२ The Buddhists do not, of course, admit the ordinary Indian notion of self (ātman, puruṣa); everything is only the succession (saṃtāna) of its moments (kṣaṇa), and this succession is no real being apart from the kṣaṇas, or links of the saṃtāna (saṃtānin). The parasamāntāna is the self of the paras; the svasaṃtāna is our ātman or ālayavijñāna.

३ According to Tib. : sarvatra.

४ Tib. = kim ātmany abhiprasanne parasmin parasmin punaḥ prītiḥ.

५ Tib. adds : sams-can-la (=sattveṣu).

६ M. has : stuta iti.—See Commentary.

७ Tib : de yau de-ltar mi hthad-pas = tad apy evam anupapattet. ...

तदन्यनिमित्ताभावात् ।^१ अहं स्तुत इत्येवं विकल्पना[त्]
प्रीतिरात्मनि जायते । न पुनः परसुखेन सुखित्वात् । तथापि
न केवलमन्यप्रसादेन सुखिते सति । आत्मन्यपि^२ एवमुक्तकर्मणा-
संबन्धादप्रत्यासत्तेः कारणात्किंवा बालविज्ञापितमेतत् ॥

5 अपि च स्तुत्यादयो ममापचयमेव दधतीत्युपदर्शयन्नाह ।

स्तुत्यादयश्च^३ मे क्षेमं संवेगं नाशयन्त्यमौ ।

गुणवत्सु च मात्सर्यं संपत्कोपं च कुर्वते ॥ ६८

अमौ स्तुत्यादयो मम क्षेमं कल्याणं । अथ क्षेमं कुशल-
पचपरिपाजनं । तथा संवेगं^४ संसारदुःखनिर्वेदनं । नाशयन्ति
10 ज्ञान्ति । 'एतावन्मात्रमेव । किं तु गुणवत्सु च मात्सर्यं ।
आत्मनि गुणाधिकमानेन परगुणप्रच्छादनात् । तद्गुणसहनतया
वा संपदि लाभसत्कारादिस्वभावायां कोपं चामर्षं कुर्वते
तेज्ज्वे । अहमेव गुणाधिको ममैव सर्वा संपत्तिरुचिता नान्ये-
षामिति मत्वा ॥ यत एते दोषाः स्तुत्यादिषु संभविनः ।

15 तस्मात्स्तुत्यादिघाताय मम ये प्रत्युपस्थिताः ।

अपायपातरक्षार्थं प्रवृत्ता ननु ते मम ॥ ६९^५

^१ tatrāpi = ātmany api.

^२ So M.; L² has: stutyādayas tu; Minaev: °dayo na me.—Tib. has: bstod-sogs bdag ni gyeñ-bar byed = disturb the mind.

^३ See infra VIII, F. Eight saṃvegavatthus, *Visuddhim.* J.P.T.S., 1893. p. 99.—saṃvega = skyo-ba.

^४ So M.—According to Tib.: na tāvan^५.

^५ P.W. (K.F.) has only: möglic; but see *Madhyamakarvṛtti* (Bibl. Buddh.), p. 8, n. 3.

^६ See V, 81.

तस्मात्कारणात् । सत्यादिबाधप्रतिरोधा[४०*] च ये सत्ता
मम प्रत्युपस्थिता उच्यताः । अपावपातो नरकादिपतनं ततो
रक्षार्थं बाधार्थं रक्षणनिमित्तं प्रवृत्ता उच्यन्ता ननु ते मम ।
अतः कक्षाणमिच्छाणि ते नापकारिण इति ॥ साभादिविरो-
धिनि सर्वथा प्रतिवर्त्तितमयुक्तं मम । इत्यपदर्शयितुमाह । ४

मुक्तयर्थिनश्चायुक्तं मे लाभसत्कारबन्धनं ।

ये मोक्षयन्ति मां बन्धाद्देषस्तेषु कथं मम ॥ १००

विमुक्तिकामस्य लाभसत्कारौ बन्धनमिव । सङ्गच्छानत्वात् ।
अयुक्तं नोचितं सुसुचोर्बन्धनं । कक्षाणमिच्छात्यकारिणः शत्रु-
त्वेनाभिमता विमोक्षयन्ति विधोजयन्ति मां बन्धात्संसारदुःख- 10
खण्डनात् । साभादिस्वभावाद्वा । देवस्तेषु परमोपकारिषु
प्रीतिस्थानेषु कथं मम । न युक्तमित्यभिप्रायः ॥ कथं न
युक्तमित्याह ।

दुःखं प्रवेष्टुकामस्य ये कपाटत्वमागताः^१ ।

बुद्धाधिष्ठानत इव देवस्तेषु कथं मम ॥ १०१ 15

लाभसत्काराभिख्यङ्गप्रसङ्गात् । संसारदुःखैर्निमोक्तुकामस्य ।
ये सत्पुरुषविशेषाः कपाटत्वमपहारत्वमागताः^२ । कुतः । बुद्धा-
नामधिष्ठानतोऽनुभावादिव । देवस्तेषु कथं मम ॥

¹ kapāṭa = sgo-hphar = board or plank of a door.

² Apadvāra = Seitenthür, Hinterthür (Röhtlingk) = sgo-glegs = board or plank of a door. —According to the Commentary, we have to read: duḥkhān nīrmoक्तukāmasya. —But the first clause: lābhasatkāra^३, plainly agrees with the traditional text.

कुशलापघातकारिण्यपि देवं निवारयन्नाह ।

पुण्यविघ्नः कृतोऽनेनेत्यत्र कोपो न युज्यते ।

क्षान्त्या समं तपो नास्ति नन्वेतत्तदुपस्थितं^१ ॥ १०२

कुशलविघातः कृतोऽनेन । इत्थेवं मनसि निधाय च
 5 पुण्यविघातकारिणि देवो न युज्यते । कस्मात् । यतः शान्त्या
 तितित्तया समं तुल्यं तपः सुकृतं नास्ति सर्वशुभकर्महेतुत्वात् ।
 न च शान्तिसमं तप इति वचनात्^२ । ननु तदेवेदमवगत
 एवोपस्थितमुपगतं^३ । पुण्यविघ्नकारिण्येन पुण्यहेतुसंगिधेः ॥

तत्र प्रदेष्टे त्यागमेव पुण्यविघातः कृतो भवेदित्याह ।

10 अद्याहमात्मदोषेण न करोमि क्षमामिह ।

मयैवात्र कृतो विघ्नः पुण्यहेतावुपस्थिते ॥ १०३

अथ यद्यात्मन एव दोषेणावधिष्णुतात्मकेन न करोमि
 [80^b] क्षमां शान्तिमिह विघ्नकारिणि । तदा मयैव न पुन-
 रन्येन । अत्र पुण्ये । कृतो विघ्नः । कुतः । पुण्यहेतौ पुण्यवि-
 15 घातकारित्वेनाभिमतं । उपस्थिते संगिहितोभूते । अचेत्यस्मिन्
 पुण्यहेताविति वा संबध्यते ॥

यदि पुण्यविघातकारी कथमसौ पुण्यहेतुर्यावत्स एव विघ्न
 इत्याह ।

1 Minaev has : na tv etad

2 See supra VI., 2 (*Dhammapada*, 184).

3 I would take the meaning of the stanza as follows : nanu tad eva kṣān-
 titapas tena vighātakāriṣopanaśam.—But according to the Commentary : tad
 etat = kṣāntitapas.

यो हि येन विना नास्ति-त्यस्मिंश्च सति विद्यते ।

स एव कारणं^१ तस्य स कथं विघ्न उच्यते ॥ २०४

यो भावः कार्याभिमतः । येन कारणाभिमतेन विना नास्ति । तद्व्यतिरेके न भवति । स एव यद्भावेन भवति । नान्यः कारणं जनकस्य कार्याभिमतस्य । तदन्वयव्यतिरेकादुविधा- 5
नात् । एवं प्रकृतेऽपि स जनक एव कथं तस्य जन्यस्य विघ्न उच्यते । विघातहेतुरभिधीयते । तथाविधेऽपि तथा व्यवहारं कुर्वतो नास्ति विप्रतिपत्तिः ॥

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तोपदर्शनेन व्यक्तं कुर्वन्नाह ।

न हि कालोपपन्नेन दानविघ्नः कृतोऽर्थिना ।

न च प्रव्राजके प्राप्ते^२ प्रव्रज्याविघ्न उच्यते ॥ २०५ 10

न यस्मात्कस्य चिद्दानपतेर्दित्वाकास एव संप्राप्तेनार्थिना । याचनकेन^३ । दानविघ्नः कृत इत्युच्यते । यतः स कारणमेव दानस्य । तथा कस्य चित्प्रव्रजितुकामस्य प्रव्राजकसमवधानं^४ । प्रव्रज्या संवरादिपक्षस्यभावा । न च तस्या^५ विघ्न उच्यते । अपि तु कारणमेव स तस्यास्तमन्तरेण तस्या असंभवात् । एवं 15
प्रकृतेऽपि द्रष्टव्यं ॥

1 Definition of the kārṇa by the classical notions of anvaya and vyatireka

2 M. has : na hi pr^o.—According to the Commentary : pravrajakapraṇṭiḥ.

3 Yācannaka, in P.W. from Kāraṇḍavyūha.

4 The Ms. by a second hand : tasyā naiva vighna.

अपि च अग्निहेतुरतिदुर्लभ इति तत्सम्माने प्रीतिरेव
युज्यते इत्युपदर्शयन्नाह ।

सुखभा याचका लोके दुर्लभास्त्वपकारिणः ।

अतिप्रचुरप्राप्तिका याचनका लोके सर्वत्र सर्वेषां दौषमान-
५ प्रवृत्तावेत्युज्यात् । न तु पुनरपकारिणः । अतस्ते दुर्लभाः अत-
श्चक्षुषु यदि कथं चित्कश्चित्स्यादा न वेति । कुतः पुनरेत-
देवमित्याह ।

यतो मे ऽनपराधस्य न कश्चिदपराध्यति ॥ १०६

यस्मादन [३१०] पराधस्य निवृत्तपरापकारस्य मम निर्मि-
१० मितं न कश्चिदेकोऽपि अपराध्यति । नापकरोति । कर्मणि
बहु । एवमतिदुर्लभतया परमोपकारित्वाच्चाभिनन्दनीय एवाप-
कारोत्याह ।

अग्रमोपार्जितस्तस्माद्गृहे निधिरिवोत्थितः ।

बोधिचर्यासहायत्वात्स्पृहणीयो मम रिपुः ॥ १०७

१५. यस्मात्कथं चित्प्राप्यन्ते अपकारिणः । तस्माद्गृहे प्रादुर्भूतो
निधिरिव अममन्तरेणैवाधिगतो रिपुरभिज्ञावर्णीय एव मया

1 This idea is sometimes insisted upon. It is asked how some people abused the Tathāgata; it is said that the wounding of the Tathāgata, with effusion of blood, is only a scholastic "casus," nobody being able to hurt a thoroughly benevolent Being. See Prof. Bendall's contribution to *Mélanges Kern and M. Vynt.* 271, quoted in loc.—The legend of Pūrṇa can be quoted as a contrary instance, but the power of the ancient karma must not be lost sight of.—Beggars who ask for the blood and flesh of the giver are very difficult to meet with (*Mañicāśāśvādāna*).

जातः । बोधिसत्त्वो नुद्धत्वमभिलोपार्जये सहकारिमाह ॥ एवं-
विधे परमपुरुषार्थे साहाय्यं भजमानस्य प्रत्युपकारकरत्नमेव
कृतञ्चतया मम युक्तमित्युपदर्शयन्माह ।

मया चानेन बोधात्तं तस्मादेतत्क्षमाफलं ।

एतस्मै प्रथमं देयमेतत्पूर्वा क्षमा यतः ॥ १०८ 5

यस्मादसौ तच्च साहाय्यं कुर्वन् कारणमेव न विद्मः तस्मा-
न्मया क्षमामभ्यस्यता । अनेन आपकारं कुर्वता इति दाग्धा-
मेवोपार्जितं । एतदिति यस्य साधनाय साहाय्यं भजते ।
क्षमाफलं धर्माधिगमलक्षणं । एतस्मै धर्मसहायाय प्रथममपतो
दातव्यं मया इति प्रणिधातव्यं । यथा नैजीवलेन बोधिसत्त्वेन 10
प्रणिहितं पञ्चकानुद्दिश्य¹ । तच्च कारणमाह । यस्मादेतत्पूर्वा ।
एष एव पूर्वं कारणं यस्याः सा तथोक्ता । न आपकारिणमन-
रेणान्यत्त्वान्तिकारणमस्ति ॥

युक्तमेवैतद्यदि तेनैवाभिप्रायेणासौ प्रवर्तते । केवलमप-
काराग्रय एवायमित्याशङ्क्यमाह ।

15

क्षमासिद्ध्याशयो नास्य तेन पूज्यो न चेदरिः ।

सिद्धिहेतुरचितोऽपि सद्धर्मः पूज्यते कथं ॥ १०९

क्षमास्य बोधिसत्त्वस्य निष्पद्यतामित्याशयो नास्मापकारो-
द्यतस्य । तेन कारणेन कुग्रहहेतुरपि यदि त्रुषः पूजनीयो न

भवति । एवं तर्हि कुशलनिष्पत्तिहेतुर्निरभिप्रायोऽपि सङ्गमः
प्रवचनसङ्घः कथं पूज्यते । सोऽपि तदाग्रथशून्यत्वात्पूजनीयो
न स्यादिति भावः [४।^b] ॥

अथ सङ्गमस्य निरभिप्रायतया अपकाराग्रयोऽपि नास्ति ।

५ अथ पुंस्त्वदिपर्ययो दृश्यते इत्याह ।

अपकाराग्रयोऽस्येति शङ्क्येति न पूज्यते ।

अन्यथा मे कथं क्षान्तिर्भिसजीव हितोद्यते ॥११०॥

अपकार आग्रयोऽस्य अग्रोः । इत्येवमभिसंधाय शङ्क्येति
न पूज्यते दानमानैर्न सत्क्रियते । अन्यथेति । अपकारिणि देव-
१० चित्तमनिवारयतः कथं मम क्षान्तिः । तदपकारमसहमानस्य
प्रत्यपकारं वा कुर्वतो नैव युक्तेत्यर्थः । अन्यथापि कथं क्षान्तिः ।
भिसजीव हितोद्यते । सुवैद्यवद्वितसुखविधायके यत्र प्रेमगौरव-
मेव सदा देवनिबन्धनस्य गन्धोऽपि^१ न विद्यते ॥ देवचित्त-
निवर्तनाच्च क्षान्तिरुच्यते । तस्मादपकारिण्येव प्रतिषचित्तं
१५ निवर्तयतः क्षान्तिरिति । एतदेव दर्शयन्नाह ।

तदुष्टाग्रयमेवातः प्रतीत्योत्पद्यते क्षमा ।

स एवातः क्षमाहेतुः पूज्यः सङ्गमवग्मया ॥ १११ ॥

यतो भिसजीव हितोद्यते^२ क्षान्तिर्न युक्ता । अतो ऽस्मा-
द्धेतोः । तस्य दुष्टाग्रयमेव प्रतीत्य निमित्तोक्तस्य समुपजायते

^१ Ms. has gandho, but 'Tib sgra = çabda.

^२ Ms. has: 'dyate' kṣānti.

चमा । न पुनः कस्य चिच्छुभाग्रयं । अतोऽस्यात् । स एव
यस्याग्रयं प्रतीत्योत्पद्यते चमा चमाहेतुः । न तु पुनर्घो वैद्य-
वदकुष्टाग्रयः । इति पूज्यः चमाविद्याग्रयवरचितोऽपि सङ्ग-
वदसौ मया ॥ एतदुक्तं भवति । किं ममानेनाग्रयविचारेण
प्रयोजनं । अभिमतसाध्यसिद्धौ चेदुपयुज्यते । तावत्तैव ममो- 5
पादेयः स्यात् । विगुणाग्रयफलं तु तस्यैव यस्यासौ विगुणा-
ग्रयः । मम तु शुभोदयहेतुरेवायं । इति कथमिव पूजनीयो
न भवेदिति । तस्मात्संभारोपयोगिनि हेतौ किं स्वरूप-
निरूपणेन ॥

एतदेव संभारहेतुत्वमस्यागमतः प्रसाधयन्ना[82*]ह । 10

सत्त्वक्षेत्रं जिनक्षेत्रमित्यतो मुनिनोदितं ।

एतानाराध्य बहवः संपत्पारं यतो गताः ॥ ११२

संभारप्रसूतिप्रवृत्तिहेतुत्वात्सत्त्वाः क्षेत्रं । बुद्धा भगवन्सत्त्वेव
क्षेत्रं । इत्येवं । अतो बुद्धत्वकारणहेतुत्वात् । अनेकप्रकारं
भगवता वर्णितं । कुतः । यतो यस्मादेतान् सत्त्वान् जिनांश्च । 15
आराध्य । आनुकूल्यानुष्ठानेन । बहवो बुद्धत्वमधिगम्य सर्व-
लौकिकलोकोत्तरसर्वसंपत्तिपर्यन्तं प्राप्ताः ॥

स्यादेतत् । यदि नाम सत्त्वा अपि सर्वसंपत्तिहेतवस्तथापि
तथागतैः सह साधारणता न युक्तेति । अत्राह ।

1 See the texts (*Dharmasamgītiśāstra*) quoted *Qikāds.* 153, 7; also 155, 8 (*siddhim āgatā bahavah*). 7 (*siddhikṣetra*).—On *kṣetra*, see *supra* V, 81, *Friendly Epistle*, st. 42 (J.P.T.S., 1886), *Petavatthu*, Comm., p. 7.

2 Tib : rnam-pa hdis = tena prakāreṇa.

सत्त्वेभ्यश्च जिनेभ्यश्च बुद्धधर्मागमे समे^१ ।

जिनेषु गौरवं यद्वन्न सत्त्वेध्विति कः क्रमः ॥ ११७

उभयेभ्योऽपि बुद्धधर्माणां बलवैशारद्यादीनामागमे प्रति-
 सत्त्वे तुल्ये अविशिष्टे । उभयमपि^२ तत्प्रति हेतुत्वमविशिष्ट-
 ५ मिति भावः । अतः साधारण्येऽपि हेतुभावे जिनेषु गौरवं
 यद्वन्नद्वन्न सत्त्वेषु । इत्येवं कः क्रमः परिपाटिः प्रेषावतां । नैव
 युक्त्यर्थः^३ ॥

ननु च सत्त्वानां रागादिमलैर्हीनाग्रयत्वात् कारणत्वेऽपि कथं
 भगवत्समानता युज्यते इत्याशङ्क्याह ।

१० आशयस्य च माहात्म्यं न स्वतः किं तु कार्यतः ।

समं च तेन माहात्म्यं सत्त्वानां तेन ते समाः ॥ ११४

अथपि भगवतामप[र]मितपुण्यज्ञानोपजगितमनुत्तरमिह
 माहात्म्यं । तथाप्युपयुक्तोपयोगित्वेन हेतुभावस्य तुल्यत्वात्समं
 माहात्म्यमुच्यते । तेन हेतुना ते सत्त्वाः समा जिनेस्तुष्ट्या
 १५ उच्यन्ते इति ॥ नात्र विशेषः क्लियते । यत्र पुनः प्रतिनिध-
 तात्मगतो विशेषस्तदुपदर्शयितुमाह ।

1 See *Dharmasamgiti*, loco laud.—The phraseology of this Sūtra is worthy of notice: *sattvakṣetrasah bodhisattvasya buddhakṣetrasah yataḥ ca buddhakṣetrah buddhadharmāpāzā lābhāgamo bhavati*. It is strange that *Prajñākara-matī* gives no reference, as he did before, to the *Mahāyānasūtras* evidently alluded to by his text.

2 Ms. *tanoprati*.

3 *yuktā paripāṭiḥ*

मैत्र्याश्रयश्च यत्पूज्यः सत्त्वमाहात्म्यमेव तत् ।

बुद्धप्रसादाद्यत्पूज्यं बुद्धमाहात्म्यमेव तत् ॥ ११५^१

सत्त्वेषु मैत्र्यश्रितविहारौ पुनर्धत्पूज्यते जनैः । तत्तत्सर्वेव
मैत्र्याश्रयश्च प्रत्यात्मगतं माहात्म्यं नान्यस्य । तथा तथागत-
माहात्म्यं स्वचित्तं प्रसादयतो^२ यत्पूज्यमु^३ [४२] त्यज्यते तद्भवत ५
एव माहात्म्यमसाधारणं । अन्यस्य तथाविधगुणाभावात् ॥
इत्यसाधारणं गुणमभिधाय प्रकृतमुपदर्शयन्माह ।

बुद्धधर्मागमांशेन तस्मात्सत्त्वा जिनैः समाः ।

न तु बुद्धैः समाः के चिदनन्तांशैर्गुणार्णवैः ॥ ११६

इदमत्र बीजं समतोपादान इत्यर्थः । परमार्थतस्तु न १०
बुद्धैर्भगवद्भिः समाः के चित्सत्त्वाः सन्ति । यदि भवेयु-
स्तथाविधास्तदा तेऽपि बुद्धा एव स्युः । किंभूतैः । गुणार्णवैः^४ ।
गुणानामर्णवा गुणरत्नाकराः । अगाधापारत्वात् । तैः । पुनरपि
तेषामपरमेव^५ विशेषणमाह । अनन्तांशैः । अनन्तोऽपर्यन्तः ।
अंश एकदेशोऽपि येषां गुणार्णवानां । ते तथा । तैः ॥ १५

1 = Ūikāṣa 157. 7-8. (maitrāṣaya). Tib. has : byams-sems-ldan = maitrīṣāy-
avān.

2 Ms. has : prasādhayato.

3 Ms. has wrongly : anantāṁśair guṇasāgaraiḥ—See below.

4 Ms. has : tegha and two illegible syllables in margin. Our reading from
Tib.

5 Tib. points to a reading : amṣa eva deṣo'pi—The Ms. has : aṅga.

उक्तमेवार्थं व्यक्तौकुर्वन्नाह ।

गुणसारैकराशीनां गुणोऽणुरपि चेन्न चित् ।

दृश्यते तस्य पूजार्थं चैलोक्यमपि न क्षमं ॥ ११७

गुणेषु प्रधानानामेकराशयो ये भगवन्मतेषां गुणोऽणुरपि
 5 परमाणुमात्रोऽपि गुणकणिकापीति यावत् । यदि कश्चित्सत्त्व-
 विशेषे दृश्यते प्रतीयते । तस्य तद्गुणाधारस्य पूजानिमित्तं
 चैलोक्यमपि न क्षमं । चैलोक्यजातानि रत्नादीनि न प्रति-
 रूपाणीति यावत् ॥

अथेवं कथं तर्हि सत्त्वाराधनमुक्तमित्याह ।

10 बुद्धधर्मेदयांशस्तु श्रेष्ठः सत्त्वेषु¹ विद्यते ।

एतदंशानुरूप्येण² सत्त्वपूजा कृता भवेत् ॥ ११८

व्याख्यातमेतत्पूर्वं ॥ इतोऽपि सत्त्वाराधनमुचितमित्याह ।

किं च निष्कृद्भवन्धूनामप्रमेयोपकारिणां ।

सत्त्वाराधनमुत्सृज्य निष्कृतिः का परा भवेत् ॥ ११९³

15 निष्कृद्भवन्धूनामकृत्स्नसुहृदां बुद्धानां बोधिसत्त्वानां च ।
 अपर्यन्तोपकारिणां । निष्कृतिः⁴ तत्कृतापकारस्य⁵ निष्कथणं । परि-

1 So L.²—Minæv has : sattvasya.—Tib.: sems-can-rnams-la.

2 Minæv : °rūpeṣa.

3 = Çikāṣā. 155. 10-11.

4 Çikāṣā. has the gloss in margin : pratyupakāro buddhānām.

5 The Ms. has the unusual reading : tatkr̥tīṣ' pakārasya.—niḥkr̥ti = repara-
 tion of the offences made to the Buddhas.

शोधनमिति यावत् । किमपरं भवेत् सत्त्वारोधनमनुरेण ।
एतदेव परं निष्क्रयणमित्यर्थः^१ ॥

प्रभुचित्तानुकूलवर्तिन एव भृत्यस्य वाञ्छितं सिध्यतीत्यव-
गम्य सत्त्वारोधनमेवोपादेयमिति प्रतिपादयन्नाह ।

भिन्दन्ति देहं प्रविशन्त्यवीचीं^२
येषां कृते तच्च कृते कृतं स्यात् ।
महापकारिष्वपि तेन सर्वं
कल्याणमेवाचरणीयमेषु ॥ १२०^३

5

करचरणशिरोनयनस्त्रमांसानि च्छित्त्वा क्षित्वा प्रदत्तानि
येषां [४३^१] हितसुखविधानाय । तथावीचीमपि परदुःखदुःखिनो 10
येषां कृते प्रविशन्ति तत्समुद्भूतारण्ये । प्रकृतत्वात् बुद्धा बोधि-
सत्त्वाः । तच्च तेषु सत्त्वेषु कृते कृतं स्यात् । अन्यथा तु कृतमपि
न कृतं भवेत् । कृतशब्दोऽयमिह प्रकृताधिकारात् साधुकरणे
वर्तते । येनेवं तेन परमापकारिष्वपि न चित्तं दूषयितव्यं ।
किं तु सर्वमनेकप्रकारं कायवाक्पुनोर्भिर्वा कल्याणमेव हित- 15
सुखमेव विधायितव्यमेषु ॥

उक्तमेव प्रसाधयन्नाह ।

^१ Ms. : niṣkṛayanam.

^२ Minaev has: avicim. See Commentary and *Gīkṣās*.

^३ The following verses down to the śloka 134 (end of the chapter) occur at *Gīkṣās*. 155. 14—157-8.

स्वयं मम स्वामिन एव तावद्
 यदर्थमात्मन्यपि निर्व्यपेक्षाः ।
 अहं कथं स्वामिषु तेषु तेषु
 करोमि मानं न तु दासभावं ॥ १२१

- 5 मम स्वामिन एव बुद्धादयः स्वयमेव^१ आत्मनैव तावदिति परामर्शः । यदर्थं येषां निमित्तं । आत्मन्यपि स्वकायजीवितेऽपि । स्वयमेव निरपेक्षा^२ निरभिव्यङ्गास्तृणवत्परित्यजन्ति । तदहं पुनः । तेषां भृत्यः । तेषु सत्त्वेषु प्रभुपुत्रेष्वत्यन्तप्रियेषु कथं करोमि मानं । किमिति जानमेव तान् प्रतिकूलयामि । न
- 10 तु दासभावं न पुनर्दासीभूयाराधयामि ॥

इतोऽपि च सत्त्वापकारं परित्यज्य तदाराधनमेव कर्तव्य-
 मित्याह ।

- येषां सुखे यान्ति मुदं मुनीन्द्रा
 येषां व्यथायां प्रविशन्ति मन्थुं ।
 15 ततोवशात्सर्वमुनीन्द्रतुष्टि-
 स्तत्तापकारेऽपहतं मुनीनां ॥ १२२

येषां सत्त्वानां प्रियपुत्राणामिव पेतरो मुनीन्द्रा बुद्धा भगवन्तः । सुखे कायमनोजगन्ति । मुदं^३ यं यान्ति । येषां च

१ Ms. has: svayam evam ā°.

२ = nirvyapekṣā.

दुःखे मनुं प्रविशन्ति । अपरितोषभाषादयन्ति । एतन्नामभि-
मतत्वाङ्गवतामित्यमभिधीयते । न तु वाणौचन्दनकखाणानात् ।
आवकाशमपि प्रतिघातुनयासंभवः^१ । अन्यत्सुबोधं ॥ कथं पुन-
स्तथापकारे सुनीनामपकृतं स्यादित्यथाह ।

आदीप्तकायस्य यथा समन्तान्

5

न सर्वकामैरपि सौमनस्यं ।

सत्त्वव्यथायामपि तद्वदेव

न प्रीत्युपायो ऽस्ति दयामयानां^२ ॥ १२३

समन्तात्सर्वावयवानभिधाय वज्रिणा प्रज्वलितशरीरस्य यथा
पञ्चकामगुणैर्न सौमनस्यं । कायिकमपि सुखं नास्ति तस्य 10
प्र[83] ज्वलितत्वादेव दुःखेनाक्रान्तत्वात् । तदस्यैव सत्त्वानां
व्यथायां दुःखवेदनायां न प्रीतेः सौमनस्यस्योपायो हेतुरस्ति
रूपात्मकानां भगवतां ॥

तस्मादपरिज्ञानेन क्रोधग्रहावेशवशेन वा सत्त्वापकारकर्मणा
यदकुशलमुपचितं^३ तदपीदानीमुपसंहारदारेण वान्नीकुर्व- 15
न्नाह^४ ।

^१ It is difficult to make out the meaning of this clause. The Tib. so far as I see, gives no help.—*abhimata* is correctly translated by *mñes-pa*.—*na tu... = de-ni ste dad-can-ltan lta-bu yin-te = tao chraddhāvad-vad*.—Of course : *na tu.....saṃbhavaḥ*.

^२ *Gikṣā*. has : *mahākṛpāṇām*.

^३ Query : *upacitam*.

^४ Tib. *bṛags-par-bya-ba*.—(See *gsor-ba*)—to confess, to expiate.—The reading *vyaktikurvan* seems, on palaeographical grounds, inadmissible.

तस्मान्मया यज्जन्दुःखदेम^१
 दुःखं कृतं सर्वमहाकृपाणां^२ ।
 तदद्य पापं प्रतिदेशयामि
 यत्खेदितास्तन्मुनयः^३ क्षमन्तां ॥ १२४

5 यस्मादेवं सत्पापकारे सुनीनामपहतं क्षान्तस्मात् । पापं ।
 अद्येदानीं प्रतिदेशयामि । संवेगवज्जलक्षणेवामेव महाकृपाणा-
 मयतः प्रकाशयामि । पुनरेवं संप्रजानन्न करिष्यामि । इत्या-
 यत्यां संवरमापद्ये । यदि प्रतिरूपमाचरितं तच्च मे ज्ञान्तिं
 कुर्वन्तु । अनुकम्पासुपादाय ॥

10 क्षमयित्वा सांप्रतमाराधनाद्येत्यादिना तदेकपरायणता-
 मात्मनो दर्शयति ।

आराधनायाद्य तथागतानां
 सर्वात्मना दास्यमुपैमि लोके ।
 कुर्वन्तु^४ मे मूर्ध्नि पदं जनौघा
 विघ्नन्तु वा तुष्यतु लोकनाथः ॥ १२५

तथागतानामभिप्रेतसंपादनाय लोके लोकविषये सर्वात्मना
 कायेन वाचा मनसा वा दासीभावं स्वीकरोमि । ते ऽपि मे

^१ *Gikpās.* has : sarvamahādayānām.

^२ *Gikpās.* has : duḥkhanona.

^३ *Gikpās.* has : te munayaḥ.

^४ *Minaev* has : kurvantī.—Our reading is supported by *L^a* and *Gikpās.*

[५] प्रसादं कुर्वन्तो मन्त्राणे पादं निदधतु । तेषां पादं प्रसुदित-
चित्तः शिरसा धारयामि । अनेन मयि पूर्वापराधमपास्य जगतां
पतिर्भगवान् संतुष्टमानसो भवतु ॥

भगवत्सु च गौरवकारिभिः सत्त्वस्वनादरो न कर्तव्य इति
प्रसाधयन्नाह ।

5

आत्मौक्यं सर्वमिदं जगतैः
कृपात्मभिर्नैव हि संशयो ऽस्ति ।
दृश्यन्त एते ननु सत्त्वरूपा-
स्त एव नाथाः किमनादरो ऽच ॥ १२६

सर्वचगधर्मधातुप्रतिवेधात्^१ सर्वसत्त्वसमतापादनपरात्मपरि- 10
वर्तनादिना^२ वा । आत्मौक्यं स्त्रीकृतं सर्वमिदं जगत् । न किय-
देव । तैर्वैद्वैर्भगवद्भिः कर्षणमयचित्तसंतानैः । सुनिश्चितमेवै-
तत् । अन्यथा बुद्धत्वायोगात् । तस्मात्सत्त्वरूपेण बुद्धा भगवन्त
एवैते सत्त्वा दृश्यन्ते^३ । तेन किमनादरो ऽच मूढा^[११]चेतसां ।
नेव युक्त इति भावः ॥

15

अनेकार्थत्वादपि सत्त्वाराधनस्य तत्रैव यतितव्यमित्याह ।

^१ *Gikṣāp.* : *saṁcayo'tra.*

^२ According to Dev. 85 and to the *Gikṣāp.*—Minaev has: *dṛṣyantu etena ta.*

^३ Tib. omits: "traga".

^४ See VII. 16.

^५ (5). The Commentary is obscure: "Nānu buddhāḥ sattvarūpeṣa
dṛṣyante? sattvā eva nāthā itī kiṁ sattveṣv anādarah." Such I take to be
the meaning of the sentence.

तथागताराधनमेतदेव
 स्वार्थस्य संसाधनमेतदेव ।
 लोकस्य दुःखापहमेतदेव
 तस्मान्ममास्तु व्रतमेतदेव ॥ १२७

- 5 स्वार्थस्य बुद्धत्वसंभारलक्षणस्यैव¹ । लोकस्य दुःखापहं
 तद्वेतुत्वात्² । एतदेवेति । सर्वत्र सत्पाराधनमिति धोष्यं ॥
 आगामिभयदर्शनादपि च परापकारवैमुख्यमेवाभ्यसनीयमि-
 त्युदाहरणोपदर्शनेनाह ।

यथैको राजपुरुषः प्रमथ्नाति महाजनं ।

- 10 विकर्तुं नैव शक्नोति दीर्घदर्शी³ महाजनः ॥ १२८

यस्य⁴ राज्ञो देवनिर्वा[त]स्त्रिंशं⁵ तस्यासौ पुरुषो । महाजनं
 नगरनिगमग्रामकर्बटादिवाक्यं⁶ । प्रमथ्नाति विमर्दयति । च
 आगामिराजदण्डभयदर्शितया महाजनो वचनमात्रेणापि याव-
 दिकारमुपगन्तुममर्थः । तेन ताडितो ऽपि संकुचितवृत्ति-

- 15 रेवास्ति । कस्मात्

यस्मान्नैव स एकाकी तस्य राजबलं बलं ।

¹ Ms. has : 'lakṣapasyāyaiva.

² According to Tib. : apahati-hetutvāt.

³ dirghadarśin = mig-rgyañ riñ-po. — riñ-po = dirgha. — mig-rgyañ = distance of sight, distance at which a man can be well distinguished from a woman.

⁴ Ms. has : tasya. — Tib. : gñ-gi.

⁵ Ms. : yasya.

⁶ Vāstavya = Einwohner (P. W.)

नैव स राजपुरुषोऽसहाय एव द्रष्टव्यः । कथं पुनरयमस-
हायो न भवतीत्याह । तच्चेति । राज्ञो बलमेव तस्य बलं
तत्पक्षग्रहणात् ।

तथा^१ न दुर्बलं कं चिदपराङ्, विमानयेत् ॥ १२६

तस्मात्तत्रशक्तिमपि कृतापराधं नापकुर्वात् । सो ऽपि न ५
यस्मादेकाकी ।

यस्मान्नरकपाशाश्च कृपावन्तश्च तद्वलं ।

तस्मादाराधयेत्सत्त्वान् भृत्यश्चण्डनृपं यथा ॥ १३०^३

तस्मादाराधयेत्सत्त्वान् । कुतः । यस्मान्नरकपाशाश्च तदप-
कारमिव प्रत्यपकारिणोऽन्व[र]णः^४ कृपावन्तश्च जिनादय- 10
स्तत्पक्षपातिनो बलं । कथमिवाराधयेत् । अर्ध्वं राजानं
सर्वानुत्थितकरणासुजीविनो यथा । तथा ॥ किं च लोक-
प्रसिद्धत इदमेवमिहोक्तं । न तु पुनः सत्त्वाप्रसत्तिफलस्य^५
राजापराधकलेन समानता समञ्जीत्याह ।

कुपितः किं नृपः कुर्याद्येन स्यान्नरकव्यथा । 15

यत्सत्त्वदौर्मनस्येन कृतेन ह्यनुभूयते ॥ १३१

^१ So Minaev.—M. has : tasmān... ; confirmed by the Commentary.

^२ So L^३.—Minaev has : aparādhyam.

^३ According to the Comm. the second line must precede the first.

^४ Ex conj.—MS. is illegible.

^५ Aprasatti (compound new) = aprasāda.

किमिति काका पृच्छति । किं तदुःखजातमुत्पादयितुं
नृपतिः समर्थो भवेत् । नैवेति भावः । किंभूतं । येन दुःखजा-
तेन नारको वेदनानुभूयते । अतिप्र [94^b]¹

[तुष्टः किं नृपतिर्दद्याद्यदुद्धत्वसमं भवेत् ।

5 यत्सत्त्वसौमनस्येन हतेन ह्यनुभूयते ॥ १३२

आस्तां भविष्यदुद्धत्वं सत्त्वाराधनसंभवं ।

इद्वैव सौभाग्ययशःसौस्थित्यं किं न पश्यसि ॥ १३३

प्रासादिकत्वमारोग्यं प्रामोद्यं चिरजीवितं ।

चक्रवर्तिसुखं स्कीतं क्षमी प्राप्नोति संसरन् ॥ १३४

10 ॥ इति प्रज्ञाकरमतिज्ञतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां
आत्मिपारमिता षष्ठः परिच्छेदः ॥]²

¹ The verse of the leaf 94 begins with the first sentence of the viith Chapter. As the Commentary of the verses 132-134 is also wanting in Tibetan, I believe that the akṣaras : *atipra* must be read : *iti pra* [*jñāṣkaramatijñāyām...*]. The translation of the last *śloka*s occurs in the Mdo XXVI, fol. 19a, at the end. (Text alone, without commentary). Their authenticity, supported by the quotation in *Qikāde* (p. 157), is confirmed by the Chinese translation.

² The Tibetan adds the following colophon : Egya-gar-gyi mkhan-po pa-
ṇḍi-ta chen-po su-ma-ti-ki-rti-i shal-sha-nas dah sgra-sgyur-gyi lo-tsa-va 3-tsa-
rya mad-pa-chos-gyi dbaḥ-phyug-gis begyur-aḥ sus-pa = translated by the
Indian Paṇḍita Sumatikīrti and the Lotsava translator (?) Satyadharmasvara.

प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिर्योवतारपञ्चिकायां वीर्यपारमिता सप्तमः परिच्छेदः ।

तदेवं विपक्षप्रतिषेधेन विधा ज्ञानिं प्रतिपाद्य वीर्यं प्रति-
पादयितुमाह ।

एवं क्षमो^१ भजेद्दीर्यं वीर्यं बोधिर्यतः स्थिता ।

न हि वीर्यं विना पुण्यं यथा वायुं विना गतिः^२ ॥ १

एवमुक्तकालेण समायुक्तः क्षमः समस्ति^३ ज्ञानिः । भजेद्दीर्यं ३
वीर्यमारभेत । अन्यथा दुःखाद्यहिष्णुतया वीर्यस्य प्रसन्निर्य
स्यात् ॥ कस्मात्पुनर्वीर्यमुपादीयत इत्याह । वीर्यं इत्यादि ।
यस्माद्दीर्यं बुद्धत्वमवस्थितं । तद्वेतुक्तया तदाद्यन्तत्वाद्बुद्धत्वस्य ।
एतदपि कुतः । यस्माच्च वीर्यमन्तरेण पुण्यं पुण्यसंभारोऽस्ति ।
उपलक्षणमेतत् । ज्ञानमपि द्रष्टव्यं । वीर्यस्योभयहेतुत्वात् । तद्- 10
मेन वीर्यात्पुण्यज्ञानसंभारौ ताभ्यां च बुद्धत्वमित्युक्तं भवति ॥
वीर्यस्वरूपापरिज्ञानात्पृच्छति ।

^१ Minaev has: kṣami; kṣamo, according to M., Paris-Mss. and a frag-
ment (F.) on Palm-leave (Bendall, 1899).

^२ Minaev has: ... vinā gatih; = vinā agatih.—Cp. Kern, *Lotus* 139:
padaviṇ tu vinā 'gatih.—Tib.: rluṅ med gyō-ba med-pa bzhin.

^३ So Ms.—Tib.: raṅ-gis goms-par-byas-pai bsod=avayam abhyasta
kṣāntih.

किं वीर्यं कुशलोत्साहस्तद्विपक्षः क उच्यते ।

आलस्यं कुत्सितासक्तिर्विषादात्मावमन्यना^१ ॥ २

किमेतद्वीर्यं नाम । अनाह । कुशलोत्साहः । यो ऽयं कुशल-
 कर्मणि दानादौ श्रुतादौ च समुद्यमः । तद्वीर्यमभिधीयते ।
 5 अकुशले तु कौशेद्यमेव^२ । विपक्षेणोपहतं वीर्यमनङ्गमेवाभि-
 मतविद्वेष इति तद्विपक्षमपनयनाय दर्शयितुमाह । तद्विपक्ष
 इत्यादि । तस्य वीर्यस्य विद्वद्धो विनाशाय पक्षो विपक्षः क
 उच्यते । उत्तरमाह । आलस्यमित्यादि । आलस्यं कौशेद्यं ।
 कायमनसोरकर्मण्यता । कुत्सिते जुगुप्सनीये हास्यहास्यादावा-
 10 सङ्गः । विषादो विषण्णता । दुःकरे कर्मणि चित्तस्य विनि-
 वृत्तिः । अनध्यवसानमित्यर्थः । तेनात्मनोऽवमन्यनाऽवज्ञा । अयं
 तद्विपक्षः ॥

तदालस्यनिषेधाय तत्कारणं तावदुपदर्शयितुमाह ।

अव्यापारसुखास्वादनिद्रापाश्रयतृष्णया ।

15 संसारदुःखानुद्देगादालस्यमुपजायते ॥ ३

संसारदुःखानुद्देगादसंवेगात्^३ । योऽयमव्यापारो निर्व्या-
 पारता । तच्च तेन वा^४ सुखास्वादः सुखाभिरामः । स च निद्रा

^१ F. has: kutsitaçaktir; Minaev: kutsitāç°.

^२ Tib.: dge-ba-la mi-spro-ba ni le-lo-ñid-do=kuçale 'nudyamañ
 kausidyam.—Infra, le-lo-ñid=ālaaya; sñoms-las=kauśidya.

^३ See VI. 31.

^४ Tib.: de-la añ des bde-ñoms.....

च मि[85^१]द्वाकमणं । ताभ्यां मिद्वाकमणमपात्रयदृष्ट्या^१ ।
अवष्टम्भनाभिलाषः । तथा । आसन्नमुपजायत इति धोवनीयं ॥
यदि वा । संसारदुःखानुदेगादध्यापारः । कश्चिदपि कुशल-
कर्मणि न प्रवृत्तिः । तस्मात्सुखास्त्रादः । ततो निद्रा । तस्मा-
त्स्वापान्नयदृष्ट्या । तथा ॥

5

अतः संसारदुःखानुदेगनिवर्तनार्थमियमत्र संवेगभावनामुद्धी-
कर्तव्या । इत्याह ।

क्लेशवागुरिकाघ्रातः^२ प्रविष्टो जन्मवागुरां ।
किमद्यापि न जानासि मृत्योर्वदनमागतः ॥ ४

वागुरिका मत्स्यादिषधिका जायिका उच्यन्ते कैवर्तादयः । 10
क्लेश एव वागुरिकाः । तैराघ्रात आचसीकृतः^३ । कथमिति
चेत् । प्रविष्टो जन्मवागुरां । निकायसभागतोत्पत्तिरेव वागुरि-
काज्जासं^४ । तत्प्रविष्टः तदन्तर्गत इत्यर्थः । इदमिह तदात्मसात्करणे
कारणं । अद्यापि एतां दशां प्राप्तोऽपि मृत्योर्मुखं प्रविष्टः सन्
किमिति न वेत्ति । जातश्चेत्करणमवश्यंभावोति भावः ॥

15

इदमपरं संवेगकारणमाह ।

¹ middhākramapaṃ not translated in Tib.

² Minaev : āghātaḥ ; M. : āghrātaḥ—Tib. : bgor-ba (hohor-ba = to hunt, to chase) ; ſa gcor-ba = to fish.—āghrāta = * ākrānta (Böhtlingk).

³ Tib. : dbaḥ-du byas-pa.

⁴ So Ms.—vāgurikā = vāgurā ? or rather vāgurika ?

स्वयूय्यान्मार्थमाणास्त्वं क्रमेणैव न पश्यसि ।

तथापि निद्रां यास्येव चण्डालमहिषो यथा ॥ ५

युयं वर्गः । तत्रभवा यूय्याः । येः सङ्गं वाङ्माद्यवस्थायां
 क्रीडितवसितादिना विचरितं । तान् स्ववर्गान् । चण्डाला-
 5 नामवशंमारणीयमहिषवत् । न पश्यसि ममापीयमवस्थितिः
 स्यादिति ॥ अवश्यमिह कियत्काशं परिलभ्य मृत्युरागमिष्यति ।
 तेन तावत्काशं सुखानुभवनमेव मम युक्तमित्यत्र । यदि
 नामैवं तथापि नावश्यंभाविनि मरणे विश्वासो युक्तः ।

यमेनोद्दीक्ष्यमाणस्य बद्धमार्गस्य सर्वतः ।

10 कथं ते रोचते भोक्तुं कथं निद्रा कथं रतिः ॥ ६

इति वध्यपुरुषस्येव सर्वतो वध्यघातकैरधिष्ठितस्य वध्यभूमिं
 नीयमानस्य निःशरणमपश्यतः [35^b] सुखादिकावलम्बनमनुचित-
 मेव भवतः । तस्मात्सर्वगतो भावनयानया हेतुनिवर्तनादास्य-
 मपास्य कुशलपक्षोत्साहवर्धनमनुष्ठेयं ॥

15 अथापि स्यात् । यदि नामावश्यंभाविता मृत्योस्तथापि
 तत्संनिधानमवगम्यास्तस्यमपहास्यामि । इत्याशङ्क्याह ।

१ Minaev has: avayūthān.—Beings of the same nikāya (see p. 245, l. 12).

२ So F.—Minaev: evam.

३ Ms. °vāsyam °.

थावत्संभृतसंभारं मरुतं शीघ्रमेधति ।

संत्यज्यापि तदालस्यमक्वाणे किं करिष्यसि ॥ ७

संभृतः सञ्जीकृतः संभारः सामग्री वधाय व्याधिजराक्षययो-
गेन । थावदिति लोकोक्तं । शीघ्रं तरितमभिसंनिधानात् ।
तदा मृत्युसुखान्तर्गतः । असमये । अक्वाणं त्यक्त्वापि किं करि- 5
ष्यसि । न तदा किं चित्रयोजनमिति भावः ॥

अक्वाणतानेवाह्य समर्थयितुं दृढपक्षेणाह ।

इदं न प्राप्तमारब्धमिदमर्धकृतं स्थितं ।

अकस्मान्मृत्युरायातो ह्य इतोऽस्मीति चिन्तयन् ॥ ८

शोकवेगसमुच्छूनसाश्रुरक्षेयानमान् ।

10

बन्धून् निराशान् संपश्यन्धमदूतमुखानि च ॥ ९

स्वपापस्मृतिसंतप्तः शृङ्खलादांश्च नारकान् ।

चासोच्चारविलिप्ताङ्गो विह्वलः किं करिष्यसि ॥ १०

इदं यदनागते कर्तव्यतया मनश्चित्तं तच्च प्राप्तं । इदमारब्धं
यत्कार्यमादित एव कर्तुमिष्टं । इदमर्धकृतं स्थितं यत्किंचिदप्यर्धं 15
किंचिदनिष्पन्नं । इति कार्यपर्यन्तमगतस्यैव अकस्मान्मृत्युरागतो
मम । अहो वतातिकष्टं । इतोऽस्मीति विचिन्तयन् विह्वलः
किं करिष्यसीत्यनागतेन संबन्धः ।

श्लोकः प्रियविप्रयोगकृतस्त्रिपरीतापः । तस्य वेगोऽनिवार्य-

- प्रवृत्तिः । तेन समुच्छूयानि समुज्जतानि शान्नुषि स्वाध्याधि
रन्तानि तावदवर्णानि क्षोबनानि येव्याननेषु तानि तथा ।
तथाभूतानि आगनानि मुखानि येषां बन्धूनां ते तथा । तान्
संपश्यन् विलोकयन् । तत्र कर्मकाधिकारात्परस्त्रीपदं दृश्यः^१ ।
५ किंभूतान् । निराशान् । ज्ञा । प्रत्युज्जीवनं प्रति त्यक्ताशान्^२ ।
तस्यानाय्यविकल्पात् वा ॥ मरणसमयोपस्थितकृतान्तानुचरमुखानि
च स[४६५]रोषपदसम्भृकुटीनि संपश्यन् विह्वलः किं करिष्यसि ।
स्वयं कृतपापकर्मस्मरणेन मरणसमये किमित्येवं मया
कृतमिति पश्चात्तापेन तापितः । नैतावन्मात्रमेव । किं तु
१० प्रदृष्टादांस्य नारकान् । तीव्रकारणानुभवनदुःखनिर्मुक्तान् विक्रो-
शितशब्दाभ्ररकसमुद्भूतान् अर्थान्तरकोपायामेव^३ । तच्छ्रुत्वा ममा-
प्यथमेवावस्येति संघासेन यः पुरीषोत्सर्गे विट्प्रवृत्तिः तेनोप-
क्षिप्तगात्रः । विह्वलः । अनाद्यन्तकायवाक्चित्तप्रचारः । किं
करिष्यसि सर्वक्रियासु निवृत्तव्यापारः ।
१५ इति मत्वा स्वस्त्वावस्थायामेव यतितथ्यं । इति शिच-
यितुमाह ।

^१ Ms. *tatrīk*°.—This clause is wanting in Tibetan which does not, as a rule, translate 'grammatical observations'.—*Mahābhāṣya* I. 3. 29, *Vart.* 2. *Sampraçyan* should by I. 3. 29 be *ātmanepadam*, if the word were intransitive, because in that rule there is the *adhikāra* 'akarmaka'; but in the clause it is not intransitive, not *ātmanepadam*. (F. W. Thomas).

^२ Tib. : *gañ-du zhe-na, slar-gson-pai bsam-pa dañ bral-ba am.*

^३ So Ms.—Tib. : *'don_hba-zhig-la khro-bai sgra bzhin-du=arthāntare kopaçabdam ira,*

जीवमस्य इवास्मीति युक्तं भयमिहैव ते ।

किं पुनः कृतपापस्य तीव्रान्नरकदुःखतः ॥ ११

जीवन्त एव मत्स्याः क्रमेण भक्षणार्थं प्रायः प्राग्दिङ्निवासि-
भिरेव जनै रक्ष्यन्ते । जीवनोपलब्धिता मत्स्या जीवमत्स्या इति
तेषामेव समयः । प्राकपार्थिवादिवन्मध्यपदलोपी^१ समासः । 5
तददहमपि । अथ श्रो वा निश्चयमेव मरिष्यामि । इति मनसि
कृत्वा युक्तं भयमिहैव ते । इहैव संप्रजानदवस्थायामेव तवासं-
प्राप्तमरणस्य मरणतः । किं पुनः कृतपापस्य भवतो भयं युक्तं
न भवति । इत्यप्याहार्थं । अतिदुःसहान्नरकदुःखतः ॥

निर्वाणारसुखास्त्रादाभिरतमधिकृत्याह ।

10

स्पृष्ट उष्णोदकेनापि सुकुमार प्रतप्यसे ।

कृत्वा च नारकं कर्म किमेवं स्वस्थमास्यते ॥ १२

तप्तवारिणापि संस्पृष्टः । सुकुमारेति संबोधनं । अतिमृदु-
ग्रतौरतया सोढुमशक्तोऽसि । यद्येवं तदा । कृत्वा चेत्यादि संबोधनं ॥
अपरमपि तं प्रत्याह ।

15

निरुद्यमफलाकाङ्क्षिन् सुकुमार बहुव्यय ।

मृत्युग्रस्तोऽमराकार^२ हा दुःखित विहन्यसे ॥ १३

सुखहेतुत्पादनाय व्यापारग्रन्थोऽसि । अथ च तस्य फलं

1 Minaev has : *me*. See Comm.

2 Qākapārthiva = qākapriyaḥ pāṛthivaḥ *Mahābhāṣya* Vārt. 8 to Plā 2, 1,
69. (not *Siddh. k.* as stated in the St. Petersburg-Dict.)

3 Minaev : °grasto mara°.

सुखमभिलषसि । दुःखाः¹ वद्विष्णुरसि । अथ च वज्रवयोऽसि ।
 सर्वदुःखाकरमात् । मृत्युना च वशीकृतोऽसि । अथ चामर-
 धर्ममात्मानं मन्यसे । एवं च विपर्यस्तं चरितमस्य विपश्यन्²
 कदवाचमानः सखेदमेनमाह । हा दुःखित विह्वल्यसे । संमोह-
 5 वज्रवतया कष्टां दशां प्रविष्टोऽसि । आत्मगतमेव वा विवृ-
 ष्यति । एवमन्यचापि यथासंभवं द्रष्टव्यं । निदधमादौनि
 चामन्वितपदानि ॥

निद्रापरतन्त्रं प्रत्याह ।

मानुष्यं नावमासाद्य³ तर दुःखमहानदीं ।

10 मूढं कालो न निद्राया इयं नौर्दुर्लभा पुनः ॥ १४

अष्टाक्षरविनिर्मुक्तं मनुष्यभावप्रतिष्ठम् नावमिवाभ्युदयादि-
 पारगमनाय प्राप्य । तर अवस्य दुःखमयीं महानदीं । सर्व-
 दुःखानि पृथीकुरव्य वीर्यावस्यन्नेनेति यावत् । हे मोहपरवश
 नाथं कालो निद्रायाः । यावदियं नौः संनिहिता । यदि
 15 नेदानीमेव यत्नः क्रियते । तदा पुनरियं दुर्गतिगतस्य नौर्दुर्लभा
 भविष्यति । यदुक्तं । पुनरप्येष समागमः कुत इति⁴ ॥

एवमासक्तं निवार्य कुत्सितायक्तिं निवारयन्नाह ।

1 Ms. :...viparyastah / caritam asya vacyaḥ.—(b-m.)—In margin na
 (°qyan); sya, corrected to pya by a second hand.—Tib. has : mthoh-nas = dr̥ṣṭvā.

2 According to F. : āpādyā.

3 Minaev : mūḡhak° (typographical error).

4 Supra, I. 4.

सुखा धर्मरतिं श्रेष्ठामनन्तरतिसंततिं ।

रतिरौद्यत्यहासादौ दुःखहेतौ कथं तव ॥ १५

शुभकर्मणां रतिं श्रेष्ठामुत्तमां । किंभूतां । अनन्तरति-
संततिं । सुगतिपरम्परासंक्रमणादनन्तापर्ववसाना रतिसंततिः
सुखप्रवाहो यस्याः सा तथा । अत एव उक्तमेत्युक्तं । तामपहास्य ५
रतिरभिरामः । औद्यत्यमुन्नतता कायचित्तयोः क्रीडनश्रीकृतेति
यावत् । हासो वागौद्यत्यं । सरभसस्य^१ वाग्विकार इति यावत् ।
आदिग्रन्थाङ्गीतादिपरिषदः । तत्र कथं रतिस्तव । न युक्त्यभि-
प्रायः । किंभूते दुःखहेतौ । नरकादिदुर्गत्युपपन्नदुःखस्य
[४७*] हेतुर्भवति ॥ 10

एवं कुत्सितासक्तिमपि निराकृत्य विषदात्मावमन्यनां वीर्य-
विषयं निराकर्तुं । अपरमपि च तद्विषयनिरसनाय प्रतिपाद-
यन्नाह ।

अविषादबलव्यूहतात्पर्यात्मविधेयता ।

परात्मसमता चैव परात्मपरिवर्तनं ॥ १६ 15

विषादविपरीतोऽविषादः । बलानां व्यूहः समूहो वज्रमाण-
लक्षणः । तात्पर्यं निपुणता । आत्मविधेयता आत्मव्यवर्तिता ।
एताः सर्वाः कृतद्वन्द्वसमासाः^३ । यदि वा । एभिः सहितात्मविधे-

१ So M.—Minsev: °hāsyādan.

२ Tib. has: dga-ba dan bcas-pai nag-gi...—dga-ba=ānanda, rabhassa= fierce joy.

३ Tib. has: zlas dbye-bai tshig bdus-pa yin-no (See Jäschke, s. voo. zla-bo)—kṛta, untranslated.

यता । परात्मसमतापरात्मपरिवर्तने ध्यानपरिच्छेदे^१ वक्ष्यमाणे ।
इदमपि समस्तं कौबोधप्रज्ञाणस्य वीर्यसमृद्धये प्रभवतीत्युद्देशः ॥
उद्दिष्टमेवार्थं क्रमेण निर्दिशन्माह ।

नैवावसादः कर्तव्यः कुतो मे बोधिरित्यतः ।

- ५ कुतो मे बोधिरिति । कथमहं वराकः सम्यक्बोधिभाजनं ।
बुद्धत्वं हि तीक्ष्णैन्द्रियस्थारब्धवीर्यस्य^२ अपरिमितपुण्यज्ञान-
संभारैरतिदुष्करकर्मासुष्ठानैरनेकैश्च कल्पासंख्येयैः कस्य चित्पुरुष-
विशेषस्य साध्यं भवति । अहं तु न तादृश इति कथं मदि-
धानां तथाविधं बुद्धत्वं संभाष्येत । इत्येवमाकारमनसिकाराद-
१० वसादो विषादो न कर्तव्यः । महार्यभंगस्य हेतुत्वात् । यथोक्तं ।
अवसादोऽप्यनर्थ इति^३ ॥ कस्मात् ।

यस्मान्नयागतः सत्यं सत्यवादीदमुक्तवान् ॥ १७

- यस्मान्नयागत इदं वक्ष्यमाणं सत्यमवितथमुक्तवान् कथितवान् ।
कथं ज्ञायत इत्याह । सत्यवादीति । ज्ञानक्रियासंभवादविपरी-
१५ तवादी । अतः सत्याभिधानहेतुपदमेतत् ॥ किं तत्सत्यमुक्तवान् ।
ते ऽप्यासन्दंशमशका मक्षिकाः क्षमयस्तथा ।

वैरुत्साहवशात्प्राप्ता दुरापा बोधिरुत्तमा ॥ १८

इत्याह । तेऽपि बुद्धा भगवन्तः पूर्वं शाक्यमुनिरजग्निशि-
दीपंकरप्रभृतयः संसारसागरावर्तान्तर्गताः [८७^b] पृथग्जनावस्थार्था

१ — In the eighth chapter.

२ Ms. : aparamita°.

३ Cp. *Gīṭā*. 54, १.

परिधमन्त एवम्भूता एवासन् बभूवुः । येहत्साहवसात् बोधी-
त्कर्षसामर्थ्यात् संभारान् संभृत्य प्राप्ताधिगता दुरापा दुर्लभ-
प्रतिपत्त्या बोधिरुत्तमानुत्तरा । आरब्धबोधस्य न किं बिंदु-
प्यारमिति भावः । इदं तत्सत्यं ॥

अतो मम पुनरतितरां न दुर्लभा बोधिरित्याह ५

किमुताहं नरो जात्या शक्तो^१ ज्ञातुं हिताहितं ।
सर्वज्ञनीत्यनुत्सर्गादोधिं^२ किं नामुयामहं^३ ॥ १६

किं पुनरहं मनुष्यभूतो जन्मना । शक्तो ज्ञातुं हिताहित
मिति । इदं हितमिदमहितं । शुभमशुभं च कर्मेत्युपदिष्टं ।
ज्ञातुमवबोद्धुं समर्थोऽस्मि । इति विचिन्त्य । सर्वज्ञस्य सर्ववस्तु- 10
तत्त्ववेदिनो नीतिर्नय उपादेयतत्त्वप्रतिपादनं । तस्यानुत्सर्गाद-
परित्यागात् । तस्यादानोपादानसेवनादित्यर्थः । बुद्धत्वं नामुया-
महं । काका^४ पठनाद् आमुयामेवेति ।

एतद्भगवता रत्नमेघे^५ दर्शितं । यथोक्तं । इह बोधिसत्त्वो
नेवं चित्तमुत्पादयति । दुष्प्राप्या^६ बोधिर्मनुष्यभूतेन सता । 15
इदं च मे बोध्यं परीक्षं^७ च हीनं च । कुसौदो ऽहं । बोधिसा-
दौत्तगिरस्यैकोपमेन बह्वन् कल्पान् बह्वनि कल्पगतानि [बह्वनि]

1 Minaev has: jātyāṅ°.

2 Minaev has: sarvajñānity°.

3 Minaev has: nāpnyāmy abam.

4 See Apte, s. voc. kōku.—Tib.: takig-sur-gyis.

5 = *Gikṣās*. 54, s-10.

6 *Gi*: duṣprāpṣ.

7 Ms.: paritam; *Gi*. omits hinath ca.

कल्पसहस्राणि समुदाचरता^१ समुदानेतव्या । तथाऽहमुत्सह
 ईदृशं भारमुदोढुं ॥ किं तर्हि बोधिसत्त्वेनैवं चित्तमुत्पादयि-
 तव्यं । ये ऽपि ते ऽभिसंबुद्धास्त्रयागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः^२ ।
 ये ऽपि वाभिसंभोत्स्यन्ते । ते ऽपीदृशेनैव नयेन । ईदृश्या
 ५ प्रतिपदा । ईदृशेनैव वीर्येणाभिसंबुद्धाः । चावका च ते तथा-
 गतभूता एवाभिसंबुद्धाः । अहमपि तथा तथा चटिष्ये । तथा
 तथा व्याचक्षे । सर्वसत्त्वसाधारणेन वीर्येण । सर्वसत्त्वारम्भणेन^३
 वीर्येण यथाहमप्यनुत्तरां सम्य[८८]क्संबोधिमभिसंभोत्स्य इति ॥
 युक्तमेवैतत् । केवलमतिदुष्करकर्मश्रवणादनध्यवसायो निवर्त-
 १० चित्तुमशक्य इति विकल्पयन्नाह ।

अद्यापि हस्तपादादि दातव्यमिति मे भयं ।

करचरणग्निरःप्रवृत्तिदानमन्तरेण बुद्धत्वं न प्राप्यत इत्यति-
 दुष्करकर्मसु प्रवृत्तिभयादुत्साहो निवर्तत एव । इति चेन्नान्यथे
 १५ क्षचित्तमेवमाह ।

गुरुलाघवमूढत्वं तन्मे स्यादविचारतः ॥ २० ॥

तदेतत्तद्गुरुलाघवमूढत्वमेव मे । अन्ये वज्रतरं वज्रतरे
 चाक्षतरमिति मोहवशेनाविचारतो ऽविवेकात्मन आका तु पर-
 मार्चविचारतः ॥ परमार्चविचारेण गुरुलाघवविपर्यास एवाव-
 मित्युपदर्शयन्नाह ।

१ samudācaratā, omitted by Qi.

२ Qi. makes here reference to the Buddhas of the present time.

३ Ms. has : ārambhapana (Sic).

क्षेत्रमध्यस्यास्मि भेत्तव्यो दाह्यः पाथो ऽप्यनेकशः^१ ।

कल्पकोटीरसंख्येया न च बोधिर्भविष्यति ॥ २१

संसारसारमे निवसंस्तथाविधकर्मवशाच्चेत्तथस्यास्मि कर-
परणाद्यङ्गप्रत्यङ्गच्छेदनाभरकादिषु । तथा भेत्तव्यो ऽस्मि शक्ति-
कुन्तादिभिः । दाह्यो नरकदहनादिना । पाथो ज्वलितकक- 5
पादिना । अनेकशो ऽनेकवारान् । नरकादिषु कारणामनु-
भवक्षणपर्यन्तपथि संसारे । कल्पानां कोटीरसंख्येयाः संख्यातुम-
शक्याः । इत्यकामस्यापि दुःखमपर्यन्तमनेकप्रकारमापत्तिरिति ।
न च बुद्धत्वसंभाराद्य तत्संपत्स्यते ॥

इदं संसारापर्यन्ततया दुःखं वज्रतरं निष्कलं च । बुद्धत्व- 10
प्रसाधकं पुनरप्यतरं सकलं चेत्युपदर्शयन्नाह ।

इदं तु मे परिमितं दुःखं संबोधिसाधनं ।

नष्टशून्यव्यथापोहे तदुत्पाटनदुःखवत् ॥ २२

यद् बुद्धत्वप्रसाधकं तदिदं दुःखं परिमितं मम प्रतिनिधित-
काशभावितया । दुःख(प्रशमन)हेतुश्च^४ । तत्तथाभूतं शून्यं । तेन 15
यथा । तस्या [च]पोहो निवृत्तिः । तन्निमित्तं तद्गुदासाय ।
चावज्जीवं तत्कृतदुःखप्रहाणयेत्यर्थः । तस्य नष्टशून्यत्वो[88^b]-

^१ So M.—Minaev has : dāhyapāṭyaṁr anekāṣaḥ.

^२ Minaev has : etat.—See Comm.

^३ So Minaev ; M. has : etat parimitam duḥkham sambodhisukhasādhanaṁ.

^४ This is the reading of the Ms., praṣamaṇa being written in the margin by a second hand. It cannot be correct, as the Tib. has : ...edug-baḥai-gyi rgyu de de-lta-bur gyur-pai sug-rāu dea....=duḥkhaheṭus tat tathābhūtaṁ cālyan tana....

त्पाटनं । शरीरादुद्धरणं । अपकर्षणमिति शब्दः । तेन ब्रह्मं
प्रतिनियतकायमन्यतरं । दीर्घकालिकदुःखोपशमनिमित्तं । तद-
सोदुमुचितमिदमपि दुःखं ॥

अतो ऽपि समुचितमिदमित्याह ।

5 सर्वे ऽपि वैद्याः कुर्वन्ति क्रियादुःखैररोगतां ।

तस्माद्बहूनि दुःखानि हन्तुं सोढव्यमस्यकं ॥ २३

सर्वे ऽपि न के चिदेव ।¹ लङ्घनपाचनादिक्रतैर्यथेष्टाहार-
विहारप्रतिषेधजनितैश्च क्रियादुःखैः । रोगपीडितानामारोग्यं
विदधति । अन्यथा तत्कर्तुमशक्यं । यत एवं तस्मादति-
10 ग्रथेनाल्पमस्यकं दुःखं सोढव्यं । किमर्थं । बहूनि दुःखानि हन्तुं ।
सर्वसत्त्वानामात्मनश्च दीर्घकालिकसर्वदुःखप्रशमनाद्येत्यर्थः । एवं
तावत्सौकर्यं युक्तं धीमतः ॥ न चेदं युक्तमपि दुःकरं कर्मादि-
कर्मिकस्य² प्रथममनुज्ञातं भगवतेति दर्शयन्नाह ।

क्रियामिमामप्युचितां वरवैद्यो न दत्तवान् ।

15 क्रियामिमां समनन्तरप्रतिपादितां दुःखोत्पादनौ ।

उचितामपि सेवनीयामपि । वरवैद्यो³ भगवान् । सर्वथा सर्व-

¹ laṅghana = das Fasten, Hungercur, pācana = Digestivum, Caraka 1.22, 6.3 St. Petersburg-Dict.

² We have tried to ascertain the meaning of the word *ādikarmika* (Boudhisme, Etudes et Matériaux). Our hypothesis was wrong to a certain extent. M. Oldenberg has criticised the translation given by Cowell and Neil (*Divyāvadāna*): beginning a wrong action without finishing it. (See *Buddhistische Studien*, p. 650). His own translation refers to a special case.—The *ādikarmika* is the "débütant," who has taken the saṃvara, but who is wanting in *abhyāsa* (See *Gīṭas. Index*, p. 875).

³ See Kern, *Manual*, p. 47, and *Vyādhisūtra*, J.R.A.S., 1903, III.

आधिचिकित्सकः । प्रथमं न दत्तवान् न कर्तव्यतया प्रति-
पादितवानादिकर्मिकश्च ॥

कथं तर्हि रागादिव्याधीनपनयति । आह ।

मधुरेणोपचारेण चिकित्सति महातुरान् ॥ २४

सुसुमारतरेणोपचारेणोपक्रमेण । यथाश्रमं चिकित्सा- 5
प्रणयनेनेत्यर्थः । चिकित्सति रोगसुक्तान् करोति । महातुरान्
दीर्घरोगिणो रागादिमहाव्याधिपक्षान् ॥

कः पुनरयं मधुरोपचार इत्याह ।

आदौ शाकादिदानेऽपि नियोजयति नायकः ।

तत्करोति क्रमात्पश्चाद्यस्वमांसान्यपि त्यजेत् ॥ २५ 10

मांसस्यमन्त्रापनयनार्थं सुखसुखेन¹ संभारसंवर्धनार्थं च ।

ब्रह्मपरित्यागे शाकसक्तुपिण्डिकादिदानेन प्रथमतः प्र[89^a]-
वर्तयति नायको भगवान् । पुनस्तथोपायविशेषेण नियोजनं
करोति । तदिति लोकोक्तौ वा । यद्यथा दाता मृदुदाना-
भ्यासक्रमेण अधिमात्राधिमात्रदानाभ्यासप्रकर्षमासादयन् पश्चा- 15
दुत्तरकासमल्लक्ष्णेणैव स्वमांसरुधिरादिकमपि प्रयत्न एव
प्रयच्छेत् ॥

कथं पुनरेतदेवमित्याशङ्क्याह ।

यदा शाकेष्विव प्रज्ञा स्वमांसेऽप्युपजायते ।

मांसास्थि त्यजतस्तस्य तदा किं नाम दुःकरं ॥ २६

¹ Sukhaankhenn, given in St. Petersburg Dist. from Lexx. only.

तस्मिन् काशे दानाभावात्परमप्रकर्षमनात् सर्वबाधगत-
मात्सर्यतया प्राप्तेष्विव स्वमांसेऽपि निरासन्ना बुद्धिरपजायते ।
तदा स्वमांसादिदानेऽपि नाशक्यानुष्ठानबुद्धिरिति तस्मिन् काशे
किं नाम दुःकरं । नैव किं चिदित्यर्थः ॥

5 चयापि स्यात् । अतिदीर्घकाशं परार्थं संहरता तदुचं
कथमिव परिहर्तुं प्रकथमित्युच्यते ।

न दुःखी त्यक्तपापत्वात्पण्डितत्वाच्च दुर्मनाः ।¹

मिथ्याकल्पनया चित्ते² पापात्काये यतो व्यथा ॥ २७

द्विविधमेव हि दुःखं बाधकसुपजायते कायिकं मानसिकं
10 चेति । तदेतद्वचनमपि बोधिसत्त्वस्य न संभवति । कायवचन-
मनोभिः सर्वावयवविरतेः कायिकं दुःखमस्य न जायते ।
युक्तागमाभासुभयनैरात्म्यस्य³ च निश्चयनात्मानसमपि कुतः ।
यतो मिथ्याकल्पनया ऽयद्विकल्पेनात्मात्मीयवद्प्रवृत्तेन भावा-
द्यभिनिवेशप्रवृत्तेन वा चित्ते दुःखं । पापात्मासातिपातादेः काये ।
15 एवं तावद्दुःखहेतुपरिहाराद्दुःखमस्य न जायत इति प्रति-
पादितं ॥

इदानीं सुखमेव केवलमवस्थासीति प्रतिपादयन्नाह ।

1 Prakaraṅgamana, see Supra II. 20, Bodhicaryā v.t. Index, Nyāyabindu. 14, 22.

2 L' has: na saṃskṛtamanāḥ (sic).

3 L' has: vikalpavācīna.

4 Bāhya°, adhyātmaśūnyatā°, or pudgala°, dharma°, to be established by the Sacred Books (āgamas) and by the common pramāṇas (anumāna, yukti).

पुण्येन कायः सुखितः^१ पाण्डित्येन मनः सुखि^२ ।
तिष्ठन् परार्थं संसारे कृपाणः^३ केन खिद्यते । २८

सुखं जातमस्य कायस्येति सुखितः । सुखं विद्यतेऽस्य मनस्य
इति सुखि । एवमुभयसुखसमन्वागतत्वात् कृपा[४९५]वान्
परार्थं संसारे संवरन् केन दुःखेन खिद्यते । खेदं मन्यते ।^४
यदि वा केन खिद्यते । खेदेतोरभावाच्च केन विदिति
भावः^५ । तत्किमिदमकारणभीरुतया वैसुख्यमुपादीयते ॥

स्वादेतत् । दीर्घकालमाशेषवितभाषितवज्जलोज्ज्वलेन महता
पुण्यसंभारेण सम्यक्संबोधिरधिगम्यते । तद्वरं सुसुचूषां शीघ्र-
कालतया आवकयानमेवाश्रयणौघं स्वादित्यागच्छात् ।

10

क्षपयन् पूर्वपापानि प्रतीक्षन् पुण्यसागरान् ।
बोधिचित्तवत्सादेव^६ आवकेभ्योऽपि शीघ्रगः ॥ २९

पूर्वकृतानि धानि पापानि तानि बोधिचित्तवत्सादेव
चयीषि कुर्वन् । यद्योक्तं प्राक् ।

युगान्तकास्मानकवक्त्राणि

15

पापानि यन्निर्दहति चक्षेमेति ।^७

तथा बोधिचित्तवत्सादेव प्रतीक्षन्नाददानः पुण्यसागरान् ।
यदुक्तं ।

१ L^३ M. sukhitah kāyah.

२ Minaev has: sukhī.

३ L^३ M.: dayāṇah.

४ See supra VI. 106.

५ L^३: "balād aṇa.

६ See supra I. 14.

अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः प्रवर्तन्ते नभःसमा इति ॥¹

एवंविधोपायव्यञ्जनेन महायानमाहूतो बोधिसत्त्वः आव-
केभ्योऽपि शीघ्रगच्छरितगामौ ॥

एवं सुखात्सुखं गच्छन् को विषीदेत्सचेतनः ।

5 बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वखेदश्रमापहं ॥ ३०

प्रतिपादितमेवार्थं पिण्डीकृत्य दर्शयति । एवमुक्तक्रमेण
सर्वावयवविरतेः पुराकृतपापवशाच्च क्षप्ते ऽपि दुर्गतिगमना-
भावात् । तौत्राभिप्रायेणानेकसुखेनाहर्निशमाकाशधातुव्यापिनः
पुण्यसागरस्त्राभिवर्धनाच्च सुगतिपरम्परासम्भारगावतरणबोधिचित्तं
10 रचयिवासाद्य । आहूयतेति यावत् । सर्वखेदैः परिक्षोभैः श्रम-
सायासः । तमपह्नोतीति प्रतिपादितनयेन । सर्वखेदश्रमं वाप-
ह्नुतीति तं । सुखादेकस्मादपरमुत्तरोत्तरमधिकाधिकं सुखं
देवमनुष्यसंपत्तिक्षणं गच्छन्ननुप्राप्नुवन् । को नाम प्रेषावान्
विवाद[90°]मापयेत् ॥

15 तदेवमनेकविधविवादनिमित्तप्रतिषेधेनाविवादं प्रतिपाद्य
वक्ष्येति प्रतिपादयितुमाह ।

छन्दस्थामरतिमुक्तिबलं सत्त्वार्थसिद्धये ।

छन्दं दुःखभयात्कुर्यादनुशंसांश्च भावयन् ॥ ३१

¹ See supra I. 19.

² See *Gikāds.* 361. ५.

³ Mīnaev has: chandah sthāma ratir muktibalam; M.: chandasthāna.

⁴ See VII. 16.

इदमप्युद्देशवाक्यमेव । छन्द इह कुशलाभिसाधः । साम
आरम्भदृढता । रतिः सत्कर्मासक्तिः । सुप्तिरसामर्थ्यं तावत्काश-
सुत्सर्गः । एतच्चतुरङ्गबलं । अनेकावयवसमुदायात्मकत्वात् ।
इत्यादिवक्ष्यते । सत्त्वार्थसिद्धये । वीर्यहेतुत्वादस्य वीर्यस्य च
सर्वाभिमतसाधनत्वादिति भावः ॥

5

तच्च छन्दबलस्य वज्रकरत्वाच्छन्दमित्यादिनास्योत्पत्ति-
निमित्तमाह । दुःखभयादिति । अशुभकर्मणो दुःखं जायत
इति वाचाच्छन्दं कुर्यात् । अनुग्रहांस्य भावयन् । अनुग्रहाः
फलदारेण गुणविशेषाः । ते सार्थात्कुशलकर्मण एव । तान्
भावयन् । शुभकर्मणोऽनेकप्रकारेण मधुरफलोत्पत्तिं पुनः पुनः
संचिन्तयन्नित्यर्थः ॥

10

सांप्रतं बलस्य व्यापारमुपदर्शयितुमाह ।

एवं विपक्षमुन्मूल्य यतेतोत्साहदृष्टये ।

छन्दमानरतित्यागतात्पर्यवशिताबलैः ॥ ३२

एवमुक्तप्रबन्धनीत्यादि । विपक्षमालस्यादि^१ । उन्मूल्य प्रतिपक्ष-
भावनाविधिनापसार्य । वीर्यप्रवर्धनाय यत्नं कुर्यात् । नेनीपाद्ये- 15
नेत्यादि^१ । मानश्चित्तस्योन्नतिः । अयं सामबलस्योपहृंहणं ।
सामबलमेव वा । तेषां बलैः सामर्थ्यैः । सामर्थ्यपर्याप्तो ऽथ
बलशब्दः ॥

तच्च तावच्छन्दोत्पादनाय प्रथममाह ।

^१ See VII. 2.

^२ Ms. : ityādi—Ex. conj. : ity āha chandetyādi.

- अप्रमेया मया दोषा इत्यव्याः स्वपरात्मनोः ।
 एकैकस्यापि दोषस्य यच्च कल्पार्थवैः क्षयः ॥ ३३
 तच्च दोषक्षयारम्भे शेषोऽपि मम नेक्ष्यते ।
 अप्रमेयव्यथाभाज्ये नोरः स्फुटति मे कथं ॥ ३४
 5 गुणा मयार्जनौयाश्च बहवः स्वपरात्मनोः ।
 तत्रैकैकगुणाभ्यासो भवेत्कल्पार्थवैर्न वा ॥ ३५
 गुणशेषोऽपि नाभ्यासो मम जातः कदा चन ।

सर्वसत्त्वानामुपकरणतया ज्ञानस्य समस्तक्षेत्रप्रहाणाय निः-
 शेषगुणोत्पादनाय च मया बोधिचिन्तमुत्पादितं । तच्च न
 10 मिथिलव्यापारसाध्यमित्यवगम्यापि यद्यनार[90^b]अवधीर्यतया
 मन्दबभारम्भ एव तिष्ठामि तदा दुर्गतिविनिपातमन्तरेण
 गान्धा गतिरस्ति ममेति विचिन्त्य संवेगमामुखीकुर्वन् रुन्द-
 मुत्पादयेदिति समुदायार्थः ॥

- अवयवार्थस्त्वच्यते । अप्रमेयाः प्रमातृमग्नयाः । दोषाः
 15 काच[वाक्]चित्तसमाश्रिताः । इत्यव्याः प्रज्ञाव्याः । स्वपरात्मनोः
 स्वात्मनः परात्मनश्च । एकैकस्यापीति । आस्तां तावद्भ्रान्तां ।
 यच्च तेषु । मन्दबोधैश्च कल्पार्थवैरनेकैः कल्पप्रतयहसैः । यच्चः
 प्रहाणं क्रियते ।

- तच्च तेषु । दोषक्षयारम्भे दोषप्रहाणोत्साहे । शेषोऽपि
 20 कल्पमात्रमपि मम नेक्ष्यते न दृश्यते । अतोऽप्रमेयव्यथाभाज्ये

ऽपरिमितदुःखभाजनस्त मम गौरः स्फुटति हृदयं विदीर्षते
कथं केन प्रकारेण ॥

युष्मा मयेत्यादि सुबोधं ॥ इति विविच्य संवेगमुपदर्शयति ।

यथा नीतं मया जन्म कथं चित्तव्यमङ्गुतं ॥ ३६

यथा विफलमेव मया जन्माद्यव्यनिर्मुक्तं नीतं प्रेरितं । 5

दुर्घोक्तमिति यावत् । कथं चित्तव्यं महार्घवयुगच्छिद्रजूर्मे-
षीवार्पणवत्^१ । सुचिरेण प्राप्तं । अत एवार्घ्यज्ञानत्वादङ्गुतं ॥

इतो ऽपि विफलमित्याह ।^२

न प्राप्तं भगवत्पूजामद्योत्सवसुखं मया ।

न कृता^३ शासने^४ कारा^५ दरिद्राणां न पूरिता ॥ ३७ 10

भौतेभ्यो नाभयं दत्तमार्ता न सुखिनः कृताः ।

दुःखाय केवलं मातुर्गतोऽस्मि गर्भशय्यतां ॥ ३८

तथागतानां सत्क्रियाभिर्मद्योत्सवमतिप्रचवदभिनन्दनं^६ । तेन

सुखं सौमनस्यं न प्राप्तं नाधिगतं मया । नापि शासने प्रति-

माख्यपञ्चमर्मादिसत्कारैः विहारारामप्रयत्नादिवस्तुप्रदानैश्च कारा 15

पूजा कृता । नापि दरिद्राणां धनहीनानामाश्रयभिक्षावः

सर्वोपकरणसंपत्तिसंपादनेन पूरिता ।

^१ See supra IV. 20.—The meaning of this simile, as it is given in the Commentary of that passage (Tibetan only), is known from the Friendly Epistle (Journal Pāli Text 1896), p. 18—See Supra p. 9, note; and F. W. Thomas, Candragomin's Epistle to the king Kanika, Intr. (Ind. Ant. 1903).

^२ Ms. has: viphalam ityādi.

^३ Minacov: kṛtāḥ—M., L^१: kṛtā.

^४ According to L^१—tathāgataçāsane.

^५ According to L^१—pājā.

^६ Utsava, masc. only in St. Petersburg Dict.

नापि भोतेभ्यः सपत्नादिभयसमाकुक्षितेभ्यो मा भेषीरित्य-
भयं दत्तं । नापि कायमनोदुःखैराताः योङ्गितास्तदपनी[११०] च
सुखिनः कृता इति सर्वैः सत्पुरुषधर्मेर्विरहितत्वादाह । दुःखा-
येत्यादि सुबोधं ॥

४ कथं पुनरेतां धर्मदृशां प्राप्तो भवानित्याह ।

धर्मच्छन्दवियोगेन पौर्विकेन ममाधुना ।
विपत्तिरीदृशी जाता को धर्मे छन्दमुत्सृजेत् ॥ ३८

धर्माभिज्ञावस्थाभावेन प्राक्तनजन्मोपचितेन । ममाधुनास्मिन्
जन्मनि विपत्तिरीदृशी जाता । सर्वसामर्थ्यवैकल्यास्रभावा सम-
10 नन्तरकथिता समुत्पन्ना । एवं ज्ञात्वा को धर्मे छन्दमुत्सृजेत् ।
परित्यजेत् । को नाम नोपाददीत विचक्षण इति भावः ॥

किं पुनः कुशलार्थिनां छन्दोत्पादने यत्न इत्याशङ्क्य
यद्योक्तं छन्दं दुःखभयात्कुर्यादित्यादि तद्व्याप्तीकर्तुं चाह ।

कुशलानां च सर्वेषां छन्दं मूलं मुनिर्जगौ ।
15 तस्यापि मूलं सततं विपाकफलभावना ॥ ४०

न केवलं विपत्तिपरिहाराय । शुक्लधर्मेपचयार्थमपि छन्दो-
त्पादने यतितव्यमिति चकारार्थः । सर्वेषामिति न केषां
चिदेव । छन्दं मूलं कारणं भगवानुक्तवान् । न तु स्वयमुपेक्ष्यो-
च्यत इत्यर्थः । तस्यापि छन्दस्यापि मूलं सततं सर्वकालं विपाक-
20 फलभावना । शुभाशुभकर्मणो विपाकफलं परलोक इष्टानिष्ट-
प्राप्तिवचनं । तस्य भावना पुनः पुनरावृत्तीकरणं ॥

तत्राशुभकर्मणो विपाकफलमुपदर्शयन्नाह ।

दुःखानि दौर्मनस्यानि भयानि विविधानि च ।

अभिलाषविधाताश्च जायन्ते पापकारिणः ॥ ४१

यावन्ति कायिकमानसिकानि नरकादिगतौ दुःखानि
विविधानि नामाप्रकाराणि जायन्ते भवन्ति सर्वाणि पाप- 5
कारिणामेव । भयानि वधबन्धनताडनादिभ्यः । पर्येषमाणस्य
लाभविधातेनाभिलाषविधाताश्च ॥

सुकृतकर्मणो विपाकफलमाह ।

मनोरथः शुभकृतां यच्च यच्चैव गच्छति ।

तच्च तच्चैव तत्पुण्यैः फलार्घ्येणाभिपूज्यते ॥ ४२ 10

इष्टाग्रंसनविकल्पो मनोरथः । यस्य लोके मनोराज्यमिति
[९१^b] प्रसिद्धिः । शुभकृतां पुण्यकारिणः । यच्च यच्चैवेति
वैषाद्या न क्वचिदेव । गच्छति प्रसरति । फलार्घ्येति ।
अभिवाञ्छितफलपानामनमेवार्घ्य इवार्घ्यः पूजा ॥ तेन पुनर-
शुभस्य फलमाह । 15

पापकारिसुखेच्छा तु यच्च यच्चैव गच्छति ।

तच्च तच्चैव तत्पापैर्दुःखशस्त्रैर्विहन्यते ॥ ४३

सुखेच्छा सुखाभिलाषः । तत्पापैरिति कर्तरि कृत्या ।
दुःखशस्त्रैरिति करणैः । दुःखान्येव शस्त्राणीव तदिच्छाविच्छेद-
हेतुनात् ॥ 20

पृथग्जनासाधारणशुभकर्मविपाकफलमसाधारणमाह ।

विपुलसुगन्धिशीतलसरोरुहगर्भगता
मधुरजिनस्वराशनक्षतोपचितद्युतयः^१ ।
मुनिकरबोधिताम्बुजविनिर्गतसद्गुणः

5 सुगतसुता भवन्ति सुगतस्य पुरः कुशलैः ॥ ४४

प्रतिशब्दमुदितादिभूमयो^२ हि बोधिसत्त्वा अणिष्कन्तो
मात्रशुचौ नोत्पद्यन्ते । किं तर्हि सुखावस्थां^३ विशदयकमल-
कोशेषु जायन्ते । तेषां सुखविभूतिमनेन कथयति । विपुलानि
विस्तीर्णानि सुगन्धीनि^४ मनोज्ञगन्धानि शीतलानि शीतसुख-
10 लक्ष्णानि तानि च सरोरुहाणि पद्मजानि चेति । तेषां गर्भाणि^५ ।
सरोरुहगर्भाणां वा विशेषणान्येतानि । तेषु गताः संश्लिताः
प्रज्ञोपायमहाकल्याणनिर्यातपुण्यज्ञानकलससंबलितसंबोधिचिन्ताः^६
सुगतसुता भवन्ति कुशलैरिति संबन्धः ।

कथं पुनः पद्मगर्भेषु पुष्टिं लभन्त इत्यत्राह । मधुरेत्यादि ।
15 मधुरैः सर्वस्वराज्ञोपेततया परमसौमनस्यकारिभिः संबद्धधर्म-
बोधाग्रनेराहारेः कृता उपचिता युतयो वपूंसि धेवां ते तथा ।

1 Minsev has : āsana—; M., Dev. 85 : *aṣana°.

2 See *Dharmasamgraha* LXIV, LXV; and the *Daṣabhamīvara* (an older reduction entitled *Daṣabhamaka* was found recently by Professor Bendall).

3 See *Sukhāvastivyaṣa*, and infra X. 4.—Birth from lotuses, *Qikās*. 175. 5 sqq.

4 Ms. : sugandhāni, but see VIII. 67 and Pāṇini quoted in loco.

5 Garbha, mss. only (St.-Petersburg Diet.).

6 Comp. infra the *lokottarabhāṣa*.

कथं च ततो निर्वाणीत्यत आह । सुनिकरेत्यादि । सुनि-
करैः परिपाककालमवगम्य तद्यागतरश्चिभिर्वाधितानि विष्वा-
धितानि च तान्वन्मुजानि चेति । ततो विनिर्गतानि निर्वाणानि
[१२*] नि सन्ति लक्षणव्यञ्जनाशङ्कततथा शोभनानि वपूषि वेणी
ते तथा । तथाभूताः सन्तः सुगतसुता बोधिसत्त्वा भवन्ति ५
आयन्ते । सुगतस्य पुरः सुखावयाममिताभस्य भगवतोऽस्यतः ।
सुगन्धैरेकान्तशुद्धैः कर्मभिः ॥

तदनेन मातृकुक्षौ समुत्पद्यमानानामेतदिशेषव्यपिर्बन्धेन
दुःखं वेदितव्यमित्युपदर्शितं भवति । तथा हि तत्र संकटे
दुर्गन्धिनि जठरानलसंतप्ते चोत्पन्नस्य मातापित्रश्चिबन्धुतस्य 10
मातुः पीताग्निर्तैर्वातकण्ठैः संवर्धमानस्य गर्भमलपङ्कनिमग्नस्य
परिपाककाले कथं चित्कण्डगतप्राणस्य यन्मनिष्योहितक्षेव
ततो निगमनमिति प्रायेण मनुष्यभूतस्य व्यतिभिन्नकर्मविपाक-
फलसुक्तं ॥

एकान्तलव्यस्य तु विपाकफलमाह ।

15

यमपुरुषापनोतसकलव्यविरातरवो
हुतवहतापविद्रुतकताम्रनिषिक्ततनुः^१ ।
ज्वलदसिंशक्तिघातशतशतितमांसदलः
पतति सुतप्तलोहधरखीषशुभेर्बहुशः ॥ ४५ ॥

यमपुरुषैः कायदूतैरपनोता विक्षेपिता ज्वलितसुद्धरादि- ४०

^१ vidrutaka = vidruta (St.-Pet. Dict.) = liquid

प्रहारैः सकला समला हविस्त्वर्माप्रभावो^१ वा यस्य स तथा ।
 अतिशयेनार्तः सन् पतति सुतप्तलोहघरणीषु । पुनरपि किंभूतः ।
 तीव्रानलतापेन द्रवीभूतं यन्मांसं तेन निविन्ना स्थापिता तनुः
 काथो यस्य । अतोऽयपनीतसकलच्छविः । ज्वलन्तोऽस्यः प्रक्त-
 ५ यस्य प्रस्त्रविशेषाः । तेषां घातघ्नैरनेकैः प्रहारैः प्रातितामि
 विष्केदितानि मांसदलानि शकलानि यस्य स तथाभूतः सन्
 पतति । सुष्ठु तप्तासु लोहमयीभूमिषु । अशुभैरकुशलैः कर्मभिः ।
 बद्धग्र इति बद्धन् वारान् दीर्घकालेन तत्फलस्य परिचयात् ॥

तदेवं शुभाशुभकर्मणोर्विपाकफलं प्रतिपाद्य च्छन्दबल-
 १० सुपसंहरमाह ।

तस्मात्कार्यः शुभच्छन्दो भावयित्वैवमादरात् ।

यत [१२^b] एवं शुभाशुभकर्मणोर्मधुरकटुकफलविपाकः^२ ।
 तस्मादेवं परिभाष्य शुभच्छन्द एवादारेणाशुभकर्म विहाय
 कार्यः ॥

१५ सांप्रतं सामवसं प्रतिपादयितुमाह ।

वज्रध्वजस्य^३ विधिना मानं त्वारभ्य भावयेत् ॥ ४६

वज्रध्वजस्य प्रतिपादितविधानेन मानं पुनः साध्यं कर्मारभ्य
 भावयेत् । अथ वा आरभ्य भावयेदिति गाढसमारब्धेण भाव-
 येत् । चेतसि स्थिरं कुर्यात् न शिथिलोपक्रमेणेत्यर्थः ॥

^१ So Ms.

^२ Supra I. ९, vip&kaphala.

^३ See *Gīṭās.* २२. १ and २७८. १५.—On the good *māna*, see *Nettīpakaraya*, p. ८७.

आरभ्येव त्रिचचित्तुमाह ।

पूर्वं निरूप्य सामग्रीमारभेत्कारमेत वा ।

पूर्वं प्रथमत एव । अभिमतकार्यनिष्पादनाय सामग्रीं
कारणसाकल्यं निरूप्य तस्या वक्ष्यावक्ष्यं विचार्य । आरभेत सति
बले नारभेत वासति बले । किमेवंविचारेण प्रयोजनमिति ६
चेत् । आह ।

अनारभो वरं नाम न त्वारभ्य निवर्तनं ॥ ४७

अनारभो वरं नाम प्रथमत एव न त्वारभ्य निवर्तनमग्रक्तत्वे
सति ॥ ननु किमत्र दूषणं^१ येनैवं नेष्यत इत्याह ।

जन्मान्तरेऽपि सोऽभ्यासः पापादुःखं च वर्धते । 10

अन्यच्च कार्यकालं च हीनं तच्च न साधितं ॥ ४८

तथा क्रियमाणो ऽन्यस्मिन्नपि जन्मनि सोऽभ्यास इत्यारभ्य
निवर्तनं नाम । प्रतिज्ञातमकुर्वतश्च पापं ततो दुःखं वर्धते ।
अन्यच्च हीनं गृहं यत्परित्यज्य तदारब्धं । कार्यकालं च हीनं ।
आरभ्यपरित्यक्तकार्यस्य कालो ऽस्य कार्यक्षेति^२ । तस्मिन् काले 15
यदन्यत्कार्यं कर्तव्यं तदित्यर्थः । तच्च यदारभ्य परित्यक्तं तदपि
न साधितं न निष्पादितं । इति पञ्चप्रकारमत्र दूषणं । तेन
नेष्यत इत्यभिप्रायः ॥

^१ Nidārṣaṇa erased, dāṣaṇa supplied in margin.

^२ Ms. Kālasyeti, in margin : rya.

अथ किमयं मानः सर्वत्र न कर्तव्यो । नित्याह ।

त्रिषु मानो विधातव्यः कर्मीपक्षेऽशक्तिषु ।^१

केषु त्रिषु । तदाह । कर्मसु उपक्षेपेषु प्रज्ञौ च । तत्रोप-
क्षेपाः शुद्रवस्तुकसंज्ञिताः क्रोधोपनादस्यप्रदाशादयः^२ वत्त
५ [७४ •] । पञ्चाशत्^३ क्षेपाः^४ एव वा रागादय उपक्षेपा उच्यन्ते ॥
तत्र कर्ममानं व्याख्यातुमाह ।

मयैवैकेन कर्तव्यमित्येषा कर्ममानिता ॥ ४६

यत्किं चिद्वचसं कर्मापतितं भवति सत्त्वानां तत्सर्वं मयै-
वैकेन कर्तव्यं । नान्यस्यावकाशो^५ दातव्य इत्यर्थः ॥ एतदेव
10 दर्शयन्माह ।

क्षेपस्वतन्त्रो^६ लोकोऽयं न क्षमः स्वार्थसाधने ।

तस्मान्मयैषां^७ कर्तव्यं नाशक्तोऽहं यथा जनः ॥ ५०

क्षेत्रैः परायत्नीकृतः सर्वो^८ ऽयं जनकायः न चिदपि स्वार्थ-
साधने समर्थो न भवति । इत्येषां सर्वसुखोत्पादनाय मया

1 See *Mahāvastu*, II. p. 270 the dvātrīṃṣatākāra āryamāna.

2 Ms. mraṣa pramādayaḥ. — See the "twenty-four minor evil passions" *Dharmasaṃgraha* LXIX; *Madhyamakavṛtti*, Chapter VI; Kern, *Manual*, p. 52; *Gīṭhā* Index.

3 Ms. pañcāśat.

4 *Dharmasaṃgraha*, LXVII : six evil passions; Childers gives a list of ten ; see *Madhyamakavṛtti*, loc. laud.

5 Op. *Gīṭhā*. 278. 4.

6 Minnev. Kleśāsvatanthro. *

7 So M. — Minnev has : mayāsa; see the Commentary.

बोधितस्तुत्यादितं । यत एवं तस्मात्प्राप्तोऽहमोदुर्गं भाद-
सुदोदुं यथाचं जनः । अतो मयैवेष्टां सर्वं कर्तव्यं ॥

हीने ऽपि कर्मणि वैकुण्ठं नोत्पादयितव्यमित्याह ।

नीचं कर्म करोत्यन्यः कथं मय्यपि तिष्ठति ।

नीचमतिगर्हितं लोके भारोद्वहनादिकं । मय्यपि सर्व- 5
वत्त्वानां दासभूतेऽपि तिष्ठति विद्यमानेऽपि । मत्करणीयं कथ-
मन्यः करोति । मयैव कर्तुमुचितमिति भावः ॥ अद्याप्रतिरूपं
मयैव तत्कर्मैति चित्तस्योज्ज्वलितं निवारयितुमाह ।

मानाच्चेन्न करोम्येतन्मानो नश्यतु मे वरं ॥ ५१

को ऽमुष्यपुत्र^१ इदं च कर्मातिनिहीनं । तद्युक्तं मम 10
कर्तुमिति मानाद्यदि न करोमि । तदा मानो नश्यतु मे वरं ।
किमनेन मानेन महार्थभ्रंशकाग्निषा मम न तु नीचकर्म-
प्रवृत्तिः ॥

इति कर्मसु मानमभिधाद्योपक्रमेण मानमुपदर्शयितुमाह ।

वृत्तं दुष्टदुर्भमासाद्य काकोऽपि गरुडायते ।

15

आपदाबाधतेऽल्पापि मनो मे यदि दुर्बलं ॥ ५२

अप्युपक्रमेण निहतमानतया दुर्बलवृत्ति मम चित्तं ज्ञात् ।

¹ Ms. kīdamṣya*, but *da* is deleted and *avagraha* supplied by a second hand.—*amṣya*putra, in St. Pet. Diet., from Lexx. only—der Sohn eines berühmten Mannes, der Sohn des und des.

² *Kṛsalo māno* : *yathā mānaḥ nīśāya mānaḥ pajahāti* (Nott.)

तदा आपदापत्तिः । आवाधते आक्रामति^१ [यथा] आपत्तिकं
 स्यादित्यर्थः । अस्यापि नृदुप्रचारोपक्षेपजनितापि । कथमिवे-
 त्याह । नृतमपगतप्राणं दुष्टुभं प्राप्य यथा काको ऽपि गह्व-
 रदाचरति [१३] ॥ कुतः पुनरेवमित्याह ।

५ विषादक्षतनिश्चेष्ट आपदः सुकरा ननु ।
 व्युत्थितश्चेष्टमानस्तु महतामपि दुर्जयः ॥ ५३

चित्तोन्नतिविरहिते विषण्णतया मन्दकायचित्तप्रवृत्ता-
 वाक्स्थोपहते सुषितस्मृतौ । आपदः सुकराः सुसभाः । उत्प-
 द्यन्त एव खन्यापदापि गम्यत्वात् । व्युत्थितः समुन्नतचित्ततया
 १० पुनरुत्साहसंपन्नः चेष्टमानः स्मृतिसंप्रजन्त्याभ्यासुपक्षेपानामनवकाशं
 ददानः । महतामपि दुर्जयोऽजय्यः स्यात् ॥

तस्माद्दृढेन चित्तेन करोम्यापदमापदः ।

चैलोक्यविजिगीषुत्वं हास्यमापज्जितस्य^२ मे ॥ ५४

स्वामवसावसात्मनं निगमयन् दर्शयति । अत एव तस्मात् ।
 १५ दृढेन चित्तेन मानसंगाहः । आपद एवापदमर्थं करोमि
 सर्वथा तदनुप्रवेगं निवारयन्मुक्षितसंतानं करोमि । अन्यथा

^१ Alias : ākramati.

^२ So M, L, Dev. ८५—Minaev has : āvarjitasya me.—L¹ has the gloss :
 vipattiyā vipattim.

विजयविजयारम्भो मम शस्त्रसुपहसनीयमापदा^१ । आपदापत्त-
तया वराकिकथा^२ । जितस्य गमिष्यति ॥ कौटुम्भेति]दित्याह^३ ।

मया हि सर्वं जेतव्यमहं जेतो न केन चित् ।

मयैष मानो वोढव्यो जिनसिंहसुतो ह्यहं ॥ ५५

कुतः । सखायिना एव भगवन्तः सिंहाः सर्वमारम्भै- 5
रनभिगम्यन्तात् । तेषां सुतो ऽहमपि कथमन्यैः पराजितो नाम
'नामधेयं सख्य इति मनसि निधाय मयैष मानो वोढव्यः ।
यथा हि सिंहकिशोरः प्रतिसम्भवैश्वरस्यः सर्वान्यमृगैरनभिभूत
एव वने विहरति तथा मया दृढेन भवितव्यमित्यर्थः ॥

स्वादेतद्यद्येवं तदा ये ऽपि सपत्नादिविजयाय मानसु- 10
दहन्ति तेऽपि मानिनः प्रशस्याः कथं न भवेयुरित्याह ।

ये सत्त्वा मानविजिता वराकास्ते न मानिनः ।

मानो शत्रुवशं नैति मानशत्रुवशाच्च ते^४ ॥ ५६

मानविजिता मानेनाभिभूता वराकास्तपस्विनः । ते मानिनो
भवन्त्येव । कुतः । मानो शत्रुवशं नैति न गच्छति । नासौ 15
वैरिजनानुदृष्टिं करोतीत्यर्थः । ये [१५*] भवताभिमत^५

^१ Ms. *āpadām ā padāyattatayā*, ā from a second hand.

^२ Varāṭikā, See St.-Pet. Diet.

^३ Ms. *kidṛṣṇādityāha*, m from a second hand.—etat = athāmabala.

^४ = Buddhasūtanāmadheyam.

^५ M, L^३ = vaśā tu te.

^६ Ms. *yo na bhagvatā ni bhimatā māninaḥ*.

माग्निस्ते मानश्रवणव्यासादाद्यन्तप्रवृत्तवः^१ ॥ एतदेव शोकद्वयेन
समर्थयितुमाह ।

मानेन दुर्गतिं नीता मानुष्येऽपि हतोत्सवाः ।

परपिण्डाग्निनो^२ दासा मूर्खा दुर्दर्शनाः कृशाः ॥ ५७

५ सर्वतः परिभृताश्च मानस्तब्धास्तपस्विनः ।

तेऽपि चेन्मानिनां मध्ये दीनास्तु वद कोदृशाः ॥ ५८

सप्तविधमानेभ्यन्तमेन^३ मानेन दुर्गतिं नीता नरकादिषु
पातिताः । अथ कथं चिन्मनुष्यभावप्रतिपत्त्यो भवति तेषां ।
तदा तथापि तन्निन्दाफलेन हतोत्सवा गिरानन्दा भवन्ति ।

१० हीनहीनमनस इत्यर्थः । परपिण्डाग्निन आहारवैकल्यात्पर-
दन्तभिषाहारभुजः । दासाः परतन्महन्तयो भृत्याः । मूर्खाः
सर्वविवेकशून्याः । दुर्दर्शना विरूपात्मभावा अप्रीतिजनकाश्च ।
कृशा दुर्बलशरीराः सामर्थ्यरहिताश्च । सर्वतः सर्वेभ्योऽकृतापराधा
अपि कायवचःपरिभवस्याभिगो भवन्ति ॥

१५ ते पुनरेवं मानस्तब्धास्तपस्विनो^४ मानेन तब्धा अनयाः ।

तपस्विनो वराकाः । तेऽपि चेत् । एवंभृता अपि यदि
मानिनां मध्ये गच्छन्ते तर्हि दीनाः कृपणाः कृपापाच-
मित्यर्थः । पुनरन्ये दीनाः कोदृशा भवन्तीति वद ब्रूहि
चोदकमामन्ययते ॥

१ Ms. prabhrtayab.

२ So Dev. ४६.—Minnev has 'pipḍāsino; St.-Pet. Diet. has pipḍāṣa, pipḍāṣaka
(Bettler) from Lexx. only, and agin = weitreichend, dauernd, only.

३ See M. Vyat. 104. ३६—४१.

४ Li has the scholion : māno rāgādi jetaṣān ?

अक्षेर्वविधा मानिनो गोच्यन्ते कीदृशास्तर्हि ते भवन्ती-
त्याह ।

ते मानिनो^१ विजयिनश्च त एव शूरा
ये मानशत्रुविजयाय वहन्ति मानं ।
ये तं^२ स्फुरन्तमपि मानरिपुं निहत्य
कामं^३ जने जयफलं प्रतिपादयन्ति ॥ ५६

5

त एव मानिन उच्यन्ते ये बोधिसत्तासं स्फुरन्तमपि प्रभ-
वन्तमपि मानवैरिषं निहत्य विधूय । कामं यथेष्टसुखास्तेति
चावत् । जने लोके सदेवकादिके जयफलं प्रकाशयन्ति बुद्ध-
भावसाक्षात् । एतादृशं तस्मान्मनश्रुविजयफलं चादृशमस्मात् स्फुरन्त 10
इत्यभिप्रायः । त एव विजयिनश्च क्षत्रविजयाः । त एव
शूरास्तेजस्विन इति पदद्वयं अथासंभवं बोध्यं [१५^b] ॥

उपक्षेत्रेषु मानं प्रतिपाद्य शक्तौ मानमाह ।

संक्षेत्रपञ्चमध्यस्थो भवेद्भूतः सहस्रशः ।

संक्षेत्राणां पक्षो वर्गः । तस्य मध्ये तिष्ठन् सहस्रगुणेन भूततरो 15
भवेत् । अतिशयवर्ण्यौर्यवत्त्वमवस्येत । किंभूतः सञ्चित्याह ।

दुर्योधनः क्षेत्रगमैः सिंहे नृगगणैरिव ॥ ६०

^१ M. has dhīrāḥ.

^२ L¹: ye tam = satīva mānam.

^३ L¹: kīnam = yathoṣṭam.

दुःखेन धोष्यत इति दुर्बोधनः । कथं चिदपि न परा-
जीयत इत्यर्थः । कथमिव । यथा हि सिंहो मृगराजो ब्रह्म-
कुलमध्ये महातेजोबलसमन्वागतो विहरन् दमे सर्वमृगानभि-
भवति । न च तैरभिभूयत इति । एवं बोधिसत्त्वो दुर्बोधनो
5 भवेत् ॥

इदमपरमपि निमित्तमुद्धरीतव्यमित्याह ।

महत्त्वपि हि कृच्छ्रेषु न रसं चक्षुरीक्षते ।

एवं कृच्छ्रमपि प्राप्य न क्लेशवशगो भवेत् ॥ ६१

अतिप्रकर्षवत्त्वपि कृच्छ्रेषु दुःखेषु सत्सु रसं मधुरादिकं
10 निक्लेन्निश्चयाच्च न चक्षुरीक्षते न प्रतिपद्यते न विषयीकरोती-
त्यर्थः । तस्य[१]विषयत्वात् । नाविषये प्रवर्तत इति भावः ।
एवमुक्तारसचक्षुर्न्यायेन कष्टमपि प्राप्य न क्लेशवशं गच्छेत् ॥

इत्युक्तेन प्रबन्धेन स्यामबलं विधाय रतिवशमावेदयितुमाह ।

यदेवापद्यते कर्म तत्कर्मव्यसनी भवेत् ।

15 तत्कर्मशौण्डो ऽतृप्तात्मा क्रौडाफलसुखेषुवत् ॥ ६२

कर्म संभारनिबन्धनं ध्यानाध्ययनादिलक्षणं यदेवापद्यते ।
क्रमकरणयोगेनापतितं भवेत् । तस्मिन्नेव कर्मणि व्यसनीभवेत् ।
तत्किञ्चारसनिमग्नचित्तः । तत्कर्मशौण्ड्यप्रवृत्तिसम्बन्धः । अह-
न्नात्मा पुनः पुनरभिसाधयुक्तः । क इव । क्रौडाफलसुखेषुवत् ।
20 दूतादिक्रौडाया यत्फलं सुखं तदाप्तुमिच्छुरिव ॥

1 Minaeu has: sukliaphalepsuvav. — See the Commentary.

इतोऽपि विचारयता कर्मणि रतिरुत्पादयितव्येतुमर्ह-
तमाह ।

सुखार्थं क्रियते कर्म तथापि स्यान्न वा सुखं ।
कर्मैव तु सुखं यस्य निष्कर्मा स सुखी कथं ॥ ६३

सर्वत्रैव [१५०] कर्मफलसुखलिप्सया कर्म क्रियते । अथवा ५
तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । तथाप्येवं चेतसा प्रवृत्तावपि कस्य
चित्कर्मणोऽभिव्यञ्जितफलं स्यात् । कस्य चित्पुनर्न स्यात् ।
निष्कलारम्भस्यापि संभवात् । तथापि कर्मारम्भात्पुनः फल-
संभावनया नैव निवर्तते जनः । यस्य पुनः कर्मैव सुखं न तदु-
त्तरमपरसुखाभिखायः स निष्कर्मा कर्मविरहितः कथं सुखी १
स्यात् । न कथं चिदित्यर्थः ॥

इदमपि भावयता कर्मण्यभिनिवेष्ट्यमित्याह ।

कामैर्न तृप्तिः संसारे क्षुरधारामधूपमैः ।
पुण्याभूतैः कथं तृप्तिर्विपाकमधुरैः शिवैः ॥ ६४

रूपादिविषयेः । संसार इति संसरति पुनः पुनः । अभू- १५
तैरदृष्टिरेनाप्यायनं । किंभूतैः क्षुरधारामधूपमैः । क्षुरधाराणां
यन्मधु मधुरं यदास्वादय्यं दृष्ट्वावशाज्जिह्वोच्छेदनोत्तरकाशं

१ See Commentary : kāmair atṛptiḥ.

२ Ms. : āsvādāya.

३ Ms. : tṛṇāvasā jihvā°.

दुःखसुपजायते । तेनोपमा उपमानं चादृशं चेत् तैः । चापात-
 मापमाधुर्धेऽपि परिषतिदुःखेन कटुकरसत्तात्तेषामित्यभिप्रायः ॥
 पुष्पान्वेवावृत्तानीव । तैः कथं दृष्टिरस्तु । किं विशिष्टेः ।
 विपाकमधुरैरभुदयफलसुखहेतुतया परिणामेन मधुररसत्वात् ।
 ५ परमसुखजनकैः शिवैः कक्षाणकारिभिर्भिःशेषसावाहकतया ।
 अजरामरफलदागपरत्वात्सर्वदुःखनिर्वर्तकैरित्यर्थः । अत एव
 पुष्पान्वेतैरित्यत्र हेतुपदमेतत् ॥

तस्मादित्युपसंहारेण पुनःकर्माभिरामं दृढयन्नाह ।

तस्मात्कर्मावसानेऽपि निमज्जेत्तत्र कर्मणि ।

10 यथा मध्याह्नसंतप्त आदौ प्राप्तसराः करो ॥ ६५

तस्मात्तत्र कर्मणो ऽवसानेऽपि निमज्जेत् । तदभिनिवेश-
 रणनिमग्न एव विसृजेत्^१ । कथमिव । यथा यौगसमये मध्यं-
 दिनवर्तिनि सूर्ये [१५^b] सर्वतो जलमसम्भ्रमानस्य आत[१]प-
 तापितो ह्यसौ परमाभिनिवेशसंयुक्तः^२ । अतिशयवदाह्लाद-
 15 कारिणीतज्जलपरिपूरितं ब्रह्मासाद्य प्रथमतो निमज्जति ।
 तथा । इति संसृदाचार्यः । प्राप्तं करो चेन च तथा । पश्चा-
 त्कर्मधारयः । आदावित्यस्य निमज्जतीत्यनेन संबन्धः ॥

इदानीं रतिवचं व्याख्याय सुप्तिवचं व्याख्यातुमाह ।

वक्ष्यमाशासुबन्धे तु पुनः कर्तुं परित्यजेत् ।

20 सुसमाप्तं च तन्मुष्पेदुत्तरोत्तरदृष्ट्या ॥ ६६

१ So Ms.

२ Ms.: abhiniveśanasyuktaḥ.

आरब्धकर्मनिष्पादने सामर्थ्यसमात्मनोऽवगच्छ । सामर्थ्य-
प्रतिषेधो षति पुनः करिष्यामि । इत्यभिप्रायेण तावत्काशं
परित्यजेत् सुप्ते । न तावतास्य विक्षेपः स्यात् । अन्यथा
तथापि तदपरित्यागेऽनर्थसमावेश एव स्यात् ॥ यदापि सुनि-
श्चयं तदारब्धं कर्म भवेत् । तदापि मोक्षार्थं । अन्यथा क्षर- 5
वाहितथापि तस्मिन् प्रवृत्ते पुनर्यापाराद्विषेप एव स्यात् ।

तस्मादपरापरविशेषाकाङ्क्षा तन्मुक्षेत्परित्यजेत् । एतेन
षट्कं प्राक् । पूर्वं समीक्ष्य सामयौमित्यादि¹ तत्सोत्सर्गसाध-
नमवाद् उक्तः ॥

तदेवमवान्तरविशेषोपदर्शनेन वक्तव्यं सर्वथाभिधाय प्रथ- 10
मोद्देशप्रतिपादितमपि पुनः हन्दादिगणे² कथितं तात्पर्यं
व्याचष्टाय आह ।

क्लेशप्रहारान् संरक्षेत् क्लेशांश्च प्रहरेद्दृढं ।

सङ्गयुद्धमिवापन्नः शिक्षितेनारिणा सह ॥ ६७

क्लेशानां प्रहारानुपचातान् संरक्षेत् निवारयेत् । यथा तेषां 15
प्रहारो न भवतीत्यर्थः । क्लेशान् पुनः प्रहरेत् निहन्त्यात् । दृढं
नादप्रहारेण यथा पुनरवकाशं न क्षमेरन् ॥ अथ निदर्शनमाह ।
यथा शिक्षितेन शस्त्रविद्याकौशलसमन्वा[१७०] गतेन प्रपुष्ठा

¹ See VII. 47.

² See VII. 16.

³ So L³. Minner has : sathrakpan.

⁴ So L³. Minner has : kleśāṁśu.

सह निपुणतरः शब्देन वंद्यामयम्^१ तमभिभवति । न च
तेनाभिभूत इति ॥

तथा तपेत्यादिना पुनस्तात्पर्यं शिष्यवितुमाह ।

तच्च खड्गं यथा श्वष्टं गृह्णीयात्सभयस्वरं^२ ।

४ स्मृतिसख्यं तथा श्वष्टं गृह्णीयान्नरकान् स्मरन् ॥ ईदं

तच्च तस्मिन् खड्गयुद्धे यथा खड्गं हस्तात्कथं चिद्विचक्षितं
पुनः संवृत्य गृह्णीयात् । सभयः । मा मामयं कलमनुप्रविश्य
शत्रुर्वधीत् । त्वरमिति । शीघ्रमेव न काष्ठाप्रतिक्रमेनेति यावत् ।
तथा तद्देव स्मृतिप्रमोषे । स्मृतिरेव खड्ग इव क्लेशशत्रुविज-
१० षाय । तं भ्रष्टमपगतं गृह्णीयात् आमुखीकुर्यात् । नरकान्
रौरवादीन् स्मरन् । स्मृतिते सति तदुःखभागितां मनसिकुर्वन् ॥
ननु सूक्ष्मक्लेशसमुदाचारेऽपि का क्षतिः येन तत्रोपेक्षा न
क्रियत इत्यत्राह ।

विषं रुधिरमासाद्य प्रसर्पति यथा तनौ ।

१५ तथैव श्लिष्टमासाद्य दोषस्थिते प्रसर्पति ॥ ईदं

अणुमात्रस्यापि दोषस्यावकाशो न दातव्यः । अन्यथा
तस्मात्तस्याप्यनुप्रवेगे स्थिते तत्प्रसरावरोधस्य कर्तुमशक्यत्वात् ।
यथा हि क्षणप्रणयेऽपि रुधिरसंपर्कवतो विषस्य शरीरे । तस्मा-
द्दणुमात्रक्लेशप्रहारनिवारणेऽपि तात्पर्यं कुर्यात् ॥

२० पुनरन्यथा तात्पर्यं दृढीकुर्वन्नाह ।

^१ In St. Pet.-Dict. from Lexx. only.

^२ Minaev : gṛhṇīyād bhayaśatvaram.

तैलपाचधरो यददसिहस्तैरधिष्ठितः ।

स्त्रलिते मरुखासात्तत्परः स्यात्तथा व्रतौ ॥ ७०^१

यथा कश्चित्पुरुषश्चण्डनपात्राद्या तैलपरिपूर्णपात्रमादाय
पिच्छस्रसंक्रमेणाधिष्ठौ राजपुरुषैः । विन्दुमाचनेस्रध्वंशेऽप्यथैव
त्वां प्राणैर्वियोज[यि]ष्याम इति ब्रुवाणैरधिष्ठितो गच्छन् यदि 5
ममात्र कथं चित्स्त्रलितं स्यात्तदा नूनममो मां व्यापादयेयु-
रिति मरणभयात्तत्परो भवति । तथा व्रतौ मृद्वीतसंवरः
प्रकृतस्त्रलिते नरकादिदुःखावासात्तदनवकाशाय तत्परः स्यान्
यजमान् भवेत् ॥ उक्तमु[१७०^b]पसंहृत्य दर्शयन्नाह ।

तस्मादुत्सङ्गमे सर्पे यद्योत्तिष्ठति सत्वरं ।

10

निद्रालस्यागमे तद्वत्प्रतिकुर्वीत सत्वरं ॥ ७१

यत एवं तस्मादुत्सङ्गमे क्रोडगते सर्पे आग्नीविषे यथा
मरितमेवोत्तिष्ठति । मा मामथमहिर्दृष्टोत् । तथैव निद्रा-
लस्यागमे निद्रालस्यागप्रादुर्भावे प्रतिकुर्वीत तत्प्रतिपक्षानित्य-
तादिभावनाया प्रतीकारं कुर्यात् ॥

15

अथ चैवं यजमानोऽपि कथं[चित्] किं चित्स्त्रलितं मृद-
स्त्रलितन्यायेन स्यात् । तदा प्रतीकारं कृत्वा पुनर्यजमान् भवेत् ।
इत्युपदर्शयन्नाह ।

¹ See *Qikās.* 256, 19.

एकैकस्मिंश्छन्दे सुष्ठु परितप्य विचिन्तयेत् ।
कथं करोमि येनेदं पुनर्मे न भवेदिति ॥ ७२

कृतिप्रमोषे सत्येकैकस्मिन् प्रत्येकं छन्दे स्मृतिते कथं
चित्केशानामनुप्रवेगे सति । परितप्याध्याग्रेण मनस्तापं कृत्वा
5 विचिन्तयेत् । अहो वत जानकेव स्मृतितोऽस्मि । तत्केन प्रका-
रेणात्र प्रतिविधानं करोमि येन पुनरिदं छन्दं न स्म्यात् ।
इत्येवं दृढसमारब्धं समादाय विहरेत् । न तु पुनः श्रियिष्यः
स्मादिति भावः ॥

अत एव विवेककामाणां प्रतिषिद्धमप्यनुजानन्नाह ।

10 संसर्गं कर्म वा प्राप्तमिच्छेदेतेन हेतुना ।

आचार्योपाध्यायतदन्यसन्नद्याचारिप्रभृतिभिः । बह्वृत्तैस्त्रि-
पिटकवेदिभिः कौस्त्यविनोदनकुशलैः सह संसर्गं समवधान-
मिच्छेदाग्रंवेत् । तस्मिन्श्रित एव तिष्ठेदित्यभिप्रायः । कर्म वा
प्राप्तं । तदववादानुशासनीलक्षणं । आपत्तिसमुद्धारणं । तैर्दण्ड-
15 कर्मप्रणयनं वा समुत्पन्नमिच्छेत् । एतेन हेतुना तेषामवतार-
संरक्षणाभिप्रायेण । एतदेवाह ।

कथं नामास्त्रवस्थासु स्मृत्यभ्यासो भवेदिति ॥ ७३

केन विधिना नाम आस्त्रवस्थासु क्लेशावतारदशासु कृत्य-

भासो भवेत् । अत्रैतत् एवात्मना [१७०] संप्रमोषो^१ न ज्ञात् ।
इत्यनेनाभिप्रायेण । अयं समुदायार्थः । कल्याणमिषसंनिधाना-
नदववादानुशासनीतस्तदाचारसंदर्शनाच्च सदा कृतिसंप्रजन्य-
विहारिणः क्लेशाभावतारं लभन्ते । ततोऽष्टाविरोधत एवोत्साहो
वर्धत इति युक्तं ।

5

सदा कल्याणमिषं च जीवितार्थेऽपि न त्यजेत् । इति ।^२

तथा ।

उपाध्यायानुशासिन्या भीत्याद्यादारकारिणां ।

धन्यानां गुरुसंवासात्सुकरं जायते कृतिः ॥ इति ।^३

अधुना तात्पर्यमुपदर्श्यात्मविधेयतामुपदर्शयितुमाह^४ ।

10

लघुं कुर्यात्तथात्मानमप्रमादकथां स्मरन् ।

कर्मागमाद्यथा पूर्वं सज्जः सर्वत्र वर्तते ॥ ७४

सर्वकर्मण्यमात्मानं^५ कायवाक्चित्तलक्षणं तथा कुर्यादुत्साहा-
भासादायत्तिं नयेदित्यर्थः । यथा कर्मागमात्कर्मारम्भात्पूर्वं
प्रागेव सज्ज आचरन्तीकृतः सुदान्ताभवत् तन्मार्गनिरीक्षणायैव 15
इव कर्मणि प्रवर्तते ॥

उक्तमेवार्थमुदाहरणेन व्यक्तीकुर्वन्नाह ।

^१ Ms. ālambanā sampramoṣo.

^२ Supra V. 102.

^३ Supra V. 30.

^४ See VII. 16.

^५ Ms. kāyacittasyukṣaṇam.

यथैव तूलकं वायोर्गमनागमने वशं ।

तथोत्साहवशं यायादृष्टिश्चैवं समृध्यति ॥ ७५

तूलकं कर्पासादिसमुद्भूतं यथा वायोर्गमने चागमने च
वशमायत्तं । तथा तद्देव उत्साहवशं यायात् वीर्यवशवतीं
५ भवेत् । एवमभ्यासपरायणस्य चतुर्द्विषाकाग्रगमनादिलक्षणा समृ-
ध्यति संपद्यते ॥

परात्मसमतापरात्मपरिवर्तने पुनरभयसायुपयुक्ते^१ इति
ध्यानपरिच्छेद एव व्याख्येये ॥

इति प्रज्ञाकरमतिज्ञतायां बोधिसत्वावतारपञ्चिकायां वीर्य-
पारमितापरिच्छेदः^२ समाप्तः ॥

१ abhayatra = dhyāne virye ca.

२ Tib. (fol. 179b) : brtson-hgrus-kyi len-ste bdun-pao.

प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां
ध्यानपारमिता अष्टमः परिच्छेदः ।

तदेवं ज्ञान्तेरनन्तरं वीर्यमभिधाय यदुक्तं ।

संश्रयेत वनं ततः ।

समाधानाय युज्येत भावयेच्चाष्टभादिकं ॥

इति¹ तदर्धयित्वैवमित्यादिना प्रतिपादयितुमुपक्रम[97]मते ।

वर्धयित्वैवमुत्साहं समाधौ स्थापयेन्मनः ।

5

एवमुक्तप्रतिपक्षस्यासेवनादिना विपक्षमुन्मूल्य बोधे¹ वर्धयित्वा
ऽनाभोगवाहितया स्थिरीकृत्य समाधौ समाधाने चित्तैकाग्र-
तायां स्थापयेन्मनः । तत्र निवेशयेत् । आरोपयेदिति यावत् ।
किमर्थमित्याह ।

विश्लिप्तचित्तस्तु नरः क्लेशदंष्ट्रान्तरे स्थितः ॥ १ 10

तुरिति हेतौ । यस्मात्समाधानमन्तरेण विश्लिप्तचित्तो-
ऽसमाहितचित्तसमुदाचारो वीर्यवानपि नरः पुद्गलः क्लेशानां
राक्षसाणामिव दंष्ट्रान्तरे मध्ये स्थितः । कवचित्त एव तैराक्षे ।
तस्मात् ॥

¹ Part of the 20-th kārīkā of the *Gīṭopāśa*, See pp. XLV and 179 S. 9.

तच्च तावत्समाधिविषयं विषेपं निराकर्तुं पीठिकावन्धं^१
रचयन्नाह ।

कायचित्तविवेकेन विषेपस्य न संभवः ।

तस्मात्सोक्तं परित्यज्य वितर्कान्^२ परिवर्जयेत् ॥ २

कायविवेको जनसंपर्कविवर्जनता । चित्तविवेकः कामादि-
५ वितर्कविवर्जनता । इति कायचित्तयोर्विवेके निरासङ्गतया
विषेपस्य तयोस्तुल्यताया आसम्भवाप्रतिष्ठानस्येति^३ यावत् । न
संभवः न प्रादुर्भावः । यत एवं तस्मात्सोक्तं स्वजनबान्धवादि-
लक्षणं परित्यज्य विहाय पूर्वं वितर्काश्चित्तविषेपहेतून् परि-
वर्जयेत् परित्यजेत् ॥

१० तच्च लोकापरित्यागहेतुं तावन्निराकर्तुमुपदर्शयन्नाह ।

स्नेहान्न त्यज्यते लोको लाभादिषु च दृष्ट्या^४ ।

तस्मादेतत्परित्यागे विद्वानेवं^५ विभावयेत्^६ ॥ ३

आत्मात्मौपयप्रवर्तितोऽभिष्वङ्गः स्नेहः । तस्माच्च त्यज्यते
लोकः । लाभादिषु च दृष्ट्या । आदिग्रन्थात्सत्कारयग्रःश्लोका-
१५ दयः परित्यज्यन्ते । तेषु दृष्ट्या प्रलोभेन । चकाराच्च त्यज्यते
लोक इति समुच्चयते । यत एतत्कारणमपरित्यागस्य तस्मा-

१ pīṭhikā = Unterlage, Piedestal (P. W. from *Kiraṇḍavyūha* 15.9) = introduction.

२ vitarkān, L¹ has the 'scholion : rāgādibhiḥ.

३ vikṣepa = kāyacittayor unnatāḥ, cittasya ālambane' pratiṣṭhāna.

४ Ōn priyasneha, VIII 5-16 ; lābhatṛṇā, 17.

५ So L², M, Dev. — Minaev has : vidhānevam ?

६ L², M : vicārayet.

हेतुस्य चोद्देश्य लोभादीनां वा । यदि वा लोकस्य परित्याग-
निमित्तं विद्वान् विचक्षणः । एवमिति वक्ष्यमाणं विभावयेत् ॥
तदेवाह ।

शमयेन विपश्यनासुयुक्तः

कुरुते क्लेशविनाशमित्यवेत्य ।

5

शमयः प्रथमं गवेषणीयः

स च लोके निरपेक्षयाभिरत्या ॥ ४

ग्र[१८८]मयः चित्तेकाग्रतासूचकः समाधिः । तेन सुयुक्त
इत्यपोद्धृत्येषापि^१ योजनीयं । यदि वा हेतुर्थे द्वितीया । शम-
येन हेतुना विपश्यनासुयुक्तः । सहाय्यं व । शमयेन सार्धं विप- 10
श्यनासुयुक्त इति ।

विपश्यना यथाभूततत्त्वपरिज्ञानस्वभावा प्रज्ञा । तथा
सुयुक्तः । युगनद्धवाहिमार्गयोगेन कुरुते क्लेशानां विनाशं
प्रहाणमित्येवमवेत्य ज्ञात्वा क्लेशविमुक्त्युक्ता शमयः प्रथममादौ
गवेषणीयः । उत्पाद्य इत्यर्थः । तदनन्तरं विपश्यना । 15

^२समाहितो हि यथाभूतं प्रजानातीत्यवदन्मुनिः ।

शमाच्च न चलेचित्तं बाह्यपेष्टानिर्वर्तनादिति ॥

स च शमयः । लोके लोकविषये निरपेक्षयाभिरत्या ।

^१ Metre.

^२ Op. P. W. anapoddhārya.

^३ It is the 9th kārikā of the *Śikṣāsā*, p. XLI, text p. 119, and Add-Notes p. 408.—The first part [an old saying of the Master: *Saṃ. N.* III. 18; *Milinda* 39-3] is quoted *Bodhic.* p. IX, 1.

अभिरतिं परिहरत एवोत्पद्यते नाव्यथा ॥ तानेवाभिरतिनिर-
पेक्षतामुत्तरप्रबन्धेन दर्शयितुमाह ।

कस्यानित्येष्वनित्यस्य स्नेहो भवितुमर्हति ।

येन जन्मसहस्राणि द्रष्टव्यो न पुनः प्रियः ॥ ५

- 5 कस्य सचेतनस्य स्वयमेवानित्यस्य । अनित्येषु पुत्रदारा-
दिषु । स्नेहो भवितुमर्हति युज्यते । केन हेतुना । येन कार-
णेन जन्मनां सहस्राणि अनेकानि जन्मान्यपर्यन्तसंसारे संसरता
कदा चिदपि द्रष्टव्यो न पुनः प्रियः¹ । प्रीणातीति प्रिय
उच्यते ॥

- 10 तदपि चास्मिन्नास्ति । इत्याह ।

अपश्यन्नरतिं याति समाधौ न च तिष्ठति ।

न च तृप्यति दृष्ट्वापि पूर्ववदाध्यते तृषा ॥ ६

- यदा तावन्न पश्यति तं । तदायमरतिमधृतिं याति ।
तेमेवासौमनस्येन समाकुलितचित्तत्वात्समाधौ न च तिष्ठति ।
15 नैव स्थितो भवति । तमवलम्बितुमशक्त इत्यर्थः । अथ यदापि
प्रियदर्शनमस्य जायते । तदापि न च तृप्यति । दृष्ट्वापि पुन-
रधिकतरं बाध्यते [१८^b] तृषा । तद्दर्शनाभिलाषेण पूर्ववत् ।
अदर्शनकाल इव पौष्यते ॥

अपि च सर्वानर्थनिदानं प्रियमंगतिकरणमित्युपदर्शयन्नाह ।

¹ Mo has : priyaḥ. api ca priṣṭi.

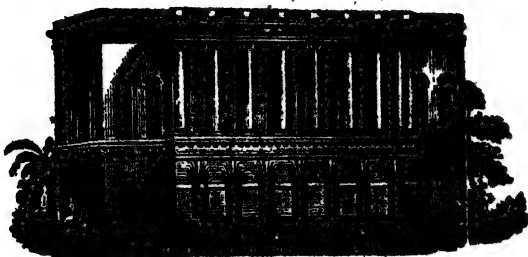
Parāśara Smṛiti, (Text) Part I, Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	...	...	...
Parāśara Smṛiti, (English) Fasc. 1 ...	...	...	...
Parāśara Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	...	...	...
Parāśara Smṛiti, (English) ...	...	...	...
Parāśara Smṛiti, (Text) Fasc. 1-3 @ /12/ each ...	...	...	...
Sāṃya Vēda Samhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-8; V, 1-8, @ /6/ each Fasc. ...	...	...	...
Sāṃhya Sātra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	...	...	...
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each ...	...	...	...
Śraddha Kriya Kaumudī, Fasc. 1-5 ...	...	...	...
Sūgruta Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/ ...	...	...	...
*Taittirīya Samhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each ...	...	...	...
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	...	...	...
Trantra Vartika (English) Fasc. 1-3 @ /12/ ...	...	...	...
Taṭṭva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-3, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each ...	...	...	...
Tattvarthadighama Sūtram, Fasc. 1-2 ...	...	...	...
Trikkūṇḍa-Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ ...	...	...	...
Upamita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	...	...	...
Uvāśagadasi, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/ ...	...	...	...
Yallala Carita, Fasc. 1 ...	...	...	...
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each ...	...	...	...
*Vara Kriya Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /6/ ...	...	...	...
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each ...	...	...	...
Vidhano Parigata, Fasc. 1-5 ...	...	...	...
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	...	...	...
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	...	...	...
Vṛhannārāya Purāṇa, (Text) Fasc. 2-6 @ /6/ ...	...	...	...
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 ...	...	...	...
<i>Tibetan Series.</i>			
Pag-Sam Thi S'iā, Fasc. 1-4 @ 1/ each ...	...	...	...
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/ each ...	...	...	...
Rtogs brjod dpag khkri S'iā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each ...	...	...	...
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
*'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each ...	...	...	...
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ /12/ ...	...	...	...
Ain-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each ...	...	...	...
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each ...	...	...	...
Akbar-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each ...	...	...	...
Ditto English Fasc. 1-3 @ 1/ each; Vol. II, Fasc. 1 ...	...	...	...
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger ...	...	...	...
Bādashāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	...	...	...
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-3 ...	...	...	...
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each ...	...	...	...
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each ...	...	...	...
Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each ...	...	...	...
Fihrist-i-Tūf, or, Tūf's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each ...	...	...	...
Futūḥ-nah-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each ...	...	...	...
Ditto of Asādi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	...	...	...
Haft Asmān, History of the Persian Magawī, (Text) Fasc. 1 ...	...	...	...
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	...	...	...
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	...	...	...
Iṣṭihā, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each ...	...	...	...
Makbūl-ul-Umari, Vol. I, Fasc. 1-3, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10, Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ...	...	...	...
Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /6/ each ...	...	...	...
Moghasi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	...	...	...
* The above books are of the most valuable and complete kind, and are published by the Asiatic Society of Bengal.			

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1126.

बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।
PRAJÑAKARAMATT'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA.
EDITED WITH INDICES
BY
LOUIS DE LA VALLÉE-POUSSIN,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHEENT.
FASCIICULUS IV.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
- ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1905.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Incomplete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs. 1
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1-2	...	0
* Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	4
Aitareya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	7
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1	...	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	3
Agvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	9
Bala Bhāṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2	...	0
Bauddhayana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1
* Bhāmatī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	1
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-5	...	1
Bṛhaddvāī (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1-3	...	1
Catadusani, Fasc. 1-2	...	0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8
Catapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-6	...	4
Catasahasrika-prajñāpāramitā (Text) Part I, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	3
* Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1-4	...	21
Clokavartika, (English) Fasc. 1-4	...	3
* Granta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. 6-17 @ /6/ each	...	4
Ditto Chāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1	...	6
Orī Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1
Daśa Kriya Kaumudī, Fasc. 1-3	...	0
Śaṅkhaśāstra Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7	...	2
Kāla Mādhyama, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1
Kāla Viveka, Fasc. 1-6	...	2
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10
Kāśīya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3
Lalitā-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	3
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each	...	4
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each. Vol. III, Fasc. 1-3	...	5
Mānukhā Sāgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	0
Mānukhāya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ /12/ each	...	0
Mānukhāya Darśana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	4
Mānukhāya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/	...	3
Mānukhā, (Text) Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	3
Mānukhā-paddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	...	3
Mānukhā-paddhati Fasc. 1-5	...	3
Mānukhā-paddhati (Text)	...	3

न पश्यति यथाभूतं संवेगादवहीयते ।

दृश्यते तेन शोकेन प्रियसंगमकाङ्क्षया ॥ ७

यथाभूतमविपरीतं दोषगुणस्य पश्यति । न जानाति ।
प्रियसंगमकाङ्क्षया तेनैव मोहेन संवेगादवहीयते^१ । भ्रष्टो
भवति । तथा तेनैवाभिख्यङ्गेण दृश्यते । तेन शोकेन मुहूर्तमपि ५
विच्छेदे । तथा तेन शोकेन दृश्यते । परितप्यते तेनैव
मनस्तापेन प्रियसंगमकाङ्क्षया । प्रियस्य संगमः संप्रयोगः ।
तस्मिन्नाकाङ्क्षा दृष्ट्या । तथा हेतुभूतया । पुनरुत्तरोत्तरमधि-
काधिकप्रार्थनया ॥

इतोऽप्यनर्थहेतुरेव तत्संगतिरित्याह ।

10

तच्चिन्तया मुधा याति^२ ह्रस्वमायुर्मुहुर्मुहुः ।

तस्य प्रियस्य तत्संगमस्य वा चिन्तया तद्गुणानां सदा
परिभावनया । कथं नाम ममास्य प्रियसंगमस्य विच्छिन्तिर्मा
भूदिति तस्मिन्नचित्ततया वा । निःफलमेवायुःसंस्काराः
प्रतिक्षणं क्षीयन्ते । न च क्व चिदपि कुशलकर्मणि समुपयुज्यन्ते 15
इति भावः ॥

न च यदर्थमायुः क्षयमुपनीयते तस्मिन् स्थिरमित्यत आह ।

¹ There are eight samvegavatthus (jāti, jarā, etc); See *Visuddhimagga* (J. P. T. S. 1893) p. 93.

² L¹ has: yānti.

³ Ms. has: tadamitram—Tib. has: gañ-gi don-du tshe zad-par byas-pa ma yin-no zhes-so. de-ltar-na yañ hdza-ces brtan-pa yin-no zhe-na.

अस्मान्मतेन सिन्धेयं धर्मो यथाति प्राप्यते ॥ ८

अवश्यं मनुष्यतयाऽन्यथाणादयावदेव सिन्धेयं हेतुना धर्मो
अप्यति परिधीयते प्राप्यतो दीर्घकायावस्थायां संभाराकर्त-
मात्^१ यत्तमदत्तात् ।

५ आदेतत् । अवश्यं हि किं चित्संगमाद्वित्तसुखनिबन्धनं
प्राप्यते । तत्किमिति सर्वथा तन्निविध्यत इत्यत्राह ।

वाचोः सभागचरितो नियतं याति दुर्गतिं ।
नेष्यते विषभागश्च^२ किं प्राप्तं वाचसंगमात् ॥ ९

नापि तत्संगमादनर्थमन्यरेव किं चिदपरमिह लभ्यते
10 [99 *] । तथा हि वाचोः पृथग्जनैः सह सभागचरितः^३
समाजप्रोक्तः । नियतमवश्यं याति दुर्गतिं तत्कर्मसदृशसमाच-
रणात् चार्थधर्मवद्भिर्भावाच्च । अचार्थधर्मानुवर्तनात्ततोऽसदृश-
कर्मकारी स्यात् । तदा नेष्यते द्विष्यते विषभागश्चेति अचमा-
नचरितः । वाचैरिति संबन्धः । अथ कर्तरि तृतीया ॥

15 इत्युभयसोकवाधनात्किं प्राप्तमधिगतं वित्तसुखनिबन्धनं
वाचसंगमात् । नैव किं चिदित्यर्थः ॥

यं चासुखचरितैरप्यात्मवात्कर्तुं शक्या इत्याह ।

1 Two *sambhāras*, equipments, (*Dharmasamgraha*, CXVII), *paṇṇa*^१
(=dharma, *Qibhds.* 191-4) *jāṇa*^२; four, *Lakkh.* 39, *sqq.*, *paṇṇa*^३,
vipacyant^४.
2 The Ms. of the Commentary has: *visabbha*.
3 The *Jāṇakosā*, 22-2 (*sabbha* = ābhaya, fearlessness, *antisprachant* P. 17.)

अथान्नमन्ति सुहृदो भवन्ति रिपवः क्षयात् ।
तोषणान्ने प्रकुप्यन्ति दुराराधाः पुनश्चमाः ॥ १० ॥
अथमापेय सुहृदो मित्राणि भवन्ति । किं पित्राम्प्रीत्य-
मुपसृज्य । अथादेव च विषमाभिप्रायत्वात्किं विविधित्तमायस्य
त एव रिपवः प्रचवो भवन्ति । न च निमित्तमप्येषां मित्रता ।
अथकदा चित्तोपस्थाने प्रीतिविषये विषयांस्वभ्रातृकुप्यन्ति ।
इति दुराराधा दुःखेनाराधयितुं प्रस्थाः पुनश्चमाः अनायाः ॥
अपरमपि वाचधर्मं तद्विवर्जनाच्चमुपदर्शयन्नाह ।

हितमुक्ताः प्रकुप्यन्ति वारयन्ति च मां हितात् ।

अथ न श्रूयते तेषां कुपिता यान्ति दुर्गतिं ॥ ११ ॥

इदं करणीयमिदमकरणीयमित्युक्ता अभिहितः प्रकुप्यन्ति
विद्विषन्ति न पुनश्चदुःखं हितमिति दृढयन्ति । प्रकुप्यन्ति वारयन्ति
च मां हितात् । किं तवानेन केवलप्रचायकसाधुद्वारेणेति तत्र
प्रवृत्तं मां निवेधयन्ति ततः । अथ न श्रूयते तेषां वाक्यानां
वचनमिति श्रेयः । यदि तद्वचनमवमन्य हिते प्रवृत्तिः ।
क्रियते । तदा कुपिता अस्मादस्मात्प्राप्तं निवर्तत इति तस्मिन्
हितकर्मकारिणि कोपं कृत्वा [११०] तत्कर्मप्रेरिता दुर्गतिं
प्रयान्ति ॥

1. *Op. Gilks.* 194. 4.

2. *prthagjana*, See *Pugg.-p.*, p. 12.

3. *Miner has hitān.* *Op. Gilks.* 194. 4.

4. *Since the M. has again : tatkarmanāripi kopān kṛtvā.*

इमं च बाह्यधर्ममवरं तद्विवेकाच्च भावयेदित्युपदर्शयन्नाह ।

ईर्ष्यात्कृष्टात्समाद्वन्द्वो हीनाम्मानः स्तुतेर्मदः ।

अवर्णात्प्रतिषद्येति कदा बाह्याद्वितं भवेत् ॥ १२

आत्मनो विद्याकुलधनादिभिरुत्कृष्टादुत्तमादीर्ष्या परसंपत्त-
 5 वचनता जायते । अर्थात्तेष्वेव । आत्मना समानुत्कृष्टाद्वन्द्वो विवादः ।
 आत्मनो हीनादधमात्मानोऽभिमानः । अहमितः श्रेष्ठ इत्यभि-
 मनतात् । स्तुतेर्मदः सदसतां तद्गुणानामाख्यानादहं महीषा-
 नित्यारोपादवच्छेपः । अवर्णादात्मनो दोषकौतन्यवर्णाद्वेषस्य ।
 अर्थादवर्णवादिनि । इत्येवं कदा कस्मिन् कास्मिन् बाह्याद्वितं
 10 भवेत् । न कदाचिदित्यर्थः ॥

इतोऽपि बाह्यान् परिहृत्य विहरेदिति प्रतिपादयितुमाह ।

आत्मोत्कर्षः परावर्णः संसाररतिसंकथा ।

इत्याद्यवश्यमशुभं किं चिद्बालस्य बालतः ॥ १३

एकस्य बाह्यापरस्माद्वाचादित्येवमादि किं चिदशुभम-
 15 कुशलमवश्यं नियमेन जायते । किं तत् । आत्मन उत्कर्षः
 प्रकर्षः श्रुतज्ञानादिप्रशंसया । परेषामवर्णो दोषप्रकाशनं
 श्रुतादिप्रश्लादनं । या संसारे रतिरभिरामः तस्य संकथा
 संवर्णनं कामगुणानां संग्रहोदनात् । इत्यादि एवंप्रकारं ॥

एवं तस्यापि तत्सङ्गात्तेनानर्थसमागमः ।

20 अपरस्यापि । तत्सङ्गाद्वितीयेन सङ्गात् । किं चिदशुभमवश्यं

ज्ञात् । तेनैव तेन कारणेन चनर्पसाकसाचस्य समानमः
संपाप्तिरेवायं वाससमागमः । अत आर्षधर्मानुग्रिचपार्ष ॥

एकाकी विहरिष्यामि सुखमक्लिष्टमानसः ॥ १४^१

वासजनसंगमवियुक्तोऽद्वितीयो विहरिष्यामि । तद्विवेका-
सुखं क्रियाविशेषमेतत् । कथमक्लिष्टमानस इति [100^a] ४
तत्संपर्कविवर्जनात् तत्कृतसंज्ञाभावात् । पूर्वस्मिन् चेतुपद-
मेतत् । यदि वा सुखं कायिकं । अक्लिष्टमानस इति मानसं ॥

तस्माद्वासजनसंपर्कजदुःखपरिनिवृत्त्या तत्संगतिर्न कार्षीति
कथयितुमाह ।

वालादूरं पलायेत प्राप्तमाराधयेत्प्रियैः ।

10

न संस्तवानुबन्धेन किं तूदासीनसाधुवत् ॥ १५

वालात्सर्वतो दूरमारात्पलायेत । अपसरेत् । यथा तैः^१ सह
का चिदपि संगतिर्न स्यात् । अथ कथं चिद्वाद्योगाद्भवेत् ।
तदा प्राप्तं मिश्रितमाराधयेत् । आरागयेत्^२ । प्रियैः प्रीति-
करैरुपचारैः । आराधयन्नपि न संस्तवानुबन्धेन न परिचया- 15
शक्तिकरणाभिप्रायेण । यदि वा न संस्तवानुबन्धेन । किं तर्हि
प्रतिष्ठानुबन्धवर्जनादुदासीनसाधुवत् सदाचारमध्यस्थजनवत् ॥

^१ Cp. *Gikpā*. 196. 4.

^२ Cp. *Gikpā*. 194. २, 197. ९.

^३ So Ms.

^४ *Gikpā*. 30, n. 3, 244, n 1.

इहमपरं चापुनरुक्तमाह । प्रियचित्तमाह ।

धर्मार्थमात्रमादाय भृङ्गवत्कुसुमान्मधु ।

अपूर्वं इव सर्वत्र विहरिष्याम्यसंस्तुतः ॥ १६

धर्मादेवं धर्मार्थं तदेव केवलं तन्मात्रं । तदादाय भृङ्गोमा ।

६ चारादायं कल्पेत्यर्थः । भृङ्गवत् चक्षुरीकवत् । मधु मकरन्दं ।

अदि वा धर्म एवार्थः प्रयोजनमस्य शीवरपिच्छपातादेरिति

विग्रहः । वाक्यसंपर्कविमुखः अपूर्वं इव नवचन्द्रोपमः सर्वत्र देशे

जाने वा विहरिष्यामि । असंस्तुतः अपरिचितः । तन्निवाशि-

जनैः प्रत्यावृत्तिरहित इत्यर्थः ॥

१० तदेवं प्रियसंगतिकारणं चेहमपाकृत्य चांप्रतं जाभादिदृष्ट्या
श्रीकापरित्यागकारणं परिहर्तव्येत्युपदर्शयन्नाह ।

जाभौ च सत्कृतश्चाहमिच्छन्ति बहवश्च मां ।

इति मर्त्यस्य संप्राप्ताम्भरणाज्जायते भयं ॥ १७

जाभो विद्यतेऽप्येति । शीवरपिच्छपातादिजाभयोगाज्जाभौ

१५ पाह । सत्कृतश्च पूजितो जनैः । इच्छन्ति अभिषिञ्चन्ति बहव-

जानेके मां । [100^b] वज्रजनसंमतोऽहमित्यर्थः । इत्येवं चिन्त-

यते इति मर्त्यस्य मनुष्यस्य मरणाज्जायते भयं । किंभूतासंप्रा-

प्तात् अचिन्तितोपस्थितात् । इति सर्वदावशंभाविमरचमनवि-

कुर्यात् किं लोकस्य वाच्यमस्य भिक्षुस्य चरितपरिमाणम् ।
य किं विप्रबोजनमनुपदेयमादिति भावः ।

इत्यमपि वाच्यमनवगतिदुःखहेतुरेवेत्याह ।

निन्दन्त्यस्त्राभिर्न सत्त्वमवध्यायन्ति स्त्राभिर्न ।

प्रकृत्या दुःखसंवासेः कथं तीर्जयते रतिः ॥ २३ ॥

निन्दन्ति कुतश्चन्ति । अस्त्राभिर्न स्त्राभिविरहितं वरं ।
चकृतपुच्छोऽयं वराको येनायं पिच्छपातादिमाचकमपि नेवा-
परिक्षेपेन^१ प्राप्नोतीति । स्त्राभिर्न पुनरवध्यायन्ति प्रसवेर्दायक-
दानपतिभिश्चोवरादिप्रदानैः पूजितं । कुशनादिभिरपि^२ हाच-
कदानपतीन् प्रहाय चोवरादिस्त्राभमासादयति । अथवा 10
किमन्यस्य तत्राविधा गुणान् यन्ति येनायमेव वरं लभते

1 Neither the Sanskrit Ms. nor the Tib. translation show any lacuna, but it seems that these last words refer to the stanza 22: tasmāt kiñ lokacintayā. According to the Text-Mss., we have:

Yatra yatra ratim yāti manaḥ sukhavimohitam
tat tat sahasraguṇitaṁ duḥkhaṁ bhūtopatiṣṭhati [18]
tasmāt prāṇīo na tām loched lochāto jīyate bhayam
svayam eva ca yāty etad dhairyaṁ kṛtvā pratikṣatām (a) [19]
bahavo lābhīno 'bhūvan bahavaṇa yaçasvinaḥ
saha lābhayaçobhis te na jñātāḥ kva gatā itī [20]
mām evānye juguṣanti kiñ prahṛṣyāmy ahaṁ stutaḥ
mām evānye praçāmsanti kiñ viçīdāmi ninditāḥ [21]
nānābhīmuktikāḥ sattvā jinaḥ api na toṣitāḥ
kiñ punar mādṛṣair ajñāis tasmāt kiñ lokacintayā [22]

(a) Minaev has pratikṣya.

2 According to Tib. : naiva parikṣeṇa...as he cannot obtain the same
sila, even with difficulty ; ... as he does not obtain ... but with difficulty.

3 On kuṣāṇā, see Gilders, index.

नापर इत्यस्मिंश्चित्तमप्रसादयन्ति वचनं चैवमुद्भिरन्ति । इत्तु-
भक्षयापि तेभ्यो न चेतसि शान्तिरस्ति ॥

तदेवं प्रकृष्टा सभावेन दुःखहेतुत्वात् । दुःखं [सं]वाचो-
षेवां वाञ्छामां ते तथा । तैस्त्रयाविधैः सह संवसतः कथं जायते
5 रतिः । नेवेत्यर्थः । न च -----¹ सौमनस्येन च विहाराय
विवेककामेन मयाऽरम्भनिषेवणाय यतितत्त्वमिति तदनुश्रवां
दृश्यन्नाह ।

नावध्यायन्ति तरवो न चाराध्याः प्रयत्नतः ।

कदा तैः सुखसंवासैः¹ सह वासो भवेन्मम ॥ २६

10

तरवो वृक्षा नावध्यायन्ति न चाराध्या आराधयितव्याः

1 A lacuna in the Ms.

Tib. (fol. 168 a 5) has : byis-pa sñiñ-hgrogs kyañ brtan-pa ma yin-par
! gañ-gi-phyir byis-pa shes-pa la sog-pa gsuñs-te ! grogs-pa ni sñiñ-
du-adug-pa yin-la ! de-bzhin-gcogs-pas gsuñs-pa ni luñ-rnams-su gsuñs-
pa yin-no ! oñ-phyir she na ! gañ-gi-phyir rañ-la dgos-pa med-par byis-
pa gañ-la yañ dga-ba skye-bar mi hgyur-te ! dei-phyir de med-pa-las
balog-par hgyur-ro ! de kyañ byis-pa dañ hgrog-pa yin-na yañ bstan-pa
ma-yin-no ! de-la byams-par byas-pas kyañ so-soi skye-bo mgu-bar mi.
nus-so ! de-lta-bas na de-dañ-hgrog-pa-las byuñ-bai ñes-pa spañ-bai ched-
du bde-ba dañ yid-bde-bas dben-pa-hdod-pas,....

na ca bālo dr̥dhasuhṛd bhavati. Yasmān [na] bāla ityādy āha

[na bālaḥ kasyacin mitram iti coktañ tathāgataih

na svārthena vinā prītir yasmād bālasya jāyate. 24]

(svārthadvāreṇa yā prītir ātmārthañ prītir eva sā

dravyasāṣṭa yathodvegah sukhābānikṛto hi saḥ 25) (a)

mitram iti suhṛt. uktañ tathāgatenety āgameṣūktam. kasmād ? yasmāt
svaprayojanena vinā bālasya na karhi oid api prītir jāyate. tasmāt tade-
bhāve viparyayah. tad api bālasamvāse saty api na nirdiṣṭam (?). tatra
māitriktenāpi prthagjanasya prītir aśakyā. evaṃ sati tatsamvāsodbhūta-
doṣaparihārārtham sukhena saumanasyena ca.....

(a) The Glosk 25, given by Mss. is wanting in the Tibetan translation.

8 Cp. M. Pust. 126. 10.

प्रयजत इति । तदनुप्रासवशात्पर्येण अस्मादिषु वचना वि-
माभिप्रायपरचित्वात् [101^a] । इति कदा तैत्तिरिभिः वर वाच्यं
मयेभ्यम् । किंभूतेः सुखसंवाचैरित्याग्रंथति । सुखहेतुमाकुल-
मिति पूर्ववत् ॥

पुनरेकाकिताविशारेऽभिरतिमाह ।

शून्यदेवकुले स्थित्वा दृक्षमूले गुहासु वा ।

कदानपेक्षो यास्यामि शृष्टतोऽनवलोकायम् ॥ २७

शून्यदेवकुले जनसंकीर्णतारहिते स्थिता निवस्य । राशि-
मेकासुपिला द्वे वा यथाभिलाषं दृक्षमूले दृक्षसाधकात् ।
पर्वतादिषु गुह्यप्रदेशा गुहाः । तत्र वा । जनपेक्षः कदा ।
यास्यामि । आसन्नस्थानस्य कस्य चिदभावात् । अत एव शृष्टो-
ऽनवलोकयन् पश्चादनिर्घृतेरभावात् ॥

पुनरन्यथा प्राह ।

अममेषु प्रदेशेषु विस्तीर्णेषु स्वभावतः ।

स्वच्छन्दचार्यनित्यो विहरिष्याम्यहं कदा ॥ २८ ॥

केन चिद्विरोधकारिणा पूर्वमस्तीकृतेषु । विस्तीर्णेषु विपु-
लेषु सौमनस्यकारिषु । स्वभावतः स्वयमेव तथाविधेषु । न
कथिततया । विहरिष्याम्यहं कदा । इत्याशये ॥ एवं विहरतो

भूतानां अपि यत्तन्मन्त्रोपसर्गपुराणि । इह
 कस्यैकस्यापि कायस्य तद्वत् अस्ति सङ्ख्या ।
 पृथक् पृथग्गामिष्यन्ति किमुतान्यः प्रियो जनः । इह
 कायभूमिं निजामिति आग्रामभूमिं । धिरमपि विना
 तापवैवागताच्छरीरम् । कदाचैरपरैरिति पूर्ववृत्तायाम्
 शिभिः पञ्चरैः । शतम् प्रतिभावः । तद्वन्मैव तत्त्वमाव ।
 तामैव तुलनां कथयत्यथनैव होत्यादिना । एवंमिदं पर-
 कदाचनचित्तशरीरसादृश्यमुच्यते । प्रतिः कुक्षितो भविष्यति ।
 कीदृश इत्याह । शृणोषा इत्यादि । कतिदुर्गन्धलाभा तदा-
 चारपरायणानां गोमयूनामपि कुच्छ प्रतिः ।

10

इत्यमपि प्रियस्य संगतिरनित्येत्याह । चषेकस्यापीत्यादि ।
 अक्षीपात्तक्षैकस्य एकत्वेन कथितस्यापि कायस्य । वचनाः
 कायेन सह जाताः । अस्ति सङ्ख्या । इह पृथक् पृथग्गामिष्यन्ति ।
 विषेयुक्ता भविष्यन्तीत्यर्थः । किमुतान्यः प्रियो जनः इह
 भविष्यति कः सर्वदा विषेयुक्त एवास्ति ।

15

आदितत् । सुखदुःखसहायाः वदा भवेत् पुनरादीनः ।
 तदेषु पुनः एवातुल्यः कर्तुमित्याह ।
 एक उत्पद्यते जन्तुर्नियते वैक इव हि ।
 नागस्य तद्यथाभागः किं प्रियैर्विघ्नकारकैः । इह

1. The commentary has: bhaviṣyanti.—Tib. (so-so hgyes hgyes) should be help.

2. Mr. has cāṣṇam.

3. ganḍhāvatī?

अन्तराद्येन कश्चित्कस्य भिदुःखसंभागे जातः । अन्तराद्ये
 च स कर्मोपहितमेव सुखदुःखमुपमुच्यते सर्वं । अतोऽभिमानमाप-
 न्नेवेतत् । अतो नान्यस्य तदात्मनो^१ व्यतिरिक्तस्य तद्व्यापामनः ।
 तस्मात्तुल्यकारिणो यथा । तस्या भागः प्रत्यंगो जायते । तस्य
 ५ वा । तेनैव तस्याः संवेद्यमानत्वात् । अतो न किं चित्रधोजनं
 प्रियेः सुगन्धपचविधातकारिभिः ॥
 परमार्थतो न कस्य चित्केन चित्संगतिः[102*]रसोत्प-
 दग्रवचाह ।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य यथावासपरिग्रहः^२ ।

10 तथा भवाध्वगस्यापि अन्मावासपरिग्रहः ॥ ३४

मार्गप्रस्थितस्य कां चिद्दिगं गन्तुमुद्यतस्य यथाऽपरैरध्वनैः
 सदैकस्मिन्वावाये क चित्काष्ठपादौ वावासपरिग्रहो भवति ।
 तत्राऽग्रंशरेऽपि कर्माद्यन्तगतेः संसरतो^३ ज्ञातिसंगोचसाक्षोहि-
 तादिभिरेकस्मिन् अन्म[न्व]ावासपरिग्रहो जायते । पुनरपि तत्प-
 15 रित्यस्य क चिद्वेकाकितया याति । न च तत्र केचित्सहाया-
 समनुगच्छन्ति । अतो न केन चित्कस्य चिदासौ संगतिः
 संभवति । तस्माज्ज्ञानर्यसहस्रोपनेयीं सद्यमुपकस्य केन चित्सं-
 गतिं कुर्यात् ॥

1 Ma. first hand : taviimano.

2 Minasy has yathā vāc.

3 saṁsārato gatiḥ (first hand); saṁsārato jñātiḥ (second hand).

तदेवमभिधातुं संनतिर्दोषः । एकाकितायाः पुनरित्येव
इति दुस्तुतिवेनोपदर्शयन्त्याह ।

चतुर्भिः पुरुषैर्यावत्स न निर्धार्यते ततः ।

आशोचमानो^१ लोकेन^२ तावदेव वनं व्रजेत् ॥ ३५

असंस्तवाविरोधाभ्यामेक एव शरीरकः ।

पूर्वमेव मृतो लोके स्त्रियमाखो न शोचति ॥ ३६

न चान्तिकचराः के चिच्छोचन्तः कुर्वन्ते व्यथा ।

बुद्धानुस्मृतिं चास्य विद्विषन्ति न के चन ॥ ३७

अवश्यमभिप्रायपीदानौ जीवदवस्थायां मरणसुपगतौ वक्ता-
त्याजयितव्यो . . . . [आशोच]मानः^३ । हा वक्ष्येत्यादि- 10
विज्ञापवचनैः परिदेयमानः लोकेन वन्मुप्रभृतिना तावदेव
ततः पूर्वमेव वनं व्रजेत् ॥

कः पुनरपि गुणविशेष इत्याह । अशंखवेत्यादि । अनुवच-
प्रतिषाभावात् । स्त्रियमाखो न शोचति । शोकोपजनितदुःख-

^१ Minaev according to L³, M, has : āpōcyamāno ; such the reading of the Tib. (See n. 3). L¹ : āpōcyamāno, and the Commentary : paridevyamāna (yoṃs-su gduṃs-pa) supports this reading.

^२ Minaev has : loka na

^३ A lacuna in the Ms.—Tib. (Fol. 170a4.) has : da ni gyon-pai mtha mi hdoḍ-kyān ḥes-par bohi-bar bgyur-pas khyim-na gnas-pai stobs-kyis dor-bar bya-ba yin-pa, de-bas-na de-ltar raṃ-fid-kyis gyon-pa-fid-na dor-bar rigs-so. de-nas shes-pa-ni kyim-nas-so. mya-ḥan med-par shes-pa ni =...balāt tyajayitavyo gṛhāvāṣaḥ; tasmād evaṃ svayam jivann eva tyaktum arhati. tata iti gṛhāt. āpōcyamāno.....

मनी न मरति । कुतः । पूर्वस्य मनी कोऽपि । अनेन सप्र-
विश्रान्तः । तदेव सज्जनान्मवाहौ कोऽपि विषयः ॥

अथमपरो गुणस्येत्याह । न चान्तिकपरा इत्यादि ।
अन्तिकपराः समीपवर्तिनो आन्तिकगोपादयसद्विधोभातुराः
श्रीधरः श्रीकृतपञ्चमः । न च नैव कुर्वते व्यथा । आत्मनः
कायमनसोः योऽपि । यदि वा तेषां श्रीकं पञ्चमो विषयमात्रस्य
मेव सापः ॥ न केवलमधर्मैव गुणः । अपि तु दुष्टाह [102b]
दुष्टति च । आदिग्रन्थादुन्मीधतुकृति । तत्प्राप्तमनमनस्कारं
तः । अनेति जनसंपर्कविषयकारिणो मरणात्मने ॥

10 तच्चादित्यादिनोपसंहरति ।

तस्मादेकाकिता रम्य निरायासा शिवोदयः ।

सर्वविषयेष्वमनी सेवितव्या मया सदा ॥ ३८ ॥

एकाकिता अनासक्तविहारिता । रम्या सुखहेतुत्वात् ।

निरायासा दुःखविपक्षत्वात् । शिवोदया भिन्नविषयवाचकत्वात् ।

11 सर्वविषयेष्वमनी सर्वविषयस्य कायवाङ्मनसिकदुराकारस्य प्रमर्श-
निवर्तिनी समाधानहेतुत्वात् । सेवितव्या मया सदेवैवानि-

विषयेष्वनासक्तः कार्य इत्यर्थः ॥

तदेव जनसंपर्कविषयनात्कायविषयं प्रतिपाद्य चित्तविषयं

प्रतिपादयितुमाह ।

1. Minor has : samat.

2. Minor, and may. See the Commentary.

3. Chaitanya VIII 38-39.

सर्वत्रापि कानिर्मुक्तः स्वचित्तैकाग्रमानसः ।

समाधानाय चित्तस्य प्रवृत्तिष्वे दमाद्य च ॥ ३८

यदा वा चक्षुषिणा चरुदिनर्कसभावाद्याभिर्भिर्बुद्धः ।
तद्विरहितः । स्वचित्तैकाग्रमानसः । स्वचित्तमेवैकग्रं प्रशान्तं
चक्षुषि मानवे मनधिकारे तत्तयोक्तं । तादृशं ज्ञानं यथा
स तथा । स्वचित्तं वा एकाग्रमेकाग्रतं तत्प्रकारव्यवचोकनतत्परं ।
निष्ठासम्पन्नमिन्द्रं वा माय्यं वदेति वक्तव्यः । तदाभूतः
समाधानाय चित्तस्य प्रवृत्तयः प्रवृत्तिष्वे । तत्प्रकारव्यो भवि-
ष्यामि । तदेकाग्रतायां निबोधयिष्यामीत्यर्थः । दमाद्य चेति ।
पुनः पुनस्तपैवास्तमने चोजनाय । बहिर्विषयेन विचारयाच वा ॥ १

तत्र चित्तस्य माध्यागच्छ त्रिपञ्चमात्मव्यवस्थे निवारयितु-
माह ।

कामा ज्ञानवर्जजन्ता इह लोके परम च ।

इह वन्धवधच्छेदैर्नरकादौ परम च ॥ ३९

अमर्त्योऽमवर्जजन्तैः क्रमणीयतयाऽव्यवहितमात् कामा ॥ ३९
रूपादयो विषया उच्यन्ते । विग्रहीतव्या इव । तस्मादुच्यते
कामेभ्य इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । ते च देयमाना ज्ञानवर्जजन्ता

1 Li has the scholion: bodhicitta = bodhicitta-saya.

2 Samādhi = samādhāna = cittaikāgratā (VIII, 1).

3 Minzev has bandhabaddha; M. L. 3: bandhabaddha = bandhānā good.

4 Ms. mānāhya. See VIII, 65.

अ [103^a] . . . . .

. . . [104^a] रूपः । पूज्यते तथा जगादिभिः ।

तैर्गृधैरन्येषु गोमायुप्रभृतिभिर्मांसोच्छ्रयं मांसपुच्छमिमं भक्षितं
बीभत्सं दृष्ट्वा किमौर्थस्यो न रक्षसीति योजयितव्यं ।

5 किमिदानीं पलायस इति वा व्यवहितेन संबन्धः ॥ नन्विद-
मपि प्रष्टव्यो भवानित्याह ।

निश्चलादपि ते चासः कङ्कालादेवमौक्षितात् ।

निश्चलादपि काष्ठसोपसमानात् । तव चासो जायत
इति काका वृक्षति । कङ्कालात् । अस्त्रिपञ्चरात् । एवमपि

¹ One folio wanting in the Ms.—Tib. fol. 171 a 5—172 b 2—Tibetan translation will be found in Appendix. Here we give the Sanskrit stanzas

yadartham dūta-dūtinām kṛtāñjalir anekadhā
na ca pāpam akīrtir vā yadartham gaṇitā purī. 41
prakṣiptaḥ ca bhaye 'py ātmā draviṇaḥ ca vyayikṛtam
yāny eva ca pariṣvajya babbhūvottamanirvṛtiḥ. 42
tāny evāsthini nānyāni svādhināny amamāni ca
prakāmaḥ saṃpariṣvajya kim na gacchasi nirvṛtim. 43
unnāmyamānaḥ yatnād (a) yan niyamānam adho hriyā
purī dṛṣṭam adīṣṭaḥ vā mukhaḥ (b) jālikayāvṛtam. 44
tan mukhaḥ tvatparikleṣam asahadbhir ivādhunā
gṛdhrair vyaktikṛtaḥ paçya kim idāniḥ palāyase. 45
paracakṣurnipātebhyo 'py āsīd yat parirakṣitam
tad adya bhakṣitaḥ yāvat kim iriyālo na rakṣasi. 46
māṃsacchrayam imaḥ dṛṣṭvā gṛdhrair anyaiḥ ca bhakṣitam
āhṛaḥ pūjyate 'nyeṣāṃ (c) sraakoandanavibhūṣaṇaiḥ. 47

(a) So L², M.—Minaev has: yannād.

(b) Minaev has: sukham.

(c) Minaev has: yeṣāṃ; L² teṣāṃ; but Tib. gshan-gyi zas.

बीभत्सुपात्^१ । रक्षिताद्वात् । यदि वा^२ एवं वाचः ।
बहूरादपि दूरतरं^३ पञ्चायव इति योजनीयं । अदेवं चक्षतः
कथं न वाच इत्याह ।

वेताडेनेव केनापि चाख्यमानाङ्गयं न किं ॥ ४८

भूतघट्टेण चाख्यमानाङ्गीवतश्चक्षतः । किं न भवं भवति । ५
तस्मादतिशयेन भयं युक्तमित्यर्थः ॥ एवं तावज्जगुष्यनोषतां
प्रतिपाद्य पुनरन्यथा प्रतिपादयितुमाह ।

एकस्मादशनादेषां लालामेध्यं च जायते ।

तचामेध्यमनिष्टं ते लालापानं कथं प्रियं ॥ ४९

यो हि नाम मोहावृतविवेको रागविषमूर्छितचेतनः । १०
तस्यातिकमनीयतया कामिनीवदनमधुपानबुद्ध्या तन्मुख-
विज्जललालापानाभिलाषिणः^४ । पर्यनुषोममाह । एकमेव
कारणं द्वयोरप्याहारपानस्वभावात् । तच्च तयोर्मध्ये अमेध्यं
पुरीषमप्रियं भवतः । लालायाः स्नेहः पानं कथं प्रियं ।
केन प्रकारेण तचाभिरतिर्नान्यच्च । द्वयोरपि युक्तेति भावः ॥ १५
अथापि स्यात् । यद्यपि द्वयोरपि कारणमभिज्ञं । तथापि

^१ Ms. bhibhatesa.

^२ Yāh-na de-ltar shes-pa ni skrag-pa ste.

^३ Ms. dūrata [ ]m p°; illegible syllable in margin.—Tib. cīn-ta rīh-bar.

^४ Stanza 50th in Minaev's edition and in Tib. translation of the text (Mdo XXVI 24 a 4). Stanza 49th of Minaev is the 51th in our commentary and the 52th according to the Ms. L².

^५ So Ms.

तस्मिन्नतिदुर्गन्धतया वैशुष्यं । इतरस्मिंस्तु तदभावात्प्रतीतिरिति ।

तदेतदपि न सम्यगभिधानमित्युपपादयन्नाह ।

तूष्णगर्भैर्दुस्पर्शं रमन्ते नोपधानकैः ।

दुर्गन्धं न स्रवन्तीति^१ कामिनो ज्ञेयमोहिताः ॥ ५०

- ५ कर्पाद्यादितूष्णपरिपूरितैर्मृत्^{१०४b}]रकादिभिरुपधानैः सु-
कुमारस्पर्शैः कामिनो न रमन्ते । न धृतिमधिवासयन्ति ।
कुतः । दौर्गन्ध्यमशुचिनिश्चन्दं न मुञ्चतीति^१ कृत्वा शुचि-
परिपूरिते स्त्रीकण्ठेवर एव रमन्ते । एतदपि कुतः । कामिनः
कामसुखाभिलाषिणः । अज्ञेयमोहिता यतः । हेतुपदमेतत् ।
- १० अज्ञेयविवक्षे ज्ञेयेन वा मोहिताः । अशुचौ शुचिविपर्या-
यात्तत्रैवातिशयवतीमभिरतिमनुभवन्ति ॥ स्यादेतत् । यदि
नामाशुचिलमनेधे स्त्रीकण्ठेवरे च साधारणं । तथापि तदेकं
विवृतमन्यत्र प्रज्ञादितं । अतस्तदन्यपरिहारेणास्मिन्नभिष्वङ्ग
इत्यन्नाह ।

- १५ यत्र च्छन्नेऽप्ययं रागस्तदच्छन्नं किमप्रियं ।

न चेत्प्रयोजनं तेन कस्माच्छन्नं विमृश्यते ॥ ५१

यस्मिन्नेच्छन्नभावे प्रज्ञादितरूपेऽदृष्टेऽपीति यावत् ।
एतादृशोऽभिष्वङ्गः । तदच्छन्नं दृश्यतां गतमतिशयेन
प्रीतिकरमुपजायत इत्युचितं । तत्किमिति तथाभूतमप्रियं

^१ Commentary has *daurgandhyam...musīcati*.

^२ So Ms.; read *musīcanti*.

भवतः । अथ तदाभूते सर्वथा वैकुण्ठमेव ते नाच्छयेन किं
चित्प्रयोजनं तवास्ति । यद्येवं तर्हि कस्माद्भूतोः कर्णं विशेषेण
वृक्षते । तदन्यपरिहारेण तस्मैव घटनाय यत्नं क्रियते ॥
अपि चेदमपि प्रष्टव्यत्वं किं भवानशुचिविरागो न वेति ।
अथ प्रथमं विकल्पमधिकृत्याह ।

5

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादालिङ्गसेऽपरं ।

यदि भवतोऽशुचौ न रागो न सर्वथा आशङ्कोऽस्ति ।
तर्हि कस्मादालिङ्गसेऽपरमन्यं । किं तदित्याह ।

मांसकर्मसंलितं सायुबद्धास्त्रिपञ्चरं ॥ ५२

मांसमेव कर्म इव लेपनसाधन्यात् । तेन क्षिप्तमुपदिग्धं । 10
किमेवं भूतमिति चेत् । सायुबद्धास्त्रिपञ्चरं । सायुबद्धं
सङ्गौक्यं । आशुचौक्यं । अस्त्रिपञ्चरं । अस्त्रिसंकाशं¹ । अन्यथा
खण्डशो विभक्तमितं² स्यात् । इति विरागविवक्षतामस्य
द[105^a]ग्रथति । अथ शुचौ राग इति द्वितीयो विकल्पः
स्वीक्रियते । तथाह । स्वमेवेत्यादि ।

15

अथ वान्यथावतार्यते । यदुक्तं परेण । कृष्णे चर्मादिना
रागो भवति नाच्छये । तथाह । यदीत्यादि । यदि तेन
चेतुना चर्मादिना पिहितत्वादिति क्त्वाऽशुचौ रागो भवति

¹ Ms. çamkalam—new word.

² New word.

भवतः । तदा कक्षादाक्षिण्ये परमन्यदीयं पञ्चरं । अथ-
त्पूर्ववत् ॥

किं तर्हि वसुचितमपेत्याह ।

स्वमेव वसुमेध्यं ते तेनैव धृतिमाचर ।

5 अमेध्यभस्त्रामपरां गूयघस्मर विस्मर ॥ ५७

स्वमेवात्मनैव वज्रतरमशुचिखालाग्निह्वाणमस्तकशुभ्रसूचपुरी-
षादि¹ तवाक्षि । तेनैवाशुचिना संतोषं कुर्वन् । ततोऽथमे-
ध्यभस्त्रा² पुरीषप्रवेविका³ । अपरामन्यां स्त्रीशरीरस्वभावां ।
गूयघस्मर पुरीषभक्षणश्रीस विस्मर तच्च मनसिकारं मा कार्षीः ॥

10 मांसप्रियोऽहमित्यादिना पुनरन्यथा परिहारमाह ।

मांसप्रियोऽहमस्येति⁴ द्रष्टुं स्पृष्टुं च वाञ्छसि ।

अचेतनं स्वभावेन मांसं त्वं कथमिच्छसि ॥ ५८

मांसं प्रियं यद्य । एषोऽहं मांसप्रियः । अस्याक्षिपञ्चरस्य ।

यदि वा । मांसस्य प्रियो मांसप्रियोऽहमस्येति पूर्ववत् । मांस-

1 M, Vyat. 189. 114: qinghāpaka.

2 Mb. pi maidhya°

3 See P. W: sub voc. prasevaka (Sack); prasevikā only in the compound carma°.

4 IJ, M: 'ham asmiti

5 Minaev has: apraṣṭum draṣṭum. So Tib. (24 b1) but see the Commen-
tary.

6 Minaev has: māmśatvam—Tib. ṣa ni khyod go ois mi hōd.

मिषोऽहमस्य मिष इति यावत् । चापेक्ष्येऽपि यमाचो नमस-
मान् । इत्येवं तन्मसोभासत्युपकारमिषा वा द्रष्टुं स्पष्टं च
वाच्यमिति । दर्शनं सार्जनं चाभिव्यज्यति ॥ अथाह । अचेतनं
चेतन्यग्र्यं ह्यपिच्छप्राचं^१ । स्वभावेन प्रकृत्या । न तु पुनर्वचा-
परे वर्षवन्ति । चेतन्यस्योपादचेतनमपि चेतनमभिधीयते ।
तादृशं मांसं त्वमचेतनस्वभावं कामुकः यन् कथमिच्छसि ।
तद्वद्वै^२ च ह्यपिच्छेऽपि स्यात् । तथा च यति भवानपि न
चेतनः स्यात् ॥

असि तत्र चित्तस्वभावं चित्तं । तेन तदिच्छामीति चेदाह ।

[105^b]

10

यदिच्छसि न तच्चित्तं द्रष्टुं स्पष्टं च शक्यते ।

यच्च शक्यं न तद्वेत्ति किं तदास्तिङ्गसे मुधा ॥ ५५

यच्चित्तं चित्तस्वभावमिच्छसि । तद्वद्विषयाद्रष्टुं न शक्यते ।
यच्च मांसास्तिस्वभावं कवेवरं^३ द्रष्टुं च स्पष्टं च शक्यते । न
तद्वेत्ति न जानाति । अचेतनत्वात् । अतः किमिति तदचेतन- 15
मास्तिङ्गसे चास्तिव्यसि । मुधेति निष्प्रज्ञं । नैवास्तिङ्गितमुचित-
मिति भावः । अन्यथा^४ सोष्टायास्तिङ्गनप्रवृत्तः ॥

^१ Mṛtipiṇḍa = hjim-gon ; infra, = hjim-pai dum-bu.

^२ Ms. : taddrṣṭan ; Tib. : de hdod-pa na = tadīochāyīm.

^३ See p. 308 n. 5.

^४ The Ms. has once only (in this chapter) the reading : kalevara.

किं चेदमप्यतिगर्हितमित्यादग्र्यञ्चाह ।

नामेध्यमयमन्यस्य कायं वेत्सीत्यनहुतं ।

स्वामेध्यमयमेवं त्वं तं नावैषौति विस्मयः ॥ ५६

अन्यस्य कायं यदमेध्यमयं न वेत्सि तन्न किं विदुःस्यै ।

५ युक्तमेव तदवेदनं परसंज्ञानस्यात्मना व्यवहितत्वात् ॥ इदं पुनरतिशयेनास्यैश्वर्यं । यत्तत्त्वात्मनोऽमेध्यमयं त्वं तं कायं नावैषि । नावगच्छसि ॥

इदानीं शास्त्रकारस्य संवेज्यञ्चाह^१ ।

विघनाकांशुविकचं मुक्ता तरुणपङ्कजं ।

१० अमेध्यशौण्डिचित्तस्य का रतिर्गूथपञ्चरे ॥ ५७

विघनाकांशुभिर्विकचं विकसितं । तादृशं तरुणपङ्कजं अभिनवसरोरुहं हिला । अमेध्याभिनिविष्टचित्तस्य का रतिर्गूथपञ्चरे । न युक्तेति भावः ॥

पुनरन्यथा प्राह ।

१५ नृदाद्यमेध्यलितत्वाद्यदि न स्पृष्टुमिच्छसि ।

यतस्तन्निर्गतं कायात्तं स्पृष्टुं कथमिच्छसि ॥ ५८

१ The reading of the Ms. is possibly *loṣṭra*, a wrong reading according to P. W.

२ So L³, M. — Minaev has: 'maya eva.

३ *tañ sañvejayann āha.* Tib. (174 b5) *de-la skyo-bar mdsad-pa.....*

आदिग्रन्थादस्यादि । अशुचि वक्षितत्वात् । यदि स्पृष्टं न
वाञ्छसि । यतः कायात्तदमेध्यं निर्गतं निर्घातं तं कायं कच-
मिच्छसि स्पृष्टं ॥

अथापि स्यात् । नाद्यमुपासन्नो मम युक्कूपो यतो न मे
कश्चिदभिनिवेशोऽमेध्य इत्यत्राह ।

5

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादालिङ्गसे परं ।
अमेध्यश्चेत्संभूतं तद्वीजं तेन वर्धितं ॥ ५८

अमेध्यत्वेन मातुर्जठरं । अनेकाशुचिज्ञानत्वात् । तच्च संभूतं
समुत्पन्नं । तद्वीजं । तदेवामेध्यं मातापितृशुक्रगोणितस्वभावं
वीजं यस्य तत्तथोक्तं । तेन वर्धितमिति । तेनामेध्येन माह- 10
पीताग्रितस्य वान्तकस्य रसेन वर्धितं गर्भस्थितमुपवृद्धितं ।
वर्द्धिर्निर्गत[106*]मपि स्वयमग्रितपीतपरिपाकाशुचिरसेन ।
कस्मादालिङ्गसे परमिति संबन्धः । परं स्त्रीकडेवरं । इत्युपा-
सन्नोऽस्यैव भवतः ॥

अथाशुचिरागोऽहमिति पक्षस्वीकारः । तदाप्युपासन्नस्य- 15
दवस्य एवेत्याह ।

अमेध्यमवमल्पत्वान्न¹ वाञ्छस्यशुचिं कृमिं ।
वद्वामेध्यमयं कायममेध्यजमपीच्छसि ॥ ६०

¹ So Minaev.—M. : amedhyabbavam eva tvam ..

पुरोवाचशुचिसंभूतं कृमिं प्राक्कृत्वातं न बाध्याह । का-
 पुनर्माह्वामच्च वज्रतराशुचिस्त्रिभावमशुचिसंभूतमपि पूर्वकमे-
 चेष्टसि ॥

अथापि स्यात् । किमचोत्तरं वक्तव्यं । यतोऽहमपि थादृश-
 5 थादृशं तस्याः प्ररीरं । तेनाशुचेर्नाशुचिसंपर्को दोषः । थादृशो
 चक्षुसादृशो वक्षिरपीत्यत्राह ।

न केवलममेध्यत्वमात्मीयं न जुगुप्ससि ।

अमेध्यभाण्डानपरान् गूधघस्मर वाञ्छसि ॥ ६१

अथमिह महामोहस्य प्रभावः । यदात्मगतमेव तावदशुचि-
 10 स्त्रिभावं न विगर्हसि । प्रत्युतापरानशुचिकुम्भानभिलषसि । इति
 धिक् परामर्शविकलता । गूधघस्मरेति तिरस्कारवचनेन तस्यैव
 संबोधनं ॥

इदानीं साक्षात्कृत्याशुचिस्त्रिभावतां प्रतिपादयन्नाह ।

कर्पूरादिषु हृद्येषु शाल्यन्नव्यञ्जनेषु वा ।

15 मुखश्चित्तविस्तृष्टेषु भूमिरप्यशुचिमता ॥ ६२

एवं शुचिपविषवस्तन्वपि यदेकदेशमित्यन्वसंपर्कादपविष-

1 See Col. Jacob, Second handful of popular maxims, p. 36.

2 Minasv has : cālyash na vyafijaneṣu vā.

सुभावतां प्रजन्ति । आसतां तावन्तानि वृक्षानि तत्संबन्धाद्भूमि-
रपि शुचिस्वभावाऽशुचित्वं प्रयाति ॥

यदि प्रत्यक्षमप्येतदनेधं नाधिमुच्यते ।

अशाने^१ पतितान्धोरान् कायान् पश्यापरानपि ॥ ६३

एवं तावदध्यक्षबिद्धोऽयं व्यवहारः । तथापि यदि नाधि- 5
मुच्यते न संप्रत्येवि दृष्टापि न अदधासीत्यर्थः । तदा अशाने
पूतिनिवासे कायान् पश्य । किंभूतान् । घोरानिति । विद्या-
दितकविनीलकविपूयकादिस्वभावतया^२ बीभत्सान् भयंकरान्
वा । अपरानिति । अतोऽधिकान्^३ ॥

किं च । प्रकृत्या विकृत एवायं सर्वदा कायो नाभिरति- 10
स्थानं युज्यत इत्यु[10^b]पदर्शयन्नाह ।

चर्मण्युत्पाटिते^४ यस्माद्भयमुत्पद्यते महत् ।

कथं ज्ञात्वापि तत्रैव पुनरुत्पद्यते रतिः ॥ ६४

उत्पाटिते विद्योजिते । यस्मादिति कायात् । चासौ
जायते महान् । किमेतदिति । एवं तत्स्वभावं विदित्वापि कथं 15
तस्मिन्नेव स्थाने भयस्थानत्वेनैकदा प्रतिपक्षे पुनरन्यदा जायते
रतिरभिन्वङ्गः ॥

^१ Patita = bor-ba.

^२ See M. Vyū. 52, 1. १-४. (vinilakasamjñā, etc., parts of the Aṇḍhabhāvanā) vipāyaka also in P.W.

^३ gahan yah zhes-pa ni hdi-bas lhag-pao. (Sol. 175 b5.)

^४ So Minaev ; M, L² : udghāṭite.

कादेतत् । यदि नामाद्भुविस्वभावता कावकावपचिद्धा ।
तथापि चन्दनादिसुरभिवस्वपचिद्धोऽसौ कमनीयो भवति ।
इत्यत्राह ।

काये न्यस्तोऽप्यसौ गन्धश्चन्दनादेव नान्यतः ।

5 अन्यदीयेन गन्धेन कस्मादन्यत्र रज्यते' ॥ ६५

अरीरे निवेष्टितोऽप्यसौ गन्धः । चन्दनादिप्रसूतः । यदग्रा-
त्कावे कमनीयबुद्धिरपजायते । चन्दनादेव केवलात् । नान्यत
इति काष्ठात् । अतः कस्मात्परकीयेन गन्धेन चन्दनसमुद्भूतेना-
न्यत्र यस्यासौ गन्धो न भवति । अत्राभिरतिः क्रियते ॥

10 अपि च । चन्दनादिसंस्कारोऽपि केवलात्प्रोपघाताय वर्तते
न हितायेति प्रतिपादयत्राह ।

यदि स्वभावदौर्गन्ध्याद्रागो नात्र शिवं ननु ।

किमनर्थरुचिर्लोकास्तं गन्धेनानुलिम्पति ॥ ६६

स्वभावदौर्गन्ध्यात्प्रजात्यूतिगन्धवद्भावात् । अचेति काये । यदि
15 रागो नोत्पद्यते तदा शिवं ननु कस्याप्यनेव स्यात् । एवं गुण-
संभवेऽपि किं कारणमनर्थप्रियो लोकस्तं काचं गन्धेनानु-
लिम्पति । सर्वथा न युक्तमेतदित्यर्थः ॥

न चात्र संस्कारसहस्रेऽपि स्वभावान्यथात्ममसीत्याह ।

1 Minear, raktyate.—M. LP : raktyase. Tib. chags-par byed.

2 Minear has : lokas tad gandhena.

काव्यस्यापि किमायातं सुगन्धि यदि चन्दनं ।

काव्यस्य सभावदुर्गन्धस्य किमायातं । किं भूतं । न किं
चित् । सुगन्धि यदि चन्दनं । शोभनो गन्धोऽस्मेति वज्रप्रोषि-
यमाशान्नादिन् । तथापि न तस्य सभावप्रच्युतिरसीति भावः ॥

अथ तदग्रान्तस्मिन् कमनीयतामुपादायाभिरतिरूपयते । ४
इत्यत्राह ।

अन्यदीर्घेन गन्धेन कस्मादन्यत्र रज्यते ॥ ६७

एवं च न विचक्षणता आदि[107*]त्यर्थः ॥ केशादिसंस्कार-
दारेणाप्यनर्थहेतुरेवायं काय इति श्लोकद्वयेनोपदर्शयन्नाह ।

यदि केशनखैर्दीर्घदन्तैः समलपाण्डुरैः । 10

मलपङ्कधरो नमः कायः प्रकृतिभीषणः ॥ ६८

स किं संस्क्रियते यत्मादात्मघाताय शस्त्रवत् ।

आत्मव्यामोहनोद्युक्तैरन्मत्तैराकुला मही ॥ ६९

दीर्घैः सङ्घावस्थितैरङ्घ्रिभैरित्यर्थः । दन्तैर्दन्तैः । समल-
पाण्डुरैः दन्तधावनकमुकादिभिरसंस्कृतैः । मलपङ्कधरः । मल 15
एव पङ्कः कर्दमः । तं धारयतीति तथा आनाभ्यङ्गनादि-
विरहात् । नम इति वस्त्रविविक्तत्वात् । यथा जात इवाव-

* See Pāṇini, 5.4. 115.

* Minaev has : pāṇḍarāṇi ; M. has : paṇḍarāṇi.

स्थितः । ^१ तथाभूतः सन् । यदि कायः प्रकृत्या भीषणः प्रेता-
नामिव स्वभावेन भयंकरः ॥

स एवंभूतः किमिति संस्क्रियते । यत्नादिति । केन-
नखादिरचनाविशेषैः । दन्तधावनताम्बूलादिभिः । स्नानाभ्यञ्ज-
५ नानुलेपनादिभिः । वस्त्रादिभिर्वा । किमिव । आत्मघाताय
प्रसूयत् । आत्मनो वधार्थं खट्वादिर्घया संस्क्रियते । तद्वत् ॥

इत्येषां मोहवशीकृतं विचेष्टितं परिदेवयन्नाह । आत्मे-
त्यादि । आत्मनैव संचिन्त्यात्मनो व्यामोहमुत्पादयितुं यत्नवद्भि-
रन्धमैरस्त्रस्त्रादिभिः । एवं च विपरीतकर्मानुष्ठानाभैते वराकाः^२
१० सचेतस इति खेदं करोति ग्रासकारः । न चात्र कश्चिदात्मज्ञो
दृश्यत इत्यन्धमैराकुला समाकीर्णा मही पृथिवीति ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुवध्नन्नाह ।

कङ्कालान् कतिचिद्दृष्ट्वा श्मशाने किल ते घृणा ।
ग्रामश्मशाने रमसे^३ चलत्कङ्कालसंकुले ॥ ७०

१५ शवानामस्थिपञ्जरान् । कतिचित् प्रतिनिधितान् । एतदुक्तं
भवति । चर्मेषुत्पाटित^४ इत्यादिकमुक्त्वा यदुक्तं कथं ज्ञात्वा-
पीत्यादि । तत्र परस्मैपदान्तरं । न श्मशानगतकलेवरसादृश्यमस्य

१ Ms. : yathā.

२ Ms. has : naite vakārāḥ. In margin : te varākāḥ.

३ L³, M : ramate.

४ VIII. ६५.

येन तस्मिन्नेवापि रतिर्न स्यात् । किं तर्हि स्मराने तस्य
दृष्टास्यानत्वात् । नाचेति । [107^b]¹ अत्राभिधेयकदाद्या-
नित्यादि ग्रामस्मरण इति । नैवात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तदेव
शरीरं स्मराने दृष्टास्यानं ग्रामे वाऽभिरतिस्थानमिति काका
ब्रूते² । नैतद्विषयधिया³ समायुक्तमिति भावः । अतएव 5
कालसंकुल इत्यनेनैतद्दर्शयति । एतावांसु विशेषो न ग्रामेन
विशेषेणाशुचिस्त्वभावता दृष्टाहेतुर्निवर्तते येन प्रवृत्तिरिषं
स्यादिति । संकुल इति समाकीर्णं ॥

भवतु नामेदृशमशुचिस्त्वभावमपि सूकराणामिवाभिरति-
स्थानं । तथा चैवंविधमपि द्रविणविकल्पाद्य नैतत्सुखमभित्यु- 10
पदर्शयन्नाह ।

एवं ग्रामेऽप्येतद्दिना मूल्यं न लभ्यते⁴ ।

तदर्थमर्जनायासो नरकादिषु च व्यथा ॥ ७१

विना मूल्यं द्रव्यमन्तरेण न लभ्यते न प्राप्यते । अतस्तद-
र्थिणां प्रथमतो धनमेवार्जनीयं । तदर्जनेनायासात् । कृषीवणि- 15
ज्यसेवादिसमाश्रयेण परिश्रमादिहैव दुःखमुपजायते । अध-
र्मेण शोपार्जनान्नरकादिषु । इत्युभयलोकेऽनर्थहेतुरेव तदर्जनं ।

¹ Tib. : hdir brjod-par-bya-ba ni rus-goñ zhes...

² Tib. : hdri-ba = prechati.

³ Ms. : -dhiyām samatāmapi yuktam, Tib. : mkhas-pai blo-can-gyis
mñam-par rigs-so.

⁴ So L², M. ; Minaev : labhyase.

नापि तत्सुखप्राप्तिरस्ति । दुःखमेव तु केवलं तदर्जनेनेति प्रति-
पादयन्नाह ।

शिशोर्नार्जनसामर्थ्यं केनासौ यौवने सुखी ।

यात्यर्जनेन तारुण्यं दृढः कामैः करोति किं ॥ ७२

- 5 वाक्तावस्थावस्थितस्य न धनोपार्जनशक्तिरस्ति । वाक्तादेव ।
केन धनेन प्रकारेण वासौ वाक्को यौवने युवावस्थायां सुखी
स्यात् । धनविकसलाच्च क्वचिदित्यर्थः । यदपि कस्य चित्पि-
त्रपितामहोपार्जितधनेन यौवने सुखित्वं दृश्यते । तदपि प्रति-
नियतस्यैव न सर्वस्य । न चापि पूर्वोक्तदुःखदयादिमुच्यतेऽसौ ।
10 अतो धनार्जनमुपादेयमादौ सुखसाधनोपायत्वात् । तदर्जयत
एव गणितवचसो न कश्चिदुपयोगो वि[108*]ष्यैरिति ॥

अथापि स्यात् । तदर्जयतापि कामसुखमनुभूयत एवेत्य-
न्नाह ।

के चिद्दिनान्तव्यापारैः परिश्रान्ताः कुक्कामिनः ।

- 15 दृढमागत्य सायाह्ने शेरते स्म मृता इव ॥ ७३

के चित्कुक्षितकामाक्षिप्तचेतसः काष्ठदण्डपक्षाद्याहरणवृत्ति-
कर्मक्रियासमूहैर्दिनपर्यन्तव्यापारैः परिश्रितकायमनसो मिह-
त्सुकाः । अस्तंगते सवितरि सख्यदृढमागत्य गाढमिद्व्याक्रान्तत्वात्
मृतकस्याः शेरते स्म स्वपन्ति । प्रभाते पुनस्तथाय तस्यैव
20 नीचकर्मणि दुष्यन्ते । अग्रज्जोऽप्यवाक्याशङ्कारेऽतीतार्थाविष-

कामात्^१ । एवमायुःसंस्कारान् के चित्कुक्कामिनः अपचन्ति न
च कामसुखासादनुपपन्नम् ॥

परसेवकानधिष्ठत्वाह ।

दण्डयाचाभिरपरे प्रवासक्षेत्रदुःखिताः ।

वत्सरैरपि नेक्षन्ते पुत्रदारांस्तदर्चिनः^२ ॥ ७४

४

अपरे पूर्वनेम्भोऽन्ये कुक्कामिनः सेवका इत्यर्थः । ते दण्ड-
याचादिभिः । दण्डोऽपरचक्रविजयाय याचा प्रयासं । परराष्ट्र-
द्रव्यपहणाय वा याचा । तदादिर्वेषां देशान्तरप्रेषणादीनां ।
तैः प्रवासो देशान्तरगमनं । तेन क्षेत्रः परिजमः । तेन
दुःखिताः पीडिताः । सर्वदा तथाभूता वत्सरैरपि । अनेकव- 10
र्षात्ययेऽपि । पुत्रान्दाराश्च नेषन्ते न पश्यन्ति । तदर्चिन इति
तैः पुत्रदारादिभिरर्चिणस्तदभिज्ञावकाः । तदर्थमेव परसेवा-
दिस्त्रीकारादित्यर्थः ॥

अहो वतामीषां निष्पासमनुष्ठानमिति श्लोचयन्नाह ।

यदर्थमिव विक्रीत आत्मा कामविमोहितैः^३ ।

तत्र प्राप्तं मुधेवायुर्नीतं^४ तु परकर्मणा ॥ ७५

15

यदर्थं सुखप्रतिपन्ननिमित्तं । विक्रीतः परदायीकृत आत्मा

^१ According to the Tib. : (Fol. 178 a1) *atitārtha*^१; *smaṣabda* = *gyn* ce-
pai sgra.

^२ *Ma. putradārīna*.

^३ See Comm. and stanza 77.

^४ *Minar* : *mudhair vāyar* ; *M.* : *yunaivāyan*^२.

कामविडम्बितैः । तन्न प्राप्तं । तदिति सुखं न प्राप्तं । न
प्रतिज्ञम् । आयुःसंस्कारा एव हि केवलमनर्थकं परकर्मानुष्ठा-
नेन चयमुपनीताः । न साधुकर्मणि कश्चिदपि योजिता इति
भा[108^b]वः ।

5 सुखलिप्तया प्रवृत्तानां प्रत्युत दुःखमेवापतितमेषामित्युप-
दर्शयन्नाह ।

विक्रीतस्वात्मभावानां सदा प्रेषणकारिणां ।

प्रसूयन्ते स्त्रियोऽन्येषामटवीविटपादिषु ॥ ७६

सुखबुभुक्षयाऽन्येषु विक्रीतः परावत्तौकृतः स्वात्मभावः
10 स्त्रिकायो यैस्ते तथा । तेषामन्येषां सेवकानामित्यर्थः । अत एव
सदा प्रेषणकरणशीलानां । अन्येषामपरेषां प्रभुप्रयोजनेन
गच्छतां । मार्गं एव प्रसूयन्ते स्त्रियः । अटवीविटपादिषु ।
आदिशब्दात्पर्वतमितमनदीकूलादिषु कष्टस्थानेषु ॥

अथमपरो विपर्यासस्तेषामिति प्रतिपादयन्नाह ।

15 रणं जीवितसंदेहं विशन्ति किल जीवितुं ।

मानार्थं दासतां यान्ति मूढाः कामविडम्बिताः ॥ ७७

विक्रीतस्वात्मभावाः संधामं चतुर्दन्तसंघट्टं¹ प्रविशन्ति ।
किंभूतं जीवितसंदेहं । तन्न प्रविष्टस्य जीवितं स्यादा न वेति
जीवितस्य संदेहोऽस्मिन्निति ज्ञत्वा । जीवितुमिति जीवनार्थं ।
20 अथ प्रतिज्ञाभैर्जायैर्जीविकां कल्पयिष्याम इति मत्वेत्यर्थः ।

मानार्थं दासतां याप्ति । बलवता केन चिदभिभूताः कामा-
नोद्धरणार्थं । अङ्गुलीकेदवेकाग्रहणसेवादिसौकारात् । मूढा
मोहान्भीक्ष्णविवेकचक्षुषः । के ते । कामविडम्बिताः कामाद्य
कामेन वा विडम्बितास्त्रिरुक्ताः ॥

इद्वैव जन्मनि कामासक्तचेतसां बहुः खं दृश्यते तत्कथयन्नाह । ॥ ५

छिद्यन्ते कामिनः^१ के चिदन्ये श्रुलसमर्पिताः ।

दृश्यन्ते दृष्टमानाश्च हन्यमानाश्च शक्तिभिः ॥ ७८

परदारधनापहरणादेः । शेषः सुबोधः ॥ किं चार्थं सुख-
साधनत्वेनोपादीयमानोऽपि चानर्थपरंपराप्रसूतिहेतुरेवार्थः ।
इति कथयन्नाह ।

10

अर्जनरक्षणनाशविषादैर्

अर्थमनर्थमनन्तमवैहि ।

व्यग्रतया धनसक्तमतीनां

नावसरो भवदुःखविमुक्तेः ॥ ७९

अर्जनमनुत्पन्नस्रोत्पादनं दुःखं । उपार्जितस्यापि रक्षणं जला- 15
जलादिभ्यः^२ पञ्चप्रत्यवायेभ्यः परिपाजनं कष्टतरं । तथा रक्षित-

1 Ms. manorddharapa—Tib. : rañ-gi ha-rgyal dbyun-bai-phyir (178b 6.)

2 So L³ M.—Minaev has: kāmēna.

3 The original reading of the Ms. appears to be: pañcapratyayaavīye-
bhyah; by a second hand: pratyayāyebhyah. Tib. (179 a 8) chus (p) sa-
bar-byed-pa lña-las.

- [100^a] आभि कर्षं चित्तस्तरादिभिर्नामादिभिराहो दीर्घमर्थं
परितापहेतुरनर्थः । तदेवमनर्थपरंपराभिधानत्वात् कारणे
कार्थीयपारादर्थ एवानर्थ उक्तः । इत्येवमर्थनादिभिः कर्षदा
व्याकुलत्वात् । धनासक्तचेतसां चयमपि वनाधानानवकाशत्वात् ।
5 नावयदः 'संवाराद्भूतजात्यादियुःशनिर्वीचाय वदा तद्भूतमन-
धिकारैरेवायुःसंस्काराणां अपणात् ॥

सर्वमेतदुपसंहृत्य कामासक्तुपरित्यागाय संवेगकथया प्रोत्सा-
हयत्येवमित्यादिना ।

- यवमादीनवो भूयामल्पास्वादस्तु कामिनां ।
10 शकटं वहतो^१ यद्वत्पशोर्घासलवग्रहः ॥ ८०

एवमित्युक्तप्रकारपरासर्गः । आदीनवोऽनर्थः । भूयाननेक-
प्रकारः । न चाप सुखोत्पादवार्त्ताप्यसि । यदपि विपर्या-
यात्कथं चित्तुचमिति प्रतिभासते । तदपि न किं चित् ।
गुह्यतरभाराक्रमणपरिक्लान्तवपुषः पशोरिव चासलवपासग्रहणं ॥

- 15 तस्यास्वादलवस्यार्थे यः पशोरप्यदुर्लभः ।
इता दैवदतेनेयं क्षणसंपत्सुदुर्लभा ॥ ८१

तल्लोकभूतजातितुष्टस्य सुखास्वादलेग्रह पशोरपि साधा-

1 M. Vyat.

2 So Ms.—īqrta = īqrta = brian-pa.

3 Minnev: cakatevahano yadvat...

इच्छाऽर्थः । तच्च निमित्तं । इत्थं च सर्वपत् । अष्टाचरविनि-
र्मुक्ता । यता विनाशिता । वृथाकृतेत्यर्थः । किञ्चिद्विद्धा-
सुदुर्बला व्याख्याता^१ । येन देवहतेन । देवं पुरातनं कर्म । तेन
यता । विनाशितपरिज्ञाने विपर्ययमतिः कृतो विमोहित
इत्यर्थः । वस्तुतस्तु तिरस्कारवचनमेतत् । भागविहीन एव- ४
सुच्यते ॥

अवय्वं गन्तुरित्यादिना लोकद्वयेन विपर्ययरूपतामेव प्रति-
पादयति ।

अवश्यं गन्तुरस्यस्य नरकादिप्रपातिनः

कायस्यार्थे कृतो योऽयं सर्वकाशं परिश्रमः ॥ ८२ 10

अवय्वं गन्तुरित्यनित्यतयाऽस्तिरस्यमावक्ष्य । अवश्यं । 'लोकौ-
नरकाद्यमपेक्ष्यतिदूरतरं निःसङ्गं । नरकादिप्र[100^b]प-
तिन इत्यपरमितदुःखभागिनः^१ । असुखोत्पादनेऽयमवय्वे-
त्यर्थः । कायसात्मप्रतीरक्षाऽर्थे^२ सुखोत्पादनाय । योऽयं नर-
कादिदुःखमविगच्छत्य कृतः सर्वकाशं संशारस्य पूर्वसा^३ कोटौ 15
परिश्रमः प्रकाशः ॥

1 See I. 4.

2 Tib = lokottaram apeksya = hjig-rten bdaa-pa-la bltas-nas.

3 Parimite (dpag-tu med-pa), of course, is correct; but the wrong writing is of frequent enough occurrence to be kept into consideration.

4 Atmaçarira = rah-gi lna = avakīya.

5 Śhar-bya-pai bye-bar (bye-ba = 10,000,000.)

ततः कोटिशतेनापि अमभागेन बुद्धता ।

ततस्तस्मात्परिअमात् । [कोटिशते]नापि परिअमभागेनाग्नेन
बुद्धत्वं स्यात् । तदपेक्षयात्यस्यौचसा आयासवत्त्वेन बुद्धत्वं स्यात् ।
तथापि तदर्थं मन्दबुद्धयो नोत्सहन्त इत्यर्थः ॥ अथ बोधि-
5 चर्या[या]मपि चरतोऽनेकदुष्कारगतसमारम्भादतिग्रथवहुःखसह-
स्रमुत्पद्यत एवेत्यत्राह ।

चर्यादुःखान्महदुःखं सा च बोधिर्न कामिनां ॥ ८३

चर्यादुःखमपेक्ष्येदमेव महदुःखं यत्कामार्थं चरतां संसारे
तेषामवीच्यादिनरकपतनात् । पारतन्त्र्येण दीर्घकालमनुभव-
10 नाच्च । न तु बोधिसत्त्वानां प्रतिनियतकालं स्वेच्छया तदनु-
भवतां । तदेवं दुःखमनुभवतामपि कामार्थं कामिनां सा च
बोधिर्न भवति या बोधिसत्त्वानां परार्थं दुःखमनुभवता-
मित्यर्थः ॥

पुनर्विशेषेण कामनिदानदुःखं प्रतिपादयन्नाह ।

15 न शस्त्रं न विषं नाग्निर्न प्रपातो न वैरिणः ।

कामानामुपमां¹ यान्ति नरकादिव्यथास्मृतेः ॥ ८४

अग्नी शस्त्रादयो दुःखजनकत्वेन प्रसिद्धा न सादृश्यं भजन्ते
प्रति कामानां । कस्मात् । नरकादिदुर्गतिदुःखस्यागमाप्रति-

पञ्चस्र सरणात् । सरणेनासुखीकरणात् । प्रत्यादयो हि
नियतकारणं मरणमात्रदुःखदायकाः । कामास्तु दीर्घकालिक-
तीव्रतरकादिदुःखहेतव इति कौटुशा तैरेवासुपमा भवेत् ॥

तदेवं कायविवेकानन्तरं चित्तविवेकं प्रतिपाद्य प्रकृते
धोञ[110^a]चित्तमाह ।

5

एवमुद्दिज्य कामेभ्यो विवेके जनयेद्रतिं ।

कामेभ्यो भयहेतुभ्यः । एवमुक्तक्रमेण उद्दिष्य संचासं कृत्वा
पूर्वोक्तविवेके रतिमभिरतिसुत्पादयेत् । कुच स्त्रिया । तच्चाह ।

कलहायासशून्यासु शान्तासु वनभूमिषु ॥ ८५

प्रतिद्विदिनामभावात्कलहायासशून्यासाः । व्याङ्ग्यगरी- 10
सुपतस्करादिविरहाच्च रम्याः । तच्चातुशंसामाह ।

धन्यैः शशाङ्ककरचन्दनशीतलोषु

रम्येषु हर्म्यविपुलोषु शिलातलोषु ।

निःशब्दसौम्यवनमारुतवीज्यमानैः

चक्षुर्म्यते परहिताय विचिन्त्यते च ॥ ८६

धन्यैः सुकृतिभिः । शशाङ्कस्य चन्द्रमसः करा रम्यस्य एव
शुक्लताशैत्यसाधन्याचन्दनानीव तैः । शीतलानि यानि शिला-

1 So Mss. and Tib. translation of the text (25 b3)—According to Commen-
tary: ramyāsu.

तस्मानि तेषु चङ्गम्यत इति संबन्धः । किंविशिष्टेषु । प्रकृत्यैव
 शुचिपविषेषु कर्कशादिदोषरहितेषु च । रश्मिविमुखेषु । भवक-
 ष्टवदिसीर्षेषु । कौटुम्भैः बह्विचङ्गम्यते । निःशब्दैः प्रतिशुक्ल-
 प्रज्वविरहितैः । सौम्यैरनुत्कटैः सुखसंस्पर्शैरित्यर्थः । वनमावृतेः
 ४ वनपवनैः । वीज्यमानास्तैश्चङ्गम्यत इति परादृष्ट्या^१ पुनः पुन-
 र्भन्द् भ्रम्यते । न केवलं चङ्गम्यते । किं तु परहिताय सत्त्वानां
 सुखोत्पादनाय विचिन्त्यते ॥ सर्वमेतदप्यज्ञसिद्धं योगिनां ।
 कामिनां तु प्रयत्नसाध्यं । तदनेनैवार्थसुखादिभिच्यते ॥

विवेकसुखमित्युपदर्शितं भवति ॥ इदमपरमसाधारणं सुखं

10 विवेकविचारिण इत्युपदर्शयन्नाह ।

विद्वत्य यत्र क्वचिदिष्टकालं
 श्रुत्यालये दृक्षतश्चे' गुहासु ।
 परिग्रहरक्षणखेदमुक्तः
 चरत्यपेक्षाविरतो यथेष्टं ॥ ८७

13 सुबोधं ॥ स्वप्नचारीत्यादिना कथितमेवार्थं व्यक्ती-
 करोति ।

स्वप्नचारीनिशयः प्रतिबद्धो न कस्यचित् ।
 यत्संतोषसुखं मुक्ते तदिन्द्रस्यापि दुर्लभं ॥ ८८

^१ P. W. has only the meaning *Wiederkehr* in the compound *aparāvrtti*.

^२ Minner has *talat*, but L², M : *talā*.

आत्मज्ञानः ज्ञानोऽभिज्ञानः । तेन चरितुं शीलमप्येति
लोकाचारोत्थः ॥

इति विवेकगुणानभिधाय प्रकृतमभिधिस्मृताः ।

एवमादिभिराकारैर्विवेकगुणभावनात् ।

उपशान्तवितर्कः सन् बोधिचिन्तं तु भावयेत् ॥ ८६' ५

एवमिति पूर्वोक्तैः । आदिशब्दादन्यैरप्येवंविधैराकारैः ।
वि[110^b]वेकस्य काथिकचेतसिकस्य गुणानां भावनात् । इति
हि सर्वसुखसंपत्तिहेतुर्विवेक इति चेतसि पुनःपुनरासुखी-
करणाद्देतोः उपशान्तो वितर्कोऽसम्मानचिकारो यस्य स तथा-
भूतः सन् बोधिचिन्तं तु भावयेत् । एवं परिशुद्धे चेतसि 10
भाव्यमानं बोधिचिन्तं प्रकर्षपदमधिरोहतीति विशेषं तु शब्देन
दर्शयति ॥

तत्र यावदेकत्वं परेषु नात्मना क्रियते न तावत्परचित-
सुखाय सम्यक् चिन्तं यच्छति' । आत्मपादआत्मन्येव विशेषेण
प्रवृत्तेः । अतोऽस्य निवृत्तये ।

15

परात्मसमतामादौ भावयेद्देवमादरात् ।

आदौ प्रवृत्ततः । पश्चात्परात्मपरिवर्तनमिति भावः' ।

1 Abhidhītau, not in P. W.

2 Compare this line and the following one (90 a) with *Jñāpā.*, 887-16,

3 So Ms.

4 Parātmāsamatā, VIII 90-113; parātmāparivartana, VIII 113.

एवमिति वक्ष्यमाणनीत्या । आदरादिति महताभिनिवेशेन ॥
तस्या^१ एवाकारं दर्शयति ।

समदुःखसुखाः सर्वे पालनीया मयात्मवत् ॥ ६०

मत्तो नामीषां कश्चिद्विशेषो ऽस्ति । अतो यथा मम दुःखं
५ बाधकं तथैवामपि । यथा मम सुखमनुपाहकं तथैवामपि ।
इति तुल्यदुःखसुखाः सर्वे प्राणिनो भवन्ति । तस्मात्पालनीया
मयात्मवत् । यथात्मा दुःखादुखहेतोर्वा समुद्भिद्यते । तथान्येऽपि
सत्त्वाः समुद्भूयणीयाः । यथात्मा सर्वथा सुखीकर्तुमिच्छते
तथान्येऽप्येति परिपालनीया आत्मवत् ॥

१० ननु कथमात्मनानेकप्रकारगतिभेदभिन्नानां सत्त्वानामेकत्वं
वेत्स्यति । अभिन्नदुःखसुखस्वभावत्वं च कथं । इत्यत्राह ।

हस्तादिभेदेन बहुप्रकारः

कायो यथैकः परिपालनीयः ।

तथा जगद्भिन्नमभिन्नदुःखं-

१५ सुखात्मकं सर्वमिदं तथैव ॥ ६१

करचरणशिरःप्रभृतिभेदादनेकप्रकारः कायो यथैकत्वेना-
ध्यवसितः परिपालनीयो भवति दुःखनिवर्तनात्सुखोपधानाच्च ।

१ Parātmāsamatāyāḥ.

२ Minaev has: 'duḥkham'.

तथा जनसत्त्वलोकाः^१ ।^२ अभि[111०]जनेकमेवावस्थितमात्मनः
परिपाकनीयं भवति । अभिषदुःखसुखात्मकं च कुतश्चकारो
निर्देशः । तथैव हस्तादिभेदवदेव सर्वमिदमिति वज्रप्रकार-
गतिभेदभिन्नमपि ।

अथमभिप्रायो । यथाभासादेकत्वाद्यवसाधोऽस्मिन् काये ५
एकत्वमन्तरेणापि । तथानेकप्रकारे जगत्पौति न कश्चिद्विशेषः ॥

स्यादेतत् । यदि भवता सह जगदेकस्वभावं तदा कच-
मिव भवतो दुःखमन्यसन्तानेषु न बाधकं स्यात् । एवं विपर्यये-
ऽपि धोष्यमित्याशङ्क्याह ।

यद्यप्यन्येषु देहेषु महुःखं न प्रबाधते ।

10

तथापि तदुःखमेव ममात्मस्तेहदुःसहं ॥ ८२

अन्येष्वपरेषु शरीरेषु मम दुःखं यदि नाम प्रबाधकं न
भवति । तथापि तदुःखमेव मम । कुतः । आत्मनि स्तेहेन
दुःसहं [सोढु] मग्नकं । हेतुपदमेतत् । अंगेन प्रवृत्तावपि
दुःखस्वभावतां न मुञ्चतीत्यर्थः । एवं विपर्ययोऽपि व्याख्येयः ॥ 15

तथा यद्यप्यसंवेद्यमन्यदुःखं मयात्मना ।

तथापि तस्य तदुःखमात्मस्तेहेन दुःसहं ॥ ८३

^१ Sattvaloka opposed to the bhījanaloka.

^२ So Ms. and Tib.

^३ L³ has the scholion: tasya duḥkham (tad duḥkham = tan mama duḥkham)
—Tib. unacurately: de-ita-ān de-dag adug-bāhal de bdag-tu zhen-pās mi
brod-ñid.

^४ Sdug-bāhal de-ñid bdag-gi yin-no (182a 3).

^५ This line, in the Tib. (25 b7) = the second line of 92, but for the last
words: brod-par-dka.

अतः स्वपरविशेषमपास्तं दुःखस्वभावतैव निवर्तनहेतुः ।
अत आह ।

मयान्यदुःखं हन्तव्यं दुःखत्वादात्मदुःखवत् ।

यद्यदुःखं तत्तन्मया हन्तव्यं । यथात्मदुःखं । दुःखं चेदमन्य-
5 सत्त्वदुःखमिति स्वभावहेतुप्रयोगः । दुःखस्वभावतामात्रभाविनी
हन्तव्यता¹ । न चासिद्धता हेतोः । अविशेषेण दुःखस्वभावतायाः
प्रसाधितत्वात् । न चाप्यनैकान्तिकता । आत्मदुःखस्यापि हन्त-
व्यता न स्यादविशेषादिति विपर्ययबाधकं । विरुद्धतायत एव
न स्यात् ॥

10 तथायमपरः प्रयोगः ।

अनुग्राह्या मयान्येऽपि सत्त्वत्वादात्मसत्त्ववत् ॥ ६४

ये सत्त्वास्ते सर्वे मयानुग्राह्या यथात्मसत्त्वः । सत्त्वाश्चान्येऽपि
प्राणिन इति स्वभावहेतुरेव । सत्त्वात्मकतामात्रभाविन्यनुग्राह्य-
स्वभावताय । अथमपि नासिद्धः सत्त्वात्मकता[111^b]याः पक्षे
15 प्रसिद्धत्वात् । आत्मनोऽनुग्राह्यताऽभावप्रसङ्गेनानैकान्तिकोऽपि
न स्यात् । पूर्ववत् विरुद्धः ॥

नचसि विशेषोऽन्यस्यादात्मनि सुखाभिनिवेशो नाम । तथा
ततोऽयमनैकान्तिको हेतुरिति । अत्राह ।

यदा मम परेषां च तुल्यमेव सुखं प्रियं ।

20 तदात्मनः को विशेषो येनाद्यैव सुखोद्यमः ॥ ६५

तुल्यमेव सममेव सुखं प्रियमिदं । तदात्मनः परस्मात्को
विशेषो । नैव कश्चित् । येन तथैवात्मन्येव सुखोत्पादनाय तात्पर्यं
न परस्मिन्नित्यर्थः ॥

प्रथमे हेतावनेकान्तिकतां परिहरणात् ।

यदा मम परेषां च भयं दुःखं च न प्रियं । 5

तदात्मनः को विशेषो यत्नं रक्षामि नेतरं ॥ ६६

भयमिति दुःखहेतुः । नेतरमिति नान्यं ॥

स्यादेतत् । यदि नाम दुःखात्मकता न विशिष्यते तथापि
यस्य दुःखेन बाधा स्यात् स एव रक्षितुमुचितो नान्यं इत्याह ।

तदुःखेन न मे बाधेत्यतो यदि न रक्ष्यते । 10

नागामिकायदुःखान्मे बाधा तत्त्वेन रक्ष्यते ॥ ६७

तस्य परस्य दुःखेन मम बाधा पीडा नास्तीत्यतोऽस्मा-
त्कारणाद्यदि न रक्ष्यतेऽन्यः । तदाऽपरमिदं ध्यातं स्यात् ।
यतो नागामिनः कायस्य परलोकभाविनो नरकादिजातस्य
दुःखात्मकस्य [दुःखान्मे] तस्योपापस्य^१ कायस्य काचिद्बाधा 15

1 First kārīkā of the *Ākṣāsamuccaya*, see *Āi.* p. 2, l. 10 and Additional Notes (quoted supra ad III 21, p. 87).

2 Ms. ....syāt sādharma rakṣitum ucitā nānyā iti.

3 = *Ākṣās*, 358, 3-4 varia lectio: rakṣasi—So *IA*.

4 Ms. first hand: duḥkhātmi ityasyopāttasya; second hand: duḥkhātma-
kasyopāttasya—Tib. (fol. 182-b7) does not support my conjecture: sdug-
bzhal-gyi bdag-ñid (?) hdir skyes-pai las po hdi-la cuñ-zad kyañ guod-par mi
arid-do (duḥkhātmakasya tasya iha-jātasya kāyasya).

संभवति^१ तस्मान्यत्वात् । इति^२ शोकोक्तौ तस्मादर्घं वा । यत
एवं तस्मात्केनाभिप्रायेणसौ रक्ष्यते । काय इति प्रकृतत्वात् ।
पापाभिवर्तनात् कुशले प्रवर्तनाच्च ॥

अथापि स्यात् । अहमेक एव सर्वदा । तेनात्र भिन्नत्वं
५ नास्ति शरीरयोः । नायं दोष इत्यत्राह ।

अहमेव तदापीति मिथ्येयं परिकल्पना ।

आत्मनो निराकरिष्यमाणत्वात् । निरस्तत्वाच्च शेषतः^३ ।
तत्कोऽयमहंप्रत्ययस्य विषयो^४ भविष्यति । तस्मादर्हंप्रत्ययविष-
यस्य कस्य सिद्धेकस्याभावात् । मिथ्येयं परिकल्पनाऽध्यवसायः ।
अहमेव तदापी[112*]ति भवान्तरेऽपि । मायोपमपद्मोपा-
१० दानस्कन्धमात्रात्मनत्वादस्य । इतीदमप्यध्यवसायवशादुच्यते ।
न तु पुनरस्य वस्तुतः किं सिद्धात्मनमस्ति । विकल्पा-
त्मकत्वात् ॥ कुतः पुनरिदं मिथ्याकल्पनेत्याह ।

अन्य एव मृतो यस्मादन्य एव प्रजायते ॥ ६८^५

यदा नात्मादिः कश्चिदेकः परलोकगामी संभवति ।
१५ स्कन्धमात्रमेव केवलं । तदा न खलु यदेव स्कन्धपञ्चक-
मिह विनश्यति तदेव पुनरप्युत्पद्यते परलोके । अपि तु ।

१ Ms. kē cid bādā na sambhavati.

२ Tib.: de zhes-pa ni=tad iti.

३ So Ms. =cuñ-sad bkag-pai yah phyir.

४ Ms.: viṣeṣa; Tib.: yul.

५ *Gīṭā*, 358, १-२ (anyas tatra prajāyate.)

अपूर्वमेव^१ पूर्वमित्युक्तौ तद्विदप्रत्ययताविशिष्टं क्षेत्रकजाभिषङ्गत-
मन्तराभवसंतत्या^२ समुत्पद्यते । तस्मादनादिसंचारप्रवृत्तवितथ-
विकल्पाभावावसानावगादप्रत्ययो वितथ एवोपजायते ॥

किं च । इदमपरं तत्र बाधकमिति । आह ।

यदि यस्यैव यदुःखं रक्ष्यं तस्यैव तन्मतं ।

५

पाददुःखं न हस्तस्य कस्मात्तत्तेन रक्ष्यते ॥ ८६

आत्मा तावद्यदागमिकायदुःखरक्षार्थं न यतितथं । इदं-
कस्मिन्नपि काये प्रत्यङ्गभेदाद्विषयं दुःखं । ततो यदान्यदुःख-
मन्यस्य रक्षितुं न युज्यते । तदा कथं पादादौ प्रहारं पतनं
दुष्टा हस्तं प्रसार्य रक्ष्यते । अन्यत्वाविशेषाच्च युक्तमेतदित्यर्थः ॥ १०
अथ ।

अयुक्तमपि चेदेतदहंकारात्प्रवर्तते ।

यद्युक्तं निवर्त्य तत्त्वमन्यच्च^३ यथावत् ॥ १००^४

अहंकारोऽस्मिन् कायेऽहमित्यात्मपदादात्मनोऽभावेऽपि ।
प्रवर्तते । जायते पादादौ रक्षणमनधिकारः^५ । नैतत्साधु । यतो १५
यद्युक्तं । युक्ता संगतं न भवति । तन्निवर्त्यमप्यर्थं स्वीकृत्यं

^१ Tibetan translates the word *apūrva* in the middle of the compound *antarābhava*^० (*bar-ma-doi srid-pa shar med-pa rgyud*).

^२ *Antarābhavasāntati*, see *Journal Asiatique*, 1903, II, p. 295.

^३ So *L*^३.—*Minaev* has *tad duḥkham*.

^४ So *Minaev*.—*L*^३ and *Gīkās*.: *anyadvā*.

^५ See *Gīkās*, 380-3; the second *pāda* being: *svātmany astītaratra na*.

^६ *Ms.* has: *rakṣaṇaṁ manasikāraḥ*.

परकीयं च यथावत् यथासामर्थ्यं ।^१ शक्तिवैकल्यादेव तदुपे-
[रि]चतुमुचितमिति भावः ॥

स्मादेतत् । यदि नामात्मादिर्नास्ति तथापि संतानो^१
नामैकः संभवति । तथा बहूनां करच[112^b]रणादीनां समु-
५ दायः प्ररौरमेकं । तदेतद्वयं यथासंभवमिहलोके परलोके
चात्मदुःखापहरणादेर्निव्यामकं भविष्यति ॥ ततोऽयमविशेषादि-
त्यसिद्धो हेतुः । पूर्वकस्यैकान्तिक इत्याशङ्क्याह ।

संतानः समुदायश्च पङ्क्तिसेनादिवन्मृषा ।^१

यस्य दुःखं स नास्त्यस्मात्कस्य तत्त्वं भविष्यति ॥ १०१

- 10 संतानो नाम न कसिदेकः परमार्थसन् संभवति । किं
तर्हि कार्यकारणभावप्रवृत्तचणपरंपराप्रवाहरूप एवायं । ततो
व्यतिरिक्तस्थानुपलम्भात् । तस्मादेतेषामेव चणानामेकपदेन
प्रतिपादनाय संकेतः कृतो बुद्धैर्व्यवहारार्थं संतान इति । इति
प्रज्ञप्तिसञ्ज्ञेवायं^३ । तेनात्राभिनिवेशो न कार्यः । अन्यथात्मना
15 किमपराङ्गं येनासौ न स्वीक्रियते । एवं समुदायोऽपि^४ न
समुदायिभ्यो वस्तुसञ्ज्ञेको विद्यते । तस्य तेभ्यः प्रथमनुपलम्भेः ।
तत्त्वान्यत्वविकल्पस्वस्यावयवविचारेणैव गत इति नेह प्रतीयते ।
ततश्चायमपि संवृत्तिसञ्ज्ञेव पूर्ववत् ॥

^१ See Journal Asiatique, loc. cit.

^२ = *Ukpaśa*. 359, 14.

^३ *Prejñaptisat*, see *Madhyamakavṛtti* (Bibl. Buddhica) p. 28, n. 1.

^४ Ms.: *saṃvṛtaye'pi*.

अनयोर्धेयासंख्यमुदाहरणमाह । पङ्क्तिसेनादिवदिति^१ ।
पङ्क्तिवत्संतामः । सेनादिवत्समुदायः । आदिशब्दास्मात्सावनादयो
व्यञ्जने । अथानेकेषां पिपीलिकादीनां पूर्वापरभावेन क्व-
क्षितानां स्वरूपमन्तरेण पङ्क्तिर्नास्ति स्वस्वरूपवदेका । यदा^२
च हृदयपदातिप्रवृत्तिभ्यो भिन्नितेभ्यो व्यतिरिक्ता नाम्ना सेना 5
का चिदेका तत्रास्ति । तथा समुदायोऽपि । एतच्चान्यत्र विस्फ-
रेण विचारितमिति नेह विचार्यते^३ । 'तस्मादसुसदासम्भवा-
भावान्मुवायं प्रत्ययः^४ । अर्थो वा । विचारासहत्वात् ॥

एवमात्मादेः स्वाभिः कस्य चिद्भावाद्यस्य संबन्धि
दुः[113*]खं च नास्ति । अतः कस्य तदुःखं स्वात्मौघं भवि- 10
त्यति । नैव कस्य चिदित्यर्थः ॥

ननु यद्यात्मादिर्नास्ति तदा कथमयं दृष्टान्तो भविष्यति ।
आत्मवदिति^५ । आत्मसत्त्ववदिति च ॥ सत्यमेतत् । किं तु नेदं
व्यवहितया^६ साधनमभिधीयते । किं तर्हि परस्मात्पञ्चाभि-
निवेशनिवारणाय । तद्यदि परस्य निवृत्त एवात्मपञ्चाभि- 15
निवेशः । तदा न किं चित्प्रयोजनमनुमानप्रयोगस्य । अथ न
निवृत्तः तदा तदभिप्रायेणैव स्वरूपविभागं कृत्वा तत्प्रत्यायनार्थं^७

1 See Journal Asiatique, loc. cit. p. 287, n. 1.

2 gañ-gi-tshe (fol. 184 a 7)

3 See IX. 73.

4 dei-phyir...rtag-tu dños-par... = nityavastu-āṣṭambana.

5 So Tib.: ces-pa hdi ni.

6 See VIII, 90-94.

7 So Ms. and Tib. (phoñs-pai sgo-nas).

8 See M. Vynt. 245 (742).

साधनं दृष्टान्तसोच्यते । इति न दृष्टान्तस्यासिद्धिर्व्यवहारप्रवर्त-
नाय^१ । किं चेदसुपाप्तपञ्चस्कन्धभाषमभिसंधाय^२ दृष्टान्ते दीप-
माने^३ न का चित्पत्तिः । अपेवात्मशब्दस्य प्रवृत्तेरिति ॥

इदानीं प्रकृतसुपसंहरमाह ।

५ अस्वामिकानि दुःखानि सर्वाण्येवाविशेषतः ।

दुःखत्वादेव वार्याणि नियमस्तथ किंलतः ॥ १०२

न विद्यन्ते स्वामिनो येषामुक्तकमेवेति विग्रहः । अममानि
न कस्य चित्प्रतिबद्धानीत्यर्थः । कुतः^४ । किं कानि चिदेव । न ।
सर्वाण्येवाविशेषतः । न क चित्कस्य चित्स्वामित्वमस्ति । विशेषा-
१० भावात् । दुःखत्वादेव स्वपर[१]विभागं कृत्वा वार्याणि निषे-
ध्यानि भवन्ति । नान्यन्निमित्तमस्ति तच्चात्मीयत्वादि । तेनायं
निषेधः किंलतः । केन विशेषेण लतः । येन स्वकीयानि च
वार्याणि न परकीयाणीति । एवं दुःखत्वादिति हेतुरनैका-
नित्तिको न भवतीति समर्थितं ॥

१५ ननु यदि दुःखी नाम न कश्चित्संसारे संभवति । तर्हि
दुःखमनिवार्यमेव स्यात् । कृपापापस्य दुःखिनः कस्य चिद-
भावादित्याशङ्कमान आह ।

१ tha-sñad-la hjug-par-bya-bai don yin-pas so = °pravartanārthatvāt.

२ xpätte = sin-pa.

३ = mdsad-pa.

४ So Ms. — Wanting in Tib. (184 b7).

दुःखं कस्माच्चिदर्थं चेत्सर्वेषामविवादतः ।

वार्थं चेत्सर्वमध्येवं न चेदात्मनि सर्ववत् ॥ १०७

न वा [113^b] र्वमेव निरात्मकत्वादेव यदि मन्वै तदा न
युक्तेतत् । कुतः । सर्वेषामविवादादविप्रतिपत्तेः । चावाकस्यापि
खदुःखपरिहारेष्वेव प्रवृत्तेः । न च तेजानात्मनोऽभ्युप- 5
गमाददोषः । तत्त्वभावस्यानुपलब्धेः । न चाभ्युपगममात्रेण तस्य
वृत्ता प्रविध्यति । तस्याधकप्रमाणाभावात् । बाधकस्य चानेक-
प्रकारस्याभिधानात् ॥ एवं सति यदि वार्थं दुःखं तदा सर्वं
वार्थं । न चेत्सर्वं वार्थं तदात्मापि^१ । उपान्त[पञ्च]स्तन्वस्वभाव-
मपि दुःखं न वार्थं ।^२ सर्ववदविशेषादित्युपसंहारः ॥ 10

आदेतत् । कदाप्यपरतन्मतया परदुःखदुःखिनः सर्वदुःखाप-
हरणाय यत्नः । तद्वरं बहुदुःखनिदानं वैव^३ प्रथमतो नोत्पाद-
यितुं युज्यत इति परवचनावकाशं प्रवृत्तमान आह ।

कृपया बहु दुःखं चेत्कस्मादुत्पद्यते वलात् ।

वलादिति प्रथमात् । चचोत्तरमाह ।

15

अगदुःखं निरूप्येदं कृपादुःखं कथं बहु^४ ॥ १०८

1 So Ms.—de min bdag kyañ soms-can bshin—na ced ātmāpi sattvavat.—
See the commentary.

2 Ms.: na kāryam.

3 bdag-ñid kyañ (185a 7).

4 sarvavad = thams-cad bshin-du.

5 saiva = karupāparatantrātā.

6 = *Qikpā*. 360, 6.

जगतो दुःखं नरकादिहृतमनेकप्रकारं समीक्ष्य । इदं कृपा-
ज्ञातं दुःखं कथं वज्र । नेदं वज्र कृपादुःखमिति भावः ॥

किं चापरमिदमचोत्तरमित्याह ।

बहूनामेकदुःखेन यदि दुःखं विगच्छति ।

5 उत्पाद्यमेव तदुःखं सदयेन परात्मनोः ॥ १०५^१

एकस्य पुरुषस्य दुःखेन बहूनां सत्त्वानां यदि दुःखं विग-
च्छति निवर्तते । तदा उत्पाद्यमेव जनयितव्यमेतत्तादृशं दुःखं ।
सदयेन कृपात्मकेन परमात्मनश्च ॥

^१उत्सूचतामस्य परिहरन्नाह ।

10 अतः सुपुण्यचन्द्रेण जानतापि नृपापदं ।

आत्मदुःखं न निहतं बहूनां दुःखिनां व्ययात् ॥ १०६

अत एवोत्पाद्यमेव तदुःखं कृपाशुणा स्वपरात्मनोः । अत
एव सुपुण्यचन्द्रेण बोधिसत्त्वेन नृपादापदं । नृपस्य वा राज्ञ
आपदं । जानतापि बुध्यमानेनापि । आत्मदुःखं न निहतं न
15 निवर्तितं [114*] उपेक्षितमिति यावत् । तथा राज्ञोऽपि
परलोकदुःखं । किमिति बहूनां दुःखिनां व्ययात् । दुःखस्येति

^१ See *Gīṭās.* 281, 4: *varaṁ khalu pamar aham eko duḥkhiṭaḥ syāṁ na cemo sarvasatvā apāyabhūmiprapatitāḥ.*

^२ utāṭra, *Nyāyavārttikatātparyasikā*, 481. 7.—Abstract is new. Tib.: brtags-
pa-ni ma yin-no zhes...

प्रकृतं वदन्ततया संबध्यते^१ । यदुक्तं सुपुण्यचन्द्रेतिवृत्तके^२ ।
 तथा हि । अतीतेऽध्वनि राजपक्षचन्द्रविशङ्काभ्युदितराजो नाम
 तथागतोऽभूत् । स भगवान् बुद्धकृत्यं कृत्वा चिरतरकासमव-
 स्थाय परिनिर्हृतः । तस्मिंश्च परिनिर्हृते श्रावणान्तर्धानसमये
 राजा शूरदत्तो^३ नाम बभूव । तस्य राजावती नाम राजधानी । ४
 तस्मिन् काले वृष्टिविपत्त्याः सत्त्वाः^४ । तेषामनुकम्पार्थं बहवो
 बोधिसत्त्वा उत्पत्त्याः प्रव्रजिताः । ते च ततो राजजनपदेभ्यो
 निर्वाहिताः । समन्तभद्रं नामारण्यवनखण्डसुपष्टुत्य विहरन्ति सा
 सार्धं सुपुण्यचन्द्रेण धर्मभाषणेन । अथ खड्गु सुपुण्यचन्द्रेण
 बोधिसत्त्वस्य सत्त्वान् कष्टपापमानस्य रसोगतस्य चेतसि वितर्कं १०
 उदपादि । यस्वहं जनपदराष्ट्रराजधानीर्गता सत्त्वान् कुमार्ग-
 प्रपन्नान् कल्याणे वर्त्मनि प्रतिष्ठापयामि । स तमर्थं सन्नद्ध-
 चारिभ्यो निवेदयामास । तैर्निर्वार्थमाद्योऽपि स्वयं च स्थापदं
 प्रतिपद्यमानस्य राज्ञोऽपि ततो वनखण्डाभिर्जंगम । स क्रमेण
 धमे देशयन् तस्य राज्ञो राजधानीमनुप्राप्तो बह्वन् सत्त्वान् १५
 राजपुत्रमात्यपुरोहितप्रभृतीन्प्रकारं^५ विनोय सत्पथे व्यवस्थाप-

१ = bahūnām duḥkhasya vyayāt. The fourth pāda of the stanza is trans-
 lated in Tib. (26a 7): mañ-poi sdug-baḥal zad-bgyur-phyir = bahūdūḥkhasya
 vyayārtham, or bahūnām duḥkhavyayārtham.

२ See Rājendralāl Mitra (*Buddhist Literature of Nepal*, p. 217) on *Samādhi-
 rāja*. (Ch. xxxii) and Cowell's Cat. of Hodgson Coll., J.R.A.S. n. ser. viii.
 p. 6 (Ch. xxxv, *Supassa*°).

३ Rājendralāl Mitra has: Suradatta; but Tib. = dpa-byin.

४ bla-ba-log-par gyur.

५ So Ms.—Tib.: ji-ltar hdu-bar thabs-roams-pe du-mas: yathāvinayaṁ
 bahūpāyāḥ...

- जन् । तेन राज्ञा राजमार्गे दृष्टः । वषट्कर्त्तव्येन प्रसूतः सर्वं च
 कर्मकाशं तदावर्जितं प्रतिपद्य ईर्यादूषितचक्षुः । तदधार्थं
 क्षुपुषाणाञ्चापयामास । तांश्च तदधविमुञ्चान् प्र[114^b]तिपद्य
 नन्दिकं वधघातकमाञ्चापयामास । तेन तदाज्ञामनुवर्तमानेन
 5 करचरणादिच्छेदकनेष्टाक्षीणि च संदंशिकेनोद्भूत¹ जीविताग्न्यप-
 रोक्षितः । अथ तस्य भिक्षो राजमार्गगतस्य जीविताग्न्यपरोक्षि-
 तस्य शरीरेऽनेकान्यद्भुतानि बभूवुः । तानि प्रतिपद्य स राजा
 भिक्षितं बोधिसत्त्व एवायं भिक्षुरिति परितापगतो बभूवतं
 परिदेवते स्म । इति सुपुण्यवत्त्रयेतिदृष्टकं संक्षिप्य कथितं ।
 10 विश्वरेण पुनः समाधिराजसूये निर्दिष्टमिति तच्चैवावधार्यं ॥

न चापि क्षपावतां परदुःखदुःखिनां महदपि दुःखं
 बाधकमिति प्रतिपादयन्नाह ।

एवं भावितसंतानाः परदुःखसमप्रियाः ।

अबोधिमवगाहन्ते हंसाः पद्मवनं यथा ॥ १०७¹

- 15 एवं परात्मसमतया भावितसंतानाः । अनाभोगप्रवृत्त-
 चित्तसंततयः । परदुःखेन समं तुल्यं प्रियं सुखहेतुर्बोधां ते
 तथा² । आत्मसुखमपि परदुःखेन दुःखमेव बोधामित्यर्थः ।

¹ See St. Pet. W. (sahdarmajikā).

² = *Gihās*. 360, 9.—Prof. Bendall refers to *Kāraṇḍavyūha*, Ch. II. on which see Cowell, J. of Philology, 1875, n. 12.—Tib. (second pāda) *gahan-gyi sdug-beshal shi dga-bas*. [= *Āmapriyāḥ*.]

³ = *gahan-gyi sdug-beshal shi-zhin dāms-dga-ba ste bde-bai rgyen*... = *para-dhṛkhaśa śamayitvā prītiḥ sukhahetur*.

तेऽवीचिमवगाहने परव्यसनसमुद्गरथाय तदुःखं सुखमेव मन्व-
मानाः । इदमेवाह । इहाः पश्यनं यथा । आवीचिममपि दुःखं
सुखमेव परार्थं येषां ते केन दुःखहेतुगान्धेन दुःखिनो भवि-
ष्यन्ति ॥

अपि च सुखमपि तेषामसाधारणमेवोपजायते परसुखेन । ५
इत्युपदर्शयन्नाह ।

मुच्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते प्रामोद्यसागराः ।

तैरेव ननु पर्याप्तं मोक्षेणारसिकेन किं ॥ १०८

दुःखवन्धनादिसंयुज्यमानेषु सत्त्वेषु यत्तु । ये ते इति ।
तेषामेवानुभवसिद्धत्वादिदंतया कथयितुमशक्याः । अत एव 10
प्रामोद्यसागराः संतुष्टिसमुद्राः संपावतां संतानेषु प्राबुर्भवन्ति ।
तैरेव प्रामोद्यसागरैः । पर्याप्तं तदव्यसुखवैसुखात् परि-
समाप्तं [115*]^१ + + + + + + + + + + +

1 So L³ and Commentary (=Tib. thob-pa).—Minaev has : paryantam,

2 = *Gītā*. 360, 9 : sattveṣu mucyamāṣeṣu...mokṣeṣūpy arasena kim.

3 The leaves containing the last part of the Commentary of the eighth chapter are lost—See the Appendix.

प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां प्रज्ञापारमिता नवमः परिच्छेदः¹ ।

ओं लोकपासाय नमः । ओं लोकेशाय नमः ॥
 या² निर्क्षेपतया निरुत्तरपदं³ सर्वप्रपञ्चोन्मिता⁴
⁵ प्रज्ञापारमितादिसंवृतिपदैराख्यायतेऽनास्रवा ।
 यां सम्यक् प्रतिपद्य निर्मलधियो दान्धुत्तमां निवृत्तिं
 तां गत्वा विधिवत्करोमि विवृतिं तस्याः प्रसन्नैः पदैः ॥⁷
 यथाचार्यो गुणनिधिरसौ शान्तिदेवः प्रकाशं⁸
 वस्तुं शक्तः प्रवचनमहान्मोधिपारं प्रयातः ।

1 This part of the Commentary has been published by myself in Roman characters in my *Bouddhisme, Etudes et Matériaux*, (Bruxelles, Académie and London, Luzac 1898).

2 The first lines of this chapter down to the folio 129A (infra p. 343, l. 18) from a modern copy of the Maithil MS.—The invocation: *om lokapā-lāya namaḥ, om lokaśāya namaḥ*, is wanting in the Tibetan translation (fol. 205 b8) where we read: *hphags-pa hjam-dpal gahon-nur gyur-pa-la phyag-htsal-lo = Mañjuśrīye Kumārabhūtāya namaḥ*.

3 Tib. *gañ-dag* = ye; to be read: *gañ-zhiḡ*, as in the third pāda.

4 Tib. *go-hphañ ldan* = niruttarapadavati.

5 Ms. *prapañcocoḥritā* = sproṇ-pa kun spañs.

6 According to the Tib. *prajñāddipāramitā*.

7 Metre: *Ṣārdūlavikrīḍita*—The *pādas* are respectively rendered, in Tib. translation, by lines of 15, 17, 17, 19 syllables.

8 Ms. *gāntidevapraśāṣo*.

किं तस्माच्चै हतमतिरहं वक्तुमीच्छामि
प्रज्ञाभावात्सुहृत्तमसमं^१ यत्ततोऽस्मि प्रवृत्तः ॥

न नाम का चिद्वृत्तेष्ववाचना
मतेर्न मेऽस्ति प्रतिभाग्योऽर्जितः ।
तथापि सन्निवृत्तिवेषाकम्^२
यदेव मे तादृशि वाक् प्रवर्पति ॥

5

अथ यो नाम कश्चिद्विषयेष्ववात्^३ पर्युपासितकल्याणमिष-
तया चिजगत्पर्यापन्नसमस्तजनदुःखदुःखी सर्वप्राणधृता निःशेष-
दुःखसमुद्भूतप्राणव्ययः स्वसुखनिरपेक्षः^४ तत्प्रज्ञोपायभूतं बुद्धल-
मेव मन्यमानस्तन्मन्निवाञ्छया समुत्पादितबोधिचित्तो^५ महात्मा 10
^६सौगतपदसाधनोपायभूतसंभारदयपरिपूरणार्थं क्रमेण दाना-
दिषु प्रवर्तते । तस्य तथा प्रवर्तमानस्य^७ सम्यक् प्रति[- -]प्रम-
दस्या[129^a]पि^{१०} दानादयः प्रज्ञाविकस्यतया जगदर्थसंपादन-
निदानं बुद्धत्वं नावहन्तीत्यभिसंधाय । अवश्यं संभारदुःखनिर्मा-
नार्थिना प्रज्ञोत्पादनाय यतितव्यं । यथोक्तं ।

15

1 Ms. "svakṛtam.

2 Metre : Mandākrāntī.

3 Ms. matir mamāsti pratibhāṣaṇorjitā.—Tib. bdag-la spobs-pai yon-tan
bsags-pa yod-pa ma-yin-la.

4 Forms like niṣevaṇā are common.

5 Tib. rigs-kyi khyad-par hga-las = kaṣ oit kasmāc oit gotra.^o

6 According to the Tib. duḥkha.

7 Ms. samupodita.

8 Ms. saugatapada^o; Tib. bde-bar-gsags-pa bsgrubs-pai thaḥ-su gyur-pa.

9 Ms. samyak pratividṛṣṇamathāsyaḥpi.—Tib. zhi-gnas dah yah-dag-par
ldan-par gyur-pas.

10 The folios are numbered by letter and figure-numerals. Both here
concord, but see p. 346 n. 6.

ग्रमयेन विपञ्चनासुयुक्तं । इत्यादि ।

तच्च^१ ग्रमचप्रतिपादनं कृतमिदानीं तदनन्तरप्राप्तां विप-
ञ्चनां प्रज्ञापरणामधेयां प्रतिपादयन्नाह ।

इमं परिकरं सर्वं प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगौ ।

5 तस्मादुत्पादयेत्प्रज्ञां दुःखनिवृत्तिकाङ्क्षया ॥ १

इममिति समनन्तरमिह शास्त्रे लक्षणतः प्रतिपादितं
दानादिकमिदमन्तथा प्रत्यक्षतया परामृश्यति । परिकरमिति
परिवारं परिच्छेदं संभारमिति यावत् । सर्वमुक्तप्रकारमन्यच्च ।
प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगविति संबन्धः । प्रज्ञा यथावस्थितप्रतीत्य-
10 समुत्पन्नवस्तुतत्त्वप्रविषयलक्षणा सैवार्थः प्रयोजनं संबोधिहेतु-
भावोपनायकतया यस्य दानादिलक्षणस्य परिकरस्य स तथा
तमिति । दानपारमितादिषु धर्मप्रविषयस्यभावायाः प्रज्ञायाः
प्रधानत्वात् ।

तथा हि दानं संबुद्धबोधिप्राप्तये प्रथमं कारणं पुण्यसंभा-
15 रान्तर्भूतत्वात् । तच्च ग्रीक्षासंज्ञतमेव सुगतिपरंपरा[^२] सुख
भोगोपकरणसंपन्नाभावहृदनुत्तरज्ञानप्रतिपन्नहेतुः । चाग्निरपि
तद्विपक्षभूतप्रतिघप्रतिपक्षतया दानग्रीक्सुज्ञतमयं संभारमनुपा-
लयन्ती सुगतत्वाधिगतये संप्रवर्तते । एतच्च इमं दानादि-

^१ Ms. çamathena vipaçyanayā suyukta. This is the first pāda of viii. 4, where we have: vipaçyanāsu-yukta, metri causa: but the Ms. M. ad viii. 4, gives the reading: 'paya. — Tib. shi-gnas rab-tu lhan-pai lhaq mthon-gis, see infra. . . . .

^२ VIII. 4, foll.

चित्तसंभृतं पुच्छसंभाराखं ध्यानादिसमुपज्जितं च ज्ञान-
संभाराखं दीर्घमन्तरेण न भवतीति तदेषुभयसंभारकारकतया
सर्वोत्तरप्रहासाय समुपजायते । समाहितचित्तस्य च यथाभूत-
परिज्ञानमुत्पद्यत इति ध्यान[129^b]पारमितायानुत्तरज्ञानहेतु-
रुपपद्यते ।

5

एवमेते दानादयः सक्त्य संधता अपि प्रज्ञामन्तरेण
सौगतपदाधिगमहेतवो न भवन्तीति । नापि पारमितायपदेष्टं
संभवे । प्रज्ञाकृतपरिशुद्धिभाजः पुनरुत्थाहृतोदारप्रवृत्तितया
तदनुकूलमनुवर्तमानास्तद्धेतुभावमधिगच्छन्ति । पारमितागाम-
धेयं च संभवे ।

10

तथा¹ द्वाहदेयप्रतिपादकादिचित्तयानुपसक्त्ययोगेन प्रज्ञा-
परिशोधिताः सादरगिरन्तरदीर्घकालमभ्यस्यमाणाः प्रकर्ष-
पर्यन्तमुपगच्छन्तो ऽविद्याप्रवर्तितसकलविकल्पजातमखरहितं
²क्षेत्रज्ञेयावरणविनिर्मुक्तमुभयनैराक्याधिगमकभावं सर्वस्यपर-
हितसंपदाधारभूतं परमार्थतत्त्वात्मकं तथागतधर्मकायमभि- 15
निर्वर्तयन्तीति प्रज्ञाप्रधाना दानादयो गुणा उच्यन्ते ।³

न चैतद्वक्तव्यं । यदि प्रज्ञा प्रधानं दानादीनां सैव केवला
संबोधिसाधनमस्य किमपरैर्दानादिभिरिति । तदन्वेषासुप-

¹ Maith. Ms. has *tathā hi*.

² Dh. S. oxv. *duarane dve*.

³ Tib. *pas-rab-ni gto-bo yin-la sbyin-pa-la-sogs-pa ni phal-par brjod-do =*
prajñāśaiva pradhānam, dānādāyo guṇā . . . — phal-pa = usual, com-
mon, bad = prakṛta, guṇa; guṇa = quality = yon-tan.

योगस्य वर्धितत्वात् । केवलं नेचविकल्पा इव दानादयः प्रज्ञाने-
हका^१ एव यथाभिमतं शौगतीं भूमिमभिसरन्तीति प्रज्ञोप-
नायका^२ उच्यन्ते । न तु प्रज्ञैव केवला सम्मकुलबोधिसाधनं ।
तस्माद्दानादिपरिकरः प्रज्ञार्थ इति सिद्धं ॥

- ५ सर्वकल्पनाविरहात्ममारोपापवादान्तदयमौणात्^३ । 'अग्रेह-
कायवाङ्मनःकर्मसङ्गमौनचययोगादा सुनिर्बुद्धो भगवान् ।
'चिदुःखतादुःखितसर्वजगत्परिषाणाध्याग्नयो जगौ जगाद् उक्त-
वानित्यर्थः । प्रज्ञार्थप्रज्ञापारमितादिस्त्वपान्तेषु प्रज्ञार्थसुक्तवान्
कसेष दानादिपरिकरं ।

- १० यथोक्तमार्थगतसाङ्ख्यां प्रज्ञापारमितायां । [१३०*]^४ तद्य-
थापि नाम सुभूते सूर्यमण्डलं 'चन्द्रमण्डलं च' चतुर्षु दीपेषु
कर्म करोति । चतुरस्र दीपाननुगच्छति । अनुपरिवर्तते ।
एवमेव सुभूते प्रज्ञापारमिता पञ्चसु पारमितासु कर्म
करोति । पञ्च पारमिता अनुगच्छति । अनुपरिवर्तते ।
१५ प्रज्ञापारमिताविरहितत्वात्पञ्च पारमिताः पारमितानामधेयं
न सम्भन्ते ॥ तद्यथापि नाम सुभूते राजा चक्रवर्ती^५ विरहितः

१ So Nep. Ms. ; Maith. Ms. has : °netrakā.

२ So Maith. Ms. ; Nep. Ms. has : *prajñopāyanāyaka* ; Tib. *qes-pa-la*
dren-pa.

३ According to Tib. °*agrahaṇād vā*.

४ = mi-alob-pai lus dah.

५ *tridukkhata*, see *M. Vyū.* § 112, 5, 6, 7.

६ The folio is numbered 130 (letter numeral) and 131 (figure).—The fol.
130 (figure) is really a part of the VIIIth Chapter.

७-7 Wishing in Nep. Ms. ; but occurs in the Maith. Ms. and in the Tib.

सप्तमी रत्नैश्चर्यवर्तिनामधेयं न सभते । एवमेव सुभूते पञ्च
पारमिताः प्रज्ञापारमिताविरहितत्वाच्च पारमितानामधेयं
सभते ॥ तद्यथापि नाम सुभूते चाः काश्चन कुणयः सर्वासा
येन गङ्गा महानदी तेनानुगच्छन्ति । ता गङ्गाया महानद्या
सार्धं महासमुद्रमनुगच्छन्ति । एवमेव सुभूते पञ्च पारमिताः ५
प्रज्ञापारमितापरिमृहीता येन सर्वाकारज्ञता तेनानुगच्छ-
न्तीति विस्तरः ॥

पुनश्चोक्तं । इयं कौशिक प्रज्ञापारमिता बोधिसत्त्वानां
महासत्त्वानां दानपारमितामभिभवति श्रौतपारमितामभि-
भवति चान्तिपारमितामभिभवति ध्यानपारमितामभिभवति । 10
तद्यथापि नाम कौशिक जात्यन्धानां श्रतं वा सद्दुष्टं वा
अपरिणायकानामभयं मार्गावतरणाय । कुतः पुनर्नगरानुप्रवे-
शाय । एवमेव कौशिक अचक्षुष्काः पञ्च पारमिता जात्यन्ध-
भूता भवन्ति विना प्रज्ञापारमितया अपरिणायिका विना
प्रज्ञापारमितया अभया बोधिमार्गावतरणाय । कुत एव सर्वा- 15
कारज्ञतानगरानुप्रवेशाय । यदा पुनः कौशिक पञ्च पारमिताः
पञ्चापा[180^b]रमितापरिमृहीता भवन्ति । तदैताः पञ्च पार-
मिताः अचक्षुष्का भवन्ति । प्रज्ञापारमितापरिमृहीताश्चैताः
पञ्च पारमिताः पारमितानामधेयं सभन्त इति विस्तरः ॥
एवमन्यथापि यथासूचमवगन्तव्यं ।

¹ Cp. *Aśaśāharikā* p. 172 for a quasi-literal exposition of this very doctrine.

उक्तं च ।

सर्वपारमिताभिज्ञं निर्मलाभिरनिन्दिते ।

चन्द्रलेखेव ताराभिरनुधातासि सर्वदा ॥^१ इति ॥

अथ वा । इममिति समनन्तरप्रज्ञानरूपं श्रमघातकं
५ प्रबन्धं^२ । परिकरमिति प्रज्ञासमुत्थापकतया तत्कारणसंदोहं
पौष्टिकावन्धं च^३ । प्रज्ञार्थमिति प्रज्ञैव पूर्वोक्ताऽर्थः प्रबोधनं
साध्यतया यस्य तं । श्रमयपरिशोधितचित्तसंताने^४ प्रज्ञायाः
प्रादुर्भावात् । सुप्रशोधितचेते^५ सत्यनिष्पत्तिवत् ।

अथोक्तं प्रज्ञासमुच्चये । किं पुनरस्य श्रमयस्य माहात्म्यं

10 यथाभूतज्ञानजननशक्तिः । यस्मात्

समाहितो यथाभूतं जानातीत्युक्तवान्मुनिः । इति ॥^६

एतदपि धर्मसंगीतावुक्तं^७ । समाहितचेतसो^८ यथाभूतदर्शनं

^१ - *Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā*, prefatory stanzas, 8.

^२ Maithil Ms. *ṣamathātmakamathāpr*^o; Nep. *ṣamathap*^o, and in margin *tmā arthaḥ*—Tib. *shi-gnas-kyi bdag-ñid-kyi rgyun-no*.

^३ According to the Tib. *bandham vā. samdoha = hthsogs = sāmagri. —piñhi-kābandha = gzhi*.

^४ Maithil Ms. *°cittacaitta*^o; *°citta*^o only, in Nep. and Tib.

^५ *supraśodhita* = legs-par abyans-pa; *pariśodhita* = yons-su dag-pa byas-pa.

^६ See *Qikāś*, p. 119-9 (...*ṣamasya .... prajñāntīty avadan muniḥ*) and metrical observations, p. 403 (*Saṃy.-N. III p. 13, Mil.-p. 39-3* have the same saying, with *prajñāntī*; see also *Qikāś*. 120-11-13: "Here a prose-saying is forced into verse")—*samāhito*... = *Kārikā 9^a* (see *Qikāś*. p. XLI). Prof. Bendall's opinion—so far as the original reading is concerned—is confirmed by the quotation of this very passage, *supra ad VIII. 4: samāhito ḥṣ .... prajñāntīty avadan muniḥ*. Compare Bhojarāja *ad Yogas. I. 20: samāhitabittaṣ ca bhāvyam samyag vijñānti*, and *M. Vyut. 81. 6: samāhitacitto yathābhūtaṁ prajñānti, yathābhūtaṁ paṇyati*.

^७ This quotation follows in the *Qikāś* (119. 11).

^८ *Qikāś*.^o *manaso*.—Tib. *mñan-par bzahag-pai sems*.

भवति । यथाभूतदर्शिनो बोधिसत्त्वस्य सत्त्वेण महाकरुणा प्रव-
र्तते ।^१ इदं मया^२ समाधिसुखं^३ सर्वसत्त्वानां निष्पादयितव्यं ।
य तथा महाकरुणा संशोद्यमानो ऽधिशीलमधिशितमधिप्रज्ञं
च शिष्याः^४ परिपूर्णागुत्तरा^५ सत्त्वसंभोधिमभिसंयुज्यते^६ । इति
विस्तारः ॥

५

धिरिति यस्मात् प्रज्ञार्थं दानादिपरिकरं ग्रमयात्मकपरि-
करं वा सुनिर्वर्णौ तस्मादुत्पादयेत्प्रज्ञामिति योजनीयं । उत्पा-
दयेदिति निष्पादयेत्साक्षात्कुर्वाद्भावयेत्सेवयेद्भुञ्जीकुर्वाडा ॥

सा च प्रज्ञा द्विविधा हेतुभूता फलभूता च । हेतुभूतापि
द्विविधा । अधिसुखिच[181^७]रितस्य च भूमिप्रविष्टस्य च^{१०}
बोधिसत्त्वस्य । फलभूता तु सर्वाकारवरोपेतसर्वधर्मशून्यताधि-
गमस्वभावा^७ ऽनिमित्तयोगेन^८ । तच्च प्रथमतो हेतुभूता^९ ज्ञत-
चिन्ताभावनामयी^{१०} क्लेशाभ्यासाद्भूमिप्रविष्टप्रज्ञां निर्वर्तयति ।
या चापरापरभूमिप्रतिलम्बयोगेन प्रकर्षमभिवर्धयन्ती याव-

^१ *Qikpā*. has: *evam cāya bhavati*.—Wanting in our Mss. and Tib.

^२ *mukha* = ego; but see Kern, *Lotus*, 295, n. 1.

^३ *Qikpā*. has: *sarvadharmayathābhūtaṇḍarpanam ca*.

^४ See Dh. *samgraha* 140 (tiaraḥ qikpāḥ); the reference to *M. Vyut.* is wrong: read 36; and *Ang. N. I.* 235.—*qikpām*, according to *Qikpā*.

^५ Supported by the Tib. (not by *Qikpā*).

^६ Nep. Ms. has: *bodhyate*.—The *vistara* is to be found supra ad V. 54.

^७ Nep. Ms. ° *bhāvā* 'ai'.

^८ Maithil Ms. has: ° *vattvopetā* s ° ... *dyogena*—The readings of the Nep. Ms. are supported by Tib.

^९ According to the Tib. *gyur-gyur-pa ni*—Nep. Ms. has: *hetubhūtaṇḍam* ... ° *bhāvanāmayim*; Maithil Ms.: ° *bhūtā*, ° *mayi*.

^{१०} Cp. *M. Vyut.* 75; supra p. 5, n. 1 and V. 25.—*mayi* is wanting in Tib.

दुःखभावस्य विगमात्सकस्य कस्य नाजाय विगतबुद्धत्वस्य भावप्रज्ञं नि-
 5 व्यादधति । अत एवाह दुःखनिवृत्तिकारिण्येति ।

दुःखस्य पञ्चगतिसंयुतस्य त्वराग्निगतस्य स्वात्मगतस्य च ।
 सांसारिकस्य । जातिव्याधिजरामरणस्य भावस्य¹ प्रियविप्रयोगा-
 10 प्रियसंप्रयोगपर्यव्यमाणस्य भावविघातस्य च । संक्षेपतः पक्षोपा-
 दानस्य भात्मकस्य च । निवृत्तिः । निर्वाणं । उपग्रमः । पुन-
 रनुत्पत्तिर्धर्मकतया आत्यन्तिकसमुच्छेद इत्यर्थः । तस्याः
 काङ्क्षया अभिलाषेण च्छन्देनेति यावत् ॥

तथा हि विपर्याससंज्ञिणो ऽसत्सत्त्वसमारोपाभिनिवेशवशा-
 10 दात्मात्मीयपदप्रवृत्तेरथो निग्रोमनसिकारप्रसूतो रागादिक्लेशग्रणः
 समुपजायते । तस्मात्कर्म । ततो जन्म । ततश्च व्याधिजरामरण-
 श्लोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाश्च प्रजायन्ते । एवमस्य केव-
 लस्य महतो दुःखस्य भावस्य समुदयो भवति । तदेवमनुसोमा-
 कारं प्रतीत्य समुत्पादं सम्यक्प्रज्ञाया व्यवस्योक्तयतः । पुनस्तमेव
 15 निरात्मकमस्त्रात्मिकं मायामरीचिगन्धर्वनगरस्य प्रतिबिम्बादि-
 समानाकारतया परमार्थतो निःस्वभावं पश्यतो यथाभूतपरि-
 जानात्तद्विपक्षात्तथा मोहस्य भावमविद्याभवाङ्गं निवर्तते ।
 अविद्या[181^b] निरोधात्तत्रत्यथाः संस्कारा निवर्त्यन्ते । एवं पूर्व-
 पूर्वस्य कारणभूतस्य निरोधादुत्तरोत्तरकार्यभूतस्य निरोधो
 20 वेदितव्यः । यावज्जातिनिरोधाज्जरामरणश्लोकपरिदेवदुःखदौ-

¹ Nep. Ms. ° viprayogaagri °— On this topic, see M. Vynt. 112.

मैत्रेयोपाध्यायश्च निरुच्यते । एवमस्य केवलस्य महतो दुःख-
स्त्वन्वस्य निरोधो भवति ॥ तत्राविद्या दृष्ट्योपादानं च क्षेत्र-
वर्तनो व्यवच्छेदः^१ । संस्कारा भवस्य कर्मवर्तनो व्यवच्छेदः ।
परिश्रितान्यङ्गानि दुःखवर्तनो व्यवच्छेदः^२ । पूर्वापरान्त-
निरोधो निरोधवर्तनो व्यवच्छेदः । एवमेव चित्तवर्तनो निरा- 5
त्मकं^३ आत्मात्मौघरक्षितं संभवति च संभवयोगेन^४ विभवति
च विभवयोगेन स्वभावाज्जडकक्षापचदृश्यं इति । एतद्योत्तरस्य
विक्षरेण युक्तागमाभ्यां प्रतिपादयिष्यते ॥

तदेवं प्रज्ञया स्वप्नमावादिस्वभावं संकृतं प्रत्यवेक्षमास्य
सर्वधर्माणां निःस्वभावतया प्रतिपत्तेः परमार्थाधिगमात्सुखान- 10
निःश्रेयसदोषरात्रिविनिवृत्तिर्भवतीति^५ सर्वदुःखोपशमहेतुः प्रज्ञो-
पपद्यत इति ॥

यथा च युक्तागमाभ्यां विचारयतो ऽविपरीतवस्तुतत्त्वप्रवि-

1-1 = *Daśabhūmaka*, quoted in *Qikās* 227-11 (with a *varia lectio*: *pari-
ṣeṣaṁ duḥkhavartmano vyavacchedaḥ*).

2 = *lam-du ruam-par-chad-de*. *Vibhūticandra* has: *lam gyi o° varṣma
syāt*.—There are three *Kāṇḍas* in the *Pratityasamutpāda*, *kāṇḍakāṇḍa*, *karma°*,
duḥkha°; see *Pratityasamutpādaśraddhā*, by *Nāgārjuna* (Tanjur, Mdo. XVII)
which agrees with our text.

3 *bdag mañ-ba ma yin te*.

4 So Tib.—*ātmā* wanting in Maithil Ms.—*tmā* deleted in Nep.

5 Nep. *sambhāvati cāsam°*; Maithil *sambhāvati* | a°.

6 Maith. *svabhāvo nala°*. On *kalāpa*, see *infra* ad IX 73, *Abhidh. sangh.*
(J.P.T.S. 1884) VI. 8, and *Qālistamba*.

7 Maith. has *sarāśana°*—Tib. *bag-chags-dan-bous-pai fies*.

कः^१ समुपजायते । तदुपदर्शितुं सत्यद्वयवक्ष्यामाह संवृति-
रित्यादि ।

संवृतिः परमार्थश्च सत्यद्वयमिदं मतं ।

बुद्धेरगोचरस्तत्त्वं बुद्धिः संवृतिरुच्यते ॥ २^१

- 5 संव्रियत आश्रियते यथाभूतपरिज्ञानं स्वभावावरणादावृत-
प्रकाशनाच्चायतेति^१ संवृतिः । अविद्या मोहो विपर्यास इति
पर्यायाः । अविद्या सत्यपदार्थस्वरूपारोपिका स्वभावदर्शनाव-
रणात्मिका च सती संवृतिरुपपद्यते ।

अदुक्तमार्थशास्त्रिस्तन्मसचे^२ । पुनरपरं तत्त्वे^३ प्रतिपत्तिर्निष्ठा-

- 10 प्रतिपत्तिरज्ञानमविद्येति । उक्तं च^४ ।

अभूतं स्थापयत्यर्थं भूतमावृत्य वर्तते ।

अविद्या जायमानेव कामलातद्भवनिवृत्^५ ॥ इति ॥

तदुपदर्शितं च प्रतीत्यसमुत्पन्नं वस्तुरूपं संवृतिरुच्यते । तदेव

1 The Nep. Ms. has: 'viparītavastu tattvanrakṣaṇāṁ cānāyati || saṁvṛtir avidyā (see infra l. 6). The lacuna is manifest; the Tib. translator exactly follows the Nepalese Ms.

2 The first line is quoted infra ad 107 (idam smṛtam).

3 *āvṛtāprakāṣaṇa*—If *āvṛta* be right (query *abhūta*), it is to be translated *adhyāropita*, *abhūta*.—This sentence is passed over in Tib.

4 See *Gikṣasamuccaya* and our forthcoming edition of the *Qālistamba*.

5 *tattu*, the second t by a second hand.

6 Quoted by Vibhūticandra (285 b 5): *Saṁb-bai-phreṅ-ba-las* = from the *Ālokaṁdā* (?)

7 Tib. *mig-ser-gyis ni gnod-pa bshin*; Vibhūticandra *mig-ser nad-la-sogs-pa bshin*.—*mig-ser* = *kāmalā* (M. Vynt.).—See *Dīṭhup*, *tañk*: *kṛcchrajīvaṇe*, *dauḥṣṭhye* = *gnod-pa*, *nad-pa*.

श्लोकसंवृत्तिसत्यमित्यभिधीयते श्लोकस्यैव सं[132]श्रुत्या तत्सत्य-
मिति कृत्वा ॥ तदुक्तं ।

मोक्षः स्वभावावरणाद्धि संवृत्तिः

सत्यं तथा ख्याति यदेव कृत्रिमं ।

जगद् तत्संवृत्तिसत्यमित्यसौ

5

मुनिः पदार्थं कृतकं च संवृत्तिं ॥ इति ॥¹

सा च संवृत्तिर्द्विविधा श्लोकेत एव । तस्यसंवृत्तिर्मिथ्या-
संवृत्तिश्चेति । तथा हि किं चिन्नतीत्यजातं नीलादिकं वस्तु-
रूपमदोषवदिन्द्रियैरुपलब्धं श्लोकेत एव सत्यं । मायामरीचि-
प्रतिबिम्बादिषु प्रतीत्यसमुपजातमपि दोषवदिन्द्रियोपलब्धं 10
यथाख² तीर्थिकसिद्धान्तपरिकल्पितं च श्लोकेत एव मिथ्या ।
तदुक्तं ।

विनोपचातेन यदिन्द्रियाणां

षष्ठामपि याज्ञमवेति श्लोकः ।

सत्यं हि तत्श्लोकेत एव शेषं

15

विकल्पितं श्लोकेत एव मिथ्या ॥ इति³ ॥

एतत्तदुभयमपि⁴ सम्यग्दृशामार्याणां श्रुत्या परमार्थदृशाणां

¹ Metre Varṇastha.—This is the 28th stanza of the VI chapter of the *Madhyamakāvatāra*; see *Musson* 1900 Aout (I. 2)—Quoted without reference by Vibhūticandra (285 b 5).

² Tib. ji-ltar mu-stegs-can-gyi rañ-gi-grub-mthas.

³ = *Madhyamakāvatāra*, VI. 25 (*Musson*, loc. cit.), by Candrakīrti.—Quoted by Vibhūticandra 286 a 1, from Nāgārjuna.

⁴ So Nep. Ms.—Maith. Ms. has: *stad ubhayam*—Tib. de-ltar de gñi-ga-
yah = *evam tad ubhayam*.

संवृतिसत्त्वास्वीकृत्वात् । एतत्समनगरमेवोपपत्त्या प्रतिपादयि-
ष्यामः । तस्मादविद्यावतां वस्तुस्वभावो न प्रतिभासत इति ॥

परम उत्तमोऽर्थः परमार्थः । अक्षयिमं वस्तुरूपं यदभि-
गमात्सर्वावृत्तिवासनानुसंधिक्षेयप्रहाणं भवति । सर्वधर्माणां
5 निःस्वभावता । शून्यता तद्यता भूतकोटिः । धर्मधातुरित्या-
दिपर्षाद्याः । सर्वस्य हि प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य पदार्थस्य निःस्व-
भावता पारमार्थिकं रूपं । यथाप्रतिभासं संवृतस्यानुपपन्न-
त्वात् ॥

तथा हि । न तावद्यथापरिदृश्यमानरूपेण सत्स्वभावो
10 भावः । तस्योत्तरकाशमनवस्थानात् । स्वभावस्य च सर्वदा
ऽनागन्मुक्तया ऽविचक्षितरूपत्वात् । यो हि यस्य स्वभावः स
कथं कदा चिदपि निवर्तते । अन्यथा तस्य स्वभावताहानि-
प्रसङ्गाभिः स्वभाव[132^b]तैव स्यात् । नापि स उत्पद्यमानः सत्स्व-
रूपेण कुतश्चिदागच्छति निरुध्यमानो वा क्व चित्संनिचयं
15 गच्छति ॥ अपि तु हेतुप्रत्ययसामर्थी^१ प्रतीत्य मायावदुत्पद्यते ।
तदैककृतो निरुध्यते च । हेतुप्रत्ययसामर्थी^२ प्रतीत्य जातस्य^३
परायत्तात्मज्ञाभस्य प्रतिबिम्बस्येव कुतः सत्स्वभावता ।

न च कस्य चित्पदार्थस्य परमार्थततो हेतुप्रत्ययसामर्थीतः
समुत्पत्तिः संभवति । तस्या अप्यपरसामर्थीजनितात्मतया

^१ Yod-pai ran-bahin.—Mss. °svabhāva bhāvāḥ (°vāt) : no plural-sign in Tib.; compare *tasyottara*°.

^२ samagrīm, wanting in Nep., given by Maith. and Tib.

^३ Maith. adds *ca*.

पराधनात्मसाभाया निःस्वभावत्वात् । एवमन्यथाः पूर्वपूर्वाभाः
स्वकारणसामयोजन्यतया निःस्वभावता द्रष्टव्या । इत्थं कार-
णानुरूपं कार्यमिच्छता कथं निःस्वभावात्स्वभावस्योत्पत्ति-
रभ्युपेतव्या । यददृश्यति ।

मायया निर्मितं यच्च हेतुभिर्यच्च निर्मितं ।

5

याति तत्कृतः कुत्र याति चेति निरूप्यतां ॥

यदन्यथानिधानेन दृष्टं न तदभावतः ।

प्रतिबिम्बसमे तस्मिन् कृत्रिमे सत्यता कथं ॥¹ इति ।

उक्तं च ।

यः प्रत्ययैर्जायति स ज्ञातातो

10

न तस्य उत्पादु सभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां जानति सो ऽप्रमत्तः ॥² इति ।

³ इति शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मेभ्य इति ॥⁴

न च स्वपरोभयरूपहेतुनिबन्धनमहेतुनिबन्धनं वा भावस्य 15
जन्मातिपेक्षसमुपपद्यते⁵ । तथा स्वात्मस्वरूपं भावानां स्वजन्य-
निमित्तं भवेत् । निव्यञ्जननिव्यञ्जं वा भवेत् । न तावन्निव्यञ्जस्य
सतः स्वात्मनि कारणता । तस्य सर्वात्मना स्वयं निव्यञ्जत्वात्

¹ = IX. 144, 145.

² *Anavataptahradāpasanīkramasūtra*, quoted in *Madh. Vytti* ad XIII. 2
et alias.

³ it is given by both Mss.

⁴ See *infra* ad IX. 108, and *Pañcākrama* 40.35.

⁵ *atipapala* = qin-ta-legs-pa.

न पुनरस्य व्यापारोऽस्य । उत्पाद्यस्य पुनरस्यानिव्यञ्जकस्यान्यस्य
 स्वरभावस्याभावात् । एकस्य चास्य निरंशत्वात् । [133^a] न च
 पञ्चादुत्पद्यमानस्यापरस्य तत्त्वभावता युक्ता । तन्निव्यञ्जक-
 निव्यञ्जकस्य तत्त्वभावत्वाभावात् । इति न स्थात्मनो निव्यञ्जकत्वस्य
 5 चिदुत्पत्तिरस्ति । न चापि स्थात उत्पत्तिपक्षे प्राक्निव्यञ्ज-
 कस्वरूपमितरेतराग्रयदोषप्रसङ्गात्कस्य चित्संभवति । नापि तद-
 निव्यञ्जकस्वरूपमाकाशकुशलग्रयसंकाशमग्रेष्वसामर्थ्यशून्यं स्तन्निव्यञ्जकौ
 हेतुभावमुपगन्तमर्हति । अन्यथा स्वरविषाणस्यापि स्वरस्वरभाव-
 जनकत्वप्रसङ्गात् ॥

- 10 नापि परत इति पक्षः । आदित्यादयन्वकारस्य सर्वस्मादा
 सर्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । जनकाजनकाभिमतयोर्विवक्षितकार्या-
 पेक्षया परत्वाविशेषात् । 'जन्यजनकैकत्वैकसंततिप्रतिनियमो
 ऽप्यनुत्पन्ने कार्ये कार्यानिकतया वस्तुतो न संगच्छते । न
 चानागतावस्थितधर्मापेक्षया कार्यादिष्ववहारो वास्तवः । अर्थ-
 15 स्वरूपसङ्गावस्य¹ निरूपयिष्यमाणत्वात् । नापि बीजावस्थासु
 विद्यमानाङ्कुरापेक्षया बीजस्य परत्वमकार्यानिकमस्ति । कारणे
 कार्यास्तित्वस्य निवेद्यमानत्वात् । यच्च परिदृश्यमानमेव रूपं
 विचारतो नावतिष्ठते तच्चानागतादिषु संभावितस्य का चिन्ता ॥

¹ According to the Tib. ° *aviṣeṣāc ca*.

² *rgyu[d] gcig-pa-so-sor-ñes-pa* = ° *janakaikasaṃtati* ° — *ekatva* : is wrong.

³ Nep. *atka*°; Maith. *sukha*°; Tib. *dños-poi rañ-bzhin-du yin-par dpyod-par hgyur-bai-phyir-ro*.

नायुभयत इति पक्षः । प्रत्येकपक्षोक्तसमुद्दिष्टदोषप्रसङ्गात् ।
कार्यानुत्पत्तौ चोभयरूपस्य हेतोः परमार्थतो ऽभावात् ।
उत्पत्तौ वा न किं विज्वनयितव्यमस्तीति कुचोभयरूपस्य
हेतोर्वापारः स्यात् ॥

नायहेतुत इति विकल्पः । यतो नायं प्रसव्यप्रतिषेधात् 5
तथा ऽहेतुत इति युज्यते । अहेतुकत्वे हि भावानां देवक्राज-
निधमाभावप्रसङ्गः स्यात् । नित्यं सत्त्वाद्यन्तप्रसङ्गो वा । उपेक्षा-
र्थिनां प्रतिनि[133^b]यतोपायानुष्ठानं च न स्यात् । प्रधाने-
श्वरादीनां कारणत्वे ऽस्य प्रतिषेधस्येव्यमाशङ्क्यात्¹ । तच्चाहेतुतो
भावाः स्वभावं प्रतिक्षभन्ते ॥ 10

तस्माच्च स्वपरोभयरूपहेतुहेतुभ्य उत्पद्यन्ते सत्त्वभावा
भावाः । तदुक्तं ।

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नायहेतुतः ।

उत्पत्त्या जातु विद्यन्ते भावाः क्व चन के चन ॥ इति ॥²

एकानेकस्वभावविचारणयापि सर्वभावानां स्वभावविकल्प- 15
त्वाच्च सत्त्वभावत्वं । तस्मात्स्वप्रमायाप्रतिबिम्बादिवदिदं प्रत्य-
यतामात्रमेव³ अविचारमनोहरमष्टु किमिह सर्वदुःखहेतुना
भावाभिनिवेशेन प्रयोजनं ॥ अत इदमर्थस्य तत्त्वं ।

1 ... sogs-pa-rnams rgyun-yin-pa-ñid hdi hgeg-par hgyur-bai phyir-ro.

2 = *Madhyamakamūla* I. 1. (See *Madhy. Vṛtti*, p. 12, l. 13, Bibl. Buddh.)

3 rkyen-las byuñ-ba tsam-ñid hdi = *idam pratyaya*^o; but on the com-
pound *idampratyayatāmātra*, see *Madh. Vṛtti*, p. 9, n. 7, 8, and infra Index.

निःस्वभावा अमी भावास्तत्ततः स्वपरोदिताः ।

एकानेकस्वभावेन विद्योगात्प्रतिबिम्बवत् ॥^१

एवं निःस्वभावतैव सर्वभावानां निजं पारमार्थिकं रूप-
मवतिष्ठते ॥ तदेव प्रधानपुरुषार्थतया परमार्थं उत्कृष्टं प्रयोजन-
५ मभिधीयते ॥

अत्रापि नाभिनिवेष्टव्यं । अन्यथा भावाभिनिवेशो वा
शून्यताभिनिवेशो वेति न कश्चिद्विशेषः । उभयोरपि कल्पना-
त्मकतया सादृशत्वात् । न चाभावस्य कल्पितस्वभावतया किं
चित्स्वरूपमस्ति । न च भावनिवृत्तिरूपो ऽभावो निवृत्तेर्निः-
१० स्वभावत्वात् । यदि च भावस्यैव कश्चित्स्वभावः स्यात् तदा
तत्प्रतिषेधात्माऽभावोऽपि स्यात् । भावस्य तु स्वभावो नास्तीति
प्रतिपादितमेव । अतो न भावनिवृत्तिरूपो ऽभावो नाम
कश्चित् । न च भावाभावयोरेककालेणासत्त्वे प्रतिपादिते तदु-
भयसंकौर्णात्मता^१ संभवति । उभय[१३४^२]प्रतिषेधस्वभावता वा ।
१५ भावविकल्पस्यैव सकलविकल्पनिबन्धनत्वात्तस्मिन्निराकृते सर्व
एवामी एकप्रहारेण निरस्ता भवन्तीति । तस्मात् ।

न सप्तासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकं^३

किं चिदभिनिवेशविषयतया मन्तव्यं । तदुक्तमार्थप्रज्ञापार-
मितायां^४ । सुभूतिराह । इहायुषन् ग्राहयतीषुच बोधिसत्त्व-

^१ *udita* = *amras-pa* = said to be *sva* or *para*.

^२ *Mss. sumkīrnatātmata*.

^३ *pya* omitted by *Nep.*—See *infra* p. 359, l. 10.

^४ *Comp. Aṣṭasāhasikā*, 190. 10.

यानिकः सुखपुत्रो वा सुखदुहिता वा ऽनुपायसुखको रूपं
 शून्यमिति प्रजानाति सङ्गः । वेदनां शून्यामिति संजानाति
 सङ्गः । संज्ञां शून्यामिति संजानाति सङ्गः^१ । संस्कारान् शून्या-
 मिति संजानाति सङ्गः । विज्ञानं शून्यमिति संजानाति सङ्गः ।
 एवं चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा कायो^२ मनः । यावत्सर्वधर्मशून्यतां^३ ५
 शून्यामिति संजानाति सङ्ग इति विस्तरः ॥

उक्तं च ।

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतामृतदेशना ।

यस्य^४ तस्यामपि यादृक्स्थयाभाववसादितः ॥ इति^५ ।

न सत्तासत्त सदसत्त चाप्यनुभयात्मकं ।

10

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥ इति^६ ।

एवं चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमादिशान्तमनुत्पन्नानिच्छानुच्छेदा-
 शाश्वतादिस्वभावतया निःप्रपञ्चत्वादाकाशवदाद्यङ्गानामनास्तद-
 मशेष^७ विश्वमुत्पश्याम इति ॥

सत्यदयमिदं मतमिति । किं तत् । संवृतिः परमार्थश्चेति 15

^१ This clause is wanting in Mss.—given by Tib.

^२ So Mss. *jihvā kāyo*.

^३ Nep. has *yaçca* (second hand).

^४ Quoted *infra* ad IX. 33.—*iti* wanting in Nep.

^५ Quoted in *Sudhāṭītasamgraha* (fol. 17) from Saraha, *Musson*, 1903, IV, p. 389—See *Sarvadarç.* p. 14, l. 15, and our translation note 58 (*Musson*, 1901, II, p. 174.)

^६ So Maith.—Nep. has *āsaṅganāsaṅgam*.—Tib. *chags-pa-med-pa gnas-med-pa* = *asaṅgam anāpādam*.—*viçva* = *hgro-ba* = *jagad*.

पञ्चाद्योन्ननीचं । भूतमिदं ब्राह्मणौ आवपनमिदं सुष्टिकेति
यथा ।¹

संवृतिरेकं सत्यमविपरीतं । परमार्थश्चापरं सत्यमिति ।
चकारः सत्यतामात्रेण ऽतुल्यवृत्तां समुच्चिनोति । तच्च संवृति-
5 सत्यमवितथं रूपं लोकेषु । परमार्थसत्यं च सत्यमविसंवादकं
तत्त्वमार्थाणामिति विशेषः । इत्थं विशेषोपदर्शनार्थो ऽपि
युक्तश्चकारः ॥

एतदुक्तं भवति । सर्व एवामौ आध्यात्मिका बाह्या[श्च]²
भावा[134^b]ः स्वभावद्वयमाभिभूतः समुपजायन्ते । यदुत संवृत्तं
10 पारमार्थिकं च । तच्चैकमविद्यातिमिरावृतबुद्धिबोधनाम-³
भूतार्थदर्शिना⁴ पृथग्जनानां मृषादर्शनविषयतया समादर्शि-
तात्मवृत्ताकं । अन्यत्रविषयाञ्जनशक्ताकोहातिताविद्यापटलसम्ब-
ग्ज्ञाननयनानां⁵ तत्त्वविदामार्थाणां⁶ सम्यग्दर्शनविषयतयोप-
स्थितस्वरूपं⁷ ।

15 तदेतत्स्वभावद्वयं सर्वं पदार्था धारयन्ति । अनयोश्च स्वभा-

1 Grammatical instances wanting in Tib.—*muṣṭika*, masc. only in P.W.—
Maith. has *sṛtam*, *vastriketi*.

2 According to Tib.—Nep. *ādhyātmikā bahyā bh°*; Maith. *°kā vā bā°*.

3 *buddhi*, wanting in Nep. and Tib.; but on the relations of Tib. and Nep.

see

4 Nep. and Tib.: *abhūtātma°*.

5 Maith. *°paṭalākulas°*.

6 According to Tib. *samyagjñāna°*.

7 So Nep. and Tib.—Maith. *°viprayatayā samādarṣitātmasattākam anya t
pravacayāya sthitarūpam*.

यद्योर्मुखादुग्रां वाशिग्रानां यो विषयस्तसंहृतियत्यं । यच्च यन्-
गुग्राभमधिगततत्त्वानां विषयस्तत्परमार्थसत्यमिति यवस्था
प्राक्तविदां । अदाह ।

यन्मयमुवादर्शनसम्भवां

रूपद्वयं विभति सर्वभावाः ।

5

यन्मयगुग्रां यो विषयः स तत्त्वं

गुवादुग्रां संहृतियत्यसुक्तं ॥ इति ॥¹

इति द्वयोः यत्सुदायो द्वयमिति युज्यते । मतमिति संम-
तम् । येषां । प्रज्ञाधारमिवां गुग्राणां भगवतां तस्मा-
न्मार्गानामार्थभावकप्रत्येकगुग्रावोधिषत्त्वानां च । इदमेव 10
यत्त्वान्वयसत्यमस्तीति । अवधारणार्थं ऽपि युज्यते
यत्त्वान्वयः ।

इत्येव यत्सुपात्रित्य गुग्राणां धर्मदिग्गता ।

लोकसंहृतियत्यं च यत्त्वं च परमार्थतः ॥ इति ।²

³पितामुचयमागने चोक्तं ।

15

यत्त्व इमे दुवि लोकाविदूनां

⁴दिष्टं यत्त्वं यन्मुणित परेषां ।

¹ = *Madhyamakāvatāra*, VI. 23. (See *Musson*, loc. cit.)

² = *Madhyamakamūla*, XXIV. 8 (See *Madhy. vṛtti*).

³ = *Yab-gras-mjal-ba* — See *supra* VI. 14. — All passages known hitherto are in prose.

⁴ *diṣṭa* = *drṣṭa* = *gaṇita*. Tib. has: *tsayé paraśmād ācṛtya svayam drṣṭam* — For occasion *diṣṭa* *cayam* *ācṛnīva*.

संवृति या च तथा परमार्थो

सत्यं न सिध्यति किं च द्वितीयं ॥ इति ॥

ननु चत्वार्यर्थसत्यानि दुःखसमुदयनिरोधमार्गसत्या-
न्यभिधर्मे कथितानि भगवता । तत्कथं दे एव सत्ये इति ।

5 सत्यं । किं तर्हि वैनेयजनाग्रथानुग्रथवशादेते¹ द ए[135^a]व²
चत्वारि कृत्वा कथितानि । अमौषां दयोरेवान्तर्भावात् । तथा
हि दुःखसमुदयमार्गसत्यानि संवृतिस्वभावतया संवृतिसत्ये ऽन्त-
र्भवन्ति । निरोधसत्यं तु परमार्थसत्य इति न कश्चिद्विरोधः ॥

स्यादेतसंवृतिरविद्योपदर्शितात्मतया³ ऽभूतसमारोपस्वरूप-

10 त्वाद्विशाराच्छतग्रो⁴ विशीर्यमाणापि कथं सत्यमिति । एतदपि
सत्यं । किं तु लोकाध्यवसायतः संवृतिसत्यमित्युच्यते । लोक⁵
एव हि संवृतिसत्यमिह⁶ प्रतिपन्नः । तदनुवृत्त्या भगवद्विरपि
तथैवानुपेक्षिततत्त्वार्थिभिः⁷ संवृतिसत्यमुच्यते । अत एव लोक-
संवृतिसत्यं चेति शास्त्रे ऽपि विशेष उक्त⁸ आचार्यपादैः । वस्तु-

15 तस्तु परमार्थ एवैकं सत्यमतो न का चित्सत्तिरिति ॥

¹ *bsam-pa dan bag-la-nal-gyi dbaṅ-gis* : in conformity to the anuṣaya and to the śāya ....

² The folio numbered 135 (letter-numeral) is wanting.—We give this portion from the Maith. Ms.

³ *śīma* wanting in Tib.

⁴ Ms. *vicarāḍ bhūtaṣo*—Tib. *lan-brgya-phrag-du ḥams-par-gyur-na*.

⁵ Ms. *lokā eva ... pratipannāḥ*.

⁶ *saṃvṛti*°, supported by Tib.

⁷ So Ms.—Tib. *bcom-ldan-hdas-kyis kyaṅ de-kho-nai don de-ñid btaṅ-sñoms-
su bshag-nas*.

⁸ Ms. *uktam āryācāryapādaḥ*.—*Qāstra* = *Madhyamakamāla* XXIV. 8—*Ācārya* = *Nāgārjuna*.

अथोक्तं भगवता । एकमेव भिन्नवः परमं सत्यं बहुता-
प्रमोषधर्मं निर्वाणं सर्वसंस्काराश्च नृणां मोक्षधर्माण इति^१ ॥

सत्यद्वयमिदमुक्तं । तथाविद्योपप्लुतचेतसां तत्त्वभावतया
संहतिसत्यमिति प्रतीतं । परमार्थसत्यं तु न ज्ञायते कौटुम्भि-
स्त्वभावं किञ्चक्षणमिति । अतो वक्तव्यं तत्त्वरूपमिति । अतः ५
आह बुद्धेरगोचरस्त्वमिति ।

बुद्धेः सर्वज्ञानाणां । समतिक्रान्तसर्वज्ञानविषयत्वादगोचरः ।
अविषयः । केन चित्रकारेण तत्सर्वं [बुद्धि]विषयीकर्तुं न शक्यत
इति यावत् । इति कथं तत्त्वरूपं प्रतिपादयितुं शक्यं । तथा
हि सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तस्त्वभावं परमार्थ[सत्य]तत्त्वं^२ । अतः सर्वो- 10
पाधिशून्यत्वात्कथं^३ कथा चित्कल्पनया पश्येत । कल्पनासमति-
क्रान्तस्वरूपं च शब्दानामविषयः । विकल्पजन्मानो हि शब्दा^४
विकल्पधियामविषये [न] प्रवर्तितुमुत्सहन्ते । तस्मात्सकलविक-
ल्पाभिलापविकल्पादगारोपितमसांहतमनभिज्ञायं परमार्थतत्त्वं
कथमिव प्रतिपादयितुं शक्यते । तथापि भाजनश्रोत्रजाना- 15
पदायं [परिकल्पमुपादाय]^५ संहत्या निदर्शनोपदर्शनेन किं
चिदभिधीयते ॥

^१ Quoted *Mudhy. vṛtti.* (Bibl. Buddh.), p. 41.4, n. 2 — The Ms. has *yadvat*
promoṣadharmāṇi bijam.

^२ Ms. *tatsarva . . viṣayikartum.* Tib. *blo de thams-cad-kyis.*

^३ ° *satya*, ° from Tib.

^४ ° *upādhi* = *khyad-par.*

^५ Ms. *ṣaḍdān . . . utsahate.*

^६ Ms. *tadbhāvanāsamvṛtyā.* Tib. *yoṅs-su-brtag-pa bzah-nas kun-rdzoh-
kyi bdeḥ-pa dpe ḥe-bar. = samvṛtisatyānidarṣana.* °

यथा तिमिरप्रभावात्तैमिरिकः^१ सर्वमाकाशदेशं केशोष्णक-
 मण्डितमितस्ततो मुखं विक्षिपन्नपि पश्यति । तथा कुर्वन्ममे-
 त्यात्तैमिरिकः किमयं करोतीति तत्समीपमुपसृत्य तदुपसन्न-
 केशप्रविहितकोष्णो ऽपि न केशाच्छतिसुपसन्नते । नापि तत्के-
 ५ शाधिकरणान् भावाभावादिविशेषान् परिकल्पयति । यदा
 पुनरसौ तैमिरिको ऽतैमिरिकाय स्वाभिप्रायं प्रकाशयति
 केशानिह पश्यामीति^२ । तदा तद्विकल्पापसारणाय तस्यै यथा-
 भूतमसौ ब्रवीति । नाय केशाः सन्तीति तैमिरिकोपसन्नानु-
 रोधेन प्रतिषेधपरमेव वचनमाह । न च तेन^३ तथा प्रतिपाद-
 १० यतापि कस्य चित्प्रतिषेधः कृतो भवति विधानं वा । तच्च
 केशानां तत्त्वं यतैमिरिकः पश्यति तस्मात्तैमिरिकः^४ ॥

एवमविद्यातिमिरोपघातादतत्त्वदृशो बाह्या यदेतत्स्वप्न-
 धात्वायतनादिस्वरूपमुपसन्नते^५ तद्देशं संवृतं रूपं । तानेव
 स्वप्नादीन्धेन स्वभावेन^६ निरस्यमहाविद्यावाचना मुक्ता भग-
 १५ वन्तः पश्यन्ति । यतैमिरिकोपसन्नकेशदर्शनव्याप्तेन^७ । तद्देशं
 परमार्थसत्यमिति ।

१ Ms. *timirasvabhāvat*.—Tib. *rab-rib-gyi mthus*.

२ Tib. = *heṣṭ iha santīti*.

३ Tib. *de-rnams-kylis* = *taish*.

४ According to the Tib.—Ms. *yad ataimirikaḥ ... tan na taimirikaḥ*.

५ So Ms.; Tib. = ° *upaghatāt tattvadṛṣṭo ... svarūpaṁ nopalabhante*.—*na upalabhante* is wrong; *tattvadṛṣṭo* very questionable.

६ Tib. *de-bshin gar-gis* — Query *rañ-bshin*.

७ Tib. = *ataimirikadarśananyāyena*.—° *upalabdhaheṣṭa*°, given by Maith. Ms., is doubtful.

यदाच प्राक्यम् ।

विकल्पितं क्षणमिरप्रभावात्^१

चेन्नादिरूपं वित्तं तदेव ।

चेनात्मा[186^a]ना^१ पश्यति शुद्धदृष्टि-

क्षतत्वमित्येवमिहाप्यवैधि ॥ इति ।^१

5

इति परमार्थतोऽवाच्यमपि परमार्थतत्त्वं दृष्टान्नादारेण
संहतिमुपादाय कथं चित्कथितं । न तु तदग्रेष्वर्थादुक्तव्यवहार-
विरहितत्वभावं वस्तुतो वस्तुं प्रकथयति इति ॥ वस्तुत्वं ।

अनवरस्य धर्मस्य युतिः का देशना च का ।

युयते देशते चार्थः समारोपादनवरः ॥ इति^१ ।

10

तस्मान्नवहारस्य एव स्तिवा परमार्थो देशते । परमार्थ-
देशनावगमाच्च परमार्थाधिगमो भवति । तस्मात्तदुपायत्वात् ।
वस्तुत्वं प्राक्ये^१

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देशते ।

परमार्थमनागत्य निर्वाचं नाधिगम्यते ॥ इति

15

एवं परमार्थदेशनोपायभूता परमार्थाधिगमस्योपायभूता
इति^१ । अन्वयात् तस्य देशचित्तमवस्थत्वात् ॥ ननु च तथाविध-

^१ Ms. svabhāvat.

^२ The letter and figure-numerals concord again, as the lacuna has not been noticed by the second hand (figure-numerals).

^३ = *Madhyamakavatāra*, VI. 29.—*Qīstravid* = *Candrakīrti*.

^४ Quoted with the reading *deśyate cāpi* in *Madhy. vrtti*, ad XV. 2 (fol. 78 b), *uktam bhagavata* — Our Tibetan version has *don*, supporting *deśyate cārthah*.

^५ = *Madhyamakamāle*.— This stanza = XXIV. 10.

^६ Wanting in Maith.— Given by Nep. and Tib.

मपि तथाविधबुद्धिविषयः परमार्थतः किं न भवतीत्यत्राह ।
बुद्धिः संवृतिरुच्यत इति । सर्वा हि बुद्धिरालम्बननिरालम्बन-
तया^१ विकल्पस्वभावा । विकल्पस्य सर्व एवाविद्यास्वभावः । अव-
स्तुपादित्वात् । यदाह ।

5 विकल्पः स्वयमेवायमविद्यारूपतां गतः । इति ।^२

अविद्या च संवृतिः । इति नैव का चिद्बुद्धिः पारमार्थिक-
रूपप्राप्तिषौ परमार्थतो युज्यते । अन्यथा संवृतबुद्धिप्राप्ततया
परमार्थरूपतैव तस्य होयेत । परमार्थस्य वस्तुतः संवृतज्ञाना-
विषयत्वात् ॥

10 तच्च चेदमुक्तं भगवतार्थसत्यद्वयावतारे । यदि हि देवपुत्र
परमार्थतः परमार्थसत्यं कायवाङ्मनसां विषयतामुपगच्छेत् ।
न तत्परमार्थसत्यमिति संख्यां गच्छेत् । संवृतिसत्यमेव तद्ग-
[136^b]वेत् । अपि तु देवपुत्र परमार्थसत्यं सर्वव्यवहारममति-
ज्ञानं निर्विशेषं । असमुत्पन्नमिरुद्धं । अभिधेयाभिधानज्ञेय-
15 ज्ञानविगतं । यावत्सर्वाकारवरोपेतसर्वज्ञज्ञानविषयभावसमति-
ज्ञानं^३ परमार्थसत्यमिति विस्तारः ।

अत एव तद्विषयः सर्वकल्पनां यद्वावाभाव[स्त]परभाव-
सत्यासत्यज्ञानतोच्छेदनित्यामित्यसुखदुःखशुच्यशुच्यात्माना-

1 ° *nirālamkā* ° wanting in Maith.— Tib. has *snah-ba dah mi snah-ba-
fid-kyis* = *ābhāsānābhāsatayā*.

2 Prose in our Tib. version, but metrical in Vibhūticandra's Commentary.

3 ° *viprayabhāva* °, *bhāva* wanting in Tib. *yul-las hda-s-pa*.

तद्गुण्यगुण्यस्यैकत्वान्वयोत्पादमिरोधादयो^१ विशेषास्तस्य न
संभवन्ति । अमीषां सांस्तधर्मत्वात् ॥

एतदुक्तं भगवता पितापुत्रसमागमे^२ । एतावच्चैव ज्ञेयं
यदुत संवृतिः परमार्थस्य । तच्च भगवता गुण्यतः सुबुद्धं सुवि-
दितं सुसाक्षात्कृतं । तेन सर्वज्ञ इत्युच्यते । तच्च संवृतिर्लोक- 5
प्रचारतस्तथागतेन दृष्टा । यः पुनः परमार्थः सोऽनभिज्ञायः ।
अनाज्ञेयः । अपरिज्ञेयः । अविज्ञेयः । अदेशितः । अप्रका-
शितः । यावदक्रियः । अकरणः । यावच्च साधो नासाधो न
सुखं न दुःखं न यशो नायशो न रूपं नाहपमित्यादि ।

इति प्रत्यस्तमितसमस्तसांस्तवस्तुविशेषमज्ञेयोपाधिविविक्त- 10
मुक्तमनस्तवस्तुविस्तरव्यापिज्ञानासोकावभाषितान्तरात्मना भग-
वता परमार्थसत्यमिति । तदेतदार्थाणामेव स्तसंवित्तस्तभाव-
तया प्रत्यात्मवेद्यं । अतस्तदेवा^३ प्रमाणं । संवृतिसत्यं तु लोको-
व्यवहारमाश्रित्य प्रकाशितं । तदेवं यथावदिभागतः सत्यस्य-
परिज्ञानादविपरितो धर्मप्रविचय उपजायते ॥ 15

एवं संवृतिपरमार्थभेदेन द्विविधं सत्यं व्यवस्थाप्य तदभि-
ज्ञतस्य लोकोऽपि द्विविध एवेत्युपदर्शयन्नाह [137^a] । तच्च
लोक इत्यादि ।

^१ ° abhāvasvapara°, sva from Tib. rañ dañ gñan-gyi dños-po.— lakṣaṇa
wanting in Tib. — geig dañ du-ma dañ = ekatvanānātra.

^२ The same quotation occurs infra ad IX. 155.

^३ So Nep.— Maith. ta eva.— Tib. de kiid.

तच्च लोको द्विधा दृष्टो योगी प्राकृतकस्तथा ।

'तच्च प्राकृतको लोको योगिलोकेन बाध्यते ॥ ३

- तच्च तथोः संवृतिपरमार्थसत्ययोरधिकृतो^१ व्यवस्थितस्तत्त्व-
प्रतिपत्तेति यावत् । लोको जनः । द्विधा द्विप्रकारः । संवृति-
५ परमार्थसत्यवेदी । लोक इति समुदायवचनं । तेन रात्रिद्वय-
मित्यर्थः । दृष्ट इति प्रतिपन्नः । युक्तेरागमाच्च । कथं कृत्वा
द्विधेत्याह योगी प्राकृतकस्तथेति । योगः समाधिः सर्वधर्मा-
नुपलम्भस्तथ्यः^२ । सोऽस्यासीति योगी । लोक इत्येकः प्रकारो
रात्रिः । तथा प्रकृतिः संसारप्रवृत्तेः कारणमविद्या दृष्ट्या ।
१० तस्या जात इति प्राकृतः । प्राकृत एव प्राकृतको^३ लोक इति
द्वितीयः । तच्च योगी प्रधानतत्त्वमविपरीतं पश्यति । प्राकृत-
कस्य विपर्ययं द्रष्टुमशक्यं पश्यति^४ भ्रान्तत्वात् ।

- स्मादितत् । उभयोरपि यथासं तत्त्वदर्शित्वात्कतरः पुन-
रनयोर्भाषिमाणस्तु य एवान्यतरेषु बाध्यते । कः पुनरनयोः
१५ नैव बाध्यत इत्याह तथेत्यादि । तथेति सप्तम्या समुदाय-
निर्देशः । निर्धारणे च सप्तमी^५ । तच्च तथोर्योगिप्राकृतकयो-

^१ With this line and the following one (4 A.) compare Aryadeva's *Ūttavi-
guddhiprakaraṇa*, 83 (J.A.S.B. LXVII, p. 182): *yathā prākṛtako. ....*

^२ *dbah-bar-gnas-pa*.

^३ Maith. ° *anupalambhaṣṇyati* ° — ° *gānyati* ° wanting in Tib.

^४ *phal-pa ſid phal-pa yin-la hjiḡ -rten*.

^५ Maith. has *adhyavasyati* ; but Tib. *mthoñ*.

^६ *bdun-poi-mtha-can sbyin-btan-bai tsig dah dmigs-byis dgar-ba-la bdun-
pas*.

लोकचोर्मेणे प्राकृतको लोकः प्राकृतकमजात्मा बहुधाया-
भिधीयते । निर्धारं च बाध्यत इति बाधनं विधीयते^१ ।
केनेत्यपेक्षायामाह योगिलोकेनेति । योग्येव लोको योगि-
लोकः । तेन बाध्यत इति विपर्ययमतिव्यवसायते । कथं
धीविशेषेणेति योजनीयं^२ । न तु योगी प्राकृतकेन बाध्यते । 5

इदमिदमिति । यथा विभ्रमाहितवद्भावं तिमिरोपहत-
चक्षुषो ऽसङ्गतकेषोऽप्युकादिदर्शिनो ज्ञानं यथावस्थितवस्तुतत्त्व-
यादिषो ऽतैमिरिकज्ञानेन^३ बाध्यते । न तथा तैमिरिकज्ञाने-
नातैमिरिकज्ञानं बाध्यते । एवमविद्यामलतिमिरदूषितबुद्धि-
चक्षुषो^४ विपर्येतवस्तुस्वरूपयादिषः प्राकृतकस्य ज्ञानं प्रज्ञा- 10
यल्लिख्यस्थितविगतमक्षानास्वज्ञानचक्षुषो^५ भावमिजतत्त्ववेदिनो
योगिलोकस्य ज्ञानेन बाध्यते । न पुनरितरज्ञानेन योगि-
ज्ञानमिति ।

तथा चोक्तं^६ ।

न बाध्यते ज्ञानमते[137^b]मिराणां

15

अथोपलब्धं^७ तिमिरेक्षणाणां ।

¹ Maith. *nirdhāryāṣe bādhyate bādheṇa vidhiyate*.—Tib. *dmigu-kyis beal-
ba yin-te dmigu-kyis beal-nas kyañ gnod ces-pa ni gnod-par brjod-de*.

² See infra p. 370 l. 11.

³ Maith. adds. *taimirikaññanam*.

⁴ °*buddhi*° wanting in Nep., given by Maith. and Tib.

⁵ *Qes-rab ohus bkruṣ-pai miṣhan-ñid-can dri-ma dan bral-lu*.

⁶ *Madhyamakāvatāra*, VI. 27.

⁷ So Nep.—Maith. °*labdhī*°.—See infra p. 378, l. 14.

तथामकज्ञानतिरुक्तानां

धिषास्ति बाधा न धियोऽमक्षायाः ॥ इति ॥

तथात्माकृतज्ञानमेव भ्रान्तमिति बाध्यते ॥ अथ किं प्राकृता
एव बाध्यन्ते । योगिभिरत योगिनोऽपीत्याह बाध्यन्त इत्यादि ।

5

बाध्यन्ते धीविशेषेण योगिनोऽप्युत्तरोत्तरैः ।

योगिनोऽपि योगिभिरपरापरैर्बाध्यन्ते । न केवलं प्राकृतका
इत्यपिशब्दस्यार्थः । किंभूतैरुत्तरोत्तरैः । उत्तरे शोत्तरे शोत्त-
रोत्तराद्यैः । तारतम्यभेदावस्थितगुणविशेषप्रतिबन्धोत्कर्षप्राप्ति-
रधिकाधिकैरित्यर्थः । तदपेक्षयापचितगुणा अधराधरे

10 बाध्यन्ते । ज्ञानमाहात्म्यादिभिरभिभूयन्ते ।

कथं धीविशेषेणेति । धियो ज्ञानस्य प्रज्ञाया विश्लेषस्तदा-
वरप्रविगमात्प्रकर्षः । तेन । उपलक्षणं चेत् । ज्ञानसमाधिसमा-
पत्त्यादिविशेषेणापि । तथा हि प्रसूदितास्त्रयमभूमिजाभिगो
बोधिसत्त्वस्य ज्ञानादिगुणापेक्षया तदुत्तरविमलाभिधानद्वितीय-

10 विमलाभिगो बोधिसत्त्वस्य ज्ञानप्रभावादयो गुणा विश्लिष्यन्ते ।

एवमन्येषामप्युत्तरोत्तरभूमिजाभिनां वेदितव्यं । तथा प्रथम-
ज्ञानादिज्ञाभिनामप्युत्तरोत्तरैर्बाधनं योजनीयं । बावसासवा-
जामनासवैरिति ॥

† The Tib. translation of the *Madhyamakāvatāra* (de-bahin dri-med ye-
ces spahs-pai blo) is literally accurate; our Tib. translation is very good : de-
bahin ces-pe dri-mat-tshen gyur-pas = tathā malinajñānādāhinaḥ.

‡ Nep. from a second hand : °apacaya gupā.

कथं तत् । यद्यपि योगिनां धियो विभेदे प्राकृतज्ञानं भ्रान्त-
मिति कथमवगमयितुं शक्यत इत्याह । दृष्टान्तेनोभयेष्टेनेति ।

दृष्टान्तेनोभयेष्टेन कार्यार्थमविचारतः ॥ ४

उभयेषां योगिप्राकृतकानामिष्टोऽभिमतस्येन दृष्टान्तेन
निदर्शनेन । य एष सूत्रेषु भगवता मायामरौचिगन्धर्वनगर- 5
प्रतिविम्बादिस्तो दृष्टान्तः स योभयेषामपि निःसंभावतया
प्रसिद्धः । तस्मा[188*] धर्मेण सर्वधर्माणां निःसंभावतया प्रतिपाद-
नात् । तथा हि ये तावत्सर्वजनप्रतिपक्षरूपा रूपादयः । ते
योगिनामेव परमार्थसत्याधिगमाभिः संभावतया सिद्धाः । ये
पुनरिमे सप्रमायादिषूपलब्धास्ते प्राकृतकानामपि । अतस्तथो- 10
भयोरपि विप्रतिपक्षेण भावादृष्टान्तधर्मता न विहन्यते ॥ येषां तु
मीमांसकादीनां देशकालान्यथात्मकं वक्ष्ये तत्तथा प्रतिभासत
इति मतं तैऽन्यत्र^१ निराकृता इति न तस्मात्तमिह निरुद्धते ॥
ये तु सख्युपपादितमेव वस्तुसत्त्वप्रादिषु तथा प्रतिभासत इति
मन्वन्ते । तेऽपि यथावसरमप्रतः स्वसंबेदनिराकरणाच्चिरात् 15
करिष्यन्ते ॥ युक्तिसिद्धमपि । उभयसिद्धमेव । अतस्येन दृष्टान्तेन
विपरीतवस्तुस्वरूपप्राप्तितया प्राकृतकज्ञानं भ्रान्तमिति व्यवस्था-
यते । एवं योगिनामपि^२ यथासंभवं वक्तव्यं ॥

1 *Yui dah dus gshan-gyi bdag-kid dños-po kid de de-bshin-du snah-ba yin-*
no. For *Uttaramimāṃsā*, see *Brahmasūtrabhāṣya*, 3, 2.1-3. (Col. G. A. Jacob.)

2 In some other treatise.

3 *svayūthyāḥ* = *Vijñānamātravādināḥ*. — See *infra* ad IX, 17, 18.

4 Tib. = *yogijñānam*.

ननु यदि निःस्वभावाः सर्वभावा इति वस्तुतत्त्वं कथं तर्हि सर्वस्वत्वमुद्धरणग्रथेन दानादिषु संभारपरिपूरणार्थं तत्त्ववेदिनामपि बोधिवस्तुनां प्रवृत्तिः । तेषामपि निःस्वभावत्वात् । इत्यत आह । कार्यार्थमविचारत इति ।

- ५ कार्यं साध्यं । उपादेयं । फलमुच्यते । तदर्थं तन्निमित्तमविचारतः । अविचारेण तद्वेतौ प्रवर्तनात् । तथाभूतेष्वपि तत्वेदंप्रत्ययतानिधिमस्य विद्यमानत्वात् । न हेतुफलभावस्य निरोधः ।

- एतदुक्तं भवति । अथपि मायादिस्वभावतया निःस्वभावा
10 दानादवस्थायापि त्रिकोटिपरिशुद्ध्या सादरादित्योगेनाभ्यस्य-
मानास्वभावाभूता अपि परमार्थाधिगमाय हेतु^[188^b]भावमाप-
द्यन्ते । तेषां तदुपायत्वात् । प्रतीत्यसमुत्पादस्य चापि न्यत्वात् ।
एतादृशादेव हेतोरेतादृशं फलमधिगम्यते । तस्य तदुपेयत्वात्^१ ।
तदुक्तं ।

- 15 उपायभूतं व्यवहारसत्य-

सुपेयभूतं परमार्थसत्यं । इति^२ ॥

अवय्वं चैतदेवं^३ । अन्यथा मार्गाभ्यासतः^४ समसावस्थाया
निर्मन्सावस्था सविकल्पावस्थाया निर्विकल्पावस्था कथमुत्पद्येत ।
तस्याः परमार्थतत्त्वस्वभावत्वात् । अन्यथापि समानमेतत् ।

१ So Nep. and Tib.—Maith. *tatpratyaayatvāt*.

२ *Madhyamakāvatāra*, VI. 80.

३ So Nep. and Tib.—Maith. *evapavyam*.

४ Nep. adds *samādvayāhā*.

सर्वधर्माणां परमार्थतो निःस्वभावत्वात् । हेतुरूपं च सर्वत्र
फलमिष्यते । अतः सांभृतादपि निःस्वभावाद्हेतोर्निःस्वभावेता-
धिगम एव फलं । कथमन्यथा संभृतादपि मार्गादसंभृतं निर्वाह-
मवाप्येत । इति दागादयो वस्तुतो निःस्वभावा अपि परमार्थ-
तत्त्वाधिगमाय सर्वसत्त्वेषु कदाप्यमानैर्बोधिसत्त्वैरुपादीयन्ते । 5
अन्यथा परमार्थाधिगमायोगात् । ततो दागादिषु प्रवृत्तिर-
निवारिता । एवमिष्टाभिष्टफलप्राप्तिपरिहारार्थिनां कुशला-
कुशलयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ वक्तव्ये । एतत्पुनः पञ्चाङ्गकौकरिष्यते ॥

स्वादेतत् । यदेतस्माद्यादिसमानस्वभावं वस्तुरूपं योगिनः
प्रतिपद्यन्ते तदेव यदि प्राकृतकोऽपि जनः प्रतिपद्यते क तर्हि 10
विप्रतिपत्तिरस्तीत्याह । लोकेनेत्यादि ।

लोकेन भावा दृश्यन्ते कल्प्यन्ते चापि तत्त्वतः ।

न तु मायावदित्यत्र विवादो योगिलोकयोः ॥ ५

लोकेन प्राकृतकजनेन । हेतुप्रत्ययं प्रतीत्य भवन्ति स्वरूपं
कल्पन्त इति भावाः । न पुनः पारमार्थिकं रूपं निजमेवा- 15
मस्ति । इति भावग्रन्थेन निःस्वभावताभिधानं प्रतीयते ।
1 स्वरूपेण 1 न केवलं दृश्यन्ते कल्प्यन्ते चापि तत्त्वतः । यथा-
प्रतीतस्वभावेनैव परमार्थतोऽध्यवसीयन्ते । अ[139*]भिनिविद्यन्त
इति यावत् । यदेतदस्मात्प्रतीतिगोचरो वस्तुरूपं तदास्तवमेवे-

तन्निमग्ननात् । न तु मायावत् । न तु पुनर्वचा षोमिना
मायेव मायावत्त्वभावशून्या दृश्यन्ते परमार्थतत्त्वा प्रतीचन्ते ।
इत्युपाधिन् विवादो विप्रतिपत्तिर्बोधिजलोकयोः । षोमिना
सह लोकस्येत्यर्थः । तत्प्रतिपत्ते वस्तुतत्त्वे लोकस्याप्रतिपत्तेः ।

- ५ लोकेन सह वा षोमिनः । तत्प्रतिपत्ते षोमिना जयार्चता-
प्रतिवेधात् ॥ अथमभिप्रायः । सर्वभावानां सांख्यतं पारमार्थिकं
चेति रूपद्वयमस्ति । तच्च यत्सांख्यतं तदेव लोकेन प्रतीयते ।
यत्तु पारमार्थिकं तद्योगिनेत्युक्तं । यथा मायाकारनिर्मित-
इत्यादिरूपमेव मन्मादिसामर्थ्यविध्वंसितलोचनो जनः पश्यति ।
10 मायाकारस्तु तत्त्वभावादि^१ निजं तत्त्वरूपं । एवं योनि-
लोकधोरपि जयायोगं प्रतिपत्तव्यं ॥

अथापि ज्ञात् । यदेतत्समस्तजनसाधारणमर्थक्रियाचमं^२
प्रत्यक्षप्रमाणप्रतीतं वस्तुरूपं तत्कथमपक्रोतुं शक्यत इति परस्मै
चद्वयमाशङ्क्याह प्रत्यक्षमपीत्यादि ।

15

प्रत्यक्षमपि रूपादि प्रसिद्धा न प्रमायतः ।

यदपि च प्रत्यक्षमभिधीयते रूपादि । आदिशब्देन शब्दादि
वेदनादि मृच्छते । तदपि प्रसिद्धा रूपा^३ लोकप्रवादेन न
प्रमायतः । न प्रमायेनाधिगतं सप्रत्यक्षं रूपादौति संबन्धः ।

^१ So Nep. and Tib.—Maith. *māyeva tathā lokena pratīyante*.

^२ So Mss. and Tib.

^३ See *Sarvadary*, French translation, n. 20 (Maudon 1901).

^४ For this reading I am indebted to Prof. H. Kern.—Maith *rucyā*.—Nep. has *rūpā* from a second hand.—Not translated in Tib.

सांख्यकारिकप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादीनां तदधिगतं वाच्यतमेव
रूपादि । न च लौकिकप्रमाणसमधिगतं तात्त्विकं रूपं सर्व-
जनाणां तत्त्ववेदितप्रसङ्गात् । यदाह ।

इन्द्रियैरप्यस्यं यत्तत्तत्त्वेन भवेद्यदि ।

जातास्तत्त्वविदो वासास्तत्त्वज्ञानेन किं तदा ॥ इति । ४

तस्मात्प्रत्यक्षमपि न प्रमाणेनाधिगतं ॥

रूपादि तत्त्वं प्रत्यक्षमपि यदि न प्रमाणाधिगतं कथं
तत्त्वसिद्धिः । प्रसिद्धिहेतुकं नृषेत्यत्र । अशुच्यादिवित्यादि ।

अशुच्यादिषु शुच्यादिप्रसिद्धिरिव सा नृषा ॥ ६

यथा च परमार्थतोऽशुचिनि स्त्रीकसेवरादौ तदासक्ति- 10
विपर्यस्येतसां शुचिवुद्धिरुपजायते । आदिग्रन्थादनित्यादौ
नित्यादिवुद्धिर्युज्यते । सा चातस्मिन्सङ्गहान्मृषा वितथपाक्षिणी-
त्यर्थः । तददिद्यं रूपादावपीत्यविशेषः ।

यदि न प्रत्यक्षप्रमाणान्तसिद्धिः । आगमात्तर्हि भविष्यति ।

तथा हि स्कन्धधात्मायतनादिस्वभावतया भगवता भावाः 15
रूपे देहिता चण्डिकादिस्वभावतया च । तत्त्वेदमुक्तं भगवता ।
सर्वं सर्वमिति^१ ब्राह्मण यावदेव पञ्च स्कन्धाः । दादग्रायतनानि ।
अष्टादश धातव इति ॥ तथा ।

1 Reference to the four viparyāsas.

2 So Nep. and Tib.—Maith. has *sattvaṁ sattvam iti*.

अधिकाः सर्वसंस्कारा अधिराणां कुतः क्रिया ।

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव बोध्यते ॥ इति^१ ।

न च मायादिस्वभावानां अधिकाधिकादिधर्मताप्रति-
पादनमुचितं । निःस्वभावानां कस्य चित्स्वभावस्याभावात् ।

५ तत्त्वधर्मो न परमार्थसम्त इत्यत्राह लोकावतारणेत्यादि ।

लोकावतारणार्थं च भावा नायेन देशिताः ।

तत्त्वतः क्षणिका नैते संवृत्त्या चेद्विरुध्यते ॥ ७

लोकानां भावाभिनिवेशिनां स्तब्धादिदेग्नानवैनेयानां सत्त्वा-
नामापाततः^२ शून्यतादेग्नानधिष्ठितानां शून्यतायामवतारणार्थं

१० सुकुमारोपक्रमेण प्रवर्तनाय । यो हेतौ । यस्माद्भावाः स्तब्धा-
द्यतनादिस्वरूपाः । वस्तुतो निःस्वभावत्वेऽपि सर्वधर्माणां । नायेन
नरकादिदुःखात्सत्त्वान् परिचायमाणेनाभ्युदयनिःशेषसमुत्पन्नं प्राप-
यता सत्त्वाग्रथादिवेदिना बुद्धेन भगवता देशिताः प्रकाशिताः ।

न तु परमार्थतः । तस्माच्च सूत्रविरोधः ॥ तदुक्तं ।

१५ मनेत्यहमिति प्रोक्तं यथा कार्यवशाज्जिनैः ।

तथा कार्यवशात्प्रोक्ताः स्तब्धाद्यतनधातवः ॥ इति^३ ॥

अदि न परमार्थतो दे[१४०*]शिताः कथं तर्हि ते अधिका
इत्याह । तत्त्वतः अधिका नैत इति । तत्त्वतः परमार्थतो

^१ The first line is quoted in Kumārila's *Tantravārt*, p. 170, 10; the second in *Bhāmāṭī* (Calcutta, 1891) p. 361. 3 (bhūtir yesaṃ); both in *Nyāyabīndupūrvapakṣa*—See *Album Kern*, p. 112, n. 1.

^२ = re-shig.

^३ *Yuktippañika*, by Nāgārjuna, fol. 27 a 2 (Mdo XVII).

भिः कलायमात्तच्छिका च वि न भवति ।^१ इति भाषा ।
 चक्षिकादिदेवना वैनेयानां तत्त्वभावताप्रकाशनात् ।^२ यदि न
 तत्त्वतः चक्षिकाः कथं तर्हि देवनाद्यामपि कथिता इति मनसि
 निधाय परः संवृत्त्या चेत् ।^३ यदि संवृत्त्या चक्षिका अभि-
 धीयन्ता इत्युच्यते ।^४ इत्युत्तरमाशङ्क्य दूषयति । तदा विरुध्यते ।^५
 संवृत्त्या चक्षिका न परमार्थत इति विरुध्यते । न संगच्छते ।
 अचक्षिकतया प्रतीतेः प्रतीतिविरोधः ।^६ साक्ष्यवहारिभि-
 रचक्षिकत्वप्रतीतेः । न च चक्षिकत्वं संवृतं रूपमिति यावत् ।^७
 एतस्मिन्नुक्तवादी परिहरति न दोषो योगिसंवृत्येति ।

न दोषो योगिसंवृत्या लाकार्ते^१ तत्त्वदर्शिनः । 10

अन्यथा लोकबाधा स्यादशुचिस्त्रीनिरूपणे ॥ ८

मायं प्रतीतिविरोधस्य दोषः । कुतः । योगिनां पुद्गल-
 नैरात्म्यसमाधिनाभिना^१ या संवृतिर्व्यवहारतया चक्षिकतया

^१ So Mss.—Tib. skad-cig-ma-la-sogs-pas (?) bstan-pai (?) gdul-bya-rnams-la
 deirah-bahin bstan-pai-phyir.

^२ So Mss.—According to Tib.: āha samvṛtyā ced iti.

^३ Mss. noyante.

^४ Things being perceived as permanent, there is opposition by the percep-
 tion.—Tib. skad-cig-ma-ma-yin-par rtogs-pa dañ hgal-lo = akṣayikatayā pratīter
 vipṛdhaḥ.

^५ Tib. tha-skad-pa-rnams-kyis skad-cig-ma-ma-yin-pai de-kho-na-ñid-du
 rtogs-pa dañ kun-rdsoḥ-kyi rañ-bahin shes-pa ni hgal-lo shes-pai don-to.....
 akṣayikatavya tattvena pratītiḥ sāmṛtyaḥ rūpaḥ ceti virodha ity arthaḥ.

^६ So M.—Minsev has lokānte.

^७ Bdag-med-pai tiñ-ñe.

प्रतीतेः ॥ अक्षमभिप्रायः । यदि नामार्वादर्शिनैः चणिकत्वं न प्रतीयते । तथापि योगिव्यवहारगोचरः । योगिव्यवहारो ऽपि संवृतिरूपतां न जहाति बुद्धिः संवृतिरूप्यते इति वचनात्^१ । न च प्रतीतिबाधितं बाधितमेव । तथाविधायाः प्रतीते-

५ रप्रमाणात् ।

कुतः पुनरेतत्संवृतमपि चणिकत्वादि योगिन एव पश्यन्ति । नार्वादर्शिन इत्याह । लोकान्ते तत्त्वदर्शिन इति । लोकादर्वाचोगदर्शनात्सकाग्रान्ते योगिनस्तत्त्वदर्शिनः । अतीन्द्रिय-
दर्शिनः । हेतुपदमेतत् । अस्मान्तत्त्वदर्शिनस्तो तस्मात्चणिक-
१० नैराभ्यादि लोकाप्रतीतमपि प्रतिपद्यन्ते । अत एव न तेषां लोकप्रतीतिबाधा ।

अवश्यं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह । अन्यथेत्यादि । अन्यथा यदि चेवं [140^b] न स्वीक्रियते । तदा भवद्भुषणगतेऽपि लोकबाधा स्यात् । कुतः । अशुचिस्त्रीनिरूपण इति । अशुचिभावनासमये^१ ।
१५ अशुचीति स्त्रियाः कामिन्या निरूपणे विभावनायां लोकबाधा स्यात् । लोकप्रतीतेन विरोधो भवेत् । लोकेन अशुचिस्त्रीभावतया स्त्रीशरीरस्याध्यवसानात् । तस्मान्न लोकप्रतीतेन योगिदर्शन-
बाधेति । अथ

यद्योपसम्भवं^२ तिभिरेवष्टानां

^१ See supra p. 352, l. 4.

^२ Nep. Ms. has *asubhābhā*.

^३ First hand *upalabdhī*; 1 erased; see above, p. 369, l. 15.

इत्यादिगोपयहेतुमेन^१ खोजनीयं ॥ इति ज्ञानमादयि
भावानां परमार्थतः सिद्धिरस्ति । तस्मात्मात्राक्षप्रादिसभायाः
सर्वधर्मा इति निश्चितमेतत् ॥

आदेतत् । यदि सर्वथापिनी माथोपमस्यभावता । बुद्धोऽपि
तर्हि माथोपमः सन्नोपमः स्यात् । उक्तं चैतद्भगवत्प्रा^२ । एवमुक्ते 5
सुभ्रतिसान् देवपुत्रानेतदवोचत् । माथोपमास्ते देवपुत्राः
सत्त्वाः । सन्नोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वा इति हि माथा च
सत्त्वाश्चादयमेतद्वेधीकार^३ । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा माथोपमाः
सन्नोपमाः । स्रोतश्चापन्नोऽपि माथोपमः सन्नोपमः । स्रोत-
आपत्तिफलमपि माथोपमं सन्नोपमं । एवं सकृदागाम्यपि 10
सकृदागामिफलमपि । अनागाम्यपि अनागामिफलमपि । अर्ह-
मपि अर्हत्वमपि माथोपमं सन्नोपमं । प्रत्येकबुद्धोऽपि माथोपमः
सन्नोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि माथोपमं सन्नोपमं । सम्यक्संबुद्धोऽपि
माथोपमः सन्नोपमः । सम्यक्संबुद्धत्वमपि माथोपमं सन्नोपमं ।
यावज्जीर्वाणमपि माथोपमं सन्नोपमं । सर्वोर्ज्जीवाणादपि कश्चिदुर्तो^४ 15
विमिष्टतरः स्यात्तमय्यहं माथोपमं सन्नोपमं [141^०] वदामि^५ ॥

^१ *upacayahetu*° = *lhag-pai gtan-tshigs*.

^२ Quoted in *Madh-vṛtti*, Chapter XXII in fine.—Some various readings; our text is abridged.

^३ *advaidhikāra*, wanting in P. W.—The Ms. has °कारं not °कार ।

^४ *dharma viṣiṣṭatarah*. = *khyad-par-du hphags-pai-chos*.

^५ *Madh-vṛtti*, has *vadeyam*.—No final clause (*iti=shes-te*) in Ms.—Comp. the *Mahāprajñāpāramitāsūtra* quoted by *Teitaro Suzuki*, *Awakening of faith in the Mahāyāna*, p. 100, n. 1: "Even Nirvāṇa is like a mirage, like a dream. Nay, if there be something superior to Nirvāṇa, I declare it is also like a mirage, like a dream."

एवं कथं तत्र सत्कारापकारयोः पुण्यपापप्रसङ्ग इति
परस्याभिप्रायमाशङ्क्यम् । माधोपमादित्यादि ।

माधोपमाजिनात्पुण्यं सङ्गावेऽपि कथं यथा ।

अदि भगवानपि माधोपमस्वभावः । तदा माधोपमाभिः-
5 स्वभावाज्जिनाद्भवतः पुण्यं सुकृतं पूजासत्कारपादवन्दनादिभिः
कथं यथा कथमिवेति मन्यसे । उपलक्षणं चैतत् । पापमपि
तदपकारे कथमिवेति द्रष्टव्यं । न हि मायाकारनिर्मितपुण्य-
सत्कारापकारयोः पुण्यपापप्रसङ्गतिर्युक्तेति परस्याभिप्रायः ।

अथ प्रागुक्तमेवोत्तरं । तथाच परमेव परिदृश्यति । सङ्गावे-
10 ऽपि कथं यथेति । सङ्गावेऽपि परमार्थसत्यत्वेऽपि भगवतः
कथमिव पुण्यं । कथं यथेत्युभयनापि योजनीयं ।

अथमभिप्रायः । यथा कस्य चित्परमार्थसतो जिनात्पर-
मार्थसत्पुण्यमुपजायते । तथान्यस्य माधोपमात्माधोपममेवेत्या-
वयोर्न कश्चिद्विशेषः । इदं प्रत्ययतामाचक्षोभयसाधारणत्वात् ।
15 इति अदेवोत्तरं भवतां तदेवास्माकमपि नातिरिच्यते^१ किं
चित् । न च युक्तिविद्धं परमार्थसदस्वरूपं किं विदसीति
प्रतिपादितं ॥

भवतु नाम माधोपमादपि जिनात्पुण्यं । इदं तु कथं
समाधीयत^२ इत्याह । अदि माधोपम इत्यादि ।

1 Ms. has : vandandānādibhiḥ, not supported by Tib.

2 khyad-par cun-sad kyān yod-pa ma yin-no-na kaṅ cid rīṣesab.

3 de-lta-na yan hdi-la lan ji-ltar hdebs shes.

यदि मायोपमः सत्त्वः किं पुनर्जायते मृतः ॥ ६

अथवा अन्यथाऽवतार्यते । यदि जिगोऽपि मायोपमः ।
का वार्ता तर्हि सांसारिकेषु सत्त्वेषु । तेऽपि तथेति प्रश्नः ।
मायोपमास्यो देवपुत्राः सत्त्वा इति वचनात्^१ । एवं सति
महान्दोषः प्रसज्यत इत्याह । यदीत्यादि ।

5

यदि मायोपमो मायास्रभावसमानधर्मः सत्त्वः प्राणी ।
तदा किंपुनर्जायते मृतः । किमिति प्रश्ने अक्षमायां वा ।
किं पुनर्जायते । उत्पद्यते । मृतो निकायसभागतायाऽमृतः ।
का^[141^b]रणमत्र वक्तव्यं नैतद्युक्तमिति वा । न हि मायापुरुषो
विनष्टः पुनरुत्पद्यते । तस्मात्परमार्थसक्तो भावा इत्युपगन्तव्यं ॥ 10
नैतदुपगन्तव्यमित्याह । यावदित्यादि ।

यावत्प्रत्ययसामग्री तावन्मायापि वर्तते ।

यावत्कासं प्रत्ययानां कारणानां मन्त्रौषधादीनां सामग्री
समुदायः । समयाणि कारणानि । तावत्कासं मायापि वर्तते ।
नार्वाग्निवर्तते । नापि ततः परं प्रवर्तते । एवं यावद्विद्याकर्म- 15
दृष्ट्यास्रभावा^२ सामग्री तावत्सत्त्वसंतानमायापि वर्तते । इदं-
प्रत्ययतायत्तवृत्तित्वात्^३ । यदि न परमार्थतः सत्त्वोऽस्ति । कथमा-
संसारं सत्त्वसंतानः प्रवर्तते । न तु मायावदधिरमेव निवर्तते ।

¹ See supra p. 379, l. 7.

² So Tib.—Better *avidyātrṣṇadharmā*.

³ *gan rkyen-rnams gaṅ yin-pa ni hṅg-pai-phyir-ro*.

उक्तमपि । यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्प्रवर्तते^१ । यच्च तु तथा नास्ति स नानुवर्तत इति^२ ॥

अपि च न चिरकालावस्थितिः सम्यक्प्रत्ययवस्थानिवन्धन-
मित्याह । दीर्घसंतान इत्यादि ।

५ दीर्घसंतानमात्रेण कथं सत्त्वोऽस्ति सत्यतः ॥ १०

दीर्घचिरकालावस्थितः । संतानः प्रवाहः । स एव केवल-
स्त्वभावं । तेन । कथमिति पृच्छति । केन प्रकारेण । सत्त्वोऽस्ति
विद्यते । सत्यतः परमार्थतः ॥ एतावान्नु विगेषः । यच्च हि
दीर्घकालावस्थितिहेतुप्रत्ययविगेषोऽस्ति । स दीर्घकालमनु-
वर्तते । यच्च तु तथा नास्ति स नानुवर्तत इति । न तु तावता
सम्यक्प्रित्यात्वं । तस्मात्मात्रास्त्वभावलेऽपि न पुनर्जन्मासंभवः ॥

एवं तर्हि यथा मायापुरुषवधादौ न प्राणातिपातः ।
तथा तदपरपुरुषवधादावपि न आदभिन्नस्त्वभावत्वादित्यत्राह ।
मायापुरुष इत्यादि ।

१५ मायापुरुषघातादौ चित्ताभावान्न पापकं ।

मायापुरुषस्य घातादौ मारणादौ । आदिग्रन्थेन तस्या-
दत्तादि गृह्यतः^३ । समानेऽपि निःस्त्वभावले चित्तस्य विज्ञानस्य
मायापुरुषसंताने ऽभावात् । असत्त्वात् । न पापकं नाकुग्रह-

१ Tib. = *tāvan māsā pravartate*.

२ Wanting in Tibetan ; see infra l. ९.

३ Dev. has *sattvataḥ*.

४ Tib. *ma-byin-par blaṅs-pa-la-sogs-pa yin-la* = *adattādānāḍau*.

सुत्पद्यते प्राणातिपातादि । [141^०] पापमेव पापकं कार्यं
कन्विधानात्^१ । तथापि मारणाभिप्रायेण प्रहारं ददतो
भवत्येवाशुभं न तु प्राणातिपातः ॥ मायापुरुषादन्यत्र, कथं
प्राणातिपात इति चेत् । आह । चित्तमायेत्यादि ।

चित्तमायासमेते तु पापपुण्यसमुद्भवः ॥ ११ ४

चित्तमेव माया चित्तमाया । तथा समेते युक्ते । माया-
स्वभावेन चित्तेन संबद्ध इत्यर्थः । तुग्रन्द्ः पूर्वज्ञादिशेषार्थः ।
पुण्यं च पापं च पुण्यपापे । तयोः^२ । सुकृतदुःकृतयोः समुद्भवः
समुत्पत्तिः । उपकारापकारयोः ॥ इति सामय्योविशेषात्कार्य-
विशेषः । यथा सत्यपि गोमयेतरजश्मनोर्वर्तिकथोराकारसाम्ये^३ 10
कारणभेदात्स्वभावभेदः । तथेहापि गौतमदोषप्रसङ्गः ॥

यदुक्तं चित्तमायेति तत्परो विषयश्चाह मन्त्रादीना-
मित्यादि ।

मन्त्रादीनामसामर्थ्यान् मायाचित्तसंभवः ।

मन्त्रादीनां । आदिग्रन्थादौषधादीनां । चित्तोत्पादं^४ 15
प्रत्यक्षामर्थ्यादव्यापारात् । न मायाचित्तसंभवः । न मायास्वभावं
चित्तं संभवति । यथा परव्यामोहनिबन्धनानां मायाकारप्रयुक्तानां

^१ This clause is wanting in Tibetan.

^२ *tayoh*, in modern copy; wanting in Nep. and Tib.

^३ = *lei-ba dah gahan-las skyes-pai myu-gu-dag*. —Nep. has *jamnanañ*; and var^o from a second hand.

^४ Modern copy and Nep. have here *kāraya*; but in the Nep. there is a mark that these akṣaras are out of place.

मन्त्रादीनां प्रभावेन इत्याद्याकारनिर्वृत्तिः । न तथा चित्तहेति
परस्य भावः ॥ एतत्परिहरन्नाह । सापि नानाविधेत्यादि ।

सापि नानाविधा माया नानाप्रत्ययसंभवा ॥ १२

अपिशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च^१ । सा माया नाना-
५ विधैव नानाप्रकारैव अतीव^२ नानाप्रत्ययसंभवा । नानाप्रत्यया-
दनेकप्रकारकारणात्संभव उत्पादो यस्याः सा तथोक्ता ॥
अयमभिप्रायः । यदि माया मायेति शब्दसाम्यमस्ति । तथापि न
तत्कारणस्याप्यभेदो मायास्वभावत्वेऽपि कार्यस्य नानास्वभावत्वात् ।
न ह्येकस्मिन् कार्ये किं चित्कारणं^३ दृष्टमिति कार्यशब्द-
१० साम्यात्सर्वत्र तदेव प्रकल्पयितुं युज्यते । अपि तु क्वचिदेव^४
कस्य चित्सामर्थ्यं शब्द[142^b]साम्येऽपि स्वभावभेदात् । एत-
देवोपदर्शयन्नाह । नैकहेति ।

नैकस्य सर्वसामर्थ्यं प्रत्ययस्यास्ति कुत्र चित् ।

नैकस्य क्वचिदुपलब्धसामर्थ्यस्य प्रत्ययस्य कारणस्य हेतोः ।
१५ सर्वसामर्थ्यं सर्वस्मिन् कार्ये सामर्थ्यं शक्तिरस्ति संभवति । क्व
चिद्दृष्टमिति क्त्वा कुत्र चिदिति कस्मिंश्चित्समये देशे काले वा ।

^१ According to Tib. *bhinnakramo rā*.

^२ So Tib. (*gin-tu*) and Nep. old reading ; new reading and modern copy
ata eva.

^३ Tib. *hbras-bu goig-pa rgyu-gcig mthoñ-bas = ekasmin kārya ekam
kāraṇam*.

^४ So Maith. supported by Tib. — Nep. *kvacidaiva kasya = kvacid eva-
kasya*.

Muntakhab-i-Fawā'id, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	3	0
Muntakhab-i-Fawā'id, (English) Vol. I, Fasc. 1-2; Vol. II, Fasc. 1-2 and Index; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each ...	12	0
Muntakhab-i-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	12	0
Mas'ir-i-Ālamgiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	3	0
Mukhtat-i-Fikr, (Text) Fasc. 1 ...	0	0
Nizami's Khiradnāmah-i-Ikandari, (Text) Fasc. 1-3 @ /12/ each ...	1	0
Nizāmu-s-Salātin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	12
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-5 ...	3	12
Tabaqāt-i-Nādiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	12
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each ...	10	0
Ditto Index ...	1	0
Tārikh-i-Firūs Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	2	10
Tārikh-i-Firūshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ /18/ each ...	3	0
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	12
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...	6	6
Tuzuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. 1 ...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each ...	20	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No. ...		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (8), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (8), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.		
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4. JOURNAL and Proceedings, N.S., Vol. I, No. 1, 1905, @ 1-8 per No. to members and Rs. 3 per No. to non-members. ...		
5. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1888 ...	3	0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ...	4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868) ...	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ...	4	0
6. Anis-ul-Musharrāhin ...	3	0
7. Catalogue of Fossil Vertebrata ...	3	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ...	3	8
9. In'iyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each ...	32	0
10. Jawāmi-l-'ilm ir-riyāsi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ...	2	0
11. Khisānatu-l-'ilm ...	4	0
12. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ...	40	0
13. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ...	18	0
14. Sharaya-col-Islām ...	4	0
15. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös ...	10	0
16. Ditto Grammar ...	3	0
17. Kaqmiraqabūmrta, Parts I and II @ 1/8/ ...	3	0
18. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by O. R. Wilson ...	1	0
19. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir, by M. A. Stein, Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899 ...	4	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 29 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. E. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

14-7-05.

Books are supplied by V. P. F.

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1139.

बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।
PRAJÑĀKARAMATT'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ĆĀNTIDEVA.
EDITED WITH INDICES

BY
LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT.
FASCICULUS V.

~~~~~
CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1907.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO

HARBASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

complete copies of these works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 3-14 @ /10/ each	...	7	8
Āltarīya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-6, Vol. IV, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	14	6
Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
... of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
... Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Atharvāna Upanishad, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Agnyavalkya, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	2	2
Arādāna Kalpalatā, (Sanskrit and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	0	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-2 @ 1/- each	...	0	0
Bālām Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Bhamati, Fasc. 4-8 @ /10/ each	...	3	2
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	0	10
Brahma Sūtra, Fasc. 1 @ /10/ each	...	2	8
Brhaddēvatī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	3	12
Brhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	2	8
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	1	4
Cātadvai, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	8	0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	11	14
Cātapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	7	8
Cātanhasriki-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	36	4
*Cāturvarga Chintāmaṇi, Vols. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-15, Part II, Fasc. 1-10, Vol IV, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	6	4
Olokavartika, (English) Fasc. 1-5 @ 1/4/ each	...	7	8
*Granta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 6-17 @ /10/ each	...	10	0
Ditto Cānkhyāna, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each; Vol 4, Fasc. 1	...	1	14
Gri Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	4
Dān Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	4	6
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	1	4
Ditto Acarasāra, Vol. II, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	7	8
Gobhilliya Grikhya Sūtra, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	4	8
Kala Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	8
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	17	8
Kathī Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	...	5	10
Kurma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	3	0
Lalitā-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	2	8
*Lalitavistara, Fasc. 3-6 @ /10/ each	...	6	14
Mahāna Pārījāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	15	10
Mahābhāṣya-pradipodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	1	14
Mānatika Samgraha, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	0	0
Mānava Smṛiti, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	2	8
*Mānava Smṛiti, Fasc. 4-7 @ /10/ each	...	10	10
Mānava Smṛiti, Fasc. 8-12 @ /10/ each	...	3	12
Mānava Smṛiti, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	2	8
Mānava Smṛiti, Fasc. 4-7 @ /10/ each	...	2	8

वृष्टमिष्टं वा । ततश्च का चिन्माया मन्त्रादिसामर्थ्यप्रतिफल-
स्वभावा । का चित्पुनरनादिसंसारप्रवृत्तमाहात्म्याऽविद्यादिप्रभाव-
प्रवर्तिता । तस्मान्न सर्वासु मन्त्रादिसामर्थ्यमिति ।

एतत्सर्वं लोकव्यवहारानुगतं कल्पनानिर्मितं संवृतं वस्तु-
तत्त्वमुपादाय समुत्थितं । न तु परमार्थतः । परमार्थदशायां 5
जननमरणोत्पादननिरोधहेतुफलभावाभावादिकल्पनाया अभा-
वात् । प्रकृतिनिवृत्तलात्सर्वधर्माणामिति ॥

एतदसहमानः परः पुनरन्यथा प्रसञ्जयन्नाह । निवृत्त
इत्यादि ।

निवृत्तः परमार्थेन संवृत्या यदि संसरेत् ॥ १३ 10

निवृत्तः स्वभावशून्यत्वादुत्पादननिरोधरहितः । परमार्थेन
परमार्थसत्यतः प्रकृतिनिर्वाणतया ऽऽदिशान्तलात् । यदि संवृत्या
संवृतिसत्त्वेन काल्पनिकत्वेन संसरेत् । जातिजरामरणादियोगी
भवेत् । तदायं महान्विरोधः स्यादित्याह । बुद्धोऽपि संसरे-
देवमित्यादि । 15

बुद्धोऽपि संसरेदेवं ततः किं बोधिचर्यया ।

एवमभ्युपगम्यमाने बुद्धोऽपि सर्वावरणप्रहाणतो निवृत्तोऽपि
संसरेत्¹ । जन्मादिभागभवेत् । यत एव । ततस्तस्मात्कारणात् ।
किं बोधिचर्यया । बोधये बुद्धत्वाय चर्या करचरणश्रिःप्रदा-
नाद्यनेकदुःकरशतलक्षणा । तथा किं । न किं चित्तप्रयोजनं । 20

¹ So Tib.—Nep. has *saṃsāre*.

अत्रानुच्छेदेऽविनाशेऽपि न संभवः । अत्र हि सर्वसंसारिकधर्मनिर्मुक्तये
 सर्वगुणसमुत्पत्त्याद्यन्तमुत्पत्त्याद्यन्तं न संभवः । तथाच न
 सांसारिकधर्मो[१४८] निवृत्तिश्चेत् । किं ननुसांसारिकसंसारविना-
 शमिति आहः । तद्युक्तमेव प्राक्प्रत्ययसंज्ञायादिना । पुन-
 ५ तस्मिन्निवृत्तिश्चेत् । अत्रानुच्छेदेऽपि न संभवः ।

प्रत्ययानामनुच्छेदे मायाप्युच्छिद्यते न हि ।

प्रत्ययानां तु विच्छेदात्संवृत्यापि न संभवः ॥ १४

प्रत्ययानां कारणानां अनुच्छेदेऽविनाशे । त्विच्छात् ।
 मायापि न केवलं संसार इति । समुच्छेदेऽपि न संभवः । नैतोच्छिद्यते
 १० न निवर्तते । प्रत्ययानां कारणानां तु विच्छेदात् । निवृत्तेः ।
 संवृत्यापि काष्पनिकव्यवहारेणापि [न] संभवी न संसरणं ।
 प्रत्ययानां समुच्छेदः पुनस्तत्त्वाभ्यासादविद्यानिरोधादिक्रमेण
 विदितव्यः ।

तद्युक्तमेव प्राक्प्रत्ययसंज्ञायादिना । एवमुक्ते मैत्रेयो बोधिसत्त्वो
 १५ महासत्त्व आयुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । यदुक्तं भगवता
 धर्मस्त्वानिवा सर्वज्ञेन । यो भिक्षुः मत्तीत्यसमुत्पादं पश्यति स
 भ्रमं पश्यति । यो भ्रमं पश्यति स दुःखं पश्यति । तत्र कृतमः

1 So Nep. ° darta = brten-te (See Mahāvastu I. 456, Lalita 210. 2.)

2 Nep. samūterigāte, samūterayana.

3 pa wanting in both Mss.—Tib. khor-ba erid-pa ma yin-no = na sahsara-
 gasambhavaḥ.

4 See Gīṭā. and for this passage Madh. vṛtti (Bibl. Buddh.) p. 3. n. 2.]

प्रतीत्यसमुत्पादो गतः । अदिदमविद्याप्रत्ययः संज्ञादः ।
 संज्ञाप्रत्ययं विज्ञानं । विज्ञानप्रत्ययं नामकम् । अतएव प्रत्ययं
 फलज्ञानं । अद्यावन्नामप्रत्ययः स्वर्गः । स्वर्गप्रत्ययः वेदना । वेदना-
 प्रत्ययः तृष्णा । तृष्णाप्रत्ययसमुत्पादनः । अतएवनामप्रत्ययो गतः ।
 भवनात्कया जानिः । जानिप्रत्यया अतएवनामकेपरिदेवदुःख-
 दौर्भाग्योपायस्यः । [इवमस्य वेदस्यः गतौ दुःखस्यम्भक्त 5
 समुदये भवति । नच अविद्यानिरोधस्तंस्काराः] निर्धनो ।
 [पेयासं] एवमस्य वेदस्य गतौ दुःखस्यम्भक्त निरोधो भवति ।
 अयमुच्यते प्रतीत्यसमुत्पादः ॥ पेयासं ॥ य इमं प्रतीत्यसमुत्पादं
 सततमग्निं निर्जीवं यथाहविषरीतमजानमभूतमसंज्ञमज-
 प्रतिपन्नमसम्भवं शिवमभयमहार्थमयुप्रममसम्भवं पक्वति 10
 य धर्मं पक्वति । यत् एवं सततमग्निं सवदयुप्रममसम्भवं
 धर्मं पक्वति । सोऽनुत्तर⁷ धर्मशरीरं बुद्धं पक्वति ॥ पेयासं ॥
 [148^b] तथाविधा कतमा । एतेकाजेव यथा धातुयां चैकसंज्ञा⁸
 पिष्टसंज्ञा नित्यसंज्ञा ध्रुवसंज्ञा प्राग्जसंज्ञा सुखसंज्ञा अतसंज्ञा
 सत्वसंज्ञा⁹ जीवसंज्ञा जन्तुसंज्ञा मनुजसंज्ञा मानवसंज्ञा 15

1 From Tib.—Modern copy: ° upāyāsātāṣ canirudhyante; Nep. upā yāsātā cu; but the wanting passage is not supplied in margin.

2 Wanting in Tib.

3 Tib. has: ajīvam, nirjīvam.

4 From other sources: aviparītam abijam (wanting in Tib.)

5 From other sources: abhayam avyayam (Wanting in Tib.)

6 So Nep.

7 So Nep.—Read: anuttara.

8 So Nep. °Op. M. Vyut. § 207.

- अहंकारममकारसंज्ञा । एवमादि विविधमज्ञानमित्युच्यते
 ऽविद्या । एवमविद्यार्था सत्यां विषयेषु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते
 तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेष्वमी अविद्याप्रत्ययाः संस्कारा
 इत्युच्यन्ते । वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानं । चत्वारि महाभूतानि
 5 उपोपादानानि^१ रूपमैकधरूपं^२ । विज्ञानसहजाश्चत्वारोऽरूपिण
 उपादानस्कन्धा^३ नाम । तस्मान्मरूपं । नामरूपसंनिवृत्तानौन्द्रि-
 याणि^४ षड्वायतनं । चयाणां धर्माणां संनिपातः स्वप्नः ।
 स्वप्नानुभवो वेदना । वेदनाध्यवसानं दृष्ट्या । दृष्ट्या-
 वैपुल्यमुपादानं । उपादाननिर्जातं पुनर्भवजनकं कर्म भवः ।
 10 भवहेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जात्यभिनिवृत्तानां
 स्कन्धानां परिपाको जरा । स्कन्धविनाशो मरणं । त्रियमाणस्य
 संमूढस्य^५ स्वाभिष्वङ्गस्थान्तर्दाहः शोकः । शोकोत्पलपनं^६ परि-
 देवः । पञ्चविज्ञानसंप्रयुक्तमसातानुभवनं दुःखं । दुःखमनसि-
 15 कारसंप्रयुक्तं मानसं दुःखं दौर्मनस्यं । ये चान्य एवमादाय उप-
 क्षेत्रा इम उपपायासा इत्युच्यन्ते ।

तत्र महान्धकारार्थेनाविद्या । अभिसंस्कारार्थेन संस्काराः ।
 विज्ञानमार्थेन विज्ञानं । मनमार्थेन^७ नामरूपं । आपदारार्थेन^८

1 Tib. hbyun-ba-chen-po bzhi-po ñe-bar-gzun-nas gzugs goig-po ni gzugs-
 so = catvāri mahābhūtāny upādāya rūpam...

2 Nep. ekadhyarūpam modern copy evādhya.

3 = ne-bar-len-pai phuñ-po.

4 ° jñārtāni; corrected in margin ° sri °.

5 chags-dan-bcas-pa = sābhiguanāgasya, correct.

6 uttha = byun-ba.

7 See *Gikpā*., 251, n. 2 (manyānā).

8 So Nep.—Modern copy *āpadāvāra* °—Tib. skye-bai sgoi-phyir = janmadvā-
 rārthena; but see VI. 101.

वृद्धाद्यतनं । स्पर्शनार्थेन स्पर्शः । अनुभवनार्थेन वेदना । परि-
तर्षणार्थेन दृष्ट्या । उपादानार्थेनोपादानं । पुनर्भवजननार्थेन
भवः । स्कन्धप्रादुर्भावार्थेन जातिः । स्कन्धपरिपाकार्थेन जरा ।
विनाशा[144^a]र्थेन मरणं । शोचनार्थेन शोकः । वचनपरिदेव-
नार्थेन परिदेवः । कायसंपीडनार्थेन दुःखं । चित्तसंपीडनार्थेन
दौर्मेनखं । उपक्लेशनार्थेनोपायासाः । इति विस्तरः ॥ 5

एवमुपदर्शितप्रत्ययानामनुच्छेदे¹ संसारो² ऽविकलः प्रव-
र्तते । दादशाङ्गप्रतीत्यसमुत्पादस्यैव संस्कारत्वात् । यदाङ्ग-
राचार्यपादाः ।

यथाचेपं क्रमादुद्धः³ संतानः क्लेशकर्मभिः ।

परस्त्रोक्तं पुनर्यातीत्यनादि भवचक्रकं ।

10

स प्रतीत्यसमुत्पादो दादशाङ्गस्तिकाण्डकः⁴ । इति ॥

प्रत्ययानां पुनरुच्छेदे सर्वथैव संसरणं न स्यात् । कारणवै-
कल्यात् । ततश्च बुद्धोऽपि संसरेदेवमित्येतन्न प्रसज्यत इति ॥

एवं तावत्सौत्रान्तिकादिषोडशसुदस्य योगाचारविप्रतिपत्ति-
निराकरणाय तन्मतेन दूषणमुक्तावयमाह । यदा न भ्रान्ति- 15
रपीत्यादि ।

यदा न भ्रान्तिरप्यस्ति माया केनोपलभ्यते ॥ १५

¹ Tib. rkyen-rnams rgyun-ma-chad-na.

² Nep. old reading: *samskāro*; Nep. new hand *samsāro*—Tib. has *hdu-
byed*.

³ *vrddhaḥ* = *skyes-nas* = *jāta*.

⁴ *Kleśakāṇḍa*, *karma*, *duḥkha*; compare the three *vartman*, *supra* p. 351,
n. 2, and *Congrès d'Alger, Notes sur la Pratītyasamutpāda*.

यदा सर्वे जगत्सत्त्वस्वभावतया सत्त्वावस्थानुपपन्नं जगत्सत्त्व-
 वादिभिः । भाषासत्त्वावस्थानुपपत्तिरिति बुद्धिरपि भवति नास्ति
 बाधवत् । तदा भाषा कैवलोपलभ्यते । कैव प्रतीयते तद्भाषा-
 वस्तुसम्प्रदानमन्तरेण । नैव कैव चिदित्यर्थः । यद्यपि पुनः स्वचित्त-
 5 नैव परमार्थसद्भाषारूपतया धर्मा तथा प्रतिभासते । न तस्यार्थ
 दोष इति भावः ॥

एवं निराकर्तुमाह । यदा मायैवेत्यादि ।

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते ।

यदा मायैव पाञ्चतया इत्याद्यकारप्रवृत्त्या तव विज्ञान-
 10 वादिनो नास्ति । चित्तमात्रं जगदभ्युपगच्छतो बहिरर्थाभावात् ।
 तदा किमुपलभ्यते । तदा किमिह प्रतिभासते । बहिरर्था-
 भावाद्देगादिविच्छेदेन प्रतिभासो न युक्त इत्यर्थः ॥ अत्र पर-
 त्याभिप्रायमाशङ्क्यन्नाह चित्तस्यैव स इत्यादि ।

चित्तस्यैव स आकारो यद्यप्यन्योऽस्ति तत्त्वतः ॥ १६

15 उत्तमत्र चित्तमेव वहीरूपतः [144^b] य आन्तं इत्याद्यकारं
 प्रतिभासत इति ॥ उत्तमेव । किं तु यद्यपि चित्तस्यैव ज्ञान-
 स्यैव स इति देगादिविच्छेदेन पाञ्चतया प्रतिभासमान
 आकारो निर्भासः । अन्य इत्यपर आन्तराद्भाषकाचित्ताका-
 रात् । अस्ति विद्यते । तत्त्वतो वस्तुतः ॥ यद्यपीत्यभ्युपगम्योक्तं ।
 20 तथापि नैतत्संगच्छत इत्याह । [चित्तमेव यदा मायैत्यादि]^१ ।

¹ So Ma.-stan as it

² From Tib. only.

चित्तमेव यदा माया तदा किं केन दृश्यते ।

चित्तमेव विज्ञानमेव वेदकतया स्वीकृतं । यदा माया
नाम्या । न हि वेदकचित्तव्यतिरिक्तं का चिद्व्यक्ता माया
नाम । तदात्मतया । तस्यास्तथाप्रतिभासोपगमात् । तदा किं
केन दृश्यते । किं केन प्रतीयते । दर्शनमेव हि केवलमस्ति न 5
दृश्यं । दृश्यमन्तरेण दर्शनमपि न स्यात् । दृश्यापेक्षत्वात्तस्य ।
अतो न केन चित्किं चिद्दृश्येत । इत्यान्धमशेषस्य जगतः प्राप्त-
मिति भावः ॥ ननु स्यादेवैतत् । यदि ज्ञानस्यात्मसंवेदनं न
स्यात् । यावता स्वसंवेदनतया स्वरूपं संवेदयत्तदभिज्ञं मायादि-
प्रतिभासमपि वेदयेत् । तथा च सति न का चित्त्वतिः ॥ इति 10
विज्ञानवादिनो ऽभिप्रायमाशङ्क्यात् । उक्तं चेत्यादि ।

उक्तं च लोकनाथेन चित्तं चित्तं न पश्यति ॥ १७

स्वभावशून्यमेव सर्वं जगद्वदा युक्तिः प्रतिपादितं । तदा
कः कस्य स्वभावो वस्तुत इति कस्य केन वेदनं स्यात् । उक्तं च
भगवता । सर्वधर्माः शून्याः । शून्यतालक्षणं चित्तं । सर्वधर्मा 15
विविक्ता । विविक्ततालक्षणं चित्तमिति ॥ किं च । उक्तं च कथितं
च । लोकनाथेन । लोकानां सर्वसत्त्वानां नाथेन प्रत्यक्षेण
बुद्धेन भगवता । किमुक्तं । चित्तं चित्तं न पश्यतीति । चित्तं

1 On the *śaśanivedana*, see Muston, H.B., II, p. 177.

स्वात्मानं न जानाति । सत्यपि वस्तुले स्वात्मनि कारिष-
विरोधात्^१ । कथमिव । न च्छिनत्ति यथात्मानमसिधारा ।

न च्छिनत्ति यथात्मानमसिधारा तथा मनः ।

यथा सुतीक्ष्णाप्यसिधारा खड्गधारा तदन्यवदात्मानं
५ स्वकायं न च्छिनत्ति न विघाटयति । स्वा[145^a]त्मनि क्रिया-
विरोधात् । तथा मनः । असिधारावच्चित्तमपि स्वात्मानं न
पश्यतीति योज्यं । तथा हि न तदेवैकं ज्ञानं वेद्यवेदक-
वेदनात्मस्वभावचयं युक्तं^२ । एकस्य निरंशस्य चिस्वभावता-
ऽयोगात्^३ ॥

१० तच्चेदमुक्तं । आर्यरत्नचूडसूत्र^४ । स^५ चित्तं परिगवेषमाणो
नाद्यात्मं चित्तं समनुपश्यति । न बहिर्धां चित्तं समनुपश्यति ।
न स्कन्धेषु चित्तं समनुपश्यति । न धातुषु चित्तं समनुपश्यति ।
नायतनेषु चित्तं समनुपश्यति । स चित्तमसमनुपश्यञ्चित्तधारां
पर्येषते । कुतश्चित्तस्योत्पत्तिरिति । आलम्बने सति चित्त-
१५ सुत्पद्यते । तत्किमन्यच्चित्तमन्यदालम्बनं । अथ यदेवालम्बनं तदेव
चित्तं । यदि तावदन्यदालम्बनमन्यचित्तं तद्विचित्तता भवि-

१ Kāritra, M. Vyut 245 (295).

२ So Ms.—Tib. = naikasmin jñāne .... ° trayam yuktam.

३ ° bhāvatā'yogāt, so Ms.

४ See *Qikpās*. Index.—This very passage (°pariprocā) occurs in the *Ma-dhyamakahvṛtti* (Bibl. Buddh.) p. 62, 4, and has been translated by Burnouf *Intr.* p. 561;—also in *Qikpās*, 235. 1 (See note in loco).

५ Ms. svacittam.—Tib. *de sems rab-tu-tshol-ba*.

यति^१ । अथ अदेवाद्यमनं तदेव चित्तं । तत्त्वत्तं चित्तं चित्तं
पश्यति^२ । न हि चित्तं चित्तं समनुपपद्यति । तद्यथा न तथैवाधि-
धारया सेवाधिधारा शक्यते हेतुं । न तेनैवाङ्गुष्ठेण तदे-
वाङ्गुष्ठं स्पृष्टुं शक्यते ।^३ एवमेव तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं
द्रष्टुमिति विस्तरः ॥

5

अथ चित्तमात्रवादिनः स्वात्मनि [क्रिया]विरोधं विषट-
यितुं स्वपक्षप्रसाधनाय दृष्टान्तमुक्तावयवाह । आत्मभाव-
मित्यादि ।

आत्मभावं यथा दीपः^४ संप्रकाशयतीति चेत् ॥ १८

आत्मभावं स्वस्वरूपं^५ । यथा दीपः । प्रदीपः । संप्रकाशयति 10
द्योतयति । यथा हि किञ्चान्धकारावृतघटादिवस्तुप्रतिपत्तये
प्रदीप उपादीयते । न तथा प्रदीपप्रकाशनाय प्रदीपान्तरं ।
अपि तु घटादि प्रकाशयन्नेवात्मानमपि प्रकाशयति ॥ तथा
प्रकृतेऽपि स्वसंवेदने वेदितव्यं । न चापि कश्चिद्विरोधो दृष्ट-
इति सर्वत्र योजनीयं । तस्मात्प्रदीपवद्विरोध एवेति चेत् । 15
यद्येवं मन्यसे । तदा नैवं वक्तव्यं । कुत इत्याह । नैवेत्यादि ।

^१ *Sems de gñis-su hgyur-ro.*

^२ *Sems de-ltar mthoñ-bar hgyur-te. Sems-kyis sems mthoñ-bar mi ruh-
ño.*

^३ *Madh. vṛtti* has: *evam eva na tenaiva .... śakyam dṛṣṭum*, and our
Tib. too.

^४ *brigs* is wanting in Mss. But Tib. has: *rañ-la byed-pa hgal-ba.*

^५ This is a capital instance in favour of the *svasamvedana*, see *Sarvadār,*
canas. (Munéon, II, p. 177 and foll.)

^६ *rañ-gi dños ni rañ-gi rañ-bahin yin-te.*

नैव प्रकाशयते दीपो यस्मान्न तमसावृतः ।

नैव प्रकाशयते । घटादिवन्नैवोद्घोत्यते । दीपो यस्मात्
तमसावृतो [145^b] नान्धकारपिहितः । विद्यमानस्यावरणस्याप-
नयनं प्रकाशनं । ततो युक्तं घटादीनां प्रकाशनं । तेषां प्राग्भि-
5 द्यमानत्वात् । नैवं प्रदीपस्य तस्य प्रागविद्यमानत्वात् । न
चाविद्यमानस्य प्रकाशनं युक्तमसत्त्वात् । तस्मान्नैव प्रकाशयते
दीपः । इति विसदृशत्वाच्च प्रदीपदृष्टान्तात्साध्यसिद्धिः ॥

स्थादेतत् । आत्मभावमित्यादिना नैतदभिधीयते यदा-
त्मानं घटवत्तमसावृतं प्रकाशयति दीपः । अपि तु तत्त्वभावं
10 प्रति परनिरपेक्षतामात्मस्याभिधीयते । एतदेवोपदर्शयन्नाह ।
न हीत्यादि ।

न हि स्फटिकवन्नीलं नीलत्वे ऽन्यमपेक्षते ॥ १६
तथा किं चित्परापेक्षमनपेक्षं च दृश्यते ।

हिरिति यस्मात् । यथा स्फटिकोपलः स्वयमनीलः सन् ।
15 नीलत्वे नीलगुणोत्पत्तिनिमित्तमन्यमुपाधिं नीलपक्षादिसंनि-
धिमपेक्षते । तथा स्वयमेव यदस्तु नीलं तदपि न नीलत्वेऽन्य-
मुपाधिमपेक्षते । तथा तेन प्रकारेण किं सिद्धादिकं परापेक्षं
प्रदीपाद्यपेक्षं प्रकाशं दृश्यते । किं चित्पुनः प्रदीपादिकमनपेक्षं
च । स्वयं प्रकाशात्मकं दृश्यते । उपलभ्यते । एतावन्मात्रमेव
20 विवक्षितं ।

एवं विज्ञानवादिनोपदर्शिते विज्ञेये विद्वान्वादी नील-
मेव तावन्नीलत्वे परनिरपेक्षं दृष्टान्तत्वेनोपदर्शितं प्रतिषेधय-
न्नाह । अनीलत्वं इत्यादि ।

अनीलत्वे न तन्नीलं कुर्यादात्मानमात्मना ॥ २०^१

अयमपि न सदृशो दृष्टान्तः । यतो नीलमपि न नीलत्वे 5
स्फटिकवन्निरपेक्षं । तद्भावं प्रति खड्गेतुप्रत्ययापेक्षत्वात् । कदा
पुनरिदमनपेक्षं स्यात् । यदि तदनीलमेव खड्गेतोदत्पद्येत ।
पुनस्तद्भावे परनिरपेक्षं स्वयमेव नीलमात्मानं कुर्यात् । न चैत-
दस्ति । यतो ऽनीलत्वे नीलगुणरहितत्वे सति । नेति निषेध-
यति । तदिति नीलाभिमतं वस्तु । नीलं नीलगुणयुक्तमात्मानं 10
स्वरूपमा[146^a]त्मना स्वयमेव न कुर्यात् । न कर्तुं शक्नोति
पूर्ववत्स्वस्मिन् क्रियाविरोधात् । तस्माच्च नीलस्यापि परानपे-
क्षता नीलत्वं प्रति स्फटिकवत् ॥

तथा हि स्फटिकोपस्रोऽपि वस्तुतोऽवस्थितरूप एवोपाधि-
संनिधौ न नीलोपरागमनुभवति । अपि तु सर्वस्रोपादानलक्ष- 15
णात्^२ । नीलोपाधिविशेषसहकारिणस्य पूर्वस्वरसनिरोधात् ।

^१ Minaev has:

tathā kiñ cit parāpekṣam anapekṣam ca dṛṣyate ।

anīlatve na tan nīlaṁ nīlahetur yathekṣyate ॥ १० ॥

nīlam eva hi ko nīlaṁ kuryād ātmānam ātmanā ।

anīlatve na tan nīlaṁ kuryād ātmānam ātmanā ॥ ११ ॥

In the Ms. Burn. 90, 20B and 21A are wanting; also in the Tibetan trans-
lation (Mdo, XXVI, fol. 30 a6).

^२ So Ms.—sarvasya is certainly wrong; °su° is correct (see following note).

अन्य एव नीलगुणोपरक्तः स्फटिकोपल उत्पद्यत^१ इति
चिद्भान्तः । तस्मात्साधारणमनयोक्तृत्वं प्रति हेतुप्रत्ययाधीनत्वं ।
इति प्रकृतेऽपि साधे न कश्चिदिशेषः ॥

ननु प्रियमिदमनुष्ठितं प्रियेण । यस्माज्जडस्वभावव्यावृत्ता-
५ त्ततया स्वहेतुप्रत्ययात् । उत्पत्तिरेव ज्ञानस्य । प्रकाशान्तर-
निरपेक्षस्यात्मप्रकाशता स्वसंवेदनमुच्यते । एतदेव तथापि नील-
स्वरूपपरामर्शेण^२ समर्थितं । एतावन्मात्रेण प्रदीपोऽपि दृष्टा-
न्नीकृतः । न पुनरस्माभिः कर्मकर्तृक्रियाभेदेन ज्ञानस्यात्मप्रका-
शमिष्यते । एकस्य सतः कर्मादिस्वभावचयस्यायोगात् । तत्र
१० क्रियादिभेदेन दूषणेऽपि किं सिद्धूषितमस्माकं स्यात् । स्वहेतु-
जनितस्यात्मप्रकाशस्यानुपघातात् । इति नात्मसंवेदने प्रति-
पादितदोषप्रसङ्गः ॥

तदुक्तं ।

विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते ।

१५ इयमेवात्मसंविन्निरस्य याऽजडरूपता ॥

क्रियाकारकभेदेन न स्वसंविन्निरस्य तु ।^३

एकज्ञानंशरूपस्य चैक्यानुपपत्तिः ॥ इति ॥^४

^१ on-kyan thams-cad rañ-gi fie-bar-len-pai skad-oig-ma dan shon-poi khyad-
par lhan-oig-byed-pai rkyen-pas kyan sha-ma rañ-fiid-kyi(s) hgags-nas cel-
gyi rdo shon-poi yon-tan-gyis bsgyur-ba gshan fiid skye-bar hgyur-ro =
api tu sarvasvopādānakṣaṇa-nīlopādhisahakāripratyayād api pūrvasvarūpani-
rodhāt....

^२ So Ms.

^३ hdi-yi rañ-bahin-rig-pa ni bya dan byed-poi dños-por min = śrīyāśhāra-
kārāṇa.

^४ From some Yogācāra-treatise.

अनोच्यते । क्रियाकारकभेदेव व्यवहारप्रसिद्धं शब्दार्थसंभि-
गम्य दूषणमुक्तं । स्वसंवेदनशब्दस्य तदर्थानभिधायकत्वात् । अहि
पुनर्दोषभयाक्तोक्तप्रसिद्धोऽपि शब्दार्थः परित्यज्यते । तदा
लोकत एव बाधा भव[184^b]तो भविष्यति ॥

इत्यमपि न परमार्थतः स्वसंवेदनसिद्धिः । तथा हि हेतुः ५
प्रत्ययोपजनितस्य प्रतिबिम्बस्येव निःस्वभावत्वमुक्तं । तथा च
सुतरां न स्वसंवेदनं ज्ञानस्य । तत्त्वतो निजस्वभावाभावात् । न
च स्वभावाभावे गगनोत्पलस्यात्मसंवेदनमुचितं । न चापि जड़-
स्वभावता मध्यमकवादिनं प्रति परमार्थतः कस्य चिसिद्धा ।
येन जड़व्यावृत्तमजडं स्वसंवेदनं स्यात् । तस्मादन्यानेव वस्तु- 10
वादिनः प्रति युक्तमेतदक्तु¹ । ततो निःस्वभावतया न कथं
चिदपि स्वसंवेदनसिद्धिः ॥ एतत्पुनः पश्चात्सत्युपपन्नानोपदर्शन-
प्रस्तावे² विस्तरेणोपदर्शयिष्यामः ॥

सांप्रतं प्रदीपस्य स्वयंप्रकाशतामभ्युपगम्य बुद्धेः स्वसंवेदन-
मयुक्तमिति प्रतिपादयिष्यामः । दीप इत्यादि । 15

दीपः प्रकाशत इति ज्ञात्वा ज्ञानेन कथ्यते ।

बुद्धिः प्रकाशत इति ज्ञात्वेदं केन कथ्यते ॥ २२³

भवतु वा प्रदीपस्य प्रकाशात्मता । तथापि न बुद्धिसंवेदन-

¹ Modern copy has : *yuktam eva tad*.

² ix. 24.

³ According to the Minasev's edition ; really 21.

साधनं^१ प्रति सद्बुधो दृष्टान्त इति समुदायार्थः । दीपः प्रका-
शत इति । आभासते प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वयमेव । इति
ज्ञात्वा प्रतीत्य ज्ञानेन बुद्ध्या कथ्यते । प्रतिपाद्यते । प्रदीपस्य
ज्ञानविषयत्वात् । बुद्धिर्ज्ञानं प्रकाशत इति यदुच्यते । तत्पुनः
५ केन ज्ञानेन ज्ञात्वा कथ्यत इति परं पृच्छति ॥

न चात्र किं सिद्धिप्रतिपत्तिनिबन्धनमस्तीति^२ असंभावनां
प्रकाशयति । न तावत्पूर्वज्ञानेन तत्प्रतिपत्तिः । तत्कालमनुत्पत्ते-
स्तस्यासत्त्वात् । नापि पक्षात्कालभाविना तदानीं क्षणिकतया
साक्षात्सातीतत्वात् । न च तत्समानकालभाविना तेन तस्यानुप-
१० कारात् । न चानुपकारकस्य विषयभावः । नाकारणं विषय
इति वचनात् । नापि स्वयं । तत्रैव विप्रतिपत्तेः । तत्कथं
तत्प्रतीतिरिति न विद्मः ॥

इत्थं सर्वथा बुद्धेरप्रतिपत्तौ तत्संबेदनमतीवायुक्तमित्था-
[147*]^३ । प्रकाशा वेत्यादि ।

१५ प्रकाशा वाप्रकाशा वा यदा दृष्टा न केन चित् ।
वन्धादुद्दितुस्तीलेव कथ्यमानापि सा मुधा ॥ २३

प्रकाशा वा । प्रकाशात्मिका दीपवत् । अप्रकाशा वाप्रका-
शात्मिका चटादिवत् । परस्परसमुच्चये वाग्राह्यद्वयं । बुद्धिर्धन्दा

^१ *Sambhavana* = *rañ-rig-pa* = *sva* °.

^२ Tib ... *yod-pa ma-yin-na shes-pai-sgra ni mi-srid-pa stan-par-byed-pa yin-*
no = ... *astiti iticabdo 'sambhāvanām*.....

^३ The folio 147 is wanting in the Nep. Ms.

दृष्टा न केन चित् । न प्रतिपक्षा केन चित्प्रतिपक्षा स्वयं-
रूपेण वा^१ । यदेतिपदं तदेत्याकर्षति । तदा वन्ध्याया अप्रसव-
धर्मिण्याः स्त्रिया दुहिता पुंनौ तस्या स्त्रीणा विस्वासो कश्चित् ।
तद्वत् । कथ्यमानापि । आख्यायमानापि सा सुधा । चेति
बुद्धिसुधेति निष्फला ॥ वन्ध्यादुहितुरविद्यमानतयाप्रतिपक्ष- 5
त्वात् तस्त्रीणा सुतरामप्रतिपक्षेत्यभिप्रायः ।

अथ वानुत्पन्नानिरुद्धस्वभावतया वन्ध्यादुहितृस्थानौया
बुद्धिः । अप्रतीततत्त्वभावतया तस्त्रीणावत्स्वसंवित्तिः । तदप्रती-
तेस्तस्या अप्रतीतिरिति कथ्यमानापि युक्तिरहितेन वचन-
मात्रेण सा स्वसंवित्तिर्मुधा । अनुपादेयत्वाभिप्ययोजना ॥ 10
स्यादेवं । युक्तिशून्यं वचनमात्रमेतत् । यत इयमत्र युक्तिरस्ती-
त्याह^२ । यदि नास्तीत्यादि ।

यदि नास्ति स्वसंवित्तिर्विज्ञानं स्मर्यते कथं ।

यदि स्वसंवेदनं विज्ञानस्य । नास्ति न विद्यते । तदा
विज्ञानं स्मर्यते कथं । विज्ञानस्य स्वसंवेदनाभावादुत्तरकाशं 15
स्मरणं न स्यात् । न ह्यननुभूतस्मरणं युक्तमतिप्रसङ्गात् । तस्मा-

1 So Maith.—Tib. rtogs-pa-po hga yañ med-la rtogs-pa cuñ-zad kyañ med-dō
rañ dañ gzhan gñis kyañ ma yin-no = pratipattuh kasya cid abhāvān na kā cit
pratipattir api; svaparobhayam api nāsti.

2 Ms. syād etau nu yuktiṣūnyam vacanamūtram etat. yata ubhayatra yu-
ktir ...; Tib. de-lta mod kyi hdi ni rigs-pas stoñ zhiñ tshig-tsam yin te. gañ
gi-phyir hdi-la rigs-pa hdi yod-do zhes. ...

इदंभवत्तस्य कारणस्योत्तरकात् दर्शनाज्ज्ञानसंवेदनमस्तीत्यनु-
मीयत इति ।

नैतत्साधनं साधीयः^१ । यतो यदि स्वसंवेदनकार्यतया
कारणं निश्चितं भवेत् । भवेदज्ञेयं धूमः स्वसंवेदनस्य कारणं^२
५ इति । न चासिद्धे स्वसंवेदने प्रमाणतः । कारणस्य तत्कार्यता-
पक्षमस्ति । सर्वथोभयप्रतिपत्तिनाम्नरौयकत्वात्कार्यकारणभाव-
प्रतिपत्तेः^३ । न च चक्षुरादेरिव विज्ञानमदर्शनेऽपि कारणं
तत्कार्यं वेत्स्यति । चक्षुषो हि व्यतिरेके नीलादिज्ञानाभावतो
[व्यतिरेकदारेण] तत्कार्यमनुमीयते^४ । अस्मिन् ज्ञानसंवेदनमन्त-
१० रेणापि भवतीति प्रतिपादयिष्यामः । इति स्वसंवेदनकार्यता-
निश्चयमन्तरेण कारणस्य तदिनाभावाच्च संवेदनसिद्धिः ।

अतः कारणमपि ज्ञानत्वात्कार्यं सिद्धमिति वक्तव्यं । न च
स्वयमसिद्धं लिङ्गं ज्ञापकमन्यस्य । न च कारणं स्वसंवेदनस्य
प्रत्यक्षतया पादकं तस्य तस्मादन्यत्वात् । न च ज्ञानस्य
१५ ज्ञानान्तरविषय[त्वं]^५ । बहिरर्थवत्संबन्धासिद्धादिदोषप्रसङ्गात् ॥

^१ Tib. *hdi yañ sgrub-par byed-pa yin-pas hdis bəgrub-par-bya-ba ma yin-te.*
—The *lotsavas* did not understand the word *sādhīyas* or read *sādhya* (*bəgrub-par-bya-ba*.)

^२ Tib. *has bəgrubs-par-byed-pa* (sic).—Possibly: *sādhakam*.

^३ Ms. has: *sarvatobhaya*° = *thams-cad-du rgyu dañ hbras-bu rtogs-pa ni gñi-ga rtogs-pa med-par ma yin-no* = [*sarvathā hetuphāḥa*] [*bhāva*].
“*pratipattir ubhayapratipattim antareṇa nāsti*.—Op. *Nyāyabindu* 22. १, 52. 11.

^४ Ms. ... *nīlādījñānamabhavatu tat*°—Tib. *mig-med-par shon-po-la-sogs-pai ṣes-pa med-pas ldog-pai-ego-nas dei hbras-bu rjes-su-dpog-go ... vyāvṛttidvā-
reṇa...*

^५ *ṣes-pa ni ṣes-pa gñan-gyi yul ma yin-te.*

अन्यमाविशेषास्तानां भूमाविनापि कारणेन तस्य यद्वयं बोधत् P
अथ तेन पूर्वमनुभूतत्वात् अर्थत इति चेत् । एकवर्तनतिः
पतिर्तेनापि न पूर्वमनुभूतमिति समाना प्रसङ्गः ।

कार्त्तिकारणभावोऽपि न तस्य निवामको युज्यते । कार्त्तिक-
कारणभावस्यैव परमार्थतो ऽभावात् । सत्यपि तस्मिन् सर्व- 5
ज्ञानानां सप्रतिपत्तिनिष्ठतया तद्गुणस्यैव शक्यत्वात् । यथा-
व्यवहारमभ्युपगमे काव्यनिकलं । काव्यनिकले च सर्वव्यव-
हाराणां कव्यनाभिर्मितत्वात्सोदृतत्वमिति साक्षितं नः साध्यं ॥
इति न स्रुतेः स्वसंवेदनसिद्धिः ॥

अथतोऽपि कथं तर्हि स्वसंवेदनाभावे कृतिरित्याह । अथा- 10
नुभूत इत्यादि ।

अन्यानुभूते संबन्धात्कृतिराखुर्विषयं यथा ॥ २४

ज्ञानादन्यस्मिन् पाक्षे वस्तुनि विषये ऽनुभूते सति ज्ञाने
कृतिः स्मरणमुपजायते । नन्वन्यस्मिन्ननुभूतेऽन्यत्र स्मरणेति-
प्रसङ्गः स्यादित्याह । संबन्धादिति । विषयेऽनुभूते तद्विज्ञान- 15
स्मरणं संबन्धाद्भवति । विज्ञानं हि तद्वाचकतया तत्संबद्धं ।

¹ *raññādi rtoḡs-pa-la mthar thug-pa yin-paḡ phyir dat de hāññ-pur mē nus-pai-phyir-ro.*

² *brtags-pa-ññid.*

³ *kun-rdsoñ bəgrub-bya yin-pas don-dam-pa ma bəgrubs-par ḡgyur-ro.*

⁴ *hdir ḡes-pa-las ḡzhan = tatra jñānād....*

⁵ *Ms. na cānyasmin....*

⁶ *yul dran-pa-na brel-bu-las ḡes-pa.... = viśayasmaraṇe sambandhāḡ jñāna-smaraṇam....*

⁷ *Ms. tatsambandham.*

अतो विज्ञानं स्मर्यते । नान्यत् ॥ ¹सत्यपि संबन्धे ऽन्यस्मिन्ननु-
 भूते ऽन्यस्य स्मरणे विभूतं स्मरणं स्यादिति चेत् । न² । पूर्व-
 मनुभूतो विषय उत्तरकालमनुस्मर्यमाणः स एवानुभवविशिष्टो
 ऽनुस्मर्यते । तद्विशिष्टस्य तस्य ग्रहणात् । ज्ञानमेव च विषयानु-
 5 [148^०]भवो । नान्य । इति विषयानुभवस्मरणात्तत्संबद्धतया
 ज्ञाने स्मरणमभिधीयते । न तु विषयरहितं ज्ञानमपि केवल-
 मनुस्मर्यत इत्यदोषः ॥

ननु कथमिव ज्ञानसंवेदनाहितस्मृतिवासनावीजमन्तरेण
 स्मृतिस्तरकालं स्यादित्याह । आरुविषं यथेति । आरुविषं ।
 10 मूषिकविषं । यथा संबन्धात्कालान्तरेण जायते तथा स्मृतिर-
 पोत्यर्थः । तथा हि मूषिकविषमेकस्मिन् शरीरक्षणे³ संक्रान्तं
 पुनः कालान्तरेण मेघस्तमितमधिगम्य⁴ विनापि स्वसंवेदना-
 हितस्मृतिवासनावीजमिदंप्रत्ययतामाचायत्तवृत्तित्वात्⁵ । अन्य-
 स्मिन् क्षणे विकृतिमुपयाति । तथा प्रकृतेऽपि न दूष्यतीति⁶
 15 भावः ॥

पुनरपि विज्ञानवादी ज्ञानसंवेदनसिद्धये प्रकारान्तरमुप-
 दर्शयितुमाह । प्रत्ययान्तरेत्यादि ।

1 *hbrei-da bden kyañ hdi ma myoñ na gshan dran-pa ni...* = ... tasminn ananubhūte.

2 *Ms. na pārvam.*—Tib. *ma yin te*.

3 The Tib has: *skad-cig-la lus-la hphos-nas* = *ekasmin kṣaṇe śarira-
 śaṅkhrāntam*.

4 According to Tib. *°stanitapratyayam*.

5 On the *smṛitīdśandhija* (*dran-pai ohags-kyi sa-bon*), see our partial translation of the *Sarvadarśana*, *Muséon* (1901), note 1ff.

6 *skyon med-do* = *na doṣa iti...*

प्रत्ययान्तरयुक्तस्य दर्शनात्सर्वं प्रकाशते ।

प्रत्ययान्तरं कारणान्तरं¹ । ईक्षणिकादिविद्या परचित्तादि-
ज्ञानाभिज्ञा च² ताभ्यां युक्तस्य तस्यामयीसंबद्धस्य चित्तस्य दर्श-
नात् । प्रतिभासनात् । विज्ञानस्य स्वं प्रकाशते । स्वरूपं प्रति-
भासते । संवेदनमस्तीति यावत् । यदि हि तत्सर्वदा³ परोक्षरूपं 5
कथं कदा⁴ चित्सामयीविशेषादुपलभ्येत । ततो यथा सामयी-
विशेषात्परचित्तमुपलभ्येत तथा समन्तराख्यमनादिप्रत्ययात्सर्व-
चित्तमप्युपलभ्येत⁵ इति भावः ॥

एतदपि न ज्ञानसंवेदनसाधनमित्याह⁶ । सिद्धाञ्जनेत्यादि ।

सिद्धाञ्जनविधेर्दृष्टो घटो नैवाञ्जनं भवेत् ॥ २५ 10

सिद्धं च तदञ्जनं च सिद्धस्य वाञ्जनं । तस्य विधिर्विधानं
प्रयोगः । तस्माद्दृष्टः । प्रतीतो घटो निधानादि वा । नैवाञ्जनं
भवति । न च घटादिरञ्जनमेव स्यात् । न यद्यस्मात्प्रतीयते
तदेव तद्भवति ॥ एवमीक्षणिका[दि]विद्यासहकारिणा⁷ ज्ञानेन

¹ rkyen gshan ni dus gshan yin te = kālāntaram. This reading is possibly better, being more difficult; kārāṇa is given by a second hand in the Nap. Ms.

² lta-bai rig-pa-la-sogs-pa dan gshan-gyis (?) sems ces-pa-la-sogs-pai mñon-par-ces-pa dag = ikṣaṇikāvidyādi-paracittajñānādi-abhijñābhyām.

³ thams-cad-du = sarvathā.

⁴ kadā-cit = brgya-la yañ.

⁵ See Nyāyabindu 13, 10 foll.

⁶ na in sādhana is given in margin, second hand.

⁷ ādi from Tib. rig-pa-la-sogs.

परचित्तं स^१ कदाहिनङ्गमिति । नैतावता ननुवेदनं सिद्धं
 स्यात् । तस्माच्चैतदपि [148b] साध्योपयोगि साधनं । ननु यदि
 ज्ञानमविदितस्वरूपं स्यात् । अर्थस्यापि प्रतीतिर्न स्यादव्यक्त-
 व्यक्तित्वाज् ज्ञानस्य न स्वार्थस्य व्यक्तिसदप्रतीतौ कथमर्थस्य
 5 प्रतीतिः^२ । तथा हि स्वसंवेदनस्य प्रतिषेधाद्व्येनान्यस्य ग्रहणा-
 योगाच्च । तद्वहणाभ्युपगमे चीत्तरीत्तरस्याप्रतीतस्य प्रतीतयि
 ज्ञानान्तरानुसरणेनामवस्थाप्रसङ्गाच्च । न कथं चिद्व्यर्थप्रतीति-
 रिति^३ । तेन यदुक्तं । अन्यानुभूत इत्यादि । तदसंगतं । अर्थ-
 स्यानुभवाभावात् सर्वस्यायं दृष्टादिव्यवहारो लोके न स्यादि-
 10 त्याह । यथा दृष्टमित्यादि ।

यदुच्यते दृष्टादिव्यवहारो न स्यादिति । स किं परमा-
 र्थतो न स्यात् । संवृत्या वा । तत्र यदि परमार्थतो न स्यादि-
 त्युच्यते । तदा प्रियमिदमस्माकं । न हि सांघृतस्य परमार्थ-
 चिन्तायामवतारोऽस्ति । अथ लोकप्रसिद्धितस्तदा ।

15 यथा दृष्टं श्रुतं ज्ञातं नैवेह प्रतिषिध्यते ।

¹ ca, wanting in Tib.

² So Nep. Ms.—The old interpunction has been erased before *na hy*, and *katham*—Tib. has: ...don yañ rtogs-par mi hgyur-ba ma yin-nam ces-pa ni mig-gsal-ba gsal-bar-byed-pai-phyir te don ni gsal-ba, ma yin-pa. de ma rtogs-pa-la don oi-ltar rtogs-par hgyur-te. (*mig-gsal-ba* = *cakṣur vyakta*, to be read *mi-gsal-ba* = *avyakta*). I have little doubt that the old reading, previous even to the Tibetan translation, was as following: ...*arthasyāpi pratītir na syāt*; *avyaktavyaktikatvāj jñānasya tarhy arthasya pratītis, tad apratītau katham*.... (See supra p. 352, n. 1, a conjecture on the relations between the Tibetan translation and our Ms. or its prototype.)

³ This very argument is forcibly summarized in the line *Sarvadarṣana p. 15, l. 17, Apratyakṣopālabhasya nārthadṛṣṭiḥ prasādhyaati*. (*Dharmakīrti*.)

इति । यथा इदमिति । चक्षुरादिसिद्धयेन प्रत्यक्षेण
प्रतिपक्षः । युनमिति । परमुक्त्यादागमज्ञान । ज्ञानमिति ।
विरूपसिद्धिजगद्गुणानामिति । तदेतद्विद् सर्वं स्वप्नकार-
णमित्येव प्रविप्रिध्यते । न चार्थते । यद्यप्य श्लोकः प्रती-
यते तत्तथैवाविचारितस्वरूपमभ्युपगम्यते श्लोकप्रसिद्धितः । न तु 5
पुनः परमार्थतः ॥ तेन ज्ञानसंवेदनाभावादर्थाभिप्रायमादसोऽपि
दोषाः परमार्थपक्षवादिन इह आवतरन्ति ।

यदि तत्तथैवाभ्युपगम्यते^१ । किं नाम तर्हि प्रविप्रिध्यते ।
इत्याह । सत्यत इत्यादि ।

सत्यतः कल्पना त्वच दुःखहेतुर्निवार्यते ॥ २६ 10

सत्यतः परमार्थतः । कल्पनाऽरोपः^२ । तुग्रब्दः पुनरर्थः । सा
पुनरच । विचारे सिद्धांती वा । निवर्त्यते प्रतिप्रिध्यते । कुती
दुःखहेतुरिति हेतुपदहेतुत् [140^a] । दुःखस्य हेतुः कर्तृत्वं
यस्मात्तस्मादित्यर्थः । उपादानस्वरूपानां सदसदादिकल्पनाहित-
प्रवृत्तिहेतुत एव च संसारस्य दुःखस्वभावः^३ । 15

¹ See *Nyāyabindu*, p. 104.

² *tathāivā 'bhyupa'*, so Ms.

³ So Ms.

⁴ *Samsāra* from a second hand written in margin after *hetuta eva ca*.—Tib.
has: fle-bar-len-pai phuñ-po-rnams yod-pa dah med-pa-la-sogs-pa brtags-pas
bahag-pa hjug-pai rgyu-fid ni hkhor-ba yin-te. sdug-ba'nal kun-hbyun hji-
rten dah. lta gnas grid-pa an de-dag fid ces-pai tahig-las... *samsāra*
śāndhāḥ sadasādhāḥkalpanāhītapravṛtṭihētaḥ eva samsāraḥ duḥkhaḥ sam-
udayo....—I should admit that *śhīta* (bahag-pa) is out of place; and read
hetuta eva samsāraḥ, samsāraḥ ca....

दुःखं समुदयो लोको दृष्टिः स्थानं^१ भवस्य त । इति वचनात् ।

इति सत्यतः कल्पना दुःखहेतुर्भवति । तस्मादसत्समारोप-
कल्पनाभिनिवेशप्रतिषेधमात्रमत्राभिप्रेतं । न तु वास्तवं किं
चित्प्रतिषिध्यत इति ॥ तदेवं स्वसंवेदनं ज्ञानस्य न कथं चिदपि

५ युज्यते । तदुक्तं ।

न बोध्यबोधकाकारं चित्तं दृष्टं तथागतैः ।

यच्च बोद्धा च बोध्यं च तच्च बोधिर्न विद्यते^२ ॥ इति ॥

यस्तु क्व चिद्भगवता चित्तमात्रतास्त्वमुक्तं । तत्स्वकान्वाय-
तमादिवक्ष्येयार्थतयेति कथयिष्यते^३ ॥

१० इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयन्नाह । चित्ता-
दन्येत्यादि ।

चित्तादन्या न माया चेन्नाप्यनन्येति कल्प्यते ।

वस्तु चेत्सा कथं नान्यानन्या चेन्नास्ति वस्तुतः ॥ २७

तर्हि चित्तादन्या माया स्यात् । अनन्या वा स्यात् । उभय-

१५ स्वभावा वा । अनुभयस्वभावा वा । इति चत्वारो विकल्पाः ।

तच्च न तावत्प्रथमपक्षः । चित्तादन्याभ्युपगमेऽपि चित्तमात्रं
जगदिच्छतः सिद्धान्तविरोधः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु यदा
मायेव ते नास्तीत्यादिना^४ प्रतिपादित एव दोषः । तृतीयस्य

१ Read *dr̥ṣṭiśthānam* — Quoted from the *Abhidharmakośa*.

२ ...de-la byañ-chub-sems yod-min = *tatra bodhicittam nāsti*.

३ See infra IX, 78 at the end; supra ad IX, 6.

४ IX, 16.

प्रकारो न संगच्छते । परस्परविद्वद्व्योरेकभावात् । अथ
चतुर्थी कल्पना । सापि न संगच्छते ॥ तामुपादायोच्यते ।
चित्तादन्या न माया । इत्यन्यत्वप्रतिषेधः । अनन्या तर्हि ।
नाप्यन्येति तत्त्वस्यापि प्रतिषेधः । इति^१ उभयपातपक्षेष्टदि^२
कल्प्यते व्यवस्थाप्यते सोऽपि न युक्तः । अन्योन्यपरिहारवतोरेक- 5
प्रतिषेधस्यापरविधिनाम्नरीयकत्वान्त्योरेकभावात् । चतुर्थी
कल्पना सापि न संगच्छते ॥

अपि च वस्तु चे[दि]ति । य[149^b]दि सा माया वस्तुसती
कथं नान्या । चित्ताद्व्यतिरिक्ता न भवति । अथानन्या चेष्टदि ।
चित्तमेव माया । तदा नास्ति वस्तुतः । न विद्यते परमा- 10
र्थतः । तस्यास्तत्त्वभावत्वात्^३ । चित्तमेव केवलं^४ । एतत्तदेवा-
यातं यदुक्तं ।

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते ।
इति^५ ॥ अधुना प्रकृतं प्रसाध्योपसंहरन्नाह । असत्यपौत्यादि । 15

असत्यपि यथा माया दृश्या द्रष्टृ तथा मनः ।

असती । उपलभ्यमाना माया दृश्यादिवद्वस्तुतोऽस्तत्त्वभावा ।
तादृश्यापि दृश्या दर्शनविषया यथा माया । द्रष्टृ तथा मनः ।

1 = de-ltar = evam.

2 gñi-ga ba-ga-pai phyogs.

3 don-dam-par yod-pa ma yin-pa de-la-ste dei ran-bshin yin-pai-phyir-ro.

4 According to Tib. kevalam ity etat.

5 = IX, 16.

वैराग्यतोऽपि माया दृष्टा दृष्टान्तः । तथा ज्ञानं परमार्थतोऽपि
 तद्विभवमपि दर्शनसमर्थं भविष्यति । तेन यदा न भ्रान्तिः
 रणक्षीत्यादि^१ यदुक्तं परेश तन्मन्त्राद्योपसंहारेण दर्शितं ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण परमार्थसद्विज्ञानसाधनाय परोक्ष-

५ ज्ञानमभिव्यञ्जयामाह । वस्तुश्रयश्चेदित्यादि ।

वस्तुश्रयश्चेत्संसारः सौऽन्यथाकाशवद्भवैत् ॥ २८

तथा हि संक्षेपो व्यवदानं च हेतुोपदेयतया वचमिदं
 यथावत्प्रतिपत्तयं । तच्च रागादिमलादृतं चित्तं संक्षिप्तमित्यु-
 च्यते । ते चाभूतसमारोपवक्षीत्यज्ञादागन्तुकाश्चित्ताश्रिताः
 १० प्रवर्तन्ते । तत्राभूतकर्मजन्मफलं परोपेनिबन्धः संसारः प्रजायते ।
 तदेव चित्तं परमार्थतः प्रकृतिप्रभास्वरमनागन्तुकमभूतधरि-
 कल्पसमुत्पत्तयः साक्षाद्विद्वत्समारोपाभिनिवेशवासनाशून्यमद-
 यक्षभावमगन्तु^२ [क्र]दोषविनिर्मुक्तमाश्रयपरावृत्तेर्व्यवदानमित्युच्य-
 ते^१ ॥ तदेव संक्षेपव्यवदानयोर्वस्तुसङ्गतचित्तमन्तरेण व्यवस्थापनं
 १५ न घटत इति मन्यन्ते । संसारनिर्वाणयोश्चित्तधर्मत्वात् । चित्त-
 मेव संक्षिप्तते चित्तमेव व्यवदायते इति वचनात् ॥

तदेतत्परमं निरूपयति । वस्तुमेव वस्तुसङ्गतचित्तमेव-
 श्रयोऽस्येति वस्तुश्रयः । चेद्यदि संसारो व्यवस्थाप्यते । तदा
 संसारोऽन्यथा भवेत् । चित्तादन्यः स्यात् । वस्तुमोऽन्वलेऽवस्तु

१ - IX, 15.

२ See p. 409, l. 6. — *āgantuka* = glo-bur-ba.

स्यात् । चित्तस्यैव च^१ वस्तुत्वात् । कथमिव । आकाशवत् ।
मग्नमिव ।

य एष चित्ताग्रयः संसारोऽभिधीयते स किं वस्तुवस्तु वा ।
वस्तुपि चित्तं तदन्यदा ॥ तच्च यदि वस्तु चित्तमेव तदा न
चित्तादन्यः संसारस्तदाग्रयः । चित्तमेव सः । चित्तं च प्रकृति- 5
प्रभास्वरतथा व्यवदानस्त्वभावत्वात् प्रहेयं । अथ चित्तादन्यः ।
तदा चित्तव्यतिरिक्तस्यान्यस्याभ्युपगमात्सिद्धान्तकृतिः । अथा-
वस्तु । तदा संसारो नाम न किं चिदस्ति । स्वरविषाणवत् ।
अत एवाह । आकाशवदिति । यथाकाशं प्रज्ञप्तिस्त्वाचमसञ्ज^२
क चिदर्धक्रियायां समर्थः । तथा संसारो भवतः स्यात् । अथ 10
वा । आकाशवदिति निःस्वभावत्वादस्त्वसिद्धान्तानुप्रवेशः ॥

स्यादेतत् । यदि नामावस्तु । तथापि वस्तुसङ्गतचित्तसमा-
श्रितत्वात् । तस्यार्थक्रियासामर्थ्यं भविष्यतीत्याह । वस्तुश्रये-
णेत्यादि ।

वस्तुश्रयेणाभावस्य क्रियावत्त्वं कथं भवेत् । 15

नासद्रूपस्य कश्चिदाश्रयो भवितुमर्हति । आश्रयाश्रयि-
भावस्य कार्यकारणरूपत्वात् । न चाभावः कस्य चित्कार्थमनि-
वर्त्यविशेषत्वात् । भवतु नाम । तथापि वस्तुश्रयेण वस्तुसङ्गत-
चित्तसमाश्रयेणाभावस्यासदात्मकस्य क्रियावत्त्वं । अर्थक्रिया-

^१ Ca?

^२ prajñaptisat, see supra VIII. 101, Gikyas., 257. 7; Madh. Vrtti (Bibl. Buddh.) p. 28, n. 1.

कारित्वं । कथं भवेत् । न कदा चिदपि युज्यत इत्यर्थः ।
 अन्यथा तस्य भावस्वभावता स्यात् । शक्तिर्हि भावलक्षणं । सर्व-
 शक्तिविरहोऽभावलक्षणमिति वचनात्^१ ॥

किमिदानीमिति विचार्यमाणमुपस्थितं भवत इत्याह ।

५ असत्सहायमित्यादि ।

असत्सहायमेकं हि चित्तमापद्यते तव ॥ २६

असत्सहेवाभावः सहायो [150^b] ऽस्येति । असत्सहायं । हिरव-
 धारणे । एकमद्वितीयमेव । चित्तमापद्यते तव । चित्तैकपर-
 मार्थवादिनः ॥ ननूक्तमेव । याज्ञयाहकाद्याकारविनिर्मुक्तमद्वय-
 १० लक्षणं चित्तं । इति चित्तैकताप्रतिपादने न किं चिदनिष्ट-
 मस्माकं । तदयुक्तं । संक्षेपश्रव्यापि प्रहेयतया वस्तुत्वमुक्तं । तत्कथं
 चित्तमेवैकं वस्तु । अस्तु^२ नाम तथापि न बाधकान्मुक्ति-
 रित्याह । याज्ञमुक्तमित्यादि ।

याज्ञमुक्तं यदा चित्तं तदा सर्वं तथागताः ।

१५ याज्ञमित्युपलक्षणं । याहकादिमुक्तमपि वेदितव्यं । अथ वा
 याज्ञाधीनं याहकत्वमिति तदभावाद्वाहकाभावः । याहकाभावे
 च तदुपकल्पितस्याभिलाषस्याभावात् । अभिलाषस्याभाव इत्यु-
 पदर्शयितुं याज्ञमुक्तमित्युक्तं । याज्ञाद्याकारविविक्तं । अद्वय-

^१ See *M. Vṛttā*, 116, n. 1.

^२ From a second hand. First hand *vastu vastu nāma*—Tib. has: *de sems gcig-pu fid yod-par gyur-pa de-lta-na...* = *tac cittaikūtā syāt tathāpi...*

स्वभावं यदा सर्वस्य जगतश्चित्तं । तदा तस्य चित्तस्य सर्वसत्त्व-
संतानान्तर्गतत्वात्सर्वसंभारिणः सत्त्वास्तथागता बुद्धा भगवन्तः
प्राप्नुवन्ति । न कश्चित्पृथग्जनः स्यात् । ततश्च संक्षेपप्रहाणा-
यार्थमार्गभावनावैयर्थ्यप्रसङ्गः । न चैवं ॥ तस्मात्सत्यपि शास्त्र-
ग्राहकवैधुर्ये भावाभिनिवेशस्य तदवस्थत्वाच्च सर्वथा संक्षेप- 5
प्रहाणमित्यभिसंधायाह । एवं चेत्यादि ।

एवं च को गुणो लब्धश्चित्तमात्रेऽपि कल्पिते ॥ ३०

एवं चेति निपातसमुदायः । एवं सतीत्यस्मिन्नर्थे । अथर्थं
चकारः । एवमपि स्वीकृते को गुणो लब्धो । नैव कश्चित् ।
चित्तमात्रेऽपि विज्ञप्तिमात्रतायामपि कल्पितायां कल्पनया 10
समारोपिते^१ । अद्वयतत्त्वपरिज्ञानान्मयेऽपि सर्वसत्त्वसंताने रागा-
दीनां पर्यवस्थानात् ॥

नन्वेतत्समानं निःस्वभाववादिनो भवतोऽपीति समानदूष-
णतामापादयन्नाह । मायोपमत्वेऽपीत्यादि ।

मायोपमत्वेऽपि ज्ञाते कथं क्लेशो निवर्तते । 15

मायोपमत्वे मायास्वभावत्वेऽपि [151^a] जगतो ज्ञाते । कथं
क्लेशो निवर्तते । कथं रागादिगणः प्रहीयते । इति पृच्छति ।
किमत्र प्रहाणानुपपत्तिकारणं यत्पृच्छवीत्याह । यदा माये-
त्यादि ।

यदा मायास्त्रियां रागस्तत्कर्तुरपि जायते ॥ ३१

- इदमत्र प्रहाणानुपपत्तिबीजं दृश्यते । यदा मायास्त्रियां
 मायाकारविनिर्मितायामवस्थायां रागः संरक्तचित्तता जायत ।
 उत्पद्यते । कस्य जायते । तत्कर्तुरपि । न केवलं यद्ग्रामोदनाय
 5 सा विनिर्मिता तेषामेव जायते । किं तु तस्या मायास्त्रियाः
 कर्तुर्निर्मातुरपि जायते । इत्यपिशब्दार्थः ॥ यदा हि परचित्त-
 विभ्रमसंपादनार्थं मन्त्रौषधिसामर्थ्यविनिर्मितां सर्वाङ्गप्रत्यङ्गाव-
 थवलक्षणपरिपूर्णमभिनवयौवनशोभासंपत्समापन्नां प्रसन्नमनो-
 हरवर्णां सावप्यातिशयशालिनीमतीव तदाकारनिर्माणप्रवीणः
 10 कश्चिन्मायाकारो जनपदकल्याणीं स्त्रियमुपदर्शयति । तदा न
 तावत्तदन्ये तामभिसमीक्ष्य मन्मथशरप्रहारान्तरव्यथितचेतसो
 जायन्ते । अपि तु योऽपि स तस्याः कमनीयकान्तिसंपदः
 कामकलाकौशल्योत्कण्ठितमूर्तेरभिनिर्माता । मया स्वयमेव सैषा
 विरचितेति । तत्त्वभावविषयः । योऽपि कामकलया परम-
 15 दशमासादयन्न कथं चिदपि चेतः संधारयितुमशं ॥ तत्कथं
 मायोपमत्वेऽपि निश्चिते संसारसंततिच्छेदः स्यात् ॥

एतत्परिजिहीर्षन्नाह । अप्रहीणा हि तदित्यादि ।

अप्रहीणा हि तत्कर्तुर्ज्ञेयसंश्लेषवासना ।

तद्दृष्टिकक्षेत्रे तस्यातो दुर्बला शून्यवासना ॥ ३२

- 20 धिर्यस्मादर्थे । नैतद्दूषणमस्माकमासज्यते । यस्मादप्रहीणा-
 ऽनिवृत्ता । तत्कर्तुर्मायास्त्रीनिर्मातुः । किमप्रहीणा ज्ञेयसंश्लेष-

वासना । ज्ञेयसंज्ञेः सखभावमासमारोपादासङ्गादिः^१ । तस्मात्-
समारोपो वा । ज्ञेयावरणं यावत् । तस्य वासना । अनादि-
संसारजन्मपरम्पराभ्रसमिध्याविकल्पजनिततद्द्वैजभूतचित्तसंतति-
संस्काराधानं^२ । तस्या अप्रहीणत्वात् ॥

नचेतस्मानं विज्ञानवादिनोऽपि प्रतिविधानं । तस्याप्यद्वय- ५
तत्त्वस्य सत्त्वेऽपि । आगन्तुकसंज्ञेश्चवासनाया अप्रहीणत्वात् । न
सर्वे तथागता भवन्ति ॥ नैतत्समानं । यस्मादभावात्मानो
मलाः कार्यकलाविकला नावरणं भवितुमर्हन्ति । इत्युक्तमेव ।
अस्माकं तु निःस्वभावमेव ज्ञ्यं जनकं चेति न समानं ।

सा यस्मादप्रहीणा । अतोऽस्मात्कारणात् । तद्वृष्टिकाले । 10
तस्या ज्ञेयसखभावतायां दृष्टिरुपलब्धिः । तस्याः काले । तस्या
वा मायास्त्रिया दृष्टिकाल उपलभ्यकाले । तस्येति अप्रहीण-
संज्ञेश्चवासनस्य द्रष्टुः । दुर्बला शून्यवासनेति । शून्यस्य शून्य-
तत्त्वस्य शून्यताया वेति विग्रहः । कन्दानुरोधाद्भावप्रत्ययस्य
ल्लोपं क्त्वा शून्येति निर्देशः । वासना संस्काराधानं । सा 15
दुर्बला सामर्थ्यविकला । आरोपितस्य दर्शनात् ॥ अतस्तदा
भाववासना बलवती । कथं तर्हि सा निवर्तत इत्याह । शून्य-
तेत्यादि ।

^१ sa°, not sat°. Tib. rañ-bzhin dan bcas-par...

^२ hbyun-ba dan de sa-bon-du gyur-pai sems-kyi rgyun-gyis hdus-byas-pa
yin-te.

^३ sa (jñeyasa°), not translated in Tib.—First hand: °bhāvataya (Tib.:
rañ-bzhin-du). Second hand: °tāyā.

शून्यतावासनाधानाद्वीयते भाववासना ।

शून्यताया मायास्वभावनिःस्वभावताया वासना । तस्या
आधानं । आवेधः । अभ्यासेन दृढीकरणमिति यावत् ।
तस्मादिदं प्रत्ययात् । वीयते निवर्तते । वज्रिसन्निधाना-
5 ष्छीतस्यर्थावत् । किं भाववासना । अनवरागसंसारभ्यस्तवस्तु-
सद्भावाध्यवसानवासना । तस्या भूतार्थत्वात् । वस्तुनिजस्वभाव-
त्वाच्च । इतरस्या अलीकत्वादागन्तुकत्वाच्च ॥

ननु भावाभिनिवेशो वा शून्यताभिनिवेशो वा । इति
नाभिनिवेशं प्रति कश्चिदिशेषः^१ । तस्यापि कल्पनास्वभावा-
10 नतिक्रमात् । यदाह ।

शू[^{152*}]न्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं जिनैः ।

येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानसाध्यान् बभाषिरे ॥ इति ॥

एतत्परिहर्तुमाह । किं चिन्नास्तीत्यादि ।

किं चिन्नास्तीति चाभ्यासात्सापि पश्चात्प्रहीयते ॥ ३३

15 किं चिदिति भावो वा शून्यता वा । नास्ति न विद्यते ।
चग्रन्धः पूर्वापेक्षया । समुच्चये । इत्येवं चाभ्यासात् । भाववासना-
प्रहाणस्य पश्चात्सापि शून्यतावासनापि प्रहीयते । निवर्तते ॥
अयमभिप्रायः । शून्यताआवेधो^१ हि भावाभिनिवेशस्य प्रति-

¹ See above 358.6.

² So Ms.

पक्षत्वात् । प्रहाणोपायभूतो । ऽधिगते चोपेष्टे पक्षात्कोलोप-
मत्वात्^१ । उपायस्यापि प्रहाणमनुष्ठायते । एतदेवाह ।

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतामृतदेशना ।

यस्य तस्यामपि ग्राहस्त्वयासाववसादितः ॥ इति^२ ॥

स्यादेतत् । यदि नाम किं चिन्नास्तीति मनसिकारा- 5
भ्यासाङ्गवति शून्यतावासनायाः प्रहाणं । तथापि तदभ्यासात्पुन-
रभावकल्पना^३ प्रवर्तमाना निवर्तयितुमशक्या । ततश्च गण्ड-
प्रवेशेऽक्षितारानिर्गमो जात इति^४ तदवस्थं तव दौष्ट्यमित्य-
चाह । यदा न लभ्यते इत्यादि ।

यदा न लभ्यते भावो यो नास्तीति प्रकल्प्यते । 10

तदा निराश्रयोऽभावः कथं तिष्ठेन्मतेः पुरः ॥ ३४

इयमपि^५ विचारेण नावतिष्ठत इति ॥ यो भावो नास्तीति
प्रकल्प्यते । यस्य भावस्य प्रतिषेधः क्रियते । स यदि विचार्य-
माणो निःस्वभावतया न लभ्यते । न प्राप्यते तैमिरिकोपलम्भ-
कोशस्तबकवत् । तदा निराश्रय इति । यस्यासौ परिकल्पितो 15
भावः । तस्य संबन्धिनो ऽभावात् । निराश्रमः । अभावः । कल्पना-

1 Ms. *kālopamatvāt*—But Tib. *gzhiṅs = kola* (Foucaux) = *Floss (Pet. W.) = raft.—Pāli, *kullo*.

2 See supra 359.8. I prefer the reading *gasya*.—Tib. *hdi ni khyed-kyis spaṅs lags ces*.

3 Ms. *ābhāśakalpanā*.—Tib. *dños-po-med-pai rnam-par-rtog-pa = abhāśa-vikalpa*.

4 *lba-ba bcug-pa-las mig-hbras hbyun-ba bzhin-du*.

5 *iyam abhāvakalpanā*.

विदग्धितमूर्तिः । कथं तिष्ठेन्मतेः पुरः । कथमसौ विचारेण
बुद्धेरयतः प्रतिभासेत । स्तब्धमेव भावनिःस्तब्धभावतायां निवर्तते ॥

अथ वा अन्यथावतार्यते । भवतु नाम शून्यतावसाधाना-
ज्ञावसावनाविभित्तिः^१ [152^b] । तत्प्रतिषेधाभावादभावाभि-
5 निवेशस्तु^२ केन वार्यते । इत्यत आह । यदा न लभ्यत इत्यादि ।
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥

अथमत्र समुदायार्थः । सर्वधर्मशून्यता हि भावाभिनिवेश-
प्रहाणाद्योपादीयते । सापि शून्यता शून्यताभिमुखीकरणात्प-
श्चात्प्रहीयते । यापि च कथं चिद्भावकल्पना जायते । सापि
10 समनन्तरविचारेण निवर्तते ॥ अत एवेतत्समस्तकल्पनाजाल-
निवर्तनाय भगवत्यां प्रज्ञापारमितायां विस्तरेणाध्यात्मशून्यता-
दयो ऽष्टादश शून्यताः प्रोक्ताः^३ ॥ न च शून्यता भावाद्वाति-
रिक्ता मावस्तैव तत्त्वभावत्वात् । अन्यथा शून्यताया भावाद्वाति-
रेके धर्माणां निःस्तब्धभावता न स्यात् । निःस्तब्धभावता तत्त्वभाव
15 इति प्रसाधितं प्राक् ॥

एतदपि प्रज्ञापारमितायामुक्तं । पुनरपरं सुभूते बोधि-
सत्त्वा महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् सर्वाकारज्ञताप्रति-
संयुक्तैर्मनसिकारैः । एवं प्रत्यवेचते । न रूपशून्यतया रूपं शून्यं ।
रूपमेव शून्यं । शून्यमेव रूपं । न वेदनाशून्यतया वेदना

^१ baia = stobs.

^२ According to the Tib.—Ms.: *tatpratipēdhād abhāvād abhini*.

^३ See M. Vynt. 37; Dh.-s. XLI.

शून्या । वेदमेव शून्या । शून्यतैव वेदना । न संज्ञाशून्यतया
संज्ञा शून्या । संज्ञैव शून्या । शून्यतैव संज्ञा । न संस्कारशून्य-
तया संस्काराः शून्याः । संस्कारा एव शून्याः । शून्यतैव
संस्काराः । न विज्ञानशून्यतया विज्ञानं शून्यं । विज्ञानमेव
शून्यं । शून्यतैव विज्ञानमिति विस्तरः ॥

5

उक्तं च ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता सैव ते मता ।

भावः स्तन्यो नास्तीति सिंहनादस्तवातुल्यः ॥ इति ।

इति न शून्यता धर्माद्भातिरिक्ता । तस्माच्छून्यतायामपि
नाभिनिवेशः कर्तव्य इति [153^a] ॥

10

एवं सर्वविकल्पप्रत्यक्षम[या]त्¹ । समस्तावरणनिर्मुक्तिरूप-
जायते । इत्युपदर्शयन्नाह । यदा न भाव इत्यादि ।

यदा न भावो नाभावो मतेः संतिष्ठते पुरः ।

तदान्यगत्यभावेन निरास्तम्बा प्रशाम्यति ॥ ३५¹

यदा न भावः परमार्थसत्त्वभावो मतेर्बुद्धेः संतिष्ठते पुरो- 15
ऽप्यतः । नाभावः । नापि भावविरहितलक्षणोऽभावः । यदा मतेः
संतिष्ठते पुरः । तदाऽन्यगत्यभावेन विधिप्रतिषेधाभावं गत्यन्त-

1 Ms. *pratyastanamasta*^o; *māt* in margin.—Query: *pratyastāt*?—Tib. *nub-
pai-phyir* (nub = paścima, astam, antardhānam.)

2 According to Tāranātha and to the Commentary of Vibhūticandra,
Çāntideva, when coming to this stanza, disappeared from the eyes of his
auditors.

राभावात् । उभयानुभयपक्षयोरेतद्व्यविधिप्रतिषेधात्मकत्वात् ।
 आभ्यामव्यतिरिक्ततयाऽनयोः संपदे तावपि संगृहीताविति ।
 निराश्रया । सदसतोरासम्बन्धोरथोगात् । बुद्धिः प्रग्राह्यति ।
 उपग्राह्यति । सर्वविकल्पोपग्रमाक्षिरिन्धनवन्निवत् । निर्दंति-
 5 सुपयातीत्यर्थः ॥

कथं तर्हि सकलकल्पनाविरहादनेककल्पासंख्येयाभिलाषितं
 परार्थसंपदुपायभूतं बुद्धत्वमधिगम्य परार्थमभिसंपादयति भग-
 वानित्यत्राह । चिन्तामणिरिति ।

चिन्तामणिः कल्पतरुर्नृथेच्छापरिपूरणः ।

10 विनेयप्रणिधानाभ्यां जिनबिम्बं तथेक्ष्यते ॥ ३६

चिन्तामणिरिति । चिन्तितफलदाता रत्नविशेषः । कल्प-
 तरुरिति । कल्पितफलदाता वृक्षविशेषः । स यथा विकल्प-
 मन्तरेणापि लोकानां यथाभव्यमिच्छायाः परिपूरणः । अभि-
 खावस्य संपादकः । जिनबिम्बं तथेक्ष्यत इति संबन्धः ।

15 चतुर्मारज्याप्तिनो भगवान्¹ । पापकधर्मजयादा । जिनस्य
 बुद्धस्य भगवतः । बिम्बं दाचिंशता महापुरुषलक्षणैर्विराजितं
 ग्रहीतं । तथा तेन प्रकारेण । ईक्ष्यते । सर्वकल्पनाभावेऽपि
 परहितसुखसंपादनसमर्थः प्रतीयते ।

कथं पुनरेतदिष्टमात्रेण भविष्यतीत्याह । विनेयप्रणि-
धानाभ्यामिति । विनेयवशात् । ये बुद्धस्य भगवतो विनेयाः^१ ।
तदुपाधिफलविशेषप्रतिलभहेतुकुशलकर्मपरिपाकात्^२ । तद-
शात् । प्रणिधानवशाच्च^३ । [153^b] यत्पूर्वं बोधिसत्त्वावस्थाया-
मनेकप्रकारं भगवता सत्त्वार्थसंपादनं प्रणिहितं तस्याच्चेपवशात् । ४
कुलासचक्रभ्रमणाच्चेपन्यायेनानाभोगेन प्रवर्तनात् । सर्वसत्त्वहित-
सुखसंपादनमुपपद्यते ॥

यदुक्तं^४ । यस्यां रात्रौ तथागतोऽभिसंबुद्धो यस्यां च परि-
निर्हतो । ऽचान्तरे तथागतेनैकमप्यक्षरं मोदाहृतं । तत्कस्य
हेतोः । नित्यं समाहितो भगवान् । ये साक्षरस्वरसुतवैनेयाः 10
सत्त्वाः । ते तथागतमुखादूर्णाकोशादुष्णीषात् । ध्वनिं निस्सरन्तं
शृण्वन्तीत्यादि ॥

उक्तं च ।

तस्मिन् ध्यानसमापन्ने चिन्तारत्नवदास्थिते ।

निस्सरन्ति यथाकामं कुशादिभ्योऽपि देशनाः^५ ॥ 15

ताभिर्जिज्ञासितानर्थान् सर्वान् जानन्ति मानवाः ।

द्वितानि च यथाभवं क्षिप्रमासादयन्ति ते ॥ इति ।

^१ *gañ sañs-rgyas bcom-ldan-hdas-rnams gñal-bya do-rnams gñal-bya = ye buddhabhagavatām vineyās te vineyāḥ.*

^२ *upādhi*, not translated in Tibetan.—*taḍ = do-rnams-kyi = teṣām.*

^३ *prañidhāna = smon-lam.*

^४ See *Āryatathāgataguhyasūtra*, quoted *Madh. Vṛtti* fol. 109 b.

^५ = *sgron-mai sgra*.—See J.R.A.S., 1902, p. 374.

चतुस्रवे^१ ऽप्युक्तं ।

नोदाहृतं तथा किं सिद्धेकमप्युत्तरं विभो ।

कृत्स्नस्य वेनेयजनो धर्मवर्षेण तर्पितः ॥ इति ॥

एवमसाधारणं कारणमाख्याय पुनरन्यथा हेत्ववस्थाया एव
५ स तादृशः प्रभावातिशयविशेषो यदनाभोगेन^२ परार्थसंपादन-
समर्थफलसुपजायत इति वृत्तद्वयेनोपदर्शयन्नाह । यथा गारु-
डिक इत्यादि ।

यथा गारुडिकः स्तम्भं साधयित्वा विनश्यति ।

स तस्मिंश्चिरनष्टेऽपि विषादौनुपशमयेत् ॥ ३७

१० यथा गारुडिको विषतत्त्ववित् । स्तम्भमन्त्रसामर्थ्यः । स्तम्भं
काष्ठमयं वा पाषाणमयं वा अन्यदा साधयित्वा । मन्त्रेणाभि-
संस्कृत्य ममाभावादयमेव सर्वविषापहारचतुरो भविष्यतीति
विनश्यति । स्तम्भसुपरतव्यापारो भवति । स स्तम्भस्तेनाभि-
मन्त्रितः । तस्मिन् गारुडिके चिरनष्टेऽपि । प्रभूतकाष्ठसुप-
१५ रतेऽपि । विषादौनुपशमयेत् ।^३ आदिशब्दाद्वाह्यादिविकारमप-
हरेत् । छान्दससमयं परिपाकयता मितो^४ पि उपधाया णिचि
ब्रह्मो न कृतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वा [154^५]^६ । एवं
दृष्टान्तसुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह । बोधिचर्येति ।

^१ So Ms.—*Bstod-pa-bzhi las*.

^२ See supra VIII. 1. 107.

^३ Wanting in Tib.

^४ Thus Ms.—See Pāp. VI, 4, 92.

बोधिचर्यानुरूप्येण जिनस्तम्भोऽपि साधितः ।
करोति सर्वकार्याणि बोधिसत्त्वेऽपि निर्दृते ॥ इट्

यथाशब्दकथेत्याकर्षयति । तथा बोधौ बोधिनिमित्तं
बुद्धत्वार्थं चर्या [बोधिचर्या]^१ । बोधिसत्त्वेऽपि निर्दृत इति ।
बोधिर्बुद्धत्वमेकानेकस्वभावविविक्तमनुत्पन्नानिबद्धमनुच्छेदमशा- 5
श्रुतं सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तमाकाशप्रतिसमं धर्मकायाख्यं परमार्थ-
तत्त्वमुच्यते । एतदेव च प्रज्ञापारमिताशून्यतातथताभूतकोटि-
धर्मधात्वादिशब्देन संवृत्तिमुपादायाभिधीयते । इदमेव चाभि-
संधायोक्तं ।

धर्मतो बुद्धा द्रष्टव्या धर्मकाया हि नायकाः । 10

धर्मता साप्यविज्ञेया न सा प्रक्या विजानितुं ॥ इति ।^२

उक्तं च ।

अलक्षणमनुत्पादमसंस्कृतमवाप्त्यं ।

आकाशं बोधिचिन्तं च बोधिरदयलक्षणं ॥ इति ॥

तच्च सत्त्वं । अभिप्रायोऽस्येति बोधिसत्त्वः । तस्मिन्निर्दृतेऽपि । 15

अपिशब्दो भिन्नक्रमः । अप्रतिष्ठितनिर्वाणत्वेन परमां शान्तिं
गतेऽपि । हेत्ववस्थानिष्ठसौ^३ फलावस्थानिष्ठसौ चेत्यर्थः ॥ इत्युभय-
थापि सर्वथा कल्पनाविरहेऽपि स्वत्वार्थसंपादनमविकलमुप-
दर्शितं भवति ।

^१ *bodhicaryā*, from Tibetan.—I suppose that our text is incomplete.

^२ See *Vajracchedikā*, § 28.

^३ *Ms. nirvṛtau* or *nirvṛtau*.

स्यादेतत् । यदि भगवानुपरतसकलविकल्पाशम्भनतया
निवृत्तसर्वचित्तचैतन्यापारः । कथं तर्हि तथागतपूजा महाफला
वर्षेत इत्याशङ्क्यन्नाह । अचित्तक इत्यादि ।

अचित्तके कृता पूजा कथं फलवती भवेत् ।

- 5 संवृत्तिचित्तविविक्ते भगवति कृता उपकृता । पूजा कारा-
विशेषः¹ । कथं फलवती भवेत् । सफला स्यात् । तत्रासत्युप-
भोक्तारि दायकदानपतीनां कथं पुण्यं भवेत् । अचोत्तरमाह ।
तुल्यैवेत्यादि ।

तुल्यैव पश्यते यस्मान्निष्ठतो निर्वृतस्य च ॥ ३६

- 10 तुल्यैव समैव । पश्यत आगमे प्रतिपाद्यते । यस्मान्निष्ठतो
निर्वृतस्य च तस्मात्फलवती भवेदिति योजनीयं । तिष्ठतो-
ऽपरिनिर्वृतस्य । निर्वृतस्य निरुपधिनिर्वाणं [154^b] गतस्य पूजाया
नास्ति विशेषः ॥

- अयमभिप्रायो । द्विविधं हि पुण्यं । त्यागान्वयं च । त्यागा-
15 देव यदुत्पद्यते । परिभोगान्वयं च । देयधर्मपरिभोगाद्यदु-
त्पद्यते । तत्र यदि नाम निर्वृते भगवति प्रतिपक्षीतुरभावा-
त्परिभोगान्वयं न भविष्यति पुण्यं परित्यागान्वयं च केन
वार्यते ।

¹ See Div.avad. Index, s. voc. kâra.

अप्रतिगृह्णति कस्मिंश्चित्कथं परित्यागान्धमपि पुण्यं । किं
पुनः कारणं सति प्रतिपक्षीतरि भवितव्यं पुण्येन नासति । *
कस्य चिदप्यनुभव[भाव]ादिति^१ चेत् । इदमकारणमेव । यदि
हि पुण्यं परानुपपत्तादेव स्यात् । मैत्र्याद्यप्रमाद्यसम्बद्धिभाव-
नार्था^२ न स्यात् । तस्माद्गृह्यं स्वचित्तप्रभवं परानुपपत्तमन्तरे- 5
णापि पुण्यं । तथा व्यतीतेऽपि गुणवति तद्वत्किञ्चित् स्वचित्ता-
ङ्गत्वेत्पुण्यं । न विरुध्यत इति ॥ अपि च । सर्वपुण्यपापसङ्गावे
सर्वेषामागमः^३ साचीत्याह । आगमाद्येत्यादि ।

आगमाच्च फलं तच्च संवृत्या तत्त्वतोऽपि वा ।

किमन्योपपत्त्यन्तरेण । आगमाङ्गवत्प्रवचनात् । फलं भग- 10
वत्पूजाकृतं । महाभोगतादिरक्षणमवगम्यते । तच्चेति निर्दृता-
निर्दृते भगवति पूजायामेतावांस्तु विशेषः । कस्य चित्तत्फलं
संवृतं । कस्य चित्पुनः पारमार्थिकमभिमतं । एवमनन्तर-
विचारमनादृत्य विशेषेणोच्यते । संवृत्या तत्त्वतोऽपि वा पुण्य-
पापक्रियायाः फलं भगवदागमात्प्रतीयते । तच्च चावयो- 15
रविवाद एव ॥

^१ yañ ci-ste len-pa-po hga yañ med-pai-phyir-ro zhe-na = kasya cid api
pratigrahitur abhāvāt.

^२ Ms. *apramāṇa*°. — *byams-pa tshad-ma-med-pa-la sogs dan*.... = *maitry-
apramāṇādi*°.

^३ *sarveṣām*, not translated in Tib.

तत्रेदमुक्तं भगवता पुष्पकूटधारणा^१ । ये के चिस्मिंह-
 * विक्रीडित तथागतस्य पूजां करिष्यन्ति तिष्ठतो वा परिनिर्ध-
 तस्य वा । सर्वे ते चिद्यानादेकतरेण यानेन परिनिर्वाह्यन्ति ।
 यस्य खलु स्मिंहविक्रीडित तथागतमर्हन्तं सम्यक्संबुद्धं दृष्ट्वा
 5 चित्तं प्रसादयेत् । प्रसन्नचित्तः सत्कुर्यात् । सुखकुर्यात् । मान-
 येत् । पूजयेत् । उपचरेत् । स्नात्वेन चौरपरिच्छेदात्तत्रयनासन-
 ग्लानप्रत्य[155*]यभैषज्यपरिष्कारैः सर्वसुखोपधानैरुपतिष्ठेत् । यस्य
 परिनिर्धृतस्य तथागतस्य^२ सर्वपक्षमात्रधातौ शरीरपूजां
 कुर्यात् । समो विपाकः प्रतिकाङ्क्षितव्यः । तथा पूजायै नास्ति
 10 विशेषो नामाकारणं चेति ॥ उक्तं च ।

तिष्ठन्तं पूजयेद्यस्तु यस्यापि परिनिर्धृतं ।

समचित्तप्रसादेन नास्ति पुण्यविशेषता ॥ इति^३ ।

पुनरिदमुक्तं^४ । यस्य खलु पुनः स्मिंहविक्रीडित तथागतं
 वर्षशतं वा वर्षसहस्रं वा सर्वसुखोपधानेनोपतिष्ठेत् । यस्य परि-
 15 निर्धृतस्य तथागतस्य चैत्ये बोधिचित्तपरिगृहीतैकपुष्पमारो-
 पयेत्^५ । तथागतपूजायै जलाञ्जलिं चोपनामयेत् । जलेन
 चोपसिञ्चेत् । ईषिकापदं^६ वा दद्यात् । निर्माणं वापनयेत् ।

1 See *Qikṣās*, p. 173, n. 1.

2 Ms. *ṣaryapa*° = *yukṣa-hbru*.

3 = *Divyāvad*, p. 469. 3.

4 This passage occurs *Qikṣās*, 173. 13.

5 *Qi.* has: °*samgrhīta eka*°.

6 *Qi.* *īṣikā*°; see *Pet. W.* *īṣikā*, *īṣikā*, *īṣikā*.

उपलेपनप्रदानं वा^१ दीपप्रदानं वा कुर्यात् । आत्ममनाः । एक-
क्रमपदस्यतिहारं^२ वातिक्रम्य वाचं भाषेत । नमस्तस्मै बुद्धाय
भगवत इति । मा ते अत्र सिंहविक्रीडित काङ्क्षा वा विम-
तिर्वा विचिकित्सा वा । यदसौ कल्पं वा कल्पशतं वा कल्प-
सहस्रं वा दुर्गतिविनिपातं गच्छेत् । नेदं स्थानं विद्यत इति ॥ ५
एतदवश्यमभ्युपेयमिति । सत्यबुद्ध इत्यादि ।

सत्यबुद्धे कृता पूजा सफलेति कथं यथा ॥ ४०

सत्यबुद्धे परमार्थसति भगवति कृता पूजा सफलेति ।
फलवतीत्येतदपि कथं यथेति । कथमिवेत्युदाहरणमुपदर्शयति ।
नान्यद्बोदाहरणमागमादिति भावः । तस्मात्सर्वथा भगवत्पू- 10
जायां फलसद्भावाद् आगमादवगम्यते ॥

शून्यतावासनाधानादित्यादि यदुक्तं । तत्र वैभाषिकादयः
सर्वधर्मशून्यतायाः सर्वावरणप्रहाणमसहमानाः । चतुरार्यसत्य-
दर्शनभावनां च तदुपायमिच्छन्तः प्राहुः सत्यदर्शनत इत्यादि ।

सत्यदर्शनतो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किं । 15

चतुर्णामार्थसत्यानां दुःखसमुदयनिरोधमार्गलक्षणां दर्श-
नतः । [155^b] उपलब्धितः साक्षात्कारणादित्यर्थः । दर्शनत इत्युप-
लक्षणं भावनातोऽपि द्रष्टव्यं ॥ तदुक्तं ।

^१ So Qi. and Ms. first hand — Qi. adds *pūṣpapradānam*.

^२ *Pada*, wanting in Qi.—gom-pai gnas-skabs lga bos-tc—See *stabs*.

क्षेत्रप्रज्ञापमाख्यातं सत्यदर्शनभावनात् । इति ।

तत्र वृत्तस्तस्य^१ मुतचिन्तावतो भावनायां प्रवृत्तस्य । अष्ट-
 भाणापानकृतिफुल्लपुष्पानभावनामिष्यन्तिक्रमेण^२ । अनित्यतो
 दुःखतः शून्यतोऽनात्मतत्वेत्येतैः बोद्धव्यभिराकारैर्दुःखादिष्वथं
 ५ पश्यतः^३ । उन्नमतादिचतुर्निर्वधभागीयद्वारेण^४ दुःखे धर्मज्ञान-
 चान्यादिपञ्चदशवर्णवृत्तस्य दर्शनमार्गस्य^५ ततः परं भावना-
 मार्गस्याधिगमाद्दर्शनभावनाद्येयधैधातुकक्षेत्रोपक्षेत्राग्निप्रज्ञाया-
 त्^६ । 'अथातुत्पादज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थस्येत्येषु संक्षेपतोऽभिसमय-
 क्षमः । इत्यमार्थसत्यदर्शनतो मुक्तिश्च्यते ।

10 तस्मादत एव मुक्तिरस्य । शून्यतादर्शनेन किं । शून्य-
 तायाः सर्वधर्मनिःस्वभावताया दर्शनेनाधिगमेन साक्षात्करणे-
 नेति यावत् । किं । न किं चित्तचोचनं । तदपरस्य मुक्तेरुपा-
 यस्य विद्यमानत्वात् ॥ अथाह । न विनेत्यादि ।

न विनानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ॥ ४१

^१ shugs-pas = vṛttasya.

^२ On the *aśubhabhāvanā*, see *M. vyut* § 52; on the *anāpānasmṛti*, *ibid.* 53; on the *smṛtyupasthānas*, *ibid.* § 38.

^३ The sixteen *ākāras*, see *M. vyut* § 54, 2-17; *Dh.-s.* 97.

^४ The four *nirvedhabhāgiyas*, *M. vyut.* § 55.—see *Divyāvadāna*, 240, 20; *Wassilief* 246; *Jarad. Candra Das* 355; *Nettip* 15.

^५ See the sixteen *Kṣāntijñānakṛpāṇas*, *M. vyut* § 56, *Dh.-s.* XLVI. The last (*mārge 'nvaṃyājñāna*), being a *phala*, is not a part of the *darśanamārge*.

^६ *Traidhātuka*, see for instance *M. vyut* § 109, 65-67.—*darśanabhāvanā-koṣa*, *ibid* § 109, 68-69, and many Pāli and Sanskrit references.

^७ See *M. vyut* § 57, 9 *kṣāyājñāna*, 10 *anupāda*.

नोपादानरमसि । तस्मादित्यर्थः । इदं महार्थं तत्^१ ।
 तथा हि । सर्व एव हि भावा चारोपितमनारोपितं चेति
 रूपद्वयमुपपन्नम् । तत्र यत्तद्विद्याप्रवाहितमारोपितं रूपं
 तत्पूर्वजनसाधारणमिति न तदुपलब्धेः संक्षेपप्रहाणमुपपद्यते ।
 अन्यथा सर्वे वास्तवनास्त्यागताः स्फुरिति प्राचीनप्रसङ्गः । इत्य- 5
 नारोपितमेव तत्त्वमनु[प]लब्धयोगेऽधिगम्यमानमज्ञानास्त्ववधार्य^२
 सामर्थ्यवदुपलभ्यते । तच्च प्रज्ञया विवेच्यमानं सर्वधर्मानुपलब्ध-
 लक्षणमवसितमिति सर्वधर्मशून्यतैव सर्वावरणविभ्रमप्रहाणाय
 पटीयसीत्यवगम्यते ॥

इति युक्तितो निरूपितं प्राक् । निरूपयि[156*]क्यते च 10
 पश्चात् । इह पुनरागमत एवैनमर्थमवपादयितुं ।

न विमानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ।

इत्युक्तवान् ॥ यदुक्तं प्रज्ञापारमितायां । भगवानाह । इह सुभूते
 बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् रूपं भाव इति
 न भावयति । वेदनां भाव इति न भावयति । संज्ञां भाव 15
 इति न भावयति । संस्कारान् भाव इति [न भावयति] ।
 यावत्सार्गाकारज्ञतां भाव इति न भावयति । यावत्सर्वाकार-
 ज्ञतां भाव इति न भावयति । ^३सर्ववासनानुसंधिक्षेपप्रहाणं
 भाव इति न भावयति । तत्कस्य हेतोः । नास्ति भावसंज्ञिनः

^१ Tib. = *idam arthasya tattvam*.

^२ Mi-ges-pa *dañ sag-pa sad-pai ched-du nas-pa*. Contrast the sixth *abhiññā* : *śaravakpayajñāna*.

^३ *Sarva* is wanting in Tibetan.

- प्रज्ञापारमिताभावना । यावन्नास्ति भावसंज्ञिनो दानपारमिता-
 भावना । नास्ति भावसंज्ञिनोऽध्यात्मशून्यताभावना । यावन्नास्ति
 भावसंज्ञिनोऽभावस्वभावशून्यताभावना । नास्ति भावसंज्ञिनः
 षड्भिक्षाभावना^१ । यावन्नास्ति सर्वसमाधिसर्वधारणीमुख-
 5 तथागतबलवैशारद्यप्रतिसंविन्महामैत्रीमहाकरुणाऽऽवेणिकबुद्धध-
 र्मानां भावना । तत्कस्य हेतोः । तथा हि स^२ भाव एषोऽह-
 मिति द्वयोरन्तयोः सक्तः । दाने ग्रीले चान्तौ वीर्यं ध्याने
 प्रज्ञायां । एषोऽहमिति द्वयोरन्तयोः सक्तः । अध्यात्मशून्यतायां
 यावद्भावस्वभावशून्यतायां षट्स्वभिक्षासु । यावत्सर्ववासनानु-
 10 संधिक्षेप्रप्रहाण एषोऽहमिति द्वयोरन्तयोः सक्तः । यस्य द्वयो-
 रन्तयोः सक्तस्तस्य नास्ति मोक्षः । तत्कस्य हेतोः । नास्ति
 सुभ्रूते भावसंज्ञिनो दानं । यावन्नास्ति प्रज्ञा । नास्ति मार्गा ।
 नास्ति ज्ञानं । नास्ति प्राप्तिः । नास्त्यभिसमयो । नस्त्यानुलो-
 मिकी^३ चान्तिः । नास्ति रूपस्य परिज्ञा । नास्ति वेदनायाः
 15 परिज्ञा । यावन्नास्ति प्रतीत्यसमु[156^b]त्पादस्य परिज्ञा ।
 नास्त्यात्मसत्त्वजीवजन्तुपोषपुरुषपुद्गलमनुजमानवकारकवेदकजा-
 नकपश्यकसंज्ञायाः परिज्ञा । यावन्नास्ति सर्ववासनानुसंधिक्षेप्र-
 प्रहाणस्य परिज्ञा । कुतः पुनरस्य मोक्षो भविष्यतीति ॥

¹ See *M. vyut* § 37; *Dh.-s.* XLI.

² Five *abhiññās*, *Dh.-s.* XX; six *abhiññās*, *M. vyut* § 10.

³ In margin, from a second hand, *sarva*.—*lādi-ltar de dñas-po-la lādi*
bdag-go..... sakta = chaga.

⁴ See notes to *Dh.-s.*, CVII.—*ānulomiki*, *s°* from a second hand.

अत एव पुनस्तद्वैवर्तम् ।

भगवानाह । एवमेतत् कौशिक एवमेतत् । येऽपि तेऽभुव-
 क्षतीतेऽध्वनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तेऽप्यीमामेव प्रज्ञा-
 पारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुद्धाः । येऽपि ते
 भविष्यन्धनागतेऽध्वनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तेऽप्यीमा- 5
 मेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंभोक्ष्यन्ते ।
 येऽपि त एतर्हि दशदिग्लोकधातुषु अप्रमेयासंख्येषु तथागता
 अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तिष्ठन्ति ध्रियन्ते यापयन्ति धर्मं देशयन्ति
 तेऽप्यीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभि-
 संबुद्धाः¹ । येऽपि तेऽभुवक्षतीतानां तथागतानामर्हतां सम्यक्सं- 10
 बुद्धानां आवकाः । येऽपि ते भविष्यन्धनागतानां तथागता-
 नामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां आवकाः । येऽपि त एतर्हि प्रत्यु-
 त्पन्नानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां आवकाः । तेऽप्यी-
 मामेव प्रज्ञापारमितामागम्य स्रोतश्चापत्तिकलं प्राप्ताः प्राप्स्यन्ति
 प्राप्नुवन्ति च । येऽपि तेऽभुवक्षतीतेऽध्वनि प्रत्येकबुद्धाः । याव- 15
 तेऽप्यीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्य प्रत्येकबोधिं प्राप्ताः प्राप्स्यन्ति
 प्राप्नुवन्ति च ॥ तत्कस्य हेतोः । अत्र प्रज्ञापारमितार्था सर्वाणि
 चीणि यानानि विस्तरेणोपदिष्टानि । तानि पुनरनिमित्तयोगे-
 नानुपलम्भयोगेनानुत्पादयोगेनासंक्षेपयोगेनाव्यवदानयोगे[157^a]-
 न । यावत्तत्पुनर्लोकव्यवहारेणपरमार्थयोगेनेति² विस्तरः ॥ 20

¹ From a second hand: *abhisambudhyante*.

² *hjiḡ-rten-gyi tha-sñad-kyis yin-te don-dam-pai theul-gyis ni ma yin-no*.

उक्तं च ।

बुद्धैः प्रत्येकबुद्धैश्च आवकैश्च निषेविता ।

मार्गस्त्वमेका मोक्षस्तु नास्त्वन्य इति निश्चयः ॥ इति ।¹

एतन्महायानवचनमवहमान आह । नन्वसिद्धमित्यादि ।

5 नन्वसिद्धं महायानं ।

ननु भो शून्यतावादिन् । महायानमागमत्वेन ममासिद्ध-
मसंमतं । तदस्योपन्यासो न सार्धनतया साधुः ॥ अत्र परस्व
समानपरिहारदूषणमाह । कथमित्यादिना ।

कथं सिद्धस्त्वदागमः ।

10 यदि महायानमसिद्धं । कथं केन प्रकारेण त्वदीयागमो
भगवद्वचनमिति सिद्धः । तत्र न किं सिद्धागमत्वप्रसाधकं
प्रमाणमुत्पश्यामः ॥ परः परिहारमाह । यस्मादिति ।

यस्मादुभयसिद्धोऽसौ ।

यस्मात्कारणात् । उभयस्य तव मम च सिद्ध आगमत्वेन
15 निश्चितोऽसौ ममागमः । न हि मदागमे भवतोऽपि महा-
यानासुस्त्रादिनो बुद्धवचनत्वेन विप्रतिपत्तिरस्ति । तस्मात्सिद्धो-
ऽसौ । न तु महायाने न मम संप्रतिपत्तिः । येनेदमेवोत्तरं
भवतोऽपि स्थात् ॥ सिद्धान्तवाच्याह ।

¹ See *Prajñāp.*, edit. by Rājendralāl, p. 3.

² sgrub-par-byed-pa-ñid-du,

न सिद्धोऽसौ तवादितः ॥ ४२

इति । यद्यप्युभयसिद्धत्वं तदागमस्यागमत्वसिद्धौ हेतुः । तदापि नैतदन्वयमसिद्धत्वात् । यस्मात्तत्रैव तावदसौ तदागमो न सिद्धः । कदा । आदितः । आदौ तत्त्वोकारात्पूर्वं । न चाभ्युपगमात्माह तव कथं सिद्धयसौ सिद्धः । इत्युभयसिद्धत्व- 5 मसिद्धत्वादसाधनं ॥

यद्यप्युभयसिद्धत्वमसिद्धं । इदं तर्हि साधनमस्तु बहुवचन- परंपरयाच्चायायातं बुद्धवचनत्वेन । 'यच्च सूत्रेऽवतरति । विनये संकुश्रते । धर्मतां च न विज्ञोमयति । तद्बुद्धवचनं नान्यदित्य- 10 चाह । यत्प्रत्ययेत्यादि ।

यत्प्रत्यया च तच्चास्या महायानेऽपि तां कुरु ।

यः प्रत्ययो निबन्धनं । अस्या आस्यायाः सा तथोक्ता । यत्प्रत्यया यन्निबन्धना । आस्या आदेयता आदरः । तच्च स्त्री[157^b]गमे । तां 'तत्प्रत्ययामास्यां । इह महायानेऽपि कुरु विधेहि । महायानेऽप्युक्तस्यास्याकारणस्य विद्यमानत्वात् ॥ 15

इदं पुनः सर्वप्रवचनसाधारणमथभिचारि लक्षणं यदुक्त- मज्झिमसंघोदनसूत्रे^१ । अपि तु मैत्रेय चतुर्भिः कारणैः प्रति- भानं सर्वबुद्धभासितं वेदितव्यं । कतमैस्तुर्भिः । इह मैत्रेय

¹ Ms. *tae ca...*—*gañ yañ mdo-sde-la hjug...*

² From a second hand : *yatpratyaśm*.

³ See *Gīkēds.*, p. 15, l. 13-22.—Comp. *Subhāsitasutta*, in *Suttanipāṭa*, Faus-
böll, p. 71.

- प्रतिभानमर्थोपसंहितं^१ भवति नानर्थोपसंहितं । धर्मोपसंहितं ।
 भवति नाधर्मोपसंहितं । क्लेशप्रहायकं भवति न क्लेशविवर्धकं ।
 निर्वाणगुणानुग्रहसं^२दर्शकं भवति न संसारगुणानुग्रहसंदर्शकं ।
 एतैस्तुभिः^३ पेयाञ्च ॥ यस्य कस्य चिन्नैचेय ।^४ एतैस्तुभिः
 5 प्रतिभाति । प्रतिभास्यति वा । तत्र आद्वैः कुलपुत्रैः कुलदुहि-
 त्वभिर्वा बुद्धसंज्ञोत्पादयितव्या । शास्त्रसंज्ञां कृत्वा स धर्मः
 श्रोतव्यः । तत्कस्य हेतोः । यत्किं चिन्नैचेय सुभाषितं सर्वं तद्बु-
 द्धभाषितं^५ । तत्र मैचेय य इमानि प्रतिभानानि प्रतिचिपेत् ।
 नैतानि बुद्धभाषितानीति तेषु चागौरवमुत्पादयेत् । पुद्गल-
 10 विद्वेषेण तेन सर्वं बुद्धभाषितं प्रतिभानं प्रतिचिप्यं भवति । धर्म
 प्रतिचिप्य धर्मव्यसनसंवर्तनीयेन^६ कर्मणापायगामी भवति^७ ॥
 तदच धर्मताया [अ]विज्ञोमनमेव^८ सम्यग्मलक्षणमुक्तं ॥

उक्तं च ।

- यदर्थवद्बुद्धमपदोपसंहितं
 15 त्रिधातुसंज्ञेन निवर्हणं^१ वचः ।
 भवेच्च यच्छान्त्यनुग्रहसंदर्शकं
 तदुक्तमार्थं^३ विपरीतमन्यथा ॥ इति ।

^१ *Qikṣās. has satyopasamhitam, a°.*

^२ *Qikṣās. has ebhiṣ caturbhiḥ.*

^३ See *Ang. N. IV, 164, 7.*

^४ *chos spañs-nas chos-kyis hphoñs-par hgyur-bai las mñon-par hdu-yed-paṣ...*

^५ Thus in *Qikṣās.*—Better *bhavatīti.*

^६ *chos-ñid dan mi hgal-ba.*

^७ *spoñ-byed.*

^८ *M. Vynt. § 66.*

एतन्महायाने सर्वमस्तीति कथमुपादेयं न स्यात् ॥

अदुक्तं च सिद्धोऽर्थो तदादित इति तत्र परो विशेष-
मभिधत्ते । न भवौमि यदावयोर्द्वयोः सिद्धसुभयसिद्धमिति ।
किं तर्हि । आवाभ्यामन्येषामुभयेषां मदागमः सिद्ध इत्युपा-
देयः । न महायानमेतद्विपरीतत्वात् । ते[158^a] न नोपदेय- 5
मित्याह । अन्योभयेष्टेत्यादि ।

अन्योभयेष्टसत्यत्वे वेदादेरपि सत्यता ॥ ४३

यथावयोर्विवादाद्भूत्वात्¹ । आवाभ्यामन्ये चे के चिदप्रति-
पक्षा उभये² । तेषामिष्टं अभिमतं संमतमिति यावत् । तस्य
सत्यत्वे । यथार्थत्वे । अभ्युपगम्यमाने सति वेदादेरपि सत्यता । 10
वेदवाक्यस्य बोधनक्षयणस्य । आदिग्रन्थात्कणादादिवचनस्यापि
सत्यता । असुष्ट्वार्थता स्यात् । तथापि वादिप्रतिवादिभ्यामन्यो-
भयसंमतिः संभाव्यत इति तदप्युपादेयं भवतः स्यात् । तस्मा-
न्नायमपि विशेषः ॥

अथापि स्यात् । मदागमे बुद्धवचनत्वेऽविवादो न तु 15
महायाने । तेन च उपादेयो नेतरदित्याशङ्क्यमाह । सविवादं
महायानमित्यादि ।

¹ U-bu-cag rtsod-pa-dan-bcas-pai-phyir.

² Interpunction erased after ubhaye—Tib. gives no help: u-bu-cag-las
gshan-pagan-su-dag gñi-ga-la grub-pa de-dag hdod-ciñ mñon-par hdod-pa
dan .. = ...ubhayatra pratipannās.

सविवादं महायानमिति चेदागमं त्यज ।

तौर्थिकैः सविवादत्वात्स्वैः परैश्चागमान्तरं ॥ ४४

सविवादं सविप्रतिपत्तिकं महायानं । के सिद्धुद्वचनतया
प्रवृत्त्यङ्गमिच्छन्ति । के चिन्तदिपरीतसमारोपाभेच्छन्ति । इति
5 हेतोः । चेद्यदि न शास्त्रं तदा । आगमं त्यज । स्वागममपि
विजहीहि । सोऽपि न प्रवृत्त्यङ्गं^१ स्यात् ॥ कस्मात् । तौर्थिकै-
मीमांसकादिभिः सविवादत्वात् । विप्रतिपत्तिर्संभवात्^२ । परि-
त्यागमर्हति । न केवलं तौर्थिकैः । अपि तु स्वयूयैरित्याह ।
क्षैरिति । चतुर्निकायमष्टादशभेदभिन्नं^३ भगवतः शासनं^४ ।
10 तत्रैकस्वैव निकायस्थानेकभेदसंभवात् । स्वयूयैरपि परस्पर-
विवादः संभवति ।

क्षैरिति स्वनिकायान्तर्गतभेदान्तरावस्थितैः । परैरिति
अन्यनिकायव्यवस्थितैः । चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । सवि-
वादत्वात् । आगमान्तरं त्यजेति संबन्धः । तदभ्युपगतादागमा-
15 दन्य आगम आगमान्तरं । तदपि सविवादत्वाच्च स्वीकार-
मर्हति । तदागमस्याप्यपरापेक्षया सविवादत्वं समानमिति
परित्या[158*]ने तुल्य एव न्यायः ।

अथ वा क्षैरिति । एकभेदव्यवस्थितैः सौचान्तिकाभिधर्मि-
कवैयर्थिकैः^५ परस्परं सविवादत्वात्सूचाभिधर्मविनयाः परित्याग-

१ hjug-pai yan-lag.

२ log-par rtogs-pa arid-pai phyir.

३ sde-pa bsht-las boo-brgyad-du gyes-pa...

४ Yainayika wanting in Tibetan.

मर्षन्ति । अस्ति श्लोकभेदावस्थितानां शौचान्तिकादीनामन्योन्यं
विवादः । परैरिति एकनिकायाभितभेदान्तरगतैः ॥ एतेन
चयुक्तं । गुरुपर्वक्रमेणाद्यायायातं बुद्धवचनमित्यादि । तदनेनैव
प्रत्याख्यातं द्रष्टव्यं । न ह्यविस्मृतसंप्रदायानामन्योन्यस्य विवादो
युक्तः । न च सर्वश्रवणेषु परस्परारतिरस्ति । न च सूत्राभि- ४
धर्मविनयानां परस्परमेकवाक्यता भवतः संभवति । तत्कथं
सूत्रादिसंख्यन्दन^१ बुद्धवचनत्वे हेतुवत्तं । तस्माद्यत्किं चिदेतत् ॥

एवं समानपरिहारदूषणतामभिधाय पुनर्विशेषेण परस्पा-
रपक्षे दूषणमुल्लासयन्नाह^२ ।

शासनं भिक्षुतामूलं भिक्षुतैव च दुःस्थिता । 10

शासनमित्यादिनोपक्रमते । शासनं भगवता हिताहित-
स्त्रीकारपरिहारदेशनाकषणं । तच्च भिक्षुतामूलं ॥

अथ वा । आगमविप्रतिपत्तिमायुषङ्गिकौ परिसमाप्य
चयुक्तं ।

सत्यदर्शनतो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किं । 15

इति निराधिकौर्षन्नाह । शासनमित्यादि ।

शासनमिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्याज्ञाप्रणयनं । तन्निष्पु-
तामूलं । भिक्षुभावो भिक्षुता सैव मूलं कन्दो यथेति तत्त-

^१ mdo-sde-la-sogs-pa dah mthun-pa.

^२ The Ms. Burn. 90 has here the following stanza: *parasparavirodhatvāc
ced vinayān api tyaja, viruddhasattvatuṣṭyartham vākyam ekaṁ hiṁ icchasi,*
with the unmetrical readings: *vinayān dvān api tyaja, vākyantvam ekam.*

योक्तं । तत्प्रतिष्ठत्वात् । यथा किञ्च दृढमूलो वृक्षश्चिरमव-
स्थितिमनुभनन् काष्ठशान्वाप्रशान्वापन्नपुष्पफलप्लावादानसंता-
पाद्यपहरणसमर्थो भवति । तथा भगवतोऽपि शासनकल्पपादपो
भिषुताकन्दमावाद्य 'मृत्युपक्षानसम्बन्धप्रहाणद्विपादेन्द्रियवत्-
५ बोध्यङ्गध्यानाख्यसमाधिसमापत्तिबोधिपाक्षिकार्या[159*]ष्टाङ्ग-
मार्गश्रामण्यफलसंपन्न चद्विप्रातिहार्यादिभिः क्षेत्रोन्नततापाद्यप-
हरणपटुर्भवति । इति भिक्षुताया मूलसाधर्म्यं ।

'तत्र संज्ञाभिषुः । प्रतिज्ञाभिषुः । भिक्षणशीलो भिक्षुः ।
शास्तिचतुर्थकर्मणोपसंपन्नो भिक्षुः^१ । भिक्षुक्षेत्रो 'भिक्षुरिति पञ्च-
१० प्रकारो भिक्षुः । तत्र चतुर्थपञ्चमं दयमय्यं । इतरेषां समा-
नाभिधानमात्राभिधेयत्वात् । तदुभयमपि शासनावस्थाननि-
दानमविद्वद्वं । तथापि भिक्षुक्षेत्रो भिक्षुः प्रधानं । तद्वैवेह
ग्रहणं । तस्माद्वो भिक्षुता ॥

सा चार्यसत्यदर्शनतो न संगच्छत इत्याह । भिक्षुतैव
१५ चेत्यादि ।

भिक्षुता भिक्षुक्षेत्रता । क्षेत्रप्रहाणमिति यावत् । यो वक्त-
व्यान्तरं समुच्चिन्वन् हेतौ वर्तते । यस्मात्सा भिक्षुतैव दुःस्थिता ।

1 See Dh.-s 43-50, 82 ; M. vyut. § 67-68.

2 See M. vyut. 270, 37-41, where the third bhikṣu is called : bhikṣuta iti bhikṣuḥ ?

3 Ms. first hand° karmodayasampanno ; second hand °karmādyupa°.—Tib. las-kyis bañen-par rdsogs-pai.

4 See Abhidh.-k-v. (fol. 300 n) : bhinnakleṣatvād bhikṣur ity arhan.

शून्यतादर्शनमन्तरेण समञ्जसा केवलसत्यदर्शनतो न युज्यते ।
तस्मात्सत्यदर्शनतो सुप्तिरिति न वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ येषां
वा दुःखिता । सावसन्नमनचित्तानामिति । सहावसन्नमनेन वक्ष्य-
भिनिवेशेन वर्तते इति सावसन्नमनं । तत्तादृशं चित्तं येषां
योगिनां ते तथोक्तास्तेषामिति । यतस्ते दुःखादिसत्यं क्लेशवि- 5
संयोगं च वस्तुत्वेनावसन्नमन इति मतं भवतां । यतस्तेषां सुप-
न्नमदृष्टीनां दुःखिता । न निरावसन्नचित्तानां ॥

यत्पुनरुक्तं । सत्यदर्शनतो सुप्तिरिति तद्विकल्पणीयं । द्विधा
हि सत्यदर्शनं संभाव्यते । परमार्थतः संवृत्तितो वा । तद्यथाद्यो
विकल्पः । तदा नास्माकं विप्रतिपत्तिः । अस्मात्पक्षस्य प्रधान- 10
त्वात् । सर्वधर्माणामस्माभिः परमार्थतो दर्शनाभ्युपगमात् ।
अथ द्वितीयः । तच्च सङ्गमहे । युक्तिविरोधात् । न हि
संवृत्तिसत्यदर्शनाभ्युक्तिरुत्पद्यते सर्वसत्त्वानां सुक्तिप्रसङ्गात् । तथा
हि युक्त्यागमाभ्यां [159] तत्त्वातत्त्वविवेचनात् । परमार्थसत्य-
मेवात्र क्लेशप्रहाणाय निश्चीयते न संवृत्तिसत्यं । तच्च सर्वधर्मा- 15
नुपलब्धलक्षणं । न हि तदन्तरेण संक्लेशनिवृत्तिर्युज्यते । याव-
द्भावाभिनिवेशस्तावत्कल्पना न निवर्तते । यावच्च कल्पना ताव-
दखण्डितमहिमानः संक्लेशाद्विज्ञसंतानमथावसन्ति । यावच्च संक्लेश-
ास्तावत्कर्मनिर्मितजन्मपरंपराप्रसरः । संसारोऽपि सुतरामथा-
वतप्रसरः प्रवर्तते । तस्मात्सर्वधर्मशून्यतैवाविद्याप्रतिपक्षत्वात् । 20
संसारसंततिविच्छिन्निहेतुरवसीयते । न केवलं सत्यदर्शनं ॥
इदमेवाचार्यपादैरुक्तं ।

सुनिस्तु शून्यतादृष्टेस्तदर्थप्रविभावना । इति ^१
 यथार्थसत्यानि सत्यद्वयेऽन्तर्भवन्ति तथोपदर्शितमेव प्राक् ।
 इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ अपि च ।

५ सावसम्बन्धचित्तानां निर्वाणमपि दुःस्थितं ॥ ४५

इति न केवलं भिक्षुता । किं तर्हि निर्वाणमपौत्यपेरर्थः ।
 निर्वाणं क्षेत्रविसंयोगाभिरुपधिग्रेवं दुःस्थितं दुर्घटं ॥ तच्च भिक्षु-
 तायास्तावदसंगतिमाह ।

क्षेत्रप्रज्ञाणामुक्तिश्चेत्तदनन्तरमस्तु सा ।

१० यदि चार्थसत्यदर्शनतः क्षेत्राः प्रहीयन्ते । ततो विमुक्तिरुप-
 जायते । तदा तदनन्तरं क्षेत्रप्रज्ञाणात्मननन्तरमेवास्तु सा
 मुक्तिर्भवतु । भवत्वेवं । को वे नामान्यथा ब्रूते । नैतदस्ति ।
 कुत इत्याह ।

दृष्टं च तेषु सामर्थ्यं निःक्षेत्रस्यापि कर्मणः ॥ ४६

१५ को हेतौ । दृष्टं प्रतिपन्नं । आगततः । यस्मात् । तेषु प्रहीण-
 क्षेत्रेषु । आर्धमौल्लखायनार्थाङ्गुलीमासप्रभृतिषु । सामर्थ्यं फल-
 दानं प्रति शक्तिः । तस्माच्च तदनन्तरमेव मुक्तिरस्ति । कश्च

^१ Quoted *Subhāṣitasamgraha* (Musson, IV, p. 397-1.) Liberation by the view of vacuity. Every meditation has that view for aim.

सामर्थ्यं दृष्टं । कर्मणः शुभाशुभलक्षणस्य । किं पूर्वमनार्थाव-
 क्षार्पां क्रोशसहितस्य । नेत्याह । अक्रोशस्यापि । क्रोशसहका-
 [160°]रिरहितस्यापि कर्मणः ॥ ननु च सत्यदर्शनादविद्यादि
 प्रहीयते । तत्प्रहाणात्संस्कारादिप्रहाणक्रमेण दृष्ट्यापि प्रहीयते ।
 दृष्ट्याविपर्ययमती^१ च पुनर्भवोत्पत्तिनिमित्ते । ततश्च तद्यो- 5
 रभावात्पुनरहितबीजस्येव^२ कर्मणः सङ्गावेऽपि न किं चिदि-
 हन्यत इति । तदुक्तं ।

मिथ्याज्ञानतदुद्भूततत्त्वसंज्ञेतनावशात् ।

हीनस्थानगतिजन्म^३ त्यक्त्वा चेतश्च जायते^४ ॥ इति ।

अथ वा दृष्टौव केवला पुनर्भवकारणं समुदयाकारत्वात्^५ । 10
 उक्तं हि भगवता^६ । तच्च कतमत्समुदयार्थसत्यं । येयं दृष्ट्या
 पौनर्भविकी मन्दीरागसहगता तच्च तच्चाभिनन्दिनी । यदुत
 कामदृष्ट्या । भवदृष्ट्या । विभवदृष्ट्या चेति ॥ तदेवं यस्य दृष्ट्या
 नास्ति तस्य प्रहीणसमुदयस्य कारणाभावाच्च पुनर्जन्मसंभवः ।
 इति पराभिप्रायमुत्थापयन्नाह ।

15

तृष्ट्या तावदुपादानं नास्ति चेत्संप्रधार्यते ।

¹ sred-pa dañ phyin-ci-log-dañ-ldan-pa ni = °vati [avidyā.]

² çun-phrags-med-pai sa-bon bzhin-du.

³ So first hand.—Second hand *gater* or *gatair janma*—Tib. dman-pai gnas-su skye-ba yin = *hinasthāne janma*.

⁴ First hand: *te na ci ta nna jāyate*; second hand: *ci tta*.—Tib. de spuñs-pas ni skye-ba med = *tat (mithyājñānam) tyaktvā na jāyate*.

⁵ So Ms.—*kun-hbyun-ba rgyu yin-pai-phyir = samudaya-kāraṇatvāt*.

⁶ The well-known definition—See *M. vyut.* § 244.120; *Itivuttaka* 58.

अविद्याप्रहाणानुष्ठा मुनर्भवोपादानं कारणं । तावन्नास्ति
न विद्यते । चेद्यदि संप्रधार्यते निखीयते । तदा नैतदन्वयं ।
यत उपलब्धबुद्धीनामविद्याप्रहाणमतुपपन्नं । तद्भावानुष्ठाप्रहा-
णस्याप्यभावात् ॥ भवतु वा । तथाप्यभिधीयते ।

५ किमक्लिष्टापि तृष्णैषां नास्ति संमोहवत्सती ॥ ४७

अक्लिष्टापि सती क्लेशप्रसंयुक्तापि तृष्णा किमेषां भवद्यो-
गिनां नास्ति न संभवति । कथमिव । संमोहवत् । अक्लिष्टा-
ज्ञानवत् ॥ इत्यमपि तृष्णा निषेद्धमग्रकथेत्याह ।

वेदनाप्रत्यया तृष्णा वेदनैषां च विद्यते ।

- 10 स्यर्गप्रत्यया वेदना । वेदनाप्रत्यया च तृष्णा । सा वेदना
तृष्णाकारणमेवामस्ति । तृष्णा तु तत्कार्यमविकल्येऽपि कारणे न
समस्तीति कथमभिधातुं शक्यते । निरविद्यस्य^१ वेदनायामपि
तृष्णा न भवतीति चेत् । न भावाभिनिवेशिनां निरवि-
[165^b]द्यमेवाचिद्धमित्युक्तं । ततो यदि^२ अक्लिष्टाऽज्ञानवत्सा-
15 भ्युपगम्यते तृष्णा तथापि शून्यतादर्शनमन्तरेण न्यायवत्सा-
दापतति ॥

1 Tib. kha-na ma tlo ba med-pa.

2 So Ms. *yadi akliṣṭā jñāna*^o—ñon-moḥa-pa-can ma-yin-pai mi-ṣes-pa yod
kyañ srod-pa khas mi len-pa=*yady akliṣṭa-ajñāna-saty api nopagamyate*
rṣṣṣ....

अथमत्र समुदाचार्यः । यदा सुप्तसंतानेऽपि^१ कर्मणः फल-
दानशामर्थ्यमुपलभ्यते । दृष्ट्वा च वेदनासङ्गावे संभाव्यमाना ।
तदा क्रोधप्रज्ञाणमपि संदिग्धमात्रं कथमिव विमुक्तौ निश्चयं
कुर्वीत । तस्माच्च शून्यतामन्तरेण भिक्षुता सुस्थिता प्रतिभा-
सत इति ॥ यदुक्तं ।

5

सावलम्बनचित्तानां निर्वाणमपि दुःस्थितं ।

इति तदुपपादयन्नाह ।

सालम्बनेन चित्तेन स्थातव्यं यच्च तच्च वा ॥ ४८

सालम्बनेन सोपलम्बेन चित्तेन स्थातव्यमावक्तव्यं । यच्च तच्च
वा । यच्च तच्चासङ्गस्थानेषु । आर्यसत्यादिषु । तद्भावनाफलेषु^{१०}
वा । आसङ्गसंभावनायां^२ न पुनर्जन्मनिवृत्तिरिति । कथं पुन-
र्जन्मसंभावनायां^३ निर्वाणमपि न संदिग्धं स्यात् । तस्मादुक्तशून्य-
तैव निर्वाणकारणमुक्तेत्याह ।

विना शून्यतया चित्तं बहुमुत्पद्यते पुनः ।

यथासंश्लिसमापत्तौ भावयेत्तेन शून्यतां ॥ ४९ 15

विना शून्यतया । शून्यतामन्तरेण चित्तं दिज्ञानं सालम्बनं
बहुं संयतं । सालम्बनासङ्गपाशेन उत्पद्यते पुनः समाधिबला-
त्क्रियत्काशं निवृत्तमपि पुनरुत्पत्तिमङ्गवति । न पुनरिदं
दृष्टमित्याह । यथा अशंश्लिसमापत्ताविति । यथाऽसंश्लिसमापत्तिं

^१ rgyud grol-ba yin na.

^२ Tib. : shen-pa srid-pas = āśaṅgasambhuraṭ, sambhāvanā = bsgom-pa.

समापद्यमानानां तावत्काशं चित्तचैतन्यविरोधेऽपि पुनस्तदुत्पत्तिः
 ज्ञात् तथान्यथापीत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । अथा निरोध-
 समापत्तावित्यपि द्रष्टव्यं ॥ अथ वा । अथासंज्ञिसमापत्तिं समा-
 पद्यासंज्ञिषु देवेषूपपद्यमानानामनेककल्पगतं यावन्निबद्धानामपि
 5 तत्समापत्तिविपाकफलपरिसमाप्तौ चित्तचैतानां पुनस्तत्पत्ति-
 क्षया ॥

यतः शून्यतामन्तरेण न भिद्यता न निर्वाणमुपपद्यते ।
 तत उभयार्थिनां शून्यतैव भावनीयेत्याह [161^a] भावये[दि]-
 त्यादि । येन कारणेन विना शून्यतया चित्तं बद्धमुत्पद्यते
 10 पुनः । तेन कारणेन निर्वाणाद्यर्थी शून्यतामेव भावयेत् ।
 तद्भावेना हि क्षेत्रप्रक्षालनं निर्वाणं साधिगमयति । न केवञ्चैव
 सत्यादिभावेनेति यावत् । सात्वज्जनत्वात् ॥

अदुक्तमार्थवच्चच्छेदिकायां प्रज्ञापारमितायां¹ । तत्किं मन्यसे
 सुभूते अपि तु स्रोतश्चापन्नस्यैवं भवति मया स्रोतश्चापत्ति-
 15 फलं प्राप्तमिति ॥ सुभूतिराह । नो ह्रीदं भगवंस्तत्कस्य
 हेतोर्न हि भगवन् किं² सिदापन्नस्तेनोच्यते स्रोतश्चापन्न
 इति । न रूपमापन्नो न शब्दाच्च गन्धाच्च रसाच्च स्पर्श-
 द्यानि³ न धर्मानापन्नस्तेनोच्यते स्रोतश्चापन्न इति । सचेद्भ-
 गवन् स्रोतश्चापन्नस्यैवं भवेत् । मया स्रोतश्चापत्तिफलं प्राप्त-
 20 मिति । स एव तस्यात्मपादो भवेत्सत्त्वपादो जीवपादः ।

¹ Anecd. Oson. I, 1, p. 28, l. 9.² Printed text: na kam cid dharmam.³ Printed text: na sprastavyān.

पुद्गलपादो भवेत् । पेयाद्यं^१ । तत्किं मन्यवे सुभूते ऽपि स्पर्हत
 एवं भवति मयार्हतत्वं प्राप्तमिति ॥ सुभूतिराह । नो हीदं
 भगवन् । तत्कस्य हेतोः । न कश्चिद्भूतो यो ऽर्हताम ।
 सचेद्भगवत्स्पर्हत एवं भवेत् । मयार्हतत्वं प्राप्तमिति । स एव
 तस्यात्मपादो भवेत् । पेयाद्यं । 'भगवानाह । तस्मात्तर्हि 5
 सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन एवमप्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयि-
 तव्यं^२ न क चित्प्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यं । न रूपप्रति-
 ठितं चित्तमुत्पादयितव्यं । न शब्दगन्धरसस्पर्शप्रतिष्ठितं^३
 चित्तमुत्पादयितव्यमिति ॥

तस्माच्छून्यतैव बोधिमार्ग इति स्थितं ॥

10

यत्सूत्रे ऽवतरेदित्यादि अनुष्ठुब्धं नेन चित्प्रतिचिन्तमिव
 लक्ष्यते* । अपक्रमनिवेशितत्वात् ।

* These three *anustubhs* are given both in MSS. and in the Tib. translation.

यत्सूत्रे ऽवतरेद्वाक्यं तच्च ह्युक्तमिच्छते ।

महायानं भवत्सूत्रैः^१ प्रायस्कुलं न किं मतं ॥ ५०

एकेनागम्यमानेन^२ सकलं यदि दीयवत् ।

एकेन सूत्रतुल्येन किं न सर्वं जिनीदितं^३ ॥ ५१

महाकाशपुष्पैश्च यद्वाक्यं नावनाच्छते^४ ।

^५महायानवयवत्वाद्वाक्यं कः करिष्यति ॥ ५२

1 p. 26, l. 5.

2 p. 27, l. 4.

3 Printed text: *yan na kvacit*.

4 Printed text: *sprasṭavyadharmā*.

5 Minnaev and MSS. *bhavet sūtraiḥ*.—Tib. *khyod-cag-gi mdo dan mthsuṅs*,

agamyamāna = *ma-rtoḥ*.

7 *mdo mthsuṅs gcig-gi[s] thams-cad ni rgyal-bas gsuṅs-pa cis ma-yin*.

8 So Minnaev = *gtiñ-dpogs*—*L²vigrāhyate*, Dev. 85 *avagrāhate*.

9 = *tat trayā an* = *de ni khyod-kyis ma rlogs-pas*.

आगमविप्रतिपत्तिरस्य विचारस्य प्रस्तावः । शासनं
 भिक्षुतेत्यादिस्वाग[161^b]मविवादात् । प्रक्रमान्तरत्वात् । पूर्व-
 मेव वक्तुमुचितं । अनेनान्तरितस्य विवादस्य पुनरुपक्रमो
 गन्धकारस्य प्रस्तावाकौशल्यं स्यात् । यत्प्रत्ययेत्यादिना^१ च
 5 प्राक्तनवृत्तदयार्थस्याभिहितत्वात् । महाकाव्यपमुख्यैरित्यादि-
 वचनस्यासौलत्वात् । गन्धकाराप्रयुक्तमिति निश्चितं । तस्मात्प्र-
 क्षेप एवायमिति ॥

स्यादेतत् । यथा सालम्बनचित्तस्यासङ्गसंभवात् । न मुक्तिः
 स्यात् । तथा शून्यतायामपि भयमुपजायते । तद्वरमुभयपरि-
 10 हारेण संसार एव स्थितिर्युक्तेत्याह ।

'सक्तिचासात्त्वनिर्मुक्त्या संसारे सिध्यति स्थितिः ।
 मोहेन दुःखिनामर्थे शून्यताया इदं फलं ॥ ५३

सक्तिरासङ्गः । चासौ भयं । शून्यताशब्दश्रवणात् । तद-
 र्थापरिज्ञानात् । सक्तिचासमिति । समाहारः^२ । तस्मादुभय-
 15 पक्षपरिहारेण^३ संसारे चैधातुकसभावे सिध्यति स्थितिरव-

¹ See IX. 45.

² See IX. 43.

³ Minæev: *Qakti*°—Burn. 90 supports the reading explained in the second part of the commentary (p. 445, l. 13) सक्ति चासान्निर्मुक्त्या—So does the Tibetan translation: *rmoñs-pas sdug-bśnal-can-don-du, chags don hñigs mtha-las gro-bar, hkhor-bar gnas-pa hgrub-hgyur-ba, hñi ni ston-ñid hbras-bu yin.*

⁴ *ślas dbye-bai bdu-ba yin-no.*

⁵ Second hand: *paṭṣāparihāreṇa*; but Tib. *spañs-nas.*

ज्ञानमुपजायते । तुग्रब्धः^१ पुनर्दोषपरिहारार्थं । इदं तु
शून्यताभ्युपगमे^२ दूषणं स्यात् । साधारणं^३ दूषणमिति
यावत् । कुतः । अनिर्मुक्ता । हेतौ हतीया । मुक्तेरभावादि-
त्यर्थः । कतमेषां दुःखिनां पञ्चगतिसंसारं जात्यादिदुःखपी-
डितानां सतां । कथं । अर्थे । अर्थविषये । मोहेन । अविद्यया । 5
आलम्बनासङ्गेनेति यावत् । अतः शून्यताया इदं फलं ।
यत्पुनरपि निवृत्त्यं^४ संसारे ऽवस्थानं ॥

अयमभिप्रायः । यथा शून्यताव्यतिरेकेणोपलभ्यदृष्टेर्न
मुक्तिः स्यात् । तथा विषयासङ्गसुखचेताः सर्वधर्मशून्यताभय-
भीतकातरो वरं संसार एवावस्थानमिति मन्यमानो बालः 10
प्रथमसुखविमुखो विनिवृत्त्यं^५ जात्यादिदुःखमनुभवन् । पुनस्त-
त्रैवावतिष्ठत इति किमनया प्रसाधितमिति ॥

अन्ये तु सक्तिचासान्निर्मुक्तेति पाठं मन्यमाना एवं
व्याचक्षते । सक्तेर्हेतुः^६ [162*]त्वात् । सक्तिरासङ्गस्थानं । चास-
हेतुत्वात् । चासो भयस्थानं । तावेवान्तौ सक्तिचासान्तौ 15
शाश्वतोच्छेदान्तौ इत्यर्थः । तथा हि । शाश्वतदृष्टेरविसंक्रि-
च्छेददृष्टेः चासो जायते । तयोर्निर्मुक्त्वा परित्यागेन पूर्व-

^१ *ni sgras*.—*punar* is not translated.

^२ From a second hand, in margin: *śūnyatānabhyupagame*; but Tib. *hdi ni ston-ñid khas-len-pa-la ñes-pur hgyur-te*.

^३ *Skyon thun-moñ ama yin no ces-pai tha-thsig-go = dūṣaṇam sādhanāṇam nāsti*.

^४ *mya-ñan-las-hdas-nas = nirvṛtya*.

^५ Not translated.

^६ =^०*dr̥ṣṭer āsaktir*. The reading is doubtful: *arvisaktir*. Tib. *chags*.

वस्तुतीक्षा । यत्परमार्थविचारेण श्रान्तान्तविवर्जनं । संवृति-
 सत्याभ्युपगमेन बोधेदान्तपरित्याग इति समारोपापवादान्त-
 परिहारात्प्रथमा प्रतिप्रक्षिरियमुपदर्शिता भवति ॥ तथा च
 किं संपद्यत इत्याह । संसारे सिध्यति स्थितिः । प्रज्ञया संसा-
 ५ रदोषास्त्रिष्वक्ष कक्षणापरतन्त्रत्वात् संसारे सिध्यति निष्पद्यते
 स्थितिर्वक्ष्यानं ॥ किमर्थं । दुःखिणामर्थं परदुःखदुःखितया
 दुःखिणां संसारिणामर्थं । तदुःखसमुद्भूतमभिधायात् ॥

ननु संसारिणो नाम परमार्थतो न सन्धेव । तत्कथं
 तदवस्थानमित्यत्राह । मोक्षेन विपर्ययेन संवृत्या सत्त्वसोपक्ष-
 १० क्षात् । एतच्च दुःखस्युपशमार्थं तु कार्यमोक्षो न वार्थ इत्यत्र
 पञ्चाङ्गमौकरिष्यते^१ ॥

तस्माच्छून्यताया इदं कक्षं । यत्कक्षणा संसारेऽवतिष्ठमानो
 ऽपि शून्यतादर्शनात् संसारदोषैर्न क्षियते । इदमप्रतिष्ठितनि-
 र्वाणता शून्यतायाः कक्षं । शून्यतामन्तरेणास्याभावात् ॥
 १५ तस्मादासंसारं सत्त्वार्थमवस्थानमिच्छद्भिः शून्यतेव भावयितव्या ॥

एतत्सर्वमुपसंहारेणोपदर्शयन्नाह ।

तदेवं शून्यतापक्षे दूषणं नोपपद्यते ।

तदेतत् । एवमुक्तक्रमेण शून्यतापक्ष उक्तं दूषणं । शून्यतायां
 चासात्संसारावस्थानलक्षणं नोपपद्यते । न संसृज्यते वक्ष्यमाण-
 २० समाधानात् ॥ इति प्रथमपक्षे चोक्तं^२ ॥ यत एवं ।

^१ IX. 77.

^२ ...phyoga-la sbyar-bar-bya ste.

तस्मान्निर्विचिकित्सेन भावनीयैव शून्यता ॥ ५४^१

निर्गतो विचिकित्साया निर्विचिकित्सः निःसंदेहः । तेन
यता भावनीयैवाभ्यसनीयैव शून्यता । सर्वधर्मनिःस्रभावता ।
[162^b] अनुपपन्नयोगेन ॥

एतेन यदुक्तं न विनामेन मार्गेण^२ तदुपसंहृतं भवति । ५
यत्पुनरुक्तं । शून्यतादर्शनेन किं । तच्च शून्यताया विशेष-
माह ।

क्षेत्रज्ञेयादृतितमःप्रतिपक्षो हि शून्यता ।

श्रीघ्नं सर्वज्ञताकामो न भावयति तां कथं ॥ ५५

क्षेत्रा रागादयः । ज्ञेयं पञ्चविधं । आदृतिग्रन्थसूत्रभयच 10
संबध्यते । क्षेत्रा एवादृतिः । ज्ञेयं आदृतिरावरणमिति^३
विभज्य योजनीयं । ज्ञेयमेव समारोपितरूपत्वात्^४ । आदृतिः
सैव तम इव तमो^५ वस्तुतत्त्वावरणत्वात् । तस्य प्रतिपक्षः
प्रज्ञापहेतुः । हि यस्माच्छून्यता तस्माच्छ्रीघ्नं त्वरितं । सर्वज्ञ-

¹ Quoted *Subhāṣitasamgraha*, Mus6on, IV, p. 396, 20.

² Above IX. 41.

³ The two *āvaraṇas* are "well-known." See *Dh.-s.* CXV.

⁴ Interpunction supported by Tibetan.

⁵ *mun-pa ltar muṣ-pa yin-ta dños-poi de-kho-ñid-la sgrib-par-byed-pai
phyir-ro.*

तायां बुद्धत्वे कामो ऽभिलाषो यस्यासौ तथोक्तः । सर्वज्ञतां
कामयत इति वा । सर्वज्ञताकामः । न भावयति तां कथ-
मिति^१ । तां शून्यतां कथं न भावयति नाभ्यस्यति । अपि तु
महता यत्नेन भावयेदेव ॥

- 5 यदणुत्तं । चासाच्छून्यतायां प्रवृत्तिर्न स्यात् । तदपि न
युक्तमित्याह । यदुःखेत्यादि । द्वितीयपक्षे^२ पुनरित्यमवतार-
णीयं । अस्त्येव शून्यतायामेषो ऽनुशंसः । केवलं प्रथमत एव
तच्च संज्ञासात्प्रवृत्तिर्न स्यादिति ॥ आह ।

यद्दुःखजननं वस्तु चासस्तस्मात्प्रजायतां ।

- 10 शून्यता दुःखशमनी ततः किं जायते भयं ॥ ५६

- यदसु दुःखजननं पीडाकरं तस्मादसुनः सकाशात्तासः ।
भयं जायतां नाम । शून्यता पुनः प्रत्युत दुःखशमनी सर्वसां-
सारिकदुःखापहन्त्री । ततस्तस्याः शून्यतायाः । किं । किमि-
त्यभ्यस्थाने कातरस्य जनस्य भयं जायते । सर्वगुणनिदानत्वा-
15 त्प्रेमैव तस्यामुचितमिति भावः ॥ 'आत्मयहजनिताहंकार-
प्रसूतं हि भयमतत्त्वविदामुत्पद्यते । स चात्मा कल्पनासमारो-
पितमूर्तिरित्यहंकारो ऽपि तदभावाद्नास्त्यद इत्युपदर्शयन्नाह ।

^१ MS. *kathayati*.

^२ See above 445.13 and 446.20.

^३ See *Bubhāṣ-s.*, loc. cit.

^४ So MS. °*gyāha*°

यतस्ततो वास्तु भयं यद्यहं नाम किं चन ।
अहमेव न किं चिच्छेद्वयं कस्य भविष्यति ॥ ५७^१

यतस्ततो [वा] भयाभयस्यानात् । अस्तु भवतु भयं ।
कदा । यद्यहं नाम किं चन । अहमित्यहंप्रत्ययस्य [163a]
विषयः कथितः । अहं नाम अहंप्रत्ययवेद्यं यत्किं चन किं 5
चिद्वस्तु स्यात् । अव्यक्तनिर्देशात्पुंसकता । तदा युक्तमेव भयं ।
यदा पुनरहमेव न किं चिन्न वस्तु सद्विचार्यमाणमहं किं
चिच्छब्दविकल्पमात्रादन्यत् । तदा भयं कस्याहमित्यस्याभा-
वात् । भविष्यति । उत्पत्त्यते । इतोऽपि विचारान्नासो
निवर्तत इति भावः । तदुक्तं । 10

नास्त्यहं^२ न भविष्यामि न मे ऽस्ति न भविष्यति ।

इति बालस्य संवासः पण्डितस्य भयक्षयः ॥ इति ।

यथा चाहंप्रत्ययविषयस्य कल्पनामात्रोपदर्शितत्वात् । असत्त्वं
तथा प्रतिपादयन्नाह ।

दन्तकेशनखा नाहं नास्थि नाप्यस्मि शोणितं । 15
न शिर्षानं^३ न च स्नेहः न पूयं लसिकापि वा ॥ ५८

^१ See Subhāṣ. loc. cit.

^२ So Ms. nāsty.

^३ Such is the reading of our Ms.—Minacov has *siṃhāṇa*; M. *siṃghāṇa*.—M. Vyut. § 189 (114) *siṃghāṇaka*.—See *Gīṭās.*, p. 200, l. 10, and P.W.

^४ M. Vyut. § 189 (119) *lusikā*.

दन्तकेग्रनखा नाहं । प्रत्येकममौ अहंप्रत्ययविषया न
भवन्ति । नास्ति नाप्यस्ति शोणितं । अस्ति हृद्^१ शोणितं
हृदिरं । एतद्वयमपि नास्ति नाहं । शिंघानं न च स्नेहा न
पूयं । शिंघानं नासिकाविवरनिर्यातः क्लेदः । स्नेहा सुखविव-
५ रविनिर्गतः । पूयं व्रणे पक्कहृदिरं । एतान्यपि नाहं भवन्ति ।
ससिकापि वा ससिका व्रणक्लेदः सापि नाहं ॥

नाहं वसा न च स्वेदो न मेदो ऽन्त्राणि नाप्यहं ।
न चाहमन्त्रनिर्गुण्डी गूथमूचमहं न च ॥ ५६

नाहं वसा न च स्वेदो न मेद इति । वसा शरीरस्नेहः ।
१० क्लेद प्रक्लेदः । मेदः चतुर्थो धातुः । इमान्यपि नाहं ।
अन्त्राणि नाप्यहमिति । अन्त्राणि प्रसिद्धानि तान्यपि नाहं ।
न चाहमन्त्रनिर्गुण्डी । अन्त्रनिर्गुण्डी^१ सूक्ष्मात्मिका । सापि
नैवाहं । गूथमूचमहं न च । गूथं विष्टा । एतदपि द्वयं
नाहं भवति ।

१५ नाहं मांसं न च स्नायु^२ नोष्मा वायुरहं न च ।
न च छिद्राण्यहं नापि षड्विज्ञानानि सर्वथा ॥ ६०

१ Ms. hattan. See P.W. haṭṭa and haṭṭa.

२ = zhag.—Ms. sūkṣmāttikā; Tibetan has : suprasiddhā.

३ Minaev and Ms. snāyur.

नाहं मांसं न च खाद्यं नोष्णं । खाद्यं^१ सिरा^२ । ऊष्णं
शरीरतेजोधातुः । इमेऽपि नाहं । वायुरहं न च । वायु-
राश्यासप्रश्नासादिष्वक्षयः सोऽपि नैवाहं । न च क्षिद्राणि
चक्षुरादीनि । तान्यपि नाहं । नापि बहिष्मानामि सर्वथा ।
षट् चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञानानि [163^a] तान्यपि
नाहं भवन्ति ।

सर्वथा सर्वप्रकारेण । प्रत्येकं समुदितानि वा । तथा हि
दन्तादिसमुदायात्प्रकमेव विचार्यमाणं शरीरमुपलभ्यते । तच्च
प्रत्येकमहंप्रत्यक्षवेद्यं न भवति । प्रत्येकमहंप्रत्यक्षं तेज्यभावात् ।
न हि परेषामप्येकैकशः केशादयोऽहंप्रत्यक्षवेद्या भवन्ति ॥ 10
समुदिता अपि त एव केवलाः पूर्ववत् । न च समुदितेषु
तेषु कश्चिदेकः संभवति । तच्च प्रतिषेध्यमानत्वात् । नाप्यनेके
समुदिता अथेकप्रत्यक्षविषया भवितुमर्हन्ति न चानेकेष्वेकप्र-
त्यक्षयोऽभ्यान्तो युक्तः । न च भ्रान्तेस्तत्त्वव्यवस्था । तस्मात्कल्प-
नामाचमेतदहमित्यर्थशून्यमाभातीति निश्चितं ॥ 15

उक्तं चैतदशुभभावनाप्रस्तावे शिवासमुच्चये^३ । सन्ध्यास्निग्-
काये केशा रोमा[णि] नखा दन्ता रजो मलं^४ त्वक् मांसास्त्रि

^१ Ms. *snāyuh*.

^२ First hand : *sirah*.

^३ See *Gītā*, p. 209, l. 7-11. The quotation is from the *Ratnamagha*—See M. Vyat. 189, *Khuddaka Pāṭha* (J.R.A.S. 1869, p. 311, 326) to which Prof. Bendall refers.—On *açubhabhāvanā*, M. Vyat. 52; Kern Manual, 54; above IX 41 and 79.

^४ Comp. M. Vyat. 189 (117 *dantamala*, 125. *karpamala*. 182, *mala*).

स्नायु^१ शिरा^२ बुक्का^३ हृदयं शीहकः क्लोमकः । अन्ताष्टन-
 गुणाः । आमाशयः पक्वाग्रयः । चौदरीयकं^४ । यस्तत् पुरीष-
 मश्रु खेदः खेटः शिघानकं^५ वसा । लसिका । मज्जा मेदः
 पित्तं क्षेप्तपूयशोणितं मस्तककुङ्ग^६ प्रस्रावः । एषु च वस्तुषु
 5 बोधिसत्त्व उपपरीक्षणजातीयो भवति ॥ एतत्पुनः पश्चात्काय-
 स्मृत्युपस्थानपर्यन्त निर्देष्टव्यः ॥

एवं निर्विषय एवाहंप्रत्ययः ॥ स्यादेतद्यदि नाम केसादथो
 ऽहंप्रत्ययवेद्या न भवन्ति । तथापि नाथं निर्विषयः सिध्यति ।
 यतो ऽन्तर्वापारपुरुषगोचर एवाहंप्रत्ययो ऽस्माभिरिष्यत इति
 10 नैयायिकादयः । नैतदपि युक्तं । यस्मादहं गौरः कृशो दीर्घो
 गच्छामीत्याद्याकारपरामर्शात्मक एवायमहंप्रत्ययः प्रतिभासते ।
 न चात्मन एतद्रूपमिष्यते^७ परैः । न चान्याकारेण ज्ञानेनान्यस्य
 ग्रहणं युक्तमतिप्रसङ्गात् । तथा हि । तद्वान् । इदमि^[164*]दं
 तस्य लक्षणमुपवर्णयन्ति परे^८ । तच्च नैयायिकास्ताव-
 15 क्षित्यं सर्वगतं प्रतिप्राणिभिन्नमचेतनं चेतनायोगात्तु चेतनं ।

1 *Qikpās.* has *snāyuh* ; see p. 451 l. 1.

2 So Ms.

3 So Ms.—Read *vrkkā* and see Prof. Bendall's note.—*M. Vyut.* has *plihah*.

4 *lon-ka* = intestines, entrails, guts.—*len-ge* in Tib. translation of *Qikpās* is a misprint.—*M. Vyut.* 189 (100).

5 So Ms.

6 *Qikpās.* has *mastakam mastakaluṅgam*.

7 Reading uncertain, not supported by Tib. *hdi-dag-la bdag-tu hdod-pa-ma-yin* "do not consider them as ātman."

8 Ms. *lakṣaṇam* | *upa*^o.—Tib. *hdi ltar yuñ de-dun-ldan-pa hdi ni hdi o zhes mthsan-ñid yin-par*... ..

सुखादिगुणाधारं^१ शुभाशुभकर्मकर्तारं । तत्फलोपभोक्तारं
परलोकिकं चात्मानमिच्छन्ति ॥ नैयायिकवद्वैशेषिका अपि ।
यदुक्तं ।

अन्ये पुनरिहात्मानमिच्छादीनां समाश्रयं ।

स्वतो ऽचिद्रूपमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा ॥ 5

शुभाशुभानां कर्तारं कर्मणां तत्फलस्य च ।

भोक्तारं चेतनायोगाच्चेतनं न स्वरूपतः ॥ इति ।

जैमिनीयास्तु । व्यावृत्त्यनुगमात्मकं बुद्धिरूपेण परिणामिनं
चेतन्यरूपमात्मानमिच्छन्ति । तच्च चैतन्यं बुद्धिस्वभावं न च
तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तौ भवतः । तस्योभयत्रानुगतरूपत्वात् । 10
तद्यथा सर्पस्य कुण्डलावस्थानिवृत्तावृज्ज्वावस्थाप्रवृत्तौ च सर्प-
त्वस्योभयत्रायनुवृत्तिः ॥ यथोक्तं ।

व्यावृत्त्यनुगमात्मानमात्मानमपरे पुनः ।

चेतन्यरूपमिच्छन्ति चैतन्यं बुद्धिस्वभावं ॥

यथाहेः कुण्डलावस्था व्यपेति तदन्तरं । 15

संभवत्यार्जवावस्था सर्पत्वं न निवर्तते ॥

तथैव नित्यचेतन्यस्वभावस्यात्मनो ऽपि न ।

निःशेषरूपविगमः सर्वस्यानुगमो ऽपि च ॥ इति ।

इति विशेषः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ जैनास्तु जैमिनीय-

¹ Ms. *sukhādiravagunādhāram*.—Tib. *bde-ba-la-sogs-pa yon-tan rgyui-rten* dñ.

वचैतन्यमात्मानमिच्छन्ति द्रव्यपर्यायरूपेण यथायोगमनुगमन्या-
वृत्त्यात्मकं ॥ तथा चोक्तं ।

जैमिनीया इव प्राञ्जैर्नास्तिज्ञचक्षुषान्तरं ।

द्रव्यपर्यायरूपेण व्यावृत्त्यनुगमात्मकं ॥

- 5 कापिज्ञास्तु नित्यं व्यापकं निर्गुणं स्वयमेव चैतन्यात्मकमा-
त्मानमिच्छन्ति । न तु बुद्धिसंबन्धात् । बुद्धेः स्वयमचित्त्वभा-
वत्वात् । चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति वचनात् । नापि स
कस्य चित्कार्यस्य कर्ता स्वयं तत्फलोपभोक्ता वा निष्क्रिय-
त्वात् । प्रकृतिरेव तत्कर्त्री तस्य । तत्फलोप[164]नेची च ।
- 10 विपर्यायवशादसौ स्वात्मानि तत्समारोपयति ॥ तथा हि ।
यदा पुरुषस्य शब्दादिविषयोपभोगाकारमौत्सुक्यमुपजायते ।
तदा प्रकृतिः¹ परिज्ञातपुरुषौत्सुक्या पुरुषेण युज्यते । ततः
शब्दादिषु² करोति । शब्दादिषु श्रोत्रादिवृत्तिभिर्मनसा-
धिष्ठिताभिः परिगृहीतेषु विषयेषु बुद्धिरध्यवसायं करोति ।
- 15 ततो बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषस्येत्यत इति । एवं चैतन्यस्वरूप-
त्वाभिर्गुणत्वं । व्यापित्वाच्चिक्रियत्वमिति सांख्यपुरुषस्य विशेषः ॥
उक्तं च ।

चैतन्यमन्ये मन्यन्ते भिन्नं बुद्धिस्वरूपतः ।

आत्मानस्य निजं रूपं चैतन्यं कल्पयन्ति ते ॥

प्रधानेनोपनीतं च फलं मुक्ते च केवलं ।

कर्तृत्वं तस्य नैवास्ति प्रकृतेरेव तत्प्रतं ॥

प्रवर्तमानान् प्रकृतेरिमान् गुणा-

स्वामोदृतत्वादिपरीतचेतनः ।

अहं करोमीत्यबुधो हि मन्यते

5

दृश्यस्य सुखीकरणे ऽप्यनौश्वरः¹ ॥ इति ॥

उपनिषदादिनस्तु समस्तप्राशिसंतापान्तर्गतमेकमेव व्यापि
नित्यं च ज्ञानमिच्छन्ति । तद्विवर्तरूपतया सकलमिदं चित्ति-
जलपवनउताग्रनादिकं जगदवभाषते । तत्सत्त्वभाव एव चात्मा ।
न बाह्यं किमप्यवयवि परमाण्वादिकं याह्यं प्रमाणप्रसिद्धमस्ति ॥ 10
आह च ।

नित्यो ज्ञानविवर्तो ऽयं चित्तितेजोजलादिकः ।

आत्मा तदात्मकश्चेति संगिरन्ते ऽपरे पुनः ॥

याज्ञलक्षणसंयुक्तं न किं चिदिह विद्यते ।

विज्ञानपरिणामो ऽयं तस्मात्सर्वं परीक्ष्यते ॥ इति । 15

पुद्गलवादिनस्तु पुनरन्तस्वरतीर्थिकाः स्वन्धेभ्यस्तत्त्वान्यत्वा-
भ्यामवाप्यं पुद्गलनामानमात्मानमिच्छन्ति । अन्यथा तीर्थिक-
सिद्धान्ताभिनिवेशदर्शनं स्यात् ॥ आह चाह ।

¹ = *Sāṃkhya-kramadīpikā*, 43, with the reading *bhīmanyate* (Garbe, *Sāṃkhya Phil.* p. 308 and 69).—Prof. Garbe wrote to me in 1898: "I have never considered the *S. Kr. d.* so old that it could be quoted by an author of that antiquity (*Prajñākaramati*). Perhaps both, the quotation in your text and the corresponding passage in *S. Kr. d.* are taken from an original source which we don't know yet."

केचित्सौगतंमन्या^१ अप्यात्मानं प्रच[165]क्षते । इति ॥

^२कथमात्मनो ऽहंप्रत्ययविषयता स्यात् । स्वरूपेण तथा-
प्रतिभासनात् । तत्कथमात्माहंप्रत्ययतथा प्रतिभासत इत्युच्यते ।
तस्मादिकल्पमात्रमेतत् । निर्विषयमुत्पद्यत इति स्थितं ॥

- ५ संप्रति चित्त्वभावात्मवादिनः सांख्यादयः । षड्विज्ञानाणा-
मात्मनिषेधमसहिष्णवः प्राहुः । शब्दादिज्ञानं चिदात्मकमा-
त्मैवास्माभिरभिधीयते । तत्कथमस्यात्मताप्रतिषेध उच्यते ॥
इति पराभिप्रायमाकलय्य सिद्धान्तवादी प्रसङ्गमासञ्जयन्नाह ।

शब्दज्ञानं यदि तदा शब्दो गृह्येत सर्वदा^३ ।

- १० ननु यदि शब्दज्ञानात्मक आत्मा तस्य च नित्यत्वाच्छब्दज्ञानं
नित्यं स्यात् । तदा शब्दो ऽपि सदा^३ नित्यमेव तद्भावाभाव-
कालयोर्धर्हीतव्यः स्यात् । शब्दग्रहणस्वभावस्य तस्य तत्सदसत्ता-
काले सर्वदानुवर्तनात् । अन्यथा नित्यत्वमेव तस्य हीयेत ॥
भवत्येवमेवेति चेत् । आह ।

- १५ ज्ञेयं विना तु किं वेत्ति येन ज्ञानं निरुच्यते ॥ ६४

ज्ञानमेव नित्यमुपस्थितं । शब्दस्य तु कादाचित्कत्वात्

^१ Tib. = *kecit saugatā anye* = bder-gcegs-pa hga-kha-cig ni gzhan yañ bdag-
tu rab-brjed-byed.

^२ Tib. *dei phyir ji-ltar* = *taśmāt katham, tat katham*.

^३ The Sanskrit text has *sarvadā* and the Tib. *thams-cad thuc-na*—Tib. Com-
mentary has *rtag-tu* = *sadā nityam eva*.

सर्वदा सत्ताभिधक्तिः । तत्तत् तदवसाकाशे ज्ञेयं विना
विषयमकारेण किं वेति किं जानाति तज्ज्ञानं । तुभ्यं
ऽवसाकाशप्रसङ्गविशेषे वर्तते । येन ज्ञेयेन शून्यमपि ज्ञानं
निश्चयते । अनिधीयते । ज्ञेयं ज्ञानातीति ज्ञानमाख्यायते ।
तदभावात्कथं ज्ञानमित्याशयः । एतदेवाह ।

अज्ञानानं यदि ज्ञानं काष्ठं ज्ञानं प्रसज्यते ।

यदपि विषयं न जानाति तदपि यदि ज्ञानमुच्यते ।
तदा काष्ठमज्ञानस्य भावं ज्ञानं प्रसज्यते । न हि तेन किं
चिदपराङ्मुखा येन न विज्ञानं स्यात् । न चैवं । तस्माद्विषय-
रिज्ञानाभावाच्च काष्ठं ज्ञानं न भवति तथान्यदपि न स्यात् । 10
इत्याह ।

तेनासंनिहितज्ञेयं ज्ञानं नास्तीति निश्चयः ॥ ६२

येन निर्विषयं न ज्ञानं तेन कारणेन । अयं निहितज्ञेयः ।
अयं निहितमयोऽप्यदेष्टव्यं^१ ज्ञेयं याज्ञो विषयो यस्य तत्तत्तत्तं
ज्ञानं नास्ति न विद्यत इति^२ । निश्चय एकान्त इह 15
सापेक्षत्वात् ।

सादेतत् । शब्दस्य सदाविद्यमानत्वात्^३ । नायं निहित-
विषयं शब्दज्ञानं । अपरथां तु कदा चित्कादाचित्कानिधक्तिः

^१ See Nyāyabindu.

^२ Sgra rtag-pa yod-pa ma-yin-pai-phyir = ...saddi a°.

शब्दस्यासंनिधानाच्चेततस्तज्ज्ञानमप्यसत् ॥ ६३

शब्दस्य विषयतामापन्नस्यासंनिधानादद्योग्यदेष्टात् । यद्व्यं
[न] स्याद्यदि^१ एवमभिधीयते । ततस्तत्^२ ज्ञानमप्यसत् ।
तत्तस्यात्तर्हि शब्दस्यासंनिधानात्तत् ज्ञानमपि शब्दज्ञानं ।
असद्विद्यमानं । शब्दज्ञानमेव तर्हि तन्न भवतीत्यर्थः ॥ ५

किं च यदि शब्दज्ञानं तदा रूपग्रहणात्मकं तन्न युज्यत
इत्याह । शब्दग्रहणेत्यादि ।

शब्दग्रहणरूपं यत्तद्रूपग्रहणं कथं ।

शब्दस्य ग्रहणरूपं शब्दस्य ग्रहणस्वभावं शब्दग्राहकमिति
यावत् । यत् ज्ञानं तद्रूपग्रहणं रूपग्रहणात्मकं । कथं । न १०
कथं चिदपि स्यात् । एकस्य निरंशस्य रूपदशाद्योगात् ॥ ननु
यथा कस्मि[१६६a]^३देक एव कस्य चिदपेक्षया पिता कस्य
चिदपेक्षया च स एव पुत्रः स्यात् । तथा प्रकृते ऽपि रूपदश-
मेकस्य भविष्यतीत्याह । एकः पितेत्यादि ।

एकः पिता च पुत्रश्च कल्प्यते न तु तत्त्वतः ॥ ६४ १५

एक पिता एव जनकः पुत्रश्च अन्यः स एवेति कल्प्यते ।

^१ So MS.—Tib. gives no help.

^२ So MS.

^३ The fol. 166 is wanting in the Nep. MS.; the fol. 167 is numbered
(figures and letter-numerals) 166.

न तु तदपेक्षया कल्पना स्वभावात् । न तु तत्रातः । न पुनः
परमार्थतः । एक एव स्वभाव उभयात्मकः कल्पनावमारोपित-
व्यवहारात् । [भिन्नरूपत्वात्] पुनरेक एव तथा भावाभिधाने[न]
नैवाभिधीयते । उभयवाक्यरूपद्वयमेकस्य घटनीयं । तच्च कथं
5 चिदपि न संगच्छते । रूपद्वयव्यतिभिन्नतया वस्तुनो ऽपि
द्वित्वप्रसङ्गात् । तस्माद्यथा वाक्यवनेकस्य द्विरूपत्वं तच्च दृष्टान्त-
धर्मिच्छति । यथासि काव्यनिकं तत्पञ्चतानुपयोगीति यत्किं
चिदेतत् ॥

इतो ऽपि न पारमार्थिको ऽयं व्यपदेश इत्याह सत्त्वं रज
10 इत्यादि ।

सत्त्वं रजस्तमो वापि न पुत्रो न पिता यतः ।

एतच्चावयवं मन्त्रापि स्वीकर्तव्यं । सांख्यमते हि त्रिगुणवैकं
व्यक्ततः सत्त्वं रजस्तमो वापीति समुदाह्रः समुच्चयार्थः । यतो
व्यवहारेते गुणाः स्वस्वभावावस्थिताः प्रत्येकं समुदिता वा
15 तस्माच्च पिता न पुत्रः परमार्थतः । सर्वदा गुणा एव केवलाः
वन्ति । 'संयमय' पुत्रावस्थायां ये सत्त्वरजस्तमोव्यवस्था गुणास्त
एव प्राप्तजनकभावा अपि तेन पूर्वापरकावयोरवि[शिष्ट]-
स्वभावा एव । ते तत्तदपेक्षया पिता पुत्रस्याभिधीयन्ते । न तु

1 rtogs-pai sgra-btags-pa yin-te. gsungs tha-dad-pas yah golg fid de-bahin-
du sgra sna-tshogs-par sgra-sna-tshogs-kyis brjod-par-bya-ba min-no.

2.3 So MS.—don ni hdi yin-te = ayam arishah.

3 khyad-par-med-pai dthos-po fid yin-te.

तत्र कश्चिद्विषयः । ततः शब्दप्रमाणं व्यवहारः । यदि
च रूपग्रहणकाले ऽपि शब्दग्रहणात्मक[निक]मिव तत् ज्ञानं
तदा तत्त्वभावमुपपद्यते । न चोपपद्यते । ततो न तद्ग्रहा-
त्मकमित्याह । शब्दग्रहणेत्यादि ।

शब्दग्रहणयुक्तस्तु स्वभावस्तस्य नेच्छते ॥ ६५ ॥ ८

शब्दग्रहणेन युक्तः संबन्धः । तु शब्दो विशेषाभिधाने ।
स्वभावस्तस्य रूपग्रहणकाले ज्ञानस्य नेच्छते न प्रतीयते । अत-
स्तदा तस्य शब्दग्रहणात्मता नास्तीति निश्चीयते ॥

स्यादेतत् । यदि नाम न प्रतीयते तथापि तदेव तत् ॥
[166^a] कथं तर्हि रूपग्रहणमित्याह । तदेवेत्यादि । 10

तदेवाग्नयेन रूपेण नटवत्सोऽप्यशान्वतः ।

तदेव शब्दज्ञानं । अग्नयेन रूपेण स्वभावेन रूपग्रहणात्मकेन
रूपेण यच्छातीति शेषः । कथमिव तत्कारुरूपता । नटवत् ।
यथा नाग्यधेनवे रत्नभूमिगतो नटः । एक एव नामारूपेणा-
वतरति । तथा प्रकृते ऽपीति न दोषः ॥ अथाह । सो 15
ऽप्यशान्वत इति । अनित्यः पूर्वस्वभावपरित्यागेन रूपान्तरणा-
विश्रुतिः । न च पूर्वापरकाण्यधोरेकस्वभाव एव नटो नामा-

¹ gos-pa de goig fiid yin-na...

² de-lta-na yah de fiid de yin-no she-na, de-lta-na ji-ltar...

रूपसंबन्धात् । अन्यथा तस्यापि रूपद्वयमेकदा चेति भाषेत ।
इति साध्यविक्रमो दृष्टान्तः ।

अथापि स्थात् । भावः स एव । स्वभावः पुनरस्यापरापर
उत्पद्यते निश्चयते च । ततोऽयमदोष इत्यत्राह । स
5 एवान्वेत्यादि ।

स एवान्वस्वभावश्चेदपूर्वेयं तदेकता ॥ ६६

स एवात्मा नटो वा । अन्यस्वभावोऽपरस्वभावः । चेद्यु-
च्यते । तदाऽपूर्वेयं तदेकता । अपूर्वेयमदृष्टपूर्वेयमीदृशी
तदेकता । तस्य भावस्यापरस्वभावोत्पत्ताव्येकता । अभिज्ञा-
10 त्मता । तथा हि स एवेति तत्त्वमाख्यायते । पुनरन्यस्वभाव
इति तस्यैवान्वयं । न चैतत्परस्परविद्वद्भेदयमेकस्य युक्तं ।
न हि भावो नामान्वय एव स्वभावात् । येन तस्योत्पादगिरो-
धघोरपि भावस्य तौ ५ स्थाता । नापि तदभिज्ञस्य स्वभाव-
स्योत्पादगिरोधघोर्भावस्य तादवस्थं युक्तमभेदाभावप्रसङ्गात् ।
15 भेदे वा संबन्धाविद्धिरिति भावः ॥

आदेतत् । भक्तेर्वैष प्रसङ्गो यदि रूपद्वयमस्यात्मनः सत्यं
स्थात् । किं तर्हि भिन्नमस्य रूपमपराधापरं रूपमताभिर्कं

¹ So MS.—Tib. gives no help: gñis-po yah gñig-tu sams-la (?) snah-bar hgyur-ro. Possibly sams-la=iti.

² So Nep. (first-hand) and Tib. tha-dad-pa ma-yin-pa med-par thal-bar hgyur-bai-phyir.—Second-hand yuktam bheda°.

तेन गोल्लहोमप्रसङ्गः । इत्याद्ययमत्राह्वयः । अन्यद्रूप-
मित्यादि ।

अन्यद्रूपमसत्यं चेन्नित्यं तद्रूपमुच्यते ।

अन्यद्रूपं तद्विषयोपाधिकं स्फटिकोपलब्धेव अवयवमस्वाभा-
विकं । इति चेद्यदि । तर्हि नित्यं तद्रूपमुच्यते । नित्यं ५
स्वाभाविकं । तस्यात्मनो रूपं तत्त्वं । उच्यते । अस्त्वैवान्यद्रूपं
तस्य किं तत् । ज्ञानता चेत् ।

ज्ञानता चेत्ततः सर्वपुंसामैक्यं प्रसज्यते ॥ ६७

ज्ञानात्मतैव तस्य पूर्वापरकाशा[166*]नुगामिनी । नित्यं रूपं
किमन्यदन्वर्थं । आपद्यते । वस्तुतो भेदे ऽपि विग्रेवाभावात् ॥ 10

इत्थं च पुनरिदमतिप्रसज्यत इत्याह चेतनेत्यादि ।

1 There is no lacuna in Nep. MS.—I have no information concerning the
Maith. MS.—Tib. has: gshan ni ci-shig brjod-par-bya. dei ganga-kyis nā-ma
dañ phyi-ma-dag-tu gzugs gshan dañ hbrel-ba-na yah qel bahin-du hdi goig-
pa yin-no shes gal-te ser-nao. de-ltar-na skyes-bu kun goig-tu thal-bar
hgyur-te. de-ltar-na de qes-pa-fid-da thun-moh-bai ohos yin-pas-so. dper
na sha-ma dañ phyi-mai dus-kyi sgra dañ ganga-kyi qes-pa-dag dei rnam-pa
tha-dad-pas tha-dad-pa yin-na yah goig yin-pa de-ltar-na sems-can kun-te.
srog-ohags-kyi rgyud-du gtogs-pa-rnams bdag-goig-tu thal-bar hgyur-ba
hthob-par hgyur-la. dhos-po tha-dad-pa yah khyad-par med-pai-phyir-ro = him
anyad vaktavyam, tadrūpeṇa pūrva-apara-anya-rūpa-sambandhe pi sphatikavaś
yady eko 'stity ucyate, evam sarvapūṣaṁ aikyaṁ prasaṁjyate, evaṁ jñānatre-
na tat-siddhāraṇarūpatvāt, tadyathā pūrvāparakālikayoḥ caḍḍarūpajñānayoḥ
bhinnākāratvād bhīnanyor apy ekatvam eva, tathā sarvasattvānām. prāṇi-
gati-gatānām ekātmatā prasaṁjyate, apadyate.

चेतनाचेतने वैक्यं तथोर्थेनास्तिता समा ।

अदि वावानारं^१ भेदनिबन्धनं विशेषमपाद्य किं पिदा-
कारकनाभित्यैकत्वमुच्यते । तदा चेतना पुंसधर्मः । अचेतना
प्रकृत्यादिधर्मः । चकारो दोषान्तरसमुच्चये । ते ऽप्येकमभिज्ञं
५ वस्तु ज्ञाता । कथं । तथोचेतनाचेतनयोर्थेन कारणेन । अस्तिता
समा । चापि भावानां निजं रूपं । समा दयोरपि तुल्यता ॥

ननु चाप्यपि सादृश्यनिबन्धनमिष्यत एवैकत्वं वस्तुभेदे ऽपि ।
ततो ऽप्यमिष्टप्रसाधनाददोष इत्याह । विशेषस्येत्यादि ।

विशेषश्च यदा मिथ्या कः सादृश्याश्रयस्तदा ॥ ६८

- 10 दूषणान्तरस्रोतने चकारः । विशेषो भेदः । सर्वभावाणा-
मनिबन्धनेन यदा मिथ्या ऽसत्यं । विजर्मेव रूपं सत्यं । तदा
कः सादृश्याश्रयः ज्ञात् । किमभित्वं^२ सादृश्यं व्यवसायते ।
विशेषसङ्गावे हि किञ्चिन्नापसाधर्म्येण सादृश्यं ज्ञात् । विज्ञे-
वाभावे च तदेव तत्त्वज्ञानं सदृशं । न हि गौगवचप्रोगोविशेष-
15 मग्नयुभवन् । च गवयो गौसदृशो भवेदपि तु गौरेव

^१ *yadā vā av—bar-skabs-kyi.*

^२ *fram-po can-shig-la brten-nas = kam oid śkāram.—śkāram ? ka from a second hand.*

^३ *ci-sto hāi-p yān dho-po tha-dad-na yān hāra-bai rgyu-mihsan-gyis goig-
pa-hāi yin-to de-lia-bas na = nane atropi vastubhede pi ādṛṣyanibandhanenai-
katoam asti tatasmi.*

^४ *Ma. ārtya.*

स्यात्^१ । अतो विज्ञेय एव सादृश्याग्रहः । य च यदा
पारमार्थिको न भवति । तदा कः सादृशस्य समानाकारतायाः
पुंसांमन्वस्य वा आग्रहो निबन्धनं वा भवेत् । नैव कश्चिदि-
त्यर्थः । अतो वस्तुत एवैकत्वमापतितं भवतो न सादृश्यकृतं^२ ।
तत्कथं सिद्धसाधनाददोष इत्युच्यते ॥ ५

एवं कापिलजैमिनीयपरिकल्पितस्य चित्सुभावस्यात्मनः
सत्त्वमसिद्धं । उपनिषदादिपरिकल्पिते ऽपि यथासंभवं दूषणं
अदिदमभिधेयमिति ॥

संप्रतमचेतनस्य नैयायिकादिपरिकल्पितस्यात्मनः सद्भावहा-
रप्रतिषेधाच्चाह । अचेतनस्येत्यादि । १०

अचेतनस्य नैवाहमाचेतन्यात्पटादिवत् ।

चेतनस्यावदुक्तकमेणात्मा न युज्यते । अचेतनोऽपि न
वाहमात्मा युक्त इति प्रकारार्थः । कुतः । आचै[१६७*]तन्यात् ।
चेतन्याभावात् । न विद्यते चेतनाऽस्येत्यचेतनः । तस्य भाव
आचेतन्यं । उभयपददृष्टिः । पारलौकिकादिवत् । तस्मात् । १५
अचेतनत्वादित्यर्थः । कथमिव पटादिवत् । यथा पटदृष्ट-
पर्वतादथस्येतन्यविरहादात्मा न भवन्ति । तथाभिमतोऽपि^३

^१ So Ms.—According to the Tib. *gogavayayor vipaśānanubhava na...*

^२ Hdra-bas byas-pa ni ma yin-no.

^३ So Ms.—Sems-med kyañ bdag ma yin-par bstan-pai ched-du min-tē shes-
te . mi-rigs-so shes-pa ni añ-gi sgrai don-te.

^४ de-bzhin-du mñon-par-hdod-pa kyañ.

कर्मकर्तृभादेरस्याभ्युपगमात् । अन्यथा न किं चित्प्रयोजनं
तेन । न चाचेतनस्य तद्युक्तं । यथा पटादेः ॥

यदि नाम स्वयमभावचेतनस्यापि बुद्धेऽचेतनाचेतयते ।
तेनायमदोष इति पराभिप्रायं संभावयन्नाह । अथ च
5 इत्यादि ।

अथ ज्ञश्चेतनायोगादज्ञो नष्टः प्रसज्यते ॥ ६६

अथेति पृच्छायां । अथायमात्मा चेतनायोगाद्बुद्धिसमवा-
यात् । स्वयमचेतनोऽपि ज्ञो भवति । जानातीति ज्ञ इति
कप्रत्ययान्तस्य रूपं^१ । एवमुपगम्यमानेऽज्ञो नष्टः प्रसज्यते । यदा
10 तर्हि मदमूर्खावस्थायां चेतनानिवृत्तावयमात्माऽज्ञो न किं
चिदपि जानाति । तदा नष्टः प्राक्तनचैतन्यसंबद्धस्वभावपरि-
त्यागादिनष्टः प्रसज्यते ॥

चैतन्यसंबन्धासंबन्धकालयोरेकस्वभावत्वाज्ज्ञायं दोष इति
परमाशङ्क्यन्नाह । अथाविज्ञत इत्यादि ।

15 अथाविज्ञत एवात्मा चैतन्येनास्य किं कृतं ।

अथ चैतन्योत्पादनिरोधयोरविज्ञत एव । अनुत्पन्नानिबद्ध-
स्वभाव एवात्मा । यथेवं तर्हि चैतन्येनास्य किं कृतं ।

¹ *buddhic*, second hand.—*bloi sems-kyis sems-dan-ldan-par byed-de*.

² *Pāp*. 3. 1. 185.

अचेतनस्य सर्वकाशमविद्यतस्य सतः । अस्यात्मनः । चैतन्येन
बुद्धिसमवायेन किं कृतं । किमतिशयाधानमनुष्ठितं । न किं
चित् । बुद्धिसमवाये पि तथैवाप्रच्युतप्राच्यस्वभावस्यावस्थाना-
दचेतन एवात्मा ॥

तथा च सति किमनुष्ठितं भवद्भिरित्याह ।

5

अज्ञस्य निष्क्रियस्यैवमाकाशस्यात्मता मता ॥ ७०

अज्ञस्य किं चिदपि हिताहितं ज्ञातुमशक्यं । निष्क्रियस्य ।
निर्गतो बहिर्भूतः क्रियाया इति निष्क्रियः । तस्य सर्वप्रतीकार-
रहितस्यानाधेयातिशयतयाऽसंस्कर्तव्यस्य । अथ वा सर्वकर्मणि
[167^b] शक्तिविकल्पस्य गमनादिक्रियाशून्यस्य वा आकाशस्य 10
प्रकृतानुपयोगित्वादाकाशकल्पस्य । एवं सत्यात्मता आत्म-
स्वभावताव्यवस्था व्यवस्थापिता ॥ एतच्च स्वमतेनोदाहरणं ।
यथा निःस्वभावतया सर्वक्रियाशून्यं प्रज्ञप्तिस्वप्नाचमाकाशं
तथात्मापौत्यर्थः । परमतेनापि वा । यथा च न कर्मकर्त्तादिरूप-
माकाशमचेतनत्वादक्रियत्वाच्च । तथात्मापौति भावः ॥

15

इदानीं पुनरन्यथात्मप्रतिषेधबाधकं परमतेनोत्थापयन्त्याह ।
न कर्मेत्यादि ।

न कर्मफलसंबन्धो युक्तश्चेदात्मना विना ।

यदि न कश्चिदेकः परलोकी स्यात् । तदा तेनात्मना

परलोकागमिना विनाऽन्तरेण कर्मफलसंबन्धोऽयुक्तः^१ । कर्म
शुभाशुभं । फलं च तत्सदेष्टानिष्टलक्षणं । तयोः संबन्धः ।
कर्मणः कृतस्य फलेन वा संबन्धः । येनैव कृतं कर्म तस्यैव
तत्फलप्रतिपत्तौ नान्यस्येति । न युक्तो न घटत इत्यते च
५ परलोके कर्मफलसंबन्धः । तच्च च सौगतानामप्यविवादः ।

तथा च सूचं^२ । अनेनेव कृतं कर्म कोऽन्यः प्रत्यनुभवस्यति ।
न हि भिन्नवः कृतोपचितानि^३ कर्माणि पृथिवीधातौ
विपश्यन्ते । नाब्धातौ । न तेजोधातौ । न वायुधातौ ।
उपात्तेश्वे^४ स्कन्धधात्वायतनेष्विति विस्तरः ।

१० उक्तं च ।

न प्रपश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

सामर्थी प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनां । इति^५

ततः कर्मफलसंबन्धोऽनिवारितो भवतामपि । तस्माद-
वश्यमङ्गीकर्तव्य आत्मा । अन्यथा सर्वमेतदसंगतं स्यात् ॥

१५ कथमसत्यात्मनि कर्मफलसंबन्धो घटत इत्याह । कर्म
कृतेत्यादि ।

1 gal-te hjig-rten pha-rol-po hga yan med-par hgyur-na dei-tshe bdag-dq
hjig-rten pha-rol-tu hgro-be yod-pa ma yin-zhih. med-na las-hbras-hbrel-par
mi rigs-so = yadī na kaç cit paralokaḥ syāt tadā sa ātmā paralokagāmi na syāt.
[tad] abhāvāt karmaphalasambandho na yuktaḥ syāt.—Observe that ekaḥ (na kae
cid ekaḥ) is not translated. The original reading was yadī na kaçcid ekaḥ
paralokagāmi; from the wrong reading paraloki follows the total alteration of
the sentence.

2 See *Divyāvadāna*, p. 54, and elsewhere.

3 On the import of the word *upacita*, see *Madh vṛtti*. 308, n. 4.

4 See *ibidem* 285, n. 3.

5 See *Divya* 504, 28; 582, 4; etc: *Abhidh.* k.v., Soc. Asiat. fol. 221.

कर्म कृत्वा विनष्टे हि फलं कस्य भविष्यति ॥ ७१

हि यस्मात्^१ कर्म कृत्वा कर्मोत्पाद्य शुभाशुभलक्षणं ।
विनष्टे निवृद्धे सति कर्मकर्तरि । फलं कस्य भविष्यति ।
आत्मनोऽसत्त्वे परलोकगामिनः कस्य सिद्धभावात् । येन चित्त-
क्षणेन कृतं कर्म तस्य क्षणिकतया [108^a] तत्कर्मक्रियाफले 5
निवृत्तत्वात् । कृतस्य कर्मणः फलं सुगतौ दुर्गतौ वा सुख-
दुःखात्मकं कस्य भविष्यति । उत्पत्त्यते । नैव कस्य चित्थात् ।
परलोके च कृतकर्मण एव फलयोगिनो^२ अन्यस्य कस्य सिद्धुत्पा-
दात् । इति कृतविप्रणाशो [५]कृताभ्यागमस्य स्यात्^३ ॥ उपलक्षणं
चेतत् । स्मृतिप्रत्यभिज्ञानसंग्रहनिर्णयस्थाननिहितप्रत्यनुमार्गण- 10
दृष्टार्थकुतूहलविरमणकार्यकारणभावतदधिगतप्रमाणबन्धमोहा-
दयोऽपि न स्युः । चेद्यदि मतं तन्न युक्तमित्याह । दयोरित्यादि ।

दयोरप्यावयोः सिद्धे भिन्नाधारे क्रियाफले ।

दयोरप्यावयोः । आत्मवादिनो भवतो मम च नैराभ्य-
वादिनः । सिद्धे निश्चिते । के सिद्धे आह । भिन्नाधारे क्रियाफले । 15
कर्मक्रिया अस्मिन् भवे । तस्याः फलं परलोके । ते भिन्नाधारे ।
नानाधिकरणे सिद्धे । तथा हि । न येनैव शरीरेण तस्मिन्

¹ nil sgras ni gan-gi-phyir.

² hbras-bu dan ldan-pa.

³ byas-pas chud-sa zhiñ ma-byas-pa dan hphra'i-par hgyur—See *Syādvāda-māñjari*, § 18 (p. 151); *Sarvadāraṇa* 26, 18 (Gough's translation of this passage and my own translation are wrong).

जन्मनि कर्म करोति तेनैव प्रेत्य फलमुपभुङ्क्ते । अतोऽन्यदेव
कर्मकर्तृ तदन्यच्च फलोपभोक्तृ । अतो भिक्षाधारे क्रियाफले
भवतः । अत्र चाविप्रतिपत्तिरावयोः ॥

स्यादेतदात्मव्यापारमन्तरेण ते एव कर्तृलोपभोक्तृत्वे न
5 स्यातामित्यत्राह ।

निर्व्यापारश्च तच्चात्मेत्यत्र वादो दृष्ट्या ननु ॥ ७२

निर्व्यापारो व्यापाररहितः । तत्र तयोः कर्मक्रियाफलोप-
भोगयोरात्मा निःक्रियत्वादचेतनत्वात् । नित्यत्वाच्च कश्चिदपि
क्रियायां समर्थः ॥ यदप्युक्तं ।

10 ज्ञानमात्रादिसंबन्धः कर्तृत्वं तस्य भण्यते ।

सुखदुःखादिसंवित्तिसमवायसु भोक्तृता ॥ इति ।

तदपि पूर्वापरकालयोरविच्छिन्नस्वभावस्योक्तक्रमेण न
संगच्छते ॥ इति हेतोरचात्मनि निर्व्यापारे वादो विवादो ।
दृष्ट्या निष्कलो । यदर्थमसावङ्गीकृतस्तत्र तस्यानुपयोगित्वात् ॥

15 नन्विति परसंबोधने ॥

ननु यस्यात्मा न भवेत्कथं तर्हि कृतविप्रणाशादिदोषो न
स्यात् । ततो [न]¹ दृष्ट्या तदाद इत्याह । हेतु[168^b]
मानित्यादि ।

हेतुमान् फलयोगीति दृश्यते नैव संभवः ।

यो हेतुमान् कर्मणा युक्तः स एव फलयोगी फलसंबन्धुः ।
इत्येवमेष संबन्धो न दृश्यते नोपलभ्यते । यस्मादन्य एव मृतो
लोके जायते अन्य एव हि^१ । ततो हेतुमतः फलयोगो न
दृश्यते ॥

एतत्तर्हि कथं नीयते यदुक्तं । अनेनैव कृतं कर्म कोऽन्यः ५
प्रत्यनुभवियतीति^२ । अत्राह । संतानस्येत्यादि ।

संतानस्यैक्यमाश्रित्य कर्ता भोक्तेति देशितं ॥ ७३

संतानस्योत्तरोत्तरानेकक्षणपरंपराक्षणस्य कार्यकारण-
भावेन प्रवर्तमानस्य । ऐक्यमाश्रित्य^३ । अनेकेष्वेकत्वं लोकाध्य-
वसायवशाद्वरोपितमेव^४ निमित्तीकृत्य कर्ता भोक्तेति देशितं । 10
य एव कर्मणः कर्ता स एव तत्फलस्योपभोक्ता च । इत्येतद्देशि-
तत्वेऽपि नेत्याभिप्रायवशात् भगवता प्रकाशितं । अन्यथा
कर्मफलच्छेदं मन्येत जनः । न तु तावता उभयलोकानुगामिनः
सत्त्वमाख्यातं ॥ अत एव च तच्चैवोक्तं । उपात्तेष्वेव स्कन्धधात्वाद्य-
तनेषु विपश्च्यन्त इति^५ । तथा चेतना कर्म चेतयित्वा कर्मति 15
वचनाच्च^६ । तदुक्तं ।

^१ So Ms. See above, VIII. 98.

^२ See above, 468.6.

^३ Ms. āṣṭya.

^४ One of the aspects of the *avidyā*, *piṇḍasamjñā*, *ekasamjñā*, etc.

^५ Ms. °vaṣṭād āvaropitam.—Possibly āropitam.

^६ See above, 468.9.

^७ See above ad V. 6; also *Madh. vṛtti* ad XVII. 2.—de-bzhin-du sems-pai
las-kyis bsam-pas bsams-pai las yin-no zhes grūns-pas-so(?)

कर्मजं लोकवैशिष्ट्यं चेतना तत्त्वज्ञं च तत् ।

चेतना भाग्यं कर्म तज्जे वाङ्मायकर्मणी । इति ॥

अन्यथायुक्तं ।

सप्तलोकमथ भाजनलोकं

चित्तमेव रचयत्यतिचिपं ।

कर्मजं हि जगदुक्तमग्रेषं

कर्म चित्तमवधूय न चास्ति । इति ॥

तस्माच्च चित्तविनिर्मुक्तमन्यत्कर्मास्ति । तच्च कुशला-
कुशलं चित्तमुत्पाद्य निरुध्यमानं खोपादेयचित्तवर्णे कुशला-
10 कुशलादिस्कारविशेषवासनामादधाति^१ । तदपि तदाहित-
वासनमुत्तरोत्तरतदभिसंस्कृतवर्णपरंपराविच्छेदतः संतानप्रवर्त-
मानं^२ परिणतिविशेषमुपगच्छत्^३ कर्मविशेषाशु रूपं तथाविधं
सुखादिस्वभावं चित्तात्मकमेव फलमभिनिर्वर्तयति परलोके ॥

1 Quoted *Abhidh. k.v.*, Soc. As., fol. 337 b (chapter IV, initio):—*las-las hjig-rten sna-tehogs skye. las ni sems-pa dan des byas.*

2 Quoted *Pañcakramāṭ*, p. 40, and also *Mudh. vṛtti*.

3 de yañ dge-ba yañ mi dge-bai sems skyes-nas hgags-pa-na rañ-gi fie-bar-len-pa-las byuñ-bai sems kyi skad-cig-la dge-ba dan mi-dge-ba-la-soga-pai hdu-byed-pai bag-ohags hjog-go. de yañ des gzhasg-pai bag-ohags gzhan dan gzhan des mñon-par-hdu-byas-pai skad-cig-ma gzhan dan gzhan rgyun ma-ohad-pas hjug-pa-na yon-sa-su-gyur-pai khyad-par fie-bar-skyeo. las-kyi khyad-par dan rjes-su mthun-pa de-lta-buo (?). rnam-pa bde-ba-la-soga-pai rañ-bzhin-gyi sems-kyi bdag-fid-kyi hbras-bu hjig-rten pha-rol-tu skyed-par byed-dzhes brjod-do.

4 *viśeṣa*, not translated—*vi* from a second hand, *ṣeṣa* in margin.

5 According to the Tibetan: "*kaṣapa-paramparā-saṁtānādvicchedatuḥ pra.*"

6 According to the Tibetan *upajāyate*.

तद्यथा चित्तिबीजादयः परस्परोपसर्पणप्रत्ययविशेषात्ममभिगता-
तिग्रथतथा प्रथमच्छलो[169^a]पनिपातिनः स्त्रोपादेयभूतद्वितीय-
क्षणकक्षापे कार्योत्पादानुगुणविशेषोत्पादनद्वारेण तदुत्तरोत्तर-
तारतम्यमुपजनयन्तः संततिपरिणामविशेषादन्यच्छणलक्षणं प्रकर्ष-
पर्यन्तमासादयन्तो बीजानुरूपशालिकोद्वाङ्मुरमुत्पादयन्ति ॥ ४
यथा च साक्षारसपरिभाषितं मातुलुङ्गादिवीजमुप्तं तत्संस्कार-
परंपराप्रवृत्तेस्तत्पुण्यादिषु रक्ततामुत्पादयति । न च तच्च
कश्चित्पूर्वापरकालयोरेकोऽनुगामी समस्ति । तच्च कुशलाकुशलं
समानस्यापि^१ कल्पनोपस्थापितत्वात् । नोपन्यासो युक्तः । तदुक्तं ।

यस्मिन्नेव हि संतान आहिता कर्मवासना । 10

फलं तत्रैव वध्नाति कर्पासे रक्तता यथा ॥ इति ॥^२

तस्माद्यथा बीजादिव्यात्मानमन्तरेणापि प्रतिनियमेन कार्यं
तदुत्पत्तिश्च क्रमेण भवति । तथा प्रकृतेऽपि परलोकगामिनमेकं
विनापि कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात्प्रतिनियतमेव फलं ।
क्षेत्रकर्माभिसंस्कृतस्य संतानस्याविच्छेदेन प्रवर्तनात्परलोके फल- 15

¹ dper-na de ni sa dan sa-bon-la-sogs-pa phan-tshun tshogs-pai rkyen-gy
khyad-par-las thob-pai khyad-par-dā gyur-pa skad-oig-ma dan-po-las bsed-pa-
la ran-gi fie-bar-len-pa [r bya-] bas byun hgyur-pa skad-oig-ma gñis-par gyur-
pai tshogs-pa-la hbras-bu bakyed-pai rjes-su-mthun-pai khyad-par skyed-par
gyur-nas phyi-ma phyi-ma khyad-par-du hbyun-bai rgyud yohs-su-gyur-pai
khyad-par-las mthar skad-oig-mai mtshau-ñid phul-tu byun [ ] thob-bo.
sa-bon... skyed-par byed-de.

² So Ms.—dge-ba dan mi-dge-ba dan. mtshuhs-pa-la yah rnam-par-rtogs-pas
gzhang-pai-phyir fie-bar-dgod-pa ni ma rigs-so.

³ See *Sarvadarçana*, p. 25, and references *Museon*, 1902, p. 43.

प्रतिषेधोऽभिधीयते ॥ इति नाहताभ्यागमो न हतविप्रणागो
बाधकं । ततो नात्मानमन्तरेण कर्मफलसंबन्धो न युज्यते ॥

यथा च सत्यैवात्मनि स न घटते । तथा सप्रचयमुच्यमान-
मतिविकारं स्यादिति नेह प्रतन्यते ॥

5 आह च ।

नात्मासि स्कन्धमात्रं तु क्लेशकर्माभिसंस्कृतं ।

अन्तराभवसंतत्या कुक्षिमेति प्रदीपवत् ॥ इति ॥

¹मुद्रकतदादिभिस्तत्त्वान्यत्वप्रतिषेधपक्षाभ्युपगमात्स्वयमेव व-
स्तुत्वं प्रतिषिद्धं । वस्तुनो हि तत्त्वान्यत्वप्रकारानतिक्रमात् । पर-
10 स्वरपरिहारवतोरेकप्रतिषेधापरविधिनान्तरौयकत्वात् ॥ भारद्वा-
[169^b]रादि²सूत्रमपि समर्थितमकार्यं । तस्मादाभिप्रायिकीं
भगवतो देवनामजानङ्गिः परिकल्पितोऽसौ न वस्तु सन् ।
वस्तुत्वाभ्युपगमे³ नान्यत्वमित्यात्मनो निराकरणेनैव निरस्तः⁴ ।
इति न पुनर्विशेषेण प्रतिषेधितः ॥

15 उक्तं चैतद्भगवता । इति हि भिन्नवोऽस्ति कर्म । अस्ति
फलं । कारकस्तु नोपलभ्यते य इमान् स्कन्धान् विजहाति ।
अन्यांसु स्कन्धानुपादत्ते । अन्यत्र धर्मसंकेतात् । अत्रायं धर्म-
संकेतो यदस्मिन् सति इदं भवत्यस्योत्पादादिदमुत्पद्यत इति ।⁵

¹ gañ-zag-tu smra-ba-de-rnams-kyis.

² See J.R.A.S., 1901, p. 308.

³ dños-pos (?) blañs-pa na yañ gñan ma-yin-no zhes ..

⁴ = nirastah pudgalah.—bsal-ba ma yin-no ?? (na nirastah.)

⁵ dharmasamheta = chos-kyi-brda.—See *Q&A* *Ustambasitra*.

एतेन भगवतैवेदंप्रत्ययतामाचक्षयणः^१ कार्यकारणभावोऽपि दर्शित^२ एव । अयमपि च संतानस्तेत्यनेन^३ यथाव्यवहार-मनिरूपितस्वरूपः सूचित^४ एव । संतानवचनेनेदंप्रत्ययतामाचक्षाम्युपगमात् । अन्यथा संतान एव न स्यात् । तेन वास्तवकार्यकारणभावभाविनो^५ दोषा नावसीयन्ते ॥

5

इदमेवाचार्यपादैरप्युक्तं ।

अशक्तं सर्वमिति चेत् । बीजादेरकुरादिषु ।

दृष्टा शक्तिर्मता सा चेत्संवृत्यास्तु यथा तथा^६ ॥

कार्यकारणभावप्रतिनियमादेव स्मृत्यभावोऽपि निरस्तः । एकस्यानुगमात्मनोऽभावात् । न स्मर्ता कश्चिदिह विद्यते । किं^{१०} तर्हि स्मरणमेव केवलमारोपवशात् । स्मर्यमाणवस्तुविषयं । न चात्र स्मर्तुरभावेऽपि कश्चिद्वाचातः । अनुभूते हि वस्तुनि विज्ञानसंताने स्मृतिबीजाधानात्कात्यान्तरेण संततिपरिपाकहेतोः स्मरणं नाम कार्यमुत्पद्यते ॥ एवं प्रत्यभिज्ञानादयोऽपि द्रष्टव्याः । अतिविस्तरभयात्प्रत्येकमिह न प्रतिविधीयन्त इति^{१५} तत्समर्थनमन्यत्रैव विस्तरेणावधार्यमिति ॥

^१ rkyen-hdi-pa-tsam-kyi mthsan-fid.

^२ Sic Ms. old hand ; r erased ; Tib. has *bsan* = *deṣita*.

^३ So Ms.—hdi yañ rgyun goig ces-pas = *saṃtāna* eka ity.

^४ *bsan*-pa.

^५ *vāstava* = *dnos-po-la* *grub-pa*.—^०*bhāvino*... = *yod-pai*..... = *doṣā* *ye vastutvena siddhe kāryakāraṇabhāve bhavanti*.

^६ *gal-te kun-rdsob hdod-na ji-ltar de-ltar hgyur* = *yadī eṣa guktir samuptya* *api*...

सर्वमेतत्सदृतिसत्यमुपादाय समर्थितं । परमार्थे^१ तु सर्व-
 धर्माणां निःस्वभावत्वात्सर्वविकल्पोपरमाच्च । न किं विदुत्यद्यते
 निश्चयते वा । सात्मकमनात्मकं वा । नापि^[170^a] विचार्यमाणं
 कर्म तत्फलं वा नापीदृशोको न परलोको वा न^२ कश्चि-
 5 दस्ति । कल्पनाविठपितत्वात् । तस्मात्सर्वमेतत्प्रतिविम्बसंनिभं
 निःस्वभावमुत्पद्यते निश्चयते च । कार्यकारणं^३ च सात्मकं
 निरात्मकं च नित्यमनित्यं चाभिधीयते । स्वप्नवत्कर्मकर्तृत्वं
 तत्फलोपभोगं^४ इदृशोक्तः परलोक्तः सुगतिदुर्गतिगमनं च ।
 कल्पनानामप्रहाणात् । इति सर्वं सुखं । यद्वक्ष्यति^५ ।

10 एवं च न निरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति तत्त्वतः ।

अजातमनिबद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥

स्वप्नोपमास्तु गतयो विचारे^६ कदलीसमाः ।

इत्यादि ॥ उक्तं च ।

कर्ता स्वतन्त्रः कर्मापि त्वयोक्तं व्यवहारतः ।

15 परस्परपेक्षिकौ तु सिद्धिस्तोऽभिमतानयोः ॥

न कर्तास्ति न भोक्तास्ति^७ पुण्यापुण्यं प्रतीत्यजं ।

यत्प्रतीत्य न तज्जातं प्रोक्तं वाच्यते त्वया ॥ इति ।

^१ Ms. paramārthahetu sarva.^०

^२ ouñ-zad.

^३ rgyu dañ hbras-bu.

^४ loñs-spyod-pa-po.

^५ Below ix. 160-161.

^६ Tib. has *śāin-po med* = *asāra*.

^७ bhoktā = *sa-ba-po*.

यथा निरात्मानस्य सर्वे धर्माः कर्मफलसंबन्धाविरोधस्य^१ ।
 निःस्वभावता च । यथा दृष्टसर्वधर्माविरोधस्य । तथा पिता-
 पुत्रसमागमे देशितं । तदुक्तं । भगवानाह । एवमेव महाराज
 बाह्योऽभूतवान् पृथग्जनस्युपा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यस्थानी-
 धान्यभिनिविष्टते । सोऽभिनिविष्टः समनुनीयते । समनुनीतः ५
 संरन्ध्यते । संरक्तो रागजं कर्माभिसंस्कारोति^२ । चिविधं
 कायेन । चतुर्विधं वाचा । [चिविधं मनसा]^३ । तच्च कर्माभि-
 संस्कृतमादित एव क्षीणं विदुः विगतं^४ विपरिणतं । न पूर्वा
 दिशं निश्च्युत्य^५ तिष्ठति । न दक्षिणां । न पश्चिमां । नोत्तरां ।
 नोर्ध्वं । नाधः । नानुविदिशं । नेह । न तिर्थकु । नोभय- १०
 मन्तरा । तत्पुनः कालान्तरेण मरणकालसमये प्रत्युपस्थिते ।
 जीवितेन्द्रियनिरोधे आयुषः परिचयात् । तत्सभागस्य कर्मणः
 क्षीणत्वात् । चरमविज्ञानस्य निरुध्यमानस्य^६ मनस आरम्भणी-
 भवति । तद्यथापि नाम [१७०^b] ग्रथितविबुद्धस्य जनपद-
 कक्षाणी^७ । इति हि महाराज चरमविज्ञानेनाधिपतिना । १५

१ MS. °sambandhavinirodha—Tib. hbr̄el-ba mi hgal-ba.

२ Quoted *Gikāśa*. 250.10—Comp. *ibid.* 226.7.—The first part (... .. trividham manasā) » *locus classicus*, see Madh. vṛtti, 137, note 1.

३ The Tib. adds...*dveṣajam...mohajam*.

४ Neither in our MS. nor in the Tib. translation, nor in *Gikāśa*.

५ hgags-la bral-zhin.

६ = brten-te = nigritya.

७ rnam-par ces-pa tha-ma hgags-pai tsho = cāramavijñāna-nirodhakāle.

८ Neither our MS. nor the Tib. translation does repeat the words *ārambajam bhavati*. See *Gikāśa*. p. 253, n. 1.

- तेन च कर्मारम्भेन चौपपत्थंशिकं^१ इयप्रत्ययं प्रथमं विज्ञान-
 मुत्पद्यते । यदि [वा] नारकेषु । यदि वा तिर्धग्गोनौ । यदि
 वा यमलोके । यदि वा आसुरकाये । यदि वा मनुष्येषु ।
 यदि वा देवेषु । तस्य च प्रथमविज्ञानचौपपत्थंशिकस्य समन-
 ५ न्तरनिबद्धस्यानन्तरं सभागा^२ चित्तसंततिः प्रतिवर्तते^३ यच्च
 विपाकस्य प्रतिसंविदा^४ प्रज्ञायते^५ । तच्च चरमविज्ञानस्य
 निरोधस्तच्च व्युतिरिति संख्या भवति । यः प्रथमविज्ञानस्य
 प्रादुर्भावस्तचौपपत्तिरिति । इति महाराज न कश्चिदूर्मी-
 ऽस्मात्लोकात्परलोकां गच्छति । व्युत्युपपत्तौ प्रज्ञायते । तच्च^६
 १० महाराज चरमविज्ञानमुत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति ।
 निरुध्यमानं न कश्चिदगच्छति । कर्माप्युत्पद्यमानं न कुतश्चि-
 दागच्छति । निरुध्यमानं न कश्चिदगच्छति ।^७ [प्रथमविज्ञान-
 मप्युत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति । निरुध्यमानं न कश्चिद-
 गच्छति] । तत्कस्य हेतोः । स्वभावविरहितत्वात् । चरमविज्ञानं
 १५ चरमविज्ञानेन शून्यं । कर्म कर्मणा शून्यं । प्रथमविज्ञानं
 प्रथमविज्ञानेन शून्यं । व्युतिस्त्रुत्या शून्या । उपपत्तिरुपपत्त्या

१ *skye-bai char-gtogs-pai rnam-par ges-pa.*

२ *skal-ba dan hdra-ba or skal-ba hdra-ba.*

३ *Gikpás. has pravartate, more correct.*

४ So MS.—*Gikpás. has pratisamusdand, correct.*—See below. 479. 1.

५ *mñon-par yod.*

६ *Gikpás. has tatra.*

७ Given by *Gikpás. and Tib.*

शून्या । कर्मणां चावगन्धता प्रज्ञायते^१ । विपाकश्च च प्रति-
सवेदना । न तच्च कश्चित्कर्ता न भोक्ता । अन्यच्च नामसंकेता-
दिति विस्तरः ॥ एवं देवमोहाभ्यामपि कर्माभिसंस्करणं यथा-
योगं वाच्यमिति ॥

5

प्राज्ञिस्तम्बसूत्रेऽप्युक्तं^२ । पुनरपरं तत्त्वेऽप्रतिपत्तिर्मिथ्याप्रति-
पत्तिरज्ञानमविद्या । एवमविद्यायां सत्यां त्रिविधाः संस्कारा
अभिनिर्वर्तन्ते । पुण्योपगा । अपुण्योपगा । आनन्द्योपगाश्च^३ ।
'इम उच्यन्ते अविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इति'^४ । पुण्योपगानां
संस्काराणां^५ पुण्योपगमेव विज्ञानं भवति^६ । अपुण्योपगानां 10
संस्काराणामपुण्योपगमेव विज्ञानं भवति^७ । [171*] आनन्द्योप-
गानां संस्काराणामानन्द्योपगमेव विज्ञानं भवति^८ । इदमुच्यते
संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमिति । तदेव विज्ञानप्रत्ययं नामरूपं ।
नामरूपविद्वद्वा षड्भिराद्यतनदारैः कृत्यक्रिया[:]^९ प्रवर्तन्ते ।

¹ las-rnams hbras-bu med-par mi hgyur-bar mñon zhiñ.

² See *Qikpās*, 222.11—For the first part of the quotation, see above ix. 2.

³ So MS.—*Qikpās*. has ānījya.⁹

⁴—⁶ Wanting in Tib.; but see note 8.

⁵ hdu-byed-rnams las (abl. not genit.)

⁶ Tib. adds: hdi-dag ni ma-rig pai rkyen-gyis hdu-byed-rnams zhes-byas
zhes-bya-ba dah.

⁷ Tib adds: hdi-ni hdu-dyed kyi rkyen-gyis rnam-par-ces-pa zhes-bya-bao.

⁸ The text is corrupt. Tib. has: .... mi gyo-bar hgro-bai rnam-par ces
pa fid-du hgyur-te hdi ni rnam-par-ces-pai rkyen-gyis miñ dah gzugs ces
byas. miñ dah gzugs rnam-par bphel-bas.....—*Qikpās*. has: idam ucyate
sañekārapratyayañ vijñānam iti. evam nāmarūpam. nāmarūpavivṛddhyā...—
As observed by Prof. Bendall, the *Madhyamakavṛtti* gives better readings
and is followed by the Tibetan translation of *Qikpās* itself.

⁹ bya-ba byed-pa.

- तन्नामरूपप्रत्ययं षडायतनमुच्यते । षड्भ्य आयतनेभ्यः षट्
 स्पर्शकायाः प्रवर्तन्ते । अयं षडायतनप्रत्ययः स्पर्श इत्युच्यते ।
 यज्जातीयः स्पर्शा भवति तज्जातीया वेदना प्रवर्तते । इयं
 स्पर्शप्रत्यया वेदनेत्युच्यते । यस्तां वेदयति । विशेषेणास्वादयति ।
 5 अभिनन्दयति । अध्वस्यति । अधितिष्ठति । सा वेदनाप्रत्यया
 दृष्टेत्युच्यते । आस्वादना । अभिनन्दना । अध्वसायस्थानं¹
 आत्मप्रिय[रूप]सातरूपैर्वियोगो मा भवत्विति । अपरित्यागो
 भूयो भूयश्च प्रार्थना इदं दृष्ट्याप्रत्ययमुपादानमित्युच्यते । एवं
 प्रार्थयमानः पुनर्भवजनकं कर्म समुत्थापयति । कायेन वाचा
 10 मनसा । स उपादानप्रत्ययो भव इत्युच्यते । तत्कर्मनिर्जातानां
²[पञ्च]स्कन्धानामभिनिर्दृष्टिर्या सा भवप्रत्यया जातिरित्युच्यते ।
 या जात्यभिनिर्दृष्टानां स्कन्धानामुप[चय]परिपाकादिनाशो³
 भवति । तदिदं जातिप्रत्ययं जरामरणमित्युच्यते । पेयासं । तत्र
 विज्ञानं बीजस्वभावत्वेन हेतुः⁴ । कर्म चेत्स्वभावत्वेन हेतुः ।
 15 अविद्या दृष्ट्या च क्लेशस्वभावत्वेन हेतुः । कर्मक्लेशा विज्ञानबीजं
 संजनयन्ति । तत्र कर्म विज्ञानबीजस्य चेत्कार्यं करोति । दृष्ट्या
 विज्ञानबीजं स्नेहयति । अविद्या विज्ञानबीजमवकिरति । [अ]-
 सतामेषां प्रत्ययानां विज्ञानबीजस्याभिनिर्दृष्टि[र्न] भवति । तत्र

¹ *Qikāś*. has : ...adhyavasānam mā me priyarūpaçātarūpair viyogo bhavaty
 ti.—Tib. has : ...myoñ-ba, mñon-par-dga, lhag-par-zhen-nas hdug-pa-las
 bdag sdug ño-bo dan bden-pai ño-bo dan hbral-bar. .

² pañca = lña.

³ According to Tib. ³pākavināṣo bhavati = yonś-su-smiñ-pa dan hjiḡ-par
 hgyur-ba.

⁴ rgyu byed-do.

	Rs.	Pais.
Pratyaṅga, Fasc. 1-4 @ 10/ each	5	0
Pratyaṅga, Kāṇḍīyāli, Prakaraṇa, Vol. I, Fasc. 2-5, Vol. II, Fasc. 1-4 @ 10/ each	5	0
Pratyaṅga, Fasc. 1-4 @ 2/	5	0
Pratyaṅga, Fasc. 1-5 @ 10/ each	5	2
Pratyaṅga-Paṅgalam, Fasc. 1-7 @ 10/ each	4	6
Prithivī Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ 10/ each	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Prākṛta Lakṣyaṇam, Fasc. 1 @ 1/8/ each	1	8
Parācāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8 Vol. II, Fasc. 1-11; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 10/ each	12	8
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	8	15
Śaddarāṇa-Samuccaya, Fasc. 1, @ 10/ each	0	10
*Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV 1-6; V, 1-8, @ 10/ each	20	10
Śākhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ 10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Sāṅkara Vēja, Fasc. 2-3 @ 10/ each	1	4
Śrīdhṛa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ 10/ each	8	12
Śrauta Sūtra Lakṣyaṇam, Fasc. 1-9 @ 10/ each	5	10
" " Asbalayana, Fasc. 1-11 @ 10/ each	6	14
Śuṅṛta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ 10/ each	2	8
*Taittīreya Brāhmaṇa, Fasc. 3-25 @ 10/ each	14	6
" " Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ 10/ each	1	14
*Taittīriya Saṁhitā, Fasc. 22-45 @ 10/ each	15	0
Tāndya Brāhmaṇa, Fasc. 1-19 @ 10/ each	11	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/	7	8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1 Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ 10/ each	23	12
Tattvārthādhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ 10/	1	14
Trikaṇḍa-Māṇḍanam, Fasc. 1-3 @ 10/	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ 10/	3	2
Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-9 @ 10/ each	5	10
Uvāsagadāsio, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	6	0
Vallīla Carita, Fasc. 1 @ 10/	0	10
Varṇa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ 10/	3	12
*Vāyṇ Purāṇa, Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ 10/ each	7	8
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8 @ 10/	5	0
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ 10/ each	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ 10/	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 2-5 @ 10/ each	2	8
Tibetan Series.		
Pag-Sam Thi S'ā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	14	0
Stogs brjed dpag lkhri S'ā (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	11	0
Arabic and Persian Series.		
*Ālamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ 10/ each	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/-	3	0
Āin-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	38	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/- each	34	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	55	8
Ditto English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	13	12
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger @ 10/	0	10
*Bīdshāhnāmah, with Index, Fasc. 1-19 @ 10/ each	11	14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ 10/ each	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 @ 1/- each	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	31	8
Fārnāg-i-Rashīdī, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Ṭāpī, or, Ṭāpī's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqīdī, Fasc. 1-9 @ 10/ each	9	10

Haft Amān, History of the Persian Maṣnawī, Fasc. 1 @ 12/ each	Rs.	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 14/ each	...	7	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, Fasc. 1-3 @ 10/ each	...	1	14
Iqbāl, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	...	51	0
Maṣīr-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10;			
Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12;			
Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/ each	...	35	0
Maḡāsi of Wāqidi, Fasc. 1-5 @ 10/ each	Rs.	3	2
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ 10/ each	Rs.	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc.			
1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	...	15	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 10/ each	...	11	14
Maṣīr-i-'Ālamgiri, Fasc. 1-6 @ 10/ each	...	3	12
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ 10/	...	0	10
Niṣāmi's Khirādnāmah-i-Ikandari, Fasc. 1-2 @ 12/ each	...	1	8
Riyāzu-s-Salāṭin, Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	...	5	0
Tubaquat Nasiri, Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0
Ditto Index	...	1	0
Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	4	6
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aīf, Fasc. 1-6 @ 10/ each	...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 18/ each	...	3	0
Wis o Rāmin, Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 10/ each	...	10	10
Zunuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. 1 @ 1/	...	1	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 18/ per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N.S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1888 ... 3 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by E. B. Shaw (Extra No. J.A.S.B., 1878) ... 4 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1884. ... 3 8
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
10. Tibetan Dictionary, by Osoma de Kōrōs ... 10 0
11. Ditto Grammar ... 8 0
12. Kaṣmīraḡabdnāma, Parts I and II @ 18/ ... 3 0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by O. R. Wilson ... 1 0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kāsmīr, by M. A. Stein, Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0
15. Persian Translation of Hājī Baba of Ispahan, by Hājī Shaikh Ahmad-i-Kirmāsi, and edited with notes by Major D. O. Phillott. 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-33 @ 1/ each ... 33 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasury."

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1305.

बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।
PRAJÑAKARAMATI'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA.
EDITED WITH INDICES

BY
LOUIS DE LA VALÉE POUSSIN,
Professor of Sanskrit in the University of Ghent.

FASCICULUS VI.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

1912.

AND OBTAINABLE FROM

AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Sanskrit Series.

	Rs.	14
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...
Aitār̥ya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol.	...	...
III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	14 6
Aitareyaśrauta	...	2 0
Amarakoṣa, Fasc. I	...	2 0
*Anṣ Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2 8
Anumana Dīdhiti Prasārini, Fasc. I, @ /10/	...	0 10
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3 12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	0 10
Aṣṭavaiḍyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3 2
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol.	...	...
II, Fasc. 1-9 @ 1/ each	...	18 0
Bālam Bhāṣṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	1 14
Bauddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	4 6
Bhāṣṭa Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	4 6
Bauddhastotrasaṅgraha	...	2 0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2 8
Bṛhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3 12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3 2
Orī Cantinatha Charita, Fasc. 1-8	...	1 14
Qatadūṣaṇi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1 4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8 0
*Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol.	...	...
III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	14 6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4 each	...	3 2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	...	3 2
Qatassāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-16 @ /10/ each	...	10 0
*Qaturvarga Cāntideva, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc.	...	...
1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	36 14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8 @ 1/4 each	...	2 8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/	...	1 4
Qlokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4 each	...	8 12
*Qranta Sūtra of Qāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4;	...	...
Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	...	10 0
Qrī Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1 14
Qāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1 4
Qadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4 6
Ditto Aśārasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	3 2
Gobhiliya Gṛhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	...	3 2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4 each	...	2 8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	...	2 0
Ditto Gṛhya Saṅgraha	...	0 10
Haralata	...	1 14
Karmapradīph, Fasc. 1	...	1 4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4 6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4 8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4 each	...	17 8
Kurma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5 10
Kṛāṇṭali, Fasc. I, @ /10/	...	0 10
Kāṇṭha Pīṇṭa, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6 14
Kāṇṭha Pīṇṭa-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-13;	...	...
Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	...	19 6

कर्मणां नैवं भवति । अहं विज्ञान[बीजस्य] चेत्रकार्यं
 करोमि । दृष्ट्याया अपि नैवं भवति । अहं विज्ञानबीजं
 स्नेहयामि । अविद्या[या] अपि नैवं भवति । अहं विज्ञान-
 बीजमवकिरामीति । विज्ञान^[171^b]बीजस्यापि नैवं भवति ।
 अहमेभिः प्रत्ययैर्जनितमिति । अपि तु विज्ञानबीजं कर्म- 5
 चेत्रप्रतिष्ठितं । दृष्ट्यास्नेहाभिस्यन्दितं । अविद्यावकीर्णं विरोहति ।
 नामरूपाङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति¹ । स च नामरूपाङ्कुरो न
 स्वयंकृतो न परकृतो नोभयकृतो नेश्वरनिर्मितो न काल-
 परिणामितो न चैककारणाधीनो² नाप्यहेतुसमुत्पन्नः । अथ
 च मातापितृसंयोगादृतुसमवायादन्येषां च प्रत्ययानां समवा- 10
 यादास्त्रादनानुप्रबद्धं विज्ञानबीजं तत्र तत्रोपपत्त्या मातुः कुत्रौ
 नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्त्रामिकेषु धर्मेष्वमेष्वपरि-
 ग्रहेष्वप्रत्य³र्थिकेष्वकाशां समेषु मायालक्षणस्वभावेषु । हेतु-
 प्रत्ययानामवैकल्यात् । पेयालं⁴ । न तत्र कश्चिद्वर्माऽस्मा-
 ल्लोकात्परलोकं संक्रामति । अस्ति च कर्मफलमस्ति च⁵ विज्ञ- 15

¹ *Qikāś.* has : ...vijñānabīje...°pratiṣṭhite...°abhisandite 'vidyāvakirṇe ta'ra tatropattyāyatana[pravi]samdhau mātuḥ kuṣau virohati nāma.°... These readings are supported by our Tibetan translation except as concerns the reading *utpatti*° (correct : *upapattyāyatana*).

² So MS. and *Qikāś.*—Tib. has : rañ-bzhin-las ma byuñ byed-pa-la rag-las-pa ma yin=na svabhāvād utpanno na kāraṇādhīnaḥ.

³ *apratyarthikeṣu* is wanting in Tib.

⁴ Supply the omitted passage from *Qikāś.* 225, 5—18.

⁵ *Qikāś.* asti ca karmaphalaprativijñaptiḥ, hetu°—Supported by our Tib. translation : las-kyi lbras-bu mñon-par yañ yod-do=karmaṇaḥ phalam prajñāyate.

तिहेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । पेयासं^१ । यथाग्निरुपादान-
वैकल्याच्च ज्वलति^२ । उपादानावैकल्याच्च ज्वलति । एवमेव
कर्मक्षेत्रजनितं विज्ञानबीजं तच्च तत्रोपपत्त्यायतनप्रतिसंधौ
मातुः कुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्त्रामिकेषु धर्मस्व-
५ मनेस्वपरिग्रहेष्वप्रत्यर्थिकेषु । [आकाशसंज्ञेषु] । मायालक्षण-
स्वभावेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥ एवमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य-
समुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः^३ ॥

तथाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः^४ कारणैर्द्रष्टव्यः ।
कतमैः पञ्चभिः । न ग्रास्यततः । नोच्छेदतः । न संक्रान्तितः ।
१० परीक्षहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । तत्सदृशानुप्रबन्ध-
तश्चेति^५ । कथं न ग्रास्यततः । यस्मादन्ये मारणान्तिकाः^६
स्कन्धाः । अन्ये औपपत्त्यंशिकाः^७ स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति^८ । न
तु य एव मारणान्तिकाः स्कन्धाः त एव औपपत्त्यंशिकाः
प्रादुर्भवन्ति । अतो न ग्रास्यततः ॥ कथं नोच्छेदतः । [172 a]
१५ न च पूर्वनिर्दृष्टेषु^९ मारणान्तिकेषु स्कन्धेषु औपपत्त्यंशिकाः

१ *Qikṣās.* omits this mention.

२ This first clause wanting in our MS. ; the second in *Qikṣās.*

३ This clause wanting in *Qikṣās.*

४ So MS. and *Qikṣās.*—The correct reading is : *pañcabhīr ākārair* (rnam-
pa lhar).

५ *de dañ hdra-bai rgyud-du o.*

६ *tha-ma chi-bai phuñ-po.*

७ *skye-bai char-gtogs-pa.*

८ *prādurbhavanti* omitted by Tib. translator and by *Qikṣās.* which adds :
api tu māraṇāntikāḥ skandhā nirudhyamānāḥ aupapatty-amṣikāḥ skandhāḥ
ca prādurbhavanti—But see below.

९ *pūrva* (śāon) wanting in *Qikṣās.*

स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । नायनिबद्धेषु । अपि तु मारणाज्जिकाः
 स्कन्धा निरुध्यन्ते । तस्मिन्नेव च समय औपपत्त्यंशिकाः स्कन्धाः
 प्रादुर्भवन्ति । तुलादण्डोन्नामावनामवत् । अतो नोच्छेदतः ॥
 कथं न संक्रान्तितः । विषदृश्यात्मत्वनिकायादिसभागाः¹
 स्कन्धा जात्यन्तरेऽभिनिर्वर्तन्ते । अतो न संक्रान्तितः ॥ कथं 5
 परीक्षहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । परीक्षं कर्म क्रियते ।
 विपुलफलविपाकोऽनुभूयते । अतः परीक्षहेतुतो विपुलफलाभि-
 निर्वृत्तितः ॥ कथं तत्सदृशानुप्रबन्धतः । यथावेदनीयं कर्म
 क्रियते । तथावेदनीयो विपाकोऽनुभूयते । अतस्तत्सदृशानु-
 प्रबन्धतः ॥ एवमाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिर्द्रष्टव्य 10
 इति विस्तरः ॥

तदेवमात्मादिविरहेऽपि कर्मफलसंबन्धोऽविकलः सूत्रेषु
 भगवता स्वयमुपदर्शित² इत्युपदर्शित³ भवति । इति नैकस्थो-
 भया⁴ नुयायिनोऽभावेऽपि किं चिदिरुध्यत इति ।

यदि कथं चिदपि नास्तेवात्मा कथं तर्हि ।

15

आत्मा हि आत्मनो नायः को नु नायः परो भवेत् ।

आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

¹ MS. has 'nikāyād visabhāgāh...; and Qikāś. MS. ddhi sabhāgāh. But the Tibetan translators agree: de skal-pa mñam-pai skye-bas (sabhāga, not visabhāga)—Prof. Bendall prefers 'nikāyād dhi sa' and he may be right.

The meaning is that a man can be reborn as a god, etc.

² = gauṣa.

³ = bātan.

⁴ gāi-gar hgro-ba.

इति गाथायामुक्तं ॥ चित्तमेवाहंकारसंनिभयतया अस्मा-
मात्मिग्रन्धेनोक्तं । अन्यत्र सूत्रे

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहं ।

इति चित्तस्य दमनवचनात् । तदपि चात्मदृश्यमिनि-
5 विष्टानामन्यथा¹ तस्याहपरिकल्पविच्छेदार्थं नेयार्थतया संवृत्त्या
चित्तमात्मेति प्रकाशितं । न तु परमार्थतः । एतेन यदुक्तं-
मार्थसङ्गावतारे ।

पुद्गलः संततिः स्कन्धाः प्रत्यया अणवस्तथा² ।

प्रधानमौश्वरः कर्ता चित्तमात्रं वदाम्यहं ॥

10 इति । तदपि व्याख्यातं³ भवति यतस्तदपि चान्यत्र पुद्गला-
द्यभि^[172b]निवेशवाधनाय वचनं । न तु तावता चित्तस्य
परमार्थसत्त्वमुक्तं । एवमन्यत्रापि स्कन्धादिस्वात्मदेशना नेयार्था ।
अतश्चित्तमपि वस्तुतो नाहंप्रत्ययस्य विषयः ॥

भवतु वा चित्तं परमार्थसत् । तथापि न वस्तुतस्तदहंकार-
15 गोचर इत्युपदर्शयन्नाह । अतीतेत्यादि ।

अतीतानागतं चित्तं नाहं तद्धि न विद्यते ।

विधा हि चित्तं संभवति । परिकल्पमुपादाय । अतीत-

¹ gshan-du hdsin-pai, "ātma" not translated.—This last text (*cittasya damanam*), by which it is established that by *ātman* the only thought is meant, has been said in order of cutting the wronger view of those who search elsewhere for an *ātman*.

² According to the Tib.: *pratyayā hetavas tathā* (rkyen dah rgyu dah de-
babin-du).

³ *vyākhyāta* = *bsgrubs-pa* = *siddha*.

मनागतं प्रत्युत्पन्नं च । तथातीतानागतं नष्टाजातं । चित्तं नाहं ।
नाहंदर्शनविषयः । कुतः । चिर्धक्षात् । तदतीतानागतं चित्तं
न विद्यते । न संप्रत्यस्ति । नष्टाजातत्वात् । यदतीतं तत्क्षीणं
निरुद्धं विगतं विपरिणामितं । यदनागतं तदप्यसंप्राप्तमिति ।
प्रत्युत्पन्नं तर्हि चित्तमहं भविष्यतीत्यत आह ।

5

अथोत्पन्नमहं चित्तं नष्टेऽस्मिन्नास्त्यहं पुनः ॥ ७४ ॥

अथोत्पन्नं वर्तमानं चित्तमहमस्तु तदपि न युक्तं । यतो
नष्टेऽस्मिन्ना[स्त्य]हं पुनः । अस्मिन् प्रत्युत्पन्ने चित्ते नष्टे द्वितीय-
क्षणेऽतीते सति नास्त्यहं पुनः । पश्चादहंप्रत्ययस्य विषयो नेष्टः
स्यात् । प्रत्युत्पन्नस्य स्थितिर्नोपलभ्यते । तत्कुतश्चित्तमात्मन्वतां 10
येन आत्मनः स्यात् । अतो न चित्तात्मनोऽपीति निरात्मनः
एवायमहंप्रत्यय उत्पद्यते । एवमात्मनो ऽसत्तात्मा अर्ध-
वर्तिनश्चित्तस्य च तद्विषयत्वात्¹ । नापि चित्तमहंकारस्य विषय
इति प्रसाध्योपसंहरन्नाह । यथैवेत्यादि ।

यथैव कदलीस्तम्भो न कश्चिद्भागशः कृतः ।

15

तथाहमप्यसङ्भूतो मृग्यमाणो विचारतः ॥ ७५ ॥

यथैव कदलीस्तम्भो रभादण्डखण्डं । भागशः प्रत्यवयवशः
कृतोऽवधूतो न कश्चिन्न वस्तु सन् प्राप्यते । तथाहमप्यसङ्भूतः²

¹ de-bzhin-du bdag med-de bdag yod-pa ma yin-la dus gsum-du hbyun-bai
sems lid dei yul yin-pai phyir ro = ...cittasyaiva . ...

² MS. asambhūta.—Tib. yod-par hgyur-ba ma yin-la.

कदलीसम्भवत् । अहमपि अहंप्रत्ययस्य विषयोऽपि । असङ्कतो
 ऽवस्तुभूतः । वन्ध्यातनयवत् । न कस्यिद्विषयोऽस्यास्तीति भावः ।
 कथं मृग्यमाणो विचारतः । निरूपणतः ॥

पुनरन्यद्वाधकमात्मप्रतिषेधे प्रसञ्जयञ्चाह । यदीत्यादि ।

५ यदि सत्त्वो न विद्येत कस्योपरि कृपेति चेत् ।

यदि सर्व^[173]थैव सत्त्व आत्मा पुद्गलो वा विचार्य-
 माणो न विद्येत । न स्यात् । तदा कस्योपरि कृपा करुणा
 बोधिसत्त्वानां भवेत् । सत्त्वमन्तरेण किमालम्ब्य प्रवर्तते । करुणा
 च सम्यक्संबोधिसाधनं । तत्पूर्वकमेव संभारनिदानेषु दानादिषु
 10 प्रवर्तनात् । अतः करुणापुरःसराः सर्वबुद्धधर्माः प्रवर्तन्ते ।

तथा शोकमार्धधर्मसंगीतौ¹ । अथ खल्वार्यावलोकितेश्वरो
 बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तमेतदवोचत् । 'न भगवन् बोधिसत्त्वे-
 नातिबहुषु धर्मेषु शिञ्चितव्यं । एक एव हि धर्मो बोधिसत्त्वेन
 खाराधितः² कर्तव्यः सुप्रतिविद्धः³ । तस्य करतलगतताः सर्वे
 15 बुद्धधर्मा भवन्ति⁴ । तद्यथा येन राज्ञश्चक्रवर्तिनश्चक्ररत्नं

1 See *Gikṣās*. 286. 7.

2 This clause is twice repeated in Tib. : bcom-ldan-hdas byañ-chub-sems-dpas chos-man-po-rnams-la belab-par mi bgyio. bcom-ldan-hdas byañ-chub-sems dpas chos gñin-tu-man-po belab-par mi byao.

3 = rab-tu-gzuñ = sugrhitah.

4 = rab-tu-rtogs-pa = su pratibaddha (*Gikṣās*) — Our MS. supratibaddha.

5 *Gikṣās*. adds : katama ekadharmo ? yad uta mahākaruṇā. mahākaruṇasya bhagavan bodhisattvānāṃ sarva-buddhadharmāṃ karatalagatā bhavanti. — Supported by our Tib. translation : 'chos geig-po gñan zhe-na. hdi-lta-ste sñin-rje chen-po....

गच्छति । तेन सर्ववस्तुकायो गच्छति । एवमेव भगवन् ज्ञेय-
बोधिसत्त्वस्य महाकरुणा गच्छति । तेन सर्वे बुद्धधर्मा
गच्छन्ति^१ ॥ तद्यथा भगवन् जीवितेन्द्रिये सत्यन्वेषामिन्द्रियाणां
प्रवृत्तिर्भवति^२ । एवमेव भगवन् महाकरुणायां सत्यां बोधि-
कारकाणां^३ धर्माणां प्रवृत्तिर्भवतीति ॥ ५

आर्यगयाग्रौषे चोक्तं । किमारम्भा^४ मञ्जुश्रीबोधिसत्त्वानां
चर्या । किमधिष्ठाना^५ । मञ्जुश्रीराह । महाकरुणारम्भा देवपुत्र
बोधिसत्त्वानां चर्या सत्त्वाधिष्ठानेति विस्तरः ॥

तस्मादवश्यं प्रथमतः सत्त्वान्मना करुणाभ्युपगन्तव्या
दुःखितसत्त्वाधिष्ठानेन समुत्पत्तेः । सत्त्वाभावे च सा न स्यात् । १०
इति^६ चेत् । एवं मन्यसे यदि । तदा नैतदकथ्यमित्याह
कार्यार्थमित्यादि ।

कार्यार्थमभ्युपेतेन यो मोहेन प्रकल्पितः ॥ ७६ ॥

कार्यमभिमतसाध्यं पुरुषार्थं इत्युच्यते । तदर्थमभ्युपेतेन
स्वीकृतेन मोहेन संवृत्त्या यः प्रकल्पितः समारोपितः सत्त्व- १५
स्तस्योपरीत्यर्थः । तथा हि सकलकल्पनाजालरहितं^७ । सर्वा-

^१ One more simile in *Gikpds.*

^२ pravṛtti = hbyuñ-ba.

^३ The first ā is erased ('*karakāhām*).—*Gikpds.*: bodhikarāpām.

^४ brtsam-pa.

^५ brten-pa.

^६ iti is translated by *she-na*.

^७ *jālarahitam* is wanting in Tib.

वरणविनिर्मुक्तं । परमपुरुषार्थतया बुद्धत्वमिह सार्धं । तच्च सर्व-
 धर्मानुपपन्नमनन्तरेण नाधिगम्यते । स च ^[178b] प्रज्ञाप्रकर्ष-
 गमनात्संपद्यते । तच्च सादरनिरन्तरदीर्घकालाभ्यासादुपजायते ।
 तदारम्भश्च कुरुणवशादुत्पद्यते । सा च प्रथमतो दुःखितसत्त्वेषु
 5 प्रवर्तमाना संभारारम्भनिदानमुत्पद्यत¹ इति कार्यार्थं मोहस्य
 संवृत्तिसत्त्वरूपस्याभ्युपगमः² । ततः प्रथमतः सत्त्वसामान्येनैव कुरुणा ।
 ततः परं धर्मासामान्याऽनासामान्या च ॥ अयमभिप्रायः । न सर्वथा
 सत्त्वस्याभावः । स्कन्धादयो हि संवृत्त्यात्मप्रबन्धेनोच्यन्ते³ । यथोक्तं
 भगवता ये के चिद्विचवः श्रमणा वा ब्राह्मणा वा आत्मेति
 10 समनुपपद्यन्तः समनुपपद्यन्ति इमानेते पञ्चोपादानस्कन्धानिति ।
 ततो यदि नाम प्रज्ञया निरूपयतः परमार्थतः सत्त्वानुपपन्नम्
 तथापि संवृत्त्या न निषिध्यत इति । तदुक्तं ।

यतः प्रज्ञा तत्त्वं भजति कुरुणा संवृत्तिमतः

तवाभूत्त्रिःसत्त्वं जगदिति यथार्थं विमृशतः ।

15 यदा चाविष्टोऽभूद्दृशवस्तुजनन्या कुरुणया

तदा तेऽभूदार्तं सुत इव पितुः प्रेम जगति ॥ इति ।

चतुस्तवेऽपि⁴ ।

¹ Read *upapadyats* (pa written in marg. and erased.—Tib. hgyur-thsogs-kyi rgyu rtsom-pa = sambhāra-nidāna-ārambha.

² MS. *mohasya samvṛtīsatya sya* (sya erased).—hbras-bui don-ḍa rmoḥs-pa kun-rdzob-kyi bden-pai ŋo-bo khas-blans-pa yin-no.

³ bden-pai sgras = satyaśabdāna.

⁴ MS. *bhūdd*°.

⁵ *bstod-pa bshi-pa-las*.

सत्त्वसंज्ञा च ते नाप्य सर्वथा न प्रवर्तते ।

दुःखार्तेषु च सत्त्वेषु त्वमतीव कृपात्मकः ॥ इति ।

तस्मादमौ रूपादय एव संवृत्या^१ सत्त्वशब्देनोच्यन्ता इति न
कथं निर्विषया ॥

ननु परमार्थतः सत्त्वाभावे कस्य तत्कार्यं । इति कथं ५
तत्साधनाय कस्य चित्प्रवृत्तिरित्यभिसंधायाह । कार्यमित्यादि ।

कार्यं कस्य न चेत्सत्त्वः सत्यमौहा तु मोहतः ।

न चेत्सत्त्व इति । यदि सत्त्वो नास्ति । तदा एकस्यानु-
यायिनो^२ऽभावाद्रूपादीनां चोत्पन्नविनाशित्वात् कार्यं कस्य ।
न कस्य चित्स्यादित्यर्थः । सत्यमित्यभ्युपगम इति । एवमेवैतन् 10
मतमेवास्माकं । नैव कस्य चित्परमार्थतः कार्यं । अस्मान्मि-
त्वात्सर्वधर्माणां । यद्येवं कथं तर्हि तत्साधनाय प्रथमतः
प्रवृत्तिरिति चेत् । ईहा तु^[174^a] मोहतः । ईहा चेष्टा
पुनस्तत्कार्यार्थितया व्यापार[ि] मोहात् । नमैव तत्कार्यं भविष्य-
तौत्येकत्वाद्यवसायेन सत्त्वाभावेऽपि संवृत्या मायास्वभावतया 15
वस्तुतो निरौहत्वात्सर्वधर्माणामन्यत्र प्रतीत्यसमुत्पादात् । तदुक्तं ।

निरौहा वशिकाः^३ शून्या मायावत्प्रत्ययोद्भवाः ।

सर्वधर्मास्त्वया नाप्य निःस्वभावाः प्रकाशिताः ॥ इति ।

तस्मात्संवृतेरेव^४ कार्यार्थव्यापारः ॥

^१ bden-pai sgras = satyaçabdena.

^२ rjes-su hgro-ba.

^३ So MS.

^४ Kun-rdzob-fid-du = sañvṛtyā. — hbras-bui don-du bya-ba ldan-pa yin =
phalārtham kriyāvattvam.

ननु च मोक्षो नानाविधास्वभावतया सर्ववैकान्त्यपादेयः ।
तत्कथं पुनस्तस्यैव स्वीकार इत्यत आह । दुःखेत्यादि ।

दुःखव्युपशमार्थं तु कार्यमोक्षो न वार्यते ॥ ७७ ॥

दिविधो हि मोक्षः संसारप्रवृत्तिहेतुः । तत्प्रग्रमहेतुश्च ।

- 5 तच्च चः संसारनिदानं च प्रज्ञातव्य एव । अन्यस्तु चः परम्परया
दुःखव्युपशमार्थं । सर्वसत्त्वजात्यादिष्वसनविद्वृत्तिनिमित्तं । कार्य-
मोक्षः । कार्यस्य परमार्थसत्यस्य सत्यसाधिगमाच्च मोक्षः च पुनर्न
वार्यते । न प्रतिविध्यते । उपादीयत एव । परमार्थोपयोगि-
त्वात् । इदमिहा[धि]कृतं¹ । तदपि कार्यं नात्मसुखाभि-
10 खापेक्ष महद्भिदुपादीयते । अपि तु सर्वसत्त्वानामात्यन्तिक-
सर्वदुःखव्युपशमार्थं । तच्च उपपाद्यभूतः परमार्थाधिगम एव ।
तस्याप्युपाद्यभूतं² [संवृत्तिवत्यं]³ । संवृत्तिमन्तरेण परमार्थानधि-
गमात् । इति दुःखप्रग्रमार्थता कार्यमोक्षस्य । एतत्कार्यार्थ-
15 मविचारत इति⁴ । अस्मिन् प्रज्ञावे प्रतिपादितमेव पूर्वं ।
पुनर्विपक्षयितुमुक्तं ॥

आदेतत् । यथा दुःखोपग्रमहेतुत्वात् । कार्यमोक्षोऽविद्या-
स्वभावोऽप्युपगम्यते । तथैवात्ममोक्षोऽपि तद्हेतुत्वाद्दृष्ट । तत्कि-
मात्मा यमेन निविध्यते । तत्सद्भावेऽप्यात्मभावनचाहंकार-

1 MS. : ihākṣtam.—Tib. beam-pa ni hdi yin te.

2 MS. 'bhūta saṃvṛtī saṃvṛtīm antareṇa (saṃvṛtī erased).—Tib. : ..gyar
pa ni kun-rdzob-kyi bden-pao yin-te. Kun-rdzob med-par....

3 See above IX. 4 (p. 371).

सयात्^१ । भविष्यति संसारनिवृत्तिः । ततः किं वैदग्ध्यमव-
येत्यपाह । दुःखहेतुरित्यादि ।

दुःखहेतुरहंकार आत्ममोहान् वर्धते ।

यथा कार्यमो^[174] हो दुःखोपग्रमहेतुः । न तथा
द्वितीय आत्ममोहः । तस्मिन् सत्यहंकारसयाभावात्^१ आत्म- 5
मोहान् । अनात्मव्यात्मविपर्ययदर्शनात् । पुनरहंकारो वर्धते ।
दृढ उपजायते^२ । किंभूतः । दुःखहेतुः दुःखस्य सांसारिकस्य
चिदुःखतासत्तत्त्वस्य हेतुः कारणं । अहंकारसयाच्च दुःखोपग्रम
इत्यते । सति आत्मदर्शने कथमसौ निवर्तते । कारणेऽविकस-
सामर्थ्यं कार्यस्य निवृत्त्ययोगात् । ततो दुःखमपि न निवर्तते । 10
तथा ज्ञात्मानं पश्यतः संज्ञतेषु स्वस्वभावायतनेष्वहमिति दृढ-
तरमुत्पद्यते खेदः । ततस्तदुःखप्रतीकारेऽप्या सुखाभिज्ञासो
दोषान्^३ प्रच्छाद्य तर्पितया गुणध्यायरोपान्तस्साधनेषु प्रवर्तते ।
सोपकारिणि^४ वचमिति बुद्धिरुपजायते । अहं ममेति च
दर्शनात् । हरिपन्थिनि विदेयः । ततः समस्तदुःखनिदानं सर्वं 15
एव क्षेत्रोपक्षेपा स्वप्नप्रहराः प्रवर्तन्ते । इत्यात्ममोहप्रवर्तितो
दुःखहेतुरहंकारो भवति । तदुक्तमाचार्यपादैः^५ ।

^१ According to Tib. : tatsadbhāve' pi bhāvanayā....

^२ MS. *pratyuta* erased.

^३ MS. second-hand *vrddhim upa*.—Tib. : hphel-ha fā-har skye-bar hgyur-ro (=vrddhir upa°).

^४ bde hdod-pai fies-rnams bsgribs naa=sukhābhilāṣadōṣān....

^५ kho-bo-la phan-pa byed-pao zhes blo skye-bar hgyur-ro=samāsa hitam karotiti buddhir jāyate.

^६ Nāgārjuna.

यः पश्यत्यात्मानं तस्याचाहमिति ग्राम्यतस्त्रेहः

स्त्रेहात्सुस्त्रेषु दृश्यति^१ दृष्ट्यादोषांस्त्रिरस्त्रुते ।

गुणदर्शी परितृप्तमेति^२ तस्याधनान्युपादत्ते

तेनात्माभिनिवेशो यावत्तावत्तु संसारः ॥

५ आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहेष्वौ ।

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥ इति ।

इत्यमात्मस्त्रेहास्त्रिवर्तयितुमशक्तो ऽहंकारः ।

ततो ऽपि न निवर्त्यस्त्रेत् ।

ततोऽप्यात्मदर्शनादपि न निवर्त्यो निवर्तयितुमशक्तः ।

१० अहंकारस्त्रेद्यदि । तदा

वरं नैरात्म्यभावना ॥ ७८ ॥

नैरात्म्यस्य पुद्गलादिविरहस्य भावनाभ्यासः । वरमुत्तमं ।

आत्मदर्शनप्रवृत्ताहंकारनिवृत्तिहेतुत्वात् । तावत्कायमस्य^३ प-

[175*] स्त्रात्पुनरियमपि प्रहास्यते । उपसम्पदृष्टित्वादिति^४

१५ भावः ॥ तथा हि तद्भावनाप्रकर्षपर्यन्तगमनात् । साक्षान्नैरात्म्य-

दर्शनात् । विरोधिनः^५ । सत्कायदर्शनं निवर्तते । तस्मिन्तौ

सैकस्यानुगामिनो दर्शनाभावात् । पूर्वापररूपविकल्पास्य चणमाचक्ष्य

१ Tib. : sred-pas = tṛṣṇayā doṣān....

२ *ti*, from a second-hand.—Tib. = na-yi zhes dei sgrub byed len.—The Tib. has twice seven syllables for each pāda.

३ astu = gzhaḡ-nas (*sthituḡ* ?).

४ dños-por dmigs-pa yin-pai phyir = vastvāmbanavāt.

५ According to Tib. : tatviruddhasatkāya°.

दर्शनं । ततः पूर्वापरसमारोपाभावाच्चागतासुखसाधनं किं
चिदात्मनः पश्यति । ततो न तस्य कश्चिद्विषये रागो जायते ।
नापि तत्प्रतिविरोधिनि द्वेषः । आसङ्गाभावादेव^१ । नाप्यप-
कारिणं प्रत्यपकारस्थानं पश्यति । येन यस्मिन् कृतोऽपकारः ।
तयोर्द्वयोरपि द्वितीयचक्षणाभावात् । न चान्येन कृते ऽपकारे ५
प्रेक्षावतो ऽन्यत्र वैरिनिर्यातनमुचितं । नापि यस्य कृतस्तेनापि^२ ।
एवं रागादिनिवृत्तावन्ये ऽपि तत्प्रभवाः क्लेशोपक्लेशा बोत्पद्यन्ते ।
नापि वस्तुतः कश्चित्कस्य चिदपकारकारी । इदं प्रतीत्य इद-
मुत्पद्यत इति प्रतीत्यसमुत्पाददर्शनाद्वा । एवं हि पुद्गलशून्य-
तायां सत्कायदर्शननिवृत्तौ किञ्चमूलत्वात् । क्लेशा न समुदा- 10
हरन्ति ।

यथोक्तमार्थतथागतगुह्यसूत्रे^३ । तद्यथापि नाम शान्तमते
दृष्टस्य मूलच्छिन्नस्य सर्वशास्त्रापन्नपलाशं श्रूयति । एवमेव
शान्तमते सत्कायदृष्टिप्रशमात्सर्वक्लेशा उपशान्त्यन्तीति ॥
तस्मादरं नैरात्म्यभावना ॥

15

गतमिदमानुसङ्गिकं । संप्रति पुनरङ्कारविषयं निरूपयि-
तमुपक्रमते । स्यादेतत् । यदि नामात्मा विचारेण स्वरवि-
षाणसदृशत्वान्माङ्कारस्य विषयः । तथापि कायावयवौ^४
तद्विषयो भवित्यतीत्यत्राह । कायो नेत्यादि ।

^१ zhen-pa fiid yiu-pas so = āsaṅgabdhāvāt (?).

^२ gañ-la des byas-pa de-le yañ-no = yatra tena kṛtas tatrāpi.

^३ This passage is also quoted *Qikāśa*. 242. 7 and *Madh. vṛtti*, p. 361.
Qikāśa. has °palācāh; *Madh. vṛtti*° palācāni.

^४ See p. 495, l. 11, p. 496, l. 13.

कायो न पादौ न जङ्घा नोरु कायः कटिर्न च ।
 नोदरं नाप्यथं वृष्टं नोरो बाहू न चापि सः ॥ ७९
 न हस्तौ नाप्यथं पार्श्वौ न कक्षौ नांसलक्षणाः ।
 न ग्रीवा न शिरः कायः कायोऽथ कतरः पुनः ॥ ८०

- 5 कायोऽपि विचारेष्वेको नैव कश्चिदधीत्युपदर्शयति ।
 तत्र हि करचरणादयो भावा एव परं दृश्यन्ते । न
 त्रैकः कायो न्यून प्रतिभाष[175b]ते । न च तेन्यन्तमः
 कायो बुध्यते । यतः कायो न पादौ । न चरणौ । न जङ्घा ।
 न हस्तौ च कायो न भवति । नोरु जङ्घादेशविशेषौ न
 10 कायः । कटिर्न च । ओष्ठिरपि नैव कायः । नोदरं जठर-
 मपि कायो न भवति । नाप्यथं वृष्टं । अथं कायः वृष्टमपि
 नैव । नोरः । नोरो वचो ऽपि न कायः । बाहू न चापि सः ।
 च कायो भुजमपि न भवति । न हस्तौ । करावपि न
 कायः । नाप्यथं पार्श्वौ । अथं कायः पार्श्ववपि न भवति ।
 15 न कक्षौ भुजमुखे अपि न कायः । नांसलक्षणाः । नापि स्कन्ध-
 लक्षणाः कायः । न ग्रीवा । न कंधरा कायः । न शिरः कायः ।
 न कश्चिदधीत्युपदर्शयति । चरणादीनां कक्षमाश्रयविचारेण
 परमाणुशोऽन्यवच्छिन्नात् । करचरणादीनामन्यतमश्चेद्दे काय-
 विनाशेन मरणप्रसङ्गात् । पराभ्युपगमाभावाच्च । नैव प्रत्येकं

कायात्मता । एवं चदा न प्रत्येकलोके कायस्थानाः । सर्व-
सुखसमाप्तं च शरीरं । तत्कायो ऽथ कतरः पुनः । अथ एषु
पादादिभानेषु पुरोवर्तिषु शरीरकण्ठाविभिन्नेषु कतरः
कायो भवतु । नैव कसिदेकोऽपि विरूपमात्रः कायात्मक
उपसम्भत इति यावत् ॥

5

अथापि स्यात् । नैवमभिधीयते प्रत्येकं करादयः कायः
किं तर्हि सर्वावयवव्यापकत्वादवयविनः सर्वावयवेषु वर्तते इत्य-
चाह । यदीत्यादि ।

यदि सर्वेषु कायोऽयमेकदेशेन वर्तते ।

सर्वावयवेषु वर्तमानो ऽयमेकदेशेन वर्तते । युगपत्सर्वमिच्छा 10
वा । तच्च यदि । सर्वेषु करपरपादिष्ववयवेषु कायो ऽवयवी ।
एकदेशेन वर्तते । येन चिद्भागेन कं चिदवयवं व्याप्नोति । न
सर्वात्मना सर्वमित्यर्थः । तदेतच्च वक्तव्यं । यतो शरीरेकदेशैरवयवेषु
वर्तते । तेऽपि किमेकदेशेऽथैरेकदेशेन वा [176] र्तेते
सर्वात्मना चेति विकल्पो न निवर्तते । तथापि पुनरेकदेशेन 15
वृत्तिकल्पनायामनवस्थानवृत्तिश्च स्यात् ॥

अपि च तस्यावकाशाभावादेकावयवेषु च वृत्तिरिच्छाह ।
चामा इत्यादि ।

अंशा अंगेषु^१ वर्तन्ते स च^२ कुच स्वयं स्थितः ॥ ८१

अंशां भागा अंगेषु स्वस्वभागेषु वर्तन्ते । व्यवतिष्ठन्ते । स्वस्व-
भागव्यवस्थितत्वात्सर्वभावानां । स च कुच स्वयं स्थितः । स्वयं
पुनरप्यौ कायोऽवयवौ क तु नाम व्यवस्थित इति न विद्मः ॥

५ अथ द्वितीयो विकल्पः । तथाह । सर्वात्मनेत्यादि ।

सर्वात्मना चेत्सर्वत्र स्थितः कायः करादिषु ।

कायास्तावन्त एव स्युर्यावन्तस्ते करादयः ॥ ८२

सर्वात्मनापि वृत्तिसंभावनायामवयवेष्वनवकाशत्वात् स कुच
स्वयं स्थित इति प्रसङ्गो नाद्यापि निवर्तते । तथापि पुनरपर-
१० मुच्यते । सर्वात्मना सर्वभावेन नैकदेशेन । सर्वत्र सर्वेषु करादिष्व-
वयवेषु । आदिशब्दाच्चरणादिषु । स्थितः समवेतः । काया-
वयवौ चेद्यदि । तदा पुनरयं दोषः स्यादित्याह । 'काया इति
कायावयविनः तावन्त एव स्युः । तत्संख्यापरिच्छिन्ना एव
प्राप्नुयुः । किञ्चनः । यावन्तस्ते करादयः । ते करचरणादयो
१५ ऽवयवा यावन्तः । 'तत्संख्यापरिच्छिन्नास्तत्समवेता अवयविनो
ऽपि तावन्त एव भवेयुः । तस्य निरंशतया । सर्वात्मना तेषु
परिमत्तत्वात् । तदनेकसंबन्धादनेकत्वात् । नान्यथा एकवृत्तिः
स्यात् । अयं च प्रसङ्गो ऽनेकैकदेशेन 'वृत्तिपक्षेऽपि योजयि-

१ So L², M., Commentary.—Min.: aṅgadeṣeṣu; Dev. ८५ : aṅgā aṅgeṣu.

२ Min. has tu. (nu ?).

३ According to Tibetan : kāyā ityādi.

४ MS.: tatsamkhyā°.

५ d -ma yul-goig-tu hjag-pai phyogs-la.

तथः । यथा रक्तारक्तपिहितापिहितकम्पादयोऽपि यथायोगं
वक्तव्या इति ॥

एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणसमधिगम्यः कायो नास्ति । बाधकं
पुनरस्यानन्तरमुक्तमस्तीति प्रसाधितमित्युपदर्शयन्नाह । नैवान्त-
रित्यादि ।

5

नैवान्तर्न बहिः कायः कथं कायः करादिषु ।

पूर्वमन्तर्यापारपुरुषप्रतिषेधात् । मांसशोणितादीनां विचारित-
त्वात् । नैवान्तर्मध्ये कायः । अधुना पुनरवयविनः प्रतिषे-
धाच्च बहिः न बाह्यः[.] प्रत्यक्षादिगोच[176^b]रः कायः ।
इति कथं कायः करादिषु व्यवस्थाप्यते । अथ करादिव्यतिरिक्तो 10
भविष्यतीत्याह । करादिभ्य इत्यादि ।

करादिभ्यः पृथग् नास्ति कथं नु खलु विद्यते ॥ ८३

करादिभ्यो ऽवयवेभ्यः पृथग् भिन्न उपलब्धिजन्यप्राप्तः¹
कायो नास्ति न प्रतिभासते । करादय एव हि केवलाः प्रति-
भासन्ते । एवं यो न करादिस्वभावो नापि तदाक्षेयः समवेतो 15
नायन्तर्गतो न चापि तद्व्यतिरिक्तः स² कायः कथं नु खलु
विद्यते । कथं निति । कथं चिदपि कायमनुपलभमानस्तत्त्व-

1 = de-bzhin-du = tadyathā.—Comp. *Sāṃkhyasūtravṛtti*, i. 42.

2 Minaev has : tu.

3 Second hand : °prāptih.

4 According to Tib. : sa iti kāyaḥ.

महंभावयन् । पृच्छति । कथं तु । केन प्रकारेण । निति विनर्त ।
विद्यते । तस्मात्ता व्यवस्थाप्यते ॥

यदा चैवं विचारेण कायो व्यवस्थापयितुमशक्यस्तदा
ऽसंशये व्यवहर्तव्य इत्युपसहरन्नाह । तस्मात्सौत्यादि ।

5 तस्मास्ति कायो मोहात्तु कायबुद्धिः करादिषु ।

तस्मास्ति काय इति यस्मादुक्तविचारेण नोपलभ्यते ।
तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तो ऽनुपलभ्यमानो नास्ति कायः । यदि
नास्ति कथं तर्हि करादिषु कायबुद्धिरित्याह । मोहात्तित्यादि ।
मोहादविद्यावशात् । [तु] पुनः । कायबुद्धिः । करादिष्वेक-
10 द्रव्यरहितेषु । न तु परमार्थतः । अवधारणे वा तुग्रब्धः ।
तथा ज्ञानवरागसंसारप्रवृत्तिजन्मपरम्परापरिचितमिथ्याभ्यास-
वासनावशात् । यथावस्थितवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तावपि तदिपरीत-
समारोपकल्पनोपजायते । तदुपनिबद्धोऽयं कायादिव्यवहारो
लोके प्रवर्तते । न तु पारमार्थिक इति ॥

15 कथमन्यथा सा न भवति । इत्यन्नाह । संनिवेशेति ।

संनिवेशविशेषेण स्थानौ पुरुषबुद्धिवत् ॥ ८४

करचरणादिसंनिवेशः संस्थानं । तदेव विशेषो भेद इतर-
स्मात् । तेन विभ्रमहेतुना । करादिष्वेव न सर्वत्र सा भवति ।
प्रतिनियतविषया हि भ्रान्तय इत्यन्ते । कथमिव । स्थानौ

पुरुष[बुद्धि]वत् । यथा स्त्राणौ पुरुषस्त्रभावविरहितेऽपि^१ पुरुष-
साधारणोर्ध्वता[177^a]दिसंनिवेशविशेषसुपलब्धवतो दूराद-
विवेचितपरविशेषस्य^२ कस्यचिदिभ्रमात्पुरुषबुद्धिरुपजायते । तथा
प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥

आदेतत् । कथं पुनरेतदवसितं मोहात्कायबुद्धिर्न तु 5
पुनर्वस्तुत इत्यत्राह । यावदित्यादि ।

यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्कायः पुमानिव ।

यावत् । यावत्कासावधिपरिच्छिन्ना । प्रत्ययानां कारणानां ।
पृथिव्यादिषट्धातुषट्स्पर्शयतनाष्टादशमनोपविचारात्मकानां
कर्माद्यत्तत्त्वत्तीनां सामग्री समवधानं । तावत्कासावधिरेव कायः 10
पुमानिव । यथा पुरुषस्त्रभावविरहितोऽपि परमार्थतः परि-
कल्पितरूपतया पुरुष इव प्रतिभासते । व्यवह्रियते । उपलक्षणं
चेतत् । स्त्रीवेत्यपि द्रष्टव्यं । न पूर्वं कस्यसाद्यवस्थायां न
पसादिकल्पितत्वाद्गच्छाद्यवस्थायां निजस्त्रभावाभावात् ॥

इदमपि सामान्यमित्युपदर्शयन्नाह । एवमित्यादि । 15

एवं करादौ सा यावत्तावत्कायोऽव दृश्यते ॥ ८५

यथा प्रत्ययसामग्रीसङ्गावे कायः पुमानिव प्रतिभासते ।
सङ्गावेन^३ प्रतिभासते । एवं तथा करादौ यावत्सा प्रत्ययसामग्री

^१ Skyes-pa dan mtshuhs-par gyen-du hgreñ-ba la sogs-pao. dbyiba-kyi.
= ūrdhvatādi. sañniveça .....—Possibly: uddhatādi.

^२ MS. dārādivivacitab. para° (i erased).

^३ So MS.—Tib. has: de med-pa-na = tadabhāve na pratibhāsate.

तावत्कायोऽप्यकरादौ दृश्यते । कल्पनावगात् प्रतिभाषते । न तु
परमार्थतः । तस्मात्सामयौषाकस्ये भवति । तदभावे च न भवति
कायबुद्धिः । अतो मोहादेव करादिषु कायबुद्धिरिति निश्चितं ॥
अयमत्र समुदायार्थः । तत्तत्प्रत्ययसामयौषद्भावे तत्तदसुखभाव-
5 मन्तरेणायभूतं तत्त्वमादर्शयन्ती भ्रान्तिवगादसौ कल्पनोप-
जायते । तदग्रात्संनिवेशविशेषेषु स्त्रीपुरुषकायादिव्यवहारः
प्रवर्तते । अत एव भस्माद्यवस्थायां सामयौषैकस्याभिवर्तते । अतो
मायं कायादिव्यवहारो वास्तव इति वक्ष्यति । तदुक्तं^१ ।

कायसुभावो वक्तव्यो यो ऽवस्थारहितः^२ स्थितः ।

10 कायस्येतिप्रतिमाकारः^३ [177^b] पेग्नीभस्मसु नास्ति सः ॥

सुखभावेन चेत्तच्च स्त्रीस्यं त्यक्त्वा अवस्थितः ।

अनिर्देश्यः स्तः प्राप्तः काय इत्युच्यते कथं ॥ इति ।

उक्तं च ।

हेतुतः संभवो यस्य स्थितिर्न प्रत्ययैर्विना ।

15 विगमः प्रत्ययाभावात्सो ऽस्तीत्यवगतः कथं ॥ इति ।

कचित्पाठः ।

यावत्प्रत्ययसामयौ तावत्काष्ठं पुमानिव । इति ।

तत्रेदं व्याख्येयं । यावदिपर्याप्तप्रत्ययसामयौ स्थानौ पुरुष-

1 These two stanzas occur *Gīṭāsamuccaya* 358, 14-17 (with the reading: *kāya ity ucyate na sah*).

2—3 Wanting in the Tibetan.

3 This stanza is quoted from Nāgārjuna's *Yuktiṣaṣṭikā*—See also *Madh.* 77th, 413. 6.

प्रतीतिस्त्वावकाष्टं स्थातुस्त्वभावं पुमानिव पुरुष इव प्रतीयते ।
न तदभावे । एवमेव करादौ । धावत्सा प्रत्ययसामग्री तावत्काथो
ऽपि करादौ दृश्यते । न पश्चात् । अतो मोहादेव काथबुद्धि-
रिति निश्चयः ॥

ननु यदि नाम काथो नास्ति करचरणादयः पुनरवयवाः ५
प्रत्ययोपलब्धत्वात्प्रतिषेद्धमग्रक्या इत्याग्रक्य करादयोऽपि परि-
कल्पितस्त्वभावा एवेत्युपदर्शयितुमाह । एवमङ्गुलीत्यादि ।

एवमङ्गुलिपुञ्जत्वात्पादोऽपि कतरो भवेत् ।

यथैव विचार्यमाणः काथो नास्ति । एवं करचरणादयोऽपि
न सन्ति । यतः । अङ्गुलीनां पुञ्जः समुदायः । अङ्गुलीनामि- 10
त्युपलक्षणं । पार्श्वप्रभृतीनामपि द्रष्टव्यः । तस्य भावस्तत्त्वं ।
तस्मान्तत्त्वभावादित्यर्थः । पादोऽपि चरणोऽपि कतरो भवेत् ।
तत्समुदायमन्तरेण विचार्यमाणो नैव कश्चिदिति भावः ॥
अङ्गुलिपुञ्जोऽपि नैकस्त्वभाव इत्याह । सो ऽपीत्यादि ।

सोऽपि पर्वसमूहत्वात्पर्वापि स्वांशभेदतः ॥ ८६ ॥ 15

सोऽपि । अङ्गुलिपुञ्जोऽपि विचारतो न वस्तु सन् । कुतः
पर्वसमूहत्वात् । पर्वणामङ्गुलिभागानां समूहत्वात् । संघातत्वात्
कतरो भवेदिति प्रकृतेन संबन्धः ॥ पर्वणामपि प्रत्येकमवस्तुत्व-
मित्यत आह । पर्वापि न वस्तु । कस्मात् । स्वांशभेदतः ।
स्वस्वात्मनो ग्रानामवयवानां भेदतोऽपि विभागात् ॥ 20

अंशा अपि तत्त्वतो न वन्तीत्याह ।

अंशा अप्यणु[178^a]भेदेन ।

इति । अंशाः पर्वभागा अप्यणुभेदेन परमाणुगो विभागेन
भिद्यमानत्वात् । कल्पिता एव ॥

5 अणवोऽपि न प्रत्येकं परमार्थवन्त इत्याह ।

सोऽप्यणुर्दिग्विभागतः ।

दिग्नां पूर्वापरदक्षिणोत्तराधरोर्ध्वस्वभावानां संबन्धेन विभा-
गतो ज्ञानात्वात् । तद्विभागभेदाद्विद्यमानस्य परमाणोः वङ्गता
स्यात् । दिक्षु वा विभागा ज्ञानादिमवस्थिता ज्ञानारूपांशाः
10 परमाणोः । ततो भेदेन [न] तस्य स्वभावोऽवतिष्ठते¹ । दिग्भागभेदो
यस्यासि तथैकत्वं न युज्यत इति न्यायात् ॥ तथा हि । पूर्वा-
परादिदिगवस्थितपरमाणुभिर्बुद्धं यत्तत्परमाणोर्मध्यवर्तिनो रूपं ।
तत्किमेकमेवापरापरं वा । यथैकमेवेति यच्चः । तदा सर्व-
परमाणूनां परिवार्यावस्थितानामेकदेशताप्रसङ्गः । यतः पूर्वादि-
15 दिगवस्थितपरमाणुसमानदेशतामन्तरेणापरदिगाद्यवस्थितपर-
माणुना न प्राग्देशावस्थितपरमाणुभिर्बुद्धरूपाभिर्बुद्धं स्यात् ।
अन्यथा रूपभेदप्रसङ्गात् । तत्समानदेशता च न तत्स्वरूपान्त-
र्भावमन्तरेण तस्यापि पूर्वदिगवस्थितस्य परमाणोरवरपरमाणुना
सर्वात्मना संबन्धेन । तत्स्वरूपान्तर्भावात् परमाणुमात्रं ब्रह्म

स्यात् । तथा च इति प्रत्ययरूपा भूधरादयो न कुः ॥ अतो
भवनादीनां प्रत्ययभिच्छता द्वितीय एव वचः समभ्युपेक्षः ।
तदा च वक्षिरपरापररूपेण युगपत्संबन्धात् । वक्ष्यमानो
मध्यपरमाणुः स्यात् । तत्तद्देशावस्थितापरापरपरमाणुसंबन्धेन
तत्परमाणुरूपस्य भेदात् । इति परमाणुरपि नैकस्वभावो युक्तः । 5
यदुक्तमाचार्यपादैः ।

षट्केन युगपद्योगात्परमाणोः षडंगता ।

वर्षां समानदेशत्वात्पिण्डः आदाणुमात्रकः ॥ इति¹ ।

तेऽपि पुनरणीयांशो भागास्तथैव निरु[178^b]यमाणा
निरात्मतया नभःस्वभावतां प्रतिपद्यन्त इत्याह । दिग्बिभागो- 10
ऽपीत्यादि ।

दिग्बिभागो निरंशत्वादाकाशं तेन नास्त्यणुः ॥ ८७

दिग्बिभागोऽपि दिग्भेदेन परमाणोर्विभागोऽपि पूर्ववत् ।
षडंगतया भिद्यमानः कतरो भवेत् । न किं चिदस्तु स्यात् ।
एतत्सर्वं च पूर्वेषु योजनीयं । कुतोऽनंशत्वात् । अतोऽभिनिवृत्त्य- 15
माणा निःस्वभावतया आकाशं शून्यमेव । तेन कारणेन
नास्त्यणुः । न विद्यते परमाणुरिति ॥

¹ This celebrated stanza occurs Sarvadarçanasaṃgraha, 18. 5; Nyāyavārtti-
ka, iv, 2. 24; Tātparyatīkā 459. 28; Sarvasiddhāntas, iii, 12-13; see Wassiliëff,
303—[Some various readings: ṣaṭkena yugapad yogāt.....ṣaṭkoṣayn-
gpad yogāt.....kiñ na syād anuṃātrakaḥ.....piṇḍaḥ syād anuṃā-
trakaḥ]—The first line refers to the Sautrāntika-system; the second line to
the Vaiśbhāṣika.

एवं करादयोऽपि विचारतो निःस्रभावा द्रष्टव्या इति ।
 ततः कायोऽपि न परमार्थतः कश्चिदस्ति । एकानेकस्रभाव-
 विधोगस्य प्रतिपादनात् । इत्थं न केरादयो न चात्मा नापि
 चित्तं न च कायोऽहंकारस्य विषयो वस्तुतः । तस्मादविद्या-
 5 समुत्थापितात्मतया चात्मादिसत्त्वमन्तरेणापि प्रवर्तमानोऽयमह-
 मिति प्रत्ययो निर्विषय एव समुत्पद्यते । तेन यदुक्तं ।

अहमेव न किं चित्तेद्भयं कस्य भविष्यति ।

इति तत्समर्थितं । सर्वेण चैतेन कायकृत्युपस्थानमुपदर्शितं
 भवति । यदुक्तं धर्मसंगीतिसूत्रे¹ । पुनरपरं कुलपुत्र बोधिसत्त्व
 10 एवं कायकृत्यमुपस्थापयति । अयं कायः पादपादाङ्गुलिजङ्घी-
 र्वाङ्गि² कोद्रनाभीशृष्ठवंशहृदयपार्श्वपा³र्शुकाहस्तकलाशीवाङ्गङ्गुली-
 वाङ्गुललाटशिरःकपालमात्रसमूहः कर्मभवकारकोपचितो
 नानाक्षेत्रोपक्षेत्रसंक्षेपविक्षेपग्रतसहस्राणामावासो । बहूनि चात्र
 द्रव्याणि समवहितानि । यदुत केसररोमनखदन्तास्त्रिचर्मपिचित-
 15 वपुः⁴ स्नायुमेदोवशास्त्रिकायकृन्मूत्रपुरीषामाश्रयकाश्रयदधिर-

¹ The same quotation occurs *Qikṣās.* 228. 12—Compare the stock-lists quoted *ibidem*, p. 209 and here above ad ix. 58 (p. 452), also *Khuddaka pāṭha*, 3 (*J.R.A.S.*, 1869, 311, 326), *Mahāvīyutpatti*, 189 and *Triglote* 65.—I give, in the text, the readings of our MS.

² Marked as doubtful *M.vyut.* 189. 75.

³ So MS.—*Qikṣās.*.....*pārṣvakā*—*Trigl.* *pārṣvikaḥ* (m)—*Pāli* *phāsukā*—*Mhv.* II. 520: *parṣukā* (?).

⁴ Read *vapā* (*Qikṣās.*) = *ṣai-phyi*.

खेटपित्तपूयसिंहा^१ एकमस्ति^२ व्यमस्तककुण्डानि । एवं वज्रद्रव्य-
समूहस्तत्को ऽयं कायः । तस्य प्रत्यवेक्षमाणस्यैवं भवति ।
आकाशसमो ऽयं कायः । स आकाशवत्काये कृतिमुपस्था-
[179^a]पयति । सर्वमेतदाकाशमिति पश्यति । तस्य काय-
परिज्ञानहेतोर्न भूयः क्व चित्कृतिः प्रसरति न विसरति न 5
प्रतिसरतीति ॥

पुनरुक्तं^३ । अयं कायो न पूर्वान्तादागतो नापरान्ते संक्रान्तो
न पूर्वान्तापरान्तावस्थितोऽन्यथासद्विपर्याससंभूतः कारकवेदक-
रहितो नाद्यन्तमध्ये प्रतिष्ठितमूलः । अस्त्रामिको ऽममो
ऽपरिग्रहः । आगन्तुकैर्व्यवहारैर्व्यवहियते काय इति देह इति 10
भोग इति आश्रय इति शरीरमिति कुम्प इति आश्रयतन-
मिति । असारको ऽयं कायो मातापितृशुक्रशोणितसंभूतो
ऽशुचिपूतिदुर्गन्धिस्त्रभावो रागदोषमोहविषादतत्स्कराकुक्षो नित्यं
शत^४नपतनभेदनविकिरणविध्वंसनधर्मा नानाव्याधिशतसहस्र-
नीड इति ॥

15

एवं यदा विचार्यमाणो वस्तुतः शून्यस्त्रभावतया आका-
शसंकाशः सर्वथा कायस्तदा मिथ्यैव वस्तुतत्त्वमारोप्य रागादि-

¹ The reading of our MS. seems to be: *Simhāpaka* (mohil-ma) written *Sinhāpaka* (compare elsewhere *vidhvaṇsana*).

² Not supported by *Qikṣās*, but the Tib. has: *klad-pa dan klad-rgyas-rnams* = *mastiṣka-mastaka-luṅgāni* = brain and the membrane covering the brain (*Qarad Candra*).

³ See *Qikṣās*. 229. 7.

⁴ *bjig-pa, HDRUL-ba, bral-ba*.

कमुत्पादयन्तः संवारमुपदंष्टयन्ति वासा इत्याह । एव-
मित्यादि ।

एवं स्वप्नोपमे रूपे को रज्येत विचारकः^१ ।

एवमित्युक्तक्रमेण स्वप्नोपमे स्वप्नोपलब्ध इव रूपे
5 सौमनस्यस्थानीये को रज्येत्^२ । क आसज्येत्^३ ॥ अस्य
चोपलक्षणत्वात् । को दिव्यात् । को सुषोदित्यपि वेदितव्यं ।
तद्य[था]^४ सौमनस्यस्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा रागो
जायते । दौर्मनस्यस्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा द्वेषो
जायते । उपेक्षास्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा मोहो
10 जायत इति । यदेतन्मनो ऽप्रतिकूलेषु रूपेष्वनुगीतं चरति
तेनास्य राग उत्पद्यते । प्रतिकूलेषु रूपेषु प्रतिहतं चरति
तेनास्य द्वेष^५ उत्पद्यते । नैवानुकूलेषु न प्रतिकूलेषु संमूढं
चरति तेनास्य मोह उत्पद्यते । एवं शब्दादिषु त्रिविधमात्मन-
नमनुभवति पूर्ववत् । तच्च यः पण्डितजातीयः^६ । इति श्रुत्य-
15 न्ततया चक्षुरायतनं^७ शून्यं चक्षुरायतनस्वभावेन तत्पूर्वन्ततो
[279^b] ऽपि नोपलभ्यते । अपरान्ततो ऽपि नोपलभ्यते ।
मध्यतो नोपलभ्यते । स्वभावरहितत्वात् । एवमन्येषु श्रोत्रादिषु

^१ 1 So Burn. 90 and Dev. 85—Minzer has : vicakṣaṇah.

^२ 2 So MS.

^३ 3 = de-bzhin-du.

^४ 4 MS. first hand doṣa.

^५ 5 Tib : de la gañ dpyod-ldan su zbig ces te 'chin tu yañ..... = tatra yañ kaç
cid vicārayukta iti. atyantatāyā.....

^६ 6 Āyatanam wanting in Tibetan.

वक्तव्यं । एवमत्यन्ततया रूपायतनं शून्यं^१ रूपायतनस्वभावे-
नेत्यादि पूर्ववत् । एवं शब्दादिषु वाच्यं ॥

इति हि^२ मायोपमानौघ्रियाणि स्वप्नोपमा विषया
चक्षेति^३ । तस्य कथं रागादिकमुत्पद्यते । अत एवाह ।
विचारक इति । विचारको विचक्षणः । एवमेतद्यथाभूतं^५
सम्पक् प्रज्ञया पश्यन् । को रक्षेत् । हेष्टि । मुञ्चति वा ॥

अथ च स्वप्नोपलब्धजनपदकल्याणीप्रभृति भगवतोक्तं
निदर्शनमुपदर्शितव्यं । कायाभावे च स्त्यादिकल्पनयापि रागो
न युक्त इत्याह । कायश्चेत्यादि ।

कायश्चैवं यदा नास्ति तदा का स्त्री पुमांश्च कः ॥ ८८ १०

हेतुसमुच्चये चकारः । यस्मात्स्त्यादिकल्पनया रागो न
भवति । कायो यदा एवमुदितगणेन नास्ति । निःस्वभावः ।
तदा कायाभावात् । का स्त्री कामिनी यस्याः कमनीयतया
पुरुषे रागो भवेत् । कस्य पुमान् कामुकः यस्य रञ्जनौघतया
स्त्रियां रागो भवेत् । स्त्री हि स्वात्मनि स्त्रीति संकल्प्य^{१५}
बहिर्धां पुरुषे पुरुष इति रागं जनयति । एवं पुरुषोऽपि
स्वात्मनि पुरुष इति संकल्प्य बहिर्धां स्त्रियां स्त्रीति रागं

^१ Tib. = rūpasvabhena.....

^२ Tib. has: de-ltar na..... = evaṃ hi.....

^३ MS. has: svapnopamān viśayān paśyati (qya, second hand); but Tib. dbaṅ-po-rname ni rgyu-ma lta-bu yin-la, yul-rname ni rmi-lam lta-bu gaṅ-gi yin-pa de-la ji-ltar.....

जनयति । काषाभावे तु स्त्रियां स्त्रीति न संविद्यते । पुरुषे
 पुरुषो न संविद्यते । यच्च स्त्रभावेन न संविद्यते । न तत्स्त्री न
 पुरुष इति । तस्मादसति काये स्त्र्यादिकल्पनाकृतो ऽपि
 न युज्यते रागः । तत्कस्य हेतोः । मन्यनापगता^१ हि सर्वधर्मा
 5 इति ॥ यथाप्रधानमयं निर्देशः^२ । एवमेव सङ्क्षुब्धनादयो
 ऽपि स्त्रभावरहिता वेदितव्याः । तथा द्रवमोहविषया अपीति ॥
 उक्तं चेतस्त्वगवता पितापुत्रसमागमे^३ । षड्धातुरयं महा-
 राज पुरुषः^४ [180*] । षट्संज्ञायतनः । अष्टदशमनोप-
 विचारः^५ । षड्धातुरयं महाराज पुरुष इति ।^६ खलु पुनरेत-
 10 युक्तं । किं चैतत्प्रतीत्य कं^७ । षड्भिरे महाराज धातवः । कतमे
 षट् । तद्यथा पृथ्वीधातुः । अग्निधातुः । तेजोधातुः । वायुधातुः ।
 आकाशधातुः । विज्ञानधातुश्च । इमे महाराज षड् धातवः ।
 यावत् । षड्भिर्मानि महाराज संज्ञायतनानि । कतमानि
 षट् । सङ्क्षुब्धसंज्ञायतनं रूपाणां दर्शनाय यावन्मनःसंज्ञायतनं
 15 धर्माणां विज्ञानाय । इमानि महाराज षट् संज्ञायतनानि ।

1 manyanā = mtehan-ma : see below, p. 511.

2 ji-ltar hdi gtsor btan-pa de-bzhin-du.

3 See Qikāś. 244. 11.—Compare Majjhima III, p. 240.

4 Skyes-bu gañ-zag hdi ni = ayam puruṣapudgalah.

5 So MS.—Qikāś. has : mana-npa°.

6.6 So MS.—Qikāś. has : ..... na khalu punar etad yuktam kiñ caitat
 pratityoktam—Both Tibetan versions agree : skyes-bu hdi ni khamṣ drug-pa
 shes gañ smras-pa ci-la (s) brten te smras ce-na rgyal-po ohen-po khamṣ
 drug ni hdi-dag-go = saḍdhātur ayam puruṣa iti yad uktam kiñ pratityok-
 tam iti cet. saḍ ime mahārāja dhātavaḥ.....

पेयाक्षं ॥ अष्टादशमे महाराज मनउपविचाराः । कतमे
 अष्टादश । इह पुरुषः चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यदौ
 मंगस्योपेक्षास्वामीयानि रूपाण्युपविचरति^१ । एवं ओषादिषु
 वाच्यं । तेन प्रत्येकमिन्द्रियषट्के[न]^२ सौमनस्यादिचयभेदाद-
 ष्टादश मनउपविचारा भवन्ति । पेयाक्षं ॥ कतमस्य महारा- 5
 जाध्यात्मिकः पृथ्वीधातुः । यत्किं विदस्मिन् काये ऽध्यात्मं
 खकुखटलं^३ खरगतमुपासं । तत्पुनः कतमत् । तद्यथा केशो
 रोमाणि नखा दन्ता इत्यादि । कतमस्य महाराज वाङ्मः
 पृथ्वीधातुः । यत्किंचिद्वाङ्मं खकुखटलं^४ खरगतममुपासं ।
 अयमुच्यते वाङ्मः पृथ्वीधातुः ॥ तच्च महाराजाध्यात्मिकः 10
 पृथ्वीधातुः । उत्पद्यमानो न कुतश्चिदागच्छति । निरुध्यमानो
 न कचित्संनिचयं गच्छति ॥ भवति महाराज समयो ऽयं
 [यत्स्वी] अध्यात्मं [अहं] स्वीति कल्पयति^५ । सा अध्या-
 त्ममहं स्वीति कल्पयित्वा बहिर्धां पुरुषं पुरुष इति कल्प-
 यति । सा बहिर्धां पुरुषं पुरुष इति कल्पयित्वा संरक्ता सती 15
 बहिर्धां पुरुषेण सार्धं संयोगमाकाङ्क्षते । पुरुषो ऽयध्यात्मं
 पुरुषो ऽस्वीति कल्पयतीति पूर्ववत् । तयोः संयोग[180^b]-
 काङ्क्षायां संयोगो भवति । संयोगप्रत्ययात्कक्ष्यं जायते ।

^१ Qikāś. omits *rūpāṇy*.—Our reading is supported by Tibetan.

^२ From Qikāś.

^३ Qikāś. has *kakkhaṭatva*—See p. 245, n. 2.

^४ MS. *khakkhaṭam*.

^५ Qikāś. : *So samayo yat strī. — adhyātmam in marg.*

तत्र महाराज यस्य संकल्प्यते^१ यस्य संकल्पयिता उभयमेतन्न
 संविद्यते । स्त्रियां स्त्री न संविद्यते । पुरुषे पुरुषो न संविद्यते ।
 इति श्रवणसङ्गतः संकल्पो जायते^२ । सो ऽपि संकल्पः सङ्गावेन
 न संविद्यते । यथा संकल्पः । तथा संयोगो ऽपि कलकलमपि
 ५ सङ्गावेन न संविद्यते । यस्य सङ्गावतो न संविद्यते तत्कथं
 खण्डत्वं जनयिष्यति । इति हि महाराज संकल्पं ज्ञात्वा
 खण्डत्वं वेदितव्यं यथा खण्डत्वसुत्पन्नमानं न कुतश्चिदा-
 गच्छतीति^३ । भवति महाराज समथो यदर्थं काथः श्रमश्रमप-
 र्यवसानो भवति । तस्य तत्खण्डत्वं संक्षिप्तमानं संनिदध्यमानं
 १० न पूर्वं दिग्गं गच्छति । न दक्षिणं न पश्चिमं । नोत्तरं ।
 नोर्ध्वं । नाधो । नानुविदिग्गं गच्छति । एवं महाराजाध्या-
 त्मिकः पृथिवीधातुर्दृश्यः । पेयात्^४ ॥ तत्र महाराज पृथि-
 वीधातोत्पादो ऽपि शून्यो व्यथो ऽपि [शून्य] । उत्पन्नो
 [ऽपि] पृथिवीधातुः सङ्गावशून्यः^५ ॥ इति हि महाराज पृथि-
 १५ वीधातुः पृथिवीधातुत्वेन नोपसङ्गते । अन्यत्र व्यवहारात् ।
 सो ऽपि व्यवहारो न स्त्री न पुरुषः । एवं महाराज यथा-

^१ Ūikṣās. : saṁkalpo.

^२ Ūikṣās. : jātah.

^३ Ūikṣās, has : ..... na kutaḥ oīd āgacchati nirudhyamānaṁ na kva oīd
 saṁnicayaṁ gacchati.

^४ Peyālam = Ūikṣās. 245. 18—246. 12.

^५ The Tibetan does not support these readings : sai khamṣ teḥ byun-ba yaḥ
 stoḥ, sai khamṣ hjiḡ-pa daḥ hbyun. ba yaḥ ho-bo-ñid-kyis stoḥ-no.

^६ Ūikṣās. : evaṁ evaītat.....

भूतं मन्यन् प्रज्ञया द्रष्टव्यमिति ॥ तेन का मन्यना । मन्यना
मारगोचरः । तत्कस्य हेतोर्मन्यनावगता हि सर्वधर्मा इति ॥

एवं कायमुत्पुपक्षानं प्रतिपाद्य वेदनास्युत्पुपक्षानमुपदर्श-
यितुं वेदनां विचारयन्नाह । यद्यस्तीत्यादि ।

यद्यस्ति दुःखं तत्त्वेन प्रहृष्टान् किं न बाधते । 5
शोकाद्यार्ताय मृष्टादि सुखं चेत्किं न रोचते ॥ ८६

त्रिविधा हि वेदना सुखा वेदना । दुःखा वेदना । अदुः-
खासुखा चेति । तत्र रूपवेदनापि परमार्थतो नास्ति ।
कथमिति चेत् । यद्यस्ति दुःखमसातं वेदितं । तत्त्वेन परमा-
र्थेन । तदा प्रहृष्टान् किं न बाधते । संतोषयुक्तान् किं न 10
दुःखयति । [181*] सुखमपि यद्यस्ति तत्त्वेन तदा शोका-
द्यार्ताय । आदिशब्दात्कामभयोन्मादात्ताय । मृष्टादि सुखं
चेत् । मृष्टादि सुरसमाहारपानादि । आदिशब्दात्सुकृच्छन्-
नादि सुखं सुखहेतुत्वात् । सुखं चेद्यदि किं न रोचते । न
हि वस्तु सत्त्वभावं कदा यदिपि निवर्तितुमुत्सहते । तस्मात्क- 15
ल्पनोपस्थापितमेव सुखदुःखं वेदनीयमिति ॥

1 Ūikṣās. 251. 8 : tena kâ manyanā, manyanā ca nāma mahārāja mārago-
caraḥ, amanyanā buddhagocaraḥ. tat kasya hetoḥ.....—Tibetan translators
do not agree as concerns *manyanā*. We have had above (p. 508) *mtshan-ma*
(=nimitta). Here we have : des-na ci-zhig-la dpyad-par bya ste. dpyad-par-
bya-bai yul ma yin-no.....chos thams-cad ni dpyad-pa dañ bral-bao. (=tena
kutra vicāryam ? nāsti vicāraviṣayaḥ...vicārāpagatā sarvadharmāḥ)—Ūikṣās.
has *rlom-sems* = 'pride, self-consciousness.'—Bendall compares *maññanā*,
Dh.-Sṃi, 1116. 1233 ; see also *Nettipak.* 24 and *manana* (rlom-pa), *amanana*
(Madh. vṛtti, p. 391, n. 5).

यदुक्तं प्रवृष्टान् किं न बाधत इति । तत्र परस्मै समा-
धानमाह । वक्षीयसेत्यादि ।

वक्षीयसाभिभूतत्वाद्यदि तन्नानुभूयते ।

न हि प्रवृष्टावस्थायां सर्वथैव दुःखमसत् । किं तर्हि
5 समुद्भूतवृत्तिना सुखेन तिरस्कृतत्वात् विद्यमानमपि नानुभू-
यते । वक्षीयसा ऽतिवक्ष्यता सुखेनाभिभूतत्वादुपहतत्वात् ।
यदपि यदि तदुःखं नानुभूयते । न वेद्यत इत्युच्यते । तदा
न युक्तमेतत् । इत्याह वेदनात्ममित्यादि ।

वेदनात्वं कथं तस्य यस्य नानुभवात्मता ॥ ६०

10 वेदनात्वं वेदनास्वभावत्वं कथं केन प्रकारेण तस्याव्यक्तस्य
सुखस्य यस्य नानुभवात्मता । यस्य नानुभूयमानस्वभावता ।
वेद्यत इति हि वेदनोच्यते । वेदनानुभव इति वचनात् ।
यदि चावेद्यमानापि वेदना स्यात् । तदा न किं चिन्न
वेदना स्यादित्यतिप्रसङ्गः ॥ अथापि स्यात् । न सर्वथा नानु-
15 भूयते । किं तु । सूक्ष्मतयानुभूतमप्यननुभूतकल्पमित्यत्राह ।
असीत्यादि ।

अस्ति सूक्ष्मतया दुःखं स्थूल्यं तस्य हृतं ननु ।

तुष्टिमात्रा ऽपरा चेत्स्यात्तस्मात्साध्यस्य सूक्ष्मता' ॥ ६१

अस्ति विद्यते । सूक्ष्मतया अनुपलब्धमाणातया दुःखं तर्हि

बलीयसा सुखेन किं कृतमस्य । शौक्यमस्य इतं ननु ।
 प्रवृत्तावस्थायां प्रवृत्तेन बलवता सुखेन शौक्यं प्रावृत्तमस्य
 दुःखस्य इतमभिभूतं । ननु । नन्विति परस्य संबोधने । इति
 मतं भो तव । न हि सूक्ष्मता नाम दुःखस्य सातानुभवकाले
 का चिदुपलभ्यते । तत्कथं सूक्ष्मता तस्येति व[181^b]क्तव्यं^१ । 5
 अथ तुष्टिमात्राऽपरा --- तस्मात्^२ । तस्मादुद्धृतवृत्तेः
 सुखात् । अपरा तुष्टिमात्रा द्वितीया सुखमात्रा तृतीयवशी
 सुखकणिका स्यात् । दुःखस्य सूक्ष्मता भवेत् । चेद्यद्यभिप्रेतं ।
 ननु साध्यस्य सूक्ष्मता सापि तुष्टिमात्राऽपरा । अस्य सुखस्यैव
 सूक्ष्मता । न तु दुःखस्य । तुष्टेः^३ सुखजातित्वात् । इति दुःखस्य 10
 सूक्ष्मता वेद्यस्वभावा सुखानुभवकाले नास्त्येवेति निश्चितं ॥

स्यादेतत् । न दुःखं काष्णिकतया कादाचित्कं । किं तर्हि
 कारणवैकल्यात् कदा चिन्नोपलभ्यते । इत्यत्राह । विरुद्धे-
 त्यादि ।

विरुद्धप्रत्ययोत्पत्तौ दुःखस्यानुदयो यदि । 15

दुःखेन विरुद्धस्य सुखस्य यः प्रत्ययो हेतुः स्वर्गः । तस्यो-
 त्पत्तौ चाभिमुख्ये सति । अथ वा । विरुद्धस्य प्रत्ययस्य
 सुखहेतोर्दुःखस्योत्पत्तौ जन्मनि विरुद्धः प्रत्ययो ऽस्येति वा । दुःखे-

^१ MS. vaktavyam atha.

^२ The MS. is almost illegible—the Tib.: on-te de ni de-las gaban dga-
 sam zhes te de-las ni phul-du byun-bai bde-las so. —atha sã eva [dñk-
 :hañkamatã] tasmãd aparã tuṣṭimãtrã iti tasmãd eva udbhãtavyãtẽh sukhãt.

^३ MS. tuṣṭih.

नेत्यपेक्षायामपि नमकत्वात् भवति समासः । तस्योत्पत्तौ
यस्यां प्रवृत्तावस्थायां हेतुवैकल्यात् दुःखस्यानुदयो दुःखस्यानु-
त्पत्तिरुच्यते । तदा ।

कल्पनाभिनिवेशो हि वेदमेत्यागतं ननु ॥ ६२

- 5 ननु यदेवास्माभिरभिहितं तदेव सांप्रतमागतमाद्यातं ।
किं तत्कल्पनयाभिनिवेशः¹ । कल्पनया कृतो यो ऽभिनिवेशः ।
हिरवधारणे । स एव वेदना सुखा दुःखा तदितरा वा ।
नान्यदास्यत्वं सुखादिसुखादिहेतुर्वास्ति । इति । तथा हि
निजस्वभावरहितमपि यत्सुखसाधनत्वेन परिकल्पितं तदभि-
10 निवेशात्सुखं वेदितमुत्पद्यते । इतरस्मादितरत् । कथमन्यथा
यदेवान्यस्य दुःखसाधनं तदेवापरस्य कस्य चित्सुखसाधनं
स्यात् । तस्यैवैकस्य यस्य शब्दश्रवणादपि दुःखमासीत् पुनः
कास्मान्तरेण तस्य दर्शनात्प्रीतिरप्यजायते । तस्मात्काल्पनिकमेव
15 सु[182^a]खादिकं तत्साधनं वा न वास्तवं । आह च ।

अहिर्मयूरस्य सुखाय जायते

विषं विषाभासवतो रसायनं ।

भवन्ति चानन्दविशेषहेतवो

सुखं तुदन्तः करभस्य कण्डकाः ॥ इति² ॥

- 20 वेदना ऽभिनिवेशस्वभावत्वादेव च विचारेण निवर्तयि
शक्यत इत्याह । अत एवेत्यादि ।

¹ MS. kalpanāyābhi.—Tib. rtogs-pas mñon-par shen.

² Compare the Uṣṭrakapṭakabhakṣaṇanyāya, Col. Jacob, First handful, p. i

अत एव विचारोऽयं प्रतिपक्षो ऽस्य भाव्यते ।

अत एवेति । अतः पुनर्वाभिनिवेशस्वभावा वेदना । अत एव विचारो ऽयं विमर्शो ऽयं । प्रतिपक्षो विरोधी निराकृति-
कारणत्वात् । अस्याभिनिवेशस्य सुखादिरूपस्य । भाव्यते
विचिन्त्यते । तस्मादधनाभावे तदभिनिवेशाभावात् ॥ अपि च । 5
इत्यमप्यभिनिवेशो वेदनेति । आह । विकल्पेत्यादि ।

विकल्पश्चेत्संभूतध्यानाद्वारा हि योगिनः ॥ ८३ ॥

अत एवेति [अत्रापि] वर्तते^१ । विकल्प एव चेत्तं जन्म-
भूमित्वात् । तस्मिन् संभूतं जातं ध्यानं विविक्तं कामैर्विविक्तं
पापकैरकुशलैर्धर्मैः सवितर्कं सविचारं समाधिजं प्रीतिसुखमि- 10
त्यादि । ध्यानादि भावना समाधिसमापत्तेर्विकल्पभवत्वात्^२ ।
तदेवाहारः । शरीरयापनाहेतुत्वात् । येषां ते तथोक्ताः ।
के ते । योगिनः । हिर्यस्मात्कल्पनानिर्मितप्रीतिसुखाहार-
संधारितशरीरा योगिनः । तस्मात्कल्पनाभिनिवेशो, वेदनेति
सिद्धं । एवं हेतुमभ्युपगम्याभिनिवेशो वेदनेति प्रतिपादितं । 15

सांप्रतं ह्येवमभिसंभवादेव न वेदना वस्तुसती युक्तेत्याह ।
शान्तरावित्यादि ।

^१ de-zid-kyi-phyir shes-pa ni hdir yañ hbrel-to.

^२ So MS.—Tib. bde-ba shes-pa-la sogs-pai bsam-gtan ni bagom-pa yin-no-
tiñ-he-hdsin ni sñoms-par hjug-pai yin-no. rnam-par rtog-pa-las byun-ba yin-
pai-phyir-ro. = "sukham ityādīdhyānam bhāvanā, samādhiḥ samāpattih, vikalpa-
bhavatvāt.

सान्तराविन्द्रियार्थौ चेत्संसर्गः कुत एतयोः ।

अथमथ समुदायार्थः । स्रग्प्रत्यया वेदना । विषयेन्द्रिय-
विज्ञानानां चयाणां संनिपातश्च स्रग्ः । स्रग्ः षट् संनिपातजा
इति वचनात् । स च चिकसंनिपातजः स्रग् एव न घटते ।

5 कुतस्तत्रत्यया वेदना भविष्यतीति । तथा हि । इन्द्रियार्थयोः
सान्तरयोर्वा स्यान्निरन्तरयोर्वा । तत्रेन्द्रियार्थावच्छवि[182^b]षडौ
सान्तरौ व्यवधानौ यदि तदा संसर्गः संनिपातो मौल्यनं ।
कुतः कस्मात् । एतयोरिन्द्रियार्थयोः । नैव युज्यते । स्रग्गो हि
संपर्कं लभ्यते । व्यवधाने सति स कथं भवेदिति भावः ॥

10 अथ द्वितीयः प्रकारः । सो ऽपि न युज्यत इत्याह ।
निरन्तर[त्वं] इत्यादि ।

निरन्तरत्वे ऽप्येकत्वं कस्य केनास्तु संगतिः ॥ ६४

निरन्तरत्वेऽपि व्यवधानाभावेऽपि सति । एकत्वं तादात्म्य-
मिन्द्रियार्थयोः । एवं हि तयोः सर्वात्मना नैरन्तर्यं भवेद्य-
15 यद्यौचसापि नाश्रेण व्यवधानं स्यात्सधर्मता¹ च । तत्पान्तर्भावे
तत्त्वमेव । एवं च कस्य केनास्तु संगतिः । एकत्वे सति भेदा-
भावात् । किं केन संगतं स्यात् । न स्यात्तन्नेवात्मनः संगतिर्बुद्ध्या ॥
स्यादेतत् । निरंग्रानामेव परमाणूनां संसर्गो वस्तुतः । न च
तत्प्रांश्विश्वहारो युक्तः । सूक्ष्मरूपाणामेव तत्संभवात् । तच्च च
20 संसर्गदूषणे न किं चिदुच्यत² इत्याह । नाशोरित्यादि ।

¹ From Abhidharmakośa, iii, 80.

² MS. sadharmitā, i erased.

³ MS. from a second hand dānyate.

नाखोरणौ प्रवेशोऽस्ति निराकाशः समश्च सः ।

परमाणूनामपि नैव संपर्को युक्तः । यत एकस्यणोरन्य-
स्मिन्नणौ न प्रवेशोऽस्ति । नान्तर्भावोऽस्ति । कुतः । सो यस्मात् ।
निराकाशः स नीरन्ध्रः परमाणुः । समः स तुल्यः । निष्प्रकृता-
भावात्^१ । इति कथं निरंशस्य संगतिरस्य^२ ॥ अथापि स्यात् । 5
मा भूदणोरणौ प्रवेशः । संगतिमात्रं केवलमस्य । तावता सिद्धं
नः साध्यमित्याह । अप्रवेश इत्यादि ।

अप्रवेशे न मिश्रत्वममिश्रत्वे न संगतिः ॥ ६५

सर्वात्मना हि संपर्कः संगतिरणोः । अन्यथा सांशत्वप्रसङ्गात् ।
तथा च तत्स्वरूपं स्वात्मना व्याप्नुवत एव तेन संगतिः । एवं 10
तत्स्वरूपमिश्रत्वाभावे संगतिर्न स्यात् । तच्च मिश्रत्वं तच्च
प्रवेशमन्तरेण न भवेत् । इत्यमप्रवेशे प्रवेशाभावे सति न
मिश्रत्वं नासंभिन्नरूपत्वं । अमिश्रत्वे [183^०]^३ मिश्रत्वाभावे च
न संगतिर्नासङ्गः ॥ निरंशस्य सर्वथैव संसर्गो न युज्यत इत्याह ।
निरंशस्य चेत्यादि ।

15

निरंशस्य च संसर्गः कथं नामोपपद्यते ।

निरंशस्यांशशून्यस्य च पदार्थस्य । सो दूषणान्तरसमुच्चये ।
संसर्गो मौल्यं कथं नामोपपद्यते । नामेति संभावनायां ।

^१ Unna [ta] tābhāvat ?

^२ Praveśo stu ?

^३ The fol. 183 is numbered 184 in the old pagination (letter-numeral);
184 becomes 185.

कथं संसर्गः संभाव्यते । सर्वावस्थाप्यवशमेवेनाग्नेन भवितव्यं ।
 यच्च पुनरंश एव नास्ति तस्यामूर्तस्यांशाभावेऽसत्त्वमेव प्राप्तमिति
 भावः^१ ॥ न चैतद्भवतो^२ ऽपि प्रमाणप्रतीतं क्व चिदसौत्याह ।
 [संसर्ग इत्यादि ।

५ संसर्गो च निरंशत्वं यदि दृष्टं निदर्शय ॥ ८६

..... । च ।] विज्ञानस्य सित्यादि ।

विज्ञानस्य त्वमूर्तस्य संसर्गो नैव युज्यते ।

तुरतिशयाभिधाने । विज्ञानस्य विषयविशेषः । पुनः
 संसर्गो नैव युज्यते । न संगच्छते । कुतः । अमूर्तस्येति हेतु-
 १० पदमेतत् । मूर्तिशून्यस्य । विज्ञानस्य । अमूर्तत्वादित्यर्थः ।
 परस्परसंपर्को हि संसर्गः । य च मूर्तिमतामेव विद्यते । यच्च तु
 मूर्तिरेव नास्ति । तस्य कथं संसर्गः स्यात् ॥ इति चचाणामपि
 संसर्गमवधूय संप्रति समूह एव वस्तुसंज्ञास्ति इति प्रतिपादय-
 नाह । समूहस्यापीत्यादि ।

१५ समूहस्याप्यवस्तुत्वाद्यथा पूर्वं विचारितं ॥ ८७

अपि दूषणसमुच्चये । समूहस्यापि संज्ञातस्यापि । अवस्तु-
 त्वात् । वस्तुरहितत्वाद्यविवाच्यत् । संसर्गो नैव युज्यत इति

प्रकृतेन संबन्धः । समूहस्यैवाभावात् । कथं पुनरवस्तुकत्वं । यथा
पूर्वं विचारितं । यथा प्राप्तिरूपितं । एवमङ्गुलिपुच्छादि-
त्यादिना^१ । हेत्वसंभवमेवोपसंहरन्नाह । तदेवमित्यादि ।

तदेवं स्पर्शनाभावे वेदनासंभवः कुतः ।

तस्मादेवं प्रतिपादितक्रमेण स्पर्शनाभावे चिकसंपर्काभावे । ५
वेदनासंभवः कुतः । वेदनायाः सुखादिरूपायाः संभव उत्पादः ।
कुतो । नैव युज्यते । कारणाभावे कार्यस्य संभवायो[183^b]गात् ।
इति परमार्थतो वेदनाभावे हिताहितविषयस्यासंभवात् ।

किमर्थमयमायासः ।

सुखदुःखसाधनप्राप्तिपरिहाराय यो ऽयमायासः क्रियते 10
स किमर्थः । अकाशचर्वणार्थमिव नैवोचित इति भावः ॥
मा भूत्सुखसाधनाय । दुःखस्याभिषोदुमशक्यत्वात् तत्परि-
हाराय भवतु चेदाह ।

बाधा कस्य कुतो भवेत् ॥ ६८

वेदनाया विचारेण निःस्वभावत्वाद्बाधा [ऽ]विचारतः । 15
आत्मादेः पूर्वजिरस्यत्वाद्देदकाभावः । उपघातहेतोरपि विकल्प-
कल्पितत्वात् । न परमार्थतः सत्त्वं । इत्येवं बाधा योक्ता
वेदनाभावात् । कस्य वेदकाभावाद्भवेत् । कुत उपघातहेतो-
रभावाच्च भवेत् । नैव परमार्थतः कस्य चित्कुतश्चित्त्वात् ।

तस्मादेदिषभावतो ऽपि^१ वेदना न युक्ता ॥ संप्रति वेदना-
भावान्तत्पत्त्यया^२ दृष्ट्वापि कारणविरहात्परमार्थतो नोत्पाद-
मर्हतीत्युपदर्शयितुमाह । यदा नेत्यादि ।

यदा न वेदकः कश्चिद्वेदना च न विद्यते ।

5 तदावस्थामिमां दृष्ट्वा तृष्णे किं न विदीर्यसे^३ ॥ ६६

यो वेदनां वेदयते स वेदको । यदा कश्चिदात्मादिर्नास्ति
तदभावात्समनन्तरनिरूपणाच्च वेदना न विद्यते । तदावस्थामि-
मामेवंविधां स्रजन्मविकलां दृष्ट्वा । उपसन्न । तृष्णे किं न
विदीर्यसे । तद्दुःखदुःखितापि सती किं न विशीर्यसे^४ ।

10 यदद्यापि तद्वियोगविधुरा त्वमात्मानं न सुखसि ॥ सादेतत्
यदि वेदको न स्यात् । वेदना च नास्ति । केनायं तर्हि
सुखसाधनत्वादिना भावेषु दृष्टादिव्यवहारः प्रवर्तते । इत्याचारः ।
दृश्यत इत्यादि ।

दृश्यते स्पृश्यते चापि स्वप्नमायोपमात्मना ।

15 चित्तेन सहजातत्वाद्देदना तेन नेक्ष्यते ॥ १००

दृश्यते चचुरिन्द्रियेन^१ । स्पृश्यते कावेन्द्रियजातेन चित्तेन
ज्ञानेन । एवं तर्हि चित्तमेव वेदकं वस्तुवदस्तीति चेदाह

1 MS. *voiditrabhāvato*; below p. 523, l. 10 *veduyitr*.

2 MS. *vedānānamabhāvāt*.

3 Contrast the readings.

4 So MS.

सप्रमाद्योपमात्मना । सप्रोपमस्य [१८५] भावेन । माद्योपम-
 साधयेन च । प्रतीत्यवसुत्पत्तेन चित्तेन । न तु परमार्थसत्ता ॥
 कथं चित्ताद्यनिदिष्टं चित्तेन दृश्यते । सहजातत्वात् । चित्तेन
 सहोत्पन्नत्वात् । चित्तेन सह जन्म [पक्ष] तस्य दर्शनमेक-
 वामपीप्रतिबद्धत्वात् । प्रतीत्यवसुत्पादस्याचिन्त्यत्वाच्च । न तु ५
 परमार्थतो दर्शनमस्ति चेन्नैवं दृष्टादिव्यवहारः ॥ वेदना तेन
 नेच्छते । येन दृष्टसुखसाधनादिव्यवहारो ऽप्यन्यत एव । तेन
 कारणेन वेदना नेच्छते । न दृश्यते वस्तुतः ॥ अथापि
 स्यात् । न सहजं दृश्यते । अपि तु ज्ञानं विषयाकारतया तत
 उत्पद्यमानमुत्तरकाशं तस्य पादकमुच्यते । इत्येतदपहस्यधितु- १०
 माह । पूर्वमित्यादि ।

पूर्वं पश्चाच्च जातेन स्मर्यते मानुभूयते ।

अवश्यं सहजातस्य वेदनं । अन्यथा पूर्वं प्राग्भावि पश्चा-
 दुत्तरकाशं जातेनोत्पत्तेन ज्ञानेन । स्मर्यते मानुभूयते ।
 कृतिरूपेण विषयीक्रियते न साक्षादिद्यते । तज्ज्ञानकाशे १५
 तस्यातीतत्वात् । न चातीतस्य स्वरूपेण वेदनमुचितमविष-
 मानत्वात् । स्वरूपवेदनं चानुभवः । तस्यात्स्वरूपज्ञापनेतत् ।
 तच्च युक्तं न स्वरूपवेदनं । वेदनाद्याः सम्भाव्यवज्ञापकं स्वस्व-
 मेवावुक्तमित्याह । स्वात्मानमित्यादि ।

स्वात्मानं नानुभवति ।

स्वात्मानं सं स्वरूपं नानुभवति न वेदयते । स्वदेदनाय पूर्वं
निरस्तत्वात् ॥ अन्येन तर्हि सा ज्ञानेनानुभूयते वेदना । आह ।

न चान्येनानुभूयते ॥ १०१

- 5 न च नैव । अन्येन तत्समानकाशभाविना ज्ञानेनानुभूयते ।
वेद्यते । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणवेदनात् ।

न चास्ति वेदकः कश्चिदेदनातो न तत्त्वतः ।

- न च नैवास्ति वेदकः कश्चिदो वेदनां वेदयते । चित्त-
मन्यदा । अतो अस्मात्कारणादेदना अनुभव इति वेदना-
10 स्वरूपशून्यत्वादेदना न तत्त्वतः न परमार्थतः । अन्य[184^b]चाभि-
निवेशात् । तत्स्वरूपप्रतिपाद कस्य कस्य चिदभावात् ॥ 'एतदुक्त-
मार्थाद्यमतिस्त्रुणे । अपि तु स्वसु पुनरभिनिवेशो वेदना ।
परिग्रहो वेदना । उपादानं वेदना । उपसम्भो वेदना ।
विपर्यायो वेदना । विकल्पो वेदनेत्यादि । धर्मसंगीतिसूत्रेऽयुक्तं ।

- 15 वेदनाऽनुभवः प्रोक्ता केनाऽसावनुभूयते ।

वेदको वेदना वेद्यः प्रथग्भूतो न विद्यते ॥^१

एवं कृतिरपक्षेया वेदनायां विचक्षणेः ।

यथा बोधिसूया शेषा ज्ञाना शून्या प्रभाकरा ॥

1.1. *Qikṣasamuccaya*, 293, 7-18.

^१ So MS. *Qī*-has *vedako vedanāḍ anyah*-Our reading is more than doubt-
ful.

तस्माद्वेदकवेदनास्त्रभावशून्यं प्रतीत्यसमुत्पन्नमात्रं निर्वा-
पारमसामिकं मायाप्रपञ्चवदुपलक्षणगोचरतामुपगतमिदं कठे-
वरमवभासते । इति न कस्य चित्सुखं वा दुःखं वा लक्ष्यं
भवतीत्याह । निरात्मक इत्यादि ।

निरात्मके कक्षापेऽस्मिन् क एव बाध्यते ऽनया ॥ १०२ 5

निरात्मके कस्य चिदत्मादेर्वेदकस्याभावादस्त्रामिके कक्षापे ।
एकस्यानुयायिनो ऽभावात् । प्रतीत्यसमुत्पन्नमात्रेऽस्मिन्
मायास्त्रभाववदुपलक्षणगोचरतामुपगते । एवमिन्द्रजालवत्पश्यन् ।
संजातविस्तृतो ब्रूते । क एवं बाध्यते ऽनया । एवमुक्तकमेव कस्य
चिद्वेदयितुरभावाद्देदनाच्चाह । कः परमार्थतोऽनया वेदनया 10
बाध्यते । पीयते । विचारतो नैव कश्चित् । तस्मान्निष्ठा-
विकल्प एवात्र सुखादिसाधनाध्यवसायः । तदेतद्देदनाकृत्युप-
स्थानं दर्शितं ॥

सांप्रतं चित्सकृत्युपस्थानमुपदर्शयितुमाह । नेन्द्रियेभ्येत्यादि ।

नेन्द्रियेषु न रूपादौ नान्तराले मनः स्थितं । 15

नाप्यन्तर्गं बहिःस्थितमन्यथापि न लभ्यते ॥ १०३

तत्र बहं तावन्नगोविज्ञानं निरूपयति । तथा क पुनरिदं
मनोविज्ञानं कथमुपस्थितं । तत्र न तावदिन्द्रियेषु चक्षुरादिषु
मनः स्थितं स्थितिमुपगतं । न रूपादौ विषये मनः स्थितं ।

नान्तराले । नापीन्द्रियविषयगोरन्तराले मध्ये म[185०]नः 20

क्षितं । एकपात्यभिहितप्रकृत्यात् । मायकार् [न] वक्षिषितं ।
 मायकार्त्वे भवेत् कायस्य चित्तं । नापि वक्षिः । न चाग्नेव
 ग्रौरेऽवयवेषु चित्तं सम्भते । अन्यथापि न सम्भते । उन्नेभः
 स्त्राभेभः । अन्यथापि कश्चिद्देशान्तरे सच वा न सम्भते । न
 5 प्राप्यते विचारतः ॥ तथा कश्चित्कथं चिद्भवति गतः कथं
 तस्य निवेध इत्यादि । यत्र काय इत्यादि ।

यत्र काये न चान्यत्र न मिश्रं न पृथक् कश्चित् ।
 तत्र किं चिदतः सत्त्वाः प्रकृत्या परिनिर्मुक्ताः ॥ १०४

वक्षितं न काये वा वाङ्माभ्यन्तरे ग्रौरे । न चान्यत्र
 10 नैव कायादन्यत्र वाङ्मे वस्तुनि । न मिश्रं क्रियाविशेषणनेतत् ।
 द्वयोराध्यात्मिकवाङ्मयोर्मिश्रमपि न क्षितं । वक्षितं न
 पृथक्कायात् । नापि पृथक् स्थातव्येष्वेव कश्चिदवक्षितं
 वक्षितं । तत्परमार्थतो न किं चिन्न वस्तुसत् । कल्पनोपदर्शित-
 तमेव तत् । आद्यंकारं चित्तं मायावत्प्रतिभासो निःस्वभाव-
 15 तात् । अतोऽस्मात्कारणात्सत्त्वाः प्राणिनः प्रकृत्या स्वभावेन
 परिनिर्मुक्ताः परित्यक्तस्वभावा निःस्वभावतास्यचक्षुः प्रकृति-
 निर्वाचकः सर्वजनसंज्ञासु सदा विद्यमानतात् । स्वभावेन
 लभ्यतपरिकल्प्यवशादसत्यपि सत्यमारोप्य केशवाद्यनोपहतसंतति-
 चित्तसदृशतः संसारसारकावरीधनिविष्टस्वातन्त्र्यवृत्तयोऽपरिमुक्ता
 20 इत्युच्यते । न तु परमार्थतः ॥ इति मनो विचार्यापि ।
 पञ्चरादिविज्ञानं विचारवशात् । शेषादित्यादि ।

ज्ञेयत्पूर्वं यदि ज्ञानं किमासम्बन्धास्य संभवः ।

ज्ञेयेन सह चेज्ज्ञानं किमासम्बन्धास्य संभवः ॥ १०५

तथा हि [न] कश्चित् सद्रूपमवस्थितं ज्ञानं । किं तु
चक्षुरादियामयौ प्रतीत्योत्पद्यमानं रूपादिज्ञेयग्राहकमित्युच्यते ।
इति परस्वाग्रथमाशङ्क्य विकल्पयति । तत्पुनर्ज्ञेयात्पूर्वं वा 5
स्यात् । ज्ञेयसमानकाशं वा ज्ञेयस्य पक्षादेति । तत्र यदि
प्राचीनो विकल्पस्तथाह । ज्ञेयाद्वाङ्मविषयात् । पूर्वं प्रागेवानुत्पन्न
एव ज्ञेये यदि ज्ञानमुत्पन्नमभिधीयते । तदा किमासम्बन्धास्य
संभवः । पूर्वं ज्ञेयमासम्बन्धमन्तरेण किमासम्बन्ध किमाश्रित्यास्य^१
संभव उत्पादः ॥ द्वितीयपक्षमाश्रित्याह । ज्ञेयेन ग्राह्यविषयेषु 10
सह समानकाशं चेद्यदि ज्ञानं किमासम्बन्धास्य संभवः ।
समानकाशस्य ज्ञेयसाकारस्यतया अनासम्बन्धत्वात् । नाकारस्य
विषय इति वचनात्^२ ॥ अथ तृतीयः [185^b] प्रकारः
लौकिक्यत । अथेत्यादि ।

अथ ज्ञेयाद्भवेत्यस्यास्तदा ज्ञानं कुतो भवेत् ।

15

अथेति पृच्छार्था । ज्ञेयादिति पूर्वं ज्ञेयं । पक्षान्तदनन्तरं
निवृत्ते ज्ञेये भवेदुत्पद्येत ज्ञानं । तदा ज्ञानं कुतो भवेत् ।
ज्ञानकाशे ज्ञेयस्य निवृत्तत्वात् । कुत आसम्बन्धत्वात् । ज्ञानं

¹ s, second hand; addeed? or kva cit sadrūpam?

² First hand & 47ya.

³ Compare above IX, 22.

भवेत् । किमाभित्योत्पद्येत^१ । तस्माद्विषयादिसामघौतोऽपि
परमार्थतो न सिध्यति ज्ञानं ।

इदं चित्तस्मृत्युपस्थानमार्थरत्नकूटादिष्वभिहितं^२ । स एवं
चित्तं [परि]गवेषते । कतरत्तचित्तं^३ रम्यति वा दुष्यति वा
५ सुस्रति वा । किमतीतमनागतं प्रत्युत्पन्नं वेति । तच्च यदतीतं
तत्त्वोप- । यदनागतं तदसंप्राप्तं । प्रत्युत्पन्नस्य स्थितिर्नास्ति ।
चित्तं हि काश्चप मायात्वं न बहिर्धा गोभयमन्तरेणोप-
स्रभ्यते । चित्तं हि काश्चपाकूप्यनिदर्शनमप्रतिघमविश्रान्तिकम-
प्रतिघमनिकेतं^४ । चित्तं हि काश्चप सर्वबुद्धैर्न दृष्टं । न
१० पश्यन्ति । न द्रष्टव्यं । [यत्सर्वबुद्धैर्न दृष्टं न पश्यन्ति न
द्रष्टव्यं]^५ कीदृशस्य प्रचारो द्रष्टव्यः । अन्यच्च वितथमति-
तया संश्रया धर्माः प्रवर्तन्ते । चित्तं हि काश्चप मायासदृश-
मभूतकल्पनतया^६ विविधासुपपत्तिं^७ परिगृह्णाति । पेयाद्यं ।
चित्तं हि काश्चप नदीस्रोतःसदृशमनवस्थितसुत्पन्नभग्न-
१५ विच्छेदं । चित्तं हि काश्चप दीपार्चिःसदृशः हेतुप्रत्ययतया
प्रवर्तते । चित्तं हि काश्चप विद्युत्सदृशं क्षणभङ्गनवस्थितं ।
चित्तं हि काश्चपाकाशसदृशमागन्तुकैः क्षेत्रोपक्षेत्रैरपक्रियते ।

१-MS. āqrtya.

२ Quoted in Ūkṣās. from Ratnakūṭa, p. 283, 15-234, 18.

३ Ūi. has katarat tu.

४ Ūi. has arāpam.

५ From Ūi.

६ Ūi. has kalpanayā.

७ Śkye-ba-rebirth (Bendall).

येषां । यावच्चित्तं हि काश्चप परिगवेद्यमात्रं न सम्भते^१ ।
यच्च सम्भते तन्नोपसम्भते । तन्नैवातीतं नानागतं न प्रत्युत्पन्नं ।
तन्नरध्वसमतिक्रान्तं । यन्नरध्वसमतिक्रान्तं तन्नैवास्ति न नास्ति
[इत्यादि] ॥

एवं चित्तकृत्युपस्थानं प्रतिपाद्य धर्मकृत्युपस्थानं प्रतिपाद- 5
यितुमुक्तमेव क्रमं योजयन्नाह । एवं चेत्यादि । [186*] ।

एवं च सर्वधर्माणामुत्पत्तिर्नावसीयते ॥ १० ई

चकार एवकारार्थः । एवमेव यथोदितन्यायेन सर्वधर्माणां
सर्वभावानामुत्पत्तिरुत्पादो नावसीयते । न प्रतीयते । तेषा-
मपि स्मरेतुतः पूर्वं समानकाशं पञ्चादोत्पत्ताविदमेव दूषणं
यथासंभवं वाच्यं । उत्पादाभावाच्चिरोधो ऽपि न युज्यते । 10
अनुत्पन्नस्य निरोधायोगात् । अत एव चानुत्पन्नानिरुद्ध-
सभावतया निष्प्रपञ्चत्वात्सर्वधर्मा विमोक्षाभिमुखा धर्मधातु-
निर्याता आकाशधातुपर्यवसाना अप्रज्ञप्तिका अव्यवहारा
अनभिज्ञाप्या अनभिलषणीया इत्युच्यन्ते । एवं धर्मकृत्युप-
स्थानेनाविरहितं सर्वधर्मेभ्यः सङ्गज्ञानमुत्पद्यते^२ ॥

15

धर्मकृत्युपस्थानभावना च । आर्याष्टयमतिदूषणे दर्शिता^३ ।
यदुक्तं । धर्मे धर्मानुपपत्तौ^४ विहरन्तो धिसत्त्वो न कं चिद्धर्मं^५

^१ See Madh. vṛtti, p. 45, l. 1.

^२ Andānagam ?

^३ Ūi. p. 236, 6.

^४ Ūi.-darśi.

^५ MS. kim,

यममुच्यते । यतो न पुद्गलधर्माः । यतो न बोधिवर्धतो न मार्गः ।
 यतो न निःसरणं । सर्वधर्मा निःसरणमिति । विदिनाऽन्यकार-
 मणाकल्याणमाधि समापद्यते । स सर्वधर्मेषु सर्वक्षेत्रेषु न
 कश्चिदसंज्ञा प्रतिपद्यते । निःक्षेपा एते [धर्मा] नैते यक्षेपाः ।
 ५ [तत्कथं हेतोः] । तथा ह्येते नीतार्थे समवसरन्ति । नास्ति
 क्षेपणा संविषयो राज्ञीभावः । न रागभावो न द्वेषभावो न
 मोक्षभावः । स्वप्नेवानुबोधादोधिः । यत्कृत्वा यत् क्लेश-
 सात्त्वभावा बोधिरित्येवं कृत्स्नमुपस्थापयतीति ॥ उक्तं च ।

उत्पत्तिर्वच्य नैवास्ति कस्य का निर्दृतिर्भवेत् ।

10 मायागजप्रकाशमादादिशान्तं तु यमतः ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता सैव ते मता¹⁰ ।

तथाविधस्य चतुर्मासस्य तथागतः ॥

तत्तत्त्वं परमार्थोऽपि तथता द्रव्यमिष्यते ।

भूतं तद्विषयादि तद्वोधादुद्गच्छते ॥ इति ॥

15 एवं धर्मकृत्युपस्थानमुपदर्शयता सर्व[186^b]धर्मा चतुत्पत्त्या-
 निरुद्धाः प्रकाशिताः ॥

1 First hand rmdn nt.

2 MS. nissarapam and elsewhere.

3 Ql. andavarapam nāma mūla.

4 MS. pratilabhati.

5 MS. nishlepa.

6 MS. nītarthe 'rīkash s.

7 Ql. samanyo.

8 Ql. eṣam eva kleśānām avabodhāt.

9 Hro-da eṣu-mar = gatimāyā ?

10 MS. matāp. — Compare, ix, 35.

तथा सति । संवृत्तिस्तथामनुक्तमित्युक्तं स्यात् । ततः सत्यद्वय-
व्यवस्थापनं न घटत इति परिहर्तुं बोधशुद्ध्यापेक्षया ।
अथैवमित्यादि ।

यद्येवं संवृत्तिर्नास्ति ततः सत्यद्वयं कुतः ।

अदि परमार्थतः सर्वधर्मा अनुत्पन्नानिदृक्कभावाः । एवं 5
सति संवृत्तिर्नास्ति । व्यवहारो न स्यात् । परमार्थसत्यमेवैकं
स्यात् । ततः संवृतेरभावात् । सत्यद्वयं । संवृत्तिस्तथं परमार्थ-
सत्यं चेति । अदुक्तं

संवृत्तिः परमार्थस्य सत्यद्वयमिदं मतं¹

इति । तदेतत्सत्यद्वयं कुतः । नैव स्यात् । तदभावाच्च 10
परलोकगमनकर्मक्रियाफलसंबन्धकभावोपादानादि न स्यात् ।
सर्वव्यवहाराभावात् ॥ अथापि स्यात् । अदि नाम नास्ति
तथा मरीचिकासु जलकल्पनमेव संवृत्तिकभावस्या कल्पनया
बुद्ध्या व्यवस्थाप्यते । ततः सत्यद्वयशुत्पद्यत इत्याशङ्क्यमाह ।
अथ चेत्यादि ।

15

अथ साध्यग्यसंवृत्त्या ।

अथेति प्रश्ने । आपीति संवृत्तिर्नैवैवं परमार्थसत्यमित्य-
रेरर्थः । अन्यथा संवृत्त्या कल्पनावुद्भिद्वयस्या व्यवस्थाप्यते । अथ

वा ऽपिरवधारणे निषेधमे'व । तस्यैव संवृत्तेति बीजनीयं ।
इदमेकं संविज्ञतो ऽन्यत्राप्येत' इत्युपदर्शयन्माह ।

स्यात्सत्त्वो निर्दृतः कुतः ॥ १०७

इति । यदि परमार्थतत्त्वभावशून्यमपि कल्पनावुद्भि-
5 विषयीकरणात् । संवृतमुच्यते । यो ऽपि तर्हि सर्वधर्मनिः-
स्वभावतास्यचक्षुः परमार्थसत्यमधिगम्यानुपसम्प्रयोगेन । सर्व-
प्रपञ्चविरहात् । परिनिर्दृतिमुपपातः । यो ऽपि सत्त्वः परि-
निर्दृतो विनिर्मुक्तः कुतो भवेत् । नैव ज्ञात् । तस्यापि बुद्ध्या
विषयीकरणात् । बुद्धिश्च सर्वैव संवृत्तिः कल्पनास्वभावात् ।
10 बुद्धिः संवृत्तिरुच्यते इति वचनात् । निर्दृतिरपि सं[187]वृत्तिः
ज्ञात् ॥ अथ परिहारमाह । परचित्तेत्यादि ।

परचित्तविकल्पयो ऽसौ ।

परस्य निर्दृतसत्त्वादन्वस्य सत्त्वस्य चित्तं तस्यासौ विकल्पः ।
यौऽर्थं निर्दृतस्यापि बुद्ध्या विषयीकरणं । न हि परचित्त-
15 विकल्पेनान्वस्य संवृत्तिरुक्ता । ततो ऽन्यबुद्ध्या विषयीक्रियमाद्योऽपि
निर्दृतः एवायौ । कुतो यतः ।

स्वसंहत्या तु नास्ति सः ।

तु पूर्वसादिशेषमभिधत्ते । स्वसंहत्या निजसंहत्या स्वकल्प-
नया च इति परिनिर्णतो नास्ति न विद्यते । परिनिर्णत
एव च इति स्वयमस्य सर्वविकल्पोपरमात् ॥ अन्यथापि तर्हि
कथमन्यसंहतिः सादित्यपाह । च पक्षादित्यादि ।

स पञ्चाभियतः सो ऽस्ति न चेन्नाहमेव संहतिः ॥ १०८ 5

अस्मिन् अतोदं भवति । अतोत्पादादिवस्तुत्पत्त इति ।
इदं प्रत्ययतामात्रमेव संहतिः । इति धर्मभो धर्म उत्पद्यमानः
पञ्चाङ्गावो भवेत् । ततः च पञ्चाभियतो धर्मः सो ऽस्ति चेद्दि
तदा ऽस्मैव संहतिः । न चेद्यदि च नास्ति तदा नास्मैव
संहतिः । अग्रेज्ज्योत्तरादिष्विदं प्रत्ययताया अभ्यासात् ॥ एतदुक्तं 10
भवति । यदि वाच परिनिर्णतो बुद्ध्या विषयीकृतो । नैव
तावता पदभिन्नविकल्पसाधेय तस्यापरिनिर्णतिः । स्वयमस्य
सर्वविकल्पप्रसङ्गोपशमात् । न रक्तचिन्तेनाश्रयितः कथं प्रवीच-
सर्वकेशावरणो वीतरागो ऽप्यवीतरागो भवेत् । तस्यासर्वकल्प-
नाविरहादन्यसंहत्याश्रयितो ऽपि स्वयं परिनिर्णत एवासौ 15
वरमार्यतः । अत एव सर्वधर्माः सर्वकल्पनाश्रयत्वाद्दनुत्यक्ता-
निवृत्त्याभावत्वाच्च प्रकृतिपरिनिर्णताः । अदिज्ञाना इत्युक्तम् ।

तथापि तत्राविधेभ्य एव तथाविधा अन्ये धर्मा उत्पद्यन्ते
निश्चयान्ते च । मायासम्भाववत् । तेन च ह्येष परिकल्प-
वशात्पुनराकम्ब्यमानाः संहृताः । वास्तवरूपाभावा[187^b]वा-
नुत्पन्नानिदूरा इत्युच्यन्ते । स्वरविषाद्यवत् ॥

5 चकुम्भं¹ । शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मैभ्य इति ।

चार्यवर्जितविस्तरेऽप्युक्तं² ।

संस्कार³ प्रदीप चर्षिवत् । चिप्रसुत्पत्तिनिरोधधर्मकाः ।

अनवस्थित मादतोपमाः । केनपिद्येव चचार दुर्वचाः ॥

संस्कार निरोध शून्यकाः । कदलीस्यन्वयमा निरोचते⁴ ।

10 माद्योपम चित्तमोहना । वास्तवतापन रिक्तसुष्टिवत् ॥

पेयाद्यं ।

अथा सुष्ठं प्रतीत्य वक्ष्यं । रज्जुकायामवद्येन वर्तिता ।

अट्टिपन्नं सचक्रं वर्तते । तेषु एकैकत्र⁵ नास्ति वर्तिना ॥

तथा सर्वभवाद्यवर्तिनी⁶ । अन्वयमन्योपचयेन मिश्रिता ।

15 एकैकत्र⁷ तेषु वर्तनी⁸ । पूर्वं अपरान्तं नोपसम्भते ॥

सुद्राग्निसुद्रा दृश्यते । सुद्रासंक्रान्तिर्न चोपसम्भते ।

¹ See p. 355, l. 13.

² Raj. Mitra, pp. 209, 210, 211. Lefmann, p. 176. See Gikpa, p. 237, Madhyamakavyūṭi, p. 551—I give the readings of the MS. without corrections.

³ Second hand *pramāṇārāp*.

⁴ Second hand *nirikṣyante*.

⁵ Second hand *ekaika*.

⁶ Second hand *atpāṇ* (?)

⁷ Second hand *teṣa*.

न च तत्र न चैव शान्तो । एवं संस्कार^१मुच्छेदमाश्रितः ॥
 अरणि यथ शोत्तरारणि । वक्ष्यायामप्येभि^२ संगतिः ।
 इति प्रत्यक्षतोऽग्निर्जायते । आतु कृतुकार्यं^३ कस्य निश्चयते ॥
 अथ पश्चितं^४ कश्चि मार्गते^५ । कुतोऽयमागतं कुच याति वा ।
 विदिप्रो दिग्नि सर्व मार्गतो । नागतिर्नास्य गतिश्च सम्भते ॥ ५
 स्त्रन्धाद्यतनानि धातवः । दृष्ट्वा अविद्या^६ इति कर्मप्रत्यया ।
 वामधि तु केप्रसूदना^७ । सा च परमार्थतं^८ नोपसम्भत । इति ॥
चतुस्तवेऽप्युक्तं^{१०} ।

निश्चयानिश्चयानि बोधादङ्गुरसंभवः ।

मायोत्पादवदुत्पादः सर्व एव लघोच्यते ॥ 10

अतस्त्वथा जगदिदं परिकल्पसमुद्भवं ।

परिज्ञातमद्यतममुत्पन्नं न गच्छति ॥

नित्यस्य संसृतिर्नास्ति नैवानित्यस्य संसृतिः ।

सप्रवसंसृतिः प्रोक्ता तथा तत्त्वविदां वर ॥ इति ॥

तस्मात्परमार्थत उत्पादनिरोधाभावे^[188]ऽपि न संसृति- 15

सत्यविरोध इति सर्वं समस्यं ॥ ननु यदि परमार्थतो-

1 Second hand *samśkāra*.

2 From a second hand ; first hand illegible.

3 = *kr̥takārya*.

4 Second hand *ataḥ*.

5 Second hand *n-mārgate*.

6 Second hand *ataḥ*.

7 a erased by second hand, *avagraha*.

8 Common reading *sattvasūcanā*.

9 Second hand *ato*.

10 See IX, 36 and 76. *Catustava*, of course, is correct.

ऽनुसृष्टानिबद्धाः सर्वभर्मासदा न ज्ञायं न न ज्ञेयं ननुतः
संभवन्ति । तस्मिन्निष्ठं केन विचार्यत इति विचारो ऽपि न
ज्ञायम् । अतस्तन्मोमेव ज्ञातव्यमित्यत आह । अज्ञमेत्यादि ।

कल्पना कल्पितं चेति इयमन्योन्यनिश्चितं ।

5 यथाप्रसिद्धमाश्रित्य विचारः सर्व उच्यते ॥ १०८

कल्पना आरोपिका बुद्धिः । कल्पितं तथा समारोपितं ।
चेत्युक्तमुच्यते । इत्येवं इयमुभयमन्योन्यस्य^१ निश्चितं परस्पर-
समाभ्युतं^२ । कल्पनापेक्षया कल्पितं । कल्पितापेक्षया कल्पनेति ।
यथा प्रसिद्धं लोकव्यवहारतो निश्चितमाश्रित्य गृहीत्वा विचारो
10 विमर्शः^३ सर्व उच्यते । अभिधीयते । सर्व इति न कश्चिदेव
विचारोऽपि संवृतिमाश्रित्य प्रतन्यते । न तु परमार्थवत्त्वं । तस्य
सर्वव्यवहारातिष्ठान्तलादित्यर्थः ॥ विचारोऽपि नहिर्विचार-
वत्काव्यनिकलभावनादिचारयितव्य इति चेत् । विचारस्वा-
ग्रहविचारत्वादित्यभिवंधावाह । विचारिते[ने]त्यादि ।

15 निश्चारितेन तु यदा विचारोऽस्य निश्चार्यते ।

तदानवस्था तस्यापि विचारस्य विचारण्यात् ॥ ११०

विचारितेन तु परीक्षितेन पुनर्चंदा विचारोऽस्य निश्चार्यते ।
निरूप्यते । तदानवस्थाऽप्रतिज्ञानं ज्ञायम् । कुतः । नञापि

^१ Adverbial use of *anyonyasya*, Goldstücker, 148b, 20.

^२ See Benart, Mhv. I, 456.

^३ MS. *vimarṣah*.

विचारस्य विचारणात् । योऽपि विचारस्य विचारणार्थं विचार
उपादीयते । तस्यापि विचारस्य विचारणादितोः ॥ विचार्य
तर्हि विचार्यमाणे कथमिदमनवस्था न सादृश्यपादः ।
विचारित इत्यादि ।

विचारिते विचार्ये तु विचारस्यास्ति नाश्रयः । 5

निराश्रयत्वान्नोदेति तच्च निर्वाणमुच्यते ॥ १११

विचार्ये तु परीक्ष्ये पुनर्वस्तुनि विचारिते निरीते सति
विचारस्य निर्वेद्यस्य पुनस्तत्तत्काशं कर्तव्यस्याश्रयो नास्ति ।
यमाश्रय्य पुनर्विचारानुसरणेना[न]वस्थानं स्यात् । विचार्यस्य
विचारणे चरितार्थतया पुनराकाङ्क्षभावात् । अत एव निरा- 10
श्रयत्वान्नोदेति । आश्रयाभावात् पुनर्विचारः प्रवर्तते । सर्व-
समारोप[189^b]निषेधं विधाय वस्तुतत्त्वपरिज्ञानात्कृतव्यत्वात् ।
प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावात् । न क चित्सुच्यते । नापि विरज्यते ।
तच्च निर्वाणमुच्यते । सर्वव्यवहारनिवृत्तेः । सर्वत्र निर्वाणपारतया
प्रशान्तत्वात् । तदेव निर्वाणमभिधीयते ॥ कल्पितविषये 15
ऽवश्यमेव सर्वत्र विचारः सत्यो न तु परमार्थत इत्याह ।
यच्च नित्यादि ।

यस्य त्वेतदयं सत्यं स एवात्यन्तदुःस्थितः ।

यच्च पुनः परमार्थसद्भाववादिनः । एतद्वयं विचारो विचार्य

चेति । एतदुभयमपि यत्नं । परमार्थवत् । य एव भाव-
स्वभाववादी । अत्यन्तदुःखितः । अत्यन्तमतिग्रहेण दुःखेन
क्षितो दुःखितः । दुष्करकरणीयत्वात् । एतदेवोपदर्शयन्नाह ।
बद्धीत्यादि ।

५ यदि ज्ञानवशादर्थो ज्ञानास्तित्वे तु का गतिः ॥ ११२

यदि ज्ञानवशात् । ज्ञानस्य प्रमादस्य वशात्सामर्थ्यात् ।
अर्थः प्रमेयं व्यवस्थाप्यते । तदा भवतु नाम प्रमाणात्प्रमेय-
व्यवस्था । को नाम निवारयति । केवलमिदमिह निरूपणीयं ।
ज्ञानास्तित्वे तु का गतिः । ज्ञानस्य प्रमादस्य पुनरस्तित्वं कुतो
१० निश्चितमिति वक्तव्यं । स्वयंवेदनस्याभावात् । प्रमाद्यान्तरान्नेषवे
ऽनवज्ञानं सादिति का गतिराशयणीया ॥ सादेतत् ।
सादेवानवज्ञानं यदि ज्ञानास्तित्वे प्रमाद्यान्तरं नृण्यते ।
यावता प्रमेयादेव प्रमादव्यवस्था तत्कुतोऽनवज्ञानं सादित्या-
शयणीयाह । अथेत्यादि ।

१५ अथ ज्ञेयवशाज्ज्ञानं ज्ञेयास्तित्वे तु का गतिः ।

अथेति पराभिप्रायप्रकाशने । अथ ज्ञेयस्य प्रमेयस्य वशात् ।
ज्ञानं व्यवस्थाप्यते । तर्हि ज्ञेयास्तित्वे तु का गतिः । यदि
ज्ञेयवशात् । ज्ञानं व्यवस्थाप्यते । तदा स्वयमेव ज्ञेयं ज्ञानास्तित्वे
व्यवस्थानिवन्धनं सात् । तच्च कुतः प्रमाद्यान्तिद्वयमिति पृच्छति ।
२० ज्ञेयास्तित्वे पुनः का गतिरिति । प्रमेय[१८९]विद्वेषे ज्ञाना-
न्तरानुसरणे तदपि ज्ञानान्तरं कुतः विद्वमिति वक्तव्यं

तस्यादिव ज्ञेयादिति चेत् । ज्ञेवं कुतः सिद्धं । तस्मिद्धौ
ज्ञानाभिरानुसरणे पुनरनवस्थानमपर्यवस्थानं च स्यात् ॥ स्यादे-
तत् । भवेदेतत् । यदि ज्ञानस्य ज्ञेयस्य वा सिद्धये ज्ञाना-
भिरापेक्षा स्यादपि तु परस्परमितरेतरस्य सिद्धिरतो गोक-
दोषप्रसङ्ग इति परास्याश्रयमाविर्भावयन्माह । अथान्यो- 5
न्येत्यादि ।

अथान्योन्यवशात्सत्त्वमभावः स्याद्वयोरपि ॥ ११३

अथ पुनरेवमभिधीयते । अन्योन्यस्य ज्ञानस्य ज्ञेयस्य
परस्परस्य वशात्सामर्थ्यात् । ज्ञानज्ञेययोरपि सत्त्वमस्तित्वं
निश्चीयते । ज्ञानवशाज्ज्ञेयस्य ज्ञेयवशाच्च ज्ञानस्येति यावत् । 10
तदेवं सति । अभावः स्याद्वयोरपि । द्वयोरपि ज्ञानज्ञेययो-
रभावः स्यात् । एकस्यापि न सत्त्वसिद्धिर्भवेत् । इतरेतराश्रय-
त्वादेकस्यासिद्धौ द्वितीयस्याप्यसिद्धिः ॥ अथ प्रज्ञातानुरूप-
दृष्टान्तमाह । पिता चे[दि]त्यादि ।

पिता चेन्न विना पुत्रात्कुतः पुत्रस्य संभवः । 15

पुत्राभावे पिता नास्ति ।

पिता जनकः । यदि पुत्रं विना पुत्रमन्तरेण न स्यात् ।
पुत्रजननसापेक्षत्वादेव व्यपदेशस्य । तर्हि कुतः पुत्रस्य संभवः ।
कुतः कस्यात्पितुरभावात्पुत्रस्य जन्यस्य संभवो जन्माद्यु ।
केमिति चेत् । पुत्राभावे पिता नास्ति हेतुपदमेतत् । अतः 20

पुत्रस्याभावेऽसत्त्वे पिता नास्ति पिता न भवति । पिता हि
 पुत्रो जनयितव्यः । स च न पुत्रं यावज्जनयति तावत्पितेव
 न भवति । यावच्च पिता न भवति तावत्पुत्रस्य तस्मात्सं-
 भवो नास्ति । अत इतरेतराश्रयणादेकाभावादन्यतराभावः
 5 स्यादिति । दयोरप्यनयोरभाव इति समुदायार्थः ॥ असुमर्थं
 दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह । तथेति ।

तथासत्त्वं तयोर्दयोः ॥ ११४

यथाऽच पितापुत्रोदाहरणे¹ तथाऽसत्त्वं तथैवाभावः ।
 तयोर्दयोर्ज्ञानज्ञेययोः । तथा हि ज्ञेयजननाज्ज्ञानमुच्यते
 10 [189^b] ज्ञानपरिच्छेद्यतया च ज्ञेयमिति यावज्ज्ञानं न
 सिध्यति । यावत्परिज्ञानं² न सिध्यति । तावत्तत्परिच्छेद्यतया
 च ज्ञेयं न सिध्यति । इतरेतराश्रयणादुभयाभावः स्यादिति
 भावः ॥ स्यादेतत् । न ब्रूमोऽन्योन्यवशास्मिद्धिरनयोरपि तु
 ज्ञेयकार्यं ज्ञानं । ततो ज्ञानादङ्कुरादौजमिव ज्ञेयं सेत्स्यति ।
 15 इति पराश्रयसमुद्गायकाह । अङ्कुर इत्यादि ।

अङ्कुरो जायते बीजादौजं तेनैव सूच्यते ।

ज्ञेयाज्ज्ञानेन जातेन तत्सत्ता किं न गम्यते ॥ ११५

अङ्कुरो जायते । उत्पद्यते । बीजात्सूचविद्यान्तर्गतात् ।
 बीजं तेनैव बीजाज्जातेनाङ्कुरेण सूच्यते । गम्यते यथा ।

¹ MS. 'gam.

² MS. 'dvaṭ. The whole clause is doubtful.

तथाच ज्ञेयात्ममेयात् । ज्ञानेन जातेनोत्पन्नेन । तत्सत्ता तस्य
ज्ञेयस्य सत्ता सद्भावः किं न गम्यते । किं न प्रतिपद्यते ।
अत्रापि बीजाकुरवत् कार्यकारणभावस्य विद्यमानत्वात् ॥ नाथं
सदृशो दृष्टान्त इत्याह । अकुरादित्यादि ।

अकुरादन्यतो ज्ञानादौजमस्तीति गम्यते ।

5

ज्ञानास्तित्वं कुतो ज्ञातं ज्ञेयं यत्नेन गम्यते ॥ ११६

अकुरात्कार्यादौजमस्तीति यद्गम्यते । तन्नायमस्यैव केवलस्य
प्रभावः । किं तर्हि । अन्यतो ज्ञानादकुरव्यतिरिक्तात् तद-
स्तीति गम्यते^१ । तथा हि न योग्यताभावेण कार्यं कारणस्य
गमकं । बीजस्यैव अकुरजममप्रतिपन्नस्यापि^२ गमकत्वं स्यात् । 10
नापि स्वरूपप्रतीतिभावेण ऽप्रतिपन्नकार्यकारणभावस्यापि तत्र-
तिपत्तिप्रसङ्गात् । अपि त्वविनाभावित्वेन निश्चितं । अतः
प्राक्प्रतिपन्नकार्यकारणभावस्य पुनः पश्चात्तत्त्वचिद्विजाविना-
भाविनमकुरमुपपन्नत्वतोऽकुरादध्यवसायात्मकमनुमानमुत्पद्यते^३ ।
ततो बीजमस्तीत्यवसीयते । अतो ज्ञानविषयीकृत एवाकुरो 15
बीजप्रतिपत्तिहेतुः ॥

^१ tat = *bijam*. It is not by the sole knowledge of this *anākura* that one understands that this *anākura* has a *bija*, but owing to a knowledge produced from elsewhere, i.e., knowledge of the *anākuras*, of the *bijas* and of the necessary relation between them.—See on this topic *Nyāyabindu*, p. 22, and *Sarva darśana*, pp. 7 and 8.

^२ One who does not know that *anākuras* are born from *bijas*.

^३ MS. has *bijād adhyavasāyātmatmakam*.—*bijādāhy* °?

ज्ञानास्तित्वं ज्ञानस्य सङ्गावः । कुतो ज्ञातं कस्मात्प्रतीतं ।
 स्वसंवेदनाभावादनवज्ञानभयेन^१ ज्ञानान्तराननुसरणाच्च । श्रेय
 यत्नेन गम्यते । यद्यस्माज्ज्ञेयं [190^a] तेन ज्ञानेन श्रेयकार्येण
 गम्यते । अवसीयते । न हि स्वयमनिश्चितं सिद्धं साध्यस्य
 5 गमकमुपपद्यते । ज्ञापकहेतुत्वाच्च श्रेयगमकत्वं ॥ तस्मादास्तव-
 पक्षे ज्ञानश्रेयासिद्धेर्विचारः कर्तुमशक्यः । काष्पनिकपक्षे तु
 यथाप्रसिद्धव्यवहारमाश्रित्य शक्यत इति निश्चितं ॥

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क चन के चन^२ ॥

10 इत्यस्यार्थस्य समर्थनार्थं नाप्यहेतुत इति तुरीयकोटि-
 प्रसाधनाय तावत्स्वभाववादिमतमपाकर्तुमाह । लोका इत्यादि ।

लोकः प्रत्यक्षतस्तावत्सर्वं हेतुमुदीक्षते ।

तथा हि ते स्वपरस्वभावसर्वहेतुनिरपेक्षमेव^३ भावयाम-
 वैचित्र्यमुत्पद्यत^४ इति दर्शयन्ति । यतो न पद्मजादीनां नास्व-
 15 पद्मदलकेसरादिकमनेकप्रकारभेदभिन्नवैचित्र्यमचेतना जल-
 पद्मादयो निर्वर्तयितुमशक्ता । न च चेतनोऽपि कश्चिदन्यः
 कर्मणा^५ तादृशं निर्माणप्रवीण उपलभ्यते । नापि चाद्रियते

^१ MS. *sthānamābhavayena*.

^२ See *Madhyamakavṛtti*, p. 12 ; above p. 357.

^३ Compare above p. 357, l. 11.

^४ MS. has *upapadyate*. In *Amṛtakapikā*: *sarvabuddhamayabhāvagrā-
 māvāpādāt . . sarvavāt*.

^५ *śā* in the margin and very doubtful.—First hand has *tadgrānir*^०, *śā* in the margin.

तत्कर्मणो ऽपर्थवसानात् । युगपदपर्थनविशेषेषु व्यापारा-
योगाच्च । तस्मात् किं चित्कारणमन्तरेणैव सर्वमिदं जगदै-
चिच्चमुत्पद्यत इति तेषां मतं । तदुक्तं ।

सर्वहेतुनिराग्रं भावानां जन्म वर्धते ।

स्वभाववादिभिस्तु च नाहुः स्वमपि कारणम् ॥ 5

राजीवकेसरादीनां वैचित्र्यं कः करोति हि ।

मयूरचन्द्रिकादिर्वा विचित्रः केन निर्मितः ॥

यथैव कण्टकादीनां तैश्छादिकमहेतुकं ।

कादाचित्कतया तत्तद्दुःखादीनामहेतुता¹ ॥

तदेवंवादिनो लोकप्रतीतादेव हेतुसामर्थ्याद्वाधा स्थादि- 10
त्युपदर्शयति । लोकः सर्वो जनः । प्रत्यक्षत इन्द्रियाग्नि-
ताज्ज्ञाना[901^b]त् । प्रत्यक्षत इत्युपलक्षणादनुमानतोऽपि²
तत्प्रतीतिभावात् । प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति यावत् । सर्वम-
नेकप्रकारं । हेतुं जगदैचिच्चकारणं । उदीचते । तदन्वयव्यति-
रेकानुविधाधि कार्यमुपजनयन्तं पश्यति । यत्कार्यं यस्य सङ्गावे 15
भवति तदभावे च न भवतीति प्रतीयते । स तस्य हेतुरिति
निश्चीयते । इति लोकप्रतीतादेव हेतुव्यापारादस्याहेतुकत्व-
प्रतिज्ञा बाध्यते । तदेवोपदर्शयन्नाह । पद्मनासादीत्यादि ।

¹ tat tad; query tadvad. Compare Śaṅkarāṇa (ed. L. Sual), p. 18 :
kaṇṭhaśakāṇāṃ prakroti taikṣṇyam.

² MS. upalakṣaṇād.

पद्मनासादिभेदो हि हेतुभेदेन जायते ॥ ११७

पद्मस्य राजीवस्य नासमादि येषां पद्मदलकेसरादीनां ते
तथोक्ताः तेषां भेदो नानात्वं । धियंक्षात् । हेतुभेदेन हेतोः
कारणस्य भेदेन विशेषेण जायते । उत्पद्यते । नान्यथा ।
अनियमेन सर्वत्र सङ्भावप्रसङ्गात्^१ । अतो यद्यस्यान्वयव्यतिरेकानु-
५ विधानं कुर्वन्प्रतीयते तत्तस्यैव कार्यं नान्यस्येत्युपगमनीयं ।
यस्मात्प्रतिनियतकारणादेव प्रतिनियतविशेषोत्पत्तिः । तद्भेदेन
तद्भेदादिति नाहेतुमती ॥ ननु भवेदेष विशेषो यदि हेतो-
रेव स्वयमसौ विशेषः सिद्धः स्यात् । किं तु तस्यैव कुतः स
भवतीति वक्तव्यं । न च निर्विशेषाद्विशेषोत्पत्तिः पुनरहेतुत्व-
१० प्रसङ्गात् । इत्याशङ्क्यं परिहरन्नाह । किञ्चित् इत्यादि ।

किञ्चित्तो हेतुभेदश्चेत्पूर्वहेतुप्रभेदतः ।

किञ्चित्तः केन कृतः कुतो यातः । हेतुभेदश्चेत् । हेतोर्भेदो
विशेषश्चेदुच्यते । पूर्वहेतुप्रभेदतः । पूर्वस्य प्राक्तनस्य तत्प्राक्तनस्य
हेतोः प्रभेदतः । प्रभेदाद्विशेषात् । तस्यापि तत्पूर्वस्य हेतोः कुतो
१५ विशेष इति चेत् । पुनस्तथापि पूर्वहेतुविशेषादिति वक्तव्यं ।
[191.] इत्युत्तरोत्तरस्य विशेषाकाङ्क्षायां पूर्वपूर्वस्य विशेषा-
दित्युत्तरं वाच्यं । न चैवमनवस्थानमनिष्टं किं विदापादयति^२

^१ Or *tadbhāva*.

^२ See Garbe, *Sāmkhya-Philosophie*, p. 159.

अनवरागस्य संसारस्य पूर्वकोटिर्न प्रज्ञायत^१ इत्युपगमात् ॥ अत
एव फलविपर्ययोऽपि न स्वतो भवतीत्याह । कस्माच्चेदित्यादि ।

कस्माच्चेत्फलदो हेतुः पूर्वहेतुप्रभावतः ॥ ११८

कस्मात्कारणात्फलदो विग्रिष्टफलदानसमर्थो हेतुश्चेत् ।
पूर्वहेतुप्रभावतः पूर्वस्य तज्जनकस्य हेतोः सामर्थ्यात् । स्वहेतुना 5
स तादृशस्य स्वभावोऽजनि येन सहकारिविशेषोपहित-
कार्योत्पादानुगुणविशेषपरंपरापरिणतिमधिगच्छन्नसति प्रति-
बन्धवैकल्ययोः संभवे तथाविधमेव फलमुत्पादयति । अतो-
ऽविपरीतफलदानमपि स्वहेतुसामर्थ्योपजनितमेव । तेनाभ्युदय-
निःश्रेयससाधनहेतोर्यथासंख्यमभ्युदयनिःश्रेयसमेव फलं जायते । 10
तद्विपरीताद्विपरीतमिति न कथं चिदपि विपर्ययः ॥

एतच्चावश्यं स्वभाववादिना सहेतुकत्वमकामकेनापि स्वीक-
र्तव्यं । कथमन्यथा । हेतुमन्तरेण । प्रतिज्ञातमहेतुकत्वं भावानां
चेत्सति । प्रतिज्ञामात्रेण तस्य केन चिदपहणात् । हेतुव्यापा-
रेण तत्प्रसाधयतः स्वयमेव पुनः सहेतुकत्वाभ्युपगमाद्वन्धा मे 15
मातेति ब्रुवत । इव प्रतिज्ञार्था^२ स्ववचनेन बाधनं स्यात् ।
इत्युभयतः पाशा रज्जुरिति^३ संकटप्राप्तो वताथं तपस्वी ॥
तदुक्तं ।^४

^१ See Madhyamakavṛtti, p. 219.

^२ Or *pratijñāyāh* ?

^३ See Col. Jacob, Third Handful.

^४ Compare Sarvadarçana, p. 8, &c.

न हेतुरस्तीति वदन् सहेतुकं

ननु प्रतिज्ञां स्वयमेव ज्ञातयेत् ।

अथापि हेतुप्रणयास्तसो भवेत्

प्रतिज्ञया केवलमप्याह किं [191^b] भवेत् ॥ इति ।

5 तस्मात्कुट्टिविजृम्भितमेवेतन्प्रमाणबाधितत्वात् ॥

एवं स्वभाववादितं निराकृत्य चतुर्थप्रकारप्रसाधनार्थमेवे-
श्वरकारणतां जगतः प्रत्याख्यातुं तदुपक्षेपं कुर्वन्नाह । ईश्वर
इत्यादि ।

ईश्वरो जगतो हेतुः ।

10 ईश्वरकारणवादिनो हि स्वभाववादिमतनिषेधमाकर्ण्य
विशेषमभिधातुमर्धमवसितं भारस्येति मन्यमानाः प्राहुः ।
साहाय्यमेवानुष्ठितमेवं भवद्भिः । न हि कारणमन्तरेणैव जग-
दैचिञ्चसुत्पद्यते । देवाद्यनियमप्रसङ्गात् । केवलमचेतनाः पुन-
रमो जलपङ्कादयो वैचिञ्चासामर्थ्या इति युक्तमनेगोक्तं । तथा-
15 स्त्वेव स भगवान् विश्ववैचिञ्चनिर्माणप्रवीणः । जगदेकसूत्रधारः ।
सकलजगदादिभूतः । नित्यात्मतया सर्वदानुपहतशक्तिप्रभावः ।
सर्वभावानां कार्यकारणभावादितत्त्ववेदो । समस्तार्वाचीनदर्शना-
गोचरमाहात्म्य ईश्वरः । तेन हेतुना सहेतुकं सकलमिदं
सचराचरं जगदिति कः सचेतनोऽन्यथा वक्तुमुत्सहते ॥

20 इति नैयायिकादिवैष्णवकथामभिधाय प्रत्याक्षेपे । ईश्वरो
जगतो हेतुः । ईश्वर इति शंकरस्याख्या । स एव जगतो

विश्वस्य हेतुः सृष्टिस्थितिप्रलयकारणं । तस्मादेवैतद्विश्वमग्रेव-
मुत्पद्यते । अन्यथा पुनरचेतनोपादानत्वात्कथममौ गिरिसरिद्व-
निसागरादय उत्पत्तिभाजो भवेयुः । चेतनावदधिष्ठानात्पुन-
रिमे समुत्पत्तिसुसहजो । तज्ज्ञापारेणैव प्रवर्तनात् । तदुक्तं ।

सर्वोत्पत्तिमतामौश्रमन्ये हेतुं प्रचक्षते ।

5

नाचेतनः स्वकार्याणि किल प्रारभ[192*]ते स्वयं ॥

न स्यान्नेदरथं न चेयमवनी नैवायमभोनिधिः

सूर्यचन्द्रमसौ निवेशसुभगौ नैतौ जगच्चक्षुषौ ।

ईशानो न कुशाक्षवद्यदि भवेद्विश्वस्य निर्माणकृत्

सत्त्वादीश्वरकर्तृकं जगदिदं वक्तुमिति कश्चित्किञ्च ॥ इति । 10

तस्माज्जगदेवमचेतनविश्वस्वभावमौश्वरकारणतामात्मनो
ब्रूते ॥ अचोच्यते । किमनया स्वगृहीतोपकल्पितया प्रमेय-
रचनया वचनरचनाप्रपञ्चमाश्रया । नैतदुच्यमानमपि स्वसमया-
भिनिवेशिना जडधिया प्रीतिकरं प्रमाणशून्यं विदुषां संतोष-
मुत्पादयति । तथा हि यद्यद्यौ कारणिकः किमर्थं पुनरिमान् 15
नरकादिदुःखपीडितान् प्राणिनः करोति । तथा च सति
कारणिकत्वं तस्य अद्वासमधिगम्यमेव स्यात् ॥ 'संज्ञातावत्कर्म-
फलोपभोगेन तत्क्षेपापनयने' यस्य प्रवृत्तिः कथमकारणिको
नामेति चेत् । न । तत्कर्म कारणिकः किमिति कारयति

1 MS. *sakṛta*; tib. *rañ-gis byas-pai*.

2 MS. *tat kṛtyāyanayaṣya pravṛtīṣ*; tib. *de-la gtoñ-ba dañ sol-ba-la*
gañ-zhig hjug-par hgyur-ba.

येकानिष्ठं पञ्चसुपसृज्यते । तथापि तस्य व्यापारात् । सर्वोत्पत्ति-
जतां निमित्तकारकत्वात् ॥ अपि च किं तस्मिन्प्रियाप्रियमात्रे
तत्कर्मकसुपसृज्यते न वा । यदि प्रथमः पञ्चसाहा कथनेतत् ।

अथो जनुरनीमोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

5 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा नृधनेव च ॥ इति¹ ।

सर्वकार्येष्वेव तज्ज्ञापाराभ्युपगमस्थानेनैवानैकान्तिकताप्रसङ्गात् ।

अथ द्वितीयः । तदा ज्ञपाक्षुरसौ तयोपेक्षां किमिति नाधि-
वाचयति । यद्यनेन साहाय्यमेव तथोपकल्पयति । अथ कृतस्य
कर्मसोऽविप्रसादादवश्यं तेन तत्कृतमनुभवितव्यमिति तदुप-

10 [192^b]मोहाच्च व्याप्रियत इति चेत् । कथं पुनरेतस्मिन्प्रिया-
प्रियमात्रे ऽवश्यं तेनानुभवितव्यं सामर्थ्यवैकल्यात् । कः पुनरेवं
विप्रसादे ऽपि दोषः । प्रयत्नत एव ततो निवर्तितुमुचितं काद-
धिक्यम् । एवं हि तद्विज्ञावन्नटनितया² तस्यापरिपाकात्तेन
स्वमैश्वर्यसुपदर्शितं तत्र भवेत् । अथ यत्नात् तत्कर्मसंचोदितोऽसौ

15 द्वाक्षुरपि स्यादुभयप्रकः । महत्तानेन स्वमैश्वर्यमित्यं चोत्त-
ममेष स्यात् । तत्परकर्मणापि समाकृतो नाम नात्मनि
वर्त्तिममधिगच्छति । ईश्वरतः³ कर्मस्य एव महत्सामर्थ्यमेवं

1 This verse occurs in Sarvadārgana (former edition), p. 82 *svargaṃ vā
quabhrām eva vā* (same reading in Śaḍdārganasamuccaya, ed. Suali
pp. 12, 58); see Cowell's note p. 116, who refers to Mbh. III. 30. 28 (Protap's
edition) *svargaṃ narakam eva ca*; and Gauḍapāda, B. Kār. 61. (p 87, Ben-
S.S. n° 9).

2 MS. *taṣyāḥ p°*.

3 MS. *īśvarato*.

प्रकाशितं स्यात् । तद्वरं कर्मैव वक्तुंमाद्यं तस्यामर्शेन समाह्वय-
माद्यो मन्त्रेश्वरोऽपि स्यात्तुमन्त्रैः तस्यादिदमप्याहृतमेव ।

ममः सत्कर्मैर्भो विभिरपि न वेभ्यः प्रभवति । इति^१ ॥

अथ न कादृशिकः । तदाद्यौ वीतरागः शरागो वा ।
असाद्यो विकल्पः । तदा यदि नाम दयाविरहात्म्यं नोप- 5
नयति दुःखं तु जनस्य कस्यादुत्पादयतीति वक्तव्यं । दुःखं हि
रागादिवन्नेन कस्य चिदुपनीयते । ते चास्य न सन्ति कथम-
कारणमेव जनं दुःखयति । क्रीडार्थं दुःखयतीति चेत् ।
क्रीडार्थं वीतरागस्य प्रवृत्तिरिति निश्चितमद्यौ वीतरागः ।
रागादिमतामपि तावज्जितेन्द्रियाणां न क्रीडार्थं दृश्यते 10
प्रवृत्तिः । किं पुनर्वीतरागाणां तथा भविष्यति । न रजःक्रूर-
पिशाचादिमन्त्रेष्वन्यस्य परदुःखेन क्रीडा संभाव्यते ॥

अथावीतराग इति पक्षः । तदा कथमयमितरजनसाधारणः
अजीश्वरो भवितुमर्हति । रागादिकोऽप्यप्राप्य[198*]तद्वन्नेर्ज-
दैशर्षाद्योगात् । अन्यथा तद्वन्नेस्यापि तथाविधस्य तन्मयत्वात् । 15
नापि संसारप्रारकोपदृष्टातम्यस्य विश्ववैचित्र्यरचनायात्पूर्वं
तद्वन्नेष्वेव युज्यते । तदेवमस्मितमेव भवन्तं विप्रकल्पयति । अदेवं-
विधस्यापि यावदैश्वर्यमभ्युपगम्यते ॥ भवतु वा तथाविधस्यापि
कर्तव्यं । तथापि किमद्यौ सत्तात्मा [असत्तात्मा वा] ।

^१ Vulgata: *namas tat* ; Bhartṛhari, II. 92 (Bohlen), Jilhana's *Ānti-
ṣṭaka*, I. 1 ; *Subhāṣitāvalī* 8079, *Jārbgaddharapaddhati*, 436 (Bhartṛhari).
[F. W. Thomas.]

यदि स्वप्नात्मा तदा किमिति जनमकाष्टमेव दुःखयति । न
 हि स्वप्नात्मा निरपराधं जनं पीडयन् दृष्टः । अथ विमार्ग-
 गामिनमेव कृतापराधं पीडयतीति चेत् । विमार्गगामिन-
 मप्ययमेव कारयति । तथाभूतमपि कारयित्वा पुनः पीडय-
 5 तीति । स लौकिकेश्वराणामपि¹ जघन्यतया वृत्तिमतिशेते । ते
 हि स्वयंकृतापराधमेवापराधिनमनुज्ञायति । अयं पुनरात्म-
 नैव कारयित्वेति महानस्य विशेषः ॥ अथास्वप्नात्मा । तदा
 बाधु तदाराधने स्वर्गापवर्गार्थिनां प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः । न
 बुद्ध्यन्तस्साराधनबुद्ध्यन्तकादन्यः कर्तुमुत्सहते । तथा हि स्वर्गा-
 10 दिक्षिष्यथा तदाराधनाय प्रवर्तन्ते प्रेक्षावन्तः । तच्चापरिनिक्षि-
 तस्वभावतया ततो न संभाव्यते । विपर्ययोऽपि वा तदारा-
 धनफलस्य संभाव्यते । तदाराधनप्रवृत्तास्तु गाढतरग्रहावशेन
 तमुद्भूतमात्राणां आत्मानमेवोद्भूतकमात्राश्चोरन् । कथमन्यथा
 तदाराधने प्रवर्तन्ते ॥ तदपरोद्भूतकैर्वा किमपराङ्गं यतस्ते न
 15 पर्युपास्यन्ते । तेषां प्रभावातिशयविकलत्वादिति चेत् । न वै
 प्रकृतेऽपि कं चित्रभा[193^b]वातिशयसुत्पत्त्यामः । उद्भूतकः
 सकलजगदतिशयाधिगतिरिति कोऽन्य उद्भूतकादनुमर्हति ।
 तदयमभिविचार्यमाणो न कश्चिदवस्थानं लभत इत्ययं दुर्मति-
 विव्यन्दितेव्यादरेणेति । तस्मात्सूक्तमेतद्युक्तं ।

परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ।

सकर्मसूत्रप्रथितो हि लोकः

कर्ताहमस्मीति वृथाभिमानः ॥ इति ।

तस्मादकर्तृकमेवेदं जगदग्रेषमिति ॥ न परिदुष्टकारणा-
दन्यः सत्तन्मस्येतनो वा तस्य कर्ता कश्चिदस्ति । इदमेव 5
विस्तरेण प्रतिपादयितुं सिद्धान्तवादी प्राह ।

वद कस्तावदौश्वरः ।

ईश्वरकारणवादिनं पृच्छति । वद ब्रूहि कोऽयमौश्वरो
भवतोऽभिमतः । तावच्छब्देनेदमिधत्ते । येषां¹ चित्त्वादीनाम-
न्वयव्यतिरेकानुविधाधि कार्यमुपसभ्यते । तच्च कतमदौश्वरं 10
भवानासृष्टे । न चानुपसभ्यान्वयव्यतिरेकव्यापारस्य कारणता
प्रकल्पयितुं युक्ता । अतिप्रसङ्गात् । तस्मात्तत्कारणतामिच्छता
दृष्टान्वयव्यतिरेकव्यापार एवाङ्गीकर्तव्यः । न चान्यस्य चिति-
बौद्धादिव्यतिरिक्तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानं कुर्वद्दृश्यते कार्यं ।
तत्कथं तस्य कार्योपयोगित्वं व्यवस्थाप्यते । तदुक्तं । 15

येषु सत्सु भवत्येव . . . . .²

तद्भेदत्वेन सर्वत्र हेतुनामनवस्थितिः ॥ इति ।

अथ पृथिव्यादीनि भूतान्येवेश्वरो भवत्विति पराभिप्राय-
माशङ्क्याह भूतानि चेत् ।

¹ Or kṛtibijādinām.

² MS. may be yat tebhya 'nyasya kalpane.—Tibetan gives no help; it has: *yesu satsu yad eva bhavati taddhetutvena..* [gah-dag yod-na gah ſid hgyur l de rgyu-ñid-du...].

भूतानि चेद्भवत्वेवं नाममात्रेऽपि किं अमः ॥ ११६

अदि भूतानि इति यादीनीश्वर उच्यते तदाभ्युपगम्यत
 एव । भवत्वेवं । एवमस्तु । न वयमत्र विप्रतिप[194०]सा-
 महे । चित्ताद्यन्वयतिरेकानुविधानवतः कार्यस्य दर्शनात् ।
 5 केवलं नाममात्रेऽपि किं अमः । नामैव केवलमर्थभेदशून्यं
 नाममात्रकं । अपिरवधारणे । नाममात्र एव किमिह महा-
 समारम्भे तत्प्रसाधनाय अम आद्यसः क्रियते । मया चित्ता-
 दय उच्यन्ते । तथा पुनस्तान्मेव भूतानीश्वर इति नार्थतः
 कश्चिद्विशेषः । न चात्र विप्रतिपत्तावयंशून्यायां किं चित्पात्र-
 10 सुपस्यते ॥ अथास्तेवार्थविशेषस्तदा नैषानीश्वरत्वं युक्त-
 मित्याह^१ अपि नित्यादि ।

अमित्वनेकेऽनित्याश्च निश्चेष्टा न च देवताः ।

सङ्ख्यास्यामुच्यते च द्वादशो न स ईश्वरः ॥ १२०

अपितुग्रन्थेनाधिकमाह । नैते चित्तादयो भवतानीश्वर-
 15 तेन कल्पयितुं युज्यन्ते । तत्तत्प्रसाधनात् । कथं कृत्वा । अनेके
 नानास्रभावाः । अनित्याश्च विनश्वरस्रभावाः । निश्चेष्टाः । अचे-
 तनतया निर्व्यापाराः । न च देवता । नापि चाराधरूपाः ।
 सङ्ख्यासातिक्रमणीयाः । अनष्टमत्वात् । अशुचयश्चैव अप-
 विष्टाः । अनेत्यादिष्वपि इति यादिसङ्गात्वात् । द्वादशः द्वा

इधिवो आदिर्षवामन्नेजोवायुनां ते तचोक्ताः । न च ईश्वरः । च
ईश्वरसादृक्कृष्णभावो न भवति । तत्षट्प्रकारविपरीतत्वात् ॥
यदि आदयो नेश्वर आकाशं तर्हि भविष्यतीत्याह नाकाश-
मित्यादि ।

नाकाशमौशोऽपेष्टत्वात् ।

५

आकाशमपौत्र ईश्वरो न भवति । कुतः । अपेष्टत्वात् ।
कृष्णभावविकसतया निर्व्यापारत्वात् । परमतेऽपि निश्चि-
त्वात् ॥ आत्मा तर्हि भवतु ।

नात्मा पूर्वनिषेधतः ।

पूर्वमेव विस्तरेणात्मनः प्रतिषिद्धत्वात् । निःकृष्णभावः अत्र- 10
विषयवदसौ ॥ अद्यापि स्यात् । अवितर्कमाहात्म्यत्वाद्वा
नार्वाग्दर्शनैरिदमित्यमिति तत्त्वरूपं विवेचयितुं अशक्यमि-
त्याह । अपिन्वसेत्यादि ।

अचिन्त्यस्य च कर्तृत्वमप्यचिन्त्यं किमुच्यते ॥ १९१

यद्यसौ चिन्तातिशयमाहात्म्यः । तदाचिन्त्यस्य च चिन्ता- 15
शक्तमतिशयमाहात्म्यम् । कर्तृत्वं पुनरप्यकारणत्वमप्यचिन्त्यमत्यर्थं
केमुच्यते । किमभिधीयते । कर्तृत्वमप्यस्याचिन्त्यत्वाच्च वस्तु-
चितमित्यर्थः ॥ आदेतत् । अतिदुर्बलकृष्णभावतया चिन्तावि-
मर्शकोऽसौ । कार्यं तु तत् । सर्वजनप्रतीतिबाधाइत्यत्रात् ।
चेन्ननेवेति नृवाचं प्रत्याह । तेन किमित्यादि ।

भूतानि चेद्भवत्वेवं नाममात्रेऽपि किं अमः ॥ ११६

अदि भूतानि इधियादीनीश्वर उच्यते तदाभ्युपगम्यत
 एव । भवत्वेवं । एवमस्तु । न वचमच विप्रतिप[194*]या-
 महे । चित्वाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानवतः कार्यस्य दर्शनात् ।
 5 केवचं नाममात्रेऽपि किं अमः । नामैव केवचमर्थभेदशून्यं
 नाममात्रकं । अपिरवधारणे । नाममात्र एव किमिह महा-
 समारथेण तत्प्रसाधनाय अम आद्यसः क्रियते । मया चित्वा-
 दस उच्यन्ते । तथा पुनस्तान्मेव भूतानीश्वर इति नार्थतः
 कश्चिद्विशेषः । न चात्र विप्रतिपत्तावर्णशून्यायां किं चित्कक्ष-
 10 सुपसम्भते ॥ अथास्तेवार्थविशेषस्तदा नैवामीश्वरत्वं युक्त-
 मित्याह¹ अपि नित्यादि ।

अमित्वनेकेऽनित्यास्य निखेष्टा न च देवताः ।

अस्मृताश्चाशुचयस्यैव स्मादयो न स ईश्वरः ॥ १२०

अपितुग्रन्थेनाधिकमाह । नेते चित्वादयो भवतामीश्वर-
 15 तेन कस्यचित्तुं युज्यन्ते । तत्तत्प्रसाधनात् । कथं कृत्वा । अनेके
 नागास्रभावाः । अनित्यास्य विमश्वरस्रभावाः । निखेष्टाः । अचे-
 तनतया निर्व्यापाराः । न च देवता । नापि चाराण्यरूपाः ।
 अस्मृताश्चातिक्रमणीयाः । अगृह्यमानात् । अशुचयस्यैव अप-
 विषाः । अनेत्यादिस्यपि इधियादियज्ञावात् । स्मादयः का

इयिवी आदिर्ष्वामनेजोवायुनां ते तथोक्ताः । न च ईश्वरः । च
ईश्वरस्यादृक्स्वभावो न भवति । तत्षट्प्रकारविपरीतत्वात् ॥
यदि आदयो नेश्वर आकाशं तर्हि भविष्यतीत्याह ना[काश-
मित्यादि ।

नाकाशमौशोऽपेष्टत्वात् ।

6

आ[काशमप्यौश ईश्वरो न भवति । कुतः । अपेष्टत्वात् ।
स्वभावविकसतया निर्व्यापारत्वात् । परमतेऽपि निश्चि-
त्वात् ॥ आत्मा तर्हि भवतु ।

नात्मा पूर्वनिषेधतः ।

पूर्वमेव विस्तरेणात्मनः प्रतिषिद्धत्वात् । निःस्वभावः शून्य- 10
विषयवद्दशौ ॥ अद्यापि स्यात् । अवितर्कमाहात्म्यत्वाद्दश
नार्वाण्डर्शनैरिदमित्यमिति तत्स्वरूपं विवेचयितुं शक्यमि-
त्याह । अचिन्त्यत्वेत्यादि ।

अचिन्त्यस्य च कर्तृत्वमप्यचिन्त्यं किमुच्यते ॥ १११

अथौ चिन्तातिशयमाहात्म्यः । तदाचिन्त्यस्य च चिन्ता- 15
पथमतिशयमाहात्म्यः । कर्तृत्वं पुनरुपकारयत्नमप्यचिन्त्यमकर्तृ-
किमुच्यते । किमभिधीयते । कर्तृत्वमप्यचिन्त्यत्वात् ननु-
बुधितमित्यर्थः ॥ सादेतत् । अतिदुर्बलस्वभावतया चिन्ताचि-
तमशक्योऽसौ । कार्यं तु तच्च । सर्वजनप्रतीतिबाधादयत्नात् ।
चिन्त्यमेवेति नुवाचं प्रत्याह । तेन किमित्यादि ।

20

तेन किं स्रष्टुमिष्टं च ।

भवतु नाम तस्य कार्यं चिन्त्यं । तथापि तेन किं स्रष्टु-
मिष्टं च । तेनैश्वरेणाचिन्त्यमाहात्म्येन किं कार्यं स्रष्टुं निर्मा-
तुमिष्टमभिप्रेतं च । इति परस्वोत्तरमाशङ्क्यन्नाह

5

आत्मा चेत् ।

अत्र पूर्वपदस्याकारेण च्छन्दोऽनुरोधात्संधिर्न कृतः । आत्मा
तेन स्रष्टुमिष्टं चेन्नतं । एतत्प्रतिषेधयति ।

नन्वसौ भ्रुवः ।

ननु भो असावात्मा भ्रुवो नित्योऽभिमतो भवतां । तत्कथ-
10 मसौ क्रियते । अन्यथा नित्य एव स न स्यात् । सदकारणव-
चित्यमिति नित्यस्रष्टव्यभावप्रसङ्गात् ॥ अन्यथापि न तस्य
स्रष्टव्यापार उपलक्ष्यत इत्याह । आदीत्यादि ।

स्मादिस्वभाव ईशश्च ज्ञानं ज्ञेयादनादि च ॥ १२२
कर्मणः सुखदुःखे च ।

15

आदिशब्देनाग्नेजोवाय्वाकाशकासदिदृग्नांश्च गृह्णन्ते । तेषां
सभावो भ्रुवः । सोऽपि न तेन क्रियते । इन्द्रियादीनां परमाङ्गूनां
नित्यत्वाभ्युपगमात् । सूक्ष्मरूपे च तद्भाष्येण निवेद्यमानत्वात् ।
आकाशादीनामपि नित्यत्वात् । गुणादीनामपि विचार्यमाण-
त्वात् । ईश[१२५]चेति । ईशरोऽपि भ्रुव इत्यात्मानमसौ न
20 करोति । ज्ञानं ज्ञेयादनादि चेति । ज्ञानमपि ज्ञेयादुत्पद्य-

मानमनादि च । आसंसारं ज्ञेयमात्रमस्य प्रवर्तनात्तदपि न तेन
क्रियते । तत्कर्मणः सुखदुःखे च । कर्मणः शुभाशुभाद्ययासंभवं
सुखदुःखे च भवत इष्टानिष्टविपाकजे । तथापि न तस्य
व्यापारः^१ ॥ एवं सति ।

वद किं तेन निर्मितं ।

5

ब्रूहि किमिदानीं तेनेश्वरेण निर्मितं रचितं । इति न
क चित्तस्य सामर्थ्यमुपपन्नमस्ते । तत्कथमस्य जगत्कर्तृत्वमुच्यते ॥
अधुना सर्वत्र साधारणं दूषणमाह । हेतोरित्यादि ।

हेतोरादिर्न चेदस्ति फलस्यादिः कुतो भवेत् ॥ १२३

तथा ह्यसौ नित्यो वा जगतो हेतुः स्यादनित्यो वा । 10
नित्य एव तदादिभिरसौ परिकल्पितः । तत्र नित्यत्वे सति
हेतोः कारणस्यादिर्नास्ति यदि । तदा फलस्यादिः कुतो
भवेत् । फलस्य तत्त्वान्यस्य कार्यस्य सदा प्रवृत्तत्वादादिः कुतो
भवेत् । नैव स्यादित्यर्थः । नित्यमुपस्थिते समर्थत्वभावे हेतौ
कार्यमपि तत्त्वान्यमजस्रमेव जायेत । इति तत्सामर्थ्यप्रतिबद्धं 15
कार्यं सदा प्राप्नोति । तत्

कस्मात्सदा न कुरुते ।

कस्मात्कारणात्सदा सर्वकालं न कुरुते । न सर्वं कार्यं
जनयतीति कथं कस्य चित्कार्यस्य कदा चित्क्रियाविरामः ॥

अथ बान्धवावतार्यते । यदि च नेश्वरो जगतः कर्ता
 स्यात् । कथमिदं प्रज्ञायानन्तरमादितः सर्गभाग्यवेत् । इत्य-
 चाह । हेतोरित्यादि । अनवरायो हि जातिसंसारः । ततश्च
 हेतोः क्लेशकर्मादिलक्षणस्य । आदिः पूर्वकोटिः । न चेदस्ति ।
 5 फलस्य सत्त्वभाजनलोकविवर्तादिलक्षणस्य । आदिः प्रथमारम्भः
 कुतो भवेत् । नैव विद्यत इत्यर्थः । अनादौ संसारे हि सत्त्वानां
 कर्माधिपत्येन स्थितिसंवर्तविवर्तानां प्रवर्तनात् । एतच्चोक्तमेव
 कर्मणः सुखदुःखे चेत्यनेन ॥

अथ वा अचापौश्वरमेवाभिधंधयोक्तं हेतोरिति । हेतो-
 10 रौश्वरस्यादिर्न चेदस्ति । प्रकथकालेऽपि तस्यानुपपत्ततया
 माहात्म्यस्याभ्युपगमात् । फलस्य तत्त्वतस्तस्य सर्गादिलक्षणस्यादिः
 कुतो भवेत् । नित्यतया तत्कारणस्य सदा समर्थत्वात्सर्गादिक-
 मपि नित्यमेव स्यात् । अतो नित्यसमर्थं तस्मिन् सर्गादिरादि-
 रेव न स्यात् । ततः कथं सर्गस्यादावपि तस्य व्यापारो भवेत् ॥
 15 अपि च अद्यसौ कर्ता स्यात्तदा नित्यत्वात्
 कस्मात्सदा न कुर्वते ।

सर्गादिकमिति शेषः । तथा हि यदि कदा चित्सर्गं
 करोति । तदा तत्कारणस्यभावतया¹ सदा तमेव कुर्यात् । एवं
 स्थितिसंसारयोरपि वक्तव्यं युगपद्वा सर्गादिक्रिया तस्य स्यात् ।
 20 अत एव च हेतोदपरमाभावात् । न फलस्यापि विरामः ।
 अन्यत्पूर्ववत् ॥

अथापि स्थात् । यदि नामाद्यौ सदा समर्थस्वभावः ।
तथापि कदा चित्सहकारिवैकस्यान् करोतीत्याह ।

न हि सोऽन्यमपेक्षत

इति । समर्थस्वभावो हेतुरीश्वरः । हिर्घं स्थात् । नायं
सहकारिणमपेक्षते । नित्यस्य समर्थस्वभावस्य सतस्तदपेक्षा- 5
योगात् । न हि नित्यतयाऽनाधेयातिशयस्य का चिदपेक्षा
नाम^१ । विशेषोत्पत्तौ वा तदव्यतिरिक्तस्वभावस्य तस्याप्युत्पत्ति-
प्र[196*]सङ्गात् । व्यतिरेके वा विशेषादेव कार्योत्पत्तिः ।
तस्याकारकत्वं स्थात् । तदुक्तं

अपेक्ष्यते परः कश्चिद्यदि कुर्वीत किं च न ।^२ 10

यदकिंचित्करं वस्तु किं केन चिदपेक्ष्यते ॥ इति ।

भवन्तु^३ वा तस्य सहकारिणः । तथापि ते नित्या वा
सुरनित्या वा । ये तावन्नित्याः परमात्मादयस्तेषां न सद्भाव-
वैकल्यं संभवति । नापि तदायत्तसंनिधीनां संनिधानवैकल्यं ।
अनित्यानामपि तदायत्तोदयसंनिधीनां कुतो वैकल्यं नाम 15
येन सहकारिवैकस्यान् करोतीत्युच्यते । ततो नाद्यमप
परिहारः ॥ अत एवाह । तेनाकृत इत्यादि ।

^१ Compare Sarvadarśana, p. 9 foll., Śaṅkarānandagraha, p. 28.

^२ So Śaṅkarānandagraha, p. 29; MS. has *apekṣata* (second hand *kṛyeta*) *paraḥ*
kāryam yadi vidyeta kiṃ cana.

^३ MS. *bhavaṭu* ?

तेनाकृतोऽन्यो नास्त्येव तेनासौ किमपेक्षतां ॥१२४

तेनेश्वरेणाकृतो य उत्पत्तिमांसेनाकृतः । सो नास्त्येव
न विद्यते । अन्योऽपरो जगति । तेन कारणेन तदायमवृत्तीनां
सहकारिणां सदा संनिहितत्वादसौ नित्यः कर्ता किमपेक्षतां ।
5 किमपेक्षमाणः कदा चित्कार्यं न कुर्वीत । इत्वं न का चिदपि
तस्यापेक्षास्तीति सदा कार्यं कुर्वीत ॥

अथापि स्थात् । समवायि कारणमसमवायि^१ कारणं
निमित्तकारणं चेति कारणचित्तात्कार्यमुत्पद्यते । तदस्य
निमित्तकारणत्वात्सामयीमपेक्ष्य कार्यं कुर्वतो नोक्तदोषप्रसङ्गः ।
10 इति पराशयमाशङ्क्याह । अपेक्ष[त] इत्यादि ।

अपेक्षते चेत्सामग्रीं ।

यदि नामासौ सदा सर्वकार्याणि कर्तुं समर्थः । तथाप्य-
पेक्षते सामग्रीं । न हि सामयीमन्तरेण सत्यपि समर्थं कर्तरि
कार्यमुत्पद्यते । यथा किञ्च पटोत्पादनसमर्थेऽपि क चिद्भूतौ
15 तुरितन्तुवेमादिकमन्तरेण न पट उत्पद्यते । तथा प्रकृते-
ऽपीति चेद्यदि । आह ।

हेतुर्न पुनरीश्वरः ।

यदि सामयीसङ्गावे करोति । तदभावे च न करोतीत्य-
भ्युपगम्यते । तदा पुनरीश्वरो हेतुर्न स्थात् । सामय्या एव

कार्थोत्पत्तेः । ततश्चानुपपत्तेः । तस्या भावाभावयोः कार्यस्य
भावाभावदर्शनात् । न तु पुनरौत्तरभावाभावयोरिति । न
सामग्रीकाद्येऽपि स पररूपेण कर्ता । स्वरूपं चास्य प्रागपि
समर्थं तदेवेति कथं कदा चित्क्रियाविरामः ॥ यदप्युक्तं ।
कुविन्दादिवत्कदा चिकरोतीति । तदपि न युक्तं । यतः 5
कुविन्दादयः प्रागसमर्था एव । पुनः पश्चात्तुर्थादिसामग्रीप्रति-
सम्भादपूर्वसामर्थ्याधिगमात् । पटादिकार्यं कुर्वन्ति । अन्यथापि
तेषामपि पूर्वं तस्यामर्थसङ्गावे तत्क्रियाप्रसङ्गो न निवर्तत इति
साध्यविकल्पो दृष्टान्तः ॥ किं च सामग्रीजननेऽपि स एव
कारणं । स च सर्वदा संनिहितस्वभाव इति । कथं कदा 10
चित्सामग्रीवैकल्यमप्यस्य । अत एवोपदर्शयन्नाह ।

नाकर्तुमीशः सामग्र्यां

इति । नाकर्तुमीशः । नाक्रियायां समर्थः । सामग्र्यां
सामग्रीविषये । सर्वकार्यक्रियायां समर्थत्वात्सामग्रीजनन्यपि
नोदाचितुं शक्नोति । जनयतु तर्हि सामग्रीमिति चेदाह । 15

[न कर्तुं तदभावतः ॥ १२५]

न कर्तुमपि सामग्र्यामीशः । कुतः । तदभावतः । तस्याः
सामग्र्या अभावतोऽविद्यमानत्वात् । न चाविद्यमानस्वभावे
वन्ध्यासुत इव किं चित्कर्तुं शक्यते । नीरूपत्वात् । यदप्युक्ति
नाभावस्य विकारोऽसि कल्पकोटिशतैरपि । इति ॥¹

भवतु नाम । सामयौवकावे सत्येव [197^a] कर्ता । तथापि किं सामयौवकाकृष्टः स्वयमनिच्छन्नेव करोति । चाहोच्छिदि-
च्छन्निति विकल्पौ । तथाचं विकल्पमाशङ्क्यचाह । करोती-
त्यादि ।

5 करोत्यनिच्छन्नीशयेत्परायत्तः प्रसज्यते ।

करोति कार्यमभिनिर्वर्तयत्यनिच्छन्नमभिसम् । ईश
ईश्वरः । चेन्नतं । परायत्तः प्रसज्यते । परायत्तः परतन्मः प्रस-
ज्यते आसज्यते । सामयौवमेगानिच्छतोऽपि कुर्वतः । तदश-
वर्तितप्रसङ्गात् । न च पारतन्त्र्यमनुभवत ईश्वरत्वं युक्तमति-
10 प्रसङ्गात्^१ । द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह ।

इच्छन्मयीच्छायत्तः स्यात् ।

अवेच्छन् करोतीति पक्षः स्वीक्रियते । तदापि इच्छावत्तः
ज्ञात् । इच्छावद्भावे कार्यव्यापारात् । तदभावे चाव्यापारात् ।
तदपेक्षावद्भावात् । अतः

15

कुर्वतः कुत ईशता ॥ १९६

एवं कुर्वतः कार्यमभिनिर्वर्तयतः^२ यत्कस्य कुत ईशता कुत
ईश्वर्यं ॥ एतेन यदुक्तं केन चित् । बुद्धिमत्तादीश्वरस्य नैव
दोषः । बुद्धिस्थो हि स्वयन्तामात्रजन्यमन्त्रमेवेव कार्यं कुर्वन् ।

^१ MS. nivartayaty.

^२ MS. 'svam uktam.

^३ MS. abhinivart.

बुद्धिमांसं कर्तुमीशानोऽप्यभिच्छन्न करोति । इति कक्षासो-
पासन्न इति तदपि निरस्तं । तथा हि ता अपीच्छाः स्वसत्ता-
माभिवन्धना । किं न करोतीति स एव तस्योपासन्नः ॥
अपि च । यदि ता न सहकारिण्यः किं तासां विद्योगेऽपि
न करोति । अथ[१]सहकारिवैकस्येऽपि कार्याकरणे सर्वदा 5
तदाद्यतः । सहकारिण्यस्येत् । तथापि तद्भावेऽपि सर्वकार्यं किं
न करोति । सहकारिणां साकस्ये शक्तत्वात् ॥ केवलस्याशक्तस्य
न कारकत्वमिति चेत् । तत्किमयं पररूपेण कारकः । तथा
चेदकारक एव । न हि स्वरूपेणाकारकः कारको [197^b]
नाम । स्वरूपमप्यस्य निजशक्तिशब्दवाच्यं । कार्योपयोगीति 10
चेत् । असमिदानीमागन्तुकशक्त्यपेक्षया । समर्थाऽप्येष प्रकृत्या
सहकारिणामसंनिधौ नैव कारक इति चेत् । मातापि सती
प्रकृत्या वन्ध्येत्येतदिति तर्हि देवानां प्रियेष वक्तव्यमित्याक्षां
तावत् ॥ अनित्यस्य तदादिनां नाभिमतः । तथा च सत्यन्व-
याधारण्यभावस्य कथमीशत्वमिति नेश्वरकार्यं जगद्वैचित्त्य- 15
मिति सिद्धं ॥

यदि न बुद्धिमत्कार्हेकं जगत् । तर्हि नित्यपरमाणुपुच्छमणं
द्रव्यकादिकनेषोत्थं चितितत्त्वपर्वतादिकं भवन्नित्याह । येऽपी-
त्यादि ।

येऽपि नित्यानणूनाहुस्तेऽपि पूर्वं निवारिताः । 20

येऽपि मीमांसकादिवादिनो नित्यानणून् । परमाणूनाञ्च-

जगदेविष्यकारणत्वेन भ्रुवते । तेऽपि वादिनः पूर्वं । अंश-
अप्यनुभेदेनेत्यादिना^१ परमाणुविचारसमये तत्प्रतिषेधाभिवा-
रिता निराकृताः । अतो नित्यपरमाणुमयमपि नेदं जगत् ॥

एवमीश्वरकारणतां लोकार्धेनान्तरात् एव नित्यपरमाणु-
५ लभावतां च जगतो निरस्य तस्यैव तुर्यप्रकारस्य^२ समर्थनाय
प्रधानपरिणामरूपतां निराकर्तुं सांख्यमतसुहृदावयवाह ।
सांख्या इत्यादि ।

सांख्याः प्रधानमिच्छन्ति नित्यं लोकस्य कारणं ॥ १२७

सांख्याः कापिष्ठाः प्रधानं प्रकृतिरित्यपरनामधेयमिच्छन्ति
१० मन्वन्ते नित्यं लोकस्य कारणं । तच्च नित्यमविनश्यत्सत्त्वात् ।
लोकस्य सर्वस्य चराचरस्य जगतः कारणं परिणामरूपेण हेतु-
मिच्छन्ति ॥ किमिदं प्रधानं नामेति चेदाह । सत्त्वमित्यादि ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणा अविषमस्थिताः ।

प्रधानमिति कथ्यन्ते विषमैर्जगदुच्यते ॥ १२८

१५ सत्त्वं रजस्तमश्चेति । एते त्रयो गुणा अविषमं स्थिताः
साम्याव[198^३]स्थां प्राप्ताः । प्रधानमिति कथ्यन्ते । प्रधान-
मित्युच्यन्ते । एषां तावत्प्रकृत्यवस्था । विषमैर्जगदुच्यते । विष-
मावस्थां प्राप्तेः । पुनरेभिरेव गुणैर्जगदुच्यते । विश्ववैविध्य-
परिणामः कथ्यते ॥ तथा हि तेषां प्रक्रिया । यदा पुरुषस्य

^१ See above, ix, 87.

^२ See above, p. 540, l. 10.

विषयोपभोगाकारमौत्सुक्यमुपजायते । तदा प्रकृतिः परिज्ञात-
पुरुषौत्सुक्या पुरुषेण युज्यते । तदा पुनः शब्दादिसर्गरूपेषु
परिणतिसुपजनयति । तदायं क्रमः ।

प्रकृतेर्महासतोऽहंकारस्तस्माद्गुणस्य षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥^१ 5

अस्यायमर्थः । प्रकृतेर्महान् । प्रधानात्महान् । महामिति
बुद्धेराख्या । ततो महतोऽहंकारः । अहमिति प्रत्ययः ।
तस्मादहंकाराद्गुणस्य षोडशकः । षोडशक इति एकादश
चेन्द्रियाणि^२ पञ्च तन्मात्राणि । तत्र पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्-
पाणिपादपायूपस्थलक्षणानि । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ओचं तक् चक्षू 10
रसनं घ्राणं चेति । उभयात्मकं तु मन इत्येकादश भवन्ति ।
पञ्च तन्मात्राणि पुनः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पञ्चभ्यः पञ्च
भूतानि । पञ्चभ्यः शब्दादिभ्यः पञ्च भूतानि भवन्ति । पञ्च
भूतानि आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याख्यानि ॥ आद्यप्रकृतिसु
कारणमेव न कार्यं । महदहङ्कारौ शब्दादयस्य पञ्च कार्यं 15
कारणं च । एकादशेन्द्रियाणि आकाशादयस्य पञ्च कार्यमेव
न कारणं । पुरुषः पुनरुभयस्यभाववर्जित इति । यदाह ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः [198^b] सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः । इति ॥^३

१ Sāṃkhyakārikā, 22.

२ So MS.

३ Sāṃkhyakārikā, 8 ; MS. has ṣoḍaśakaś ca.

तच्च प्रधानमग्नेवकार्यशक्तिमद्यमेव त्रिगुणात्मकमेव कार्य-
मभिनिर्वर्तयति । कथमन्यथा तत्राविद्यमानं कार्यं वैश्वरूप्य-
मुत्पद्यते । तथा चोक्तं ।

अग्नेवशक्तिप्रचितात्प्रधानादेव केवलात् ।

5 कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तद्रूपा एव तत्त्वतः ॥

यदि त्वसद्भवेत्कार्यं कारणात्मनि शक्तिः ।

कर्तुं तत्रैव शक्यं तत्रैवप्यादित्यदखवत् ॥ इति ॥¹

एवं किञ्च प्रधानात्कार्यरूपेण जगद्विवर्तः प्रवर्तत इति
कापिशाः ॥ तदेवं तत्सर्वमाकाशे विरचितचिचमिव प्रतिभासत

10 इति मन्यमानः सिद्धान्तवादी दूषयितुमाह । एकस्येति ।

एकस्य चिस्त्वभावत्वमयुक्तं तेन नास्ति तत् ।

एकस्य सतः प्रधानस्य चिस्त्वभावत्वं । सत्त्वरजस्तमो भेदेन
आत्मकत्वं । अयुक्तमसंगतं । तेन कारणेन नास्ति तत् । न
विद्यते तत्रिगुणात्मकं प्रधानं । एकमनेकत्वभावमिति
15 परस्परवृत्तमेतत् । अतस्तस्मिन्नपह्निते सर्वं तत्कार्यमपाकृतं
भवेत् ॥ ना भूत्वा न तदेकत्वभावं त्रिगुणात्मकं । गुणासा-
यत्वरूपतः समीत्याह । एवमित्यादि ।

एवं गुणा न विद्यन्ते प्रत्येकं ते ऽपि हि पिधा ॥ १२८

एवमेव प्रधानवत् । गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपा न विद्यन्ते । ते

¹ "The lost Rājavarṭtika has been a Sāṃkhya work in śloka. Should these verses have been taken from it?" (Prof. E. Garbe).

ऽपि हि विधा । विधेयत्वात् । ते ऽपि गुणाः प्रत्येकनेकैकग्रन्थिभा
विप्रकाराः । तथा हि सर्वं विगुणात्मकमिति ब्रुवतां प्रत्येकं
गुणा अपि स्वरूपेण विगुणात्मकाः प्राप्नुवन्ति । तथा तद्गुणा
अपि विगुणात्मकतया नैकस्वभावा विद्यन्ते ॥ यदा चैवं
विचारयतो गुणा न सन्ति । तदा तद्विवर्तरूपाः शब्दादयो 5
ऽपि [144^a] न युज्यन्त इत्याह । गुणाभाव इत्यादि ।

गुणाभावे च शब्दादेरस्तित्वमतिदूरतः ।

गुणानां सत्त्वादीनां । अभावेऽसत्त्वे च । दूषणान्तरसमुच्चये
चकारः । शब्दादेरादिग्रहणात्स्पर्शादिपरिग्रहः । अस्तित्वं
सङ्गावो ऽतिदूरतः सर्वथैव न युज्यते । कारणाभावे कार्यस्य 10
सत्त्वायोगात् । यदप्युक्तं ।

सुखाद्यन्वितमेतद्वि व्यक्तं व्यक्तं समीक्ष्यते ।

प्रसादतापदैत्यादिरूपस्यैकोपसम्बन्धितः ।

इति तदपि न युक्तं । 'यस्य सत्त्वादीनां सुखादिरूपतासुप-
पादयितुं तत्परिणामस्य रूपादिनो व्यक्तस्य सुखाद्यन्वयो 15
हेतुवक्तः सोऽपि नास्तीत्याह' । अचेतन इत्यादि ।

अचेतने च वस्त्रादौ सुखादेरप्यसंभवः ॥ १३०

अचेतने जडरूपे च । पूर्ववच्चकारः । वस्त्रादौ अचित्सम्भावे
पटादौ । सुखादेरपि चिदात्मकस्य तादात्म्येनासंभवो ऽभावः ।

यतः सत्तरजस्रमांशेव सुखादुःखमोहा उच्यन्ते । ते च गुणा
न हि सन्ति । तत्कथं तत्र सुखादयो भवेयुः ॥

अथापि स्यात् । न सुखाद्यात्मकतया पटादयः सुखादि-
स्वभावा उच्यन्ते । अपि तु सुखादेस्तदुत्पत्तेरित्याशङ्क्यन्त्याह ।
5 तद्वेतित्यादि ।

तद्वेतुरूपा भावाद्येन्ननु भावा विचारिताः ।

तस्य सुखादेर्हेतुरूपाः कारणस्वभावा भावा वाङ्माः पटादय-
स्वेन्नतं । ननु भावा विचारिताः । नामौ पटादय इव्यविरूपा
नापि परमाणुस्वरूपा नापि चिगुणात्मकाः । एवं भावा
10 विचारिता निरूपिता युक्तिः प्रतिभासमानानां मायावन्निः-
स्वभावत्वाच्च । तत्क इमे भावाः सुखादिहेतुरूपा भविष्यन्ति ॥
अपि च । व्यक्तस्य सुखादिस्वभावत्वे पटादय एव सुखादिजन्याः
सुरित्याह । सुखाद्येवेत्यादि ।

सुखाद्येव च ते हेतुः ।

15 पटस्यापि सुखाद्येव च । ते तत्र सांख्यस्य । हेतुः स्यात् ।
व्यक्तस्य सुखाद्यात्मकत्वात् । तथापि

न च तस्मात्पटादयः ॥ १३१

आदिग्रन्थाचन्द्रनमाशा[199b]दयः । विपर्ययः पुनरिदो-
पलभत इत्याह । पटादेस्वित्यादि ।

पटादेस्तु सुखादि स्यात्तदभावात्सुखाद्यसत् ।

पटादेस्तु । आदिशब्दान्मात्रादेः । पुनः । सुखादि स्यात् ।
आदिशब्दादुःखादि भवेत् । तदभावात्तेषां पटादीनामभावात् ।
सुखाद्यसत् । पटादिकार्यत्वात् सुखाद्यपि न स्यादिति
तदव्यय्यतिरेकानुविधानात्सुखादेस्तत्कार्यत्वं ॥ सत्तादिगुणात्म- 5
कतया यदपि सुखादीनां नित्यत्वमिष्टं । तदपि न सम्यगित्याह ।
सुखादीनां चेत्यादि ।

सुखादीनां च नित्यत्वं कदा चिन्नोपलभ्यते ॥ १३२

सुखदुःखमोक्षानां च । चकारो ऽधिकदोषविवक्षायां । 10
नित्यत्वं भ्रुवस्त्वभावत्वं कदा चिन्नोपलभ्यते न दृश्यते । गुणा-
नामेवासत्त्वान्तेषां नित्यत्वाद्ययोगात् ॥ यदि च सुखादीनां
नित्यत्वं स्यात् । तदा नित्यमुपलभ्येरन्नित्याह । सत्यामित्यादि ।

सत्यामेव सुखव्यक्तौ संवित्तिः किं न गृह्यते ।

यदि सत्यमवस्थितरूपाः सुखादयः । तथा सर्वदेति सदा 15
तत्संवेदनं स्यात् । तत्त्वभावापरित्यागादिति समुदायार्थः ।
सत्यामेव सुखव्यक्तौ । एकदा भूतायां सुखव्यक्तौ सुखस्य
नित्यत्वे सति । संवित्तिः किं न गृह्यते । सुखस्य संवेदनं
सर्वदा किं न स्यात् । न च सर्वदा संवेदनमस्ति । तस्मात्कदा-
चिदुपलभ्यमानं तत्तदा नास्तीति निश्चितमिति कथं 20

नित्यत्वं ॥ सादेतत् । सर्वदा व्यक्तिरूप[ता]यां सादिष दोषः ।
 यदा पुनसादेव शक्तिरूपतया लक्षणं भवति । तदा न
 दोष इत्याह तदेवेत्यादि ।

तदेव सूक्ष्मतां याति स्थूलं सूक्ष्मं च तत्कथं ॥ १३३

- 5 तदेव व्यक्ताववस्थितिं कृत्वा भावसमाश्रयात् । पञ्चादनु-
 पकथकाखे सूक्ष्मतां [200*]याति दिवा नक्षत्राणीवानुपकथ-
 नभावतां समाश्रयते । तदेतदसंगतं । कुतः । यद्यस्यात्सूक्ष्मं
 व्यक्तसमाश्रयं सत्^१ सूक्ष्मं तत्कथं । अत्र व्यक्तसमाश्रयं तत्सुखादि
 कथं । नित्यतया नामासमाश्रयतेकस्य न युक्तेति भावः ॥
 10 अद्यापि सात् । एकदा परस्परविद्वद्भूयोरेकस्मिन्नयोगः ।
 पूर्वधर्मनिवृत्तौ तु धर्मान्तरापत्तेर्न दोष इत्याह ।
 सौख्यमित्यादि ।

स्थौल्यं त्यक्त्वा भवेत्सूक्ष्ममनित्ये स्थौल्यसूक्ष्मते ।

- सौख्यमाविर्भावरूपतां त्यक्त्वा परित्यज्य । भवेत्सूक्ष्मं ।
 15 तिरोहितरूपं सात् । एवमभ्युपगमे सति । अनित्ये सौख्य-
 सूक्ष्मते^१ । उत्पादविनाशाद्यौठत्वाद्भ्रुवे सौख्यसूक्ष्मते सातां ॥
 भक्तां नामानित्ये का सतिरित्याह । सर्वस्येत्यादि ।

सर्वस्य वस्तुमस्तद्वर्त्तिकं नानित्यत्वमिच्छते ॥ १३४

सर्वस्य वस्तुनः । पञ्चविंशतितत्त्वसंख्यया तदत् । सौख्य-

सुखात्वात् । किं नागित्यलमभिप्रेतम् । किमिति निरन्तरं-
विनाशो न लोकिष्यते ॥ अयमभिप्रायः । सौख्यसुखातयोरपि
निरन्तरविनाशाद्युत्पादमन्तरेण नाविर्भावतिरोभावौ युक्तौ ।
अन्यथा कथं चित्तेन चिद्रूपेणावस्थानात् । पूर्ववत्पुनरप्यन्तेः
प्रसङ्गः । तदसुखादीनामपि । तस्मादवश्यं तयोर्निरन्तरविना- 5
शाद्युत्पादौ^१ चाङ्गीकर्तव्यौ । यथा च तयोरेतौ भवतस्तथा-
न्येषामपि विशेषाभावात्स्यातामिति ॥ किं च ! यदि
सौख्यसुखातयोर्विनाशोत्पत्तौ दृश्येते । तदा सुखादीनामनि-
त्यताप्रसङ्गः स्यात् । तथा हि तत्सौख्यं सुखाद्विभक्तमभिव्यञ्जकं वा
स्यात् । तत्र यदि भिन्नं तदा तस्मिन्निवृत्तेऽपि पूर्ववत्सुखसंवेदनं
स्यात् । न हि पटे निवृत्तेऽपि च[200^b]टस्यानुपपन्नविर्युक्ता । 10
तस्य तदिति संबन्धकल्पनायामनवस्थानप्रसङ्गात् । न च सत्यपि
संबन्धे ऽकारणस्य निवृत्तावन्यस्य निवृत्तिर्युज्यते । गोनिवृत्ता-
विव तत्त्वामिनः । नापि सुखस्य तत्कारणं पटादेरेव सुखोत्पत्तेः ।
नापि तदपि कारणं सुखादिसमानकालान्तस्य ॥ अथाभिन्न-
मिति पक्षः । अचोच्यते ।

15

न स्थौल्यं चेत्सुखादन्यत् ।

यदि सौख्यं सुखादन्वद्विभक्तं न भवति । तदा सात्त्विक-
मेव तत् । तदा

सुखस्यानित्यता स्फुटं ।

तत्त्वभावतया सौख्यस्य निवृत्तौ सुखस्य विनिवृत्तेः
सुखस्यानित्यता विनश्यता स्फुटं निश्चितं ॥ स्यादेतत् । यदि
सर्वथा विनाशः स्यात्तदा सुखस्य पुनरुत्पत्तिर्न स्यात् । अत्यन्तासतो
5 गगनोत्पलवदुत्पादायोगात् । इति परमतमुपदर्शयन्त्याह ।
नाशदित्यादि ।

नाशदुत्पद्यते किं चिदसत्त्वादिति चेन्मतं ॥ १३५

यत्सर्वथा कारणात्मन्यविद्यमानं तन्नोत्पद्यते । यथा गगना-
श्लोढहं । तथा चान्यदपि यदि स्यात् । तदा नोत्पद्यते ।
10 अतो नाशदुत्पद्यते किं चित् । नात्यन्तासत्त्वभावमुत्पद्यते
किं चित् । कुतः । असत्त्वादभावात् । इति चेत्मतं । एवं यदि
संमतं । तदा नैतदुक्तव्यमित्याह । व्यक्तस्येत्यादि ।

व्यक्तस्यासत उत्पत्तिरकामस्यापि ते स्थिता ।

व्यक्तस्यासतः । प्राक् प्रत्यवस्थायामविद्यमानस्य व्यक्तस्य
15 पश्चादुत्पत्तिरुत्पादः । अनभिसाधिणोऽपि ते तव सदुत्पत्ति-
वादिनः स्थिता आपन्ना । अन्यथा प्रागपि तस्य सङ्गावे पश्चादत् ।
पूर्वमपि तदुपलब्धिप्रसङ्गः । यथा व्यक्तस्यासत उत्पत्तिस्तथा
वचन्यस्या[201]पि स्यात्तदा न विदध्यते किं चित् ॥

अपि च । सत्कार्यवादिनः कारणावस्थायां कार्यसङ्गावा-
20 दिदमपि दूषयन्परमाशङ्कत इत्याह । अजाद इत्यादि ।

अत्रादो ऽनेध्यभक्षः स्यात् ।

अजमत्तौत्यत्रादो ऽनभक्षकः । अनेध्यभक्षः स्यात् ।
अशुचिभोक्ता भवेत् । कथं ।

फलं हेतौ यदि स्थितं ॥ १३६

कार्यं यदि कारणे सत्त्वभावं । तथा हि । कार्यमनेध्य- 5
भक्षकः । तथाभावस्यायामेव सत्कार्यवादिनो विद्यते । इत्यन-
भक्षकान्नङ्गणमाशङ्क्यते भवतः । किं च । इदमपि सत्कार्य-
वादिनः प्रसङ्गान्तरमाशङ्क्यकाह । पटार्धेषेत्यादि ।

पटार्धेणैव कर्पासबीजं क्रीत्वा निवस्यतां ।

फलं हेतौ यदि स्थितमिति संबन्धः । कर्पासबीजे कारणे 10
भविष्यतः पटस्य कार्यस्य सङ्गात्वात् । पटस्यार्धेण मूलेन
कर्पासबीजं क्रीत्वा गृहीत्वा निवस्यतां परिधीयतां ॥ अथापि
स्यात् । यदि नाम परमार्थतः कारणे कार्यमस्ति । तथापि
नाथं संवृत्यविद्यातिमिरोपहतलोचनः सांख्यवहारिको लोकः
पश्यतीत्याशङ्क्यकाह । मोहादित्यादि । 15

मोहाद्येनेक्षते लोकः ।

मोहादज्ञानात् । यदपि वस्तुतत्त्वं नेक्षते न पश्यति लोकः ।
ततो मोक्षदोषप्रसङ्गः । चेददि । ननु

तत्त्वज्ञस्यापि सा स्थितिः ॥ १३७

यदि नाम न लोकोऽपश्यंस्तथा व्यवहारं करोति । तत्त्वज्ञस्य
तु युज्यते । न चैवं यतस्तत्त्वज्ञस्यापि । कारणे कार्यमस्तीति
परमार्थवेदिनोऽपि । सांख्यस्य सा स्थितिः । सैव सर्वसां व्यवहा-
5 रिकजनसाधारणो व्यवस्थितिः । तेऽपि दृश्यन्ते ऽवभवणादिषु
प्रवर्तमानाः । कर्पासबीजं पटार्थिनः परिहरन्तः ॥ नाप्ययमत्र
परिहारो युज्यत इत्याह । लोकस्तेत्यादि ।

लोकस्यापि च तज्ज्ञानमस्ति कस्मान्न पश्यति ।

लोकस्य सां व्यवहारिकजनस्यापि तज्ज्ञानमस्ति । येन कार्य^९
10 कारणे ऽस्तीति प्रतिपद्यते । न तत्त्वज्ञस्यैव । तथा हि कार्यं
दृष्ट्वा कारणे अस्तीति निश्चय उभयोरपि तत्त्वज्ञस्य लोकस्य
[च] साधारणः । अतो लोकः कस्माद्धेतोर्न पश्यति ॥ तत्र
लोकस्यादर्शनकारणमिति वक्तव्यं । लोकस्य दर्शनमप्रमाणमिति
चेत् । अत्राह । लोकेत्यादि ।

15

लोकाप्रमाणात्तायां चेत् ।

लोकस्य सां व्यवहारिकजनस्याप्रमाणात्तायां तज्ज्ञानस्याप्रमाणे

व्यक्तदर्शनमप्यसत् ॥ १३८

व्यक्तस्याविर्भूतस्वरूपस्य संदर्शनं । तदप्यसत् । अप्रमाणं
स्वात् । न तस्मादस्युतत्त्वव्यवस्था प्राप्नोति । एतच्चास्मान्निर्विषयत
20 एव । सर्वसां व्यवहारिकप्रमाणाणां परमार्थतो ऽप्रमाणात्तात् ।

तथा च भवतो ऽप्यस्मत्पक्षनिश्चयः ॥ एवं च परिनिष्ठितः
कापिष्ठः सिद्धान्तवादिनो ऽपि साधारणदूषणमासञ्जयमाह ।
प्रमाणमित्यादि ।

प्रमाणमप्रमाणं चेन्ननु तत्प्रमितं मृषा ।

यदि प्रमाणमपि परमार्थतः प्रमाणं न भवतीति भवतां 5
पक्षः । ननु तत्प्रमितं मृषा । प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं तेन
प्रमाणेन परिच्छिन्नं मृषा ऽलौकिकं प्राप्नोति । किमतः स्यात् ।

तत्त्वतः शून्यता तस्माद्भावानां नोपपद्यते ॥ १३६

यदि प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं मृषा । तदा येयं भावानां
धर्माणां तत्त्वतः परमार्थतः शून्यता । सर्वधर्मनिःस्वभावता 10
तस्मात्प्रमाणाभिहितता । सापि नोपपद्यते । न संगच्छते ।
सर्वप्रमाणोपदर्शितस्य मृषार्थत्वात् । सापि सर्वधर्मनिःस्वभावता
तद्विचारकप्रमाणोपदर्शितैवेति समानो न्यायः ॥ अत्र परिहार-
माह । कल्पितमित्यादि ।

कल्पितं भावमस्यृष्ट्वा तदभावो न मृच्छते ।

15

क[202^a] क्पनाकल्पितं समारोपितं भावं धर्ममस्यृष्ट्वा कल्प-
नावुष्ट्वा ऽमृहीत्वा तदभावो न मृच्छते नास्तम्यते । तथा हि
चटमारोपितरूपेण परिकल्प्य तत्संबन्धितया चटाभावं
प्रतिपद्यते लोकोः । चटस्य विचारेण लोकप्रसिद्धेनैव यदा न
किं चित्स्वरूपमवतिष्ठते । तदा तदभावः । तद्विपर्ययरूपः । 20
सुतरां न कश्चित् । तदेवोपदर्शयमाह । तस्मादित्यादि ।

तस्माद्भावो नृषा यो हि तस्याभावः स्फुटं नृषा ॥

१४०

यस्यैकस्मिन्भावविवेकेनाभावो गृह्यते । तस्माद्भावो
नृषा । असत्त्वभावो यः । तस्याभावः स्फुटं नृषा । तस्य
निःस्वभावस्य भावस्याभावो विरहः स्फुटं निश्चितं नृषा ।
५ असत्यः । तस्यापि परिकल्पितरूपत्वात् । एवं च भावाभावयोः
परिकल्पितरूपत्वे सर्वधर्मनिःस्वभावतैवावतिष्ठते । पुनरिदमे-
वोपसंहारव्याजेन विसृष्ट्यन्नाह । तस्मात्प्रज्ञा इत्यादि ।

तस्मात्त्वमे सुते नष्टे सो नास्तीति विकल्पना ।

तस्माद्भावभावौ कल्पनोपस्थापितत्वान्मृषार्थौ । तस्मात्त्वमे
१० मिहिराकान्तचिन्तावस्थार्था उत्पन्नविनष्टे सुते पुत्रे सति । य
पुत्रो नास्तीति [वि]कल्पना । तदभावविकल्पः । किं करोति ।

तद्भावकल्पनोत्पादं विवभ्राति ।

तस्य सुतस्य भावः । तस्याक्षितं । तस्य कल्पना स्वप्न-
मारोपः । तस्मैत्पाद उक्तजनं । तं विवभ्राति^१ । निषेधयति ।
१५ तथैव तर्हि चेति चेत् । न ।

नृषा च सा । १४१

कल्पना । तद्भावकल्पनां विवभ्रात्यपि नृषा । अस्तीकसूतक^२
कल्पेऽनुत्पन्नानिदृशत्वात् ॥ अथवा सत्याभिमत एव सुते कल्पे

नष्टे सर्वमेतद्योजयितव्यं ॥ एवं सर्वधर्माणामुत्पादनिरोधौ
कल्पनोपदर्शितौ द्रष्टव्यौ ॥

एतदुक्तं भवति । यथा स्वप्नोपसम्बन्धस्य वस्तुज्ञोऽनुत्पन्नानि-
दृष्ट्यापि [202^b] कल्पनोपदर्शितौ भावाभावौ न परमार्थ-
सन्तौ । अथ च कल्पनया व्यवहारगोचरमुपगतौ प्रतिभासः । 5
न च सा कल्पनाऽसत्त्वार्थविषयतया प्रमाणा । तद्विषयस्य
परमार्थतो निःस्वभावत्वात् । तथैव जाग्रद्दृष्ट्यामुपसम्बन्धोऽपि
भावाभावयोर्व्यवहारपथमुपगतयोः [ ] कल्पनाप्रतिपादितयो-
र्व्यवस्था । इति तस्मात् अप्रामाण्येऽपि न सर्वधर्मनिःस्वभावता
विषटते । यदाह [नागार्जुनसूक्तसूत्रे] । 10

उत्पन्नस्य स्थितौ नष्ट उक्तो लोको ऽर्थतस्त्वया ।

कल्पनामात्रमित्यस्मात्सर्वधर्माः प्रकाशिताः ।

कल्पनाप्यसती प्रोक्ता यथा शून्यं विकल्प्यते ॥

इति सर्वं समञ्जसं ॥ एवमहेतुभूतस्वभावेष्वप्रधानकर्तृत्वं¹
जगतो निराकृत्य नाप्यहेतुत्वं² इत्यस्यार्थं प्रसाधोपसंहरन्नाह । 15
तस्मादेवमित्यादि ।

तस्मादेवं विचारेण नास्ति किं चिदहेतुतः ।

अतः स्वभावादिसंभूतं न किं चित्कार्षमुपपद्यते । तस्मा-
देवं विचारेण समनकारनिरूपणेन नास्ति किं चिदहेतुतः³ ।

¹ Second hand "sam evamamahetu"; first hand "sam visamahetu bhūta".—
Perhaps *visama*, see *Madhyamakavṛtti*, p. 10, l. 11.

² See above ix, 116 *ad finem*.

स्वभावादेरहेतुतो ऽकारणव्याप्तं किं चित्कार्षं नास्ति न
 विद्यते । उपलक्षणं चेत्तत् । पुरुषकाणादिस्तत्त्वमपि नास्ति ।
 तेषामप्यहेतुत्वात् । अतो नाप्यहेतुत इति सिद्धं ॥ ननु यदि
 नाम स्वभावेश्वरप्रधानादेरहेतुतो न किं सिद्धम् । तथापि
 ४ परिदुष्टकारणादेव परमार्थत उत्पत्त्यते । तत्कथं सर्वधर्माणां
 निःस्वभावता वेत्स्यतीति पराश्रयमाश्रयः ।

न स्मृतो नापि परतो न दाभ्यां ।

इति कोटिष्यं समर्थयन्नाह । न च व्यस्येत्यादि ।

न च व्यस्तसमस्तेषु प्रत्ययेषु व्यवस्थितं ॥ १४२

10 न च नैव व्यस्तसमस्येति व्यस्येषु समस्येषु च । तच्च न
 च व्यस्येषु । एकैकशः स्मृतः परतश्चेति । नापि समस्येषु ।
 दाभ्यां स्वप्[203^a]राभ्यां । प्रत्ययेषु कारणेषु । व्यवस्थितं
 उत्पादरूपतया प्रतिष्ठितं किञ्चित् ॥

तच्च न तावत्स्मृतः स्वभावाद्भावा¹ उत्पद्यन्ते । उत्पदात्पूर्व
 15 तच्च स्वभावस्याविद्यमानत्वात् । कुत उत्पद्यन्तां । उत्पद्ये च
 तस्मिन् सत्यपि स्वरूपे तस्यापि निव्यक्तत्वात् किमुत्पद्यन्तां² ।
 अपि च । स्मृत एव जन्मनि जातस्यैव पुनर्जन्म स्मात् । न च
 तद्युक्तं । स्मृतस्य करणयोगात् । जातस्य पुनर्जन्मनि बीजादो-
 नामेवासंसारं प्रवृत्तेर्मादुरादयः कदा चिदुत्पत्तुमवसरं लभेरन् ।

¹ MS. svato svabhāva utpadyante.

² MS. utpadyatām.

न चैतदभ्युपगच्छतो ऽपि लोकेत एव बाधामनुभवसिद्धिपथ-
सुपचाति । बीजादेरङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् । न च बीजाङ्कुर-
योरेक्यं । उभयोरपि भिन्नरूपरसवीर्यविपाकत्वात्^१ । स्वस्व-
भावजन्यत्वे च कस्य चिदुत्पत्तिरेव न स्यात् । इतरेतराग्रथत्वात् ।
तथा हि यावत्स्वभावो न भवति तावदुत्पत्तिर्न स्यात् । 5
यावच्चोत्पत्तिर्न भवति तावत्स्वभावो न स्यात् । इतरेतराग्रथत्वं ।
तस्माच्च स्मृतः किं चिदुत्पद्यते ॥

नापि परतः । परतो हि जन्मनीयमाणां शास्त्रिवीजादपि
कोद्रवाङ्कुरस्योत्पत्तिप्रसङ्गः । शास्त्रिकोद्रवयोरपि च कोद्रवाङ्कुर-
रापेक्षया परत्वमविशिष्टं । सर्वस्य वा जन्म सर्वतो भवेत् । 10
सर्वेषां परस्परं परत्वाविशेषात् ॥ अथ यदि नाम परत्वमवि-
शिष्टं । तथापि कार्यकारणयोरन्योन्यजनकभावस्य निश्चा-
नकत्वाच्च सर्वस्योत्पत्तिरिति चेत् । न । असुत्पन्ने हि कार्ये ।
कस्मिन् पुनरस्य शक्तिरिति वक्तव्यं । उत्पन्ने च कार्ये
कारणस्याभावात्कस्य शक्तिरिति वक्तव्यं । [203^b] न च 15
कार्यकारणयोरसमानकाक्षतया अन्यजनकभावप्रतिनियमो ऽपि
कश्चित् ॥ अत एवैकसंततिप्रतिनियमो ऽपि न युक्तः ।
कार्यकारणमन्तरेण संततेरभावात् । तस्य चैकक्षणानवस्थानात् ।
केच संततिर्नाम । पूर्वापरक्षणप्रवाहस्य च कल्पनासमारेपितत्वात् ।
नास्ति संततिर्वास्तवी । एतेन सादृश्यमपि निधामकमिह निरस्यं । 20

¹ Compare Sarvadarçana, p. 16, l. 22.

² First hand *hasya*; second hand *hasmi*.

इति न किं चित्केन चिदेकसंततिपतितं सदृशं वा अन्यजन-
कभावनियतं वास्ति । अन्यजनकभावस्यैव चात्र चिन्त्यत्वात् ।
कथं तेनैव परिहारः । तस्मात्परतो ऽपि न कस्य चित्संभवः ॥

नापि दाभ्यां प्रत्येकपक्षोक्तसर्वदोषप्रसङ्गात् । प्रत्येकं च
5 द्वयोरशक्तयोर्मिलितयोरप्यसमर्थत्वात् । न ह्येकेनाभेनादृष्टमार्गे
बहुभिरपि द्रष्टुं शक्यते । प्रत्येकं वा सिक्तास्तैलदानासमर्था
मिलिता ऽपि तत्समर्था भवन्ति । तस्मादभयपक्षप्रतिपादित-
दोषप्रसङ्गात् । दाभ्यामपि न कस्य चिदुत्पत्तिसंभवः ॥

इति स्वपरो[भ]यजनितमहेतुजनितं वा तत्त्वतो न किं
10 चिदस्ति । तस्मात्परमार्थतोऽनुत्पन्नानिरुद्धस्वभावं मायमरौचि-
प्रतिबिम्बप्रतिश्रुत्का]ममं¹ प्रतीत्यसमुत्पन्नं स्वभावशून्यमेव सव
विश्वमाभासते ॥ न तु पुनरिदं प्रत्ययतामात्रं सांघटमिह
निषिध्यते । यदुक्तमत्र भगवता शालिस्तम्बसूत्रे । तत्र कथं
प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति । इहोक्तं भगवता ।² य इमं प्रतीत्य-
15 समुत्पादं मततममितं निर्जीवं यथावदविपरौतमजीवमजात-
मभृतमकृतमसंस्कृतमप्रतिघमनालम्बनं शिवमभयमनाहार्यमव्यय-
मव्युपशमस्वभावं पश्यति । स धर्मो प³ 201^a]पश्यति । यस्तु । एवं
मततममितं निर्जीवमित्यादि पूर्ववत् । यावदव्युपशमस्वभावं
पश्यति । सोऽनुत्तरधर्मशरीरं बुद्धं पश्यति । आर्यधर्माभिमतये

¹ Ex conjectura

² See above ix 15.

³ MS. -amyah.

Nyaya-bhāṣya, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1-2 @ 10/ each	2
Nyaya-bhāṣya, Fasc. 1 @ 10/ each	1
Nyaya-Kaumudī, Prakasa, Vol. I, Fasc. 1-5 @ 10/ each	1
Nyayasarah	1
Padmakavali, Fasc. 1-2 @ 2/ each	17
Prākṛita-Pāṇinīya, Fasc. 1-7 @ 10/ each	1
Prākṛita Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 11/6 each	1
Parīcara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-5, Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 10/ each	12
Parīcara, Institutes of (English) @ 1/- each	1
Parikṣamukha Sūtram	1
Prabandha-cintāmaṇi (English) Fasc. 1-5 @ 1 1/4/ each	2
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	0
Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ 10/ each	1
Samaraṭṭa Kāha, Fasc. 1-4, @ 10/ each	2
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ 10/ each	2
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	2
Six Buddhist Nyaya Tracts	0
Śrīddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ 10/ each	5
Sūtrata Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ 10/ each	2
Sundaranandam Kavyam	1
Surya Siddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each	2
Syainika Sastra	1
*Taittiriya Brahmana, Fasc. 11-25 @ 10/ each	9
*Taittiriya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ 10/ each	11
*Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ 10/ each	6
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-10 @ 1 1/4	12
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ 10/ each	24
Tattva Cintāmaṇi Didhiti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1, @ 10/ each	3
Tattva Cintāmaṇi Didhiti Prakasa, Fasc. 1-4, @ 10/ each	2
Tattvārthadhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ 10/	1
Tirthacintāmaṇi, Fasc. 1-3, @ 10/ each	1
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ 10/	1
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ 10/	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ 10/ each	6
Uvāṇagadāślo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	6
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ 10/	0
Varṇa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ 10/	3
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc. 1-7; @ 10/ each	6
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1 @ 10/	5
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4, @ 1 1/4	3
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ 10/ each	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ 10/	3
Yogaśāstra, Fasc. 1-3	3

Tibetan Series.

Amarakośa	2
Bauddhaśāstrasaṅgraha, Vol. I	2
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each	4
Nyaya-bhāṣya of Dharmakīrti, Fasc. 1	1
Pag-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4
Btoḡe brjed dpag khri S'ia (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9 @ 1/- each	18
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	14

Arabic and Persian Series.

Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/-	4
Al-Jaridat Khari, Fasc. 1-2 @ 1 1/3/ each	22
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/- each	25
Al-Kharidat, with Index, Fasc. 1-27 @ 1 1/3/ each	22

Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/- each	Rs. 3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-2 @ 1/8 each	81	8
Farsi Names, Fasc. 2	1	0
Farrang-i-Kashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8 each	21	0
Fihrist-i-Tusi, or: Tusi's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/2 each	4	0
Hadiqat-ul-Haqiqat, (Text & Eng.)	3	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asman, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ 1/2 each	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/2 each	7	8
Iqbalnamah-i-Jahāngiri, Fasc. 1-3 @ 1/10 each	1	14
Isbah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Mas'fir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-2 @ 2 each	4	0
Mas'fir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/1 each	35	0
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-3, @ 1/4 each	2	8
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-2	2	0
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 10/ each	9	6
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 8 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/- each	16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 10/ each	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1-2 @ 1/- each	2	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	0	10
Nisāmi's Khiradnamah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 1/2 each	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	1	0
Qawāninn 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut.-Col. D. O. Phillott	5	0
Riyāsu-s-Salātin, Fasc. 1-5 @ 10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	5	0
Tadhkira-i-Khushnavisān	1	0
Tubaquat-i-Nasiri (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tarikh-i-Firūs Shāhi of Ziyān-d-dīn Barni, Fasc. 1-7 @ 10/ each	4	6
Tārīkh-i-Firūzahāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc. 1-6 @ 10/ each	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8 each	3	0
The Mabani 'L Lughat: A Grammar of the Turki Language in Persian	1	8
Tuzuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Wis o Rāmin, Fasc. 1-5 @ 10/ each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 10/ each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 10/- each	20	0
PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1904 @ 8/ per No.		
JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (8), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.		
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
Journal and Proceedings, N.S., 1905, to date (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.		
Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1888	3	0
Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910	8	0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to, @ 6/- each	18	0
Kačmirābādmīya, Parts I and II @ 1/8/	3	0
Persian Translation of Haji Baba of Isfahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. O. Phillott.	10	0

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1399.

बोधिचर्यावतार पंजिका ।
PRAJÑAKARAMATI'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYAVATARA OF ÇĀNTIDEVA,
AN INTRODUCTORY TREATISE ON THE DUTIES OF A
BUDDHIST.

EDITED WITH INDICES
BY
LOUIS DE LA VALEE POUSSIN,
Professor of Sanskrit in the University of Ghent.
FASCICULUS VII.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 1, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ 10/- each	...	Rs. 1	14
Āltarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-3 @ 10/- each	...	16	0
Āltareyalocana	...	2	0
Āmarakoṣa, Fasc. 1-2	...	4	0
Anumana Dīdhiti Prasārini, Fasc. 1-3 @ 10/-	...	1	14
Aṣṭasāhasikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ 10/- each	...	3	12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	0	10
Āgavavāidyaka, Fasc. 1-5 @ 10/- each	...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sams. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-11. Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each	...	23	0
Bālaṃ Bhāṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ 10/- each	...	1	14
Bauddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1, @ 10/- each	...	5	10
Bhāṣavṛitty	...	0	10
Bhāṣa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ 10/- each	...	5	0
Bauddhasūtrasaṅgraha	...	2	0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ 10/- each	...	3	8
Bṛhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ 10/- each	...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Śāntideva, Fasc. 1-6 @ 10/- each	...	3	12
Ori Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	...	1	14
Qatadūpāṇi, Fasc. 1-2 @ 10/- each	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	...	6	0
*Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ 10/- each	...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ 10/-	...	3	2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	...	1	4
Qatasāhasikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-18 @ 10/- each	...	11	4
*Qaturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ 10/- each	...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7, @ 1/4/- each	...	1	4
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-10 @ 10/-	...	1	14
Qlokavartika (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/- each	...	8	12
*Qrauta Sūtra of Śāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ 10/- each	...	10	0
Ori Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ 10/- each	...	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-3 @ 10/- each	...	1	4
Gadadhara Padbhāti Kāśāstra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ 10/- each	...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	3	2
Gobhiliya Gṛhya Sūtra, Vol. I, @ 10/- each	...	3	8
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/- each	...	2	0
Ditto (Appendix) Gobhiliya Parisista	...	2	0
Gobhiliya Gṛhya Sūtra, Gṛhya Saṅgraha	...	0	10
Haratata	...	1	14
Karmapradīp, Fasc. I	...	1	4

सम्यग्ज्ञानादुपनयेनैव ।^१ प्रतीत्यसमुत्पाद इति कस्मादुच्यते ।
 सहेतुकः सप्रत्ययो नाहेतुको नाप्रत्यय इत्युच्यते । पेयालं ।
 अथ च पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यामुत्पद्यते ।
 कतमाभ्यां द्वाभ्यां कारणाभ्यामुत्पद्यते । हेतूपनिबन्धतः प्रत्य-
 योपनिबन्धतश्च । सोऽपि द्विविधो द्रष्टव्यः । बाह्यश्चाध्यात्मि- 5
 कश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः कतमः ।
 यदिदं बीजादङ्कुरः । अङ्कुरात्पत्रं । पत्रात्काण्डं । काण्डा-
 न्नालं । नालाद्गण्डः^२ । गण्डाद्गर्भं । गर्भाच्छूकः । शूकात्पुष्पं ।
 पुष्पात्फलमिति । अस्मिन् बीजेऽङ्कुरो न भवति । यावदस्ति
 पुष्पे फलं न भवति । सति तु बीजेऽङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । 10
 एवं यावत्सति पुष्पे फलस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति ॥ तत्र बीजस्य नैवं
 भवति । अहमङ्कुरमभिनिर्वर्तयामीति । अङ्कुरस्यापि नैवं
 भवति । अहं बीजेनाभिनिर्वर्तित इति । एवं यावत्पुष्पस्य
 नैवं भवति । अहं फलमभिनिर्वर्तयामीति^३ । फलस्यापि नैवं
 भवति । अहं बीजेनाभिनिर्वर्तितमिति । अथ पुनर्बीजे सति 15
 अङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । प्रादुर्भावः । एवं यावत्पुष्पे सति
 फलस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । प्रादुर्भावः । एवं बाह्यस्य प्रतीत्य-
 समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धो द्रष्टव्यः ॥

^१ Interpunction from Tibetan.—See our forthcoming edition of the *Pañcāśatikāśāstra* in *Bibliotheca Buddhica*.

^२ See Wogihara, on *Bodhisattvabhūmi* (Leipzig, 1908), who refers to *Divya*, 100, l. 16, 210, l. 24.

^३ MS. *phalam nirvartayāmiti*.

कथं बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः ।
 षष्ठां धातूनां समवायात् । कतमेषां षष्ठां [204^b] धातूनां
 समवायात् । यदिदं पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाग्नस्तुसमवायात् ।
 बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य [प्रत्ययोप] निबन्धो द्रष्टव्यः । तत्र
 5 पृथिवीधातुर्बीजस्य संधारणकृत्यं करोति । अन्धातुर्बीजं स्नेह-
 यति । तेजोधातुर्बीजं परिपाचयति । वायुधातुर्बीजमभिनिर्ह-
 रति । आकाशधातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति । अतुरपि
 बीजस्य परिणामनाकृत्यं करोति । असत्त्वेषु प्रत्ययेषु बीजा-
 दङ्कुरस्य [अभि] निर्दृष्टिर्न भवति । यदा बाह्यस्य पृथिवीधातु-
 10 रविकसो भवति । एवमग्नेजोवाय्वाकाग्नस्तुधातवस्याविकसा
 भवति । ततः सर्वेषां समवायात् । बीजे निदध्यमानेऽङ्कुर-
 स्याभिनिर्दृष्टिर्भवति ॥ तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवति । अहं
 बीजस्य [सं] धारण [र] कृत्यं करोमीति । एवं यावदतोरपि नैवं
 भवति । अहं बीजस्य परिणामनाकृत्यं करोमीति । अङ्कुर-
 15 स्यापि नैवं भवति । अहमेभिः प्रत्ययैर्जनिता इति । अथ पुनः
 सत्त्वैतेषु बीजे निदध्यमानेऽङ्कुरस्याभिनिर्दृष्टिर्भवति । स चाय-
 कुरो न खयंकृतो [न परकृतो] नोभयकृतो नेश्वरनिर्मितो
 न कायपरिणामितो न प्रकृतिसंभूतो न चैककारणाधीनो
 नाप्यहेतुसमुत्पन्नः । पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाग्नस्तुसमवायात् । बीजे
 20 निदध्यमानेऽङ्कुरस्याभिनिर्दृष्टिर्भवति । एवं बाह्यस्य प्रतीत्य-
 समुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः ॥

तत्र . [बाह्यः प्रतीत्य] समुत्पादः यस्मिन् कारयेद्द्रष्टव्यः ।

कतमैः पञ्चभिः । न ग्रास्यततो मोक्षेदतो न संक्रान्तितः ।
 परीक्षहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः^१ । तत्सदृशानु[प्र]वन्धत-
 [205*]चेति ॥ कथं न ग्रास्यतत इति । यस्मादन्यो ऽकुरो
 ऽन्यबीजं । न च यदेव बीजं स एवाकुरः । अथ वा पुनर्बीजं
 निरुध्यते । अकुरस्योत्पद्यते । अतो न ग्रास्यततः ॥ कथं 5
 मोक्षेदतः । न च पूर्वनिरुद्धाद्बीजादकुरो निरुध्यते । नाप्य-
 निरुद्धाद्बीजात् । अपि च । बीजं च निरुध्यते । तस्मिन्नेव
 समयेकुर उत्पद्यते । तुलादण्डोन्मावनामवत् । अतो
 मोक्षेदतः ॥ कथं न संक्रान्तितः । विषदृशो बीजादकुर इति ।
 अतो न संक्रान्तितः ॥ कथं परीक्षहेतुतो विपुलफलाभिनि- 10
 र्वृत्तितः । परीक्षबीजमुप्यते विपुलफलान्व[भिनिर्वर्तयतीति ।
 अतः परीक्षहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः ॥ कथं तत्सदृश-
 अनुप्रवन्धतः । आदृशं बीजमुप्यते तादृशं फलमभिनिर्वर्तयतीति ।
 अतस्तत्सदृशानुप्रवन्धतश्चेति ॥ एवं वाचा[ः] प्रतीत्यसमुत्पादः
 पञ्चभिः कारयेद्भूयः ॥ 15

आध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादः पूर्वमेव विचारेण प्रति-
 पादितः^१ । इहापि योजयितव्यः ॥

एवं परमार्थविचारे सांख्यमतप्रतिषिद्धमेव ॥

ननु भावा नात्यन्तासंभविनो भवन्ति । अपि तु हेतु-
 प्रत्ययवशादनागतादध्वनो वर्तमानमध्वानमागच्छन्ति । वर्त- 20

मानात्पुनरनित्यतावत्त्वादतीतमध्वानं गच्छन्तीत्येवमुत्पादस्ति-
तिविनाशव्यपदेशः^१ । प्रतीत्यसमुत्पादोऽपि यथावदेवं संग-
च्छते । इति चैकाग्र्यादिमतमाशङ्क्याह । अन्यत इत्यादि ।

अन्यतो नापि चायातं न तिष्ठति न गच्छति ।

- 5 अन्यतो देशकालाच्चायातं । नागतं किं चित् । नाप्यागतं
सदत्तमानादध्वनः कश्चिद्गच्छति । नापि तेनैकस्वभावेन कश्चि-
न्तिष्ठति ॥ तथा हि यद्यनागताद[205^b]ध्वनो वर्तमानमा-
गच्छेत् । वर्तमानादातीतं तदा संस्कृतमपि नित्यं स्यात् ।
सर्वदा विद्यमानत्वात् । नानित्यं नामास्ति । स धर्मो न च
10 नित्य इति कथमेतत्सत्त्वति ॥

- अथ पूर्वापरकालयोः कारिचशून्यतया धर्मस्वाध्वसु
विशेषः । तथा हि यदासंप्राप्तकारिचः । कृत्यं^२ न करोति ।
तदाऽनागतोऽभिधीयते । यदा करोति तदा प्रत्युत्पन्नः ।
यदा तु कृत्यान्निवृत्तः । तदाऽतीत इति विशेषः ॥ एतदपि
15 न किं चित् । तेनैवात्मना तथैव तदापि सद्भावात् । कारि-
चमपि कथं न स्यात् । इति वक्तव्यं । प्रत्ययान्तरापेक्षापि
नित्यमवस्थितरूपस्य न संभवति । कारिचशून्यस्य च वस्तुत्वे-
ऽवविषाणादीनामपि तत्त्वप्रसङ्गः । कारिचं वा कथमतीत-

¹ See the texts quoted *Madhyamakavṛtti*, p. 145, on the *lakṣaṇas* of the *saṃskṛta*.

² MS. *kāritram*—That may be right. According to *Abhidharmakośa* the *kāritra* of the eye is *darśana*.

मनागतं प्रत्युत्पन्नं चोच्यते । किं तदपरकारिचसङ्गात् ।
 स्वयमेव वा [१] पूर्वज्ञानवस्थानं । पाश्चात्त्ये च धर्मस्यापि स्वयम-
 तीतलादित्यवस्थायां न किं चित्त्वृत्तये ॥ यदि च । यथा वर्त-
 मानं द्रव्यतोऽस्ति तथातीतमनागतं चास्ति । तदा नैवं ।
 स्वभावेन सतो धर्मस्य कथमनुत्पन्नविनष्टस्वभावात् । किमस्य 5
 पूर्वं नासीद्यस्याभावादजात इत्युच्यते । किं च पश्चाच्चास्ति
 यस्याभावादिनष्ट इति । तेनैव चात्मना पूर्वापरकालयोरव-
 स्थाने वर्तमानवदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । तस्मादभूतत्वादभवनधर्मतो
 न संगच्छते कथं चिदप्यध्वचययोगः ॥ तत्त्वाभ्युपग[च्छ]तो
 नातीतादिसङ्गावः । तदयमत्र संग्रहश्लोकः । 10

स्वभावः सर्वदा चास्ति भावो नित्यश्च नेष्यते ।

न च स्वभावाद्भावो [206*] ऽन्यो व्यक्तमौल्यवेष्टितं ॥ इति ।

यदप्युच्यते । अस्यतीतं कर्म । अस्यनागतं फलमिति सूच-
 वचनात् । अस्यतीतादिभावः । तदपि हेतुफलापवादे तद्वष्टि-
 प्रतिषेधार्थमुक्तं भगवता । अस्यतीतं अस्यनागतमिति ॥ अतीतं 15
 तु यदभूतपूर्वमुत्पद्य विनष्टं । अनागतं यत्सति हेतौ भवि-
 ष्यति । एवं हि हेत्वाद्यस्तीत्युच्यते । अस्तिशब्दस्य निपातत्वात् ।
 काश्चनयदृष्टित्वं । इत्थं चैतदेवं यत्परमार्थशून्यतायामुक्तं भग-

1 So MS.

2 Quoted with a commentary in Abhidharmakośavyākhyā, Sociétés
 Asiatique, fol. 360.

वता । चक्षुर्भिषव उत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति । निरुध्य-
 मानं न कश्चित्संनिषयं गच्छति । इति हि भिषवः चक्षुरभूत्वा
 भवति । भूत्वा च प्रतिविगच्छतीति^१ ॥ यदि चानागतं चक्षुः
 स्यात् । नोक्तं स्यादभूत्वा भवतीति । तस्मात्ताद्वयसंक्रान्तिरसि ॥
 5 यदि चैवं न कुतश्चिदागमनं [कश्चिद्] गमनं वा प्रज्ञायते ।
 प्रतिभासमानस्य च प्रत्युत्पन्नस्य न रूपं किं चिद्विचारेणाव-
 तिष्ठते । तदा

मायातः को विशेषोऽस्य यन्मूढैः सत्यतः कृतं ॥ १४३ ॥

मायात ऐन्द्रजालिकनिर्मितदृष्ट्यादिरूपाया अपि निःस-
 10 भावतया विशेषो नैव कश्चित् । अथ हेतुप्रत्ययोपजनितस्य
 वस्तुरूपस्य परिदृश्यमानस्य ॥ कथं न विशेषः । पुनरिदमेव
 यन्मोक्षुर्व्याह । माययेत्यादि ।

मायया निर्मितं यच्च हेतूभिर्यच्च निर्मितं ।

अयाति तत्कृतः कुच याति चेति निरूप्यतां ॥ १४४ ॥

15 मायाशब्देनात्र मायानिर्माणहेतुविज्ञानादिविशेष उच्यते ।
 कारणे कार्योप[चा]रात् । हेतोरपि मायासम्भावताप्रतिपाद-
 नार्थं । तथा निर्मितं यच्च । वस्तुरूपं मयाहेतुना मायासम्भा-
 वेन यद्विरचितमिति यावत् । यच्चान्यद्वस्तुरूपं हेतुभिः ।

¹ Quoted Abhidharmakośa, fol. 362—On *abhūtvā bhāva*, see Milinda, p. 52 (Walliser, Grundlage, 128), Madhyamakavyūtti, p. 268, and xxi, 4, xxvii, 12.—Texts supporting the existence of the *atīta*, see Dīgha, ix, 49.

लोकप्रसि[206^b]द्वैः कारणैर्निर्मितं जनितं । परस्परसमुच्चयार्थं
चकारद्वयं । आद्यात्यागच्छति तन्मायानिर्मितं^१ हेतुनिर्मितं वा
वस्तुरूपं कुतः । कस्मात् । कुत्र याति च । विनष्टं सत्क पुन-
रेतद्गच्छति । इत्येवं निरूप्यतां । सूक्ष्मेधिकया विचार्यतां ।
यदि तस्य कुतस्त्रिदागच्छति । क चिद्गच्छति वोपलभ्यते ॥ 5
ननु च यदि हेतुप्रत्ययसामर्थ्योपजनितं वस्तुरूपं तदा कथ-
मिवालौकिकं स्यात् । अत एवालौकिकमित्याह । यदन्येत्यादि ।
यदन्यसंनिधानेन दृष्टं न तदभावतः ।

प्रतिबिम्बसमे तस्मिन् कृत्रिमे सत्यता कथं ॥ १४५

यद्वस्तुरूपमन्यस्य हेतुप्रत्ययस्य संनिधानेन दृष्टमुपलभ्यं । न 10
तदभावतः तस्यान्यस्याभावतो न दृष्टं । तत्पराधीनवृत्तित्वात् ।
प्रतिबिम्बसमे प्रतिबिम्बेन आदर्शमण्डलप्रतिभासिना मुखादि-
सादृश्येन तुल्ये । यथा मुखादिबिम्बादर्शमण्डलादिसंनिधाने[न]
प्रतिबिम्बं प्रतिभातेऽस्य । तदभावे न प्रतिभासते । तथा वस्तुरूप-
मपि हेतुप्रत्ययसंनिधानासंनिधानयोरिति । एवंभूते वस्तुरूपे 15
कृत्रिमे परायत्तवृत्तितयाऽस्वाभाविके सत्यताऽष्ट्वर्थता कुतो ।
नैव युष्यते । न हि परोपनिधिस्वभावानामकृत्रिमता युक्ता ।
तद्वक्तं ।

हेतुतः संभवो येषां तदभावाच्च सन्नि ये ।

कथं नाम न ते सृष्टं प्रतिबिम्बसमा मताः ॥ इति ।^१

तस्माच्च हेतुप्रत्ययोपजनितं किं चित्परमार्थसदस्ति । न च
 हेतुप्रत्ययानां सामर्थ्यं कश्चिदपि परमार्थतः संभवति ॥ तथा
 च स्वपरोभयात्मकैर्हेतुभिर्विद्यमानो वा भावः क्रियेताविद्य-
 मानो वा । उभयस्वभावो वा । तच्च न विद्यमानः क्रियत
 5 इत्याह । विद्यमानेत्यादि^१ ।

विद्यमानस्य भावस्य हेतुना किं प्रयोजनं ।

वि[207*]द्यमानस्य कारणव्यापारात्प्रागेव सत्त्वभावस्य हेतुना
 कारणेन किं प्रयोजनं । कार्यस्य निष्पन्नात्मकतया निर्वर्त्य-
 स्वभावाभावाद्धेतुव्यापारस्यानुपयोगात् ॥ द्वितीयं विकल्पमधि-
 10 क्त्याह । अथापीत्यादि ।

अथाप्यविद्यमानोऽसौ हेतुना किं प्रयोजनं ॥ १४६

अथापीति प्रकारान्तरद्योतनेऽविद्यमानोऽसौ न सत्त्व-
 भावः । तर्हि हेतुना किं प्रयोजनं । तदापि न हेतुना किमपि
 प्रयोजनमस्ति । तथाप्यसत्त्वभावत्वात् । हेतुव्यापाराभावात् ॥
 15 स्यादेतद्यदि नाम विद्यमानस्य निष्पन्नत्वात् । कर्तव्याभावाच्च
 हेतुना किमपि प्रयोजनं । अविद्यमानस्य तु किं न भवती-
 त्याह । नाभावस्येत्यादि ।

नाभावस्य विकारोऽस्ति हेतुकोटिशतैरपि ।

नाभावस्याविद्यमानस्वभावस्य विकारोऽस्ति । अन्यथात्वं

भावस्त्वभावताऽस्ति । गौरूपतया तस्यापि कर्तव्याभावात् ।
हेतुकोटिशतैरपि । आस्तां तावद्धेतुशतैर्हेतुसहस्रेर्हेतूनां कोटि-
शतैरपि । तस्य निःस्वभावतया केन चिदपि विकारयितुमश-
क्यत्वात् ॥ मा भवतु विकारो भावस्त्वभावता केवलमस्यास्य
चेदचाह । तदवस्य इति ।

5

तदवस्थः कथं भावः ।

तदवस्थोऽपरित्यक्ताभावस्त्वभावः । नैव भावः स्यात् । नाभाव
एव भावो भवति । केवलमभावस्त्वभावतानिवृत्तौ भावस्त्वभावो
भवति । अचाह ।

को वान्यो भावतां गतः ॥ १४७

10

यदि न प्रागभावो भावस्त्वभावो भवति । को वा तर्हि ।
अभावादन्योऽपरो भावतां । अभावस्त्वभावतां परित्यज्य ।
भावरूपतां गतः । गान्यः कश्चिप्रतीयते । कारणस्य कार्य-
स्त्वभावतयाः पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वात् ॥ स्यादेतत् । गान्यः
कश्चिद्भावो भव[207^b]ति । किं तर्हि प्रागभावस्य भावविरो- 15
धिनः सङ्गावाप्तदा भावो न भवति । पश्चात्पुनस्तस्मिन्नपगते
भवत्येवेत्याह ।

नाभावकाले भावस्येत्कादा भावो भविष्यति ।

नाभावकालेऽभावसत्तासमये न भावस्येत् । यदि भावो न
भवति । कदा भावो भविष्यति । अभावकाले भावस्यानुत्पत्ति-

येत् । [न] कदा चिद्भावस्योपपन्नं स्यात् । अभावेन विरो-
धिना सदा क्रोडीकृतत्वात् ॥ तेनैवोत्पद्यमानेन भावेनाभावस्य
विनाशो भविष्यतीति चेदाह ।

नाजातेन हि भावेन सोऽभावोऽपगमिष्यति ॥ १४८

- 5 यावदसौ भावो न जायते । तावदभावस्य विनाशो
नास्त्येव । इत्यस्मात् । तस्मान्नाजातेनानुत्पन्नेन भावेन सोऽभावः
प्रागभावरूपः । अपगमिष्यति । निवर्तयिष्यते ॥ अद्यापि स्यात्
मापगच्छतु नामाभावः । तस्मिन्नपगत एव भाव उत्पद्यते
उत्पन्ने च भावे भावाभावयोः परस्परपरिहारात्पक्षादभावः
10 स्वयमेवापगमिष्यतीति । आह । न चेत्यादि ।

न चानपगतेऽभावे भावावसरसंभवः ।

- भवत्येष क्रमो यदि पूर्वं भाव एव भवेत् । न चैतदस्ति ।
सो यस्मात् । न चैवानपगतेऽनिवृत्तेऽभावे भावस्यावसरो-
ऽवकाशः । तस्य संभवः । भावोत्पत्तिविरोधिनाऽभावस्यैव
15 भावात् । कारणेनैव तदभावो निवर्तयिष्यते चेत् । न । कार-
णस्य कार्योत्पत्तावेव व्यापारात् । कार्यमुत्पादयद्वैव तदभाव-
मपि निवर्तयतीति चेत् । उत्पादयत्येव कार्यं यदि तद्विरो-
धिनाऽभावादुत्पादयितुं च [208^a] मते । न च तस्मिन्नप्रति-
हतसामर्थ्ये तत्कार्यमुत्पादयितुं समते । न च कारणेन तद-

भावस्य विरोधः । कारणकाशेऽपि तन्नागभावस्य भावात्मन्ता-
वस्थानात् । तस्माद्भावात्मनि अभावात्मनि वा कार्यं न कार-
णस्य व्यापारो युज्यते । उभयानुभयपक्षे च प्रत्येकपक्षनिषेधा-
देव कारणव्यापारस्य निषेधः कृतो भवतीति द्रष्टव्यं । नापि
तयोः संभवोऽस्ति । विरोधिगोरेकैकदा विधिप्रतिषेधयो- 5
र्भावाद्योगात् । तदुक्तं ।

न संसृत्पद्यते भावो नाप्यसन् सदसञ्च च ।

न स्मृतो नापि परतो न द्वाभ्यां जायते कथं ॥ इति ।

एवं तावद्भावस्योत्पत्तिः परमार्थतो न कथं सिद्धपि संग-
च्छते ॥ नापि कथं सिद्धत्पक्षस्य सत्त्वभावस्य निवृत्तिर्युज्यत 10
इत्याह । भावस्येत्यादि ।

भावस्याभावतां नैति द्विस्यभावप्रसङ्गतः ॥ १४६

पूर्वापेक्षस्यकारः । यथाऽभावो भावतां नैति । तथा भाव-
स्याभावतां नैति । गच्छति । कुतः । द्विस्यभावप्रसङ्गतः । भावस्य
गतो यदाऽभावस्यभावता भवति । तदा चेकस्यैव वस्तुनो द्वयोः 15
स्यभावयोः प्रसङ्गः स्थात् । एकस्यैव भावाभावरूपत्वात् । न च
भावतां परित्यज्याभावरूपतां यातीति वक्तुमुचितं । तदा च
भावस्यैवाभावात् । कोऽभावरूपतां यातीति न विद्मः । न च
सत्त्वभावस्य पारमार्थिकत्वे निवृत्तिर्युक्ता । पारमार्थिकत्वस्या-
भावप्रसङ्गात् ॥ इत्थं भावस्योत्पादविनाशयोः परमार्थतोऽभावं 20
प्रसाधोपसंहरन्त्याह [208^b] एवमित्यादि ।

यत् न विरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति सर्वदा ।

एवमुक्तक्रमेणोत्पादविनाशायोगात् । यो हेतौ । यस्याच
निरोधोऽस्ति । न विनाशोऽस्ति । [न च भावोऽस्ति ।] न
वस्तुसत्त्वमस्ति । चः समुच्चये । सर्वदा सर्वस्मिन् काले । उत्पा-
5 दादा तथागतानामनुत्पादादा तथागतानां स्थितैवैषा धर्माणां
धर्मता । धर्मसमता । धर्मस्थितिता । धर्मनियामता । धर्म-
धातुः । तथता । अवितथता इत्यादिवचनात्^१ । यत एवं ।

अजातमनिरुद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥ १५०

अजातमनुत्पन्नं । अनिरुद्धं चाविनष्टं परमार्थतः । तस्मा-
10 दुत्पादविनाशाभावात् । पूर्वाक्तात् । सर्वमग्रेषं । इदं निःस-
भावतासमानाधिकरणं जगदिदं सत्त्वभाजनलोकसंज्ञितं सच-
राचरं वा । मायोत्पादनिरोधवज्ज्वलहारवशात् । पुनरुत्पाद-
निरोधौ च^२ । एतेन संवृत्तिसत्यस्याप्रतिषेध उक्तः ॥ धर्म-
संगीतौ चैतदुक्तं^३ । तथता तथतेति कुक्षपुच शून्यताया एत-
15 दधिवचनं । सा च शून्यता नोत्पद्यते । न निरुध्यते । आह ।
यद्येवं सर्वधर्माः^४ शून्या उक्ता भगवता तत्सर्वधर्मा^५ नोत्पद्यन्ते ।

^१ See Gālistambasūtra, Madhyamakavṛtti, p. 40 and additions.

^२ Such seems to have been the first reading; second hand *nīrodhāv*
ibhas.

^३ See Gīkāsamuccaya, p. 263, 1.

^४ Sarva wanting in Gī.

^५ Gī. *tasmāt sarvadharmā*.

न निरोत्पन्ने । निरारम्भो^१ बोधिसत्त्वः । आह । एवमेतत्कुल-
 पुत्र यथाभिसंबुध्यसे । सर्वधर्मा नोत्पद्यन्ते न निरुध्यन्ते ।
 आह । यदेतदुक्तं भगवता संस्कृता धर्मा उत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते
 च इत्यस्य तथागतभाषितस्य कोऽभिप्रायः । आह । उत्पाद-
 निरोधाभिनिश्चितः^२ कुलपुत्र लोकसंनिवेशः । तत्र तथागतो ५
 महाका[209*]दणिको लोकस्य^३ चासपदपरिहारार्थं व्यवहार-
 वशादुक्तवानुत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च । न चात्र कस्य चिद्धर्मस्यो-
 त्पादो न निरोध इति ॥

तस्मात्सर्वधर्मा अनुत्पन्नानिरुद्धसंभावतया आदिशान्ताः
 प्रकृतिपरिनिर्मुक्ताः । इति जगतो निःसंभावतार्था तदन्त- 10
 र्गतानां नरकादिगतौनामपि निःसंभावतैवेत्युपदर्शयन्नाह ।
 संप्रेत्यादि ।

स्वप्नोपमास्तु गतयो विचारे कदलीसमाः ।

संप्रेणोपमा तुल्यं यासां तास्तथोक्ताः । तुरवधारणे । संप्रो-
 पञ्चसंभावगतयः । नरकप्रेततिर्यङ्मनुष्यदेवानां सभागता- 15
 विशेषाः । यथा संप्रे देशान्तरादिगमनागमनं सुखदःसाध्यनु-
 भवं च तथा । अनधिगतपरमार्थतत्त्वस्य नरकादिषु वेदि-
 तत्वं । न तु तत्त्वतः । कथं । विचारे कदलीसमा हेतुपद-

^१ Such seems to have the first reading, as in Qi.; second hand nirālambo.

^२ MS. utpādanipēdha; Qi. nirodha.

^३ Qi. lokaayatāna

नेतत् । सर्वधर्माणां निःस्वभावतया विचारे विमर्शे सति ।
यस्मात्कदलीसमाः । कदलीवज्जिसारा गतयस्तस्मादित्यर्थः ।
एतेन यथोक्तं प्राक्

माद्यैवेयमतो विमुञ्च हृदय चासं

८ इत्यादि । तदपि प्रमाध्योपदर्शितं भवति । यतश्चानु-
त्पन्नानिरुद्धाः सर्वधर्माः । अत एव । निर्दृतेत्यादि ।

निर्दृतानिर्दृतानां च विशेषो नास्ति वस्तुतः ॥ १५१

निर्दृता ये सर्वधर्मावरणप्रहाणादिनिर्मुक्तसर्वबन्धनाः । अनि-
र्वृता ये रागादिक्लेशपाशाद्यत्तचित्तमंततयः । संसारचारका-
१० न्तर्गताः । तेषामुभयेषामपि विशेषो भेदो नास्ति [209^b] न
संभवति । कुतः । वस्तुतः । परमार्थतः । सर्वधर्माणां निःस्व-
भावतया प्रकृतिपरिनिर्वृतत्वात् । संवृत्त्या पुनरस्येव विशेषः
इत्यनेकधा प्रतिपादितं । अत एवाह ।

बुद्धानां सत्त्वधातोश्च ज्ञेनाभिन्नत्वमर्थतः ।

15 आत्मनश्च परेषां च समता तेन ते मता ॥ इति ।^१

८१ इति परमार्थतत्वापरिज्ञानान्मिथ्याभिनिवेशादारोपितजन-
क्यास्तुपकस्यात्मनैवात्मानमाकुलयति बाह्यजन इत्युपदर्शय-
न्नाह । एवमित्यादि ।

एवं शून्येषु धर्मेषु किं लब्धं किं हृतं भवेत् ।

सत्कृतः परिभूतो वा केन कः संभविष्यति ॥ १५२

^१ Above iv, 47.

^२ Nāgārjuna, Catustava.

कुतः सुखं वा दुःखं वा किं प्रियं वा किमप्रियम् ।
 का तृष्णा कुच सा तृष्णा मृग्यमाणा स्वभावतः ॥ २५३
 विचारे जीवलोकः कः को नामाच मरिष्यति ।
 को भविष्यति को भूतः को बन्धुः कस्य कः सुहृत् ॥ ५४

एवं प्रतिपादितन्यायेन शून्येषु निःस्वभावेषु [धर्मेषु] किं 5
 कथं । किं कुतश्चिन्नाप्तं यक्षाभेषु प्रहस्यन्ति ? किं हतं ।
 किमपहतं केन चित्कस्य चिद्वेत् । यक्षाभापहारेण प्रकु-
 ष्यन्ति । सत्कृतः पूजितः । परिभूतोऽपहतो वा केन कः संभवि-
 ष्यति । वस्तुस्वभावाभावे न कश्चित्केन चिदित्यर्थः ।

कुतः सुखहेतोरभावात्सुखं वा । कुतो दुःखं वा दुःखहेतो- 10
 रभावात् । अन्योन्यसमुच्चयार्थं उभयत्र वाग्रब्धः । यत्प्राप्ति-
 परिहारार्थमाद्यासः क्रियते किं प्रियं वा किं वक्ष्यं वा
 प्रियरूपतायाः कल्पितरूपत्वात् । किमप्रियं किमनभिष्व-
 क्ष्यं । अप्रियमपि न परमार्थतः किं चिद्विद्यते । इति
 किमर्थं प्रियाप्रियसंयोगवियोगार्थं प्रयत्नः^१ क्रियते ॥ का तृष्णा 15
 यथा सा तृष्णा तृष्यति जनः । कुच सा तृष्णा क पुनरिच-
 माद्यङ्गस्थाने वस्तुनि तृष्णा । मृग्यमाणा स्वभाव[210*]तः ।

¹ Such is the reading of the commentary and of several MSS. ; but the reading of Minayeff *vicāre jīvalokasya* is supported by *Suhāṣitasamgraha*, ed. Bendall, p. 11.

² *Prayatnah*, second hand.

अविद्यमाणा स्वरूपतः । तद्विषयस्याभावाच्चिद्विषयतया तस्या
[अ]प्यभावः । यदशास्तत्तत्कर्म समुच्यते ॥

विचारे परमार्थस्वरूपनिरूपणे सति जीवलोकाः सत्त्व-
लोकः । को । नैव कश्चित् । तदभावात् । को नामाच्च मरि-
5 व्यति । जीवलोकस्य विचारेण सत्त्वभावत्वात् । को नामाच्च
जीवलोके मरिष्यति । उपरतजीवितेन्द्रियो भविष्यति । को
भविष्यति । क उत्पत्स्यते । को भूतः । पूर्वमुत्पन्न इत्यतौ-
तादिव्यवहारः काष्पनिक एव । को बन्धुः । कः स्वजनः ।
कस्य कः सुहृत् । किं मित्रं कस्य । अचेति सर्वत्र योजनीयं ।
10 यदभिध्वङ्गेणाकुशलमपि न गण्यते ॥ एवं स्वभावशून्यत्वात्कल्प-
नासमारोपितमेव तत्त्वमित्याह । सर्वमित्यादि ।

सर्वमाकाशसंकाशं परिगृह्णन्तु मदिधाः ।

प्रकुप्यन्ति प्रहृष्यन्ति कलहोत्सवहेतुभिः ॥ १५५

सर्वमेतदुक्तमन्यच्च । आकाशसंकाशं समारोपिततत्त्वशून्य-
15 त्वादाकाशकल्पं । परिगृह्णन्तु । अविद्यमानमेव तु स्वरूपमा-
रोप्य मदिधा इति ग्रन्थकारमात्मानमेव निदर्शनं करोति ।
मादृशा अपरिज्ञातपरमार्थतत्त्वा वासजना अमदितर्काकुक्षित-
चेतसः प्रकुप्यन्ति । मिथ्याभिनिवेशात्कोपं यान्ति । प्रहृष्यन्ति ।
अलोकसाभयोगात्प्रसुदिता भवन्ति । कैः । कलहोत्सवहेतुभिः ।
20 कलहहेतुभिर्विवादहेतुभिः । उत्सवहेतुभिरानन्दहेतुभिः । यथा-
योगं ॥ तस्मादनधिगतपरमार्थतत्त्वाः । वास्तवमेव वस्तु रूपं

मत्यतयाभिनिविष्टाः [210^b] सर्वमेतन्नान्यन्ते । न तु परमार्थ-
वेदिन इति । तदक्तं^१ । एतावच्चैव ज्ञेयं यदुत संवृतिः पर-
मार्थस्य । तच्च भगवता शून्यतः सुदृष्टं सुविदितं सुसाक्षात्कृतं
तेन सर्वज्ञ इत्युच्यते । तच्च संवृतिर्लोकप्रचारतः । तथागतेन
दृष्टा^२ । यः पुनः परमार्थः । मोऽनभिलाषः । अनाज्ञेयोऽवि- 5
ज्ञेयः । अदेशितः । अप्रकाशितः । यावदक्षिणः । अकरणः ।
यानञ्जलाभो नास्त्राभो न दुःखं न सुखं न यशो नायशः ।
न रूपं नारूपमित्यादि ।

^३ तच्च जिनेन जगस्य ह्यतेन

संवृतिं देशितं लोकहिताय ।

10

येन जगत्सुगतस्य सकाशे

संजनयौह प्रसादसुखाय^४ ॥

संवृतिं प्रज्ञययौ^५ नरसिंहः^६

षड्गतयो भणि सत्त्वगणानां^७ ।

नरकगतीसु^८ तथैव च प्रेतान[ ]

15

[अ]सुरकाय नरांसु मरुंसु

^१ See above ix. 2 ad finem (from Pitāpntarasamūgama).

^२ MS. dr̥ṣṭā.

^३ See Āikṣāṣamuccaya, p. 256. Madhyamakāvatāra, p. 175.

^४ Āi. sukhārthe.

^५ Āi. prajñāmayi.

^६ Visarga illegible.

^७ Āi. bhaṇi . . . gaṇānām; MS. gatānām.

^८ Āi. narakatiraṣṣa, a much better reading

नीचकुलां तथ उच्चकुलांश्च
 आद्याकुलांश्च^१ दरिद्रकुलांश्च ॥

इत्यादि ॥ इदमपि तत्त्वानधिगमस्य फलमित्याह :
 शोकायासैरित्यादि ।

५ शोकायासैर्विषादैश्च मिथश्छेदनभेदनैः ।
 यापयन्ति सुहृच्छ्रेण पापैरात्मसुखेच्छवः ॥ १५६

पुत्रकलत्रादिविप्रयोगकृताः शोकाः । सुखदुःखप्राप्तिपरि-
 हारनिमित्तपरित्रमा आयासाः । तैः शोकायासैर्मद्विधा-
 यापयन्ति सुहृच्छ्रेणेति संबन्धः । विषादैश्च^२ । आभसत्कारादि-
 १० विगमे विषादैर्दौर्मनस्यैश्च । मिथश्छेदनभेदनैः । मिथः पर-
 स्परं । छेदनानि करचरणशिरोनासिकाकर्णप्रभृतीनां । भेद-
 नानि बाहुजङ्घोद्वचःपार्श्वोदरादीनां । चकारोऽनुवर्तते । तैश्छे-
 दनभेदनैश्च यापयन्ति । कालक्रमेणायुःसंस्कारा[२११^३]रान् चप-
 यन्ति । सुहृच्छ्रेण महता कष्टेन कथं चित्तव्याग्रनपानवसनाः ।
 १५ किंभूताः सन्तः । पापैरात्मसुखेच्छवः । पापैरकुशलैः कर्मभिः ।
 आत्मनः स्वस्य सुखेच्छवः सुखाभिलाषणशीलाः^३ ॥ तथाविधैश्च
 समाचारविशेषैश्च^४

^१ MS. ādya.

^२ MS. viçālair.

^३ MS. abhilāṣaṇa ; ā erased.

मृताः पतन्त्यपायेषु दीर्घतीव्रव्यथेषु च ।

मृता जीवितेन्द्रियविमुक्ताः । पतन्ति गच्छन्त्यपायेषु
नरकप्रेततिथ्येषु । किंभूतेषु । दीर्घतीव्रव्यथेषु च । दीर्घा चिर-
कालभाविनौ । तीव्राऽतिदुःसहवेदनयविपाकत्वात् । यथा^१
येष्वपायेषु ते तथोक्ताः । तेषु च । चकार उक्तसमुच्चये भिन्न- 5
क्रमे वा । केन प्रकारेणेत्याह । आगत्यागत्येत्यादि ।

अगत्यागत्य सुगतिं भूत्वा भूत्वा सुखोचिताः ॥ १५७

सुखसंवर्धिता भूत्वा भूत्वा । कथं । आगत्यागत्य सुगतिं ।
शोभनां देवमनुष्यगतिं प्राप्य प्राप्य ॥ पुनरपि तथाभूतानां
दुःखपरम्परासागरनिमज्जनोन्मज्जनमादर्शयन्त्याह । भव इत्यादि । 10

भवे बहुप्रपातश्च तच्च चासत्त्वमीदृशम्^१ ।

तच्चान्योन्यविरोधश्च न भवेत्तत्त्वमीदृशम् ॥ १५८

भवे संसारे कामरूपाण्यस्वभावे बहुप्रपातश्च बहुतर
उपघातश्च । तच्च चासत्त्वमीदृशं । तच्च च भवे प्रपाते वा ।
अतत्त्वमीदृशं व्यामोहविजृम्भितमेतादृशं सर्वजनसाधारणं यथा- 15
विधं प्रतिपादितं परिदृश्यमानं वा । तच्चान्योन्यविरोधश्च ।
तत्त्वेविधे अतत्त्वे सति अन्योन्यविरोधः । परस्परविप्रतिपत्तिः ।
केन कारणेन न भवेत्तत्त्वमीदृशमिति । तस्मादसुरूपमेतादृश-
मनेकाकारसमारोपात् ।

तच्च चानुपमास्तीव्रा अनन्तदुःखसागराः । [211^b]

तच्च चैवमपि । अनुपमाः । तदपरमदृशदुःखाभावादुपमा-
तुमशक्याः । तीव्रा अत्युपवेदना । अनन्ता [अ]नवधिकाल-
विपाकतयाऽप्यन्ता वा दुःखानामतिविपुलतया महाथान-
५ मनधिगम्य निस्तरौतुमशक्यत्वात् । सागराः । तथापि कथं
चित् । महा[ता वीर्येण कुश]लपचोपचयाद्भूयसा कालेन सुगतिं
प्राप्य चपयितुं शक्यन्त इत्यत आह । तच्चैवमित्यादि ।

तच्चैवमल्पबलता तच्चाप्यल्पत्वमायुषः ॥ १५६

तच्चापि जीवितारोग्यव्यापारैः क्षुत्कमश्रमैः ।

10 निद्रयोपद्रवैर्बालसंसर्गैर्निष्फलैस्तथा ॥ १६०

वृथायुर्वहत्याशु विवेकस्तु सुदुर्लभः ।

तच्च तथारूपेऽपि समावेश एवं परिदृश्यमानरूपा अन्य-
बलता ह्येनवीर्यतेति यावत् ॥ तच्चाप्यल्पत्वमायुषः । तच्चाप्येवं-
भूते सत्यपि । अल्पत्वं । श्लोकत्वं । आयुषः आयुःसंस्काराणां ॥
15 तच्चापि जीवितारोग्यव्यापारैः । जीवितस्य चिरकालयापनाय
व्यापारैः । ज्ञानाभ्यञ्जनप्रभृतिभिः । आरोग्यस्य आरोग्याय
वा । रोगोपशमाय व्यापारैः । विशेषेण कटुतिक्तभेषज्यकषाय-
पानादिभिः । कुशलोपार्जनमन्त्रेण वृथा चैवायुर्वहत्याश्विति
वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ तथा क्षुत्कमश्रमैः । क्षुत् बुभुक्षा । क्लमो
20 स्थानिः । अमो मार्गखेदादि तैः । निद्रयोपद्रवैः । निद्रया
सप्रेण । उपद्रवैर्हास्योत्प्रासविशेठनादिक्रान्तेः । सरौक्ष्ण्यपथाङ्गमृग-

दंशमशकादिहृतैः । वधबन्धनताडनादिलक्षणेः । तथा बाल-
संसर्गैर्निष्कलैस्तथा । बालानां पृथग्जनानां संसर्गैः संपर्कैः ।
किंभूतैः । निष्कलैः । आत्मोत्कर्षादिसंभिन्नप्रज्ञापादिवञ्जलैः ।
तथेति । न केवलं पूर्वोक्तकमेण इत्यमपि वृथैवायुर्वहत्याशु ।
वृथैव । निष्कलमेव कुशलपक्षो[212^a]पचयरहितत्वात् । आयु-
र्वहति । याति । आशु शीघ्रं । असङ्ख्यापारप्रसङ्गात् । त्वरितमेव
परिचयात् ॥ एवमपि वर्तमानानां विवेकस्तु सुदुर्लभः । विवे-
कस्तु हेयोपादेयज्ञानं । व्यासङ्गपरित्यागो वा । सुदुर्लभः ।
कथमप्यतिकृच्छ्रेणापि न लभ्यते ॥ भवतु नामैवं । तथापि
यदि कथं चित्समाधानं जायते तदा कल्याणं स्यात् । तदपि 10
नास्तीत्याह । तत्रापीत्यादि ।

तच्चाप्यभ्यस्तविश्लेषनिवारणगतिः कुतः ॥ १६१

तच्चापि मारो यतते महापायप्रपातने ।

तच्चाप्येवमवस्थां गतेऽपि । अभ्यस्तविश्लेषः । परिशीलितमौ-
दृत्यं । तस्य निवारणं निवर्तनं । तस्य गतिरनुप्रवेशः । कुतो । 15
नैवास्ति ॥ तच्चाप्येवमनर्थपरम्परायां स्थितानां कथं चित्कुशल-
पक्षं समीक्ष्य । मारो यतते महापायप्रपातने । क्लेशमारो
देवपुत्रमारो वा यतते उद्यच्छते । महापायप्रपातने । प्रपातन-
निमित्तं । अवीच्यादिनरकप्रक्षेपणार्थमिति¹ यावत् ॥ एवमपि

¹ MS. *apepana* ; this misreading is common enough, but usually corrected by a second hand.

कदा चित्सत्यरत्नादिव्यभिसंप्रत्ययवशात्कथं चित्कल्याणमुपजा-
यत इत्याह । तत्रासम्भार्गेत्यादि ।

तत्रासम्भार्गबाहुल्यादिचिकित्सा' च दुर्जया ॥ १६२
पुनश्च क्षणदौर्लभ्यं बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः ।

5 क्लेशौघो दुर्निवारश्चेत्यहो दुःखपरम्परा ॥ १६३

तत्रैवंदशां प्राप्नोति । सम्यग्दृष्टिषिपचस्यासम्भार्गस्य चार्वाक-
मीमांसकादिपरिदोषितस्य बाहुल्याद्बुद्धत्वात् । विचिकित्सा
सम्भार्गे विमतिश्च दुर्जया । कथं चिदपि विचिकित्सा त्यक्तुं न
शक्या ॥ कथं चित्सुगतिप्रतिलम्बेऽपि । पुनश्च क्षणदौर्लभ्यं ।

10 अष्टाक्षणविनिर्मुक्तस्य क्षणस्य दौर्लभ्यं । परमदुर्लभत्वं

महार्णवयुगच्छिद्रकूर्मघोषार्पणोपमं ।^१

कथं चिदितरक्षणसंभवेऽपि । बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः । बु-
[द्धानां ^२] [212^b] समस्तजगदालोककारिणां सर्वदुःख-
निदानभूतक्लेशशस्त्रापहारिणामुत्पादः प्रादुर्भावः । अतिदु-
5 र्लभः । कथं चित्कर्हि चित् । उदुम्बरपुष्पप्रायः । संसारसाग-
रोत्तरणोपायभूतः । कथं चिद्बुद्धोत्पादसंभवेऽपि । क्लेशोघ
[^३] दीर्घा उच्यः^४ । अविच्छिन्नप्रवाहः । स दुर्निवारः ।

^१ Minaev bāhulyam.

^२ See above iv. 21).

^३ Four akṣaras are wanting.

^४ About seventeen akṣaras wanting.

^५ So MS.

दुःखेनापि निवारयितुमशक्यः ॥ इत्यहो दुःखपरम्परा । इत्येवं ।
अहो इति खेदे । दुःखस्य कष्टस्य परम्परा । एकस्माद्दुःखादि-
निर्गमेऽपि । अपरस्मिन्दुःखे [प्रप]तनात् ॥

सांप्रतमेवं सत्त्वान् सुदुःखितान् समीक्ष्य करुणाघेडित-
हृदयः परदुःखदुःखी शास्त्रकारः सत्त्वानां दुःखं शोचयन्नाह । 5
अहो वतेति ।

अहो वतातिशोच्यत्वमेषां दुःखौघवर्तिनाम् ।

निपातसमुदायः खेदे । अतिशोच्यत्वं अतिशयेन शोच-
नीयत्वं । एषां हिताहितपरिज्ञानविकलानां सत्त्वानां दुःख-
सागरकलोलपरम्परानिमज्जनोन्मज्जनाकुलचेतसां । के पुनरमी 10
सत्त्वा शोचनीया इत्याह । य इत्यादि ।

ये नेक्षन्ते स्वदौःस्थित्यमेवमप्यतिदुःस्थिताः ॥ १६४

ये सत्त्वा अविद्यान्वीकृतज्ञानलोचना नेक्षन्ते न पश्यन्ति ।
स्वदौःस्थित्यं^१ । स्वस्यात्मनो दुःखावस्थितत्वमेवमप्यतिदुःस्थिताः^१ ।
एवमुक्तक्रमेण अतिदुःस्थिताः । अतिशयेन दुःखावस्थिताः । 15
दुःखपर्यायत्वा इति यावत् ॥ एतदनुपदृष्टान्तेन स्पष्टयन्नाह ।
चालेत्यादि ।

१ Visarga wanting in MS.

२ First hand nti.

स्नात्वा स्नात्वा यथा कश्चिद्विशेदहिं मुहुर्मुहुः ।

स्वसौस्थित्यं च मन्यन्त एवमप्यतिदुःस्थिता ॥ १६५

- स्नात्वा स्नात्वा जलावगाहनं कृत्वा कृत्वा यथा कश्चिदुप-
 स्तबुद्धिः शीतार्तः सुखाभिलाषौ । विशेषविशेषेत् । बद्धिमग्निं
 ५ मुहुर्मुहुः प्र[213^a]तिक्षणं पुनः पुनर्वा । तथैतेऽपि सत्त्वाः ।
 स्वसौस्थित्यं आत्मसुखसंपत्तिं च । मन्यन्ते । अवबुध्यन्ते । एव-
 मप्यतिदुःस्थिताः । एवमनेन प्रतिपादितक्रमेणातिदुःस्थिताः ।
 दुःखाग्निज्वलकवलीकृताः । अहो वतातिबडलतराज्ञानान्ध-
 काराक्रमणममौषां यदात्मगतमपि प्रमादं न पश्यन्तीत्याह ।
 10 अजरेत्यादि ।

अजरामरलोलानामेवं विहरतां सतां ।

आयास्यन्त्यापदो घोराः कृत्वा मरणमग्रतः ॥ १६६

- न विद्यते जरा जीर्णता येषां तेऽजराः । न क्षियन्ते ये
 [ते]ऽमराः । तेषामजराणाममराणामिव लीला विचेष्टितं ।
 15 येषां ते तथोक्ताः । तेषामेवमनया लीलया विहरतां निश्चितं
 विहरतां सतामायास्यन्ति । ढौकिष्यन्ते । आपदो निरन्तरं ।
 सर्वे ते दुःखहेतवो जरायाधिविपत्तयः । घोरा अतीव भयं-
 कराः । कथमायास्यन्ति । कृत्वा मरणमग्रतः । मरणमप्रती-
 कारपरिहारं मृत्युमग्रतः पुरतः कृत्वा ॥

एतच्छोकं भगवता राजाववाद[क]सूत्रे । तद्यथा महाराज ।
 चतसृभ्यो दिभ्यश्चत्वारः पर्ववा आगच्छेयुः । दृढाः । सारवन्तः ।
 अश्वत्थाः । अश्विद्राः । असुषिराः^१ । सुसंयुक्ताः । एकघनाः ।
 नभः सृष्टन्तः । पृथिवीं चोत्तिष्ठन्तः । सर्व^२ दणकाष्टशाखा-
 पर्णपलाशादि सर्वसत्त्वप्राणभूतान्^३ निर्मथ्यन्तः । तेभ्यो न सुकरं
 जवेन वा पलायितुं बलेन वा द्रव्यमन्त्रौषधेर्वा निवर्तयितुं ।
 एवमेव महाराज चत्वारौमानि महाभयानि । आगच्छन्ति ।
 चेष्टां न सुकरं जवेन [वा] पलायितुं । बलेन वा । द्रव्य-
 मन्त्रौषधेर्वा निवर्तनं कर्तुं । कतमानि चत्वारि । जरा व्याधि-
 र्मरणं विपत्तिश्च । जरा महाराज आगच्छति [213^४] यौवनं^५ 10
 प्रमथमाना । व्याधिर्महाराज आगच्छति आरोग्यं प्रमथ्यन् ।
 मरणं महाराज आगच्छति जीवितं प्रमथमानं । विपत्ति-
 र्महाराज आगच्छति सर्वाः संपत्तौः प्रमथ्यन्तौ । त[त्क]स्मा-
 द्भूतोः^६ । तद्यथा महाराज सिंहो मृगराजो रूपसंपन्नो जव-
 संपन्नः सुजातनखदंष्ट्राकरालो मृगगणमनुप्रविश्य मृगं गृहीत्वा 15
 यथाकामकरणौघं करोति । स च मृगराजो ऽतिबलं व्याड-
 मुखमामाद्य विवशो भवति । एवमेव महाराज विद्वस्य मृत्यु-
 शब्देनापगतमदस्याचाणस्याप्रतिग्रहणस्यापराधणस्य मर्मसु च्छिद्य-

^१ See Qikṣāṁnecaya, p. 206

^२ MS. anuṣṛvāḥ.

^३ Qi. sarva .

^४ Qi. prāṇabhūtāni nir.

^५ Qi. pramathamānāḥ.

^६ Qi. tat kasya hetoh.

- मानेषु मांसशोणिते परिशुष्यमाणे परिहृषितविह्वलवदनस्य^१
 करचरणविशेषाभियुक्तस्या[कर्मण्यस्या]ममर्थस्य लालाशिंघानक-
 पूयमूत्रपुरीषोपलिप्तस्य^२ ईषज्जीवितावशेषस्य कर्मभवात्पुनर्भव-
 मास्तन्वमानस्य यमपुद्गलभयभौतस्य कालरात्रिविग्रगतस्य चर-
 5 माश्वासप्रश्वासेषूपदृश्यमानेषु^३ । एकाकिनो ऽद्वितीयस्यामहायस्य ।
 इमं लोकं जहतः परलोकमाक्रमतो महापथं व्रजतः महा-
 कान्तारं प्रविशतः महागहनं समवगाहमानस्य महाकान्तारं
 प्रपद्यमानस्य महार्णवेनोद्यमानस्य^४ कर्मवायुना नौयमानस्य
 निमित्तीकृतां दिशं व्रजतो नान्यत्त्राणं नान्यच्छरणं नान्यत्प-
 10 राधणमृते धर्मात् । धर्मे हि महाराज तस्मिन् समये चाणं
 लयनं शरणं भवति । तद्यथा ग्रीतार्तस्याग्निप्रतापः । अग्नि-
 मध्यग[214^a]तस्यापि निर्वापणं । उष्णार्तस्य वा शैत्यं । अध्वानं
 प्रतिपन्नस्य सुग्रीतलङ्कायोपवनं । पिपामितस्य सुग्रीतलं
 वल्लिखं । बुभुक्षितस्य वा प्रणीतमन्नं । व्याधितस्य वा वैद्यौ-
 15 वधिपरिचारकाः । भयभौतस्य बलवन्तः महायाः माधवः प्रति-
 श्ररणा भवन्तीति विस्तरः ॥ तस्मादेतद्वयपरिहारार्थं कुशल-
 पक्षेऽप्येव प्रज्ञापरिशोधितेषु यत्नः करणीयः ॥

इदानीं आत्यादिदःखदःखिनां दःखापहरणाय स्वाग्रय-
 माशङ्क्यन्नाह । एवमित्यादि ।

^१ Cf. *paritaptatṛṣṇa*.

^२ So MS, *ciṅghāna* = *siṅghāna*—MS *parisoparilipta*.

^३ MS *praśvāseṣu pūrvavarudhyanmānasa*.

^४ Cf. *arjavavorjyamānasya*.

एवं दुःखाग्निमानां शान्तिं कुर्यामहं कदा ।

पुण्यमेघसमुद्भूतैः सुखोपकरणैः स्वकैः ॥ १६७

एवमनन्तरोक्तया नौत्या । दुःखाग्निमानां । दुःखान्वेवा-
ग्नयः । तैः संतापितानां मत्त्वानां शान्तिं जात्यादिदुःखानल-
तापप्रशमनं कुर्यामहं कदा । कस्मिन् काले कुर्यां विदध्यां ।
कथं सुखोपकरणैः । सुखस्योपकरणानि सुखसाधनानि
वस्त्राभरणानुलेपनशयनासनप्रभृतौति । किं तदुपार्जितैरेव ।
नेत्याह । स्वकैः स्वात्म्यैः । मया स्वयमुपार्जितैरित्यर्थः ।
किं निर्माणादिप्रदर्शितैः । नेत्याह । पुण्यमेघसमुद्भूतैः । पुण्या-
न्येव मेघाः । सर्वदुःखसंतापार्तिशमनसुखोपकरणश्रौतलवृष्टि- 10
प्रदाननिदानत्वात् । तेभ्यः समुद्भूतानि निर्जातानि तैः ॥
एवमभ्युदयमंपदि परेषां चेतो विधाय निःश्रेयससंपदि^१
प्रदर्शयन्नाह । कदेत्यादि ।

कदोपलभ्यहृष्टिभ्यो देशयिष्यामि शून्यताम् ।

संहृत्यानुपलभ्येन पुण्यसंभारमादरात् ॥ १६८ 15

कदा कस्मिन् काले । उपलभ्यहृष्टिभ्यो भावपादाभिनि-
विष्टेभ्यो । देशयिष्यामि प्रकाशयिष्यामि । शून्यतां सर्वधर्म-
निःस्वभावतां । कथं । संहृत्या व्यवहारेण । अन्यथा विकल्पा-
विषयतया परमार्थशून्यस्य शून्यताया देशयितुमशक्यत्वात् ।

एवं निःश्रेयसहेतुज्ञानसंभारनिमित्तमुपदर्शितं ॥ तत्कारणं
 पुण्यसंभारनिदानमुपदर्शयन्नाह । पुण्येत्यादि । पुण्यस्य दानादेः
 संभारं [करोपलम्भ]दृष्टिभ्यो^१ *देशयिष्यामीति संबन्धः ।
 आदरादिति । महता गौरवेण : सत्कृत्य न यदृच्छया । केन
 ५ प्रकारेण । अनुपलम्भेन । देयदायकप्रतिपादकादिष्वित्यानुप-
 लम्भयोगेन त्रिकोटिपरिशुद्धेति यावत् । एवमुपचितः पुण्य-
 संभारो बुद्धताधिगमाय जायते । तदेवमनेन सर्वेषांशेष-
 संक्षेपहेतुसर्वसंभारोपविकल्पप्रतिपक्षतया सर्वावरणप्रहाणोपाय-
 त्वात् । समस्ततथागताधिगमहेतुत्वाच्च सर्वदुःखोपशमोपाय-
 १० प्रज्ञोपजायते^२ इत्युपदर्शितं भवतीति ॥

ये गम्भीरमथावगाहनपटुप्रज्ञा[नि]रस्तम्भमाः

संक्षेपव्यवदानपञ्चविमलज्ञानोच्छ्रिताः सूरयः^३ ।

ते सन्नो गुणदोषयोरपि च तैः सारं विमिश्रादतो

पाण्डुं सर्वमकल्मषं विषमिव त्याज्यं दुष्कृतं यदि ॥

१५

न युक्तमुक्तं किमपौह यस्याथा

परं प्रजातं स्वस्मितं तदेव मे ।

ननु यहीष्यन्ति ममापि साधवो

मतिं मयानेन कृतेन सांप्रतम् ॥

अपि च ।

२०

यः संवृत्त्या प्रजति मनसो गोचरत्वं कथं चित्

^१ Eight akṣaras wanting

^२ Or upāya.

^३ MS. çurayaḥ

तादृशार्थं स्वस्वति न मतिः कस्य वै मादृशस्य ।
 तत्सूक्तार्थप्रविचयवतां मध्यमानौतिभाषा^१
 दृष्ट्वा किं^२ चिद्गुणकवर्मिह त्यादपादेयबुद्धिः ॥ [215^३]
 प्रज्ञाया विवृतिं विधाय विप्रदव्याख्यापदैः^४ संवृता^५
 सम्यग्ज्ञानविषयबुद्धिनिविडव्यामोहशान्त्या मया ।
 यत्पुण्यं समुपार्जितं हितफलं तेनाग्रे सर्वो जनो
 मञ्जुशौरिव मङ्गुलैकवसतिः प्रज्ञाकरो जायतां ॥ इति ॥

बोधिचर्यावतारे प्रश्नापारमितापरिच्छेद-
 टीका समाप्ता ॥

॥ कृतिरियं पण्डितभिस्तुप्रज्ञाकर[मति]पादानाम् ॥

^१ MS. madhyamāni.

^२ So MS.

^३ MS. viśada.

^४ MS. samvrtanti.

टौकेयं परमा^१ सुयन्वितपदा^२ शुद्धा मनोह्रादिनी
संमाराणवपारगामिनि जने नौयानयात्रोपमा ।

आशु प्राप्तिकरौ जिनस्य पदवी^३ माद्यन्निखिला मया
प्राप्तं यत्कृशलं सुसंपदि पदं तेनास्तु बुद्धो जनः ॥

॥ अष्टानवतिमंयुक्तं शते मरति वत्सरे ।

हृष्टे आवणपञ्चस्थां वामरे कुजमाकुरे ॥

श्रीमच्छंकरदेवस्य राज्ये विजयशालिनः^४ ।

बोधिचर्यावताराख्यटौके लिख्यमिदं शुभं ॥

श्रीललितपुरे रम्ये श्रीमानौशनमंजुके ।

१० यच्छ्रीराघवनाम्नस्य विहारे सुगतालये ॥

धन्यः स्यविरभिचोऽस्य बुद्धचन्द्रस्य पुस्तकम् ।

तत्पुण्याद्बोधिमत्त्वं लभते परमं पदम् ॥ इति ॥

सृजतु शल्लिप्तं घना यथेष्ट

भवतु मही बज्रशस्यमंप्रयुक्तम् ।

१५ भवतु नरपतिः प्रजा विनायाः

भवतु रथनपतेः सुखातिवृद्धिः ॥ इति ॥

॥ कायस्यः भुवनाकरमण लिखितमिति^५ ॥

^१ MS. paramam.

^२ MS. padāṁ ... prāṭhikam.

So MS.

^३ Visarga wanting in MS.

^४ So MS.

^५ The common reading is *anugāra*, Bondall, *Journey*, Inscr. Plate xiv, l. 4, *Catalogue* p. ix, and Lévi, *Nepal* n, p. 106.

^६ The readings of the colophon contrast with the correction of the MS

15993

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author *Bodhi-caryavata-pañjika*

Title *do. by Santideva*

Call No. *2142*
15993

Date of Issue	Issued to	Date of Return

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. 2943/B662-S-P
Call No. 15993.....